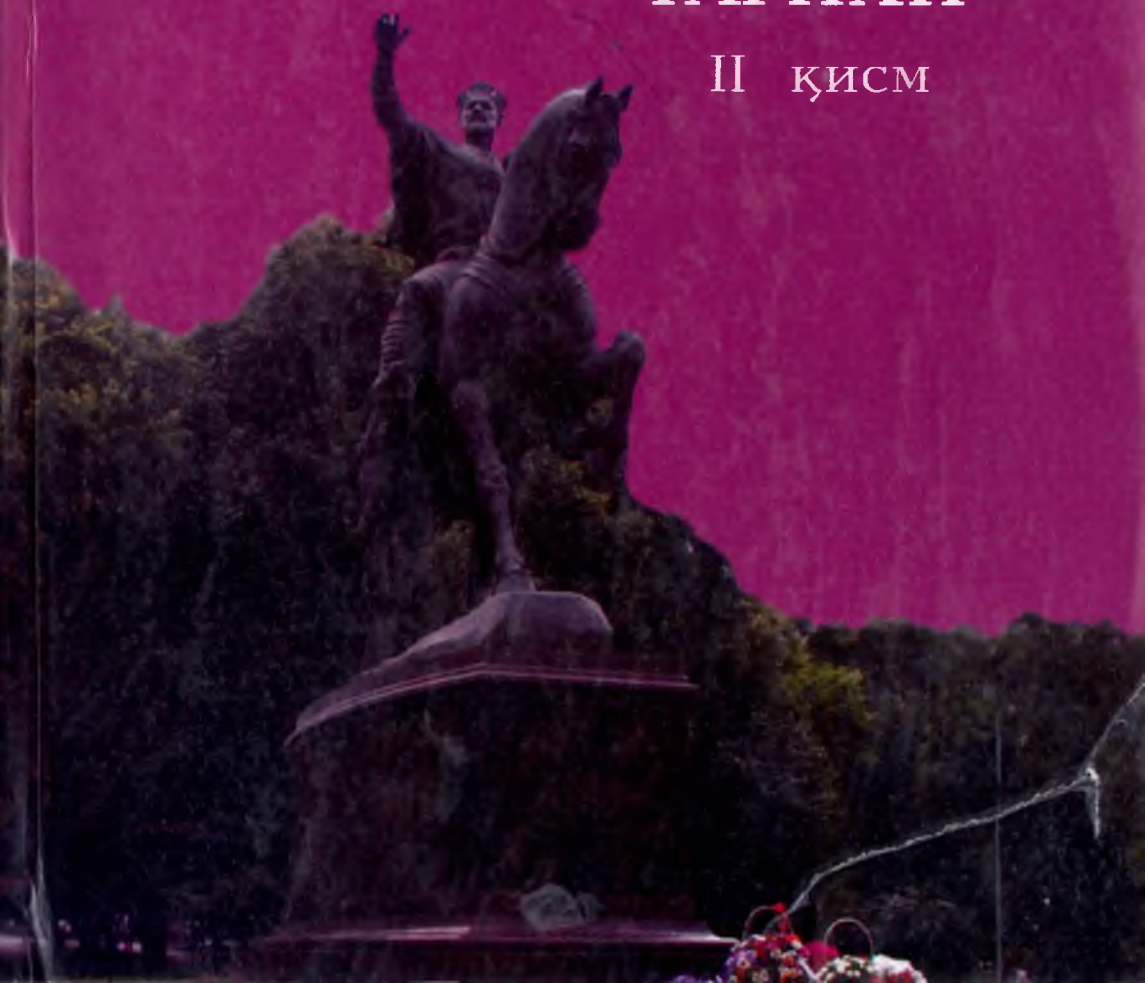

1467
Ҳайдарали Муҳамедов

**ХОРИЖИЙ
МАМЛАКАТЛАР
ДАВЛАТИ ВА
ҲУҚУҚИ
ТАРИХИ**

II қисм

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ**

Ҳайдарали МУҲАМЕДОВ

**ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР
ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ
ТАРИХИ**

(Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи)

II қисм

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
томонидан ҳуқуқ йўналиши ва тарих йўналиши бўйича Олий ўқув
юртлари талабалари учун дарслик сифатида тавсия этилган**

Тошкент-2003

Масъул муҳаррир: **А.Х.Саидов**,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор.

Тақризчилар: **Ш.З.Ўразаев**,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор, Ўзбекистон Фанлар
Академиясининг академиги.

Ҳ.Б.Бобоев,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор,

О.Т.Хусанов,
ҳуқуқшунослик фанлари доктори,
профессор,

Муҳамедов Ҳ. Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи та-
рихи:(Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи): Олий ўқув юрт-
лари талабалари учун дарслик / Масъул муҳаррир: А.Х.Саидов.
Қисм 2. - Т. : Тошкент давлат юридик институти, 2003. – 568 б.

Сарлавҳада: ЎзР Адлия вазирлиги.

Дарслик «Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи»
фани дастури асосида ҳуқуқий ва тарихий фанларнинг энг сўнги
ютуқларини ҳисобга олган ҳолда ёзилди. Унда ўрта асрларда
Гарбий, Марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари: Франклар
давлати, Франция, Германия, Англия, Византия, Россия ҳамда
Шарқ мамлакатларидан Араб халифалиги, Хитой, Япония ва
Ҳиндистонда давлат ва ҳуқуқнинг ривожланиши хусусиятлари ва
қонуниятлари хронологик изчилликда ёритилди. Дарслик олий
ўқув юртларининг ҳуқуқ, тарих йўналишлари талабалари, ма-
гистрлари, ўқитувчилари ва жаҳон мамлакатлари давлатчилиги
ва ҳуқуқи тарихи билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммаси
учун мўлжалланган.

5000

СЎЗ БОШИ

Маълумки, тарихшунослик илмида ўрта асрлар тарихи узоқ даврни-милоднинг V-XVII асрларини ўз ичига олиб, уни дунё халқларининг деярли ҳаммаси ўз бошидан кечирган. Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихида кўриб чиқилганидек, қадимги дунё қулдорлик жамияти Шарқ дунёсида вужудга келиб, Миср, Бобил, Ҳиндистон, Хитой мамлакатларида ўзининг юксак тараққиётига эришган. Унинг сўнгги даврида юксак ривожланиш маркази аста-секин Фарб дунёсига кўчди.

Феодализм жамияти эса худди шу инсоният маданияти тарихида муҳим ўрин тутган Европа мамлакатларида айниқса тез ривожланиб, катта муваффақиятларга эришди. Биз қулдорлик жамияти ғояларининг юксалишини, унда пайдо бўлган қарама-қаршиликларни, унинг таназзулини милоднинг V асрдан бошлаб, асосан, Рим қулдорлик империяси мисолида ўрганамиз. Ўрта асрлар тарихидаги энг муҳим воқеалар қаторида христиан ва ислом динларининг пайдо бўлиши ва кенг тарқалишини алоҳида таъкидлаш лозим.

Фарб мамлакатлари феодал жамияти, давлатчилиги ҳамда ҳуқуқшунослигида христиан динининг ҳукмрон динга айланиши қанчалик аҳамият касб этган бўлса, ислом динининг яратилиши ва тарқалиши ҳам Шарқ дунёсидаги юксак маданиятнинг вужудга келишида шунчалик ҳисса кўшди. Ўрта асрлар Ренесанси, Уйғониш даврининг жаҳон халқлари маданиятига қўшган ҳиссаси бениҳоя катта.

Ўрта асрларда дунёнинг турли қисмларида кўпдан-кўп ва турли ижтимоий-иқтисодий, давлат-ҳуқуқий жараёнлар содир бўлган. Бу даврда феодализмнинг бутун дунё миқёсида ўрнатилиши қулдорлик ва, айниқса, ибтидоий-жамоа тузумига нисбатан прогрессив ҳодиса бўлди.

Феодализмнинг келиб чиқиши дунёнинг турли минтақаларида мазмуни, шакли ва пайдо бўлиш вақти бўйича турлича юз берган. Дастлаб қадимги цивилизация марказлари ва тегишлича давлатлар: Хитойдаги Хань подшолигида, Ҳиндистондаги Гупталар давлатида, Ўрта Осиёдаги Кушон подшолигида, Эрондаги Сосонийлар подшолигида ва Месопотамияда аста-секин янги ишлаб чиқариш усули ривожланди. Европада эса аввало кечки Рим империясида қулчилик муносабатлари емирилди ва илк феодал элементлар туғилди.

Баъзи халқлар феодализмга ва феодал давлатга бево-сита ибтидоий-жамоа тузумидан қулдорликни четлаб ўтган. Бу жараён кельт, герман, славян, турк, мўғул ва қўпгина бошқа қабилаларда юз берган. Мазкур халқлар мамлакат-ларининг табиий шароитлари қадимги цивилизация минта-қалариникига қараганда анча ноқулай эди. Бу халқларда ишлаб чиқарувчи кучлар ортиқча маҳсулотнинг пайдо бў-лишини таъминлаш даражасига эришган пайтда уларда аҳо-лининг ўсиши бошланган, синфий жамият ва давлатнинг ту-ғилиши сезилиб қолган.

Феодализм асосларининг шаклланиши қулдорлик ва уруғдошлик жамиятлари негизларида вужудга келган “илк феодал” элементларни синтез қилиш йўли билан ҳам амалга ошган. Бу ҳолат собиқ Рим империясининг қўшни қабилалар томонидан босиб олинган провинцияларида юз берган эди. Бу ерларда, бир томондан, қулдорлик муносабатларининг, ик-кинчи томондан, босқинчи қабилаларда уруғчилик муноса-батларининг емирилиши натижасида илк феодал элемент-ларнинг шаклланиши юз берди.

Босқинчи қабилалар Римдаги дастлабки феодал муноса-батларга дуч келиб унга мослашиб кетган эди. Феодали-змнинг вужудга келиши инсоният тараққиётининг дастлабки даврларида ишлаб чиқарувчи кучларнинг умумий тарақ-қиётида ижобий роль ўйнади. Лекин жараённинг салбий то-мони босқинчи қабилалар томонидан ишлаб чиқарувчи куч-ларнинг анча издан чиқарилганлигида, натурал хўжаликка қайтишда, аҳолининг катта қисми умумий маданий-маъри-фий даражасининг анча пасайганлигида намоён бўлди. Бу-нинг оқибатлари узоқ вақт мамлакат ривожига салбий таъсир кўрсатди ва фақат бир неча асрлар мобайнидагина тугатилди.

Шунинг учун XV-XVII асрлардаги Европанинг гуманист олимлари бу вақтни Европа тарихининг “тонготари” деб ҳи-соблаб, уни Антик ва Уйғониш даврлари оралигидаги “ўрта” давр деб атайдилар. Оқибатда, “ўрта асрлар” деган ибора келиб чиқиб, у тарих фанида V-XVII асрларга нисбатан қўл-ланиладиган бўлиб қолди.

Тарих фанида ўрта асрларни феодализм¹ даври деб аташ ҳам қабул қилинган.

¹ “Феодализм” ибораси биринчи марта 1789 йилги Франция буржуа инқилоби даврида француз адабиётларида қўлланилган ва эски герман термини “федум”дан келиб чиқиб, ер мулкки маъносини англатади.

Ушбу дарслик муаллиф томонидан 1999 йилда эълон қилинган Хорижий мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи (Қадимги дунё давлати ва ҳуқуқи тарихи) I қисм дарслигининг мантиқий давоми ҳисобланади. Кези келганда шуни таъкидлаш жоизки, у 2000 йилнинг энг яхши дарсликларидан бири сифатида республика танловида совринга сазовор бўлган эди.

Ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихига бағишланган мазкур дарсликда ғарбий, марказий ва шарқий Европа мамлакатларидан Франклар давлати, Франция, Германия, Англия, Византия ҳамда Россияда, Шарқ мамлакатларидан Араб халифалиги, Хитой, Япония ва Ҳиндистонда ўрта асрлардаги давлатчилик тарихи, ҳуқуқнинг ривожланиши масалалари батафсил ва изчил, хронологик тартибда Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан тасдиқланган дастур асосида баён қилинади. Бунда ҳар бир мамлакатнинг давлат ва ҳуқуқи ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари, туркум мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи ривожланишининг умумий қонуниятларини ёритишга ҳаракат қилинади.

Дарсликни ёзишда фаннинг энг сўнгги ютуқларидан, жуда кўп ҳуқуқшунос олимларнинг асарларидан, ўқув қўлланмалари, дарсликлар, тарихий-ҳуқуқий ёдгорликлардан фойдаланилди. Ушбу дарслик ўзбек тилида биринчи ишлардан бўлганлиги сабабли айрим камчиликлардан холи бўлмаслиги мумкин. Умид қиламизки, китобхонлар бу ҳақдаги ўзларининг холисона фикр ва мулоҳазаларини муаллиф билан самимий баҳамлашадилар.

БИРИНЧИ БЎЛИМ

ЎРТА АСРЛАРДА ЕВРОПА МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

I БОБ. ЕВРОПАДА ЎРТА АСРЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аввало шунини айтиб ўтиш керакки, Ғарб ва Шарқ мамлакатларида феодал ер мулкчилигини қулдорлик давридаги мулкчиликдан фарқлайдиган ўзига хос хусусиятлари бор. Масалан, Ғарб мамлакатларида ернинг олий эгаси монарх (қирол, князь, император) ҳисобланиб, бошқа феодаллар ундан хизмат эвазига ёки бошқа шартлар билан ер олганлар. Улар эса бу ерни учинчи шахсга маълум шартлар эвазига берганлар. Ер берган феодал сюзерен, олгани эса вассал деб аталган. Шундай қилиб, Ғарбий Европа мамлакатларида ерга эгалик қилишнинг ўзига хос хусусиятлари унинг иерархик (поғонама-поғона) характерида бўлиб, бу ҳодиса махсус шартномалар (инвеститура)да ифодаланадиган сюзеренитет-вассалитет муносабатларини туғдирган.

Шарқ мамлакатларида бундай эгалик бўлмай, ер давлат мулки ҳисобланарди. Йирик ер эгалари давлатга бўйсунардилар, деҳқонлар ва ҳунармандлар эса бевосита давлатга рента-солиқ тўлардилар.

Ерга нисбатан давлат мулкчилигининг мавжудлиги ўрта аср Шарқида давлатнинг нисбатан марказлашишида муҳим омил ҳисобланган, лекин XVI-XVIII асрларга келиб капиталистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланишига тўсиқ бўлиб қолган.

Жамиятнинг базисида феодал муносабатлар ўрин олгач, унинг сиёсий устқурмасида ҳам базиснинг характерини ифодалайдиган ўзгаришлар рўй берди.

Феодал ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққий этиши билан давлатчилик ҳам ривожланди. Европада бу жараён асосан қуйидаги тўртта: илк феодал монархияси, сеньорлик монархияси (феодал тарқоқлик), табақавакиллик монархияси ва мутлақ монархия босқичларидан ўтди. Бироқ бу босқичларни ҳамма Европа мамлакатлари бир вақтда ва тўлиқ босиб ўтмади. Ҳар бир мамлакат миллий тарихининг ўзига хос хусусиятлари ҳам ана шундан келиб чиқади.

Шуни кўрсатиб ўтиш жоизки, Шарқ мамлакатлари ўз тараққиётида бундай даврларни тўлиқ босиб ўтмади. Кўпчилик олимлар кўрсатишича, Шарқ феодал давлатлари ташкил топган вақтидан бошлабоқ мутлақ монархия шаклида бўлиб, бу давр узоқ давом этди.

Феодал жамиятида ва унинг сиёсий ташкилотларида черков мафкураси катта роль ўйнаб, диндорлар имтиёзли табақа ҳисобланган. Шарқий ва Ғарбий Европада христианлик, Осиёнинг бир қанча мамлакатларида ислом, Хитой, Японияда конфуцийлик ва буддизм ҳукмрон диний мафкура ҳисобланган.

Христианлик Европада ягона дин бўлиб, у кишиларнинг бутун ҳаётини ўзига бўйсундирган, кишилар туғилганидан то вафот этганларига қадар черков назорати остида бўлганлар. Христианлик, гарчи камбағал ва қулларнинг дини сифатида вужудга келган бўлса ҳам, кейинчалик у бутун Ғарбий Европага ёйилди. 325 йилда христиан черковнинг биринчи собори (йиғилиши) чақирилди. 1054 йилда Рим ва Константинополь черковлари ўртасидаги асрий низолар тугаб, христианликда узил-кесил иккита черков, иккита мазҳаб - православие ва католицизм қарор топди. 1232 йилда Рим папаси даҳрийларга оид ишларнинг барчасини доминикан-монахлар жамоаси ҳал этиши тўғрисида фармойиш чиқарди.

1252 йилда эндигина шаклланаётган инквизиция - черков судига тергов қилишда қийнаш усулини қўллашга рухсат берилди. Ана шу тариқа ўрта аср черков инквизицияси (суди) ташкил топди ва у даҳрийлик, фолбинлик, диндан қайтиш, яқин қон-қариндошларнинг никоҳга киришлари, бевафолик, ёлгон гувоҳлик, тухмат, ҳужжатларни қалбакилаштириш, оғирлик ва узунлик ўлчовларини сохталаштириш, судхўрлик, шунингдек, никоҳ-оила муносабатларидан келиб чиқадиган барча ишларни ўз судловига олди. Инквизиция суди, айниқса, ўрта аср Испаниясида кўплаб одамларни ёқиб юборишга ҳукм этди².

1481 йилда Испанияда "илоҳий трибунал" тузилди. Бош инквизитор Чорквемада фаолият кўрсатган 15 йил ичида 8220 киши даҳрийликда айбланиб, ёқиб юборилди, 89326 киши бошқа жазоларга ҳукм қилинди. Вольтернинг маълумот-

² Қаранг: Хрестоматия памятников феодального государства и права. - М.: Госюриздат, 1961.-505-бет.

ларига қараганда, Фарбий Европада 100 мингдан ортиқ киши фолбинлик, худосизликда айбланиб ёқиб юборилди. Буларнинг ичида Франциянинг миллий қахрамони Жанна Д Арк, Уйғониш даврининг буюк олими Жордано Бруно, чех гуманисти Ян Гус ва бошқалар бор³.

Фарбий Европа шаҳарлари X-XI асрларда савдо ва хунармандчилик марказларига айланади. Шаҳарлар дастлабки вақтларда диний ва дунёвий феодаллар ерларида ташкил топганлиги учун уларга қарам эди. Кўп вақт ўтмай улар ўз эркинликларининг сиқиб қўйилишига қарши кураш натижасида мустақилликни қўлга киритади ва айримлари ҳатто республика шаклидаги шаҳар-давлатларга айланади (Италияда). Айримлари ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқини қўлга киритади (Англияда), айримлари эса империя эркин шаҳарлари мақоми олади (Германияда). Шаҳарларнинг энг муҳим ютуғи барча фуқаролар эркинлигининг тан олиниши эди.

«Агар крепостной, - дейилади шаҳар ёрликларида, - шаҳарда бир йилу бир кун яшаса, шу вақт унинг хўжайини унга бўлган эгаллик ҳуқуқини даъво қилмаса, у озод ҳисобланади».

Дворянлардан ўзини ҳимоя қилиш ҳамда шаҳар солиқларини тенгроқ тақсимлаш мақсадида шаҳар аҳолиси иттифоқларга бирлаша бошлайди. Хунармандлар ўзларининг цехларини, савдогарлар эса ўз гильдияларини тузадилар. Ўрта аср цехлари бир касбдаги Хунармандлар иттифоқидир. Ҳар бир цех, гильдия ўз устави ва оқсоқолига, шунингдек, судига эга эди. Цехларнинг тузилиши феодализмнинг қонуний натижасидир. Шунинг учун ҳам цехлар фақат Фарбий Европа мамлакатларидагина эмас, Япония, Хитой, Ўрта Осиёда ҳам ўзига хос кўринишларда учрайди.

Европада XVI асрга келиб феодализмнинг инқирози белгилари намоён бўла бошлайди. Антифеодал инқилобларнинг яқинлашиши билан давлат ва ҳуқуқ тизимининг янги демократик тамойилларини асословчи ва бунда кўпинча антик демократия тажрибасини мисол тариқасида кўрсатувчи сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар ривожланиди.

Фарбий Европа мамлакатлари давлатларининг ривожланиши билан бирга уларнинг ҳуқуқий тизимлари ҳам ривожланиб борди. Феодал тарқоқлик даврида бу жараённинг му-

³ Қаранг: Анашкин Г.С. Смертная казнь в капиталистических государствах. Историко-правовой очерк.-М.: Госюриздат, 1971.-25-бет.

ҳим белгиси ҳуқуқ «партикуляризм»⁴, яъни бутун мамлакат учун ягона ҳуқуқнинг йўқлиги эди. Ҳуқуқ "партикуляризм"нинг бартараф этилиши, айниқса, табақа-вакиллик монархияси давридан бошлаб жадаллашди. Фарбий Европанинг қитъа қисми мамлакатларида ҳуқуқ шакллариининг ўзаро яқинлашуви юз беради. Англия феодал ҳуқуқи алоҳида, муस्ताқил ҳолда ривожланиб борди. Шу тариқа, тез орада Фарбий Европа ҳуқуқи иккига: инглиз-саксон ҳуқуқи ва қитъа ҳуқуқи аажралиши белгилари намоён бўла бошлади.

Шарқда ўрта асрлардаги йирик мамлакатларнинг феодал давлати ва ҳуқуқи тарихи бошқачароқ бўлган. Бу ерда асосан кучли бюрократик давлат аппаратига асосланган деспотик бошқарув шакли сақланиб қолди. Монарх ҳокимиятини амалга оширишдаги баъзи миллий фарқлар асосан унинг мазмуни ва моҳиятини ўзгартирмасди. Бу ерда давлат бошлиғи умуман ҳар доим мамлакатдаги бутун ерларнинг олий эгаси сифатида майдонга чиқди. Унинг бу ҳуқуқи авлоддан-авлодга мерос тариқасида ўтиб турарди. Бундан ташқари, Шарқда ер эгаллиги муносабатларида жамоа ер эгаллигининг узоқ вақт сақланиб қолганлиги ва турғун характерга эга бўлганлигини кузатиш мумкин. Эксплуатациянинг асосий шакллари, биринчи навбатда полизчи-деҳқонлардан ҳукмрон синф фойдасига рента солиғи олиш тенг даражада сақланиб қолганди.

Шаҳарларда кустар ишлаб чиқариш ва савдо ривожланди. Ўша вақт учун такомиллашган буюмлар, йирик архитектура иншоотлари ва бошқа шоҳ санъат асарлари яратилди, кўп ихтиролар қилинди. Ҳатто бу соҳада ўз давридан одимлаб кетиш ҳолларини кўрамиз. Лекин шаҳар маҳсулотини асосан ҳукмрон синф эҳтиёжларини қондириш ва ташқи савдо учун кетган. Қишлоқ жамоалари асосан натурал, турғун хўжалик юритиб, фақат ички бозорни ривожлантирган, товар ишлаб чиқаришнинг ўсишига мослашмаган ва оқибатда янги ижтимоий муносабатларнинг шаклланишига тўсқинлик қилган. Бу, албатта, мутлақ турғунликни англамайди, жамият аста-секин бўлса-да ривожланишда давом этди.

Табийки, феодализм тараққиёти даври фақат ижобий воқеалардан ташкил топмади. Инсоният тарихидаги ҳеч қан-

⁴ Партикуляризм - лотинча бўлак, қисм сўзларидан олинган бўлиб, бу ерда бир мамлакат ичидаги провинциялар, князликлар ва шаҳарлар ҳуқуқнинг турли-туманлиги ва хилма-хиллиги маъносига ишлатилмоқда.

дай жамиятда ҳукмрон синф вакилларининг шахсий эркинликлари ва ҳуқуқлари феодал жамиятдаги каби чексиз худбинлик даражасига кўтарилмаган. Ўз навбатида, ҳеч қачон оддий фуқароларнинг аҳволи ҳам феодализмдаги каби оғир ва таҳқирли бўлмаган. Инсоният тарихидаги ҳеч бир даврда мавжуд қонунлар ва тартиблар феодализмдаги каби фақат заифлар томонидан бажарилиши талаб қилинган жамиятни учратмаймиз. Ўрта асрларда жаҳон халқлари ўз бошларидан кўплаб кулфатларни: очарчилик, ўлатлар, урушлар ва талончиликларни кечирди. Улар ўзларининг таҳқирли, оғир ҳаётларини ўзгартириш учун қўзғолонлар уюштирдилар. Буларнинг оқибати ўлароқ ўрта асрларга ва ўз навбатида, абсолют монархия тузумига чек қўйган инглиз ва француз инқилоблари сингари инқилоблар натижасида инсоният янги даврга қадам қўйди.

II БОБ. ФРАНКЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (V аср - IX асрнинг биринчи ярми)

- Франклар давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.
- Франклар давлатининг ижтимоий тузуми.
- Франкларнинг давлат тузуми.
- Франклар давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари.

1. Франклар давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

Маълумки, варварларнинг Рим империясига бўлган муносабати IV аср охирига келиб жуда кескинлашиб кетган эди. Империянинг заифлашуви варвар қабилаларига империя чегарасидан деярли бемалол ўтиб, унинг ҳудудини эгаллаб олиш учун имкон берди. Империя варварларнинг сиқувини яна бир оз вақт тўхтатиб тура олар эди, лекин у иттифоқчилар тарзида хизмат қилаётган варварларнинг ўзини ёрдамига таянган чоғдагина шундай қила олар эди. Аммо иттифоқчиларнинг душманга айланиши осон эди: бунинг олдини олиш учун империя уларга тобора кўпроқ ён беришга мажбур бўлмоқда эди.

Герман қабилалари II-IV аср ўрталарида ўзларининг ишлаб чиқариш кучларини анча ривожлантирдилар. Улар ўз ерларини Цезарь ва Тацит замонидагидан яхшироқ ишлай бошладилар. Уларда ҳайвонларнинг насли (жумладан, отларнинг насли) яхшиланди. Ҳунармандчилик тараққий этди. Чегара вилоятида яшовчи германлар римлик савдогарлар билан савдо-сотик қила бошладилар. Варварларнинг аҳолиси тобора кўпайиб бораётганлиги сабабли ер масаласи жуда кескин масала бўлиб қолди. Варварлар аҳолининг ошиб-тошиб кетаётганлигини сезмоқда эди. Улар империянинг серҳосил ва қисман бутунлай ишлов берилмаган ерларини ишғол қилишга интилдилар. Бутун бир варвар қабилаларининг Рим империясига қарши кескин кураш олиб боришига олиб келган энг муҳим ва асосий сабаб ер танқислиги эди.

Бу вақтга келиб герман қабилаларининг ичида катта ўзгаришлар содир бўлди. Герман жамятининг тобора кўпроқ табақаланиб бориши - зодагонларнинг ажралиб чиқиши,

уларга қарам бўлган кишилар сонининг кўпайиши ва ҳоказолар билан бир қаторда, қабилаларнинг катта-катта иттифоқларга бирлашуви жараёни ҳам юз бермоқда эди. Қуйи Рейнда ҳам бирлашув жараёни вужудга келаётган эди. Қуйи Рейнда ҳамда Ютландия ярим оролида инглиз-сакс қабилалари бирлашмаси; Ўрта Рейнда франк қабилалари иттифоқи; Юқори Рейнда аллеманлар иттифоқи; Эльбада ва Эльбанинг нариги томонида лангобардлар, вандаллар, бургундларнинг иттифоқлари ташкил топди. Бундан илгарироқ готларнинг иккита иттифоқи - вестготлар иттифоқи ва остготлар иттифоқи вужудга келиб, буларнинг ҳар бири Дунай ва Қора денгиз бўйи ҳудудида кўп қабилали давлат ташкил қилган эди.

IV асрнинг охириларидан бошлаб ва, айниқса, V асрда варварлар ёппасига Рим империяси ҳудудига қараб йўл олиб, уни аста-секин истило қила бошладилар. Тўғри, бу истило қилиш қарийб бутун бир асрга чўзилди. Фарбий Рим империяси тобора қулаб бораётган эди. Чунки варварлар империяни истило этиш билан бир вақтда империя ҳудудига ўзларининг бутун оилалари, уй анжомлари, сигир-бузоқлари ва ҳоказолари билан кўчиб келиб, ўрнашаётган эди. Шунинг учун IV асрнинг охири ва V асрнинг ҳаммасини ўз ичига олган бу даврни тарихчилар одатда Халқларнинг буюк кўчиши даври деб атайдилар.

V аср охирига келиб германлар Фарбий Рим империяси ҳудудига: вандаллар Шимолий Африкага, вестготлар (Фарбий готлар) Испанияга, остготлар (шарқий готлар) Италияга, франклар Галлияга, инглизлар билан сакслар Британияга жойлашдилар. Германлар шу жойларда ўз давлатларини барпо қилдилар.

Рим империяси ҳудудида тузилган варвар қиролликлари ичида энг каттаси ва кучлиси франклар қироллиги эди. Франклар бора-бора бургундларни бўйсундирдилар. Галлиядан вестготларни суриб чиқардилар. Италияда лангобардларни забт этдилар ва Рейннинг нариги томонидаги герман қабилаларининг деярли ҳаммасини ўзларига итоат эттирдилар.

Франкларнинг ўзлари ҳам дастлаб Рейннинг нариги томонида яшар эдилар. Уларнинг ота-боболари Тацитнинг асарида ҳар хил номлар билан, чунончи, хамавлар, сукабрлар, батавлар ва бошқа номлар билан аталган. "Франк" деган ном (бу сўзни "жасур", "эркин" деб таржима қилишади) III аср-

нинг ўрталаридагина пайдо бўлиб, қандайдир битта қабила эмас, балки Рейннинг ўрта ва қуйи оқимларида яшаган бутун бир гуруҳ герман қабилаларига тааллуқли умумий бир ном эди, бу қабилалар дастлаб Рейн дарёсининг ўнг қирғоғида яшардилар. Дастлаб улар римликларга нисбатан душманлик муносабатида бўлдилар, кейин бу муносабат анча дўстона муносабатга айланди. 451 йилдаги Каталаун жангида итти-фокчилар федератлар сифатида римликлар тарафида туриб гуннларга қарши урушдилар. Уша вақтдаёқ улар катта-катта икки гуруҳга бўлинган бўлиб, бир гуруҳи (улар Рейннинг қуйи оқимида яшардилар) денгиз бўйи франклари ёки сали франклари деб (лотинча "salum" - денгиз сўзидан), иккинчи гуруҳи Рейннинг ўрта оқимида (ҳар икки қирғоқда) яшаган франклар - қирғоқ франклари ёки рипуар франклари деб (лотинча "гiра"- қирғоқ сўзидан) аталар эди. Булардан энг кучлиси сали франклари бўлиб, улар Галлиянинг Фарбига қараб бордилар.

Франклар милонинг IV асрларида Рим империясининг Галлия вилоятига кўчиб кела бошлаган. V асрда Фарбий Рим империясининг ағдарилиши билан франклар унинг ҳудудида ўз қиролликларини барпо этиб, ўз ҳудудларини кенгайтириб борадилар. Рим ерларини босиб олиш натижасида франкларда давлатнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етади. Бироқ бу ерда уруғдошлик тузуми бирданига йўқолиб кетмади.

Франклар босиб олган ерларни бошқариш учун бошқарув органлари ташкил этишлари зарур бўлиб қолди. Эндликда эски уруғдошлик органлари - оқсоқоллар кенгаши, халқ лашкарбошилари Рим империяси ерларини бошқаришга тўғри келмай қолган эди. Лашкарбошининг ҳоқимиятини кучайтириш зарурияти келиб чиқади. Оддий лашкарбоши энди ҳақиқий якка ҳокимга - қиролга айлана боради. Қирол уруғдошлик тузуми шароитидаги уруғ жамоаларига тегишли мол-мулкларни ўзиники қилиб ола бошлайди. Халқ мулкани тортиб олиб, ҳадя ва мукофот сифатида ўз яқинларига, аскарларига ва хизматкорларига улашиб беради.

Сали франкларининг Меровинглар сулоласига мансуб кироли Хлодвиннинг подшолик тарихи (481-511йиллар) франклар ҳаётида рўй берган катта-катта ўзгаришлар билан боғлиқ. Хлодвиг барча франк қабилаларини бирлаштириб, 486 йилда Галлияни истило қилади. Римнинг бу вилояти ҳали варварлар томонидан забт этилмаган бўлиб, Рим империяси

қулагандан кейин Шимолий Галлиянинг амалда қироли бўлиб қолган Сиагрий деган римлик маҳаллий магнат томонидан идора қилинарди, бу вилоятнинг маркази Париж эди. Сиагрий франклари сал бўлса-да, жиддий бир қаршилик кўрсата олмади. Суассон шахрига яқин жойда шиддатли жанг бўлди. Рим қўшинлари франклар томонидан тор-мор этилди.

Хлодвиг катта ва муҳим ҳудудни - Сена ва Луара дарёлари ҳавзасини забт этиб, франкларга мўл-кўл ерни тақсимлаш имконига эга бўлди. Дарёлари жуда кўп, ери сер-ҳосил, деҳқончилик учун қулай ва қайинзор ўрмонларга бой бўлган кенг, лекин римликлар вақтида ҳувуллаб қолган бу ҳудудга бошдан-оёқ франклар кўчиб келди.

90-йилларнинг ўртасида Хлодвиг ва унинг дружинаси томонидан, кейинроқ эса оддий франклар ва уларнинг оила аъзолари томонидан христианликнинг қабул қилиниши Франклар қироллигининг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди. Галлия ва Римдаги эътиборли маҳаллий руҳонийлар Хлодвигни ва бошқа Франк қиролларини зўр бериб қўллаб-қувватладилар. Бу нарса франкларнинг Галлия жанубидаги қолган ерларни - Вестготия ва Бургундияни бўйсундиришини анча осонлаштириб, франкларнинг ўз орасидан ҳам қирол ҳокимияти таъсирининг ортишига ёрдам берди. Хлодвиг қолган барча сали ва рипуар қиролларини секин-аста қира бориб, жуда катта янги қиролликнинг яккаю ягона қироли бўлиб олди, у (Рейннинг нариги томонидаги ерлардан ташқари) Галлиянинг тўртдан уч қисмини ўз ичига олар эди.

Хлодвигнинг ўғил ва неваралари қиролликни тез-тез тақсимлаб ва қайта тақсимлаб туришларига, доимо ўзаро урушлар олиб боришларига қарамай, қиролликнинг чегараларини кенгайтиришни давом эттирдилар. 534 йилда улар Бургундияни забт этдилар, 542 йилда вестготларнинг Галлиядаги охириги ерлари ҳам босиб олинди, Рейннинг нариги томонида эса Алемания, Тюрингия, Бавария ҳамда сакс қабилаларининг баъзилари франкларга бўйсунди. VI асрнинг иккинчи ярмида Франклар қироллиги барча варвар қиролликлари ичида энг катта қироллик эди. Илгари Теодорих даврида остготлар қўлида бўлган гегемонлик энди франклар қўлига ўтди.

Мэровинглар сулоласи деб ном чиқарган Хлодвиг сулоласи ўзаро урушлар натижасида заифлашиб борди. Айниқса бу Хлодвигнинг невава ва эваралари ўртасидаги қирқ йиллик урушда жуда билиниб қолди. Қирол Дагоберг (629-639-йил-

лар) мамлакатни қисқа вақт бирлаштириб туришига қарамай, франклар монархияси инқирозга юз тута бошлади. Қирол давлат ерларининг тобора таркана қилиши, ўз аскарларига тақсимлайвериши, натижасида унинг ҳокимияти кучсизланиб, ер эгаларининг (ер магнатларининг) ҳокимияти кучайиб кетди. Дагоберт ўлганидан кейин шундай бир давр бошландики, 639-751 йиллар ўртасидаги бутун бир даврни ўша вақтдаги кишиларнинг ўзлари ҳам “ялқов қироллар” даври деб атагандилар.

VII-VIII асрларда Меровинглар фақат номигагина қирол бўлиб, уларнинг ҳақиқий ҳокимияти йўқ эди. Уларнинг қўлида қирол ерларининг озгина қисмигина қолганди. Бутун маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятни маҳаллий магнатлар тортди. Нейстрия, Бургундия ва Австразияда энг йирик зодагон хонадонлар етишиб чиқиб, улар ўз юртларида қирол майордамлари сифатида бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Бир вақтлар, яъни дастлабки Меровинглар даврида қирол саройида эшик оғаси лавозимида ишлаган киши майордам (луғавий маъноси: “хонадон оғаси”), яъни сарой бошлиғи деб аталарди. Энди эса майордамлик ҳақиқатда парчаланиб кетган Франк давлатининг айрим бўлақларида жорий этилган энг юқори маъмурий мансаб бўлиб қолганди.

Давлатни бошқаришда майордамлар - сарой бошқарувчилари ҳал қилувчи роль ўйнай бошладилар. Мамлакатни чуқур инқироздан сақлаб қолишда Австразия майордамлари-Пипинидлар катта роль ўйнади. Айниқса, мамлакатни сиёсий жиҳатдан қайта бирлаштиришда майордам Карл Мартелл (“Тўқмоқ”) ҳал қилувчи ўрин тутди. У 715 йилдан 741 йилгача мамлакатни идора этиб, қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш борасида жуда катта ишлар қилган, бир қанча ислохотлар ўтказганди. Натижада қирол ҳокимияти анча кучайди ва мамлакатнинг қуролли кучлари мустаҳкамланди.

Карл Мартеллнинг тахт вориси Пипин III Пакана (741-768 йиллар) ҳам аввал фақат майордам унвони билан юрди. Меровинг қироллари одатдаги тартиб билан бири ўрнига иккинчиси келиб турди, лекин улар давлатни идора қилишда ҳеч бир қатнашмас эдилар. Ниҳоят, Пипин давлат ўзгариш ясаб, ҳар қандай ҳокимиятдан маҳрум бўлган эски сулолани тахтдан туширди. Бу ўзгариш Рим папасининг фаол ёрдами билан амалга оширилди.

751 йилда Суассон шахрида франк зодагонлари йиғилишида Пипин франк қироли деб эълон қилинди. Шу вақтдан бошлаб янги сулола - Короллинглар сулоласига асос солинди. Пипин ўз сиёсати билан франк қироллигининг равнақи учун замин тайёрлади. Унинг ўғли Буюк Карл даврида Франклар давлати империяга айланди.

Буюк Карл Кароллинглар сулоласининг энг атоқли намо-яндаси эди (сулола ҳам унинг номи билан аталган). У 46 йил (768-814 йиллар) ҳукмронлик қилди. Буюк Карл катта саркарда ва истилочи эди. Таркиб топаётган Франклар давлати Буюк Карл даврида жуда катта агрессив сиёсат юргизди. Жуда кўп жойларни истило қилиб, Буюк Карл улкан ва қудратли давлатга бошлиқ бўлди. Рим империяси қулагандан кейин Ғарбий Европада Буюк Карл давлатидек катта давлат дунёга келмаган эди: бу давлат франклардан ташқари ўнлаб бошқа қабила ва халқларни ўз ичига олганди.

Франк қироли қўли остидаги ерларнинг жуда кенгайиб кетиши, табиий, Буюк Карл ва унинг маслаҳатчиларини қирол унвонини (титулини) ўзгартириш тўғрисида ўйлашга мажбур қилди. 800 йилда Буюк Карл Римда бўлган вақтида папа унга "римликлар императори" тожини кийдирди ва шу тариқа Буюк Карл император деб эълон қилинди. Аммо бу унча мустақкам империя эмас эди. 814 йилда Буюк Карл 72 ёшида вафот этганидан сўнг унинг империяси узоқ умр кўрмади. Бу илк ўрта аср ҳарбий-феодал монархияси бўлиб, унда чинакам марказлашув учун етарли даражада иқтисодий база йўқ эди. Натурал хўжалик ҳукмронлиги, айрим вилоят ва туманларнинг ва ҳатто, айрим поместьеларнинг ҳам биқиклиги, шаҳарлар ва савдонинг кам ривожланганлиги империянинг муқаррар тарзда парчаланиб кетишига сабаб бўлди.

843 йилги Верден шартномасига кўра Франклар давлати бўлиниб кетди ва Галлия (Франция), Бовария ва бошқа ерлар империядан ажралиб чиқди. Оқибатда бу ерлар Германия ва ниҳоят Италия давлатлари таркибига кирди. Франклар давлати шу тариқа ўз умрини ўтаб бўлди.

Шундай қилиб, Франкларнинг босқинчилик урушлари уларда давлатнинг ташкил топиш жараёнини тезлаштирди. Франкларда давлат ташкил топишининг асосий сабаблари эркин жамоанинг емирилиши, унинг синфий табақаланиши бўлди. Уларда бу жараён янги эранинг биринчи асрларидаёқ бошланиб кетган эди.

Франклар давлати бошқариш шакли бўйича илк феодал монархияси эди. У ибтидоий жамоа тузумидан қулчиликни четлаб, феодал жамиятга ўтиш йўли билан вужудга келди. Шу сабабли франклар жамияти кўп укладлилиги (қулдорлик, уруғдошлик, жамоачилик, феодал муносабатларнинг қўшилиб кетганлиги), феодал жамият асосий синфларининг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етмай қолганлиги билан тавсифланади. Шу тариқа илк феодал давлатда эски жамоа ташкилотларининг муҳим қолдиқлари, қабилавий демократия муассасалари сақланиб қолган эди.

Франклар давлати ўз ривожланишида иккита асосий босқични босиб ўтди. Биринчи босқич V асрнинг охиридан VII асрнинг охиригача бўлган даврни, иккинчи босқич эса VIII асрдан IX асрнинг ўртасигача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу икки давр фақат икки ҳукмрон сулоланинг алмашиши (Меровинглар ўрнига Королингларнинг келиши) билангина ажралиб турмайди. Иккинчи босқич франк жамиятининг чуқур ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий қайта қурилишини бошлаб берган янги босқич бўлганлиги билан тавсифланади. Бунинг натижасида аста-секин сеньорлик монархияси шаклидаги феодал давлати шаклланди.

Иккинчи даврда асосан йирик феодал ер эгаллигининг, феодал жамиятнинг икки асосий синфлари: феодаллар ва уларга қарам деҳқонларнинг ташкил топиши ниҳоясига етди.

2. Франклар давлатининг ижтимоий тузumi

Франкларнинг V аср охири - VI аср бошларидаги ижтимоий тузumi ҳақида ўша даврнинг муҳим ҳуқуқий ёдгорлиги "Сали ҳақиқати" - "Lex Salia" (500-йил атрофида ёзилган) анчагина маълумотлар беради. "Сали ҳақиқати"га асосланиб, франкларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлган, деган жулосага келиш мумкин. Чунки ундаги бир қанча моддалар эркин франкларнинг экин ерлари, турли хилдаги деҳқончилик қуроллари, иш ҳайвонлари бўлганлигидан, бошоқли ўсимликлар етиштирганлигидан далолат беради.

Франклар хўжалигида чорвачилик (айниқса, чўчқа боқиш) ҳам катта роль ўйнаган. "Сали ҳақиқати"да яна баликчилик, асаларичилик, боғдорчилик ва деҳқончиликка оид бўлган асосий қунарлар тўғрисида ҳам гапирилади. Унда

NAMANGAN DAVLAT
UNIVERSITETI⁷
Axborot-kutubxona markazi

Наманган
Давлат

деҳқоннинг ҳовлиси ва бу ҳовлидаги ҳар турли хўжалик бинолари, асбоб-ускуналар тўла тасвирлаб берилган. Жамоа аъзоси бўлган франк деҳқонлари шахсий мулк тарзида томорқа ерга эга бўлганлар, жамоага қарашли бўлган далада маълум ер участкаларини ишлаганлар, жамоага қарашли кенг ўрмон ва яйловлардан биргаликда фойдаланганлар. "Сали ҳақиқати"да ерни сотиш ва сотиб олиш тўғрисида, уни бировга инъом қилиш ёки васият йўли билан бошқа кишига топшириш тўғрисида ҳеч нарса дейилмайди. Дарҳақиқат, франкларда ер ўша вақтда хусусий мулк эмас эди. Ер жамоа ташкилотининг мулки бўлиб, айрим франк ўз ер участкасидан маълум шартлар асосида фойдаланарди, холос. Ҳосил йиғиб олингандан кейин далаларда ҳамма биргаликда мол боқарди.

"Сали ҳақиқати"да ўрмон ва яйловдан, сувдан биргаликда фойдаланиш ҳақида гапирилган моддалар бор. Қишлоқ жамоаси (марка) ушбу қонунномага кўра, ўз ҳаётининг илк босқичида ҳали мутлақо уруғчилик тузумига хос белгиларга эга эди. "Сали ҳақиқати"га кўра, уруғ жамоага қарашли ерларнинг асосий эгаси бўлиш билан бирга, яна сиёсий ташкилот ҳам эди. Уруғ аъзоларининг ҳаммаси кафилликда қатнашарди, яъни судда айбдор қариндоши учун кафолат берарди. Қотиллик учун тўланадиган хуннинг (вергельднинг) фақат бир қисминигина қотилнинг оиласи тўларди. Буни уруғ аъзолари ҳам тўлаши лозим эди. Шунингдек, вергельд ҳам ўлдирилган одамнинг оиласи билан уруғ ўртасида тақсимланарди. Ер уруғдан ташқарига чиқиб кетмасин учун ерни аёлларга бериш ёки мерос қилиб қолдириш тақиқланган эди. Фарзандсиз франк ўлса, унинг ери ака-укаларига ва ўзининг уруғидаги бошқа эркак қариндошларига ўтар эди.

Бироқ "Сали ҳақиқати" уруғчилик тузумининг емирила бошлаганлигидан ҳам далолат беради. Ворислик ва кафолат ҳуқуқидан воз кечиб, уруғдан чиқиш мумкин эди. Франкларда ижтимоий ва мулкий бўлиниш (табақаланиш) очиқ кўриниб турарди. Биринчи ўринда қирол дружиначилари турарди, буларнинг вергельди (хуни) 600 солид⁵ белгиланган эди. Оддий эркин франкнинг жони учун фақат 200 солид вергельд тўланарди. Ярим эркин кишининг - литнинг вергельди

⁵ *Солід* - Рим-Византияда чиққан олтин танга бўлиб, IV-VI асрларда франклар ўртасида ҳам юрган.

еса 100 солид эди. Қулни ўлдирганлик учун қулдорга 30 солид, яъни урушда мириладиган отни ўғирлаганлик учун қанча тўланса, қул учун ҳам ўшанча тўланарди. Шуниси характерлики, римликни ўлдирганлик учун тўланадиган вергельд франкникидан кам эди.

Йирик поместьелар бўлган-бўлмаганлиги "Сали ҳақиқати"да очиқ айтилмаган. Лекин, баъзи бир аломатларга (хонаки хунармандлар сонининг рўйхатига, қуллар сонининг жуда кўплигига ва бошқаларга) қараб фикр юритганда, V-VI асрлардаёқ эркин франк қишлоғи билан бир қаторда йирик ер эгаларининг поместьелари ҳам бўлган. Катта ер эгалари қиролнинг ўзи, унинг дружиначилари, юқори табақа рухонийлари ва қисман ерларни сақлаб қолган ҳамда сарой аҳлига яқин бўлган ("Сали ҳақиқати"да айтилишича, "қиролнинг ҳамтовоқлари" бўлган) римлик ер эгалари эди. Шундай бўлишига қарамай, бу даврдаги франк жамиятида асосий фигура эркин франк эди, у қишлоқ жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси, жамоа ерининг эгаси, йирик ер эгасига қарам бўлмаган мустақил, эркин деҳқон эди.

Франкларда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиши феодал жамиятининг илдизлари пайдо бўлиши билан бирга кечди. Жамиятнинг феодаллашиш жараёни V асрнинг охиридан бошланиб, тараққий эта борди. Аста-секин ер эгалари пайдо бўлди ва маҳаллий аҳолига нисбатан сиёсий ҳокимиятга эга бўлиб борди. Эркин франклар қарам деҳқонларга айланди.

VI асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб франклар жамиятида кескин ўзгаришлар юз бера бошлади. Қироллар юришларда қўлга киритилган ерларни ўз дружиначиларига, яқинларига ва сарой амалдорларига тақсимлаб турган.

Бу вақтда ер бемалол қўлдан-қўлга ўтиши мумкин бўлган хусусий мулкка айланади, яъни мулкдор уни ўз хоҳиши билан сотар, алиштирар, сотиб олар, бошқа бировга тақдим қилар ёки васият қилиб қолдирарди. Бундай ерларнинг эгалари қирол фойдасига мажбуриятлар ўташдан озод қилинган ва ҳеч қандай хизмат ҳам ўтаб бермас эдилар. Бундай тартибдаги ер эгаллиги шакли аллод деб юритилган.

Ана шундай шароитда деҳқонларнинг бир қисми тезлик билан ўз еридан ажрала борди. Очарчилик, молларнинг қирилиши ва бошқа хил стихияли офатлар, Хлодвигнинг ўғиллари, невар ва эваралари ўртасида узоқ вақт давом этган

урушлар натижасида мамлакатнинг хароб бўлиши, уруғчилик алоқаларининг емирилиши туфайли айрим оилалар бўйнига туша бошлаган суд жарималари - мустақил франк дехқонини хонавайрон қилди. Дехқонларнинг майда ер эгалиги емирилиб, тушкунликка учраган бир вақтда, йирик дунёвий ва черков ер эгалиги авж олди.

Хлодвигнинг ворислари қирол ерларини бенефиций (айнан таржимаси: "хайр", "саховат") тарзида ўз дружиначиларига бўлиб бердилар, булар аста-секин вотчиначи - катта ер эгаларига айланиб борар ва ерларини мерос тариқасида ўз болаларига қолдирардилар. Черков ҳам қирол хазинасидан (қирол ер фондидан) инъом (donatio) тариқасида кўп ер олди. Дунёвий зодагонлар ҳам черков зодагонлари ҳам ўз ерларини, қиролдан ташқари, биринчи навбатда дехқонлар ҳисобига кенгайтирдилар. Дехқонлар қўшни дунёвий катта ер эгалари ҳомийлигига (патронат ёки коммендациясига) ўтдилар. Шунингдек, дехқонлар черковдан мадад олиш мақсадида ерларини шу шаклда бўлар эдиларки, черков дехқонларга бир участка ерни маълум миқдорда оброк тўлаб туриш ёки баршчина ўташ шарти билан умрбод фойдаланишга берарди, бу ер участкаси прекарий деб аталарди.

Фойдаланиш учун черковдан "прекарий" (соф маъноси: "илтимосга мувофиқ берилган участка") олган дехқонларнинг аҳволи ерга ўрнаштирилган ва хўжайинига бирор хил мажбуриятни адо этиб турадиган колонлар, литлар ва қулларнинг аҳволига ўхшаб кетарди. Прекарий олган дехқоннинг ўз ери ҳам прекарийга айланиб, аста-секин черков ер эгалигининг мулкига қўшилиб кетарди. Прекарий олган дехқоннинг ўғли ёки невараси бутунлай крепостнойга айланиб кетарди. "Сали ҳақиқати"га илова қилинган қўшимчаларда камбағаллашган франклар тўғрисида, қисман, ҳатто, бутунлай хонавайрон бўлган кишилар тўғрисида жуда очиқ гапирилади, булар жарималарни тўлашга қурблари етмай, ўрмонларда дайдиб, қароқчилик қилиб юрардилар. Баъзи камбағаллар эса овқат учун ўзини қул қилиб сотиб, асоратга тушарди ва, шундай қилиб, шахсий эркинликдан маҳрум бўларди.

Эркин ва мустақил дехқонларнинг аста-секин йўқолиб, крепостной кишилар синфига айланишида ифодаланган феодаллашув жараёни собиқ Рим империясига кўчиб келиб жойлашган варварларнинг ҳаммасида содир бўлди. Франкларда эса бу жараён ҳали жуда мустаҳкам бўлган бақувват эркин

деҳқонларнинг ("Сали ҳақиқати"да кўрсатилган деҳқонларнинг) қарамлик-крепостнойлик ҳолатига очик, кескин тусда ўтишида намоён бўлди, холос. Бунда деҳқонлар юридик жиҳатдан бошқа кишиники бўлган ерда ўтириб, шу ер эгасининг фойдасига бирон хил "тутқинлик" мажбуриятини ўтар эди.

Лекин шу нарсани айтиб ўтиш керакки, эркин деҳқонларнинг йўқолиб бориш жараёни VI ва VII асрларда Франклар давлатининг ҳамма вилоятларида бир хил бўлган эмас. Янги тартиблар қиролликнинг ҳарбий қисмида - Нейстрияда, қисман жануби-шарқий Бургундияда жуда тез тарқалди; шимоли-шарқий округларда - Австразияда эса бу жараён у қадар кучли бўлмади. Бу округларда Рим таъсири (ернинг хусусий мулкка айланиши соҳасидаги таъсири) бошқа жойлардагидек кучли эмас эди, бу ерда уруғчилик-жамоачилик муносабатлари узоқроқ сақланиб қолди. Австразияда деҳқонлар сиёсий жиҳатдан ҳам, хусусан умумхалқ лашкарининг қатнашчиси сифатида VII асрдагина эмас, балки VIII асрда ҳам катта роль ўйнади.

Ҳарбий хизматларнинг асосий оғирлиги, кўпдан-кўп солиқ ва йиғимлар эркин франкларни тобора хонавайрон қилган. Улар ер эгаларига иқтисодий қарам бўлиб қолгандилар. Йирик ер эгалари деҳқонларнинг хўжайинларига, бошлиқларига ва сеньорларига айлана бошлаган эдилар.

Давлат ҳокимияти йирик ер эгалари қўлига ўтиб борган. Йирик ер эгалари дастлаб қирол ҳисобига солиқ йиғиб, унинг номидан суд қилган бўлсалар, кейинчалик ўзлари номидан суд қилиб, ўз фойдаларига солиқ йиға бошлаганлар. Бу ҳуқуқни қирол баъзан иммунитет ёрлиғи билан мустаҳкамлаб берарди. Иммунитет ёрлиғи олган маҳаллий ер эгалари (дунёвий ер эгалари ҳам, черков ер эгалари ҳам) ўз ҳудудларига қирол амалдорлари, судъялари сингари кишиларнинг текшириш учун киришидан ҳоли эдилар. Бундан ташқари, маҳаллий ер эгаларига яна шундай иммунитет ёрлиқлари ҳам берилдики, уларга мувофиқ ўзларига қарам бўлган аҳолинигина эмас, ҳатто эркин аҳолини ҳам суд қилиш ва ундан ўз фойдаларига ҳукумат солиғлари ва мажбуриятлари ундириш ҳуқуқини олдилар. Иммунитетлар магнатларнинг⁶ - ер эгаларининг эркин аҳоли орасидан ожизларини топиб, ўз асорат-

⁶ Магнат - лотинча "magnatus" - бой киши, катта амалдор; катта ер эгаси, феодал.

ларига туширишларига жуда катта ёрдам берди. Барча давлат мажбуриятлари аҳоли зиммасида эди.

Эндиликда давлат мажбуриятлари қирол фойдасига эмас, иммунитет ёрлиқларининг эгалари фойдасига туша бошлади. VI асрдан бошлаб иммунитет ёрлиқларини бериш жуда кенг тарқалади. Ҳатто черковлар ҳам иммунитет ёрлиқлари ола бошлайдилар. Юқорида айтганимиздек, иммунитет ёрлиғи сифатида олинган ерларга, ҳатто, қирол амалдорлари ҳам кира олмас эди. Бу эса қирол ҳокимиятининг заифлашувига олиб келган. Чунки ҳар қандай мажбуриятлардан озод бўлган ва ўз ерларида кенг ҳокимиятга эга бўлган ер магнатлари қирол ҳокимияти билан ҳисоблашмай қўйганлар, маълум даражада ундан мустақил бўлганлар.

Заифлашиб қолган қирол ҳокимиятини мустаҳкамлаш, унинг ҳарбий ва молиявий қудратини кучайтириш мақсадида майордам Карл Мартелл ер (аграр) ислоҳоти ўтказган. Бу ислоҳот унинг ўғли Пипин Пакана ва невараси Буюк Карл томонидан ниҳоясига етказилган.

Бунга кўра, ерларни ер магнатларига тўла мулк қилиб бериш, ҳадя қилиш тўхтатилди. Энди ер маълум хизмат эвазига мукофот тариқасида берила бошланди. Карл Мартелл давлат фондига қарашли ерлардан (бу фонд янги истилолар ва исён қўтарган зодагонларнинг ерларини мусодара қилиш натижасида кенгайиб кетган эди) ҳарбий бенифициялар деб аталган ер участкалари беришни кенг сураб қўллади. Агар бундай бенифиция олган киши қиролга маълум хизмат ўтаб турмаса, ер қайтариб олинган. Шундай қилиб, ер магнатлари қиролга хизмат қилишга мажбур бўлиб, унга боғлиқ эди. Илгари қирол амалдорлари бошқарадиган айрим ишлар уларнинг зиммасига тушади.

Бенифиция умрбод муддатга, яъни уни олган киши ўлгунича берилган. Бенифиция эгаси ўлгандан сўнг ер унинг меросхўрига ўтган. Меросхўр ҳам маълум хизмат ўтаб туриши лозим эди. Лекин вақт ўтиши билан умрбод бенифиция аста-секин авлоддан-авлодга ўтадиган феодалга айланади. Катта-катта ерларни хизмат эвазига олганлар ўзларини тобора мустақил ҳис қила бошлайдилар.

Ҳарбий бенифициялар ҳарбий хизмат ўташ шарти билан умрбод фойдаланиш учун бериладиган ўртача ва майда поместьелар эди. Бу билан кейинроқ пайдо бўлган майда поме-

стьели рицарларнинг⁷ вужудга келиши учун асос солинди, рицарлар ташкил топаётган феодаллар синфининг жуда кўпчилигини ташкил этган қўйи табақаси эди. Бу поместье-лардаги эркисиз деҳқонлар эса меҳнат қилиб, ўз хўжайинларини”- урушувчи одамлар”ни - рицарларни боқишга мажбур эдилар.

Ҳарбий хизмат ўтовчиларга давлат фондига қарашли ерлардан участкалар бериш билангина чекланмай, Карл Мартелл шу мақсад учун черков ерларидан ҳам қисман фойдаланди. У ўзига қарши кўтарилган қўзғолонларда дунёвий зодагонлар билан бирга қатнашган епископ ва аббатларнинг⁸ поместьеларини мусодара қилди. Нейстрияда ва Аквитанияда бундай руҳоний ер эгалари кўп эди. Руҳонийлардан мусодара қилиб олинган ерлар ҳам бенифицияларга айлантирилди. Ғарбий Европа тарихида бу нарса биринчи марта ўтказилган катта секуляризация, яъни черков мулкини тортиб олиб, дунёвий кишилар қўлига топшириш эди. Лекин Карл Мартелл томонидан қилинган секуляризация тўла секуляризация эмас эди. У черков ерларининг фақат бир қисмига нисбатан қўлланилганди. Кейинчалик Карл Мартеллнинг ўғли Пипин Пакана мусодара қилинган ерларни ҳам черковга қайтариб беришга мажбур бўлди, лекин шу шарт билан қайтариб бердики, бу ерлар ҳақиқатда фойдаланувчилар, яъни рицарлар қўлида бўлиб, рицарлар бунинг эвазига ҳосилнинг ўндан бир қисмини черковга алоҳида, қўшимча равишда тўлаб туриши керак эди.

Буюк Карл ва унинг ворислари замонида феодаллашув жараёнининг жуда тезлашиб кетаётганлиги империянинг парчаланиб кетишида жуда катта аҳамиятга эга бўлди. Бироқ Буюк Карл империяси ”қабила ва халқларнинг қурамасидан иборат” бўлиши билан бир вақтда, феодаллашаётган жамият ҳам эди. Меровинглар замонида бўлган ҳодиса, яъни катта ер эгаллигининг ўсиши, унинг майда эркин деҳқон хўжалигини ”ютиб юбориш жараёни” Каролинглар замонида давом этди ва зўр бериб авж олди. Прекар муносабатларининг (кўпроқ черков ерларида) ривож олиши, патронат-комендацияларнинг (кўпроқ дунёвий ерларда) кенг ёйилиши, эркин кишиларнинг қарамликка тушиш ҳолларининг кўпаяётганлиги - буларнинг

⁷ Немисча Ritter - “суворий” “отлиқ аскар” сўзидан келиб чиққан.

⁸ Аббат - монастырь ноziри.

хаммаси Буюк Карл подшолиги замонида одат тусига кирган-лиги император қонунларида - капитулярийларда⁹ ўзининг ёрқин ифодасини топди. Карл магнатлар ва бошқа "нуфузли одамлар" томонидан деҳқонлар ерларининг тортиб олиниши-ни чеклашга бир неча марта уринди, бироқ ердор зодагонлар унинг фармойишларига қаршилик кўрсатганлари учун бу фармойишлар амалда бажарилмай қолаверар эди. Франклар жамиятининг феодаллашув жараёни, табиийки, сиёсий тузумга ҳам таъсир этди.

Феодаллашув империяни сиёсий тарқоқликка ва пировардида, сиёсий жиҳатдан майда қисмларга бўлиниб кетишига олиб келди. Ўзининг ҳарбий қудратига ва энг катта истилочилик шухратига қарамай, Буюк Карлнинг ўзи ҳам ердор зодагонларга қарам эди. Карл замонида ҳарбий бенифициялар тизими ҳам авж олаверди.

Буюк Карлнинг асосий даромадлари унинг поместьеларидан келадиган даромадлар эди. Қиролнинг ер фонди бутун давлатнинг ҳамма жойига тарқалган бўлиб, юзларча катта ва бир қадар кичик ерлардан иборат эди. Буюк Карл замонидаги энг катта ер эгалари монастирлар эди. Париж монастирларидан бири - авлиё Герман (ёки Сен-Жермен) монастирининг IX аср бошларида 100 мингдан ортиқ крепостнойи бор эди. Дунёвий зодагонлар қўлида ҳам, шубҳасиз, жуда кўп катта-катта поместьелар бўлган, бироқ улардаги ерларнинг рўйхати бизгача етиб келмаган.

Каролинглар поместьесини ўрганишда Буюк Карлнинг "Поместьелар тўғрисидаги капитулярий"си ва "Аббат ирми-нон полиптиги" деб аталган ҳужжат (Париж атрофидаги Сен-Жермен монастирига қарашли ерлар ва бу ерларда ўтирган крепостнойлар рўйхати) муҳим манбалар ҳисобланади. Ана шу манбаларга қараб, биз Ғарбий Европада илк ўрта асрлардаги феодал поместьесининг манзарасини кўз олдимизга келтира оламиз. Дастлаб биз бу поместьеда ўрта асрларга хос бир хусусиятни-ернинг икки қисмга: хўжайин - доменеинал (домен) ерига ва деҳқонлар ерига-чек ерга бўлинганини кўрамиз. Чек ерларга деҳқонлар эгалик қиларди. Бу чек ерлар манслар деб аталарди. Деҳқонлар ўз меҳнатлари билан,

⁹ **Капитулярий** - латинча "caput" деган сўздан олинган бўлиб, боб демакдир, фармон алоҳида параграфларга бўлингандлиги учун шундай деб аталарди. Умуман императорнинг ёзма фармойишини капитулярий деган ном билан юритилган.

Ўзларининг от-улов ва қурол-асбоблари билан хўжайинларининг ерини ишлаб берардилар.

Королинглар поместьеси аниқ натурал хўжалик хусусиятларига эга эди. Бу ҳақда "Поместьелар тўғрисидаги капитулярий"да жуда очиқ далиллар келтирилган, унда поместьеларда етиштирилган маҳсулотларнинг қирол оиласи ва қирол сарой аҳллари эҳтиёжларини қоплашга сарфланганлиги бир неча марта таъкидлаб ўтилган.

Бироқ Королингларнинг поместье тўғрисидаги ҳужжатларида учрайдиган энг қизиқ нарса ўша вақтдаги крепостнойларнинг таркиби ҳақидаги маълумотлардир. Бу материал Сен-Жермен монастири полиптигида жуда очиқ кўрсатилган. Унда крепостной деҳқонлар турлича номлар: колонлар, литлар, қуллар деган номлар билан аталади. Литлар ва қулларга нисбатан колонлар, ҳатто, "эркин" кишилар дейилади. Лекин уларнинг "эркинлиги" жуда нисбий бўлиб, ҳақиқатда уларнинг "тутқунлар"дан ҳеч қандай фарқи йўқ эди. Улар ҳам ўзларининг чек ерларига биркитиб қўйилган, меъёрлаштирилган баршчина, натурал оброк ва бир оз микдорда рента пули тўлаш шаклида "тутқунлик" мажбуриятларини бажаришарди. Озод франклар ҳам борган сари бой ва мартабали кишиларга иқтисодий қарамликка тушган. Жамоа сақланиб, аста-секин қўшничилик жамоасига - маркага айланган ва унга келгиндилар, бегоналар жалб қилинган. Эркин жамоачилар ер магнатларига, ўз сеньорларига қарам кишиларга айланиб борган.

Қуллар ашё ҳисобланган. Уларни ўлдириш жиноят саналмаган. Эркин киши қул билан никоҳга кирса, қулга айланган. Эркин аёл қул эркакка эрга тегса, ғайриқонуний деб эълон қилинган. Эркин аёлга уйланган қул ўлим жазосига маҳкум этилган. Фақат кейинроқ бундай никоҳлар, агар қулларнинг хўжайинлари томонидан розилик билдирилса, тан олиннадиган бўлган.

Қулларни эркинликка чиқаришга йўл қўйилган. Эркинликка чиқарилганлар, ярим эркин кишилар - литлар эгалланган мавқега эга бўлиб, ўз хўжайинларига қарам эдилар. Литлар - асосан собиқ эркин жамоачилар бўлиб, ўз эркинликларини йўқотиб, ер эгаларига иқтисодий қарамликка тушиб қолган кишилар эди.

Королинглар даврида ҳақиқатда франкларда крепостной деҳқонлар табақаси ташкил топиб, бу табақада энди эркин

кишилар, ярим эркин кишилар (литлар) ёки тутқун кишилар (қуллар) ўртасидаги илгариги фарқлар чиндан ҳам йўқолиб кетган эди.

3. Франкларнинг давлат тузуми

Франкларда давлат аппаратининг ташкил топиши ва ривожланиши жараёнларида учта асосий йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин. Биринчи йўналиш, айниқса, бошланғич босқичга (V-VII асрларга) хос бўлиб, бу вақтда франклардаги қабилавий демократия органларининг янги давлат органларига ўсиб чиқиши содир бўлган. Иккинчи йўналиш вотчина бошқарув органларининг ривожланиши билан белгиланади. Учинчи йўналиш франк монархлари давлат ҳокимиятининг аста-секин сеньор-ҳукмдорларнинг "хусусий" ҳокимиятига айланиши билан боғлиқ. Сўнги йўналиш VIII-IX асрларга тўғри келиб, франклар жамиятининг охириги босқичи - сеньорлик монархиясининг шаклланиши даври ҳисобланади.

Қирол ҳокимиятининг шаклланиши ва ривожланиши Галлиянинг истило қилиниши франкларда янги давлат аппаратининг ташкил этилиши учун кучли туртки бўлди. Чунки бу ҳолат ана шу босиб олинган вилоятларда бошқаришни ташкил этишни, уларни ҳимоя қилишни талаб қиларди. Хлодвиг ўзининг қатъий якка ҳокимлигини ўрнатган франкларнинг биринчи қироли эди. У оддий ҳарбий бошлиқдан монархга айланди. Хлодвиг бундай мавқега барча воситалар: мунофиқлик, айёрлик, қариндош-уруғларини, бошқа қабила бошлиқларини йўқ қилиш орқали эришган эди. Хлодвигнинг муҳим сиёсий ишларидан бири христианликни тўғридан-тўғри галлия-рим католик руҳонийларидан қабул қилиши эди. Бу нарса Франклар қироллигининг янада ривожланиши учун катта аҳамиятга эга бўлди.

Хлодвиг томонидан христианликнинг қабул қилиниши билан черков қирол ҳокимиятини мустаҳкамлашда қудратли омил бўлиб қолган.

Франклар давлати феодал якка ҳокимлиги (монархия) шаклида идора этилувчи давлат бўлиб, унинг тепасида қирол турган. Қироллик наслдан-наслга мерос бўлиб ўтган. Дастлабки франк қироллари анча кенг ҳокимиятга эгалик қилганлар. Улар одатларга амал қилиб, халқ лашқарларини чақирганлар ва уруш вақтида уларга қўмондонлик қилганлар.

Қироллар ҳамма бажариши шарт бўлган фармойишлар (бонни - bonni) чиқариб, давлатда олий суд ҳокимиятини амалга оширганлар ва солиқлар йиғганлар.

Қирол давлатдаги барча асосий мансабдор шахсларни шахсан ўзи тайинлаган ва ўз хизматчиларига давлат бошқарувининг алоҳида соҳаларини бериб қўйган. Қирол ҳокимиятининг бевосита таянчи қиролнинг ҳарбий дружинаси ҳисобланган. Дружина саройда яшаб, хазина ҳисобидан ушлаб турилган.

Феодаллашаётган зодагонлар дастлабки вақтларда қирол ва унинг маъмуриятини қўллаб-қувватлаган. Чунки кучли марказий ҳокимиятсиз деҳқон жамоалари ерларини тортиб олиш, уларда ҳукмрон бўлган ўзини-ўзи бошқаришни тугатиш, эркин аҳолини мамлакатнинг феодал қонунларига бўйсундириш мумкин эмас эди. Шу назарда назоратда тутмоқ лозимки, эркин франк ўша вақтда ҳарбий қўшин иштирокчиси сифатида ўзини ҳимоя қилишга қодир бўлган, шунингдек, эски тартиб-қоидаларга муқаддас нарса сифатида муносабатда бўлган маълум даражада кучли сиймо эди.

Хлодвиг ва унинг авлодлари (Меровинглар) иккита асосий мақсадни кўзлаганлар. Булардан бири қабилавий сепаратизмни (ажралиб чиқишга интилишни) тугатиш ва мамлакатнинг ҳамма қисмларини бирлаштириш эди. Иккинчиси-дастлаб сайланадиган деҳқонларнинг маъмуриятини сиқиб қўйиб, сўнгра эски бошқарув шаклларини-қишлоқларнинг анъанавий йиғилишларини, юзликларни (қишлоқ бирлашмаларини) ва бошқаларни тугатиш ва мамлакатни ҳудудий округларга ажратиб, қирол чиновниклари ва судьяларига бўйсундиришдан иборат эди.

Хлодвигдан кейин 200 йил ўтгач, бу иккала мақсад асосан рўёбга чиқарилган эди. Мамлакатни бирлаштириш учун курашда Хлодвиг авлодлари ниҳоят даражада мунофиқлик ва шафқатсизлик кўрсатган. Хлодвигнинг ўғли Хлотар ўлган акасининг болаларини шахсан қатл этган. Чунки улар тахтга даъвогар эдилар. Хлотар бу билан чекланиб қолмай, юқоридагиларнинг ўлими учун қасос олиши мумкин бўлган барча кишиларни кириб ташлашга буйруқ берган эди.

Хлодвигнинг эвараси Хлотар II отаси ва амакиси ҳамда бошқа шаҳзодалар ўлдирилгандан кейин 613 йилда франкларнинг ягона ҳукмдори бўлиб қолган Хлотар II 614 йилда фармон чиқариб, ердор аристократиянинг ўзаро урушлар

вақтида олган поместьеларини ўша аристократия ихтиёрида қолдириш мажбуриятини ўз зиммасига олди ва графларни (округ ҳокимларини) фақат маҳаллий ер эгалари орасидан тайинлашга ваъда берди. Шундай қилиб, ердор аристократия Мэровинглар хонадонига мансуб бўлган қиролларнинг ўзаро урушларидан ўз манфаатлари учун тўла фойдаланади.

Хлотар II нинг ҳокимияти кучли ҳокимият бўлмади. Қирол ҳокимиятининг эътибори Хлотар II нинг ўгли Дагобер замонида (629-639 йиллар) бирмунча ошди. Лекин ундан кейинги давр (639-751 йиллар) "ялқов қиролликлар" даврида Меровинглар фақат номигагина қирол бўлиб, улар қўлида ҳақиқий ҳокимият йўқ эди. Бутун маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимиятни маҳаллий магнатлар тортиб олган эди. Қироллар ерларни тақсимлаб боришлари натижасида йирик ер эгаларининг ҳокимияти ўсиб, қирол ҳокимияти заифлашиб борган ва вақт ўтиши билан ҳокимият қирол қўлидан чиқиб кетган эди. Хусусан, Нейстрия, Бургундия ва Австразияда жуда катта зодагон хонадонлар етишиб чиқиб, ўз юртларида қирол майордамлари сифатида бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олган эдилар.

Дастлаб уч майордамдан энг кучлиси Нейстрия майордами эди. У Бургундия майордамини ҳам ўзига бўйсундирди, лекин Нейстрия майордами тез вақт ичида кучлироқ бўлган бошқа бир майордамнинг - Австразия майордамининг қаршилигига учради. Шарқий франк майордамининг аҳволи қулайроқ эди. Австразия майордамлари кўп сонли ҳарбий кучга таяниш имконига эга бўлдилар, бу ҳарбий кучнинг бир қисми бу ерда ҳам сақланиб турган эркин деҳқонлардан иборат эди. Шу билан бирга Австразияда зодагонлар бирмунча кучсиз бўлиб, улар ўз герцогининг - майордамининг бошчилигига бўйсунушга мажбур эдилар. Нейстрияда эса, аксинча, кўпгина йирик феодал хонадонлари бир-бири билан рақобат қилмоқда эди. Охири, Австразиянинг Пипинлар хонадонидан чиққан майордам герцог Пипин III Геристальский 687 йилда ўзаро жангда рақиби Нейстрия майордамини тор-мор қилиб, шу вақтдан бошлаб бутун қиролликни бир ўзи идора қила бошлади. Аммо, шу билан бирга, у Меровинг қиролларининг номигагина қолган ҳокимиятини сақлаб келди. Ҳақиқатда эса Пипин Геристальский янги сулолани бошлаб берган эди, бу сулола кейинча унинг энг машҳур намояндаси бўлган Карл Буюк номи билан Каролинглар сулоласи деб аталди.

VII асрнинг охири - VIII асрнинг бошларида Франклар давлати бутунлай парчаланиб кетди. Пипин Геристальскийнинг галаба қозонган бўлишига қарамай, Нейстрия ва Бургундия магнатлари ҳали ҳам ўзларини марказий ҳокимиятга у қадар қарам эмас, деб ҳис қилар эдилар. Аквитания қироллигидан тамоман ажралиб чиққан Австразия герцоги Аквитаниянинг ҳокимиятини тан олмаган эди. Рейннинг нариги томонидаги қабилалар - аллеманлар, фризлар, сакслар ва баварлар ҳам қиролликдан ажралиб чиқади. Жануби-ғарбда араблар хавф туғдира бошлайдилар, ҳатто VIII асрнинг 20-ва 30-йилларида бутун Франклар давлати араблар томонидан тўғридан-тўғри босиб олинди хавфи остида қолганди.

Лекин янги сулола ана шундай оғир бир шароитда қиролликнинг ҳарбий кучларини қайтадан ташкил этиб, ташқи душманга зарба беришга муваффақ бўлди. Бу сулола янада феодаллашган зодагонларнинг таъсирини чеклаш ҳамда ўрта ва майда ҳарбий хизматчиларга суяниб, қиролликни бир қадар марказлаштиришга ҳаракат қилди. Бунда айниқса Карл Мартелл томонидан амалга оширилган ислохотлар катта аҳамиятга эга бўлди. Карл Мартелл Франклар давлатида қирол ҳокимиятини жуда кучайтирди. Унинг тахт вориси Пипин III Пакана (741-768 йиллар) ҳам дастлаб фақат майордам унвони билан юрган бўлса-да, лекин давлатни бошқаришда ҳал қилувчи роль ўйнади.

Унинг даврида ҳам қироллар одатда давлатни идора этишда қатнашмасдилар. Ниҳоят, Пипин давлат ўзгариши ясаб, ҳар қандай ҳокимиятдан маҳрум бўлган эски сулолани тахтдан тушириб, 751 йилда франкларнинг қироли деб эълон қилинди (Каролинглар сулоласи шу тариқа расмийлашган эди). Орадан кўп вақт ўтмай, Ғарбий Германиядаги франк миссионерларининг ишига бошчилик қилиб турган Майнц архиепископи Бонифаций папанинг буйруғига кўра Пипинни қирол деб таниш маросимини ўтказди. Шундай қилиб, янги сулола черковдан ўзига керакли санкция олишга муяссар бўлди. Пипиннинг ўғли Буюк Карл император унвонини олиб, жуда катта ҳокимиятни қўлга киритишга эришди. Буюк Карл амалдорлар орқали, императорнинг махсус фармонларини чиқариш, маҳаллий ҳокимиятни бир қадар мунтазам назорат қилиб туриш йўли билан идора этувчи марказлашган давлат тузишга ҳаракат қилди.

Қирол ҳокимияти энг кучайган ва монархиянинг энг гуллаб-яшнаган даври айнан Буюк Карл ҳукмронлиги даврига (VIII асрнинг иккинчи ярми - IX асрнинг бошига) тўғри келади. Бу вақтда катта истилочилик юришлари натижасида Франклар давлати таркибига ҳозирги Ғарбий Германия, Шимолий Италия, Шимолий Испания ҳудудлари, шунингдек, кўпгина бошқа ерлар қўшиб олинди.

Бироқ шуни эътиборда тутиш лозимки, Буюк Карл император деб эълон қилинган ва ўз қўлига жуда катта ҳокимиятни киритиб олган бўлишига қарамай, у мутлақ монарх эмас эди. Давлат бошлиғи расман бўлмаса-да, амалда ўз ҳокимиятини зодагонлар билан биргаликда амалга ошириши, уларнинг розилиги билан қарорлар қабул қилиши лозим эди.

**Марказий
бошқарувнинг
ташқил этили-
ши**

Қироллар одатда ўзларининг поместье-ларида - виллаларида яшаганлар. Виллалар кўпинча ўрмонларнинг ўртасида жойлашган. Қирол саройи - палаций мамлакат сиёсий ҳаётининг маркази ҳисобланган. Қирол атрофини унинг соқчилари - антрустионлар ўраб турган. Улар қиролнинг яқин кишилари бўлиб, уларга алоҳида муҳим топшириқлар юкланган. Антрустионни ўлдирганлик учун уч баравар кўп миқдорда вергельд (қон баҳоси) тўланган.

Қирол ўз яқинларидан иборат сарой амалдорлари ва руҳонийлар билан маслаҳатлашиб иш юритарди. Улар билан кенгашлар ўтказиб турарди. Бу **қироллик кенгаши** гарчанд доимий орган бўлмаса-да, маълум муддатларда чақирилиб турмаса-да, ёки ўзининг аниқ таркибига эга бўлмаса ҳам, мамлакат сиёсий ҳаётида жуда катта ўрин тутарди. Қирол ўз қонунларини ана шу кенгаш билан бирга қабул қиларди. Бу қонунлар ҳар йили март ойида ва қўшинлар кўриги вақтида майдонда эълон қилинарди.

Бундан ташқари, император томонидан деярли ҳар йили кузда **феодалларнинг съездлари** ҳам чақирилар эди. Унда энг муҳим капитулярийларнинг ҳаммаси муҳокама қилинарди. Зодагонларнинг ҳақиқий сиёсий аҳамиятга эга бўлган ана шу кузги съездларига қарама-қарши ўларок, май далалари деб аталмиш эски ҳарбий йиғилишлар - аскарларнинг йиғилишлари (бу йиғилишлар қадимги герман халқ йиғилишларининг қолдиғи эди) Каролинглар замонида оддий бир ҳарбий кўрик бўлиб қолган эди. Бу кўрикда энди император

томонидан тасдиқланган фармонлар маълумот учунгина эълон қилинади.

Қирол ҳузурида давлатни бошқарувчи маъмурий аппарат бўлиб, уларда вазирлар ишлаган. Қирол маъмурияти қуйидаги жиҳатлари билан тавсифланади. Биринчидан, марказий бошқарувда давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, вазирларнинг аниқ вазифа ва функциялари ўрнатилмаганди. Бир давлат органи айна вақтда ҳам маъмурий, ҳам суд, ҳам ҳарбий, ҳам хўжалик ишларини бир неча киши иштирокида олиб бораверарди. Қиролнинг шахсий хизматчилари бир вақтда вазирлик лавозимига эга бўлиши мумкин эди. Вазирлар ичида баъзида эркин бўлмаган қироллик қуллари ҳам учраб турарди. Иккинчидан, қирол хизматчилари - мансабдор шахслар доимий белгилаб қўйиладиган маош олмамай, ўз фойдаларига йиғиладиган солиқлар ва ерлар билан мукофотланишарди.

Давлатда қиролдан кейин биринчи мансабдор шахс юқорида кўриб ўтганимиздек, **майордам** ёки бошқача сўз билан айтганда, сарой мэри эди. Дастлаб у фақат қирол саройининг бошқарувчиси ҳисобланиб, кейинчалик унинг ҳокимияти кучайган ва давлатда олий мансабдор шахс лавозимига - биринчи вазир даражасига эришган эди. Мазкур мансабдор шахс аввал қирол томонидан тайинланарди, кейинчалик ер магнатлари томонидан сайлаб қўйиладиган бўлди.

Майордамнинг қудрати тобора ўсиб, аста-секин марказий ва маҳаллий ҳокимият вакилларини тайинлашда майордам қиролни сиқиб чиқара бошлайди. Майордам саройга тегишли барча ишлар бўйича фармойишлар берарди. Сарой амалдорлари устидан суд ҳокимиятини амалга оширарди. Қирол йўқлигида қирол судига раислик қиларди. Армияга қўмондонлик қилиши ҳам унинг зиммасида эди. У қироллик доменларини бошқариб, улардан солиқлар келиб тушишини кузатган. Бутун маҳаллий ҳокимият унга тегишли эди. Амалда майордам қирол номидан граф ва герцогларни тайинлаган, алмаштирган ва уларга фармойишлар берган. Қирол ёш бўлса, майордам унинг тарбияси билан шуғулланиб, ҳақиқатда давлат бошлиғи мавқеига эга эди.

Юқори мансабдаги амалдорларнинг бутун иши қирол саройи - палатийда марказлаштирилган эди. Мэровинглар ва дастлабки Каролингларнинг дружина ва хизматкорлари - вазирлари бўлиб, улар қиролнинг топшириғи билан энг оддий

маъмурий-молиявий ва суд функцияларини бажарар эдилар. Булар: **сенешал** - қиролнинг шахсий ишларини юритувчи ва айни вақтда бутун сарой хизматчиларини бошқарувчи мансабдор шахс; **маршал** - отлик аскарлар бошлиғи; **камерарий**-қирол хазинасининг бошлиғи; сарой графи - қиролнинг ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатчиси (у асосан суд функцияларини бажарган, қироллик суди томонидан суд ҳукмларининг чиқарилишида иштирок этган, суд тортишувларига раҳбарлик қилган, ҳукмларнинг бажарилишини назорат қилган); **референдарий** (архиканцлер) - император девонхонасининг бошлиғи (у қирол ҳужжатларини - эдиктлар, дипломлар, капитулярий ва бошқаларни таҳрир қилган, расмийлаштирган, уларга муҳр қўйиб, архивда сақлаган, унга котиблар ва девонхона бўйсунган) ва бошқалардан иборат эди.

Каролинглар сулоласи даврида майордам мансаби тугатилади. Натижада сарой графининг роли ошади. Бу даврда диний ишлар билан шуғулланувчи **архикапеллана** деган мансаб вужудга келади. Бу одатда диндор шахс бўлиб, унга кейинчалик девонхона ҳам бўйсундирилган. Энди у фармонлар тайёрлаш, уларни сақлаш ишлари билан шуғулланган, унинг энг биринчи ёрдамчиси **канцлер** эди.

Буюк Карл замонида марказий ва маҳаллий идора қилиш аппарати анча бюрократлашган эди. Карл империясида Меровинглар ва дастлабки Каролинглар давридаги бирмунча ибтидоий идора аппарати ўрнига амалдорларнинг доимий чиновниклик аппарати таркиб топади. Буюк Карл бюрократиясининг ташкил топишига Рим анъанаси шубҳасиз таъсир қилади. Қироллик - императорлик девонхоналарида давлат тили - латин тили, яъни римликлар тили эди. Каролинглар давлат муассасалари ва лавозимларининг номлари (император, палаций, комитлар - графлар, нотариийлар - котиблар ва ҳоказолар)дан Рим терминологияси шундайгина сезилиб туради. Буюк Карлнинг энг яқин маслаҳатчилари ва олий мансабдорлари Рим тарихини яхши билган ҳамда императорга жамиятдаги мутлақ олий ҳокимият деб қарайдиган, римча анъанани ўзлаштириб олган кишилар эди.

Шунга қарамай, Буюк Карл империяси қатъий марказлашган давлат эмас эди. Буюк Карл давридаги бошқарув ҳам, умуман олганда, ибтидоий бўлган. Империяда расмийлаштирилган ва ихтисослаштирилган суд ва молия идоралари - палаталари, бошқарувнинг доимий солиқ тизими каби муҳим

эвено (жумладан, доимий олиб туриладиган ер солиги) йўқ эди. Карл давлатида марказ билан жойлар ўртасида муттасил алоқалар ўрнатилмаганди, қирол миссиялари, яъни тафтишчилари жойларни номигагина назорат қиларди, амалда эса, айниқса, чекка ҳудудларнинг графлари ўзларини марказдан мустақил деб ҳис қилишарди.

Иккинчи томондан, Буюк Карл давлати ўзининг таркиби жиҳатидан ҳам хилма-хил уруғларнинг беқарор сиёсий бирлашмасидан иборат эди. Франклар империяси омади юришган бир истилочи томонидан шошиб-пишиб, кўп қабила ва халқлардан иборат тузилган алоҳида бир тарздаги монархия бўлиб, унда на умумий иқтисодий база, на умумий миллий тил, на умумий маданият мавжуд эди. Чунончи, Буюк Карл империясига кирган қабилаларнинг ҳар бири ўзининг одатдаги қонун-қоидаларига амал қилиб келганини кўрсатиб ўтиш кифоя. “Барварлар ҳақиқатлари” – Сали, Рипуар, Бургундия, Бавария, Саксония ҳақиқатлари Буюк Карл замонида ҳам айрим қабилалар учун суд қонунлари бўлиб қолаверди; улар қунт билан кўчирилиб, ўзгартишлар киритилди, шундай қилиб, улар империянинг айрим вилоятлари учун амалдаги қонун бўлиб қолаверди.

**Маҳаллий
бошқарувнинг
ташқил этили-
ши**

Франклар давлати округ (паг)ларга, яъни графликларга бўлиниб, ҳар бир пагнинг тепасида граф (comite) турган. **Граф** одатда йирик ер эгалари ичидан қирол томонидан тайинланган. У ўз ҳудудида суд, маъмурий, молиявий, ҳарбий ваколатларни амалга оширган.

Паглар, яъни графликлар юзликларга бўлинган. Юзликлар тепасида **юзбошилар** турган. Графликларда молиявий органлар сифатида графлар билан бирга **сацебаронлар** ҳам ҳаракат қилганлар. Улар кейинроқ граф мансабининг ривожланиши билан тугатилган.

Юқоридагилар билан бир қаторда, жойларда **тунгинлар** ҳам мавжуд бўлиб, улар асосан суд функциясини бажарганлар. Булар илгари уруғ-қабилалар бошлиқларининг авлодлари ҳисобланиб, кейинчалик уларнинг ҳам вазифаси графларга ўтган.

Графлар ўзларига ўринбосарлар ва ёрдамчилар тайинлаганлар. Улар **викарийлар** ёки вице-графлар деб юритилиб, Каролинглар даврида викарийларга ўзларининг ҳудудий округлари ажратиб берилган эди. Шу тариқа улар юзбошилар-

дан кам фарқ қилиб, кейинчалик буларнинг маъқеи билан тенглаштирилган. Баъзи жойларда (одатда чегара туманларда) қирол **герцоглар** тайинларди. Герцогнинг ваколати бир неча (2-12) графликкача ёйилган. Унинг асосий вазифаси мудофаани ташкил этиш ва мамлакатни ҳимоя қилиш эди.

Каролинглар сулоласи даврида маҳаллий идора органларининг ишини текшириш учун ҳар йили икки кишидан иборат **элчилар** тайинланарди. Уларнинг бири дунёвий, иккинчиси диний кишилардан иборат эди. Бу қирол тафтишчилари (*missi dominici*) деб аталмиш текширувчилар одатда икки киши-икки киши бўлиб юриб, графликлардаги аҳволни текширар, аҳолининг граф, епископ ва бошқа амалдорлар устидан берадиган шикоятларини қабул қилишарди.

Суд ҳокимияти Франклар давлатида олий суд ҳокимияти монархга - қиролга - императорга тегишли эди. У бу ҳокимиятни зодагонлар вакиллари билан бирга амалга оширарди. Қироллик кенгаши энг хавфли ҳуқуқбузарликларни кўриб ҳал қиларди. *

Мамлакатда энг кўп ҳуқуқбузарлик ҳақидаги ишларни кўриб ҳал қиладиган суд муассасаси - юзликлар суди эди. Меровинглар даврида бу суд органи - юзликлар суди - "мальберг" - юзликнинг эркин аҳолиси йиғини деб аталиб, унда суд ишлари йирик феодаллардан сайланган етгита рахинбург иштирокида (рахинбурглар судида) кўрилган. Уларнинг ичидан бош судья сайлаб қўйиларди. У тунгин деб аталган. Бу суд мажлисига юзликнинг ҳамма катта ёшли ва тўла ҳуқуқли озод аҳолиси (эркаклар) иштирок этиши лозим эди. Бунда қиролнинг вакиллари фақат суд ишлари юритилишининг тўғрилигини кузатиб туришган.

Буюк Карл муҳим суд ислоҳоти ўтказиб, озод аҳолининг барча суд мажлисларида иштирок этиш мажбуриятини бекор қилиб, сайлаб қўйиладиган рахинбурглар ўрнига скабинлар тайинланадиган бўлди. Скабинларни қирол элчилари (тафтишчилари) маҳаллий ер эгалари ичидан тайинланарди. Улар қирол хизматида туриб, граф раислигида суд қилишарди. Бу жамиятнинг феодаллашуви оқибати бўлиб, эски уруғ-қабилачилик қолдиқларига зарба берди.

Буюк Карл замонда черков судлари ҳам пайдо бўлди. Бундан ташқари, аралаш таркибдаги судлар ҳам вужудга келди.

Армия

Франкларда қадимдан мавжуд бўлган халқ

лашкарларини деҳқонларнинг хонавайрон бўлиши

туфайли чақириш тобора қийинлашиб борди. Бундан ташқари, у эндиликда ўзининг илгариги жанговарлик аҳамиятини йўқотган эди. Қўшиннинг ҳал қилувчи қисми отлиқ аскарлар бўлиб қолганди. Карл Мартелл ислоҳоти натижасида бенифиция олганлар ҳарбий хизмат ўташлари, қўшинни отлиқ аскарлар билан таъминлаб туришлари лозим эди. Франкларнинг Карл Мартелл томонидан такомиллаштирилган янги қўшини (якши қуролланган, қисман малакали отлиқ аскарлар ташкил қилинган, пиёда аскарлар ҳам ўз аҳамиятини қисман сақлаб қолганди) араблар билан бўлган тўқнашувда жуда яхши иш кўрсатган. Пуатье ёнидаги жангнинг энг биринчи сиёсий оқибати шу бўлдики, Карл Мартелл ҳарбий ислоҳот ўтказди. Ҳарбий ишда отлиқ қўшин узил-кесил равишда асосий ўрин тутадиган бўлиб қолди (илгари эса, қадимги германларнинг ҳаммасида бўлгани каби, франкларда ҳам асосий куч пиёда аскарлар эди). Яхши қуролланган ва от устида узоқ юришлар қилишга қобил отлиқ аскарлар франклар қўшинининг асосий кучига айланди.

Табиийки, энди бундай қўшиннинг хонавайрон бўлган ва илгариги мустақиллигидан маҳрум қилинган деҳқонлардан тузилиши мумкин эмас эди. Шундай қилиб, Карл Мартеллнинг ислоҳоти натижасида деҳқонларнинг кўпчилиги ҳарбий хизматдан четлаштирилди. Бу янги малакали отлиқ қўшин ёки кейинчалик атала бошлаганидек, рицарлар қўшини катта ер эгалари ва ҳали эркинликдан маҳрум қилинмаган деҳқонларнинг энг бадавлат қисмидан тузиладиган бўлди.

Буюк Карл давлатнинг ҳамма фуқароларидан жон бошига ҳарбий хизмат талаб этишни бекор қилиб, фақат ер эгаларинигина ҳарбий хизматга жалб этди. Майда ер эгалари 3-4 деҳқон участкаларидан биттадан қуролли киши тақдим қилишлари лозим эди. Шу тариқа халқ лашкарлари бутунлай малакали жангчилар билан алмаштирилди.

Буюк Карл замонида ҳарбий бенифициялар тизимининг авж олиши, эркин деҳқонларнинг заифлашуви ва тушқунликка учраши оқибатида деҳқонлар ҳарбий хизматни ўташга тобора камроқ чақириладиган бўлди. Лекин бенифицияларнинг ҳам фақат бир қисми императорга, кўпчилиги эса катта ер эгаларига - магнатларга қарам эди, бу магнатлар ҳарбий юришларга одатда "ўз содиқ кишилари"дан бутун-бутун от-

рядлар олиб келардилар. Шундай қилиб, Буюк Карл қўшини ҳақиқатда унинг ўзиники бўлмай, балки тобора аниқроқ ташкил топган катта феодаллар қўшини эди, бу феодалларнинг эса, жуда кўп поместьелари бўлиб, улар жойларда кенг сиёсий ҳуқуқларга эга эди, уларнинг қарамоғида кўплаб майда рицарлар (суворийлар) бор эди.

4. Франклар давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Франк қабилаларида давлатчиликнинг шаклланиши ҳуқуқнинг яратилиши билан бирга кечди. Бу қадимги герман урф-одатларини ёзиш йўли билан амалга оширилди. Шу тариқа Франклар давлатида ҳуқуқнинг муҳим манбалари сифатида **«варварлар ҳақиқатлари»** пайдо бўлган. Булар варвар қабиаларининг одат ҳуқуқи ёзувларидир. Ёзма «ҳақиқатлар» Рим империяси ҳудудида жойлашган кўпгина қабиаларда V-VI асрларда вужудга келган. V аср охирида вестготлар ёзма ҳуқуқи (қирол Эврик Судебниги) вужудга келган. VI-VII асрларда "Вестгот ҳақиқати"нинг биринчи тўлиқ нашри пайдо бўлган. Бунинг асосига Рим императорларидан мустақилликни олган ва ўз эгалигини кенгайтириб борган вестготлар қироли Эврикнинг (466-489 йиллар) қонунлар тўплами қўйилган. Вестготлардан сўнг бургундлар ўзларининг хусусий судебнигини яратишга киришганлар. Бургундлар судебник яратишар экан, бунда амалий мақсадлар билан бирга сиёсий-рамзий мақсад - Рим ҳокимиятидан озод этилган ҳудудда ўз ҳукмронликларини мустаҳкамлаш мақсадини кўзлагандилар.

Готлар сингари бургундлар ҳам узоқ вақт римликлар орасида яшаганликлари учун уларнинг судебникларида маълум даражада кечки рим империяси тартибларининг таъсири ўз аксини топганлигини кўриш мумкин.

"Варварлар ҳақиқатлари" орасида энг қадимгиларидан бири - "Сали ҳақиқати" V асрнинг охири - VI асрнинг бошларида Хлодвиг ҳукмронлиги даврида тузилган. Бошқа франк қабилаларининг судебниги - "Рипуар ҳақиқати"нинг асосий қисми VI асрда вужудга келди, лекин унинг тўлиқ нашри VIII асрга тааллуқлидир. Аллеман ва Бавар ҳақиқатлари VIII асрда пайдо бўлган. Саксон ва Тюринг ҳақиқатлари эса VIII асрнинг охири - IX асрнинг бошларида вужудга келган. "Варварлар ҳақиқатлари", "Аллеман ҳақиқати"да ёзиб қў-

йилганидек, қироллар томонидан "энг аслзодалар" (епископлар, герцоглар, графлар) ва "йигилган халқ" билан бирга ёки, "Бавар ҳақиқати" да кўрсатилганидек, князлар ва бутун христиан халқи билан бирга" яратилган.

"Сали ҳақиқати" дан уч ва ундан кўпроқ аср кейин ёзилган барча судебниклар ўзларида анча эскирган, қадимий ҳуқуқ меъёрларини сақлаб қолиш билан бирга, феодал муносабатлар ривожланишининг янги босқичини ҳам акс эттирган. Агар "Сали ҳақиқати" да франклар жамиятининг ўша даврдаги ривожланиши, уруғ-қабила алоқаларининг емирилиши жараёни ҳали батамом ниҳоясига етмаганлиги, ерга нисбатан феодал хусусий мулкчилик ҳали тўлиқ ўрнатилмаганлиги ўз аксини топган бўлса, анча кейинги "ҳақиқатлар" да авлоднинг бошқа бировга ўтказилиши мумкин бўлган ер мулки сифатида пайдо бўлиши мустаҳкамланган ҳамда ижтимоий даражаланиш, эркин кишилар орасидаги қарамлик муносабатлари ва бошқалар анча аниқ ифодаланган. Шунингдек, уларнинг ҳаммаси рим ва черков ҳуқуқининг муҳим таъсири остида ёзилган эди.

"Варварлар ҳақиқатлари" мазмунан инглиз-сакслар одат ҳуқуқлари ёзувларига, хусусан, Этельберт ҳақиқатига (VI асрдаги), Инэ ҳақиқатига (690 йилги), шунингдек, XII-XIV асрларда тузилган скандинав провинцияларининг судебникларига яқин эди.

Судебниклар орасида V асрда остготларнинг қироли Теодорих томонидан ёзилган қонун (эдикт)лар тўплами алоҳида ўрин тутди. Мазкур қонунларни ўрганар эканмиз, унинг қатор моддалари мазмунан кўп жиҳатдан ўз давридан бир қадар олга кетганлигини кузатишимиз мумкин. Масалан, эдикт "варварлар ҳақиқатлари" дан фарқ қилиб, қироллик ҳудудида яшовчи барча шахсларга тенг даражада тарқатилган. Яъни унга остготлар ҳам, римликлар ҳам бир хил даражада амал қилишган. Эдиктнинг диққат марказида асосан хусусий шахсларнинг ер мулкани расмийлаштириш ва ҳимоя қилиш турган (10-12, 27, 75 ва бошқа моддалар).

Теодорих ўз қонунлари тўпламини тузишда "идрок талаблари" ни ҳуқуқий асос қилиб олганлигини кўрсатади. Бундай асослаш истило қилинган римликлардан ўзлаштириб олинган эди. Тўпламнинг 155-моддасида "эски ҳуқуқ" қа, яъни рим ҳуқуқи меъёрларига ҳавола қилиш учрайди. Бунда рим ҳуқуқи меъёрларининг ҳурмат қилиниши ва бу ҳақида ост-

готларнинг қироли доимо гамхўрлик қилиб туриши лозимлиги кўрсатилади.

Қирол Римга нисбатан ўз содиқлигини, бутун аҳоли тўғрисида гамхўрлик қилишини таъкидлаб, эдиктнинг судда "таниқли ва бой кишилар", шунингдек, "бирор ҳарбий ва фуқа-ролик мансабини эгаллаб турган" қудратли кишилар томонидан раҳбарий асос қилиб олиниши ҳақида буйруқ берган. Эҳтимол, эдиктни тузишда фақат остгот зодагонлари вакилларигина эмас, рим зодагонлари ҳам иштирок этган бўлсалар керак. Эдикт бир вақтлар XII жадвал қонунларига ўхшаб, бронзадан ясалган доскаларга ёзилган ва ҳамма кўриши учун майдонларга осиб қўйилган эди.

Герман халқларида одат ҳуқуқи меъёрлари ёзилишининг бунчалик узоққа чўзилиши ғарбий Европанинг жанубида ҳам, шимолида ҳам феодал муносабатларнинг аста-секин тарқалиши билан боғлиқ. "Варварлар ҳақиқатлари" турли даврлардаги тажрибани, ўзлари пайдо бўлган муайян ички ва ташқи шароитларни акс эттирган.

Шу билан бирга ўша вақтдаги ижтимоий муҳитнинг бир типдалилиги, христиан мафкураси ва черковининг ўсиб бораётган таъсири, алоҳида қабила гуруҳларининг жойлашиш chegarалари аниқ эмаслиги, ниҳоясиз урушлар давомида аралашиб кетган элиталарнинг қўшилиб кетиши "варварлар ҳақиқатлари"нинг ва бошқа ғарбий Европа мамлакатлари ҳуқуқ манбаларининг мазмунан бир-бирига ўхшашлигини, яқинлигини белгилайди. Масалан, инглиз-сакслар қироли Этельберт ўз қонунларини чиқаришда кўп жиҳатдан "Сали ҳақиқати"га тақлид қилган эди. Жумладан, Этельберт қонунлаининг 90 та моддасидан 19 таси тўғридан-тўғри "Сали ҳақиқати" ва бошқа ҳақиқатлардаги моддалар билан бир хил мазмунга эга эди.

"Варварлар ҳақиқатлари" судьялар учун қўлланма вазифасини бажарувчи судибниклардир. Шу билан бирга улар илк синфий жамиятнинг барча томонларига тааллуқли ҳуқуқий меъёрларни батартиб баён қилувчи тўпламлар ҳисобланмайди. Уларнинг тўлиқ эмаслиги, алоҳида парчалардан иборатлиги (узук-юлуқлиги), тизимга солинмаганлиги - буларнинг ҳаммаси уларнинг ўша даврга хос одат ҳуқуқи асосида вужудга келганлиги натижасидир. Албатта, "варварлар ҳақиқатлари" жамиятдаги барча хилма-хил урф-одатларни ўзида тўлиқ акс эттира олмаган эди.

"Варварлар ҳақиқатлари" учун, шунингдек, турли тартиботлар ва маросимларнинг батафсил баён қилиниши ҳам характерлидир. Бу уларнинг илк феодаал ҳуқуқида катта аҳамиятга эга бўлганлигидан далолат беради.

"Варварлар ҳақиқатлари" эски уруғдошлик тузуми қолдиқларини ўзида сақлаб қолган эди. Ушбу ҳуқуқ ёдгорликларида шахс жамоадан ажратилмаган, инсоннинг ҳуқуқий лаёқати уруғга, жамоага, катта оилага тааллуқлилиги билан белгиланган эди. Бу жамоалардан ташқарида инсон ҳеч қандай ҳуқуқларга эга бўлмасди. Жамоадан, уруғдан, оиладан ҳайдаб юбориш "Сали ҳақиқати"да назарда тутилган энг оғир жазолардан бири эди. Бир шахс томонидан содир этилган у ёки бу ҳуқуқбузарлик учун фақат ўша шахснинг ўзигина эмас, у тааллуқли бўлган ижтимоий гуруҳ - жамоа, уруғ, оила ҳам жавобгар ҳисобланарди.

"Варварлар ҳақиқатлари" илк феодаал ҳуқуқининг ягона манбаи эмас эди. Қирол ҳокимиятининг мустаҳкамланиши билан қироллик буйруқлари, фармойишлари пайдо бўлди. Улар дастлаб "ҳақиқатлар"ни тўлдириб, сўнгра алоҳида расмийлаштириладиган бўлди. Бундай манбаларга аввало франк қиролларининг капитулярийлари киради. Биринчи капитулярий қирол Хлодвиг даврида ёзилган. Капитулярийлар, айниқса, Каролинглар даврида тез-тез чиқариларди. Каролинглар қонунчилиги, шунингдек, католик черковнинг таъсири VIII-IX асрларда германларнинг илк феодаал ҳуқуқи янги ҳудудий тамойилининг ўрнатилишига олиб келган.

Илк феодаал ҳуқуқи манбаларига, шунингдек, қироллар томонидан йирик феодаалларга берилган **иммунитет - ёрликлар** ва бошқа **қоидалар - ёрликларини** ҳам киритиш мумкин. Қоидалар - ёрликларида ҳужжатлар намуналари ўрнатилиб, уларнинг ёрдамида ҳада, олди-сотди сингари битимлар расмийлаштирилди.

Юқоридагилар билан бир қаторда илк феодаал ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири одат ҳуқуқи ҳисобланади. **Одат ҳуқуқи** халқ (жамоа)нинг ҳуқуқ ижодкорлиги маҳсули бўлиб, шон-шараф, қасам, қасос олиш, мурасага келиш (ва унинг баҳоси) жамоавий жавобгарлик ва бошқаларга асосланган.

Черков ҳуқуқи германларда ҳуқуқнинг муҳим манбаларидан ҳисобланади.

Германлар ҳуқуқининг ривожланишида қадимдан бошлаб черков муҳим ўрин тутган. Дастлабки асрлардан бошлаб кўп сонли черков қонунлари (канонлари), черков саборлари ва синодларнинг қарорлари, алоҳида епископларнинг декретлари ва қарорлари йиғилиб борган.

Черков, шунингдек, кўп сонли "жазолар ҳақидаги тузуклар" ҳам чиқариб, уларда гуноҳлар рўйхати ва булар учун белгиланган жазолар батафсил баён қилинарди. Христианлик тақиқлари дунёвий судномаларда ҳам мустаҳкамланган. Черковга қарши жинойтлар учун бериладиган жазоларни асослашда кўпинча муқаддас диний китобга мурожаат қилинарди. Масалан, Бавар ҳақиқатида монах аёлни ўғирлаганлик учун "ўзингиздан ёвузликни йўқотинг" деган тамойил бўйича жамоадан ҳайдаб юбориш жазоси назарда тутилган эди.

Агар дастлаб жазолар ҳақидаги тузук фақат руҳонийларга тадбиқ этилган бўлса, у тез орада у ёки бу минтақадаги барча диндорларга ҳам қўлланиларди. Зеро, черков ва дунёвий юрисдикция чамбарчас чатишиб кетганди. Гуноҳлар ва жинойтларнинг табиатида ҳам аниқ фарқлар йўқ эди. Ҳар қандай жинойт гуноҳ ҳисобланарди. Одам ўлдириш, қасамни бузиш, ўғирлик энг оғир гуноҳлар сифатида кўрилган. Бундай хатти-ҳаракатлар учун VI-X асрларда деярли бутун ғарбий Европада нисбатан бир хил меъёрлар ўрнатилганди.

Ўша вақтда жинойтларга нисбатан муносабат бундан бошқача бўлиши мумкин эмасди. Чунки руҳонийлар дунёвий суд ишларини юритишда асосий роль ўйнардилар, қироллар эса ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимиятга эга эди.

"Халқ ҳуқуқи" ва черков ҳуқуқининг ўзаро муносабати ва бир-бирига таъсири унисини ҳам, бунисини ҳам муҳим ўзгаришларни бошидан кечиришига сабаб бўлди. Библия ёрдамида черков германларнинг одат ҳуқуқига христианларнинг "ўнга қатъий қоидалари"ни ва бошқа диний панд-насиҳат нуфузига эга бўлган тамойилларини тадбиқ этган. Масалан, черков жазолар ҳақидаги қонунномада қамчи, калтак билан савалаш сингари жазолар билан бир қаторда, гуноҳлар учун омма олдида қилмишига пушаймон қилдиришни ҳам назарда тутган. XI асрда, фақат черковнинг дунёвий ҳокимиятдан нисбатан мустақиллиги ўрнатилгандан сўнггина черков гуноҳларни афв этишни қонунлаштирди. Черков, германлар ишонадиган сеҳргарликни инкор этиб, сеҳргарликни, фолбинликни черковнинг муқаддаслигига шак келтириш си-

фатида гуноҳ деб ҳисоблаган. Черков одатларнинг диний хараактерини ҳам, уруғ, табиат, сув ва оловнинг олий муқаддаслигини ҳам шубҳа остига олиб, қонли қасос олишга, ордалияларга тўғридан-тўғри қарши чиқмаган, лекин улар кишиларни қутқариб қололмайди, деб ўргатган.

Христианлик қасам ичишни судда исботлашнинг энг муҳим воситаларидан бири сифатида тан олган. Қасам ичиш черковда ҳам қўллана бошланган. 1215 йилга қадар черков низоларни ҳал қилишда якка-якка олишувга ҳам рухсат этарди. Фақат шу йили дин хизматчиларининг якка-якка олишувларда иштирок этиши тақиқланган эди.

Бироқ, диний меъёрларнинг эски одатларга кириб келиши жуда қийинчилик билан кечган. VIII асрда Суасонда чақирилган черков соборларида бутларга сиғинишни тақиқлаш ҳақидаги масала қайта-қайта қўйилган эди. Соборларнинг меъёрий ҳужжатлари эса шундан дарак берадики, соборларда варварларнинг урф-одатларини янги диний эътиқод ва қоидаларга мослаштиришга қаттиқ туриб ҳаракат қилинарди. Эски одатларни бартараф этишнинг қийинлиги ҳақида, масалан, Аллеман ҳақиқатининг "ялмоғизларни ёқиш ва ейиш"ни тақиқловчи меъёрлари ҳам гувоҳлик беради.

Черков германларнинг ҳуқуқига рим ҳуқуқи меъёрларини ҳам киритган. Германлар черковни рим ҳуқуқини кўтариб турувчи деб ҳисоблаганлар. Рипуар ҳақиқатида черков рим ҳуқуқи асосида яшайди, деган қоида бежиз мустаҳкамланмаган эди.

Герман қироллари "варварлар ҳақиқатлари"ни махсус қўллаш тамойилини рим ҳуқуқига ҳам тарқатганлар. Масалан, 506 йилда вестготлар қироли Аларик II ўз фуқаролари учун "Рим вестготлари қонуни" (Lex Romana Visigothorum) номи билан машҳур бўлган суднома чиқарган. Худди шунингдек, бургундлар қироли Гундобад ҳам 437 йилда қисқартирилган ва соддалаштирилган Феодосия кодексини амалга киритган эди. Бу "Бургундларнинг рим судномаси" деган ном билан юритилган. Хлодвиг ўз подшолигининг охирида уни бутун Галлия худудида амалга киритмоқчи бўлади, лекин улгурмайди.

Черков ва қироллик қонунчилиги ёрдамида рим ҳуқуқининг сохталаштирилган меъёрлари "варварлар ҳақиқатлари"га киритилган. Бунга уларнинг лотин тилида ёзилганлиги ҳам ёрдам берган. "Варварлар ҳақиқатлари"га асосан янги

тарихий шароитларга зид бўлмаган рим фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари киритилган. Бунда нафақат ҳуқуқий меъёрларнинг шаклланиш усуллари ва методлари, балки рим ҳуқуқи фуқаролик ва процессуал ҳуқуқ институтининг аниқ тизими, ривожланган юридик техникаси ва бошқа фазилатлари йўқолиб кетган.

Мулкый муносабатларнинг тартибга солиниши

“Варварлар ҳақиқатлари” пайдо бўлиш вақтига қараб, ерга нисбатан феодал мулкчилик институтининг, шу билан бирга шартнома ва мерос ҳуқуқининг аста-секин шаклланиш жараёнини акс эттирган.

“Сали ҳақиқати”да синфий жамият, давлат ва ҳуқуқ ташкил топишининг анча қадимги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнлари ўз аксини топиб, ҳали мулк тушунчаси ҳақида ягона қоида ўрнатилмаган эди. Алоҳида шахслар ёки оилалар эгалиги остидаги ҳаракатдаги ашёларга нисбатан “ўзиники” (suus), “бировники” (alienus) деган иборалар қўлланган. Франкларда ҳаракатдаги ашё ҳеч қандай қаршиликсиз бегоналаштирилиши, мерос бўйича ўтказилиши мумкин эди. “Сали ҳақиқати”нинг кўпгина меъёрлари турли ҳаракатдаги ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқининг қўриқланишига бағишланган. Унда йирик шохли чорвани, шунингдек, қўй, эчки, ит, каптар, асалари, чўчқа ва бошқаларни ўғирлаш ҳолатлари юзасидан келиб чиқадиган жавобгарликлар атрофлича ва батафсил кўрсатиб берилган.

Чорвачилик германларнинг хўжалигида ҳукмрон мавқени эгалларди. Чорва германларда бойлик тимсоли ҳисобланиб, оилани боқишни таъминлаган. Франклар бошқа жойларга кўчиб ўтганларида, қочиб кетганларида чорваларини ҳам бирга олиб кетишарди. Айирбошлаш воситаси сифатида чорвадан фойдаланилган. Франкларда “соғлом, кўрадиган ва шохли” сигир 2,3 солид турарди.

“Сали ҳақиқати” оила эгаллаб турган ерга нисбатан эгалик ҳуқуқини бошқача тарзда мустаҳкамлайди. Бунда томорқа участкаси, ҳайдаладиган ер ва яйлов, ўрмон бир-биридан фарқ қилинган. Қонунномада атрофи ўралган участка ҳақида кўп марта эслатиб ўтилади. Унга кўра, атрофи ўралган участкага ўт қўйиш ва бузиш учун катта жарима назарда тутилган (XV боб, 5-модда). “Сали ҳақиқати”да турар жой, ҳовли ҳудуди, томорқа участкасига оила мулки сифатида алоҳида аҳамият берилган. Кредитор қарздордан қарзни тў-

лашни талаб қилиш, жавобгарни судга чақириш учун айнан шу ерга келарди. Нафақат уй ёки ҳовлига кириб ўғирлик содир этганлик учун (45-63 солид), балки қуёш ботгандан сўнг вилла ҳудудига оддий кирганлик учун ҳам юқори жарима жазоси назарда тутилган. Агар кимдир бировнинг вилласига эшикни бузиб кириб, қўриқчи итни ўлдирса ва одамларга жароҳат етказса ҳамда у ердан ниманидир аравада олиб кетса, бу босқинчилик йўли билан ўғрилик содир этиш ҳисобланиб, бунинг учун 200 солид жарима жазоси назарда тутилган. Бу эса озод кишини ўлдирганлик учун тўланадиган вергельд билан тенг эди.

“Сали ҳақиқати” ҳайдаладиган ер участкасининг (аллоднинг) хусусий эгалikka ўтказилиши ҳақида ҳам турлича маълумотлар беради. Шунингдек, унда яйловлар, ўтлоқлар, ўрмонлар ҳали умумий фойдаланишда қолганлиги қайд этилади. “Сали ҳақиқати” ҳайдаладиган майдон чегарасини хўжайиннинг рухсатисиз бузганлик фактининг ўзиниёқ жазолайди. Масалан, унда хўжайиннинг розилигисиз бировнинг майдонига кирганлик учун 3 солид (XXVII боб, 7-модда), бировнинг майдонини ҳайдаганлик учун 15 солид (XXVII боб, 24-модда), унга экин экканлик учун 45 солид (XXVII боб, 25-модда) жарима белгиланган. Агар бегона одам жамоат дала-сидан бировга ажратилган участкага кирса, бу жиноят ҳисобланмаган. Агар у бундай участкадан хашак ўрса, унда фақат ўрган хашаги яйлов эгаси фойдасига тортиб олинган.

“Сали ҳақиқати”да ерни олиш-сотиб ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ерни мерос қилиб қолдириш институти эндигина туғила бошлаган эди. Ер ўлган кишининг эркак авлодларига мерос тариқасида ўтказиларди (IX боб, 5-модда). “Аллодлар ҳақида”ги титулда¹⁰, ҳатто ўлган кишининг ўғли бўлмаса, ҳайдаладиган ер участкаси кимга ўтказилиши масаласи қўйилмаган ҳам эди. Афтидан, бундай ерлар эгасиз қолган мулк ҳисобланган ёки уруғга ўтган. VI асрда бу масала бошқага ҳал қилинган. Қирол Хильперик (561-584 йиллар) эдиктига асосан ер мерос тариқасида фақат ўғилларгагина эмас, балки ўлган кишининг қизларига, ака-укаларига, опа-сингиллари сингариларга ҳам ўтиши мумкин эди. Бу вақтда, шунингдек, алоҳида ўтзор ва ўрмон участкалари айрим шахсларнинг ав-

¹⁰ Титул-китобнинг номи, муаллифи, нашр этилган йили ва шу кабилар ёзилган варағи ёки бети.

лод эгалигига ҳам ўтказиларди. “Аллеман ҳақиқати” бўйича хотин ҳам, агар унинг болалари бўлса ва калонга эмас, озод кишига эрга тегса, ўлган эрининг ерини мерос тариқасида олиши мумкин эди.

“Сали ҳақиқати”нинг бир қатор титуллари, жумладан, “Кўчиб келганлар ҳақида”ги титули франкларда ерга нисбатан жамоа эгалиги сақланиб қолганлигидан дарак беради. Жамоа ҳудудига “бегона” кишининг кўчиб келишига фақат бутун жамоа аъзолари розилиги билан ружсат этилган. Агар жамоа аъзоларидан, ҳатто биттаси бунга қаршилик кўрсатса, кўчиб келган “бегона” киши дарҳол жамоани тарк этиши лозим эди. Шу нарса характерлики, жамоа судининг “бегона” шахсни кўчириш ҳақидаги қарорини ижро этувчи граф кўчиб келган кишининг уйига эмас, у ишлайдиган жамоа ер участкасига келиши лозим эди.

Бироқ “Сали ҳақиқати” бундай умумий қоида ўрнатиш билан бирга унга истисно қилинадиган ҳолатни ҳам белгилайди. Агар “бегона” киши жамоа ҳудудига кўчиб келиб, бу ерда ҳеч қандай қаршиликсиз бир йилу бир кун яшаб улгурган бўлса, ундай ҳолда унинг ерга эгалик ҳуқуқи қонун билан ҳимоя қилина бошлаган. “Сали ҳақиқати” асосан жамоа ерларини қиролнинг яқинлари томонидан эгаллаб олинишини тасдиқлайди. Унга кўра, махсус қирол ёрликлари асосида кўчиб келган кишиларга қарши жамоа аъзоларининг эътироз билдириши тақиқланган. Қирол фармойишларига нисбатан эътироз билдирганлик учун “Сали ҳақиқати” 200 солид жаримани назарда тутди.

“Сали ҳақиқати” пайдо бўлганидан сўнг бир неча аср ўтгач, хусусий ер эгалиги кенг ривожлана бошлайди. Аллеман ва Бавар ҳақиқатларининг биринчи ва иккинчи титуллари мазмунан бир-бирига айнан ўхшаш бўлиб, улар черков ва черков ер эгалигига бағишланади. Бу титуллар шундан гувоҳлик берадики, черков ҳайдаладиган катта ер участкаларига, ўрмонларга, қулларга эгалик қиларди. Иккала ҳақиқатнинг биринчи моддаларида айтилганидек, “на қирол, на герцог, на бошқа киши инсоннинг ўз жонини сақлаб қолиш ниятида черковга худо йўлида уйлар, ерлар, қуллар ёки пуллар инъом қилишини тақиқлаб қўя олмайди” (I титул, 1-модда). Черковга инъом қилинган ер унинг ихтиёрида доимий равишда мустаҳкам сақланиб қолади. “Бавар ҳақиқати”да қат-

ъий таъкидланишича, кимнингдир черковга ҳадя қилган ўз мулкларини қайтариб олиш ҳуқуқи мавжуд эмас.

“Аллеман ҳақиқати”да ҳам, “Бавар ҳақиқати”да ҳам черковга ҳадя қилувчи кишининг меросхўрлари томонидан ҳадяга қаршилик кўрсатишга қаратилган ҳар қандай ури-нишларининг олди олинади (II титул, 2-модда). Бундан ташқари, кишиларнинг мулкни қайтариб олишга қаратилган уриниши, бир томондан, “Худо суди ва муқаддас черковдан четлаштирилиши”га олиб келган, иккинчи томондан, бундай кишиларга жарима солинган ва мулк черковга қайтарилган (I титул, 2-модда). Ҳадя қилинган ер фақат умрбод эгалик қилиш шарти билан ва ҳадя қилувчи фойдасига “тантанали ваъда” қилинган ҳамма нарсаларни ундириш орқали қайта-рилиши мумкин эди.

Хусусий ер эгалигини фақат майдонлар эмас, балки яй-ловлар, ўрмонлар ҳам қамраб ола бошлайди. “Бавар ҳақи-қати”да, масалан, бўлишиб олинган ўрмон - *silva alterus* деган тушунча пайдо бўлди. Бунда ўрмонларнинг алоҳида оилалар-га ажратиб берила бошланганлиги эътироф этилганди. Ўр-монларнинг феодал хусусий мулкчиликка ўтказилиши ҳақи-да бировнинг ўрмонидан дарахтларни кесиш тақиқланган-лиги ва бунинг учун жарима ўрнатилганлиги ҳам далолат бе-ради (XII титул, 11-модда). “Бавар ҳақиқати”да “Сали ҳа-қиқати”дан фарқли ўлароқ, яйлов участка, худди ер майдони сингари, бундан буён эркин равишда бегоналаштирилиши мумкин эди. Бунда фақат яйловни сотишнинг қонуний экан-лиги “хужжат ёки гувоҳлар” ёрдамида тасдиқланиши талаб қилинарди (XVI титул, 2-модда).

Германларда бировнинг ер эгалиги чегараларини бузиш қатъий тақиқлаб қўйилган эди. Бу барча “варварлар ҳақи-қатлари”га хос хусусият бўлиб, германларнинг эгаллаб олин-ган худудларда куч билан мустаҳкамланиб олишга қаттиқ уринишларини акс эттирган. Германларнинг ерга оид низо-ларни, агар бошқа далиллар етарли бўлмаса, кўп вақтлар да-вомида якка-якка олишув йўли билан ҳал қилиб келганлиги ҳам юқоридаги фикрни яққол тасдиқлайди. “Бавар ҳақиқа-ти”нинг бутун бир титули (XII титули) бировнинг ер эгалиги чегарасини бузганлик учун жазоларга бағишланган. Чегара-ни, майдон ёки яйловнинг фарқига бормаи, оддий бузганлик учун эркин кишига 6 солид жарима солинган, қулга эса 50 қамчи урилган. Ҳатто ер участкасига “тасодифан”, билмай,

”бошқа томонларнинг ва қараб турувчининг розилигисиз” янги чегаралар ўрнатиш учун жарима назарда тутилган. Бундай ҳаракат, агар эркин киши томонидан содир этилса, - жарима, агар қул томонидан содир этилса, - 200 қамчи уриш жазоси белгиланган (XII титул, 6-7-моддалар).

Мажбурият ҳуқуқи унча батафсил тартибга солинмаган эди. Бу франкларда ўша вақтда ҳали товар-пул муносабатлари, хусусий мулкчилик ривожланмаганлигидан, шунингдек, майда деҳқон натурал хўжалиги ҳукмронлигидан дарак берарди.

”Сали ҳақиқати” мажбуриятларнинг келиб чиқиш асослари бўйича иккала турини ҳам назарда тутлади. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар кўпинча жиноят содир этиш натижасида вужудга келган. Масалан, ўғрилик эшикни, бинони бузиб ёки бошқа зарарлар етказиб содир этилса, жарима жазоси билан бирга етказилган зарарни ундириш ҳам назарда тутилган.

”Сали ҳақиқати”да шартномаларнинг баъзи турлари ҳақида эслаб ўтилади. Лекин унда шартномаларнинг ҳақиқийлиги тўғрисидаги умумий шартлар кўрсатилмайди. Шундай бўлса ҳам, олди-сотди, айирбошлаш, юк ташини, гаров, қарз, ссуда, ҳадя каби шартномаларни тузишда томонларнинг эркин хоҳиш билдиришлари назарда тутилган. Хоҳиш билдириш бошқа шахсга қарата ”ерга шохча” ташлаш йўли билан амалга оширилган ёки, бошқа манбалардан маълум бўлишича, уйни сотишда хоҳиш билдириш эшик қулфини ўтказиш орқали билдирилган ва ҳоказо. Ҳаракатдаги ашёнинг ҳақиқий эгаси уни сотиб олганлигини ёки айирбошлаганлигини исботлаши лозим эди. Акс ҳолда, у ўғри деб эълон қилиниши мумкин эди.

Шартномани бузганлиги учун жавобгар нафақат мулкий, балки шахсий жавобгарликка ҳам тортиларди. Мажбуриятни бажармаган қарздор, қоида бўйича, кредиторнинг қули бўлиб қоларди. Баъзи ”ҳақиқатлар” бўйича, масалан ”Бовар ҳақиқати”га кўра, қарздор билан бир қаторда унинг хотини ва болалари ҳам қулга айлантирилар эди.

”Сали ҳақиқати”да қарз шартномаси батафсил кўриб чиқилган. Кредитор суд мажлисини четлаб ўтиб, бевосита ўзи қарзни ундириш ҳуқуқига эга эди. Кредитор гувоҳлар билан қарздорнинг уйига бориб, қарзни тўлашни талаб қилган. Агар

қарздор "мажбурият бўйича қарзни тўлашни хоҳламаса, кредитор уни судга чақирган. Агар қарздор судга ҳам келмаса, кредитор бир ҳафтадан сўнг иккинчи марта чақирган, шунда ҳам келмаса, яна бир ҳафта ўтгач, учинчи марта чақирган. Қарздордан ҳар бир чақирилганда судга келмаганлиги учун жарима ундирилган. Қарз граф ва рахинбурглар ёрдамида қарздор мулкининг тегишлича қисмини мусодара қилиш йўли билан ҳам ундирилиши мумкин эди. Бундай ҳолда ундирилган қарзнинг учдан бир қисми графга келиб тушган.

"Бавар ҳақиқати"да шартномалар ҳақида кўпроқ қўшимча бобларда гапирилади. "Бавар ҳақиқати"га 722 йилги декрет билан қўшимча боблар киритилган эди. Уларда шартнома ҳуқуқининг баъзи умумий тамойиллари: шартномаларнинг қонунийлиги шартлари, уларнинг бекор қилинмаслиги ҳақида, "хоҳишнинг камлиги" тўғрисида маълумотлар учрайди.

Шартнома ёки битим, "Бавар ҳақиқати"да айтилишича, уч ёки ундан ортиқ гувоҳ иштирокида ёзма тузилган бўлса, зинҳор ўзгартирилиши мумкин эмас, чунки уларнинг амал қилиш куни ва йили аниқ кўрсатиб қўйилган (XVI титул, 16-модда). Агар ашёни сотиш ўлдириш ёки турмага қамаш билан қўрқитиб ёки бошқача зўрлик ишлатиб амалга оширилган бўлса, ҳақиқий эмас деб ҳисобланган.

"Бавар ҳақиқати"да, шунингдек, суд қарорига мувофиқ гаров, сақлаш, ссуда шартномаси ҳақида ҳам меъёрлар мавжуд. Агар ашё сақлашга топширилиб, бунда сақловчининг "фойда олиши" назарда тутилмаган бўлса ва ашё "бахтсиз ҳодиса туфайли нобуд бўлса", ашёни сақловчи жавобгар бўлмайди. Сақлашга топширилган ашёнинг ўғриланишидан келиб чиққан зарар тенг тақсимланарди (XV титул, 5-модда). Олди-сотди шартномаси нархнинг пасайганлиги оқибатида бекор қилиниши мумкин эмас эди. Агар сотилган ашёнинг нуқсони яширилган бўлса, у ҳолда бундай шартномани бекор қилишга йўл қўйиларди (XV титул, 9-модда). Олди-сотди шартномасини таъминлаш учун закалат берилган ва келишув бузилган тақдирда, яъни бирор ашёни сотиб оламан деб, бунинг учун закалат бериб, кейин уни сотиб олмаса, закалат қайтариб берилмасди.

Никоҳ ва оила Германларда оила патриархал характерга эга бўлган. Ота бошчилик қиладиган оила таркибига туғишган қариндош-уруғлар: болалар, нева-

ралар, эваралар, ота-она ва бошқалар билан бир қаторда ён шажара (бир туғишмаган) қариндошлар: туғишган ва ўғай ака-укалар, уларнинг хотинлари ҳам кирган. Оилалар қуллар билан, баъзи ҳолларда эса, қуролланган мулозимлар билан бир уйда яшаганлар.

Бироқ, “Сали ҳақиқати” бўйича ота ҳокимияти унча катта эмас эди. Ота ҳокимияти кўпроқ хотин, қиз ёки ўғил устида қатъий умрбод ҳомийликни эслатади. Ўғил 12 ёшга тўлгунга қадар ота ҳомийлигида бўларди.

“Сали ҳақиқати” никоҳга ҳам худди оилага ўхшаб жуда кам моддалар ажратган. Никоҳ келиннинг куёв томонидан сотиб олиниши шаклида тузиларди. Қизларни никоҳлаб олиш мақсадида ўғирлаш жарима билан жазоланарди. Никоҳ тузишга: қонуний никоҳнинг мавжудлиги, шахснинг қонундан ташқари деб эълон қилиниши, яқин қариндошлик алоқасининг мавжудлиги, кишининг эркин эмаслик ҳолати каби ҳолатлар тўсқинлик қиларди.

Никоҳ амалда куёв ва келиннинг ота-оналари ўртасидаги ўзаро келишув асосида тузиладиган битим эди. Никоҳ тузишда ота-она розилиги талаб қилинарди. “Сали ҳақиқати”га мувофиқ бировнинг келинини олиб қочганлик учун айбдор шахс куёвга 15 солид жарима тўлаши белгиланган. Агар кимдир бировнинг хотинини ўғирласа, унга 200 солид жарима солинган (XV титул, 1-модда). Агар уч киши эркин қизни ўғирласа, уларнинг ҳар бири 30 солиддан жарима тўлаган (XIII титул, 1-модда). Агар ўғирланган қиз қирол ҳомийлиги остида бўлса, унда қиз ўғирларининг ҳар бири 62,5 солиддан жарима тўлаши лозим эди (XIII титул, 2-модда). Қироллик қули ёки лити эркин аёлни ўғирласа, ўлимга маҳкум этилган (XIII титул, 7-модда). Теодорих эдикти бўйича, умуман бировнинг хотинини ўғирлаган киши ўлимга маҳкум этилган (11-модда). “Аллеман ҳақиқати”да патриархал оила элементлари янада яққолроқ намоён бўлади. Унда ота розилигисиз никоҳ тузиш учун жарима белгиланганди. Мазкур тўпламга биноан амалда эр хотинини сотиши мумкин эди.

Германларнинг одат ҳуқуқи алоҳида ижтимоий табақаларнинг вакиллари ўртасидаги, айниқса, қуллар ва эркин кишилар ўртасидаги никоҳни тақиқлайди. Қуллар билан никоҳга кириш эркинликнинг йўқолишига олиб келган. “Сали ҳақиқати” бўйича, агар эркин киши қул аёл билан никоҳга кирса, у ҳам қул бўлиб қолган (XXV титул, 5-модда). Агар

эркин аёл кул билан никоҳга кирса, у ҳам кулга айланган (XXV титул, 6-модда). “Сали ҳақиқати”га қўшимча қилинган биринчи Капитулярий бўйича, кул билан эркин аёлнинг никоҳга кириши қонундан ташқари деб ҳисобланган ва эркин аёлнинг мол-мулки давлат хазинаси фойдасига мусодара қилинган, қариндошлари эса уни судсиз ўлдиришлари мумкин эди. Эркин аёлга уйланган кул чархпалакка тортиб ўлдирилган.

“Бавар ҳақиқати” бундай никоҳларга унча шафқатсиз муносабатда бўлмаган. Эркин аёл эрга теккан одам кул эканлигини “билмаганлиги”ни кўрсатиб, ундан осонгина кетаверган (XXII титул, 17-модда). Франкларда қатор қариндошлар ва қуда томондан қариндошлар билан никоҳга кириш тақиқланган эди. “Сали ҳақиқати” бўйича, бундай никоҳлар ҳақиқий эмас деб, бундай никоҳлардан туғилган болалар эса қонунсиз туғилганлар деб ҳисобланарди (XIII титул, 9-модда).

Франкларда эрга чиқмаган аёл баъзи мустақилликдан фойдаланарди. Манбаларда, масалан, бева хотинга нисбатан эрининг уруғидагилар томонидан ҳомийлик қилиниши ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Шундай бўлса ҳам, “Сали ҳақиқати”да бева хотиннинг ҳуқуқлари маълум даражада поймол қилинади. Масалан, бева хотин суднинг рухсатисиз ва ўлган эрининг қариндошларига маълум сумма (*reipus*) тўламай туриб иккинчи марта эрга тега олмасди. Акс ҳолда унинг эридан 6,25 солид жарима ундириларди (XXIV титул).

Франклар одат ҳуқуқининг муҳим хусусиятларидан бири шунда эдики, аёл ўз мулкига, сеп-сидирғасига эга бўлган. Бундай мол-мулкларни унга отаси эмас, балки эри “никоҳ совғаси” сифатида тақдим қиларди. «Сали ҳақида»ги қўшимча қилинган биринчи Капитулярий сеп-сидирғанинг махсус ҳуқуқий режимини мустаҳкамлайди. Аёл ўзининг сеп-сидирғасини ҳадя қилиши, сотиши мумкин эмас эди. У ўлгандан сўнг сеп-сидирға унинг болаларига ўтган. Агар аёл иккинчи марта никоҳга кирган бўлса, сеп-сидирғанинг бир қисми эрининг яқин қариндошларига ўтказилган, улар бўлмаса - хазинага келиб тушган. “Бавар ҳақиқати” ҳам беваларнинг никоҳга киришини унчалик қўллаб-қувватламайди. Унга кўра, агар бева аёл эрга тегса, биринчи эридан олган мулклардан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган (XV титул, 8-модда).

“Сали ҳақиқати”да никоҳни бекор қилиш ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Лекин франкларнинг одат ҳуқуқи ажралиш эркинлигини ўрнатган эди. Бунда қариндошларнинг розилиги ҳам, бошқа расмий асослар ҳам талаб қилинмасди. Бу соҳада Теодорих эдикти анча талабчан эди. Унда “сабабсиз ажралиш” тақиқлаб қўйилганди (49-модда), лекин фоҳиша-бозликка ижозат бериларди (52-модда). Христиан черковининг таъсири остида VII-IX асрларда франкларнинг никоҳ-оила ҳуқуқида муҳим ўзгаришлар юз берди. Буюк Карл томонидан (789 йилда) тасдиқланган 744 йилги Капитулярийда христианлик қонун-қоидалари билан муқаддас деб эълон қилинган никоҳнинг бекор қилинмаслиги қоидаси ўрнатилди.

VII-IX асрлар мобайнида никоҳнинг черковда расмийлаштирилиши мажбурийлигини ўрнатувчи, бева аёлларнинг қайта никоҳга киришини тақиқловчи ва бошқа шу каби дастлабки қонун ҳужжатлари чиқарилган эди.

Мерос ҳуқуқи Мероснинг қонун бўйича ва васият бўйича турлари маълум. Қонун бўйича мерос кўчадиган ва кўчмас мулкларга нисбатан турлича амалга оширилган. Кўчадиган мулклар: биринчи навбатда болалар, сўнгра она, ака-укалар ва опа-сингиллар, онанинг опа-сингиллари, отанинг опа-сингиллари, яқин қариндошларига тартибда мерос қилиб қолдириларди. Меросни тақсимлашда она уруғига нисбатан бундай имтиёзларнинг ўрнатилганлиги матриархат қолдиқларининг сақланиб қолганлигидан гувоҳлик беради. Шуниси характерлики, аёллар кўчмас мулкка нисбатан мерос ҳуқуқига эга бўлмаганлар. Ер фақат ота шажараси бўйича мерос бўлиб ўтган.

Франклар ҳуқуқи васият бўйича мерос ҳақида аниқ меъёрлар ўрнатмаган эди. Франкларда ўлган кишининг мол-мулки оилага, уруғга, яшаб турган қариндошларига тегишли деб ҳисобланарди. Васият бўйича мерос ҳадя (аффотамия) йўли билан қолдирилиши мумкин эди. Аффотамия ошкора суратда юзлик мажлисида, тунгин раислигида, қатъий ўрнатилган шаклда амалга ошириларди. Бунда мулк вақтинча учинчи шахсга ўтказилган, у эса ҳадя қилувчи ўлгандан сўнг бир йил ўтгач ва бундан кечиктирмай мулкни кўрсатилган шахсга ўтказиши лозим эди.

Умумий қоидага хилоф равишда, рим ҳуқуқи таъсири остида васият бўйича мерос институти Теодорих эдиктида мустаҳкамланди. Бунда ҳам, ҳадяга ўхшаш, қатъий расмий-

чиликларга амал қилиш талаб қилинган. Яъни васиятни қонуний деб тан олиш учун бу ҳақда гувоҳлар иштирокида расмий ҳужжат тузилиши ва у чиновник томонидан рўйхатдан ўтказилган бўлиши шарт эди (53-модда). Васият хоҳлаган жойда, лекин "ўлаётган кишининг иродасини сўзсиз ҳурмат қилиш" остида тузилиши белгиланган эди (30-модда).

Христианлик жорий қилиниши билан ўлган кишининг мол-мулки черковга ҳадя тариқасида ўтказила бошлаган. Бу ўлгандан кейинги ҳадя франкларда ва инглиз-сакларда кенг тарқалган бўлиб, тўла маънодаги васият эмас эди.

Жиноят ва жазо "Варварлар ҳақиқатлари"нинг асосий қисми жиноят ва жазо масалаларига бағишланган. Албатта, жиноят ва жазо тушунчалари ҳозирги маънода ифодаланмасди. "Варварлар ҳақиқатлари"да деликт - жиноят деганда, аввало, озор етказиш, бировнинг шахсига ёки мулкига зарар етказиш, "қироллик тинчлигини" бузиш тушуниларди. Шунга монанд, жазо, деганда ушбу озор ёки зарар етказганлик учун бадал тўлаш, ўрнини тўлдириш тушуниланган.

Шу тариқа, "варварлар ҳақиқатлари" кечки жиноят ҳуқуқи меъёрларини қабул қилмаган эди. Уларда рим жиноят ҳуқуқида бўлгани каби ўлим жазоси кенг қўлланилмаганди. Франкларда жазонинг мақсади ва вазифалари римликларга қараганда бошқача бўлган.

Франкларда жарима жазосининг асосий мақсади кўп бўлиб турадиган ҳарбий ҳаракатлар, қонли қасос олиш, ўзаро урушлар, хонадонлар, уруғлар, жамоа ва бошқалар ўртасидаги душманликларнинг олдини олишга қаратилган эди.

"Сали ҳақиқати"да жиноят тушунчасини англатадиган қатор ҳуқуқбузарликлар алоҳида ажратиб кўрсатилган. Умуман, "Сали ҳақиқати"га маълум бўлган барча жиноятлар тўрт турга: 1) шахсга қарши жиноятлар (одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, тухмат, ҳақорат, номусга тегиш ва бошқалар); 2) мулкка қарши жиноятлар (ўғрилик, ўт қўйиш, босқинчилик); 3) суд қилиш тартибига қарши жиноятлар (судга келмаслик, ёлгон гувоҳлик бериш); 4) қирол фармойишларини бажармасликка (бунга "Кўчиб келган кишилар ҳақида"ги XLV титул мисол бўла олади) бўлинади. Бироқ "Сали ҳақиқати"нинг мазмунидан юқоридагилар билан бирга мансабдорлик жиноятлари, ҳарбий жиноятлар тўғрисида ҳам тасаввур қилиш мумкин. Унга кўра, агар граф қарз ундиришда

"қонундан ташқари ортиқча бирор нарса олса" ёки "ҳақиқат ва одил суд"ни тиклашни рад этса, ўз айбини сотиб олиши лозим эди. Акс ҳолда ўлимга маҳкум этиларди (L-LI титуллар). Шунингдек, бировни жанг майдонида ўз қалқонини ташлаган "қочоқ" деб ҳақорат қилганлик учун (XXX титул, 6-модда) жарима (3 солид) тўлаш жазоси назарда тутилганди. Демак, жанг майдонини ташлаб "қочиш" ҳарбий жиноят туркумига кирган деб ҳисоблаш мумкин. "Аллеман ҳақиқати"да худди шундай тарзда жанг майдонини ташлаб "қочиш" жиноят эканлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган.

"Варварлар ҳақиқатлари"да "черковни таҳқирлаш" туркумига кирувчи жиноятлар ҳам ажратиб кўрсатилади. Христиан черкови жиноят ва жазо тушунчаларининг ўзгаришига катта таъсир ўтказган. "Черковни таҳқирлаш ёки унга нисбатан ҳурматсизлик қилиш" каби тушунчалар "варварлар ҳақиқатлари"га бевосита христианлик черкови таъсири остида кирганлиги шубҳасиз, албатта. Масалан, Аллеман ва Бавар ҳақиқатларида бир қатор жиноятларнинг, жумладан, одам ўлдириш жиноятининг черковда ёки черков ҳовлисида содир этилганлигига қараб квалификация қилиниши фикримизнинг далилидир. Бундай жиноятлар юқорида айтиб ўтилган "черковни таҳқирлаш" жиноятлари туркумига кириб, булар учун жабрланувчи ва унинг қариндошлари фойдасига эмас, балки, аввало, черковнинг фойдасига катта жарима олинар эди. "Бавар ҳақиқати" айнан черковнинг таъсири остида "давомий компенсация" жазосини жорий қилган эди. Бунга кўра, масалан, бирор киши ҳомиладор аёлни уриб, ҳомиласини тушуриб қўйса, яъни ҳали туғилмаган боланинг ўлимига сабабчи бўлса, у дастлаб 12 солид, сўнгра бояги аёлнинг еттинчи туғишига қадар ҳар сафар 1 солиддан жарима тўлаши лозим эди. (VIII титул, 21-модда).

"Сали ҳақиқати"да жазолар ҳақида сўз кетар экан, шу нарса кўзга яққол ташланадиги, франкларда эски уругдошлик тузуми давридаги барча жазоларни тўлиқ равишда жарималарга алмаштиришга мойиллик кучли бўлган. Жарима судсиз жазоларнинг, узоққа чўзиладиган қийноқларнинг олдини олиши керак эди. "Сали ҳақиқати"нинг баъзи моддалари судсиз жазолашни тўғридан-тўғри йўққа чиқарган. Масалан, экин майдонини пайҳон қилганлиги учун бировнинг чорвасини ўз ҳолича олиб кетиш тақиқланган (IX титул, 5-модда), шунингдек, "ўғрининг изидан тушиб" ўз чорвасини

ундан судсиз тортиб олиш ҳам мумкин эмас эди (XXVII титул, 1-модда) ва ҳоказо. “Сали ҳақиқати” жиноятчини жамоадан ҳайдаш ёки қонундан ташқари деб эълон қилиш деб номланадиган жазо турини ҳам ўз ичига олган (V титул, 2-модда). Бундай одамга овқат ва бошпана бериш тақиқланган эди, ҳатто унга хотини ва болалари ёрдам берсалар, уларга жарима солинарди.

Шуни таъкидлаш жоизки, франкларда судсиз жазолаш бирданига йўқолиб кетмаган. “Варварлар ҳақиқатлари”да судсиз жазолашга ҳам узоқ вақт рухсат этиб келинган. Масалан, “Бавар ҳақиқати”да “кечаси жиноят устида ушлаб олинган” ўгрини ўлдиришга рухсат этилганди (IX титул, 4-модда). Бу, афтидан, XII жавдал қонунларидан сўзма-сўз кўчириб олинган бўлса керак. “Сали ҳақиқати”да белгиланган ўлим жазосининг осиб ўлдириш, чархпалакка тортиб ўлдириш каби турлари асосан қулларига нисбатан қўлланилган. Ўлим жазоси эркин кишиларга нисбатан жуда кам ҳолларда тўғридан-тўғри берилган. “Сали ҳақиқати”да кўрсатилишича, эркин кишилар ўт қўйишда айбланиб, судга узрли сабабсиз келмасалар, ўлимга мажлум этилишлари мумкин (XVI титул, 1-модда).

“Варварлар ҳақиқатлари”да эски уруғдошлик тузумининг қолдиғи сифатида жамоа жавобгарлиги тамойили сақланиб қолган. Буни аввало I Капитулярийда назарда тутилган “Қадимий одатга” ҳавола қилиш ҳолларидан кўриш мумкин. Шунингдек, “Саксон ҳақиқати”нинг XVIII титулида одам ўлдирган литнинг ўз етти қариндоши билан биргаликда жавобгарликка тортилиши ҳам франкларда сақланиб қолган жамоа жавобгарлигидан дарак беради.

Франкларда содир этилган барча мулкий жиноятлар учун жарима жазоси билан бирга ўғриланган мулкнинг ва бошқа етказилган зарарнинг қийматини ундириш талаб қилинган. “Сали ҳақиқати”да ўрнатилганидек, “Агар кимдир бировнинг яйловидан ўтларини ўриб олса, меҳнати зое кетган”. “Ва, агар ушбу хашакни ўз уйига олиб бориб қўйса, ўғриланган хашакнинг нархидан қатъи назар, ундан 45 солид жарима ҳамда етказилган зарар ундирилган” (XXVII титул, 10-11-моддалар). Худди шунингдек, “Агар қул билан эркин киши тил бириктириб ўғрилик содир этишса, улардан етказилган зарарнинг қийматини ундириш билан бирга, қулдан ўғриланган мулк қийматининг икки баравар, эркин кишидан

тўрт барабар нархи миқдорида жарима олинган (XI титул, 1- қўшимча).

Франкларда жарима озор етказилганлик учун тўлов тариқасидаги асосий жазо сифатида узок вақт қўлланиб келган. Лекин бу жазо оқибатда аста-секин етказилган зарарни оддийгина ундиришга айланиб борди, шунингдек, кўпроқ ўлим жазоси, калтаклаш, мол-мулкни мусодара қилиш, сургун қилиш каби жазолар билан алмаштирила бошланди. Масалан, агар турли хилдаги ўғирликлар учун “Сали ҳақиқати”да асосан жарима ва етказилган зарарни ундириш жазолари назарда тутилган (II, III, IX, XI, XII, XIII, XIV ва бошқа титуллар) бўлса, “Саксон ҳақиқати”да кўпроқ ўлим жазоси белгиланган эди (XXIX, XXX, XXXII-XXXV титуллар ва ҳоказо).

“Варварлар ҳақиқатлари” анча мураккаб ва чалкаш тузилганлиги сабабли уларнинг барча жинойт хатти-ҳаракатларга тааллуқли умумий қоидаларини аниқ ажратиш олиш қийин. Лекин алоҳида жинойтлар таркибларини таҳлил қилиш шундан дарак берадики, “Варварлар ҳақиқатлари”да айб шакллари: қасд ва эҳтиётсизлик, жинойтга суиқасд қилиш, иштирокчилик, жинойтни енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатлар тушунчалари назарда тутилган. Масалан, “Сали ҳақиқати” бўйича, эркин киши бировнинг чорвасига “эҳтиётсизлик” орқасида зарар етказса, ундан фақат келтирилган зарар ундирилган (IX титул, 3-модда). Агар кимдир ўз даласида бировнинг чорвасини кўриб қолса, уни уриб майиб қилиши мумкин эмас эди. Агар у шундай қилиб, айбига иқрор бўлса, майиб қилган чорвани ўзи олиб, қийматини чорва эгасига тўлаши лозим, агар айбига иқрор бўлмай, у фош қилинса, келтирилган зарарни ундан ундириш билан бирга 15 солид жарима ҳам олинган (IX титул, 1-модда).

Бу ерда етказилган зарарни тан олиш - қилмишига иқрор бўлиш айбни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланган. Ёмон ният учун, “душманлик ёки макр-ҳийла йўли билан” зарар етказганлик учун бир мунча юқори жарима кўзда тутилган. “Сали ҳақиқати”нинг “ғаламислик ҳақида”ги XXVIII титулида жинойт қилишга ундаш, жинойтда иштирокчилик тўғрисида анча аниқ меъёрлар ўрнатилган. Бунда “кимдир бировни ўғрилиқ содир этиш учун сотиб олса ва фош қилинса, 62,5 солид жарима тўлаши (1-модда) ҳамда ўғрилиқка ундовчи, унда иштирок этувчи ва уни бажарувчи шахслар алоҳида-

алоҳида равишда 60 солиддан жарима тўлашга тортирилишлари (3-модда) белгиланган.

Юқоридагилар билан бир қаторда франклар ҳуқуқи, жумладан, “Сали ҳақиқати” айбсиз жавобгарликни ҳам биледи. Агар бир тўда кишилар эркин аёлга ҳужум қилиб, зўрлик билан номусига тегса, уларнинг ҳар бири 200 солиддан жарима тўлаган. Бироқ шу тўдада бўлиб, зўрлик ишлатилганлигини билмай, унда иштирок этган кишилар ҳам 45 солиддан жарима тўлашлари лозим эди (XIII титул, 10-модда, 5-қўшимча). Жиноят қилишга суиқасд қилган иштирокчи қоида бўйича жиноятни бажарувчисига қараганда енгилроқ жазоланган. Шу билан бирга ўғрилик ёки одам ўлдиришга пул бериб одам ёллаган шахс жиноятни бажарувчи шахсга нисбатан оғирроқ жазоланган (XXVIII титул, 1-3-моддалар).

Умумий тан олинган бир қатор қадриятларни бузиш, жумладан, ухлаб ётган одамга, аёл кишига, ёш болага ҳужум қилиш, ўликни ҳақоратлаш кабилар айбни оғирлаштирадиган ҳолатлар саналади. Масалан, агар қабрни очиб, ундан бирор нарса ўғирлаганлик учун 200 солид жарима ўрнатилган бўлса, айни вақтда эркин франкни талаш мақсадида унга ҳужум қилишлик учун - 62,5 солид жарима белгиланган эди.

“Варварлар ҳақиқатлари”нинг ҳаммаси жазо тайинлашда жиноятчи ва жабрланувчининг ижтимоий аҳволини ҳисобга олган. Жиноятчи ва жабрланувчининг эркин кишими ёки қулми, таниқли одамми ёки унча таниқли одам эмасми, бойми ёки камбағалми - ана шуларга қараб жазолар енгилроқ ёки оғирроқ берилган. “Сали ҳақиқати”га биноан, агар римлик франкнинг мулкини ўғирласа, 62,5 солид, ва, аксинча, агар франк римликнинг мулкини ўғирласа, 35 солид жарима тўлаши лозим эди (XIV титул, 1-3-моддалар). Худди шунингдек, Теодорих эдиктининг 59-моддасида ўрнатилганидек, таниқли уруғга мансуб бўлган бадавлат киши эркин қизни “йўлдан урса”, уни хотинликка олиши лозим эди. Агар қизни “йўлдан урган” одам бадавлат ҳам, таниқли ҳам бўлмаса, у “эркин қизнинг шаънини поймол қилган одам сифатида ўлимга мажҳум этилган”.

Франклар жамиятида давлатга қарши жиноятлар ҳақида ҳали унча аниқ тасаввурлар бўлмаса ҳам, “Варварлар ҳақиқатлари”да шундай мазмунга эга бўлган хатти-ҳаракатлар жиноят сифатида эътироф этилганлиги кўзга ташланади. Тўғри, “Сали ҳақиқати”да бундай жиноятлар ҳақида ҳеч нар-

са дейилмайди. Бирок, унинг баъзи моддаларида қиролга, унинг мол-мулкига, иродасига қарши қаратилган хатти-ҳаракатлар алоҳида эътиборга олинади. Теодорих эдикти эса бу соҳада рим ҳуқуқидан ўзлаштириб олган меъёрлари билан ажралиб туради. Масалан, унда "жаноби олийларини ҳақорат қилганлик" учун (49-моддада), шунингдек, "халқни ва қўшинларни исёнга ундашлик" учун (107-модда) ўлим жазоси назарда тутилган. Умумий қоидага қарамай, бундай жиноятлар бўйича қул, колон ёки хизматчиларнинг ўз хўжайинига хабар беришига йўл қўйилган.

Аллеман ва Бавар ҳақиқатларида нафақат қирол, герцог, уларнинг элчилари ва бошқалар, балки халқ, давлат ҳам жинорий хатти-ҳаракат субъекти сифатида кўрила бошлаган. "Бавар ҳақиқати"да талончилик учун ўзга халқни таклиф қилиш ёки "давлатнинг душман томонидан босиб олинишига кўмаклашиш" оғир жиноят ҳисобланиб, бунинг учун мол-мулкни мусодара қилиш ва ўлим жазоси назарда тутилган (II титул, 1-модда). Бундан ташқари, "Бавар ҳақиқати"да герцогга қарши фитна уюштириш, қўшинда исён кўтариш (II титул, 3-модда), "провинцияга душманни чақириш" ва бошқа жиноятлар тўғрисида ҳам сўз юритилади. "Аллеман ҳақиқати" бўйича эса, хатто фақат "шовқин-суронли тўда"да иштирок этишнинг ўзиёқ давлат хазинаси фойдасига 60 солид жарима жазоси берилишига асос бўлган.

"Варварлар ҳақиқатлари"да жиноятларнинг маълум қисми шахсга тажовуз қилишга тааллуқлидир. Бунда аввало одам ўлдириш жинояти "ҳақиқатлар"нинг диққат марказида туради. Одам ўлдирганлик учун ундириладиган вергельднинг миқдори фақат ўлган шахснинг ижтимоий аҳволига эмас, балки унинг ёши, жинсига ҳам қараб белгиланган. "Сали ҳақиқати" бўйича, эркин франкни ўлдирганлик учун анча юқори вергельд - 200 солид (XLI титул, 1-модда), римликни ўлдирганлик учун эса 62,5 солид вергельд (XLI титул, 7-модда) кўзда тутилган. Қироллик хизматида турган франкни ўлдирганлик учун уч баравар кўп вергельд ундирилган. Масалан, графни, қироллик мансабдорини ўлдирганлик учун 600 солид миқдорида вергельд ўрнатилган эди. Агар ўлдирилган граф ярим эркин лит ёки қиролнинг қули бўлса, у ҳолда вергельднинг миқдори 300 солидни ташкил қилган (XLI титул, 5-модда). Ҳарбий юришлар вақтида қироллик дружиначисини ўлдирганлик учун, шунингдек, руҳонийлар вакилларининг

ҳаёти учун анча юқори вергельд назарда тутилган. Рухоний-ни ўлдирганлик учун - 600 солид, епископ учун - 900 солид вергельд тўланган.

Маълумки, V-VI асрларда франкларда христиан черковининг таъсири ва нуфузи нихоятда кучайиши ва буни "варварлар ҳақиқатлари"да ўз аксини топиши кўзга яққол ташланади. Бу вақтда қироллар ўз ҳокимиятларини мустаҳкамлаш ва янада кучайтириш мақсадида черковнинг, рим папасининг асосий ҳимоячилари сифатида майдонга чиқардилар. Буюк Карл доимо "менинг вазифам - черковни ҳимоя қилиш, черковнинг вазифаси эса - мен учун ибодат қилиш" деб таъкидлар эди.

Ана шундан келиб чиқиб черковга қарши қаратилган жиноятлар учун анча оғир жазолар ўрнатилган эди. Рухонийга, черков мулкига нисбатан тажовузлар ва бошқа шу каби хатти-ҳаракатлар учун бериладиган жазолар кучайтирилганди. Масалан, "Бавар ҳақиқати"га кўра, епископни ўлдирганлик учун "ўлган епископ бўйича мослаб қўрғошиндан тайёрланадиган кийимнинг оғирлиги" миқдорида олтин тўлашдан иборат бўлган рамзий характердаги жазо белгиланган эди. Агар бундай қилишнинг иложи бўлмаса, у ҳолда жиноятчига унинг ерларини, қулларини, уйларини черков фойдасига мусодара қилиб, ўзини, хотини ва болаларини қулга айлантириш жазоси қўлланган (I титул, 10-модда).

"Аллеман ҳақиқати"да мавҳумий шаклда шундай қоида ёзиб қўйилган эди: "черковга қарши ҳар қандай ғайри-қонуний хатти-ҳаракат учун уч барабар тўлаш лозим" (XXI титул). Унга биноан фақат христиан черковининг юқори мансабдорларига қарши қаратилган жиноятлар учунгина эмас, балки оддий дьяконлар, монахлар, уларнинг қариндошларига ва ҳатто черков қулларига қарши жиноятлар учун ҳам жазолар қаттиқ белгиланган эди ("Аллеман ҳақиқати", XI-XV титуллар). Жиноят ва жазо масалаларида "Сали ҳақиқати" бўйича қул ёки литнинг ҳуқуқий ҳолатида жиддий фарқлар бўлмаган. Агар қул ёки лит эркин кишини ўлдирса, ўлган кишининг қариндошларига вергельднинг ярмини берган, вергельднинг иккинчи ярмини унинг хўжайини тўлаган ("Сали ҳақиқати", XXXV титул, 5-модда).

"Варварлар ҳақиқатлари"нинг барчасида эркин аёлнинг ҳаёти, соғлиғи ва қадр-қиммати алоҳида ҳимоя қилиниши кўрсатилган. "Сали ҳақиқати"га кўра, бола туғиши мумкин

бўлган аёлни ўлдирганлик уч барабар кўп миқдорда, яъни 600 солид вергельд назарда тутилган (XXIV титул, 6-модда). Агар ўлдирилган эркин аёл ўлимидан илгари бола туғиш қобилиятига эга бўлмаган бўлса, у ҳолда уни ўлдирган кишидан 200 солид жарима ундирилган (XXIV титул, 7-модда). Агар кимдир ҳомиладор эркин аёлни уриб ўлдирса, бунда вергельднинг миқдори 700 солидни ташкил этган (XXIV титул, 3-модда). “Аллеман ҳақиқати”да аёл кишини ўлдириш умуман айбни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланган. Унда кўрсатилишича, аёл кишини ўлдирганлик учун “эркин кишини ўлдирганга нисбатан икки барабар кўп вергельд” тўланган (XLIХ титул, 2-модда). “Бавар ҳақиқати”да ҳали “аёл қўлида қурол билан ўзини ҳимоя қила олмаслиги” кўрсатилиб (IV титул, 29-модда), унга нисбатан содир этилган жиноятлар учун оғирроқ жазолар ўрнатилган эди.

“Сали ҳақиқати”га биноан, қирол хизматида турган шахсни унинг уйига бир тўда бўлиб бостириб кириб ўлдирганлик учун айбдор шахсга нисбатан тўққиз барабар кўп миқдорда вергельд - 1800 солид жарима солинган (XLII титул, 1-модда). Агар бундай ҳолда ўлдирилган одам қироллик хизматида турмаган шахс бўлса, вергельднинг миқдори 600 солидни ташкил этарди (XLII титул, 2-модда). “Сали ҳақиқати”да тўда ва унинг одам ўлдиришдаги жавобгарлиги тушунчасига ҳам изоҳ бериб ўтилган. Унга кўра, 5-7 киши тўпланиб турган вақтда уларнинг ичидан биттаси ўлдирилган бўлса, қолганлари айбдорни ушлаб топширишлари лозим бўлган, акс ҳолда, бу жиноят учун уларнинг ҳаммаси жавоб берган (XLIII титул, 1-модда). Агар бунда тўпланиб турган кишилар 7 тадан ортиқ бўлса, у ҳолда одам ўлдириш жинояти учун уларнинг ҳаммаси эмас, балки фақат айби исботланган шахслар жавоб берган ва вергельд тўлаган (XLIII титул, 2-модда).

“Барварлар ҳақиқатлари”да нафақат шахснинг ҳаётига қарши қаратилган жиноятлар учун, балки унинг соғлиғи, қадр-қиммати ва шаънига қарши қаратилган жиноятлар учун ҳам қаттиқ жавобгарликлар ўрнатилган. Жумладан, “Сали ҳақиқати”да тан жароҳатлари етказиш, уриш-дўппослаш, сўз ёки ҳаракат билан ҳақорат қилиш каби жиноятларнинг турли кўринишлари батафсил санаб ўтилган. Тан жароҳатлари етказганлик учун жарималарнинг миқдори 9 солиддан 200 солидгача белгиланган. “Агар кимдир эркин кишини ахталаса,

200 солид жарима тўлаган” (XXIX титул, 9-модда). ”Агар кимдир бировнинг қўли ёки оёғини майиб қилса, кўзи ёки бурнидан маҳрум этса, ундан 100 солид жарима ундирилган” (XXIX титул, 1-модда). ”Агар майиб қилинган қул жойида осилиб турган бўлса, айбдордан олинадиган жариманинг миқдори 62,5 солидни ташкил этган” (XXIX титул, 2-модда). Қўл ёки оёқнинг катта бармоғини узиб олганлик учун -50 солид, ”иккинчи пиёз юладиган бармоқни” узиб олганлик учун - 35 солид, тишини уриб синдирганлик учун - 15 солид жарима белгиланган (XXIX титул, 3-5-моддалар). ”Агар кимдир бировнинг тилига зарар етказганлиги натижасида, у гапира олмайдиган бўлиб қолса, айбдорга нисбатан 100 солид жарима солинган. Бировнинг тўртинчи бармоғини узиб олган шахс 9 солид жарима тўлаши лозим эди.

”Аллеман ҳақиқати”да юқоридаги жиноятлар янада кўпроқ аниқлаштирилган. Уларнинг рўйхатига ҳақоратамуз равишда ”соч ёки соқолини олиб ташлаш” жинояти (бунинг учун 12 солид жарима назарда тутилган) ва бошқалар ҳам киритилган эди.

”Бавар ҳақиқати” ҳам жиноятлар рўйхатини беришда ўзига хослиги билан ажралиб турмайди.

”Варварлар ҳақиқатлари”да сўз ёки ҳаракат билан ҳақорат қилганлик учун жарима тайинлашда томонларнинг ижтимоий аҳволига, ҳақоратнинг оғирлигига эътибор берилган. ”Сали ҳақиқати” бўйича эркин франкни оддий ҳақорат қилиш - ”бадбашара, қуён, бўри, ёлғончи” каби хафа қиладиган иборалар билан камситиш учун 3 солид, ҳаракат билан ҳақорат қилиш учун эса - 15 солид жарима белгиланган. Унда, айниқса, аёл кишини ҳақорат қилиш, асоссиз равишда ”фоҳиша” деб аташ қаттиқ жазоланган. Бундай ҳолда жариманинг миқдори 45 солидни ташкил этган (XXX титул, 1-6-моддалар). Худди шунингдек, эркак ва аёлларни ”жодугарнинг шериги” деб ҳақорат қилганлик учун алоҳида жазога тортилган.

Франкларда мулк ҳуқуқи жуда кескин чоралар билан ҳимоя қилинган. Шу сабабли ”варварлар ҳақиқатлари”да ҳам, аввало, мулкка қарши қаратилган жиноятлар тўғрисида кўпгина меъёрлар ўрнатилган эди. ”Сали ҳақиқати”нинг дастлабки титуллариёқ айнан шундай жиноятлар учун жавобгарликлар белгилайди. Унинг II титули ”чўчқаларни ўғирлаш ҳақида”ги, III титули ”шоҳли ҳайвонларни ўғирлаш ҳақи-

да”ги, X титули ”қулларни ўғирлаш ҳақида”ги ва бошқа қатор титулларни турли ўғриликлар ва талончиликлар ҳақидаги жинойтларга бағишланганлиги ҳам бежиз эмас. Ўғрилик жинойти учун жазо тайинлашда, аввало, уни содир этган шахснинг ижтимоий аҳволи, сўнгра ўғриликнинг қандай усулда қилинганлиги, қанча миқдорда бўлганлиги кабилар ҳисобга олинган. Албатта, ўғриланган мулк кимга тегишли эканлиги жазо тайинлашда муҳим эди. ”Сали ҳақиқати”нинг ўғрилик жинойтлари ҳақида қуйида белгиланган қатор меъёрлари фикримизга далил бўлиши мумкин. Бировнинг чўқасини ўғирлаганлик учун - 3 солид (II титул, 1-,4-моддалар), эмадиган бузоқчани ўғирлаганлик учун ҳам - 3 солид, бир ёки икки ёшли қорамолни ўғирлаганга - 15 солид (III титул, 1-2-моддалар), қулини ўғирласа - 30 солид жарима назарда тутилган. (X титул, 1-модда). ”Агар кимдир эркин кишига тўсатдан хужум қилиб, унинг мол-мулкани талончилик йўли билан тортиб олса ва бу фош қилинса, унга 62,5 солид жарима солинган” (XIV титул, 1-модда). Бировнинг уйига, омборига, қўрасига ўт қўйганлик учун ҳам 62,5 солид жарима кўзда тутилган.

Умуман ўғирланган мулкнинг қийматига ва ўғриликнинг оддий ёки малакали содир этилишига қараб, уни уч турга: 1) суммаси 2 динардан¹¹ 40 динаргача бўлган ўғрилик; 2) суммаси 40 динардан юқори бўлган ўғрилик; 3) бинони бузиб ёки калит ясаш йўли билан қилинган ўғриликка ажратиш мумкин. Эркин кишилар томонидан содир этилган барча ҳоллардаги ўғрилик учун тегишли 15, 35 ва 45 солид жарима ўрнатилган эди. Агар шундай ўғриликни қул содир этса, биринчи ҳолда етказилган зарар ундирилган, яъни ўғирланган нарса эгасига қайтарилган ва қулга 120 қамчи урилган, иккинчи ҳолда ахталаш ёки жарима жазоси қўлланган, учинчи ҳолда эса - ўғри қул ўлимга маҳкум этилган.

”Бавар ҳақиқати”да умуман барча турдаги ўғриликлар учун ўғирланган мулк қийматининг 9 баравари миқдорида жарима ўрнатилган эди (IX титул, 1-модда). ”Сали ҳақиқати”да эркин кишиларни ўғирлаш (XX титул, 10-модда) каби жинойтлар билан бировнинг отини ёки ўргатилган ҳайвонини ўғирлаш, уйига, омборига, бостирмасига ўт қўйиш, уйини бузиш, панжарасини синдириш, бегона ашёдан ўзбошимчалик

¹¹ Динар—солиднинг 1/40 қисми.

билан фойдаланиш каби жиноятлар учун ҳам жавобгарликлар ўрнатилади.

"Варварлар ҳақиқатлари"да назарда тутилган жиноятларнинг алоҳида гуруҳини ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар ташкил этган. Хусусан, "Сали ҳақиқати" бўйича бундай жиноятлар туркумига "эркин қизни зўрлаш", томонларнинг ўзаро розилиги асосида гайриқонуний жинсий алоқа қилиши каби жиноятлар киритилган. "Агар кимдир эркин қизни зўрлаб номусига тегса, унга 62,5 солид жарима солинган" (XXV титул, 1-модда). "Агар кимдир эркин қиз билан унинг розилиги ва ўзаро келишув асосида жинсий алоқа қилса, унга 45 солид жарима жазоси" берилган (XXV титул, 2-модда). "Агар қандайдир эркин киши бировнинг чўриси билан жинсий алоқада бўлса ва бу фош этилса, у ҳолда чўрининг хўжайинига 15 солид жарима" тўланган (XXV титул, 3-модда). "Агар эркин киши бегона чўри билан очикдан-очик никоҳга кирса, у ҳам чўри билан бирга қул бўлиб қолган" (XXV титул, 5-модда). Худди шунингдек, эркин аёл қул билан никоҳга кирса, чўрига айланган (XXV титул, 6-модда). Шуниси характерлики, "Аллеман ҳақиқати" бўйича, эркин кишининг бегона қиз билан жинсий алоқа қилганлиги учун 40 солид жарима белгиланган бўлса, унинг эрга теккан аёл билан жинсий алоқа қилганлиги учун икки баравар кўп - 80 солид жарима назарда тутилган эди.

Суд жараёни Франкларда суд жараёни айблов-тортишув характерига эга бўлган. Жиноят ва фуқаролик суд ишларини юритиш бир хил шаклларда амалга оширилган. Иш фақат даъвогарнинг ташаббуси билан қўзгатилган. Томонлар суд жараёнида тенг ҳуқуқларга эга эди. Суд жараёни оғзаки, ошкора бўлган ва ўта расмийлиги билан ажралиб турган. Ўғирланган мулкни қидириб топиш, судга жавобгарни, гувоҳларни чақириш жабрланувчининг мажбурияти ҳисобланган. Суд жараёнида нафақат томонлар, балки иш бўйича гувоҳлар ҳам муҳим ўрин тутган. "Сали ҳақиқати" жавобгар ва гувоҳнинг судга узрли сабабларсиз келмаганлиги учун 15 солид жарима белгилайди (I титул, 1-модда).

Жавобгар ёки гувоҳнинг қирол хизматида бўлиши, касал бўлиб қолиши, қариндошларидан бирининг ўлими, уйига ўт кетиши туфайли судга келмаслиги узрли сабаб саналган. "Сали ҳақиқати"да кўрсатилишича, "Агар кимдир бировни судга чақирмоқчи бўлса, гувоҳлар билан биргаликда унинг

уйига келиши ва бу ҳақда уни хабардор қилиш лозим бўлган. Агар судга чақирилувчи жавобгар ёки гувоҳ уйда бўлмаса, у ҳолда жабрланувчи унинг хотини ёки уйдагилардан бирини чақириб, уни судга чақирилаётганлигини айтиб қўйишларини тайинлаган” (I титул, 3-модда).

“Сали ҳақиқати” суд жараёнида қўлланиладиган далилларнинг уч турини кўрсатади. Булар: гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасамхўрлар кўрсатмалари ва ордалия бўлиб, уларнинг ичида гувоҳларнинг кўрсатмалари катта аҳамиятга эга эди.

Судда гувоҳларнинг ёлгон кўрсатма бериши, иш бўйича билганларини айтишдан бош тортиши қаттиқ жазоланган. Бундай гувоҳлар қонундан ташқари деб эълон қилинган ва уларга жарима солинган. Гувоҳга қатор талаблар қўйилган. Чунончи, қул эркин кишига қарши гувоҳлик бера олмаган. Шунингдек, илгари ёлгон кўрсатма берганлиги учун фош қилинган шахслар ҳам гувоҳликка ўта олмаган (“Аллеман ҳақиқати”, XLII титул, 2-модда). “Бавар ҳақиқати” бўйича гувоҳ кимга қарши гувоҳлик бераётган бўлса, у билан тенг мавқеда бўлиши лозим эди. Агар ерга оид низо кетаётган бўлса, гувоҳнинг ўша жамоадан бўлиши ва ҳеч бўлмаганда маълум бойликка (6 солидга) эга бўлиши талаб қилинган (XVII титул, 2-модда).

Суд ишларининг амалга оширилишида гувоҳларнинг муҳим ўрин тутиши суд жараёнида уларга нисбатан талабчанликнинг бир мунча юқори қилиб белгиланишига сабаб бўлган. Чунончи, “Сали ҳақиқати”нинг махсус XLIX титули “гувоҳлар тўғрисида” алоҳида меъёрлар белгилайди. “Агар гувоҳ, бирор қонуний тўсиқ уни ушлаб қолмаган бўлса-ю, судга чақирилганда келмаса, 15 солид жарима тўлаши лозим бўлган” (XLIX титул, 2-модда). Худди шунингдек, ёлгон гувоҳлик бериш учун ҳам 15 солид жарима назарда тутилган эди (XLVIII титул, 1-модда). Гувоҳлар ўз кўрсатмаларининг тўғрилигини қасам ичиш йўли билан тасдиқлардилар.

Бу ҳақда “Бавар ҳақиқати”нинг XVII титули 6-моддасида ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Бундан ташқари, ушбу моддада кўрсатилишича, агар бирор иш юзасидан гувоҳлар кўп бўлса, бундай ҳолда уларнинг орасидан суд мажлисида иштирок этиб, кўрсатмалар бериши лозим бўлган гувоҳлар қуръа ташлаш йўли билан танлаб олинарди. Жавобгарнинг гувоҳ кўрсатмаларидан норозилиги улар ўртасидаги яккама-якка олишув (дуэль)га сабаб бўлиши мумкин эди. Томонлар

яккама-якка олишувда ўз ўрниларига қулларини қўйишга ҳақли эдилар. ("Бавар ҳақиқати", XVIII титул, 1-2-моддалар). Агар иш бўйича гувоҳлар, "ишончли далиллар" йўқ бўлса ва жиноятни "лозим даражада исботлаш" мумкин бўлмаса, судга қасамхўрлар жалб қилинган ("Сали ҳақиқати", XVII титул, 5-модда).

Қасамхўрлик институтининг илдизлари франкларнинг узоқ уруғдошлик ўтмишига бориб тақалади. Қасамхўрлар, қариндошлар, қўшнилар, дўстлар бўлиб, улар судда томонлардан бирининг ҳақлигига гувоҳлик бериш йўли билан уни ҳимоя қилишлари, қўллаб-қувватлашлари лозим эди. Бунда қасамхўрлар иш ҳолатларини билганликлари учун эмас, балки гўёки жавобгар, айбланувчи ва бошқаларнинг "ҳалол-поклиги, хушфееълиги ҳамда мўмин-қобил эканлиги учун ҳимоя қилиб чиққанлар. Қасамхўрлар, ўғрилиқ жинояти рад этилган ҳолларда, ўғирланган нарсанинг қийматини ҳам белгилаганлар. "Бавар ҳақиқати" бўйича, қасамхўрлар "махсус қурбонлик қилинадиган жойда, Инжилни очиб қўйган ҳолда, черковнинг ноиби иштирокида қасам" ичганлар.

"Сали ҳақиқати" жиноят қилишда айбланувчи шахсларни "худо суди"да синаш ҳисобланган ордалияни ҳам белгилайди. Бунга кўра, айбланувчи шахснинг қўли қозонда қайнаб турган сувга тикилган ва куйиб яраланган қўл боғлаб қўйилган, маълум муддат ўтгач, яра ечиб кўрилганда яхши битмаган бўлса, унинг айбдор эканлиги тасдиқланган. Қайноқ сувда синашдан уни сотиб олиш йўли билан қутулиш мумкин эди. Бундай ҳолда тўловнинг қиймати айбдордан ундирилиши лозим бўлган жариманинг қийматига боғлиқ бўлган, лекин жариманинг ўзидан анча кам эди. Масалан, содир этилган жиноят учун 15 солид жарима назарда тутилган бўлса, шундай жиноятни содир этган ёки этмаганлигини аниқлаш мақсадидаги синов (ордалия)дан қутулиш эвазига 3 солид, 35 солидли жарима учун эса - 6 солид тўлов ҳақи белгиланган эди ("Сали ҳақиқати", LIII титул, 1-3-моддалар). Албатта, синовдан қутулиб қолиш имкониятига фақат мулкдор ва бадавлат кишиларгина эга бўлишган.

Франкларда синаб кўриш усулининг бошқача турлари ҳам қўлланилган. Масалан, капитулярийлар бўйича "қуръа ташлаш" йўли билан ҳам айбни исботлаш мумкинлиги ўрнатилган эди. Қулларга нисбатан қўпинча қийнаш усуллари қўлланилган. Қул айбига иқрор бўлгунича қийноққа солинган.

"Адолатли қийноққа солиш" учун ўз қулини тақдим этиш хўжайиннинг мажбурияти ҳисобланган. Агар хўжайин уч марта "панд-насихат" йўли билан сўралгандан кейин ҳам ўз қулини "адолатли қийноққа солиш"га бермаса, ундан жарима ундирилган. Шунини айтиб ўтиш керакки, ҳамма франкларда "синаш", "қийнаш" усуллари тенг даражада қўлланилмаган. Масалан, готларда сув, олов билан синаш, шунингдек, якка-ма-якка олишув тақиқланган эди. Бироқ, Теодорих эдиктига асосан "қасам" йўли билан синаш сақланиб қолганди (74-модда). Томонлар суд қарорини ихтиёрий равишда бажаришдан бош тортган ҳолларда, уни графнинг ўзи ижро этган. Агар кимдир графнинг суд қарорини бажаришига тўсқинлик қилса, қаттиқ жазоланган. Суднинг вергельд ундириш тўғрисидаги қарори кафиллар ёрдамида кечиктирилиши мумкин эди. Кафиллик алоҳида ишончли бўлиши учун суд мажлисида қаторасига тўрт марта тасдиқланарди ("Сали ҳақиқати", VIII титул, 1-модда).

III БОБ. ФРАНЦИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (IX асрнинг ўртаси - XIII аср охири)

- *Франция давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.*
- *Сеньорлик монархияси (IX-XIII асрлар).*
- *Табақа-вакиллик монархияси (XIV-XV асрлар).*
- *Мутлақ монархия даври (XVI-XVIII асрлар)да ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари.*
- *Францияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Франция давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари

Франция феодал муносабатлар энг ривожланган, классик шаклга эга бўлган давлат эди. У 843 йилда Верден шахрида Карл Буюкнинг уч невараси йиғилишида франклар империясининг уч қисмга бўлиниб кетиши натижасида ташкил топган. Верден аҳдига мувофиқ мархум Людовик Художўйнинг катта ўғли Лотарь императорлик унвонини сақлаб қолди, лекин укалари Людовик Немис ва Карл Ялтироқбошга нисбатан ҳеч қандай махсус ҳуқуққа эга эмас эди. Укаларининг ҳар қайсиси ўз ҳолича мустақил қирол бўлиб қолди, Лотарга Италия, Шарқда Рейн билан Фарбда Масс, Шелда, Сена ва Рона дарёлари ўртасидаги ерлар (бунга Бургундия ҳам киради), Рейннинг шарқидаги ерлар Людовик Немисга тегиди. Лотарга қарашли ерларнинг фарбидаги ерлар Карл Ялтироқ-бошга тегиди. Кейинроқ, Лотар ўлгандан сўнг ерлар қайтадан бўлинди. Лотарнинг авлодлари Италиядаги ерларнигина ўз қўлида сақлаб қолади, Рейн бўйидаги ерларнинг ҳаммасини Людовик билан Карл ўзаро бўлишиб олди. Бургундия мустақил қироллик бўлиб ажралиб чиқди. Императорлик унвони кейинроқ бориб Каролинглар хонадонининг бошқа авлодлари вакилларига ўтди. Масалан, 875-877 йилларда Карл Ялтироқ-бош император бўлди, 880-887 йилларда императорлик тожи Людовик Немиснинг ўғли Карл Семизга ўтди. X асрнинг бошларига келиб эса императорлик унвонининг ҳеч кимга ҳеч қандай реал аҳамияти қолмади.

Шу тариқа, Верденда бўлган тақсимот Европада кейинчалик вужудга келган учта катта давлат - Франция, Германия

ва Италиянинг ташкил топишини умумий бир тарзда белгилаб берди. IX асрнинг ўртасида мазкур давлатларнинг ичидан энг яхлитги "ғарбий франклар"нинг давлати эди, у кейинчалик вужудга келган Франциянинг куртаги бўлди. Бу ердаги аҳолининг асосий оммаси энди ташкил топаётган француз халқидан иборат бўлиб, у алоҳида бир шимолий роман тилида, илк француз тилида гапиришар эди. Бу давлатнинг пойтахти Париж бўлиб, у Луара дарёси яқинидаги Сена дарёси бўйида жойлашган. "Ғарбий франклар қироллиги"да ёки, оддий қилиб айтганда, Францияда (уни X-XI асрларда Франция деб атай бошлайдилар) Королинглар X асрнинг охиригача ҳокимиятни ўз қўлларида сақлаб келди.

Германия билан Италияда эса Королинглар анча илгари -X асрнинг бошларидаёқ ҳокимиятдан маҳрум бўлди. Лекин Францияда ҳам феодал тарқоқлик тезлик билан авж олиб борди. "Биринчи француз қироли" Карл Ялтироқбош ўз зодагонларига узлуксиз ён беришга мажбур бўлди. 847 йилда у Мэрсен капитулярийсини чиқариб, унда ҳар бир эркин кишига сеньор топиб олишни таклиф қилди; қирол ўз фуқаролари устидан шундай ҳокимиятга эга бўлди. 887 йилдаги Керсин капитулярийси ер бенифицийларининг, шунингдек, графлик лавозимининг ҳам наслдан-наслга мерос бўлиб қолишини қонунлаштирди. Шу вақтдан бошлаб бенифицийлар наслдан-наслга мерос бўлиб қоладиган ерларга - феодаларга, ленларга; графлик вице-графлик (виконтлик), маркграфлик (ёки марккизлик) ва герцоглик унвонлари наслдан-наслга қоладиган князлик унвонларига айланди. Жойларда ҳудудий ҳукмдорларга хос барча ҳуқуқларга, яъни қироллик ҳуқуқларига ўхшаш ҳуқуқларга эга бўлган князлик сулолалари вужудга кела бошлади.

Шундай қилиб, Франция давлати ташкил топган вақтда номигагина ягона давлат бўлиб, аслида у кўпгина (аниқроғи ўн мингга яқин) хилма-хил сеньорликларнинг йиғиндисидан иборат эди. Буларнинг баъзилари қирол ҳокимиятини расман тан олган, лекин амалда деярли мустақил эди. Бошқа сеньорлар эса фақат қиролга содиқлик ҳақида қасамёд қилар, бироқ ҳатто расман бўлсада унга бўйсунмаганди. Улар қиролга бўйсунини - вассал бўлишни таҳқирланиш, деб ҳисобладилар.

Бу вақтда Францияда миллий бирлик ҳам, ягона тил ҳам бўлмаган эди. Француз миллати анча кейинроқ - XVI асрда

галлар, бритлар, римликлар, франклар ва бошқа халқларнинг авлодларидан шаклланди.

Ўрта асрлардаги Франция давлати ва ҳуқуқи тарихини қуйидаги даврларга бўлиш мумкин:

1. Сеньорлик монархияси даври - IX-XIII асрлар.
2. Табақа-вакиллик монархияси даври - XIV-XV асрлар.
3. Мутлақ монархия даври - XVI-XVIII асрлар.

Бутун феодал тузумнинг чуқур инқирози 1789 йилги революцияга олиб келди. Ушбу революция натижасида Францияда абсолютизм ва у билан бирга бутун эски сиёсий тартиб батамом барҳам топди.

2. Сеньорлик монархияси (IX-XIII асрлар)

Ижтимоий тузум IX-XI асрларда феодал муносабатлар ривожланиб, ҳамма ерда ҳукмрон бўлиб қолди. XI-XIII асрларда феодаллар томонидан ерларнинг тўлиқ эгаллаб олинishi натижасида эркин деҳқонлар ер эгаллиги тугатилди. Натурал хўжалик ҳукмронлик қилиб, феодал сеньорликлар парокандалиги давом этади ва янги-янги поместьелар вужудга келиб, мамлакатнинг ягоналигига путур етади. Оқибатда мамлакат худуди парчаланиб, катта-кичик бўлақларга бўлиниб кетади ва сиёсий тарқоқлик ҳукм суради.

Сиёсий тарқоқлик даврида Францияда қарама-қарши синфлар феодаллар ва уларга қарам деҳқонлар бўлиб қолган.

Феодаллар ўзлари эгаллаган ерлар - сеньорийларнинг ҳажмига қараб турли табақаларга ажралган. Катта сеньорий эгалари: герцоглар, графлар, йирик монастирларнинг аббатлари, епископлар дастлаб ўзларини қирол билан тенг пьерлар деб юритганлар. Уларнинг вассаллари: баронлар, виконтлар, вицеграфлар иккинчи гуруҳ ер эгалари ҳисобланган. Учинчи гуруҳдаги ер эгаларини рицарлар ташкил этганди. Ана шу учта тоифа феодаллар ўртасида **сюзеренитет-вассалитет муносабатлари** мавжуд эди. Буни олий ҳукмронлик-қарамлик муносабатлари деса бўлади. Бундай муносабатлар фақат Францияда ўзининг тўлиқ шаклига эга бўлди. Сюзеренитет-вассалитет муносабатлари махсус шартнома асосида расмийлаштирилди. Бунда вассал сеньорга содиқлик ҳақида қасам ичиб, унинг олдида тиз чўкади. Бу **оммаж** деб аталарди. Сеньор эса вассалга ер (феод) бериб, шу билан бирга

рамзий таёқча ёки ўз қўлқопини ёки найзасини ҳам узатарди. Бу **инвеститура** деб аталарди.

Вассаллик шартномалари томонларнинг мажбуриятларини аниқ ўрнатиб қўйганди. Сеньор вассалга феодни бериш билан бирга вассални ва унга берилган ерни ҳимоя қилиши лозим эди. Вассал эса аввало сеньорга ҳарбий хизмат ўтаб бериш мажбуриятига эга эди. XI асрдан бундай хизмат муддати бир йилда 40 кун қилиб белгиланади. Вассал, шунингдек, феодалларнинг суд ва бошқа йиғинларида сеньорнинг раислигида иштирок этиши лозим эди. Вассал юқоридагилардан ташқари, сеньорни асирликдан сотиб олиш, сеньорнинг салб юришларини молиявий таъминлаш, сеньорнинг катта ўғлига рицарлик унвони берилаётганда, катта қизи эрга тегаётганда совға-саломлар билан келиш кабиларга ҳам мажбур эди.

Вассаллик шартномалари дастлаб томонларнинг ҳаётлиги даврида тузиладиган шартномалар ҳисобланиб, персонал характерга эга эди. Кейин эса у билан боғлиқ мажбуриятлар мерос тариқасида ўтадиган бўлди. XI асрга келиб феод, яъни наслий уруғчилик поместьеси асосий феодал мулкчилик шакли сифатида ўрнатилди.

Агар вассал сеньорга содиқлик тўғрисидаги қасамини бузса ва ўз зиммасидаги мажбуриятларини бажармаса, феодни қайтариши лозим эди. Лекин сеньорлар ва вассаллар ўртасидаги низоларни ҳал этишнинг юридик механизми жуда самарасиз бўлди. Йирик феодаллар мустақил ҳарбий кучларга эга бўлиб, сеньорларга итоат этмай, сеньор суди қарорларига бўйсунишни истамай қўйганди. Бу феодаллар ўртасидаги кўп сонли тартибсизликлар ва урушларни келтириб чиқаради. XII асрга келиб вассалларнинг баъзи ҳуқуқлари кенгайтирилиб, уларнинг хизмат муддатлари қисқартирилади.

XI асрда жамиятнинг феодаллашиш жараёни кучайиб, вассалларнинг вассаллари пайдо бўлади. Юқорида айтилганидек, энг қўйи звенодаги вассаллар - **рицарлар** (майда феодаллар) эди. Асосий феодаллар оммаси қиролга бўйсунмай, ўз сеньорлари - герцоглар ва графларга бўйсунарди. "Вассалимнинг вассали менинг вассалим эмас" деган тамойил мавжуд эди.

XII аср ўрталарида шаҳарлар ўсиб, қиролнинг аҳамияти кучаяди. Қироллар мамлакатда барча феодаллардан содиқлик ҳақида қасам олишга ва вассал қарамликдаги эгаликлар

рини тан олдиришга эришадилар. Бу жараён вассалларнинг вассаллари (арьер-вассаллар)нинг бевосита қирол вассалларига айланишига олиб келади ва бу **иммедиатизация** деган ном олади.

XII асрда феодал эгаликларга бўлиниш жараёни амалда тугайди. Феодал помесътелар тамоман уруғчилик характерига эга бўлади. Феодаллар синфига янги шахсларнинг кириб келиши чекланиб, фақат қирол бўйсунмаган феодаллар билан урушлар натижасида қўлга киритилган ер участкаларини тақсимлаб туради.

Феодал титуллар ва унвонлар мерос тариқасида ўтади. Шу тариқа, XIII асрдан дворянлик табақаси ўзгалар учун ёпилади.

Феодалларга қарам кишилар сервлар ва вилланларга бўлинган.

Сервларнинг ҳуқуқий ҳолати аниқ белгилаб қўйилмаганди. Уларни ер билан бирга ва ерсиз сотиш мумкин эди. Улар бирор нарсаларини сотмоқчи бўлса, албатта бунинг учун ўз хўжайинларининг розилигини олишлари лозим эди. Сервлар қуллардан ҳамда мажбур бўлиб серв ҳолатига тушган озод кишилардан келиб чиққан қарам деҳқонлар эди. Сервга эгалик ерга эгалик билан бир хилда қўрилган. Сервлар **жон соғлиги - шеваж**, ҳар йиллик оброк тўлаш, баршчина ишларини бажариш, яъни ҳафтада уч кун ишлаб бериш мажбуриятларига эга эдилар. Серв хўжайиннинг розилигисиз турмуш қуриш, дин хизматига ўтиш, судда гувоҳликка ўтиш ёки суд тўқнашувларида иштирок этиш ҳуқуқига эга эмасди. Чунки унинг ҳаёти хўжайинга - сеньорга тегишли бўлиб, уни хавф-хатарга солишга йўл қўйилмасди.

Бироқ сервнинг шахсий қарамлиги уни крепостной кишиларга айлантирмаганди. Сервларнинг мажбуриятлари, одатда, феодал ҳуқуқий одатлар билан тартибга солинган. Серв ўз ерини сотиши ва сеньордан кетиши мумкин эди. Францияда қочоқ деҳқонларни умумдават миқёсида қидириб топиш ва эгасига қайтариш мавжуд эмасди.

Вилланлар феодалга тегишли ерларни эркин ушлаб турувчилар ҳисобланганлар. Вилланлар сеньорга **оброк** - таль тўлаганлар. Бу ҳам одат ҳуқуқи билан белгиланарди. Лекин бу сервларга қараганда енгилроқ эди. XII асрга қадар вилланлар сеньорга ҳурмат тариқасида шеваж ҳам тўлаб туришган. Бу шахсий қарамлик сифатида эмасди. Виллан ҳам барча

қишлоқ аҳолиси каби сеньордан уйланиш учун рухсат олиши лозим эди.

Вилланлар пул билан ижара ҳақиға ўхшаш ер рентаси – **чинш** ҳамда барча ҳосилдан бир қисмини тўлаб турганлар. "Сервнинг мажбурияти унинг шахсида, вилланники эса унинг ерида ётади" деган ибора мавжуд эди.

Деҳқонлар бажарадиган барча мажбуриятларига яна сеньорнинг **муҳофазаланган ҳуқуқи** ёки **баналитетлар** ҳам қўшилган. Бунга қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: деҳқонлар фақат сеньорнинг печкасида нон ёпишлари, тузни фақат сеньордан сотиб олишлари лозим эди ва ҳоказо. Деҳқонлар булардан фақат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг бир қисмини бериш билан қутула олишган. Юқоридагилар билан бир қаторда сеньор ўз ихтиёридаги янги турмуш қурган эр-хотин деҳқонларига нисбатан "биринчи кеча ҳуқуқи"дан ҳам фойдаланган.

XI-XII асрларда шаҳарлар тез ўсиб, **шаҳар аҳолиси** алоҳида ҳуқуқий ҳолатга эга бўла борди. XII асрдан шаҳарларнинг алоҳида феодаллардан мустақиллиги учун, ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини қўлга киритиш учун кураши бошланиб кетади. Натижада қироллар кўмагида шаҳарлар махсус эркинлик хартияларини қўлга киритадилар.

Шаҳарликларнинг ҳуқуқий ҳолати универсал сифатида майдонга чиқмай, балки муайян шаҳар ассоциацияси билан боғлиқ эди. Шу сабабли дворянлар, руҳонийлар, сервлар бундай ҳуқуқий ҳолатни амалда ололмасдилар. Бироқ серв шаҳарда доимий яшаб қолиш орқали шахсий эркинлик олади. Агар, ҳатто, шаҳар бевосита қиролнинг ёки алоҳида феодалнинг юрисдикцияси остида қолса ҳам шаҳарликларнинг сеньорга нисбатан мажбуриятлари чекланган ва қатъий ўрнатиб қўйилган эди. Мажбурий ишлар ва баналитетлар бекор қилиниб, суд пошлиналари, жарималари ва бошқаларнинг аниқ миқдорлари ўрнатилади. Лекин шаҳарлар аҳолиси феодал тизим билан бир бутун ҳолга келтирилган эди. Шаҳар ҳаёти анча барвақт табақа-корпоратив характер касб этиб, цехлар ва гильдиялар ташкил этишга кўмаклаша бошлайди.

Давлат тузуми IX-XIII асрларда Франциянинг давлат тузуми сеньорлик монархиясининг вужудга келиши ва ривожланиши билан боғлиқ эди.

IX-XII асрларда мамлакатдаги чуқур сиёсий тарқоқ натижасида қирол ҳокимияти ўзининг илгариги аҳамиятини йў-

қотади. Қирол феодаллар томонидан "тенглар орасида биринчи" (примус интер парес) сифатида кўрилади. У ернинг ўзидаям қирол бўйсунмаган вассаллар билан доимо қаттиқ курашлар олиб боришига тўғри келарди. Қироллик доменларидан бошқа жойларда ҳокимият йирик феодалларга (Бургундия ва Нормандия герцогларига, Фландрия, Тулуза, Шампан ва бошқа ерларнинг графларига) тегишли эди. Сюзеренитет-вассалитет муносабатларига асосланган бундай феодал давлати шаклини **сеньорлик монархияси** дейиш мумкин. Унда сиёсий ҳокимият қирол ва турли даражадаги феодаллар ўртасида тақсимланган. Улар бир-бирига сюзеренитет-вассалитет муносабатлари билан боғлиқ эди.

IX-XII асрларда сеньорлик монархиясининг ташкил топиши марказий ҳокимиятнинг заифлашишини, мамлакат ички бирлигининг бузилишини, ташқи сиёсий аҳволининг кучсизланишини англатарди. Францияда ўрта асрлар жамияти ривожланишининг мазкур босқичида сеньорлик монархияси ўзида мавжуд ижтимоий-сиёсий реалликни анча аниқ ифода этган эди. Иқтисодий ва сиёсий марказлаштирилмаган шароитларда феодаллар қирол ҳокимиятига қараганда анча самарали тарзда давлат функцияларини амалга ошираддилар.

Сеньорлик монархиясига фақат сиёсий инқирознинг намоён бўлиши сифатида қараш керак эмас. У бевосита натурал хўжалик ва ерга феодал мулкчилик билан боғлиқ муносабатлардан келиб чиққан. Сиёсий тарқоқлик Франция жамиятининг олға ҳаракатини асло тўхтатиб қўя олмасди. XII-XIII асрларда феодализм ривожланиб, унинг заминида янги иқтисодий муносабатлар туғилади. Шаҳарлар ўсиб, товар-пул хўжалиги тараққий эта бошлади. Сиёсий тарқоқлик аста-секин тўхтаб, қирол ҳокимияти кучая боради. Айниқса, XIII асрда қирол Людовик IX ислохотлари натижасида қирол ҳокимияти анча кучайиб, қирол Франциядаги барча феодалларнинг сюзеренига айланади.

IX-X асрларда қирол ҳокимияти кучсиз эди. Қирол дунёвий ва руҳоний феодалларнинг юқори қисми томонидан сулола тамойилига риоя қилинган ҳолда сайланарди. 987 йилда Франция тахтига Гуго Капетнинг сайланиши билан янги сулола - Капетинглар сулоласига асос солиниб, Каролинглар сулоласи тугатилади. Дастлабки Капетинглар даврида қиролни сайлаш тартиби сақланиб қолган, лекин XII асрдан тахт мерос тариқасида ўтарди.

Дастлаб қиролнинг функцияси ниҳоятда чегараланганди. Унда фақат баъзи анъанавий имтиёзлар сақланиб қолган эди. У француз қўшинларига бошчилик қилиб, қонунлар чиқарган, суд ҳокимиятини амалга оширган. Лекин биринчи Капетинглар даврида қиролнинг қонунлар (капитулярийлар) чиқариши амалда тугатилади. Қиролнинг бошқа ваколатлари ҳам фақат назарий жиҳатдан сақланиб қолган, ҳақиқатда қирол бу ваколатларни амалга ошира олмасди. Қиролга "қиролликни ва черковни ҳимоя қилиш", шунингдек, мамлакатда "тинчликни сақлаш" мажбурияти юкланган. Лекин у буларни амалга ошириш учун реал ҳокимиятга эмас, фақат ўз домени доирасида суд ҳокимиятига эга эди.

XII асрдан қиролнинг мавқеи аста-секин яхшиланиб, баъзи функциялари анча фаолроқ амалга оширила бошланади. Масалан, қирол томонидан қонун ҳужжатлари - низомлар (этаблissement) чиқариш амалиёти тикланади. Бироқ бунда йирик феодаллар (Катта кенгаш) розилиги талаб қилинарди. XII асрда қирол ҳужжатлари қасамёд қилган барча феодаллар учун мажбурий бўлиб қолади. Қирол юрисдикциясининг доираси ҳам кенгайди.

<p>Марказий бошқарувни ташкил этилиши</p>	<p>Марказий бошқарув органлари мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги ва қирол ҳокимиятининг кучсизлиги шароитларида таркибий жиҳатдан расмийлаштирилмаган ва аниқ ўрнатилмаган эди. Сарой-вотчина тизими вассаллик муносабатларига асосланган бошқарув билан қўшилиб кетганди.</p>
--	--

Королинглар давридан қирол саройи сақланиб қолганди. У феодаллар ва сарой хизматчилари (вазирлар)дан иборат эди. XII асрнинг охиригача қирол маъмуриятида **сенешал** асосий роль ўйнаган. У қирол саройининг бошлиғи ҳисобланиб, армияга қўмондонлик қилар, давлат ҳужжатларини имзоларди. Сенешал мансаби Франциядаги энг таниқли оилалардан бирининг қўлида эди. Вақт ўтиши билан бу мансаб шунчалик кучаядики, ҳатто Филипп II Август (1191 йилда) уни алмаштирмайдиган қилади. Кейинчалик бу мансаб тугатилиб, ҳарбий ишларда сенешалдан кейин **коннетабль** - қирол отлиқ аскарларининг бошлиғи турган. Унинг ёрдамчиси **маршал**, XIII асрдан бошлаб **қироллик адмирал**и ҳисобланган. **Қирол хазиначиси** давлат архиви ва хазинага бошчилик қилган. Унга **камэргер** ёрдам берган. Хазиначининг функцияси XIII асрда қисқартирилган эди.

Қироллик девонхонасига **канцлер** раҳбарлик қилиб, у қирол ҳужжатларини таҳрирдан ўтказиб, қиролга имзо учун тақдим этган, уларга муҳр қўйган. Канцлернинг давлат ишларига таъсири жуда катта эди. Шу сабабли XIII асрда қирол ҳокимиятининг кучайиши билан бу мансаб узоқ вақтгача (Людовик IX давридан то 1315 йилгача) алмаштирилмаганди.

Вазирлар дастлаб қироллик домендаги дунёвий феодаллар ва руҳонийлардан чиққан. XIII асрда марказий бошқарув органларига шаҳарларнинг вакиллари, майда ва ўрта феодаллар (қиролнинг рицарлари), шунингдек, юристлар (легистлар) тез-тез жалб этилган.

Феодал муносабатларнинг ривожланиши қирол вассаллари йиғини - **қирол курияси** (curia regis)да ўз ифодасини топади. Бу орган Королинглар даврида вужудга келганди. Илк Капетинглар даврида Курия деярли аҳамиятга эга бўлмади, чунки пьерлар ва бошқа қудратли вассаллар унинг мажлисларига келишмайди. Дастлаб унда фақат қиролнинг вассаллари иштирок этишади. Курияда сиёсий, молиявий, суд характериға эга бўлган масалалар муҳокама қилинган. Қироллар Куриядан уруш ва тинчлик салб юришлари, рим папаси билан муносабатлар тўғрисидаги ва бошқа масалаларни ҳал этишда маслаҳатлар сўраганлар. Курия тасдиғига қиролнинг ҳужжатлари қўйилган. XIII асрдан мураккаб ҳуқуқий масалаларни ҳал этиш учун Курия мажлисларига кўпинча легистлар таклиф қилина бошлаган.

Маҳаллий бошқарув

Бу ҳам мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан тарқоқлиғига монанд ташкил этилган эди. Қироллик бошқарувининг маҳаллий органлари фақат қирол доменларида ташкил этилган. Йирик сеньорликларда ўзларининг маҳаллий бошқарув тизими мавжуд эди. Қирол чиновниклари жойларда жуда хилма-хил функцияларни амалга оширишган. Уларнинг қўлида маъмурий, ҳарбий, суд, молиявий функциялар тўпланган эди. Маҳаллий давлат бошқарувининг ҳаракат доираси қироллик доменларининг кўпайиши ва йирик феодал эгаликларнинг қўшилиши даражасига қараб кенгайиб борганди.

XI асрнинг ўрталаридан қирол ўз доменда **прево** мансабини жорий этади. Преволар махсус округлар - превотликларга тайинланиб, ушбу округларнинг бошлиқлари, қишлоқларда уларнинг ёрдамчилари - **сержантлар**, шаҳарларда **майорлар** эди. Превос асосан қирол хазинасига солиқлар йи-

ғиш, феодал қўшинларини тузиш, бошқарув масалаларини ҳал этиш ва суд ишларини кўриш билан шуғулланарди (XII асрнинг охиридан йирик ишлар прево юрисдикциясидан олинган эди).

Филипп II Август ҳукмронлиги даврида (1180-1223 йиллар) қирол доменига кўп миқдорда ерлар қўшиб олинishi муносабати билан муҳим маъмурий ислоҳот ўтказилди. Қиролликка қарашли барча мулклар **бальяж** деб аталувчи тенг маъмурий округларга бўлиниб, уларга қироллик губернаторлари - **бальялар** бошлиқ қилиб қўйилди. Бальяжлар анча йирик ҳудудий бирликлар бўлиб, уларнинг сони қироллик доменларининг ўсишига қараб кўпаярди. Бальялар ўз функциялари жиҳатидан Буюк Карлнинг графларини эслатардилар. Балья прево устидан назорат қилган, қирол қонунлари ва буйруқлари бажарилишини текширган ва ҳоказо. Бальялар қарамоғида суд, солиқлар йиғиш; лашкарлар чақириш ишлари бўларди. Бальялар вақти-вақти билан қиролга ёзма ҳисобот бериб туришлари лозим эди. Бальялар одатда қисқа муддатга ва саройга яқин турган кишилардан тайинланиб, улар маҳаллий провинциал задагонларга қавм-қариндош бўлмаслиги ёки бирор масалада улар билан яқин муносабат боғламаслиги шарт эди. Филипп II даврида жами бўлиб 20 та бальяж ташкил қилинганди. Жанубда, Лангедокда¹², асосан чегара районларида, бальялар ўрнига **сенешаллар** тайинланарди. Сенешалларнинг бальялардан фарқи, сенешаллар маҳаллий дворянлар орасидан чиққан амалдорлар эканлигида эди. Қирол ҳокимиятининг жанубдаги таъсири, табиий, шимол, ғарб ва хусусан қироллик марказидагига қараганда заифроқ эди.

Бальялар ва сенешаллар XIII асрда қирол номидан "одил судлов"ни амалга ошириб, муҳим жиноят ишларини кўрганлар, прево судлари устидан апелляция ҳисобланардилар.

Прево, балья ва сенешаллар солиқлар, пошлиналар, жарималар йиғилишини назорат қилишар ва уларни қирол хазинасига ўз вақтида келиб тушишини кузатиб туришарди. Шу тариқа улар қирол ҳокимиятининг молиявий базасини мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнаганлар.

¹² Лангедок - тоғ маънода Тулуза графлигига қарашли ер - мулклар демакдир; кенг маънода Франциянинг бутун жанубини ўз ичига олиб, бунда яшовчилар шимолий парижликлар лаҳжасидан фарқ қилиб, алоҳида жанубий провансал лаҳжасида сўзлашарди.

Хазинанинг муҳим даромад манбалари қироллик танга-чақаларини чиқариш, қироллик солиқларини (қироллик тальяларини) йиғиш, савдо пошлиналари ва суд жарималари ундиришдан иборат эди. Қирол фавқулодда ҳолатларни баҳона қилиб кўпинча сенешаллар ва бальялар орқали деҳқонлар, руҳонийлар ва нотабллар (задоганлар)дан махсус пул бадаллари ёки хайр-садақалар талаб қилиб турган.

Суд Францияда "тенглар суди" мавжуд бўлиб, бунга кўра, ҳар бир озод киши "ўзига тенг киши" томонидан суд қилиниши лозим эди. Масалан, қиролнинг вассаллари ўзларига тенг вассаллар томонидан суд қилиниши мумкин бўлган. Бундан фақат сервлар мустасно эди, холос. Улар ўз сеньорлари томонидан суд қилинганлар. Суд ҳокимияти маъмуриятдан ажратилмаганди.

XIII аср охирига келиб феодал сиёсий тарқоқликка қарши шаҳар аҳолисининг ўзини ўз бошқариш органи - коммунал жамоалар тузиш учун кураши вужудга келади. Чунки савдо ва саноатнинг ривожланишига феодал сиёсий тарқоқлик тўсқинлик қиларди. Бу қирол билан шаҳарлар ўртасидаги иттифоқни вужудга келтириб, қирол ҳокимиятининг кучайишига олиб келганди.

XIII асрнинг бошларида қироллик наслдан-наслга мерос тариқасида ўта бошлайди. Қирол ҳокимиятини кучайтиришда ва марказий бошқарувни мустаҳкамлашда қирол **Людовик IX Авлиё (1226-1270 йилар)** томонидан ўтказилган **ислохотлар** катта роль ўйнаган. Ислохотлар ичида **ҳарбий ислохот** муҳим ўрин тутади. Бунга кўра, шаҳар милицияси ҳамда ёлланма кўшин тузилган. Натижада қирол феодалларнинг кўшинига унча боғлиқ бўлмай қолди ва бўйсунмаган феодалларга қарши қуроли кучлар қўллаш оладиган бўлди.

Людовик IX томонидан ўтказилган **маъмурий - суд ва молия ислохотлари** ҳам жуда катта аҳамиятига эга эди. Людовик IX даврида Францияни идора этувчи марказий бошқарма ташкил топади. Қироллик кенгаши ёки қироллик курияси XIII асрда феодаллар съезидан марказий бюрократик муассасага айланиб, сўнг у бир қанча бошқармаларга бўлиниб кетади. Кичик қироллик кенгаши ёки "тор доирадаги кенгаш" ажралиб чиқиб, қирол ва унинг энг яқин амалдорларининг - канцлер, коннетабель ва марказлаштириш сиёсатида тортилган, қиролга яқин турган оз сонли феодалларнинг доимий иш кўрувчи кенгашига айланади. Суд ишларини юргизувчи

қироллик куриясининг бошқа қисми алоҳида муассасага айланади. Бу сўнгги муассаса **Парламент** (айнан "суд маҳмадоналари" кенгаши) деган махсус ном олади. Ниҳоят, солиқлар йиғиш ва уларни харажат қилиш ҳамда бошқа қироллик даромадлари устидан қарайдиган алоҳида ҳисоблаш палатаси куриядан ажралиб чиқади.

Қирол амалдорларининг, айниқса, суд бошқармасидаги амалдорларнинг катта бир қисми, университетларда "Рим ҳуқуқи"дан таълим олган шахслар бўлиб, улар қўпинча пастки табақадан чиққан, лекин баланд мартабага эришганликлари учун буткул қиролга хизмат қилишга тайёр турган ва унга содиқ кишилар эди. Одатда, уларни **легистлар** (лотинча Lex—"қонун" сўзидан келиб чиққан) деб атадилар. Легистлар асосан шаҳарликлар орасидан чиқар эди. Қирол ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқи ана шу вақтда яна бир марта исботланди.

Қирол жанжалли масалалар вужудга келган пайтда уларни ҳал этиш учун фақат қироллик судига мурожаат этишга феодалларни мажбур қилиб, ўз доменда яккама-якка олишувларни ман этарди. Жанжал чиққан кун билан уруш бошланиши ўртасида 40 кунлик муҳлат белгиланиб, шу орада кучсиз томон қиролни бу жанжалга аралаштира олсин деган муддаода хусусий уруш қилиш ҳуқуқи анча чеклаб қўйилди. Людовик IX нинг суд ислоҳоти ҳам муҳим аҳамиятига эга эди. Қироллик суди бутун қироллик учун олий шикоят суди деб эълон қилинди, унга, ҳатто, қироллик доменига қўшиб олинмаган ҳудудларнинг фуқароси ҳам шикоят билан мурожаат қила оларди. Баъзи суд ишлари (ўт қўйиш, сохта танга-чақа чиқариш, хотин-қизларни ўғирлаш ва ҳоказолар) албатта қирол судида кўрилиши керак эди.

Шундай қилиб, суд ислоҳоти натижасида, биринчидан, қирол хазинасига суд жарималари, пошлиналари сифатида тушадиган йиғимларнинг миқдори ошди; иккинчидан, суд органларида касбий судьялар (легистлар)нинг ишлаши кенгайди.

Людовик IX танга-чақа зарб этишда феодаллар билан рақобат қилди. У бошқа герцог ва графларнинг танга-чақа пул чиқариш ва уни амалда юргизишини бекор қилмаса ҳам қироллик танга-чақа пулининг шу герцог ва графларнинг мулкларида ўзлариники билан баб-баравар юргизишига монелик қилмасликка ўз вассалларини мажбур этди. Натижада энг салмоқли

**Қироллик
молияси**

қироллик танга-чақа пули одатда феодалларнинг ёмон сифатли пулларини сиқиб чиқарарди. XIII аср ўрталарида қирол бюджети жуда ўсди. Савдо-сотиқдан, саноат ва қироллик ер-мулкларидан (савдо-сотиқ иқтисодий жиҳатидан ривожланган районлардаги) келадиган даромадларнинг тобора кўпайиб боришидан ташқари, Людовик IX хазинани бойитиш мақсадида феодалларнинг танҳо ерларидан усталик билан фойдаланди. Людовик IX замонида йирик феодаллардан ундириладиган вассаллик тўлови юқори даражада ошди. Қирол ўз вассалларидан кўп даромад олгани сингари шаҳар-коммуналардан ҳам ўшанчалик кўп даромад оларди. Француз черкови "инъом" сифатида қиролга катта-катта ақча тўларди. Людовик IX даврида бевосита қирол хазинасига келиб тушадиган салб солиғи давлатнинг доимо олиб турадиган солиғи ролини ўйнади. Умуман Людовик IX даврида қироллик даромадларининг ўсиши ўша замонда Франциянинг хўжалик жиҳатдан юксала борганлигини очиқдан-очиқ кўрсатар эди. Пул хўжалигининг ривожлана бошлаши, шаҳарлар, саноат ва савдо-сотиқнинг ўсиши оқибатида мамлакатнинг сиёсий жиҳатдан марказлашуви халқ хўжалиги барча тармоқларининг тараққий қилишига ижобий таъсир кўрсатди.

Шундай қилиб, XIII асрда Франциянинг ижтимоий ва давлат тузумида юз берган ўзгаришлар табақа-вакиллик монархиясининг келиб чиқиши учун замин ҳозирлади.

3. Табақа-вакиллик монархияси (XIV - XV асрлар)

<p>XIV-XV асрларда табақалар ҳуқуқий ҳолатидаги ўзгаришлар</p>	<p>Бу даврда шаҳарларнинг ва товар ишлаб чиқаришнинг янада ўсиши натижасида шаҳар аҳолиси ҳам сон жиҳатидан, ҳам сиёсий фаоллиги нуқтаи назардан ўсди. Бу феодалларнинг анъанавий хўжаликларини, деҳқонларни эксплуатация қилиш шаклларининг қайта ташкил этилишига олиб келди. Товар-пул муносабатларининг таъсирида деҳқонларнинг ҳуқуқий ҳолатида муҳим ўзгаришлар содир бўлди. XIV-XV асрларга келиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан феодаллар деҳқонларнинг натурал мажбуриятларини пул-оброк мажбуриятлари билан алмаштира бошладилар. Ривожланган иқтисодий ҳудудларда эса шахсан озод меросий ерлар - цензивалар эгалари - деҳқонлар мавжуд эди. Бундай ер эгаси бўлган</p>
---	--

деҳқон - **цензитарий** ўз хўжайинига ер учун ҳар йили мустақил белгилаб қўйилган бадал тўлаб, айрим мажбуриятларни бажарарди. Цензива аста-секин сервларнинг йўқолишига сабаб бўлиб, деҳқонларнинг ердан фойдаланиши асосий шаклига айлана борди. Аммо Франция деҳқонларининг қарамликдан қутулишининг асосий сабаби уларнинг феодалларга қарши кураши (масалан, XIV асрдаги Жакерия бошчилигидаги деҳқонлар уруши)дир. Сервларнинг қўпчилиги озодликни сотиб олиш йўли билан қарамликдан қутулдилар. Юз йиллик уруш вақтида қиролга хиёнат қилган кўп йирик феодалларнинг ерлари мусодара қилинди. Бу ерлар қирол ҳокимиятини фаол қўллаб-қувватлаган майда ва ўрта дворянларга тақсимланди.

XIV-XV асрларда Францияда табақа тузумининг қайта ташкил этилиши ниҳоясига етиб, натижада Франция аҳолиси руҳонийлар, дворянлар ва барча озод кишилар (шаҳарликлар)дан иборат учта табақага бўлинади.

Францияда **руҳонийлар биринчи табақа** ҳисобланарди. Қирол ҳокимияти XIV асрда папалик билан курашда жуда муҳим ғалабани қўлга киритди. Натижада мамлакатдаги барча диндорлар ягона табақага бирлаштирилиб, француз диндорлари бундан буён қироллик қонунлари асосида яшашлари лозимлиги тан олинди ва француз миллатининг таркибий қисми сифатида кўриладиган бўлди. Черковнинг мамлакатнинг сиёсий бирлаштирилишига ва олий қирол ҳокимиятининг тан олинишига ҳалақит қиладиган баъзи имкониятлари чекланиб, черков юрисдикциясига тушадиган шахслар доираси қисқартирилади.

Бироқ руҳонийларнинг ягона ҳуқуқий мақоми ўрнатилиши билан унинг муҳим табақа имтиёзлари сақланиб қолди. Руҳонийлар илгаригидек десятина (ер участкаси), турли хайр-эҳсонлар олиш ҳуқуқига эга бўлиб, солиқ ва суд иммунитетини сақлаб қолдилар. Улар ҳар қандай давлат хизматлари ва мажбуриятларидан озод қилиндилар. Лекин, албатта, алоҳида руҳонийлар қирол томонидан муҳим сиёсий масалаларни ҳал этишга жалб этилиб, қиролнинг яқин маслаҳатчилари сифатида чиқардилар ва давлатда юқори мавқени эгаллардилар.

Давлатда **иккинчи табақа дворянлар** эди. Гарчанд, дворянлар XIV-XV асрларда Франциянинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида етакчи роль ўйнасалар ҳам, иккинчи табақа ҳисоб-

ланган. Бу табақа барча дунёвий феодалларни бирлаштириб, унга қиролнинг вассаллари дебгина эмас, унинг хизматчилари деб ҳам қараларди. Дворянлик руҳонийликдан фарқ қилиб, берк (ёпиқ) ва меросий ҳисобланарди. Дастлаб дворянлик табақасига кириш шаҳарликларнинг юқори қисми ва бойиб кетган деҳқонлар учун очик эди. Лекин кейинчалик эски дворянлар паст табақаларнинг поместье сотиб олишлари уларнинг дворянларга айлантирмаслигига, буларга дворянлик унвони берилмаслигига эришдилар.

Дворянликнинг энг муҳим имтиёзи уларнинг ерга нисбатан қатъий эгалик ҳуқуқи эди. Улар ўз ерларини барча ҳаракатсиз мулклари билан мерос қилиб қолдиришлари мумкин эди. Дворянлар дворянлик даражасидаги унвонлар, тамгалар ва бошқа белгиларга эгалик ҳуқуқларидан фойдаланганлар. Улар давлат солиқлари тўлашдан озод эдилар. Уларнинг ягона мажбурияти илгаригидек хусусий сеньорга эмас, қиролга ҳарбий хизмат ўташ ҳисобланган.

Дворянлик ҳанузгача бир хил эмас эди. Унвонли зодагонлар - герцоглар, маркизлар, графлар, виконтлар ва бошқалар армияда ва давлат аппаратида юқори лавозимларга даъвогарлик қилардилар. Дворянларнинг асосий оммаси, айниқса, қуйи қисми бундай юқори мартабаларга унчалик ҳаракат қилмасди. Майда ва ўрта дворянлар анча қуйи лавозимларни олишлари мумкин эди. Энг қуйида турган дворянлар деҳқонларни эксплуатация қилиш ва бунинг эвазига кун кўриш билан кифояланган. Майда ва ўрта дворянлар қирол ҳокимиятининг асосий таянчи эди. Зеро, ўз навбатида деҳқонларни тутқинликда ушлаб туриш ва уларнинг қаршиликларини бостиришда қирол ҳокимияти майда ва ўрта дворянларнинг энг ишончли кўроли эди. Шу боис майда ва ўрта дворянлар қирол ҳокимиятини фаол равишда қўллаб-қувватларди.

XIV-XV асрларда учинчи табақанинг шаклланиши асосан ниҳоясига етди. Бу табақа шаҳар аҳолисининг жуда тез ўсиши ва цензитарий деҳқонлар сонининг кўпайиши ҳисобига тўлдирилган. Учинчи табақа ўз таркиби бўйича жуда зич эди ва амалда бутун меҳнаткашлар оммаси ҳамда шаклланаётган буржуазиясини ўзида бирлаштириб турди. Бу табақа аъзоларига "пасткаш, ярамас кишилар" сифатида қаралган. Улар қандайдир махсус шахсий ёки мулкый ҳуқуқларга эга бўлмай, қирол маъмурияти ва, ҳатто алоҳида феодаллар томонидан қилинадиган ўзбошимчаликлардан ҳимоя қилинма-

ганлар. Учинчи табақа Францияда ягона солиқ тўловчи табақа эди. Унинг зиммасига давлат солиқларининг барча оғирликлари юкланганди.

Учинчи табақа ташкил этилишининг ўзи феодал-корпоратив характерга эга эди. У аввало шаҳар ассоциациялари йиғиндиси сифатида чиқади. Бу вақтда ҳали учинчи табақа аъзолари манфаатларининг тенглиги ва умумийлиги ғояси вужудга келмаганди. Учинчи табақа ҳали ўзини ягона умуммиллий куч деб билмасди.

**Табақа-вакиллик
монархиясининг
ташкил топиши**

XIV асрнинг бошида Францияда сеньорлик монархиясининг ўрнига феодал давлатнинг янги шакли табақа-вакиллик монархияси келади. Табақа-вакиллик мо-

нархиясининг ташкил топиши бу ерда мазкур давр учун прогрессив жараён бўлган сиёсий марказлаштириш (XIV асрнинг бошига келиб мамлакат ҳудудининг тўртдан уч қисми бирлаштирилган эди), қирол ҳокимиятининг ўсиши, алоҳида феодаллар якка ҳокимиятчилигининг тугатилиши билан боғлиқ эди.

Феодалларнинг сеньорлик ҳокимияти мазмунан ўз сиёсий характерини йўқотган. Қироллар сеньорларнинг сиёсий мақсадларда солиқлар йиғиш ҳуқуқларидан маҳрум этган. XIV асрда шундай тартиб ўрнатилган эдики, бунга кўра, сеньорлик ўлпонларини (тальяларни) йиғиш учун қирол ҳокимиятининг розилигини олиш зарур эди. XV асрда Карл VII алоҳида йирик феодаллар томонидан тальялар йиғишни умуман бекор қилади. Қирол феодалларнинг бевосита янги солиқлар ўрнатишини ҳам тақиқлаган. Натижада бу ҳолат бундай солиқлар йиғишнинг аста-секин йўқолиб кетишига олиб келади. Людовик IX феодаллардан монеталар чиқариш ҳуқуқини тортиб олди. XV асрда бутун Францияда ягона қироллик монетаси (танга-чақаси) муомилада эди.

Қироллар феодалларнинг анъанавий имтиёзларидан - хусусий урушлар олиб бориш ҳуқуқидан ҳам маҳрум этишган. Фақат баъзи йирик феодалларгина XV асрда ўз мустақил армияларини сақлаб қолган эди (масалан, Бургундия, Бретень, Арманьяк).

Сеньорлик қонулари аста-секин йўқолиб борган, шунингдек, "қироллик ҳолати"ни ташкил этувчи ишлар доираси кенгайиб, сеньорлик юрисдикцияси анча чекланади. XIV асрда алоҳида феодалларнинг ҳар қандай қарорлари устидан

Париж парламентиға апелция тартибида шикоят қилиш мумкинлиги ўрнатилди. Бу билан сеньорлик адлиясининг суверенлигини ўрнатувчи тамойил батамом бузиб ташланади.

Мамлакатни сиёсий жиҳатдан бирлаштиришга ва шахсий ҳокимиятини кучайтиришга ҳаракат қилган француз қиролларининг йўлига кўп асрлардан буён битта жиддий сиёсий тўсиқ - рим-католик черкови тўсқинлик қилиб келмоқда эди. Француз тахти папаликнинг дунёга ҳукмронликни даъво қилишига ҳеч қачон рози бўлмаган, лекин зарур сиёсий таянч ҳис этмай, у билан очикдан-очик қарама-қаршиликка бормаган. Бу ҳолат чексиз сақланиб қолиши мумкин эмасди. XIII асрнинг охири - XIV асрнинг бошига келиб анча мустақамланган қирол ҳокимияти борган сари Рим папаси ҳокимиятининг марказий органлари билан сиғиша олмай қолади. Қирол Филипп IV Чиройли (1285-1314 йиллар) Фландрия билан урушлар олиб бориш учун француз руҳонийларидан мунтазам солиқлар тўлаб туришни талаб қилади. Бунгача улар қиролга солиқ эмас, балки ўзига хос "инъом" ёки "ёрдам" тариқасида пул тўлаб келардилар. Қиролнинг руҳонийлардан мунтазам солиқлар талаб қилиши ва шу билан бирга қироллик юрисдикциясининг руҳонийларга ҳам тарқатилиши католик черкови манфаатларига жиддий путур етказди. Қиролга папа Бонифаций VIII (1294-1303 йиллар) кескин қарши чиқди ва юқоридагига жавобан 1301 йилда булла чиқариб қиролни черковдан маҳрум этишга пўписа қилиб, папага тўла-тўкис бўйсунини талаб қилади, шунингдек, руҳонийларнинг қиролга бирон-бир солиқ тўлашини ман этади. Бундан ташқари, папа қиролдан Фландрияга қарши урушни тўхтатишни талаб қилади. Папанинг аралашувига жавобан, Филипп IV 1302 йилда уч тоифа - руҳонийлар, дворянлар ва шаҳарликлар вакилларининг йигинини чақириб, уларга қирол билан папа ўртасидаги жанжални муҳокама қилишни таклиф этади. Генерал штатлар (ялпи, бош тоифалар дегани) папанинг Франция ички ишларига аралашини ҳақидаги даъвосини қоралаб чиқади. Жамоатчилик кўмагига таянган Филипп IV папаликка қарши зўравонлик тадбирларини қўллашга ўтади. Папанинг Францияга юборган легати (вакили) қирол буйруғига мувофиқ қамоққа олинади. Қирол Италияга ўз элчиси Ногарени юборади, у папага қарши Рим феодалларини қўзғайди. Қирол элчиси - Ногаре қуролли ёлланма аскарлар билан Бонифаций VIII нинг қасрига бостириб кириб, папани

қаттиқ ҳақорат қилади. Ҳақиқатда папа бир қанча вақт қамоққа тушиб қолади. Бу воқеалардан кейин, орадан сал ўтмай, таҳқирланишни кўтаролмаган ва кексайиб қолган папа вафот этади. Унинг ўрнига Филипп IV томонидан таклиф этилган номзод - бордолик (француз) архиепископ - Климент V папаликка сайланади. Климент V ўз қароргоҳини Францияга - дастлаб Лионга, сўнгра Авиньон шаҳрига кўчиради. Бу ерда папалар деярли 70 йил давомида (1309-1378 йилларда) истикомат қилишади.

Шундай қилиб, илгариги вақтларда қироллар ва императорларни осонликча енгиб келган папалар бу сафар миллий элементларга таянган ва миллий сиёсатни ўтказган француз қироли билан курашда тамомила муваффақиятсизликка учрайдилар.

Француз қиролининг Рим папаси устидан ғалабаси, феодаллар мустақил ҳуқуқларининг аста-секин йўқотилиши XIV-XV асрларда қирол ҳокимиятининг обрў-эътибори ва сиёсий нуфузи қатъий ўсиб бориши билан бирга кечган. Бу жараёни юридик асослашда легистлар катта роль ўйнайди. Легистлар паст табақадан чиққан, лекин юқори мартабага эришганликлари учун қиролга хизмат қилишга тайёр турган, "рим ҳуқуқи"дан таълим олган кишилар эди. Улар дунёвий ҳокимиятни диний ҳокимиятдан устунлигини ҳимоя қилиб, Францияда қирол ҳокимиятининг илоҳий келиб чиққанлигини инкор этиб, "Қирол қиролликни ўзидан ва ўз найзасидан бошқа ҳеч кимдан олмаган" деб ҳисоблардилар.

1303 йилда: "Қирол ўз қироллигида император ҳисобланади" деган қоида илгари сурилади. Бу қиролнинг халқаро муносабатларда, шу жумладан, герман-рим императорлари билан бўлган муносабатларда тўла мустақиллигини англатарди. Француз қироли, легистларнинг тасдиқлашича, Рим императори эга бўлган барча имтиёзларга эга эди.

Легистлар Рим ҳуқуқининг маълум тамойилига ҳавола қилиб шуни тасдиқлайдиларки, қиролнинг ўзи олий қонун, демак у ўз хоҳишича қонунлар яратиши мумкин. Қонунлар қабул қилиш учун қиролга эндиликда вассалларни чақириш ёки қироллик куриясининг розилигини олиш талаб қилинмайдиган бўлди. Шунингдек, "ҳар қандай одил судлов қиролдан келиб чиқади" деган тезис илгари сурилди. Бунга кўра, қирол ҳар қандай суд ишларини бевосита кўриб ҳал қилиш ёки бу-

нинг учун ўз хизматчисини вакил этиб тайинлаш ҳуқуқини олади.

Табақа-вакиллик монархияси ҳали феодал сеньорликларнинг, католик черковнинг, шаҳар корпорациялари ва бошқаларнинг автоном ҳуқуқлари батамом тугатилмаган бир пайтда, мамлакат марказлашувининг маълум босқичида ўрнатилган. Қирол ҳокимияти муҳим умуммиллий вазифаларни ҳал этиб ва ўзига қатор янги давлат функцияларини олиб, аста-секин сеньорлик монархиясига хос сиёсий структурани синдиради. Лекин бунда у феодаллар олигархиясининг кучли муҳолифиятига дуч келади ва уларнинг қаршиликларини ўз кучи ва маблағлари билан бартараф эта олмай қолади. Шунинг учун қиролнинг сиёсий куч-қудрати маълум даражада уни қўллаб-қувватлаган табақаларнинг мададидан келиб чиққан.

Айнан XIV асрнинг бошига келиб сиёсий келишувчиликка асосланган, шу сабабли ҳам доимо мустаҳкам бўлиб қолмаган иттифоқ - қирол ва турли табақалар, жумладан, учинчи табақалар иттифоқи батамом расмийлашган эди. Бу иттифоқнинг сиёсий ифодаси махсус табақа-вакиллик муассасалари - Генерал штатлар ва провинцияларнинг штатлари бўлиб қолади. Бу иттифоқда унинг иштирокчилари ўзига хос алоҳида манфаатлар билан майдонга чиқадилар.

Генерал штатлар Генерал штатларнинг вужудга келиши Францияда давлат шаклининг ўзгаришини бошлаб беради. Франция табақа-вакиллик монархияси шаклида идора этиладиган давлатга айланиб боради.

Қирол Филипп IV Чиройли томонидан 1302 йилда Генерал штатларнинг¹³ чақирилишини бир қатор аниқ тарихий шарт-шароитлар тақоза этган эди. Булар: Франция билан бўлган муваффақиятсиз уруш, жиддий иқтисодий қийинчиликлар ва ниҳоят, қирол билан рим папаси ўртасида келиб чиққан низо эди. Бироқ умуммиллий табақа-вакиллик муассасасининг таъсис этилиши Францияда монархия давлати ривожланишининг объектив қонуниятининг намоён бўлиши ҳам эди.

Генерал штатларнинг чақирилиш муддати ўрнатилмаган эди. Бу масалани шахсан қиролнинг ўзи шароитга қараб ва

¹³ **Генерал штатлар** деган ном - "ялпи тоифалар" (Etats Generaux) деб номланиши кейинчалик 1484 йилдан бошлаб қўллана бошлаган.

сиёсий идроки асосида ҳал қиларди. Штатларнинг ҳар бир қақриғи ўзига хос бўлиб, қатъий равишда қиролнинг хожиши бўйича белгиланарди. Олий руҳонийлар (архиепископлар, епископлар, аббатлар), шунингдек, йирик дунёвий феодаллар шахсан қирол томонидан таклиф этилардилар. Генерал штатларнинг дастлабки қақриқлари дворянлардан сайланган вакилларга эга бўлмаган. Кейинчалик майда ва ўрта дворянлардан вакиллар сайлаш амалиёти ўрнатилган. Сайловлар, шунингдек, церковларда, монастирларда ва шаҳарларнинг конвентларида (2-3 депутатлар бўйича) ўтказилган. Бироқ шаҳарликлар ва айниқса легистлар баъзан руҳонийлар ва дворянлар табақаларидан сайланганлар. Генерал штатларнинг тахминан еттидан бир қисмини юристлар ташкил этган. Шаҳарлардан депутатларни патриций - бюргерларнинг юқори қисми тақдим қилган. Шундай қилиб, Генерал штатлар ҳар доим француз жамиятининг мулкдор табақалари органи бўлиб қолган эди.

Генерал штатларнинг кўриб чиқишига киритиладиган масалалар ва уларнинг мажлисларининг қачонгача давом этиши ҳам қирол томонидан белгиланган. Қирол турли масалалар: тамплиерлар ордени билан кураш (1308 йилда), Англия билан шартнома тузиш (1359 йилда), диний урушлар (1560, 1576, 1588 йилларда) ва бошқа масалалар бўйича табақалар ёрдамидан олиш учун Генерал штатларни қақирган. Қиролнинг, гарчи, қонунлар қабул қилишида Генерал штатлар розилигини олиши расман талаб қилинмаган бўлса ҳам, аммо қирол қатор қонун лойиҳалари бўйича унинг фикрини сўраган. Бироқ кўпинча Генерал штатларнинг қақирилишига асосий сабаб қиролнинг пулга муҳтожлигида эди. Бундай пайтларда қирол табақаларга мурожаат қилиб, улардан молиявий ёрдам сўрар ёки фақат бир йил давомида йиғилиши мумкин бўлган навбатдаги солиқни жорий этишини илтимос қиларди. Фақат 1439 йилдагина қирол Карл VII томонидан Генерал штатлардан доимий қироллик тальяларини олишга розилик олинган эди. Бироқ, агар қандайдир қўшимча солиқлар ундириш ҳақида сўз кетса, албатта, илгаригидек Генерал штатларнинг розилиги талаб қилинган.

Генерал штатлар қиролга илтимосномалар, шикоятлар, протестлар билан мурожаат этганлар. Улар таклифлар кириштиш, қироллик маъмурияти фаолиятини танқид қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Қиролнинг баъзан Генерал штатлар билан

ҳисоблашишига ва уларнинг илтимослари бўйича тегишли ордонанслар чиқаришига тўғри келарди.

Генерал штатлар, гарчанд давлатда қирол ҳокимиятининг кучайишига ва мустаҳкамланишига объектив ёрдам берган бўлса ҳам, умуман қирол зодагонларининг ишончли органи бўлмаган. Улар қатор ҳолларда қиролга қарши турганлар ва унга маъқул қарорлар қабул қилишдан бош тортганлар. Табақалар ён беришни истамаган ҳолатларда қироллар узоқ вақтгача уларни тўпламаганлар (масалан, 1468 йилдан 1484 йилгача). 1484 йилдан кейин (1560 йилгача) Генерал штатлар умуман йиғилмай қўйган.

Генерал штатларнинг қирол ҳокимияти билан кучли ихтилофи 1357 йилда Париждаги шаҳарликларнинг қўзғолони ва француз қироли Иоаннинг инглизлар томонидан асир олиниши вақти содир бўлган эди. Бунинг оқибатида таркиби 800 кишидан иборат бўлган ва унинг ярмидан кўпини учинчи табақа вакиллари ташкил этган Генерал штатлар **"Буюк март ордонанси"** деб ном олган ислохотлар дастурини илгари суради. Қирол ҳокимиятига субсидиялар (пул ундириш ҳуқуқи) тақдим этиш эвазига Генерал штатлар кўп олий амалдорларни алмаштиришни, сарой харажатларини қисқартиришни ва Генерал штатларга солиқлар тайинлаш ҳуқуқинигина эмас, балки уларни йиғиш ва харажат қилиш ҳуқуқи ҳам берилишини, сўнгра бундан кейин мунтазам суратда (йилда уч марта) Генерал штатларни чақириб туришни талаб қилади. Уруш масалаласида Генерал штатлар уни давом эттириш тарафдори бўлиб, фақат штатларнинг розилигини олгандан кейингина душман билан сулҳ шартномаси тузишни талаб этган. Булар юқорида кўрсатилган 1357 йилги "Буюк март ордонанси"да қонунлаштирилган. Бу вақтда "бош ислохотчилар" сайланиб, уларга қирол маъмурияти фаолиятини назорат қилиш, алоҳида чиновникларни ишдан бўшатиш ва уларни ўлимга маҳкум этишгача бўлган жазолар билан жазолаш ваколатлари берилган. Бироқ Генерал штатларнинг ўзларида доимий молиявий, назоратчилик ва ҳатто қонунчилик ваколатларини мустаҳкамлаб олишга бўлган уринишлари муваффақиятга эришмаган. 1358 йилда Париж ва Жакерия қўзғолонлари бос-тирилгандан кейин "Буюк март ордонанси"да илгари сурилган талаблар қирол ҳокимияти томонидан рад этилган.

Генерал штатларда ҳар бир табақа алоҳида-алоҳида йиғилган ва масалаларни алоҳида равишда муҳокама қилган.

Фақат 1468 ва 1484 йилларда уччала табақа ўз мажлисларини биргаликда ўтказган. Овоз бериш одатда баъяжлар ва сенешалликлар бўйича ўтказиларди. Депутатлар ҳам шулар бўйича сайланарди. Агар табақалар мавқеида тафовутлар келиб чиқса, овоз бериш алоҳида табақалар бўйича ўтказиларди. Бундай ҳолда ҳар бир табақа бир овозга эга бўлган ва ҳар доим феодаллар умуман учинчи табақа устидан ғолиб чиққан. Генерал штатларга сайланган депутатлар императив мандат (буйруқ тарзидаги гувоҳнома) билан таъминланардилар. Муҳокамага киритиладиган масалалар бўйича, жумладан, овоз беришда депутатларнинг мавқеи сайловчиларнинг кўрсатмалари ва йўл-йўриқлари билан боғлиқ эди. Мажлислардан қайтгандан сўнг депутатлар ўз сайловчилари олдида ҳисобот беришлари лозим эди.

XIII асрнинг охиридан бошлаб Франциянинг қатор минтақаларида (Провансда, Фландрияда) маҳаллий табақа-вакиллик муассасалари вужудга келган. Улар дастлаб "консилиум" "парламент" ёки соддагина қилиб "уч табақа кишилари" деб аталган. XV аср ўртасидан бошлаб "Бургундия штатлари", "Дофин штатлари" ва бошқа шу каби иборалар ишлатила бошланган. Фақат XVI асрдагина "провинциал штатлар" деган ном мустақкамланган. Агар XIV асрнинг охирига келганда 20 та маҳаллий штатлар бўлган бўлса, XV асрга келиб эса улар амалда ҳар бир провинцияда мавжуд эди. Провинциал штатларга худди Генерал штатларга ўхшаб, деҳқонлар кириш ҳуқуқига эга бўлмаганлар. Қироллар кўпинча сепаратизм сиёсатини олиб борганлар ва баъзи провинциал штатларнинг ажралиб чиқишига қарши курашганлар, чунки улар маҳаллий феодалларнинг (Нормандияда, Лангадокда) кучли таъсири остида эдилар.

Марказий ва маҳаллий бошқарув Табақа-вакиллик монархиясининг вужудга келиши ва сиёсий ҳокимиятнинг қирол кўлида аста-секин тўплана бориши бирданига янги давлат бошқарув аппаратининг ташкил этилишига олиб келмади.

Бошқарувнинг марказий органлари жиддий қайтадан ташкил этилмади. Бу вақтда қирол ўзининг маслаҳатчилари фикрига боғлиқ эмас, балки, аксинча, барча маъмурий ва бошқа давлат чиновникларининг ҳокимиятчилик ваколатлари қиролдан келиб чиқади, деган муҳим тамойил ўрнатилганди. Эндиликда сарой унвонларига айлантирилган илгариги ман-

саблардан қиролнинг яқин ёрдамчиси бўлиб қолган канцлер лавозими сақланиб қолганди. **Канцлер**, илгаригидек қироллик концеляриясининг бошлиғи бўлиб, энди кўп сони қирол ҳужжатларини тузар, суд мансабларига тайинлар, қироллик куриясида ва қирол йўқлигида қирол кенгашида раислик қиларди.

Марказлаштириш жараёнининг янада ривожланиши бу вақтда қироллик курияси базасида ташкил этилган **Катта кенгаш** (1314 йилдан 1497 йилгача)нинг марказий бошқарув тизимида муҳим ўрин тутганлигида ўз ифодасини топган эди. Мазкур кенгашга легистлар, шунингдек, олий дунёвий ва диний зодагонлар (шаҳзодалар, Франция пэрлари, архиепископлар ва бошқалар)нинг 24 вакили кирарди. Кенгаш ҳар ойда бир марта чақирилар, лекин унинг ваколатлари қатъий маслаҳатчилик характериға эға эди. Қирол ҳокимиятининг мустақамланиб бориши билан Кенгашнинг аҳамияти пасайиб борган, қирол кўпроқ тор доирадағи яширин кенгаш чақирадиган бўлган. **Яширин кенгашға қирол фақат ўзи хоҳлаган кишиларни таклиф этарди.**

Марказий қироллик аппаратида легистлардан танлаб олинган ва қиролға содиқ бўлган, унча таниқли бўлмаган дворянлардан - клерклар, котиблар, нотариус ва ҳоказолардан иборат янги мансаблар ҳам пайдо бўлган. Бу мансаблар ҳар доим ҳам аниқ белгиланган функцияларға эға бўлавермаган.

Прево ва бальялар илгари маҳаллий маъмуриятнинг асосий органлари бўлган бўлса, XIV асрда улар ўзларининг қатор функцияларини, жумладан ҳарбий функцияларини йўқотган эди. Бу феодаллар томонидан тузиладиган халқ лашкарларининг аҳамияти пасайиши билан боғлиқ бўлганди. Илгари бальялар томонидан кўриладиган кўпгина суд ишлари энди улар томонидан тайинланадиган лейтенантларға ўтган. XV асрнинг охиридан бошлаб қироллар бальяжлардағи **лейтенантларни** бевосита ўзлари тайинлайдиган бўлганлар, бальялар эға оралиқдағи ва кучсиз маъмурий звеноға айлан-тирилган.

Қироллар маҳаллий бошқарувни марказлаштиришға ҳаракат қилиб, янги - **губернаторлар** мансабини жорий этганлар. Баъзи ҳолларда губернаторлар қироллик лейтенанти унвонини қўлга киритиб, соф ҳарбий функцияларға эға бўлганлар. Бошқа ҳолларда улар бальяжларға тайинланиб, бальяларни алмаштирганлар ва кенг ваколатлар, жумладан, янги

қалғалар қуришни тақиқлаш, хусусий урушларга йўл қўй-маслик сингари ҳуқуқларга эга бўлиб олганлар.

XIV асрда одатда қондош шаҳзодалардан ва таниқли дворянлардан тайинланадиган **генерал-лейтенант** деган номдаги мансабдор шахслар пайдо бўлади. Дастлаб бу мансаб қисқа муддатга ва тор ваколатлар билан таъсис этилган. Жумладан, улар баъзи солиқларни тўлашдан халос эдилар, афв этиш ва бошқа ваколатлардан фойдаланарлар. XV асрда генерал-лейтенантлар сони ошган ва уларнинг фаолият кўрсатиш муддати ўсган. Одатда улар бир неча **бальяжларни** ёки XV аср охиридан **провинция** деб атала бошланган маъмурий округни идора этганлар.

Жойлардаги марказлаштириш **шаҳар ҳаётига** ҳам тегиб ўтган. Қироллар қўпинча шаҳарларни коммуналар мақомидан маҳрум этар, илгари чиқарилган хартияларни ўзгартирар, шаҳарликларнинг ҳуқуқларини чеклар эдилар. Қироллик маъмурияти шаҳар маъмуриятига бўладиган сайловларни назорат қилиб, унга ўзига керакли номзодларни танлаб қўярди. Шаҳарлар устидан маъмурий ҳомийлик тизими ўрнатилган эди. Гарчанд, XV асрда баъзи шаҳарларда коммуналар қайта тикланган бўлсада, улар қирол маъмурияти билан бир бутун ҳолга келтирилган эди. Шаҳар аристократияси илгаригидек чекланган шаклда ўзини-ўзи бошқаришдан фойдаланарди, бироқ шаҳар кенгашларининг барча муҳим мажлисларида, қоида бўйича, қиролнинг чиновниги раислик қиларди.

**Молиявий
бошқарувнинг
ташқил эти-
лиши**

Давлатнинг барқарор молиявий асосининг йўқлиги қирол ҳокимиятининг умумий аҳволига узоқ вақт салбий таъсир этган. Айниқса, юз йиллик уруш вақтида бу жуда билинган эди. Дастлабки вақтларда давлат хазинасини тўлдиришнинг муҳим манбаи доменлардан олинадиган даромадлар ва монеталар зарб қилиш бўлиб турарди. Бунинг устига қироллар ўз молиявий аҳволини мустаҳкамлашга ҳаракат қилиб, тез-тез қадрсиз пуллар чиқарардилар. Бироқ аста-секин хазинани тўлдиришнинг асосий манбаи қироллик солиқларини йиғиш бўлиб қолган. 1369 йилда доимий бож пошлиналарини ва туз солиғини йиғиш қонунлаштирилган, 1439 йилдан бошлаб Генерал штатлар доимий қироллик тальяларини йиғишга руҳсат берган, қиролнинг молиявий аҳволи анча мустаҳкамланган. Талья миқдори тобора ўсиб борган

(масалан, Людовик XI даврида (1461-1483 йилларда) у уч ба-
равар ўсган).

Бу даврда молиявий бошқарувнинг ихтисослашган ор-
ганлари вужудга келади. XIV аср бошида қиролликнинг мо-
лия муассасаси таъсис этилган, сўнгра эса қироллик курия-
сидан махсус **ҳисоб палатаси** ажралиб чиққан. Ҳисоб палата-
си қиролга молия масалалари бўйича маслаҳатлар берган,
бальялардан келиб тушадиган даромадларни текширади ва
ҳоказо. Карл VII даврида Франция хазинага оид мақсадларда
генералликлар (женералите)га бўлинган. Уларнинг тепасига
қўйилган генераллар қатор маъмурий, аммо ҳаммадан аввал,
солиқлар йиғиш функцияларига эга эдилар.

Қуроли куч- ларнинг таш- кил этилиши

Бошқарувнинг умумий қайта қурили-
ши армияга ҳам тааллуқли эди. Феодаллар-
дан тузиладиган қўнгилли қўшинлар бу
вақтда сақланиб қолган. Бироқ XIV асрдан
қирол барча дворянлардан бевосита ҳарбий хизмат ўташни
талаб қила бошлаган. 1314 йилдан йирик сеньорлар бу тар-
тибга эътироз билдирганлар, лекин юз йиллик уруш йилла-
рида бу тартиб батамом ўрнатилган.

Қирол ҳокимиятининг асосий мақсади - марказлашган
давлат сиёсатининг ишончли қуроли ҳисобланган мустақил
қуроли кучларни ташкил этишга аста-секин эришиб борил-
ган. Қирол ҳокимияти молиявий асосининг мустаҳкамланиши
унга зарба берувчи отрядлар сифатида тузилган ёлланма
кучлар (немислардан, шотландлардан ва бошқалардан ибор-
рат) ташкил этиш имконини берган. 1445 йилда Карл VII
доимий солиқ йиғиш имкониятини қўлга киритиб, қирол-
ликнинг марказий бошқарувга ва аниқ тизимга эга бўлган,
доимий армиясини тузган. Шунингдек, бутун қироллик худу-
ди бўйича доимий гарнизонлар жойлаштирилган. Улар фео-
далларнинг исёнларига йўл қўймасликка қаратилган эди.

Суд тизими

Қирол маъмурияти черков юрисдикция-
сини чеклаб ва сеньорлик юрисдикциясини
анча сиқиб қўйиб, суд ишларини бир хиллаштириш сиёсати-
ни ўтказган. Суд тизими ҳалиям жуда чалкаш бўлиб, суд
маъмуриятдан ажратилмаганди.

Майда суд ишларини прево ҳал қиларди, жиддий жино-
ятлар ҳақидаги (қироллик ҳолатидаги деб номланувчи) ишлар
балья судида, XV асрдан бошлаб эса лейтенант раислигидаги
судда қўриб ҳал этиларди. Балья судида маҳаллий дворян-

лар, қироллик прокурори иштирок этарди. Модомики, прево, балья, кейинчалик эса лейтенантлар қиролнинг хоҳиши бўйича тайинланган ва бўшатилган экан, бутун суд фаолияти тўлиқ қирол ва унинг маъмурияти томонидан назорат остига олинган эди. Париж парламентининг роли ўсган, унинг аъзолари илгаригидек бир йилга эмас, балки 1467 йилдан бошлаб умрбод муддатга тайинланарди. Парламент феодал зодагонларнинг ишлари бўйича олий судга айланиб, барча суд ишлари бўйича муҳим апелцион инстанция бўлиб қолган.

Парламент суд функцияларини амалга ошириш билан бир қаторда, XIV асрнинг биринчи ярмида қирол ордонаслари ва қиролликнинг бошқа ҳужжатларини рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқини қўлга киритган. 1350 йилдан бошлаб қонун ҳужжатларини Париж парламентида рўйхатдан ўтказиш мажбурий бўлиб қолган. Қуйи судлар ва бошқа шаҳарларнинг парламентлари ўз қарорларини чиқаришда фақат рўйхатдан ўтган қирол ордонасларидан фойдаланишлари мумкин эди. Агар Париж парламенти рўйхатдан ўтказилаётган ҳужжатда ноаниқликни ёки "Қироллик қонунлари"дан четга чиқишни топса, у **ремонтрация (эътироз)** билдириши ва бундай ҳужжатни рўйхатдан ўтказишни рад этиши, ремонтрация фақат қиролнинг парламент мажлисида шахсан иштирок этиши воситаси билан бартараф этилиши мумкин эди. XV аср охирида парламент ўзининг ремонтрация ҳуқуқидан бир неча марта фойдаланган. Бу эса унинг бошқа давлат органлари орасидаги обрўини оширган, лекин охир оқибатда қирол ҳокимияти билан ихтилоф чиқишига олиб келган.

4. Мутлақ монархия даври (XVI-XVIII асрлар) да ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари

**Табақаларнинг
ҳуқуқий
ҳолатидаги
ўзгаришлар**

Францияда абсолютизмнинг вужудга келиши мамлакатнинг ижтимоий-ҳуқуқий тузилишида чуқур ўзгаришларга сабаб бўлди. Бу ўзгаришлар, аввало, капиталистик муносабатларнинг туғилиши билан келиб чиққан эди. Капитализмнинг таркиб топиши саноатда ва савдода тезроқ кечган, қишлоқ ҳўжалигида унинг учун ерга нисбатан феодал мулкчилик катта тўсиқ бўлиб қолганди. Мамлакатнинг табақавий тузуми ижтимоий тараққиётга жиддий тўсқинлик қилмоқда ва капитализм ривожланиши эҳтиёж-

ларига қарама-қарши чиқмоқда эди. XIV асрга келиб француз монархияси ўзининг илгари мавжуд бўлган вакиллик муассасаларини тугатган, лекин ўзининг табақавий табиатини сақлаб қолганди.

Давлатда илгаригидек биринчи табақа **руҳонийлар** бўлган. Бу вақтда Франциянинг 15 миллион аҳолисидан 130 мингги руҳонийлардан иборат эди. Улар барча ерларнинг 1/5 қисмини ўз қўлларида ушлаб туради. Руҳонийлар ўзларининг анъанавий иерархиясини тўлиқ сақлаб қолиб, жуда жилма-жилликлари билан ажралиб турарди. Черковнинг юқори қисми ва қавмдош руҳонийлар ўртасида зиддиятлар кучаяди. Руҳонийлар фақат табақавий ҳамда феодал имтиёзларни қўлда сақлаб қолиш учунгина нисбатан бирлашиб турарди, холос.

Мутлақ монархия даврида руҳонийларнинг қирол ҳокимияти ва дворянлар билан алоқаси анча мустаҳкам бўлиб қолди. 1516 йилда Франциск I (Француз I) билан (1515-1547) папа Лев X ўртасида Болоньяда тузилган конкордатга кўра, француз қироли барча француз епископларини черков лавозимларига ўзи тайинлайдиган бўлди. Катта бойлик ва ҳурмат-эҳтиромлар билан боғлиқ бўлган барча юқори черков лавозимлари дворян аслзодаларга тақдим қилинарди. Дворянларнинг кўпгина кичик ўғиллари у ёки бу диний мартабани олишга ҳаракат қилар эди. Руҳонийларнинг вакиллари (Ришелье, Мазарини ва бошқалар) ҳам ўз навбатида давлат бошқарувида муҳим ва баъзан эса ҳал қилувчи мансабларни эгалладилар. Шундай қилиб, илгари чуқур зиддиятлар мавжуд бўлган биринчи ва иккинчи табақа ўртасида эндиликда анча мустаҳкам сиёсий ва шахсий алоқалар вужудга келади.

Француз жамиятининг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида ҳуқмрон мавқени дворянлар эгаллайди. Дворянлар бу вақтда тахминан 400 минг кишини ташкил этарди. Давлатда фақат дворянларгина феодал поместьеларга эгалик қилиши мумкин эди. Шунинг учун уларнинг қўлида ерларнинг катта қисми (3/5 қисми) тўпланганди. Умуман Францияда дунёвий феодаллар (қирол ва унинг оила аъзолари билан бирга) давлатдаги бутун ерларнинг 4/5 қисмини ушлаб турарди. Дворянлик асосан туғилиш бўйича эга бўлинадиган соф шахсий ҳуқуқий мақомга айланарди. Дворянлар ўзларининг дворянлик келиб чиқишини уч-тўрт авлодгача исботлашлари лозим эди. XII асрда дворянлик ҳужжатларини қалбакилаштириш

ҳоллари аниқлангандан сўнг дворянлик келиб чиқишини назорат қилувчи махсус маъмурият таъсис этилади.

Дворянлик, шунингдек, махсус, қироллик ҳужжати билан ҳам бериларди. Бу, қоида бўйича, бой буржуалар томонидан давлат аппаратида мансабларнинг сотиб олинishi билан боғлиқ эди. Бундан айниқса доимо пулга муҳтож бўлиб турган қирол ҳокимияти жуда манфаатдор эди. Бундай шахслар одатда наслий дворянлардан фарқ қилиб, **мантия дворянлари**, деб аталарди. Эски уруғ - дворянлари (сарой дворянлари ва унвонли дворянлар, провинция дворянларининг юқори қисми) "қўлидан келмайдиган мансабга миниб олган" бундай мантия дворянларига нафрат билан қарар эдилар.

Мантия дворянларининг сони XVIII асрнинг ўрталарига келганда тахминан 4 мингга ташкил этарди. Уларнинг болалари ҳарбий хизмат ўташлари лозим эди, лекин кейинчалик тегишли хизматни ўтаганларидан сўнг (25 йилдан кейин) найзадор дворян (наслий дворян)га айланганди.

Дворянлар, ўзларининг аслзодалиқ ва мансабдорлик фарқларига қарамай, қатор умумтабақавий имтиёзларга: унвон олиш, маълум кийим кийиб юриш ва қурол тақиб юриш, жумладан, қирол саройида қурол тақиб юриш ва ҳоказо ҳуқуқларга эга эдилар. Дворянлар солиқлар тўлашдан ва ҳар қандай шахсий мажбуриятлардан озод этилгандилар. Улар сарой, давлат ва черков мансабларига тайинланишда имтиёзли ҳуқуқлардан фойдаланардилар. Баъзи юқори маош бериладиган ва қандайдир хизмат мажбуриятлари билан юклатилмаган сарой лавозимлари (масалан, синекурлар) дворянлар учун захирада ушлаб туриларди. Дворянлар университетларда, қироллик ҳарбий мактабларида таълим олишда имтиёзли ҳуқуқлардан фойдаланардилар. Шулар билан бирга дворянлар абсолютизм даврида ўзларининг баъзи эски феодал имтиёзлари: мустақил бошқариш, яккама-якка олишув ҳуқуқлари ва бошқаларни йўқотган эдилар.

XVI-XVIII асрларда Франция аҳолисининг энг кўп қисмини **учинчи табақа** ташкил этарди. Унинг таркиби тобора хилма-хил бўлиб борган. Унда ижтимоий ва мулкий даражаланиш (табақалашув) кучаяди. Учинчи табақаниннг энг қуйи қисмида деҳқонлар, ҳунармандлар, қора ишчилар, ишсизлар, унинг юқори қисмида эса молиячилар, савдогарлар, цех усталари, нотариуслар, адвокатлар турарди. Ана шулардан буржуазия синфи шаклланган.

Бу вақтда шаҳар аҳолисининг сони ниҳоятда ўсиши ва унинг Франция ижтимоий ҳаётидаги ўрни кўпайишига қарамай, учинчи табақанинг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этиб қолаверган. Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан деҳқонларнинг ҳуқуқий аҳволида ўзгаришлар юз беради. Бу вақтда серваж, формаряж, "биринчи кеча ҳуқуқи" амалда йўқолади. Менморт илгаригидек ҳуқуқий одатларда назарда тутилган, лекин жуда кам қўлланилган. Қишлоққа товар-пул муносабатларининг кириб келиши билан деҳқонлар орасидан бойиган фермерлар, капиталистик арендаторлар, қишлоқ хўжалик ишчилари ажралиб чиқди. Бироқ деҳқонларнинг кўпчилик қисмини **цензива** эгалари, яъни сеньорлик ерларини ушлаб туриб, турли феодал мажбуриятлар ўтовчилар ташкил этарди. Бу вақтга келиб **цензитарийлар** баршчина ишларидан тўлиқ озод этилганлар, лекин дворянлар доимо цензларни ва бошқа ер солиқларини ошириб боришга ҳаракат қилганлар, шунингдек, сеньорнинг деҳқонлар ерларида ов қилиш ҳуқуқи деҳқонлар учун қўшимча юк бўлиб тушган эди.

Деҳқонлар учун жуда оғир бўлган ва хонавайрон қиладиган кўпдан-кўп тўғридан-тўғри ва билвосита солиқлар тизими жорий қилинганди. Қиролнинг солиқ йиғувчилари бундай солиқларни кўпинча куч ва зўрлик йўли билан йиғар эдилар. Қирол ҳокимияти солиқлар йиғиш ҳуқуқини банкирларга ва судхўрларга тез-тез сотиб турарди. Бундай ҳуқуқни сотиб олганлар қонуний ва ноқонуний солиқлар йиғишни пунчалик кучайтирар эдиларки, оқибатда кўп деҳқонлар ўз уй-жойлари ва мол-мулкларини сотиб, шаҳарларга иш излаб кетишга мажбур бўлар эдилар ва шу тариқа ишсиз ҳамда қашшоқлар сафини тўлдириб турар эдилар.

Абсолютизмнинг келиб чиқиши ва ривожланиши Капиталистик уклад ривожланишининг ва феодализм емирилиши бошланишининг муқаррар натижаси абсолютизмнинг қарор топиши бўлади. Абсолютизмга ўтишдан XVI-XVII асрларда француз жамятининг энг кенг табақалари манфаатдор эди. Абсолютизм дворянларга ва руҳонийларга ҳам зарур эди. Чунки улар учун иқтисодий қийинчиликларнинг ва учинчи табақа томонидан сиёсий сиқувнинг ўсиши кучайиб бораётган бир шароитда фақат марказлашган ва кучли давлат ҳокимияти кенг табақа имтиёзларининг сақланиб қолишини таъминлай оларди.

Абсолютизмдан мустақкамланиб бораётган буржуазия ҳам манфаатдор эди. Буржуазия ҳали сиёсий ҳокимиятга даъво қила олмас, лекин у феодалларнинг ўзбошимчаликлари билан XVI асрдаги Реформация муносабати билан қўзғалган диний урушлардан қирол ҳимоясига муҳтож эди. Тинчлик, адолат ва ижтимоий тартиб ўрнатилиши француз деҳқонларининг энг асосий орзу-умиди эди. Бу деҳқонларнинг қўз ўнгида фақат кучли ва раҳмдил қирол ҳокимияти томонидангина амалга оширилиши мумкин бўлиб кўринарди.

Қиролнинг ички ва ташқи муҳолифлари тугатилгач, ягона маънавий ва миллий ўзликни англаш кенг французлар оммасини тож-тахт атрофида жипслаштиргач, қирол ҳокимияти жамиятда ва давлатда ўз мавқеини жуда мустақкамлаб олишга сазовор бўлган. Қирол ҳокимияти кенг жамоатчилик оммасига таяниб абсолютизмга ўтиш даврида катта сиёсий кучга ва ҳатто ўзини тугдирган жамиятда нисбатан мустақилликка эга бўлиб олган.

XVI асрда абсолютизмнинг вужудга келиши прогрессив характерга эга эди, негаки ягона ва кучли қирол ҳокимияти Франциянинг ҳудудий бирлашишини, ягона француз миллатининг шаклланишини ниҳоясига етказган, саноат ва савдонинг жуда тез ривожланишига қўмаклашган, маъмурий бошқарув тизимининг оқилона ташкил этилиши имконини берган. Бироқ XVI-XVIII асрларда феодал тузумнинг емирилиши кучайиб бориши билан абсолют монархия, жумладан, унинг ўз-ўзидан ривожланиб борган ҳокимият органлари тобора жамият устида юксала бориб, ундан ажралган ва у билан ҳал этиб бўлмайдиган қарама-қаршиликларга учраган.

Шундай қилиб, абсолютизм сиёсатида реакцион ва авторитар¹⁴ белгилар муқаррар пайдо бўлиб, муҳим аҳамият касб эта бошлади. Гарчанд, қирол ҳокимияти ўзининг туб мақсадлари йўлида меркантилизм¹⁵ ва протекционизм¹⁶ сиёсатидан фойдаланган, капитализмнинг ривожланишини муқаррар тез-

¹⁴ **Авторитар** - ҳокимият, диктатура, обрў ва шу кабиларга кўр-кўрона ва сўзсиз бўйсунишга асосланган дегани.

¹⁵ **Меркантилизм** - XVI-XVII асрларда савдо буржуазияси манфаатларини акс эттирган, мамлакат фаровонлиги ишлаб чиқариш туфайли эмас, ташқи савдо туфайли юзага келадиган деб даъво қилган иқтисодий таълим; фақат фойдани кўзлаш, манфаатпарастлик.

¹⁶ **Протекционизм** - лотин тилидан олинган, давлатнинг миллий иқтисодиётни чет эл рақобатидан ҳимоя қилишга қаратилган иқтисодий сиёсати. Мамлакат саноатини молиявий рағбатлантириш, экспортни рағбатлантириш, импортни камайтириш воситасида амалга оширилади.

лаштирган бўлса ҳам, ammo абсолютизм ҳеч қачон буржуазия манфаатларини ҳимоя қилишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган, аксинча у феодал давлатнинг бутун қудратидан ҳалокати муқаррар бўлган феодал тузумни, шунингдек дворянлар ва руҳонийларнинг синфий ва табақа имтиёзларини сақлаб қолишда фойдаланганди.

XVIII аср ўрталарига келганда феодал тузумнинг чуқур инқирози феодал давлатнинг барча жабҳалари тушкунликка учрашига ва емирилишига олиб келди. Абсолютизмнинг ҳалокати муқаррар бўлиб қолди. Суд-маъмурий ўзбошимчаликар энг чекка нуктасига эришди. Қирол саройининг ўзи беҳуда ва беъмани исрофгарчиликлар ва вақт ўтказишлар (ниҳоясиз байрамлар, маскарадлар, ҳар хил ўйин-кулги кечалари, овлар ва бошқа кўнгил очар ўйинлар) рамзи бўлиб қолган эди. Қирол саройини "миллат қабристони" деб бежиз атамаган эдилар.

Қирол ҳокимиятининг кучайиши

Абсолют монархия даврида олий сиёсий ҳокимият бутунлай ва тўлиқ қиролга ўтган ва у ҳеч қандай давлат органи билан тақсимланмаганди. Мутлақ ҳокимиятга эга бўлиш учун қиролга феодаллар олигархияси ва католик черковнинг сиёсий оппозициясини бартараф этиши, табақа-вакиллик муассасаларини тугатиши, марказлашган бюрократик аппарат, доимий армия, полиция таъсис этиши зарур эди.

XVI асрда эндиликда Генерал штатлар чақирилмай қўяди. 1614 йилда Генерал штатлар охириги марта чақирилиб, тезда тарқатиб юборилади ва 1789 йилгача ҳеч қачон чақирилмайди. Баъзи вақтларда қирол муҳим ислохотларнинг лойиҳаларини кўриб чиқиш ва молия масалаларини ҳал қилиш учун нотабллар (феодал аслзодалар)ни йиғиб турарди. XVI асрда (1516 йилги Болонья конкордати бўйича ва 1598 йилги Нант эдикти асосида) қирол Франция католик черковини тўлиқ ўзига бўйсундирганди.

XVI-XVII асрларда Париж парламенти қирол ҳокимиятининг ўзига хос сиёсий муҳолифи сифатида майдонга чиқади. Бу вақтга келиб, у феодал зодагонларнинг таянчига айланиб, бир неча марта ўзининг ремонстрация ҳуқуқидан фойдаланган ҳамда қирол ҳужжатларини рад қилган (қайтарган) эди. 1667 йилги қирол ордонанси билан шундай қоида ўрнатиладики, бунга кўра, қирол ордонанси чиққандан сўнг фақат маълум муддат ичида ремонстрация қилиниши мум-

кин эди ва иккинчи марта (қайта) реконструкцияга йўл қўйилмасди. 1668 йилда қирол Людовик XIV Париж парламентига келиб, унинг архивидан Фронда давридаги, яъни XVII аср ўрталарида абсолютизмга қарши чиқишларга тааллуқли барча протоколларни ўз қўли билан олиб ташлаган. 1673 йилда Людовик XIV томонидан шундай қоида ўрнатилдики, парламент энди қирол ҳужжатларини рўйхатдан ўтказишни рад этиш ҳуқуқига эга эмас, реконструкция эса фақат алоҳида баён қилиниши мумкин эди. Бу амалда парламентни муҳим имтиёзларидан - қирол қонунларига протест келтириш ва уларни рад этиш ҳуқуқларидан маҳрум қилди.

Қирол ҳокимияти ва унинг муайян ваколатлари характери ҳақидаги умумий тасаввурлар ҳам ўзгарди. Генерал штатларнинг таклифи бўйича француз монархияси илоҳий деб эълон қилиниб, қирол ҳокимиятига эса муқаддас деб қараладиган бўлди. Қиролнинг янги: "қирол худонинг саҳовати" деган расмий уявони жорий этилди. Қирол ҳокимиятининг суверенитети ва чекланмаганлиги ҳақидаги тасаввурлар батамом ўрнатилди. XVII асрнинг иккинчи ярмида Францияда чекланмаган ёки абсолют монархия узил-кесил қарор топган, мамлакатни бошқариш иши бутунлай ва тўлиқ қирол қўлига ўтган. Айниқса, Людовик XIV қироллик қилган (1643-1715) йиллар абсолют монархиянинг энг кучайган даври бўлди. Бу ҳолат Людовик XIV нинг: "Давлат менинг ўзим" деган сўзлари билан ҳам тасдиқланади.

Абсолютизм илоҳий ҳуқуққа таянади деган қарашлар қиролнинг шахсий ҳокимиятчиликка ва деспотизмга асосланади дегани эмас эди. Қиролнинг имтиёзлари қонуний тартиб доирасидан четга чиқмаслиги лозим эди ва "қирол Давлат учун хизмат қилади" деб ҳисобланарди.

Умуман француз абсолютизми қирол ва давлатнинг чамбарчас алоқада эканлиги, бирининг иккинчисини ўзига олиши концепциясига асосланади. Қиролнинг ўзи, унинг мол-мулки, оиласи француз давлати ва миллатига тегишлидир, деб ҳисобланарди. Юридик жиҳатдан қирол ҳар қандай ҳокимиятнинг манбаи деб тан олинади. Унинг ҳокимияти ҳеч қандай назорат қилинмас эди. Бу, жумладан, қиролнинг қонун чиқариш соҳасида тўла эркинлигининг мустаҳкамланишига олиб келди. Абсолютизм даврида қонун чиқариш ҳокимияти фақат танҳо қиролга тегишли бўлиб, "битта қирол, битта қонун" деган тамойил расмийлаштирилди. Қирол ҳар қандай давлат

ёки черковга оид мансабдор шахсларни тайинлаш ҳуқуқига эга эди. Қирол давлат бошқарувининг барча масалалари бўйича охирги, энг сўнги инстанция эди. Қирол энг муҳим ташқи сиёсий масалаларни ҳал қилган, давлатнинг иқтисодий сиёсатини белгилаган, солиқлар ўрнатган, давлат маблағларини олий тақсимловчи сифатида майдонга чиққан. Унинг номидан суд ҳокимияти амалга ошириларди.

**Марказий бошқарув
аппаратининг ташкил
этилиши**

Абсолютизм даврида марказий давлат органлари ўсган ва мураккаблашган. Бироқ бошқарувнинг феодал усуллариининг ўзи ҳам барқарор ва аниқ давлат маъмуриятини ташкил этишга тўсқинлик қилган. Қирол ҳокимияти тез-тез ўз хоҳишича янги давлат органлари тузиб турган, лекин улар кейин уни қаноатлантирмасдан қайта ташкил этилган ёки тугатилган.

XVI асрда **давлат котиблари** деган мансабдор шахслар пайдо бўлади. Улардан бири, айниқса, қирол ёш, вояга етмаган ҳолларда амалда биринчи вазир функцияларини бажарарди. Бу мансаб расман бўлмаган, лекин, масалан, Ришелье бир шахсда 32 та давлат лавозими ва унвонларини бирлаштириб турган. Бироқ Генрих IV, Людовик XIV, шунингдек, Людовик XV даврида (1743 йилдан кейин) қирол давлат бошқарувида раҳбарликни ўзи амалга оширган, атрофидаги унга катта сиёсий таъсир ўтказган шахсларни олиб ташлаган.

Эски давлат мансаблари (масалан, 1627 йилда коннетабль мансаби) тугатилган ёки ҳар қандай аҳамиятини йўқотган ва оддий сердаромад енгил ишларга айлантирилган. Фақат **канцлер** ўзининг илгариги қудратини сақлаб қолган ва давлат бошқарувида қиролдан кейинги иккинчи шахс бўлиб олган эди.

Давлатда ихтисослашган марказий маъмуриятга эҳтиёжнинг ўсиши натижасида XIV асрнинг охирида **давлат котибларининг** роли оширилади. Уларга бошқарувнинг алоҳида соҳалари (ташқи ишлар, ҳарбий ишлар, денгиз ишлари ва мустамлакалар, ички ишлар) топширилади. Давлат котиблари дастлаб (айниқса Ришелье даврида) соф ёрдамчилар ролини ўйнаган бўлса, Людовик XIV даврида қирол шахсига яқинлашиб, унинг шахсий чиновниклари ролини бажарган.

Давлат секретарлари функциялари доирасининг кенгайиши марказий аппаратнинг тезда ўсишига, унинг бюрократлашувига олиб келади. XVIII асрда давлат секретарларининг

Ўринбосарлари лавозими жорий этилиб, уларнинг ҳузурида катта бюро ташкил қилинади ва у ўз навбатида секцияларга бўлинади. Бунда чиновниклар қатъий ихтисослаштирилган ва иерархияга (босқичма-босқич бўйсунитиш тизимига) асосланган эди.

Марказий бошқарувида дастлаб **молия суперинтенданти** (Людовик XIV даврида у молия ишлари буйича Кенгаш билан алмаштирилган), сўнгра **Бош молия назоратчиси** катта роль ўйнайди. Бу мансаб Кольбердан (1665 йилдан) бошлаб жуда катта аҳамият касб этади. У фақат давлат бюджетини тузиш ва Франциянинг бутун иқтисодий сиёсатига раҳбарлик қилиш билан шуғулланмай, амалда маъмурият фаолиятини назорат ҳам қилган, қироллик қонунларини тузиш соҳасидаги ишларни ҳам ташкил этган эди. Вақт ўтиши билан бош молия назоратчисининг ҳузурида 29 та турли-туман хизматлар ва кўп сонли бюролардан иборат катта аппарат пайдо бўлади.

Қирол ҳузуридаги маслаҳатчилик функцияларини бажарувчи қироллик кенгашлари тизими ҳам бир неча марта ислоҳ қилинган. Людовик XIV 1661 йилда **Катта кенгаш** тузди. Унга герцоглар ва Франциянинг бошқа пьерлари, вазирлар, давлат котиблари, канцлер, шунингдек, махсус тайинланган давлат маслаҳатчилари (булар асосан мантия дворянлардан тайинланган) киритилади. Катта кенгашга қиролнинг ўзи, у йўқлигида канцлер раислик қиларди. Мазкур кенгаш энг муҳим давлат масалалари (черков билан муносабат ва ҳоказолар)ни кўриб чиқар, қонун лойиҳаларини муҳокама қилар, баъзи қолларда маъмурий ҳужжатлар қабул қилар ва энг муҳим суд ишларини ҳал этарди. Ташқи сиёсат масалаларини муҳокама қилиш учун ўз таркиби бўйича анча тор доирадаги кишилардан иборат **Юқори кенгаш** ҳам чақириларди. Унга одатда ташқи ишлар ва ҳарбий ишлар бўйича давлат котиблари, бир қанча давлат маслаҳатчилари таклиф этиларди. **Депеш кенгаши** ички бошқарув масаларини муҳокамадан ўтказиб, маъмурият фаолиятига тааллуқли қарорлар қабул қиларди. **Молия масалалари буйича кенгаш** давлатнинг молия сиёсатини ишлаб чиқиб, давлат хазинасига келиб тушадиган янги маблағларни изларди.

Маҳаллий бошқарув Жойлардаги бошқарув ўта мураккаблиги ва чалкашлиги билан ажралиб турарди. Баъзи мансаблар (масалан, балья) бу даврда сақланиб қолган, лекин уларнинг роли тобора пасайган. Жойларда

жуда кўп сонли ихтисослашган хизматлар: суд бошқармаси, молия бошқармаси, йўлларни назорат қилувчи бошқарма ва ҳоказолар пайдо бўлади. Бу хизматларнинг ҳудудий чегаралари ва функциялари аниқ ўрнатилмаган эди. Бу жуда кўп шикоятларни ва низоларни келтириб чиқарарди. Маҳаллий маъмуриятнинг хусусиятлари кўпинча қиролликнинг баъзи қисмларида эски феодал қурилмалар (собик сеньорийларнинг чегаралари)нинг, черков ер эгалигининг сақланиб қолганлигидан келиб чиққан. Шу сабабли қирол ҳокимияти томонидан ўтказилган марказлаштириш сиёсати Франциянинг бутун ҳудудига тенг даражада тегмади.

XVI асрнинг бошида марказнинг сиёсатини жойларда ўтказадиган орган сифатида губернаторлар мавжуд эди. Улар қирол томонидан тайинланган ва алмаштирилган, лекин вақти-вақти билан бу мансаб таниқли дворянларнинг оилалари қўлига ўтиб турган. XVI асрнинг охирига келиб губернаторлар қатор ҳолларда марказий бошқарувдан мустақил бўлиб олган. Бу, албатта, қирол сиёсатининг умумий йўналишига зид эди. Шунинг учун қирол аста-секин губернаторларнинг ваколатларини соф ҳарбий бошқарув соҳасигагина тегишли қилиб қўйган.

Бу даврда француз қироллари жойларда ўз мавқеларини мустақкамлаш учун 1535 йилдан провинцияларга турли вақтинчалик топшириқлар билан **комиссарлар** жўнатиб турганлар. Бироқ улар тез орада судни, шаҳар маъмуриятини, молияни текшириб турадиган доимий мансабдор шахс бўлиб қолганлар. XVI асрнинг иккинчи яримида уларга **интендантлик** унвони берилган. Улар эндиликда фақат назоратчилар сифатида эмас, балки ҳақиқий маъмурлар сифатида ҳаракат қила бошлаганлар. Уларнинг ҳокимияти авторитар тусга кирди. 1614 йилги Генерал штатлар, сўнгра эса нотаблларнинг мажлиси интендантларнинг хатти-ҳаракатларига норозилик билдирганлар. XVII асрнинг биринчи ярмида интендантларнинг ваколатлари бироз чекланди, Фронда даврида эса бу мансаб умуман тугатилади. 1653 йилда интендантлар тизими яна тикланиб, улар махсус молиявий округларга тайинлана бошлайди. Интендантлар марказий ҳукумат билан, аввало Бош молия назоратчиси билан тўғридан-тўғри алоқада бўлганлар. Интендантларнинг функциялари фавқулодда кенг бўлиб, молиявий фаолият билан чегараланиб қолмаган. Улар фабрикаларни, банкларни, йўлларни, кемасозлик ва бошқа-

ларни назорат қилишни амалга оширганлар, саноат ва қишлоқ хўжалигига тааллуқли турли статистик маълумотларни тўрлаганлар. Уларга жамоат тартибини сақлаш, қашшоқлар ва дайдиларни кузатиб туриш, умумий тартиб-қоидаларга, қарашларга хилоф иш, ҳаракатлар, фикрларга қарши кураш олиб бориш мажбурияти юкланган. Интендантлар армияга рекрут йиғимлари, қўшинларнинг жойлаштирилиши устидан, уларнинг озиқ-овқат билан таъминланиши ва бошқаларни кузатиб турганлар. Ниҳоят, улар ҳар қандай суд ишларига аралаша олганлар, қирол номи билан тергов олиб бора олганлар, бальяж ва сенешалликлар судларида раислик қила олганлар.

Марказлаштириш шаҳар бошқарувига ҳам тегишли бўлган. Муниципал маслаҳатчилар (эшвенлар) ва мэрлар сайланмайдиган бўлди, уларнинг ўрнига одатда маълум ҳақ эвазига қиролнинг маъмурлари тайинланарди. Қишлоқларда доимий қироллик маъмурияти бўлмай, энг қуйи звенода маъмурий ва суд функциялари **деҳқонларнинг жамоалари ва жамоа кенгашлари** томонидан амалга оширилади. Бироқ интендантларнинг чексиз қудрати туфайли XVII асрнинг охирига келиб қишлоқларнинг ўзини ўзи бошқаруви тушқунликка учрайди.

Давлат молияси

Хазинага келиб тушадиган пул маблағларининг асосий манбаи солиқлар эди.

Солиқлардан талья энг асосийси ҳисобланган. Шунингдек, **капитация** - жон солиғи ҳам катта аҳамиятга эга эди. Бу солиқ дастлаб Людовик XIV томонидан ҳарбий харажатларни қоплаш учун жорий этилганди. Олий табақалар жуда катта даромадга эга бўлсалар ҳам солиқлардан тўла озод этилганди.

Қироллик хазинасини тўлдириб туришнинг муҳим манбаларидан бири қўшимча солиқлар эди. Уларнинг сони доимо ошиб борган. Аҳоли учун айниқса туз солиғи жуда оғир эди. Хазинага, шунингдек, савдо пошлиналаридан, қироллик монополиялари (почта, тамаки ва бошқалар)дан келадиган даромадлар ҳам келиб тушарди. Давлатнинг қарзлар бериши кенг тарқалганди.

Даромадлар ўсишига қарамай давлат бюджети жуда тақчилликка келтириб қўйилган. Бу доимий армияга ва ҳаддан зиёд кенгайиб бораётган бюрократик аппаратга кетадиган харажат ҳисобига юз берган. Қиролни ва унинг оиласини боқиш, қирол овини ташкил этиш, дабдабали қабул маросим-

лари, маскарадлар ва бошқа кўнгил очишлар учун жуда катта маблағлар сарфланарди.

Суд тизими Суд тизимининг марказлашуви кучайиб боришига қарамай, у архаик ва мураккаб бўлиб қолаверди. Франциянинг баъзи қисмларида то XVIII асргача сеньорлик адлияси сақланиб қолган. Қироллик ордонанслари фақат уларни амалга оширишни тартибга солган. Баъзан қироллар сеньорларнинг суд ҳуқуқини сотиб олардилар. Масалан, 1674 йилда Парижга туташ сеньорликлардаги суд ҳуқуқини сотиб олгандилар. Черков судлари мустақил суд тизими ҳисобланган, лекин уларнинг юрисдикцияси энди асосан черковнинг ички масалалари билан чекланган. Махсус ихтисослашган трибуналлар: коммерция, банк, адмираллик ва бошқа трибуналлар ҳам мавжуд эди.

Қироллик судлари тизими жуда чалкаш бўлган. XVIII аср ўртасида превотликлардаги қуйи судлар тугатилади. Балаяжлардаги судлар сақланиб қолади, лекин уларнинг таркиби ва компетенцияси доимо ўзгариб турарди. Париж парламенти ва бошқа шаҳарлардаги суд парламентлари илгаригидек муҳим роль ўйнарди. Бу вақтда апелляция шикоятларнинг жуда ошиб кетиши муносабати билан парламентларнинг ишини енгиллаштириш мақсадида 1552 йилда чиқарилган эдикт билан анча йирик балаяжларда жиноят ва фуқаролик ишларини кўриш бўйича апелция суд ташкил этиш назарда тутилган эди.

Армия Абсолютизм мунтазам армияни ташкил этиш ишлари ниҳоясига даврида марказ етади. Бу ўша вақтда Европадаги энг йирик лаштирилган асосдаги армиялардан бири эди. Бу вақтда, шунингдек, доимий қироллик флоти ҳам тузилганди.

Людовик XIV даврида муҳим ҳарбий ислоҳот ўтказилади. Бунга кўра, чет элликларни армияга ёллашдан воз кечилган ва маҳаллий аҳоли орасидан кўнгиллиларни рекрутликка олишга ўтилган соҳилга яқин провинциялардан матрослар олинган эди. Аскарлар учинчи табақанинг қуйи қисмидан, "ортиқча кишилар"дан олинган эди. Аскарлик хизмати шароитлари жуда оғир эди. Ёлловчилар кўпинча алдаш ва айёрлик йўлини тутишарди. Армияда қамчи (калтак) интизоми ҳукм суларди.

Армияда юқори қўмондонлик лавозимлари қатъий унвонли зодагонларнинг вакилларига берилган. Зобитлик лаво-

зимларини эгалашда кўпинча наслий ва хизматчи дворянлар ўртасида кескин қарама-қаршилиқлар келиб чиққан. 1781 йилда наслий дворянлар зобитлик лавозимини эгаллашга бўлган ҳуқуқни ўзларида мустаҳкамлаб олишга эришганлар. Зобитликни ушлаб туришнинг бундай тартиби армиянинг жанговар тайёргарлигига салбий таъсир этган.

Полиция Абсолютизм даврида кенг тармоқли полиция ташкил этилди. Провинцияларда, шаҳарларда, йирик йўлларда ва бошқа жойларда полиция органлари тузилди. 1667 йилда **полиция генерал-лейтенанти** лавозими таъсис этилиб, унга бутун қироллик миқёсида тартибни сақлаб туриш мажбурияти юкланди. Унинг ихтиёрида **ихтисослашган полиция бўлимлари, отлиқ полиция гвардияси**, дастлабки терговни олиб борадиган **суд полицияси** мавжуд эди.

Айниқса, Парижда полициячилик хизматини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор берилган. Пойтахт квартаалларга бўлиниб, уларнинг ҳар бирида полиция комиссарлари ва сержантлари бошчилигидаги махсус полиция гуруҳлари ҳаракат қиларди. Полициянинг функциясига тартибни сақлаш ва жиноятчиларни қидириб топиш билан бир қаторда, ахлоқни назорат қилиш, жумладан, диний намойишлар устидан кузатиб туриш, ярмаркалар, театрлар, кафе-ресторанлар, кабарелар, фоҳишахоналар ва бошқаларни назорат қилиш кабилар ҳам кирарди. Генерал-лейтенант умумий полиция (хавфсизлик полицияси) билан бир қаторда, шунингдек, **сиёсий полицияга** ҳам бошчилик қиларди. Сиёсий полиция яширин қидирувнинг кенг тармоқли тизимидан иборат эди. Қиролнинг душманлари ва католик черков устидан, эркин фикр билдирувчи барча шахслар устидан яширин назорат ўрнатилганди.

5. Францияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Француз ҳуқуқи тарихида Фарбий Европа ўрта асрлар ҳуқуқининг типик белгилари ўзининг анча тўлиқ ифодасини топганди. Ўрта асрларнинг барча босқичларида феодал жамиятнинг ажралиб қолганлигини ўзида акс эттирган ҳуқуқ манбаларининг кўп-

лиги ва партикуляризм¹⁷ Францияда ягона миллий ҳуқуқ тизимининг ташкил этилишига тўсқинлик қиларди. Мамлакатнинг сиёсий бирлашувига, диний-маънавий умумийликка ва абсолютизм ўрнатилишига қарамай, француз ҳуқуқи 1789 йилги инқилобга қадар кўп сонли ҳуқуқий тизимларнинг йиғиндисидан иборат эди. Бундай ҳуқуқий тизимлар ё маълум доирадаги шахсларга (руҳонийлар, савдогарлар ва бошқаларга), ёки муайян, унча катта бўлмаган ҳудудларга тарқатилган. Вольтернинг захархандалик билан таъкидлашича, "почта отларини алмаштириб, ҳуқуқни ҳам алмаштирганлар".

Ҳуқуқнинг муҳим манбаи **одатлар** ҳисобланган. X асрга келиб Францияда Сали ҳақиқати ва бошқа варвар қабилаларининг одатлари ҳаракат қилмай қўйганди. Уларнинг ўрнига феодал тарқоқлик шароитларида алоҳида минтақаларнинг, сеньорларнинг ва ҳатто жамоаларнинг **ҳудудий ҳуқуқий одатлари (кутюмлар)** келади. Йирик феодал эгаликлар (Нормандия, Анжу, Бретань ва бошқалар) доирасида улар жуда хилма-хиллиги билан ажралиб турарди. Айниқса шимолий Францияда кутюмларнинг аҳамияти катта эди. Шимолий Франциянинг "одат ҳуқуқи" мамлакати деб аталиши ҳам бежиз эмас эди.

Одатлар оғзаки шаклда юзага келади. Шу сабабли Франциянинг шимоли "ёзилмаган ҳуқуқ мамлакати" деган ном билан юритилади. Одат ҳуқуқи маҳаллий ёки минтақавий миқёсдаги муайян ҳудудда авлоддан-авлодга ўтиб келган одатларнинг тан олиниши асосида шаклланганди. Одат ҳуқуқининг кучи ва нуфузи шу билан белгиланган эдики, у феодал жамият ҳудудий жамоаларининг ҳақиқий эҳтиёжларини акс эттириб, қоида бўйича, келишув асосида келиб чиққан ва давлат ҳокимиятининг зўравонлигига бутунлай алоқаси бўлмаганди. Шунинг учун кутюмлар гарчи мажбурий кучга эга бўлса ҳам, кўп ҳолларда уларга риоя қилиш эркин эди.

Одатларни судларда тан олиш учун улар "қадим замонлардан буён", яъни ҳеч бўлмаганда 40 йилдан бери маълум бўлиши зарур эди. XII асрдан бошлаб алоҳида кутюмлар ёзила бошланиб, XIII аср ўртасига келиб эса Нормандияда одат ҳуқуқининг нисбатан тўла тўплами - **Нормандиянинг катта кутюми** (1255 йилда) тузилган ва суд амалиётида фой-

¹⁷ **Партикуляризм** - айрим ўлкаларнинг умумдавлат манфаатлари билан ҳисоблашмай, ажралиб чиқиб, мустақил бўлишга интилиши.

даланилган. Шу вақтдан бошлаб қироллик судьялари ва легистлар томонидан ёзилган маҳаллий одат ҳуқуқининг қатор хусусий ёзувлари пайдо бўлади. Шундай илк ёзувлардан бири Пьер де Фонтен томонидан ёзилган "Дўстга маслаҳат" (1253 йилда) ҳисобланади. Бироқ ўрта асрда Францияда машҳур ва кенг тарқалган одат ҳуқуқи тўплами - **Бовези кутюмлари** (1283 йил атрофида ёзилган) бўлганди. Унинг муаллифи қироллик бальяси Филипп де Бомануар ҳисобланади. Бовези кутюмлари гарчи, аввало, Клермонт графлиги (Франциянинг шимоли-ғарби) суд округларидан бирининг ёзувига таянган бўлса ҳам, Филипп де Бомануар ўз асарларида бошқа суд округларининг кутюмларига ҳавола қилиб ҳамда каноник ва рим ҳуқуқининг қатор қоидаларини қўшиб, одат ҳуқуқининг анча кенг тафсиллини берди. Тўплам муқаддима ва 70 та бобдан иборат бўлиб, гарчи унда ҳуқуқий материал тизимга солинмаган ва бир бутун, яхлит тарзда баён қилинмаган бўлса ҳам, ҳуқуқнинг турли масалалари (суд ва суд жараёнининг ташкил этилиши, турли тоифадаги шахсларнинг ҳуқуқий ҳолати, ер эгалиklarининг ҳуқуқий режими ва бошқалар) бўйича катта миқдордаги кутюмлар мужассамлаштирилган эди. Бовези кутюмлари ҳуқуқий одатларни нафақат маҳаллий аҳоли учун, балки давлат ҳокимияти учун ҳам қатъийлиги тамойилини - "Қиролнинг ўзи одатларга амал қилиши ва бошқаларни бу одатларга риоя этишга мажбурлаши лозим"лигини мустаҳкамлади.

Бовези кутюмларидан кейин шу каби бошқа бир қанча тўпламлар пайдо бўлади. Булар: **Тулуза кутюмлари** (1296 йилда), **Бретаньининг қадимги кутюми** (1330 йилда) кабилар эди. Айниқса, 1389 йилда тузилган **Франциянинг катта кутюмлар тўплами** судларда жуда юқори нуфузда фойдаланилган. 1454 йилда Карл VII махсус ордонанс чиқариб, барча бальяларга ўз бальяжларидаги кутюмларнинг ягона тўпламларини ишлаб чиқиш ва уларни умумлаштириш учун Париж парламентиغا жўнатиш ҳақида буйруқ беради. Бу буйруқ асосида XVI асрда 60 та "катта" кутюмлар тўпламлари ва 200 тага яқин "кичик" кутюмлар тўпламлари тузилган ва таҳрир қилинган эди.

Кутюмлар тўпламларининг тузилиши одат ҳуқуқининг хилма-хиллигини тугатмай, уни тўхтатиб қўйишга ёрдам берди. Таҳрир қилинган кутюмлар қонун эга бўлган бир қатор сифатларни: қатъийлик, барқарорлик, ўзгармаслик, дои-

мийлик кабиларни ўз ичига оларди. Бироқ, гарчи, уларни таҳрир қилиш қирол ҳокимияти буйруғи билан амалга оширилганлиги уларнинг давлат томонидан санкцияланишини англатса ҳам, уларга қонун сифатида қаралмаган.

Қайта ишланган кўринишдаги кутюмлар қироат билан баён этишда ҳам анча қулай эди. Шунинг учун XVII-XVIII асрларда кутюмларни ва алоҳида ҳуқуқий институтлар бўйича суд қарорларини бир хиллаштиришга ва шу тариқа ягона умумфранцуз ҳуқуқи ташкил этиш гоёсини асослашга ҳаракат қилувчи қатор йирик асарлар пайдо бўлади. Буларга Лвуазелнинг, Домнинг, Потенинг асарларини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Франциянинг жанубида рим ҳуқуқи аста-секин ҳуқуқнинг энг муҳим манбаи бўлиб қолган. Галлияга рим ҳуқуқининг таъсири Юлий Цезарнинг босқинчилик юришлари вақтидаёқ келиб чиққан эди. У ўз мавқеини асрлар давомида сақлаб қолган, бироқ аста-секин ўзига хос **галло-рим ҳуқуқи**га айланган эди. Галло-рим ҳуқуқи Юстинианнинг Византия кодификациясига эмас, Феодосия қонунчилигининг соддалаштирилган нақллари (ривоятлари)га ва вестгот қироли Алларик томонидан тузилган рим ҳуқуқининг варварлашган тўпламига таянади. Француз юристлари бунда қадимги матнлардаги сўз ёки иборалар шарҳини, изоҳини бериш методларидан фойдаланиб, рим ҳуқуқининг ушбу ёдгорликларини шарҳлаган ва ўз фаолиятларини глоссаторларнинг¹⁸ машҳур италян мактабини ташкил этишгача кенгайтириб юборган эдилар. Бироқ рим ҳуқуқининг Францияда ҳақиқий қайта тикланиши XIII асрдан мамлакатнинг жанубида бошланганди. Бу, аввало, Юстинианнинг рим ҳуқуқи учун йўл очувчи глоссаторлар мактабининг фаол фаолияти билан боғлиқ эди. Бу мактабнинг таниқли вакилларидан бири - Платетин XIII аср бошида Монтпеле университетиде Рим ҳуқуқини (ҳаммадан аввал Юстиниан Дигесталарини) ўқитишни ташкил қилган. Сўнгра Франциянинг бошқа университетларида ҳам юридик факультетлар очила бошланган.

Француз профессор-глоссаторлари томонидан фойдаланилган метод худди шу мактабнинг италиялик асосчилари томонидан қўлланилган методнинг ўзи эди. Француз профессор-глоссаторлари Юстиниан Дигесталарини шарҳлаб, улар-

¹⁸ Глоссаторлар - қадимги матнлардаги сўз ёки иборалар изоҳини, шарҳини ишлаб чиқувчилар.

нинг матнига шарҳ ва тушунтириш (глосса) лар киритишган. Булар ҳам ўз навбатида ўрганилиб, умумлаштирилган ва шарҳланган. Шу тариқа вужудга келган ва глоссаторлар томонидан тушунтирилган рим ҳуқуқи Францияга "олимлар ҳуқуқи" сифатида киритилган, у қироллик судлари амалиётидан узоқда бўлиб қолган.

Францияда қирол ҳокимиятининг рим ҳуқуқига муносабати "икки юзлама" характерга эга эди. Бир томондан, қироллар ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун рим оммавий ҳуқуқининг кўпгина формулаларига¹⁹ ҳавола этиб, легистлардан давлат аппаратида фойдаланишган. Бироқ, бошқа томондан, рим ҳуқуқининг қонунлаштирилишини рим-герман императорларининг олийлигини тан олиш деб тушуниш мумкин эди. Шунинг учун қирол Филипп Август, ҳатто Париж университетида рим ҳуқуқини (гарчи у қироллик доменларининг бошқа университетларида ўрганилишида давом этган бўлса ҳам) ўқитишни тақиқлаган. Париж университетида рим ҳуқуқини ўқитишга расман 1679 йилда қирол Людовик XIV даврида рухсат берилган эди.

Француз қироллари рим ҳуқуқининг ақидапарастлик аҳамиятини тан олиб, уни амалиётда қўллашни чеклаган эдилар. Людовик Муқаддас (XIII асрда) уни француз қироллигида мажбурий эмас деб қарор чиқаради. Филипп Жасур одат ҳуқуқи мамлакатада амалиётдаги юристлар томонидан рим ҳуқуқидан фойдаланишни тақиқлайди. Жанубда эса рим ҳуқуқи қирол ҳокимияти томонидан (Филипп Чиройли даврида 1312 йилдан бошлаб) "ёзилган одатларнинг" ўзига хос тури сифатида тан олинган. Шундан Франциянинг жануби дастлаб одат ҳуқуқи мамлакати ҳисобланиб, фақат XIV асрдан бошлаб уни "ёзма ҳуқуқ мамлакати" деб аташ мустаҳкамланади. Шундай бўлса ҳам Франциянинг бу икки ҳудудий ҳуқуқий массивлари ўртасидаги чегара чизиқлари ҳеч қачон мутлақ аниқ ва шартсиз бўлмаган.

Жанубда аста-секин маҳаллий ҳуқуқий одатлар тушқунликка учраб, рим ҳуқуқи умумий ҳуқуқ сифатида тан олинади ва суд амалиётига кириб келади. XIV-XV асрларда бу жараён ёзилмаган ҳуқуқ мамлакатига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Гарчанд бу ерда рим ҳуқуқи фақат ёзма идрок ва

¹⁹ **Формула** - латинча сўздан олинган бўлиб, бирор фикр ёки қонуннинг қисқа ва аниқ таърифи, ифодаси.

ҳуқуқнинг қўшимча манбаи сифатида кўрилган бўлса ҳам, кутюмларга уларни таҳрир қилиш ва ёзиш давомида муҳим таъсир ўтказган. Бунга парламентнинг фаолияти кўмаклашган. Парламентларда бу вақтда постгlossаторлар (бартолистлар) катта нуфуздан фойдаланганлар. Схоластика²⁰ усулидан фойдаланишда ва рим ҳуқуқининг умумий тамойилларини шакллантиришда таниқли италян постгlossатори Бартолнинг издошлари Орлеан университетининг профессорлари де Ревини ва де Белпарш алоҳида роль ўйнаганлар. Француз бартолистлари рим ҳуқуқини ўрта аср жамяти шароитларига, яъни суд амалиёти (тажрибаси) эҳтиёжларига мослаштирганлар. Рим ҳуқуқи матнларидан ҳуқуқнинг умумий тамойилларини олиб чиққан бартолистларнинг таъсири кейинги асрларда ҳам акс этган. Масалан, бундан хусусан 1748 йилда таниқли юрист Поте томонидан чиқарилган Пандектлар ҳам далолат беради.

XVI асрда Францияда гуманистлар мактаби деб ном олган рим ҳуқуқи мактаби ташкил топади. Бу мактабнинг вакиллари Уйғониш даври ғояларини акс эттириб постгlossаторларга хос бўлган схоластика ва дедукция²¹ усулларини рад этганлар. Агар бартолистлар рим ҳуқуқини амалий эҳтиёжлар учун ўрганган бўлсалар, юрист-гуманистлар эса уни шундайлигича, ўз ҳолича олиб, бунда тарихийлик усулидан фойдаланган ҳолда ўргана бошлайдилар. Бу усул Францияга дастлаб Авинонда, сўнгра (1529-1550 йилларда) Буже университетига ўқитувчилик қилган италян профессори Алсиат томонидан киритилган эди. У рим ҳуқуқининг асл матнини, ҳақиқий моҳиятини ўрнатиш ва уларнинг ўзини вужудга келтирган тарихий шароитга боғлаш зарур деб ҳисоблаган. Юрист-гуманистлар Бужеда антик фалсафа, тарих нафис санъат бўйича мутахассисларни жалб қилган ҳолда маънавий марказ ташкил этишган. Улар Юстиниан кодификацияси, XII жадвал қонунлари ва бошқа қадимги рим ҳуқуқшунослигини ўрганишни анча юқори илмий даражага қўйишганди. Бу мактабда "романистлар князи" деб тан олинган Жак Куляций (1522-1590 йиллар) анча машҳур эди. Унинг асарлари асосан Юстиниан кодификациясида берилган рим юристлари ишларидан парчаларга шарҳлардан иборат бўлган. Жак Куляций

²⁰ Схоластика - черковнинг диний ақидаларини назарий асослашга қаратилган қуруқ сафсатадан иборат ўрта асрлар фалсафаси.

²¹ Дедукция - умумий ҳолатдан хусусий хулосаларга келиш, хусусий хулосалар чиқариш.

қўшимча ва қайта топилган ҳужжатларни (Ульпиандан, Феодосия кодексидан ва бошқалардан) жалб қилиб, аслида бўлмаган ва нотўғи айтилган матнларни йўқотган ва ҳақиқий рим матнларини тиклаганди. Бу йўналишда гуманистлар мактабининг бошқа таниқли вакили Жак Гodefрей катта ишларни амалга оширганди. У тарихий методдан фойдаланиб, интерполяцияларни²² аниқлаб ва бекор қилиб, император Феодосия кодексини илгариги ҳолатига келтиради. Рим ҳуқуқини илмий ўрганишга йўналтирилган юристгуманистлар суд амалиётига таъсир ўтказмаганлар, шунинг учун XVII-XVIII асрларда яна бартолистлар мавқеига ўрин бўшатиб беришган. Лекин уларнинг асарлари инқилобдан кейинги Франция қонунчилигида рим ҳуқуқи тузилмаларидан янада фойдаланиш учун негиз бўлиб хизмат қилади. Шундай қилиб, хулоса қилиш мумкинки, ўрта асрларда рим ҳуқуқи фақат ҳаракатдаги ҳуқуқнинг энг муҳим манбаи сифатидагина эмас, балки шаклланаётган миллий ҳуқуқий маданиятнинг таркибий элементи сифатида ҳам майдонга чиққанди.

Ҳуқуқнинг муҳим манбалари қаторига мамлакатнинг бутун ҳудудида тенг даражада ҳаракатда бўлган **каноник ҳуқуқ меъёрлари** ҳам кирган. Черковнинг ўз ичида фойдаланиши учун хусусий юридик тизимини ташкил этиш ҳуқуқи Рим империясида ва франклар монархиясида ҳам тан олинганди. Ана шу ердан Францияга каноник ҳуқуқ ўтиб келган. Каноник ҳуқуқ ўзининг энг юксак чўққисига XII-XIII асрларда чиққанди. Бу вақтда черков трибунларининг компетенциялари кенгайиб, улар ҳам диний, ҳам дунёвий аҳоли устидан ўз юрисдикцияларини кенгайтирганлар. Кейинги асрларда қирол ҳокимиятининг ўз суд ваколатларини мутаҳкамлаш учун олиб борган кучли кураши давомида Францияда каноник ҳуқуқнинг ҳаракат доираси қисқара бошлаган. 1539 йилги қироллик ордонанси черков судларининг клириклар (бутхона ходимлари, руҳонийлар)га эмас, дунёвий шахсларга тегишли ишларни кўришини тақиқлаган. Бу вақтга келиб қирол қиролликда танҳо ҳокимиятни амалга оширади, деган қоида ўрнатилган, шунинг учун рим папаларининг декретлари ва черков йигинларининг қарорлари французлар учун мажбурий бўлмаган. Абсолютизмнинг ташкил топиши даврида қирол-

²² **Интерполяция** - кўчирувчи ёки таржимон томонидан киритилган, ўзгартирилган сўз ва қўшимча.

нинг ваколатлари доирасига каноник ҳуқуқ меъёрларига мажбурийлик (қонун) кучини бериш ҳуқуқи ҳам киритилган. Охир оқибатда Францияда каноник ҳуқуқ ҳаракати асосига қуйидаги тамойиллар қўйилган.

Ўрта асрларда ишлаб чиқилган ва каноник ҳуқуқ тўпламига киритилган эски каноник ҳуқуққа нисбатан презумпция²³ ҳаракатда бўлган. Бунга кўра, эски каноник ҳуқуқ қирол ҳокимияти томонидан эътирозсиз тан олинган. Фақат Бонифаций VIII ва Филипп Чиройли ўртасидаги жанжал кескинлашган даврда эълон қилинган "Олтинчи китоб"нинг юридик кучи тортишувли бўлиб қолганди.

Черков томонидан қабул қилинган каноник ҳуқуқ меъёрлари каноник қонунлар тўпламида тасдиқлангандан сўнг (1582 йилда) энди махсус қироллик санкциясини (розилигини) талаб қилган. Амалда қирол судлари фақат қирол ёрлиқлари билан расман промульгация²⁴ қилинган черков тўпламларининг ва рим папаларининг ҳужжатларини эътиборга ола бошлаган эдилар. Бундан ташқари, бундай ёрлиқлар парламентларда рўйхатдан ўтказилиши лозим эди. Масалан, 1516 йилги папа булласи²⁵ кўринишида эълон қилинган Болония конкордати фақат унинг матнига махсус қироллик ёрлиғи киритилгандан ва Париж парламентида рўйхатдан ўтказилгандан сўнг Францияда мажбурий кучга эга бўлиб қолганди. Ана шундай юридик тартибот шарофати туфайли баъзи черков қарорлари (масалан, Третен собори қарорлари) тўлиқ ҳажмда ҳаракатга киритилмаган. Каноник ҳуқуқ меъёрларини қўл-лашга қирол ҳокимиятининг аралашуви шунга олиб келган эдики, алоҳида черков канонлари²⁶ (айниқса оила-никоҳ муносабатларига бағишланган XXIV канон) кўпгина миллий ҳусусиятлари билан ҳаракатда бўлганди.

Ўрта асрларда **шаҳар ҳуқуқи** ҳам катта аҳамиятга эга эди. Унга ўзига хос одат ҳуқуқи сифатида қаралган. Шаҳар ҳуқуқи ўзининг хилма-хиллиги билан ажралиб турган, лекин унинг умумий белгилари ҳам бўлганди. Шаҳар ҳуқуқининг асосий манбаи шаҳар хартиялари ҳисобланган. Шаҳар хар-

²³ Презумпция - эҳтимол тутиш, фараз қилиш.

²⁴ Промульгация - қонунлар ва халқаро шартномаларни белгиланган тартибда давлат ичида эълон қилиш.

²⁵ Булла - ўрта асрларда рим папалари томонидан юбориладиган нома ёки фармойиш. Баъзан император ёрлиғи ҳам булла деб аталган.

²⁶ Канон - христианларда диний қонун-қоидалар. Каноник ҳуқуқ деб ҳам шунга нисбатан ишлатилади.

тиялари меъёрий характерга эга бўлиб, шаҳар аҳолисининг қирол билан ёки алоҳида сеньорлар билан келишувини акс эттирган. Хартияларда ва уларга асосланган шаҳарларнинг ички регламентларида тинчликни ва тартибни сақлаш назарда тутилган, феодал одат ҳуқуқи билан ҳимоя қилинмаган фуқароларнинг муҳим ҳуқуқ ва эркинликлари (шаҳарликларнинг яшаш ва мулк ҳуқуқи, турар-жой дахлсизлиги ва бошқалар) тан олинган, савдо, хунармандчилик фаолияти тартибга солинган.

Ички ва, айниқса, халқаро савдонинг аста-секин ривожланиши маҳаллий партикуляри²⁷ характерга эга бўлган шаҳар ҳуқуқининг аниқ камчиликларини ошкор этган. Шунинг учун XII асрдан бошлаб савдогарлар ўртасидаги муносабатларда италян ва испан шаҳарлари (Пиза, Барселона ва бошқалар)дан ёзиб олинган, денгиз ва савдо одатлари тўпламларидан ўзлаштириб олинган халқаро денгиз ва савдо ҳуқуқи меъёрларидан фойдаланила бошланган. Вақт ўтиши билан бундай тўпламлар Францияда ҳам тузила бошлади. Уларнинг ичида XIII асрда тузилган савдо ва денгиз одатлари Реестри (рўйхати, рўйхатлар дафтари) анча машҳур эди. У Олеронда тузилиб, Франция ва Англиянинг кўп порт шаҳарларида қўлланилган. Қирол ҳокимиятининг мустақамланиб бориши билан бошқа ҳуқуқ манбалари ичида **қиролларнинг қонун ҳужжатлари**: низомлар, ордонанслар, эдиктлар, буйруқлар, декларациялар ва бошқалар жуда муҳим ўрин эгаллаган. Филипп Чиройлидан бошлаб (XIII аср охири - XIV аср) қирол ҳужжатлари кўпроқ ордонанслар деб атала бошланди. XVII асрнинг иккинчи ярмигача қирол қонунчилиги тизимга солинганлиги ва ундаги материалнинг гуруҳлаштирилмаганлиги билан ажралиб турмади. Ордонанс кўпинча бир неча соҳани ўз ичига олган. Масалан, 1566 йилги Мулен ордонанси ипотекаларга²⁸, суд далилларига, провинциялар губернаторларининг ваколатларига тааллуқли меъёрларни ўз ичига олган эди. Қироллик қонунчилиги кўпинча декларативлиги (тағтиналилиги) билан ажралиб турган. Бу эса уларни судларида қўллашда доимо қийинчиликларни туғдирарди.

²⁷ **Партикуляризм** - латинча particule сўзидан олиниб, "бўлак", "кичраймоқ" дегани. Ўрта асрларда бир давлат доирасидаги провинциялар, князликлар ва шаҳарлар ҳуқуқий тизимининг зичлиги ва хилма-хиллигига нисбатан партикуляризм дейилган.

²⁸ **Ипотека** - қўзғалмас мулкни гаровга олиб бериладиган қарз ёки шундай қарз олиш учун гаровга қўйилган мулк.

XVI асрнинг ўртасига келиб қиролларнинг ордонанслари шунчалик кўпайиб кетган эдики, Генерал штатлар қиролдан қонунчиликдаги англашилмовчиликларни ва қарама-қаршиликларни бартараф этиш мақсадида кодификация қилишни бир неча марта талаб қилган. Шу муносабат билан таниқли юрист Бриссон томонидан ҳаракатдаги қироллик қонунларидан тузилган кенг компиляция²⁹ (қурама асар) тайёрланган. У Генрих III кодекси номи билан маълум бўлиб, 1587 йилда ҳуқуқий асар сифатида эълон қилинган ва судларда катта нуфузга эга бўлган. XVII асрнинг иккинчи ярми ва XVIII асрда, айниқса, қирол Людовик XIV даврида кодификация ишлари анча юқори даражага кўтарилади. Колбер раҳбарлиги остида қонунларни ислоҳ қилиш бўйича махсус Кенгаш тузилган. Бу вақтда катта ордонанслар деб аталувчи кўпгина қироллик қонунлари чиқарилади. Улар мазмунан жиноят ҳуқуқи ва жараёни, савдо ва денгиз ҳуқуқи, васиятлар ва бошқа ҳуқуқ соҳаларида ҳуқуқий меъёрларни кодификация қилган. Бироқ нисбатан унча катта бўлмаган ижтимоий муносабатларга дахлдор бўлган, асосан оммавий тартиб билан боғлиқ қироллик қонунлари француз ҳуқуқини тизимга сола олмас эди.

Ўрта асрларда француз ҳуқуқининг қўшимча ва нисбатан унча аҳамиятга эга бўлмаган манбаи сифатида **парламентларнинг**, айниқса, **Париж парламентининг суд тажрибаси** майдонга чиқади. Кўпгина масалалар, хусусан, кутюмларни қўллаш билан боғлиқ масалалар бўйича, алоҳида ишлар юзасидан чиқарилган парламент қарорлари меъёрий-мажбурий кучга эга эди.

**Феодалларнинг
ерга эгалик
ҳуқуқи**

Францияда ҳуқуқнинг феодал асоси шунда яққол кўринадики, ҳуқуқ дворянлар ва руҳонийларнинг ерга нисбатан қатъий имтиёзларини мустаҳкамлайди. XII асрга келиб эркин деҳқонлар ер эгалиги ва бошқа шакллардаги аллод эгаликлар тўлиқ йўқолиб кетганди. Феод асосий ва ягона ер мулкчилиги сифатида ўрнатилганди.

XIII асрда бутун Францияда "сеньорсиз ерлар бўлмайди" деган тамойил қарор топган эди. Қирол ҳокимиятининг кучайиши билан легистлар ва қирол судьялари мамлакатдаги бу-

²⁹ **Компиляция** - ўз фикр-мулоҳазалари бўлмай, бошқа асарлардан қурама қилиб ёзилган асар. Қонунларнинг жузий ёки махсус тўплами.

тун ерлар қирол номидан ушлаб турилади деган тамойилдан келиб чиқдилар.

Францияда ерга эгалик ҳуқуқининг бошқа соф феодал белгиси унинг бўлиниб кетганлигида эди. Қоида бўйича, ер бир шахснинг чекланмаган мулки бўлмаган, балки турли даражаларда турувчи икки ёки ундан ортиқ феодаллар мулки сифатида майдонга чиққан.

Мулк ҳуқуқининг бўлиниб кетганлигини айниқса глоссаторлар юридик жихатдан асослаб берганлар. Дастлаб улар вассалларнинг ерга эгалик ҳуқуқини ер участкасидан фойдаланиш ва ҳосил олиш ҳуқуқи сифатида классик рим қоидаси (формуласи) (*jus utendi ac fruendi*) ёрдамида белгилаганлар. Лекин кейинроқ улар рим ҳуқуқининг классик тамойилларидан воз кечиб, бир ашёнинг ўзига бир вақтда бир неча мулк ҳуқуқининг мавжудлиги ҳақидаги янги қоидани тузадилар. Сеньорнинг "тўғридан-тўғри мулк ҳуқуқи" тан олинган (*dominium directum*), вассалнинг эса "фойдали мулк ҳуқуқи" (*dominium utile*) тан олинган.

Бу шуни англатардики, вассалнинг деҳқонларни турли йиғимлар олиш йўли билан эксплуатация қилиш ҳуқуқи мустаҳкамланади. Сеньор ернинг олий эгаси сифатида чиқиб, маълум маъмурий-суд ҳуқуқларини ва ўтказилган ер участкасидан фойдаланиш устидан назорат қилиш ҳуқуқини сақлаб қолади. Сеньордан ер олган вассал бу ерни арьер вассалга ўтказиш учун XII асргача сеньорнинг розилиги олинishi лозимлиги талаб қилинар эди. Кейинчалик у мустақил амалга оширилиши мумкин бўлди, лекин бунда одат ҳуқуқида назарда тутилган тақиқларга риоя этиш лозим эди. Қоида бўйича, кутюмлар арьер-вассалларга сеньордан олинган феодалнинг 1/3 қисмидан 1/2 қисмигача миқдорини ўтказишга рухсат беради. Бироқ XIII асрдан сеньорнинг, сўнгра эса қиролнинг розилигисиз черковларнинг ер эгалигини ўтказиш тақиқланган, зеро, бунда "леннинг³⁰ жонсизлантирилиши" содир бўлган эди. Шу тариқа мулкнинг олий эгаси бундай ерларини йўқотиб борган. Черков ҳарбий хизмат ўташ мажбуриятига эга бўлмай, ерни тобора ўз қўлида мустаҳкамлар эди.

³⁰ Лен - ўрта асрларда феодал томонидан ўз вассалларига берилган ер-сув; мулк ва ундан олинадиган солиқ, ўлпон.

Ер эгасининг кўчмас мулкка оид ҳуқуқлари хусусий эмас, балки оила-уруғ ҳуқуқи сифатида кўрилган. Шунинг учун уруғ ерларига эгалик қилиш қариндош-уруғлар томонидан назоратга олинар эди. XIII асрга қадар ер эгасининг ерни сотиши учун қариндош - уруғларининг розилиги талаб қилинарди. Кейинчалик бу талаб бироз юмшатирилган, лекин қариндошлар оила мулкани бир йил-у бир кун ичида қайта сотиб олиш (ретрак) ҳуқуқини сақлаб қолганлар. Агар оила бошлиги вафот этса ва унинг болалари бўлмаса, оила мулки оилага қайси шажара бўйича келиб тушган бўлса, ўша шажарага қайтарилган.

Одат ҳуқуқи мамлакатида ерга эгалик ҳуқуқининг ўзига хос кўриниши (конструкцияси) ишлаб чиқилган. Бу ердаги кутюмлар бошқача, махсус эгалик ҳуқуқи (сезина)ни тан олган. Сезина - сеньорга қарашли ерга эгалик қилишни билдиради. Бироқ сезина анъанавий ҳуқуқ деб тан олинар ва мулк сифатида суд орқали муҳофаза қилинарди. Амалда сезина феодал шаклини олиши ва вассалга инвестирура йўли билан ўтказилиши мумкин эди. Ерга эгалик қилиш ҳуқуқи ер участкасига эгалик муддатининг ўрнатилиши муносабати билан турғун характер касб этган. Дастлаб одат ҳуқуқи бунинг учун қисқа муддат (бир йил ва бир кун) назарда тутган. Кейинчалик эса бу муддат 10 йилдан 30 йилгача узайтирилди. Феодал ер эгалиги ҳуқуқининг ўзига хослиги, шунингдек, деҳқонларнинг эгалик қилиш ҳуқуқлари билан чамбарчас боғлиқлиги билан ҳам характерланади. Бу ҳуқуқлар чекланган, лекин доимий эди. Даставвал деҳқон ўз чек ерини сеньорнинг розилигисиз бегоналаштира олмасди. Бироқ сеньор ҳам, ҳатто, шахсий қарам сервни ўзбошимчалик билан ердан ҳайдаб юбора олмасди.

XIII асрдан бошлаб **цензива** деҳқонларнинг ерга эгалик қилишининг асосий шакли бўлиб қолади. Цензива эгаси шахсий мажбуриятлардан озод этилиб, ерни тасарруф этишда катта эркинлик олди. Бироқ деҳқонларнинг ерга нисбатан ҳуқуқи илгаригидек сеньорнинг ер эгалиги ҳуқуқининг ҳосиласи сифатида кўриларди. Шунинг учун ҳам деҳқон хўжалиги турли феодал йиғимларни елкасида оғир юк сифатида кўтариб туришга мажбур этилган эди.

Ўз деҳқонларидан кун сайин ўсиб бораётган рентани олишга интилаётган сеньорлар ҳам, шунингдек, деҳқон хўжаликларидан солиқлар ундириб турган қирол ҳокимияти ҳам

цензитарийларнинг эгаллик ҳуқуқлари кенгайтирилишидан манфаатдор эдилар. Шу сабабли деҳқон (айниқса, мутлақ якка ҳокимлик даврида) ўз цензивасини сотиш, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш ёки бошқа йўл билан бировга ўтказиш ҳуқуқларини олган. Бирок, бунда деҳқон ер эгаси билан тегишлича ҳисоб-китоб қилиши ва ўрнатилган цензни ўз вақтида тўлаши лозим эди. Қироллик юристлари, хазина манфаатларидан келиб чиқиб, цензивани деярли тўлиқ мулк деб ҳисобланиши лозимлиги ҳақидаги тезисни асослаб чиқдилар. Зеро, уларнинг тасдиқлашларича, расман фақат мулкдан қироллик солиқлари - тальялар олиниши мумкин эди. Бунда улар сеньор мулки билан цензива ўртасидаги фарқни, хусусан, сеньорнинг ценз ва бошқа йиғимлар, яъни феодал рента олишдан иборат азалий ва абадий ҳуқуқини таъкидлашни ҳам унутмадилар. 1789 йилги инқилобга қадар ерга нисбатан феодал мулкчилик ҳуқуқи деҳқонларнинг жамоа ерларидан фойдаланиш ҳуқуқлари билан ҳам уйғуллашиб (қўшилиб) кетган эди. Чунончи, чорва боқиш, ўтин тайёрлаш учун жамоа мулки (ўрмонлар, ўтлоқлар ва бошқалар)дан фойдаланиш, шунингдек, жамоа аъзоларининг бировнинг ер участкасидан ҳосил йиғиштириб олингандан сўнг қолган бошоқ, сомон ва ҳоказоларни йиғиштириб олиш ҳуқуқлари назарда тутилган.

XVI асрдан бошлаб дастлабки капитал жамғариш жараёни жамоа ерлари тақдирига сезиларли равишда таъсир қила бошлади. Француз дворянлари товар-пул муносабатларига муқаррар тарзда тортилдилар, лекин Англияда бўлганидек цензитарийларни ер мулкларидан ҳайдаб юбора олмадилар. Шу туйғайли француз дворянлари жамоа ер-мулкларини талон-тарож қилиш сиёсатини жуда фаол юритдилар. Қирол ҳокимияти хазина манфаатларидан келиб чиқиб, даставвал жамоа ерларининг эгаллаб олинишига тўсқинлик қилди. Бироқ Людовик XIV даврида махсус фармон чиқарилиб, унга кўра, дворянлар хазинага маълум миқдорда ҳақ тўлаш шарти билан деҳқонлар жамоасига қарашли ерларнинг учдан бир қисмини олиб қўйишлари мумкин эди. Ҳақиқатда эса жамоа ерларининг учдан икки қисми, баъзан ундан ҳам кўпроғи олиб қўйиларди. Фақат шаҳарларда ер мулкчилиги асосан патриций-бюргерларнинг юқори қисми қўлида тўпланиб, рим ҳуқуқи таъсирида ўз ҳуқуқий режими бўйича баъзи муносабатларда чекланмаган хусусий мулкчиликка яқинлашди.

рининг ва демак, шартнома хуқуқининг ривожига тўсқинлик қиларди. Бироқ ўрта асрнинг сўнгги босқичи даврида ва капитализм вужудга келиши арафасида ҳам, гарчи шартнома муносабатлари кенг тарқалган бўлишига қарамай, у ўзида феодализм қолдиқларини сақлаб қолган эди.

Хуқуқнинг феодал характери, ҳатто, олди-сотди шартномасида ҳам намоён бўлган. Илк даврларда ашёларни, айниқса кўчмас мулкни сотиш тантанали шаклда амалга ошириларди. Бу шартноманинг қатъийлигини таъминлаши лозим эди. XIII асрдан бошлаб, айниқса Рим хуқуқи таъсири эндиликда тобора сезилиб бораётган мамлакатнинг жанубида муҳим олди-сотди битимлари ёзма шаклда тузила бошланди, кейинроқ эса нотариуслар томонидан тасдиқланадиган ҳам бўлди. Бундай битимларнинг матни кўпинча ягона шакллардаги кўринишда майдонга чиққан. Чунончи, сотувчи "ҳалол ва қора ниятсиз" эканини, сотилаётган ашё унга мерос бўйича қолганлигини ёхуд 30 йиллик ҳалол эгаллик қилиш натижасида (ёки эгаллик қилиб туришнинг бошқача муддати орқали) ўтганлигини, сотилган ашё харидордан бегонаштирилган бўлса (эвикция қилинса - қонунга мувофиқ олиб қўйилса), жавобгарликни ўз зиммасига олишини ва ҳоказоларни махсус кўрсатиб ўтарди. Дастлаб нафақат сотиб олинган ашёнинг нархини тўлаш, балки сотилган ашёни ўтказиш ҳам лозим эди. XIII асрдан эса, савдо муносабатлари ривожлана бошгани сари бундай шартнома томонлар уни тузган пайтдан бошлаб вужудга келган ҳисобланарди ва ҳали тайёрланмаган ашёлар ҳам шартнома объекти бўлиши мумкин эди.

Одат хуқуқида ернинг олди-сотди шартномаси айниқса, батафсил тартибга солинганди. Сеньор вассал томонидан сотилаётган феодни сотиб олишда доимо устувор хуқуққа, шунингдек, сотувчининг қариндошлари сингари сотилган ерни кутюмларда белгиланган муддат мобайнида қайтариб сотиб олиш хуқуқига эга эди. Вақт ўтиши билан келгусидаги оилавий можароларнинг олдини олиш мақсадида нотариуслар кўчмас мулкни сотиш шартномасини расмийлаштиришда сотувчининг оила аъзоларининг, жумладан, 14 ёшга тўлган болаларнинг ҳам иштирок этишларини талаб қила бошлаган.

Капиталистик муносабатларнинг туғилиши ва феодал хўжаликнинг инқирозга юз тутиши натижасида дворянларнинг сеньорийларини ва деҳқонларнинг ерларини (цензиваларни) сотиш одатий ҳолга айланган эди. XVII асрдан эътиборан буржуазия, аввало, шаҳарлар атрофидаги дворянларнинг ерларини бажонидил сотиб ола бошлаганлар. Улар бундай ерларда янги хўжалик методларини жорий қилиш мақсадини эмас, балки деҳқонлардан феодал рента олиш имкониятига эга бўлишни кўзлар эдилар. Кўпинча олди-сотди шартномасининг объекти ернинг ўзи эмас, балки айнан ер билан боғлиқ рента ҳуқуқлари бўлиб қоларди.

X-XI асрларда ҳали мулк олиш-сотиш нисбатан кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, феодалларнинг обрў-эътиборига тўғри келмайди деб ҳисобланган бир пайтда, ҳады шартномаси кенг тарқалган эди. Кўпинча бу шартнома олди-сотди битимини ниқоблаган, амалда икки томонлама ва тўловга асосланган бўлиб қолган. Мулкни ҳады тариқасида олувчи ҳады қилувчига миннатдорлик белгиси сифатида маълум мулк (от, қурол-яроғ ва бошқалар)ни бериш мажбуриятини оларди. Ҳады шартномасидан, шунингдек, қўпгина кутюмларда назарда тутилган чеклашларни четлаб ўтиш учун ҳам фойдаланилган. Ўз навбатида одат ҳуқуқида ҳады қилувчи учун, жумладан, уруғ мулкни ҳады қилиш билан боғлиқ чеклашлар ўрнатилган эди. 1731 йилда ҳадылар ҳақидаги махсус қироллик ордонанси чиқарилиб, унга биноан одат ҳуқуқи тартибга солинди ва кодификация қилинди. Бунга кўра, агар никоҳ шартномаси билан махсус кўрсатилмаган бўлса, бирор кишининг ўлиmidан кейинги ҳадылар (ниқобланган васият) тақиқланди.

Мутлақ якка ҳокимлик даврида Францияда ерларни ижарага бериш (аренда) шартномаси кенг тарқалган. Бундай шартнома қишлоққа капиталистик муносабатларнинг кириб келишига кўмаклашди. XVI-XVIII асрларда кўп дворянлар ўз хўжаликларини ташлаб қўйганлар, ҳайдаладиган ерларидан воз кечганлар, уларни қисмларга бўлиб, маълум тўлов ёки ҳосилнинг бир қисми эвазига ижара тариқасида тақсимлаганлар. Бундай шартномалар дастлаб бир йилга тузилган, бироқ аста-секин уларнинг амал қилиш муддати бир, икки, уч ва ҳоказо йилларга узайтириб борилган ва, ҳатто, баъзан ижарачининг бутун ҳаёти давомида кучини сақлаб қолган. Деҳқонларни бундай шаклда эксплуатация қилиш дворянлар-

га катта фойда келтирган. Чунки ижара тўловининг миқдори (ценздан фарқли ўлароқ) одатлар билан белгиланмаган ва вақти-вақти билан ошиб бориши мумкин эди. Бундан ташқари, ижарага берилган ерлар, цензива ерлардан фарқ қилиб, шартнома муддати тугагандан сўнг сеньорнинг ихтиёрига қайтариларди. Инқилоб арафасидаги даврда буржуазия дворянларнинг ерларини сотиб олиб, тез-тез қисқа муддатли (5-10 йилга) ижарага бериб турди. Ижара муносабатлари борган сари мулкнинг кенг доирасини қамраб ола бошлаган. Кўпинча бойиган деҳқонлар ва буржуазия сеньорлардан ерларни бир йилга маълум тўловлар эвазига ёки бир неча йилга баналитетлар ҳуқуқи билан ёки феодал рентанинг бошқа турлари билан ижарага олардилар.

Ўрта асрларда Франция ҳуқуқида қарз шартномаси муҳим ўринни эгаллаган. XII-XIII асрлардаги бир қатор қарз ҳужжатларида қарз шартномасининг римча формуласи (*mutuum*) дан фойдаланилган, лекин у кенг тарқалмаган эди. Каноник ҳуқуқ қарз учун фойизлар олишни тақиқларди. Бироқ Францияда бу вақтда энг йирик қарз берувчи черков бўлганлиги сабабли, унинг ўзи бундай тақиқни четлаб ўтиш йўлини топган. Баъзи ҳолларда қарздор кредиторга олдиндан маълум суммани (қарзга олган суммасининг 25 фоизигача) тўлар ва бу фоиз ҳисобланмасди. Бошқа ҳолларда қарздор ўз зиммасига кредиторга даромаднинг маълум қисми кўринишида белгиланадиган рента тўлаш мажбуриятини оларди. Вақт ўтиши билан қарз шартномасида ерларни гаровга қўйиш тез-тез қўлланила бошланади. Бунга кўра, қарздор ер участкасини гаровга қўяр, бундай ер участкасидан олинган даромад кредиторга келиб тушар ва бу эса қарзни тўлашда ҳеч қандай ҳисобга олинмас эди.

XIV-XV асрлардан бошлаб Францияда энди шаҳар аъёнлари, судхўрлар қарз берувчилар сифатида чиқа бошладилар. Улар гаровга қўйилган ер ёки рента олиш ҳуқуқи эвазига йирик феодалларга ва ҳатто қиролнинг ўзига ҳам пул қарз берар эдилар. Абсолютизм даврида судхўрлик операциялари шунчалик кенг тарқалдики, натижада бу дворянларнинг умумий норозилигига сабаб бўлди. XVIII асрда махсус қироллик ордонанси билан гаровга қўйилган ернинг кредиторга ўтишига олиб келадиган мулкнинг гаровга қўйилиши тақиқланди. Бироқ, ҳали XII асрдан буён, айниқса черковнинг судхўрлик операцияларида, қарз шартномаси бўйича кафолат

учун ипотека (кўчмас мулкни гаровга олиб бериладиган қарз)дан фойдаланиб келинарди. Бунда гаровга қўйилган ер қарздорнинг ўзида қоларди, лекин у ўрнатилган рентани тўлаб туриши лозим эди.

Савдо ва судхўрлик капиталининг ривожланиши, банк оперцияларининг ўсиши савдогарлар, банкирлар, даллол ва бошқаларнинг фаолиятини махсус тартибга солишни талаб қилган. Халқаро савдо амалиётини ҳисобга олган ҳолда, 1673 йилда савдо ҳақидаги қироллик ордонанси чиқарилган ва у мазкур ҳужжатнинг муаллифи номи билан Савари кодекси деб аталди. 1681 йилда эса денгиз савдоси ҳақида ордонанс чиқарилади. Бу ҳужжатларда савдогарларнинг ҳуқуқий ҳолати ва савдо ширкатлари ташкил этиш тартиби белгиланган, шунингдек, халқаро ва денгиз савдоси амалиётида ишлаб чиқилган махсус институтларга оид меъёрлар, жумладан, вексел, банкротлик, страхование ва бошқалар белгиланган. Шу тариқа Францияда мулкий муносабатларни тартибга солувчи умумий меъёрлар (фуқаролик ҳуқуқи) билан бир қаторда савдо ҳуқуқининг алоҳида меъёрлари вужудга кела бошлайди ва оқибатда бу мамлакатда хусусий ҳуқуқнинг дуализмига олиб келади.

Ишлаб чиқариш ва савдонинг давлат томонидан тартибга солиниши

Ўрта асрларда Франция ҳуқуқининг феодал характери, шунингдек, савдо ва ишлаб чиқариш фаолиятининг ҳар томонлама сиқиб, чеклаб қўйилишида ҳам намоён бўлди. Бу қирол хартиялари ва шаҳар ҳуқуқи меъёрларида шаҳар ҳаётининг табақавий корпоратив тузилишининг мустаҳкамланиши билан тарихан боғлиқ эди. Ҳунармандчилик цехлари ва савдогарлар гилдиялари учун имтиёзлар назарда тутувчи ўрта асрлар ҳуқуқи хусусий тадбиркорлик йўлига ўтиб бўлмас тўсиқлар қўйиб, шартнома муносабатларидаги эркинликни чеклаб қўярди. Франциядаги ҳуқуқий тартиботлар цехлар ва савдогарларнинг савдо фаолиятигагина эмас, балки ишлаб чиқаришнинг ички тизими ва унинг технологиясига ҳам тааллуқли бўлди. Бу хом ашё турлари ва уни қайта ишлаш усулларини, ишлаб чиқариш жараёни, маҳсулот турлари ва тайёр маҳсулотлар сифати ва ҳоказоларнинг батафсил белгиланишида ўз ифодасини топди.

Дастлабки вақтларда ҳунармандчилик ва савдонинг ривожланиши, айниқса феодал ўзбошимчаликлар шароитида,

ишлаб чиқариш ва савдо фаолияти учун аниқ ҳуқуқий чегараларнинг ўрнатилиши уларнинг тартибга солинишига ва ҳатто ҳимоя қилинишига кўмаклашди. Бироқ, вақт ўтиши билан ишлаб чиқариш ва савдо монополиясининг чакана тартиби анча илғор капиталистик муносабатларнинг ривожланиши йўлига тўсиқ бўла бошлади. Айнан шу сабабли XVI асрдан бошлаб Францияда айрим цехларга қирол қонун ҳужжатлари билан баъзи қўшимча имтиёзлар берилишига қарамай, цех тизими ўз ўрнини манафактура ишлаб чиқаришига бўшатиб, таназзулга юз тутди.

Францияда манафактураларнинг тез ўсишига абсолютизм даврида ўтказилган ва давлатнинг ҳўжалик ҳаётга фаол аралашувини назарда тутган меркантилизм ва протекционизм сиёсати ёрдам берди. Протекционизм сиёсати айниқса XVII асрнинг иккинчи ярмида Ж.Колбер даврида кенг қўлланилди. Давлат даромадларини оширишга уриниб, Колбер четдан келадиган маҳсулотларнинг мамлакатга киритилишини чеклади, хом ашёнинг четга чиқарилишини тақиқлади, тайёр маҳсулотларнинг четга чиқарилишини эса рағбатлантирди ва бу билан Францияда хусусий тадбиркорликнинг ривожланиши учун анча қулай шарт-шароитлар яратди. Колбер мануфактура ташкилотчиларига монопол имкониятлар ўрнатувчи қиролликнинг имтиёзли патентларини берди, уларга давлат субсидияси (ёрдамга бериладиган пул, маблағлар)ни тақдим қилди. Ташкил этилган қироллик манафактуралари (инқилоб арафасида улар 514 та бўлган) кўпинча зарар келтирадиган бўлиб чиқди. Бироқ, улар Францияда капиталистик саноатнинг вужудга келишига кўмаклашди.

Халқаро савдо билан шуғулланувчи баъзи савдо компаниялари (Ост-Индия, Вест-Индия, Левантия ва бошқалар) ҳам давлат капитали иштирокида ташкил этилиб, улар хазинага фойдадан ҳисса ажратиб турган. Бу даврда ҳукумат давлат заёмлари тизимидан ҳам фойдаланди ва вақти-вақти билан фоизли давлат облигацияларини чиқариб туради. Бундай қимматли қоғозларни олувчилар ҳаммадан аввал судхўр буржуазия бўлди. У қиролдан қарз олиб, ўзи учун муҳим имтиёзларни қўлга киритган эди.

Савдо ва саноатнинг соф феодал усуллар билан тартибга солиниши абсолютизмнинг солиқ сиёсатида, жумладан, қўшимча солиқларнинг, масалан, туз, вино сотиш учун солиқларнинг анча оширилганлигида ҳам ўз ифодасини топди. Со-

лик зулми деҳқон хўжаликларининг елкасидаги оғир юк эди. У Францияда савдо-саноат капиталини шакллантириш учун ва айна вақтда буржуазиянинг судхўр ва савдогар доиралари фаолияти учун тўсқинлик қилмоқда эди. Судхўр ва банкирлардан иборат ижарачиларнинг махсус компанияси Қирол хазинасига катта миқдорда пул ўтказиб, маълум худудда давлат солиқларини олиш ҳуқуқини қўлга киритардилар. Бу компаниялар ўзларининг хусусий солиқ йиғувчиларига эга эдилар. Улар давлатнинг мажбурлов апаратыдан фойдаланиб, аҳолидан ўрнатилган миқдордан ортиқча йиғимлар (гарчанд бу амалда расман ғайриқонуний ҳисобланса ҳам) олар эдилар. Откуп³¹ тизими деҳқонларни хонавайрон қилган, ўсиб келаётган буржуазия учун эса оғир юк бўлган. Қирол ҳокимияти алоҳида жанжалли ҳолатларда ҳаддан ошган откупчиқлар ("зулуклар") устидан суд жараёнлари ўтказди, вақти-вақти билан (XVI асрнинг охири - XVII асрнинг бошларида) откуп тажрибасини қўлламай қўйди. Бироқ, умуман откуп тизими 1789 йилги инқилобга қадар гуллаб-яшнади.

Францияда ишлаб чиқариш ва савдонинг давлат томонидан тартибга солиниши охир-оқибатда мамлакатнинг иқтисодий ривожланиши учун очиқдан-очиқ тўсқинлик қила бошлайди, жамиятдаги синфий зиддиятларни кескинлаштиради ва ниҳоят, буржуа инқилобини яқинлаштирган омиллардан бири бўлиб қолади.

Оила ва мерос ҳуқуқи

Францияда никоҳ ва оила муносабатлари асосан каноник (диний) ҳуқуқ билан тартибга солинарди. XVI- XVII асрларда қирол

ҳокимияти никоҳ-оила муносабатларига давлат таъсирини кучайтириш мақсадида бир қатор фармонлар (ордонанслар) чиқариб, никоҳ тузишга оид черков меъёрларидан чекинди. Никоҳ, гарчанд, илгаригидек черков дафтарларида қайд этилса ҳам, энди фақат диний маросим эмас, балки фуқаролик ҳолати далолатномаси сифатида ҳам кўрила бошланди. Никоҳ тузишда ота-онанинг розилиги талаб қилинмайдиган эски диний қоида қайта кўриб чиқилди. Эндиликда ота-она хоҳиш-иродасини бузган фарзандлар мерос ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эди. Бундан ташқари, XVII асрда ота-оналар уларнинг розилигисиз никоҳ тузган **кюре** (католик

³¹ Аҳолидан бирор турдаги йиғим ёки солиқ ундириш ҳуқуқини ҳукуматдан сотиб олиш ва сотиб олинган шундай ҳуқуқ.

рухонийси) ҳаракати устидан Париж парламентиға шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқини олдилар. Бундай ҳолда каноник ҳуқуқ бўйича никоҳни бузиш мумкин бўлмаганлиги сабабли, парламент уни ноқонуний тузилган деб эълон қилиши мумкин эди, холос. (Зеро, парламент никоҳни ҳақиқий эмас деб топа олмасди). Натижада никоҳ юридик оқибатлар чиқармаган.

Эр-хотиннинг шахсий муносабатлари (эрнинг ҳукмронлиги, хотиннинг унга сўзсиз итоат этиши, биргаликда яшаш ва ҳоказолар) ҳам каноник ҳуқуқ билан белгиланган эди. Бироқ ундириш ҳуқуқини оилада болаларнинг аҳволи ва эр-хотиннинг мулкӣ муносабатлари мамлакатнинг шимолий ва жанубий қисмларида турлича бўлган.

Одат ҳуқуқи мамлакатада ота-она ҳокимияти ўзига хос ҳомийлик сифатида кўрилган ва бу асосан болаларнинг вояга еттунига қадар сақланиб қолган. Бу ерда, шунингдек, эр-хотин мулкининг умумийлиги ва унинг эр томонидан бошқарилиши тартиби узоқ вақтгача ҳаракатда бўлган. Жанубда рим ҳуқуқи таъсири остида болалар устидан кучли ота ҳокимияти ўрнатилган, лекин эр ва хотин мулкининг алоҳидалилиги тартиби мавжуд эди. Ўрта асрларнинг сўнгги даврида рим ҳуқуқи таъсирида хотиннинг мулк ҳуқуқи субъекти сифатидаги ҳуқуқлари қисқарган. Жанубда хотиннинг эр розилигисиз тузган барча битимлари аҳамиятсиз деб тан олинган. Шимолда эса, аксинча, мулкнинг умумийлиги режими мажбурий бўлмай қолди ва эр-хотинга мулкӣ муносабатларни ўзаро келишув асосида ҳал этишда катта эркинлик берилган.

Бу вақтга келиб, Франциянинг ҳамма жойида ота-оналарнинг (аввало отанинг) фарзандлар устидан ҳокимияти кучайди. Фарзандлар рим ҳуқуқида ўрнатилганидек, ота-оналар розилигисиз юридик хатти-ҳаракатларни амалга ошира олмасдилар. Ота қирол маъмуриятига бўйсунмайдиган болаларни турмада сақлашни сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқини қўлга киритган.

Ўрта асрларда Франция мерос ҳуқуқида айниқса, майорат институти, яъни ўлган кишининг ер мулки мерос бўйича катта ўғилга ўтказилиши тартиби характерли эди. Бундай тартиб феодал сеньорийларнинг, шунингдек, деҳқон хўжалиқларининг бўлиниб кетишидан сақлар эди. Меросхўрга ўзининг вояга етмаган укаларига ёрдам бериш, опа-сингилларини эрга бериш мажбурияти юкланган. Франциянинг жа-

нубида рим ҳуқуқи таъсирида васиятлар кенг тарқалган эди. Бундан айниқса руҳонийлар манфаатдор бўларди. Чунки, васият қилган шахснинг васияти (хоҳиш-иродаси)ни ижро этувчиси руҳоний ҳисобланиб, васият қилинган мулкнинг бир қисми черков ихтиёрига ўтарди. Гарчи, шимолда васият эркинлиги қонуний меросхўрлар фойдасига анча чекланган бўлса ҳам, черков таъсири остида васият борган сари одат ҳуқуқига ҳам кириб кела бошлайди. Бироқ, қонуний меросхўрларни қандайдир махсус асослар бўлмаса, васият йўли билан меросдан махрум қилиш мумкин эмас эди.

Жиноят ҳуқуқи

IX-XI асрларда Францияда асосан илк ўрта асрлардаги жиноятлар ва жазолар тизими ҳаракатда давом этган. Жиноят алоҳида шахсларнинг манфаатларига дахлдор хатги-ҳаракат (хусусий озор етказиш) сифатида кўрилган. Жазо эса, аввало, хусусий шахсларга етказилган зиённи қоплашга қаратилган бўлиб, ҳали унча қаттиқ ва шафқатсиз кўриниш олмаган эди.

Бироқ, XI-XII асрларга келиб, жиноят ҳуқуқининг феодал белгилари анча тўлиқ намоён бўла бошлади. Жиноят хусусий иш бўлмай қолди. Эндиликда феодал тартиб билан ўрнатилган "тинчликни бузиш"га жиноят деб қарала бошланди. Жиноят ҳуқуқининг айбсиз жинойий жавобгарлик, жазоларнинг қаттиқлиги, жиноятлар таркибларининг белгиланмаганлиги каби жиҳатлари ривожланди. Агар ҳали, бир томондан, феодаллар ўртасидаги жиноятлар ва жазолар ҳақидаги масала ҳуқуқий одатлар ва феодал шон-шарафлар ҳақидаги тасавурлардан келиб чиқиб, "тенглар суди"да кўрилган бўлса, иккинчи томондан, сеньор ўз ҳокимияти остидаги деҳқонлар учун жиноят ишларида бир вақтда ҳам қонун чиқарувчи, ҳам судья эди. У бўйсунмаган деҳқонларга қарши жинойий репрессия қўллаш оларди. Сеньор ўз мажбуриятларини бажармаган деҳқонларни ҳам жазолаши мумкин эди.

Давлатнинг аста-секин марказлашуви ва қирол ҳокимиятининг кучайиши билан XIII-XV асрларда сеньорлик юрисдикцияси заифлашади ва жиноят ҳуқуқининг ривожланишида қирол қонунларининг роли ошиб боради. Жиноят ҳуқуқи тобора фақат жазо учун қўлланиладиган (репрессив) характер касб эта бошлайди. Оғир жиноятлар сифатида кўриладиган ишлар доираси кенгайди ва "қироллик ҳолатлари" (қалбаки пул ясаш, одам ўлдириш, номусга тегиш, ўт қўйиш ва ҳ.к.) деб номланадиган туркумга киритилади. Қи-

роллар ўз қонунлари билан каноник ҳуқуқ меъёрларини тўлдириб, диний соҳага ҳам фаол аралаша бошлаганлар. Масалан, 1268 йилдаёқ Людовик IX динни, худони таҳқирлаганлик учун махсус жазони назарда тутувчи ордонанс чиқарган. "Ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" тушунчаси билан боғлиқ қатор янги жиноятлар пайдо бўлган. 1357 йилги Буюк март ордонанси жиноятга "хусусий иш" сифатида қарашга батамом чек қўйилишига ёрдамлашган. Бунга кўра, жазоларнинг пул тўлаш (жарима) билан алмаштирилиши тақиқланди. Табақалар талаби билан қирол оғир жиноятлар содир этган шахсларни афв этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди.

1789 йилги инқилобга қадар у ёки бу шахснинг жиноий жавобгарлиги унинг қайси табақага мансублиги билан бевосита боғлиқ эди. Дворянларга фақат алоҳида ҳоллардагина тан жазолари қўлланиларди, бошқа ҳолларда эса бундай жазолар кўпинча жарималар ва мол-мулкни мусодара қилиш билан алмаштириларди. Уларни дорга осиб йўли билан ўлимга маҳкум этишга йўл қўйилмасди. Руҳонийлар учун жиноий жавобгарликнинг алоҳида тизими мавжуд эди. Шу билан бирга шаҳарликлар ва деҳқонлар қўзғолонларини бостиришда қонунийлик ҳақидаги ҳар қандай тушунчалар улоқтириб ташланар, судда жазо бериш билан суддан ташқари жазо бериш ўртасидаги чегаралар тамомила йўқолиб кетар эди. Чунончи, Жакерия қўзғолонини бостиришда фақат икки ҳафта мобайнида 20 минг киши қатл этилганди.

Ўрта асрларда Франция жиноят ҳуқуқида объектив айбловга, яъни айбсиз жиноий жавобгарликка йўл қўйиларди. Чунончи, қироллик қонунларида баъзи сиёсий жиноятлар учун шаҳар корпорациялари аъзоларининг, шунингдек, жиноятчи оила аъзоларининг, жумладан, унинг болаларининг биргаликдаги жавобгарлиги назарда тутилди. Қонунлар ва кутюмлар умуман олганда ўз қилмишига жавоб бера олмаслик (ақли норасолик) тушунчасини, яъни кишининг руҳий касаллиги туфайли ўз хатти-ҳаракати аҳамиятини тушунишга қодир эмаслигини эътиборга олади. Лекин қатор жиноятлар бўйича, жумладан, "аъло ҳазратларини ҳақорат қилиш" учун ақли норасолар ва вояга етмаганлар ҳам жиноий жавобгарликка тортиларди. Ҳатто жиноятчиларнинг мурдалари, шунингдек, одам ўлдиришга сабаб бўлган ҳайвонлар ва жонсиз нарсалар ҳам жиноий таъқиб остига олинарди.

Абсолютизм даврида қонунлар қиролга, давлатга ва католик черковга қарши қаратилган жиноятлар таркибини алоҳида батафсил ишлаб чиққан. Шу муносабат билан "ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" тушунчасига мос келадиган хатти-ҳаракатлар доираси анча кенгайди. Қиролга ёки унинг оила аъзоларига суиқасд қилиш ва давлатга қарши фитна уюштириш энг оғир жиноят ҳисобланган. XVII асрда Ришеле даврида "ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш" сифатида қўриладиган жиноятларнинг "иккинчи погонаси" яратилди. Бунга қирол вазирларига, қироллик қўшинларига қўмондонлик қилувчиларга, провинцияларнинг губернаторларига ва бошқа олий қироллик чиновникларга қарши фитна уюштириш, уруш вақтида хиёнат қилиш, қочоқлик, жосуслик қилиш, қиролликнинг ружсатисиз қалъалар қуриш ва бошқалар кирган.

Диний жиноятлар ҳам турлича эди. Булар худони (дини) таҳқирлаш, муқаддас жойларни ва нарсаларни оёқ ости қилиш, куфрлик, жодугарлик, бидъат (дин ақидаларига жилоф иш, ҳаракат ёки таълимот) билан шуғулланиш ва бошқаларни ўз ичига олган. Бидъат тушунчаси бошқа диний жиноятлар тушунчаси сингари жуда ноаниқлиги билан ажралиб турган ва француз давлати ривожланишининг турли босқичларида ўзгариб турган. Бидъатчиларни оммавий суратда таъқиб қилиш Реформация даврида, айниқса, Генрих II нинг 1547 йилда барча протестантларни ўтда куйдиришга буюрганидан кейин авжига чиққан эди. Калвинистлар (гугенотлар)ни қувғин қилиш бу вақтда оммавий судсиз жазолар (1572 йил Варфоломей кечаси 2 минг киши ўлдирилган)да, XVI-XVII асрлардаги қонли диний урушларда намоён бўлди.

Дастлабки капитал жамғарилиши ва деҳқонларнинг оммавий хонавайрон бўлиши жараёни муносабати билан қирол ордонансларида дайдиларга, ишсизларга қарши махсус жиний репрессия (таъқиб) чоралари назарда тутилади. Бунда албатта аввало ёлланма меҳнат тизимини яратиш асосий мақсад қилиб олинган эди. Кейинроқ, 1764 йилдаги махсус қироллик ордонанси билан яшаш учун маблағи бўлмаган шахслар кўп эшкакли кемаларда оғир ишларга жўнатилган.

Жазолар ҳам худди жиноятлар сингари қироллик қонунлари билан аниқ белгиланмаганди. Уларни қўллаш кўп ҳолларда судларнинг хоҳишига, айбланувчининг табақавий аҳволига боғлиқ эди. Хукмлар халқ олдида ошқора ижро этиларди. Бунда маҳкумнинг азоб-уқубатлари барча иштирокчи-

ларда кўрқув туғдириши мақсади кўзланарди. Ўлим жазоси турли шаклларда: отга боғлаб бўлакларга бўлиб ташлаш, тўртга бўлиш, ёқиб юбориш ва бошқа шаклларда қўлланган. Жазоларнинг ичида энг кўп қўлланиладигани тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазolari (тилини кесиш, бармоқларини кесиш, қиздирилган қисқичлар билан қийнаш ва бошқалар) эди. Турмага қамаш жазоси ҳам кенг қўллана бошланган. Бу жазо илк даврларда асосан черков судларида назарда тутилган. Асосий ва қўшимча жазо сифатида мол-мулкни мусодара қилиш ҳам қўлланилган. Бу кўпинча, айниқса, буржуазиянинг катта бойлигига тааллуқли бўлса, қирол хазинасига катта фойда келтириб турган.

Франция жиноят ҳуқуқида ўрта асрларга хос бўлган белги - жазонинг оғирлиги жиноятнинг характериға тамомила мос келмаслиги яққол намоён бўлган. Айниқса, бу қироллик судлари томонидан мол-мулкни мусодара қилишдаги ўзбошимчаликларида янада кўпроқ кўзга ташланар эди. Бу эса ўз навбатида француз буржуазиясининг кучли норозилигини туғдириб, XVIII асрда илғор идеологлар томонидан инқилобдан илгариги бутун жиноят ҳуқуқи тизимининг танқид қилинишига сабаб бўлди.

Суд жараёни XII асрнинг охиригача суд жараёни илгари франкларда бўлгани каби асосан айблов характериғи сақлаб қолган. Суд тўқнашуви кенг тарқалган эди. Бу иккала томоннинг ўзаро розилиги билан ёки томонлардан бири иккинчисини ёлғончиликда айблаган ҳолларда амалга ошириларди. Ҳуқуқий одатларда суд дуелини³² ўтказиш тартиби батафсил ишлаб чиқилган эди.

Сеньорлик судларида деҳқонлар ишларини кўриб ҳал қилишда XI асрдаёқ анъанавий далиллар билан бир қаторда қийнаш усули ҳам қўлланила бошланди ва суд жараёни ўзининг илгариги тортишувчилик характериғи йўқотган эди. Бу вақтга келиб черков судларида ҳали «рим-католик» - деб номланган жараённинг қидирув (инквизицияга³³ оид) шакли ўрнатилганди. Қидирув жараёни XII асрдан бошлаб аста-секин қиролларнинг ва йирик феодалларнинг судларида ҳам жорий этилганди. XV асргача қидирув ва айблов жараёнлари

³² Дворянларнинг қиличбозлик ёки тўппончабозлик билан ўзаро яккама-якка олишуви.

³³ **Инквизиция** - католик черковнинг асоратига қарши кишиларни таъқиб ва суд қилиш учун XIII-XIX асрларда таъсис этилган суд-полиция ташкилоти; лийно, азоблаш деган сўзлардан олинган.

параллел равишда амал қиларди. Лекин айблов жараёни аста-секин ордалиялар ва суд тўқнашувларининг бекор қилиниши билан йўқолиб борди.

Қидирув жараёнининг батамом мустаҳкамланиши абсолютизмнинг ўрнатилиши натижасида қатор қироллик ҳужжатлари: 1498 йилги ордонанс, 1539 йилги эдикт ва 1670 йилги Катта жиноят ордонансининг чиқарилиши йўли билан содир бўлди. Тўғри, дастлаб бу жараён экстраординар (фавкулотда, ғайриодатий) деб номланган, бироқ айнан ушбу жараён кўп муҳим жиноий ишларда қўлланган. Айнан мазкур даврда кишини турмага қамаш учун фақат қамокқа олиш ҳақидаги қирол буйруғининг бўм-бўш бланкига унинг исми ёзиб қўйилиши (letters de cachet) кифоя қилар эди.

Қидирув жараёнининг биринчи босқичи суриштирув, яъни жиноят ва жиноятчи ҳақидаги дастлабки ва яширин маълумотларни йиғиш эди. Суд иши қироллик прокурорининг айблови, шунингдек, айбланувчи учун мазмуни номаълум бўлиб қолган чақувлар ва шикоятлар асосида қўзғатилган. Сўнгра суд терговчиси ёзма далиллар тўплаган, гувоҳлар ва айбланувчини сўроқ қилган, юзлаштириш ўтказган. Қидирув жараёнида айбланувчининг айбдорлиги назарда тутилари, шунинг учун қийноқлар қўллаш учун битта гувоҳнинг кўрсатмалари кифоя қиларди. Қийноқлар усулини қўллашдан асосий мақсад "далиллар сараси"ни, яъни айбланувчидан айбига иқрорликни олишга эришиш эди.

Суд ишлари ёпиқ суд мажлисларида кўриб чиқиларди. Бундан ташқари, судларда ишни кўришда тергов давомида йиғилган материаллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Шахсан айбга иқрор бўлишдан ташқари, иккита "ишончга сазовор" гувоҳларнинг кўрсатмалари, айбланувчининг ўз хатлари, жиноят содир этилган жойда тузилган баённомалар ва бошқалар ҳам айбланувчининг айбини исботловчи тўлақонли далиллар бўлиб ҳисобланган. Гарчанд 1670 йилги ордонанс далилларни оқловчи ва айбловчи далилларга бўлишни назарда тутган бўлса-да, суд асосий эътиборни айнан кейингиларига қаратарди. Агар айбловчи далиллар етарлича бўлмаса, судья қўшимча қийновлар ўтказишга кўрсатма бериши мумкин эди. XIII асргача ҳукмлар қатъий ҳисобланган ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас эди. Судьяларнинг қароридан норози бўлган шахс уларни суд тўқнашувларига чақиритиши ва навбатма-навбат уларнинг ҳар бири билан урушиши мум-

кин бўлган. Юқори турувчи сюзерен судига фақат "ҳуқуқда хато бўлган" ҳолда шикоят қилиш мумкин эди.

XIII асрдан бошлаб аста-секин сеньорлик судининг ҳар қандай қарори устидан қироллик судига шикоят қилиш ҳуқуқи тан олинади. Ўз навбатида қироллик судларида анча юқорироқ турган инстанцияга апелляция билан мурожаат қилишга йўл қўйилади. Вақт ўтиши билан Париж парламенти фуқаролик ва жиноят ишлари бўйича олий апелляцияон суд бўлиб қолган. Францияда, айниқса, инқилоб арафасида кўп сонли апелляцияон инстанцияларнинг мавжудлиги суд жараёнларининг узоққа чўзилишига ва жуда қимматга тушишига сабаб бўларди.

IV БОБ. ГЕРМАНИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (IX асрнинг ўртаси - XIII аср)

- Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари.
- Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси» (X-XIII асрлар).
- Германияда курфюрислар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар.
- «Князлик абсолютизми» даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия.
- Ўрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.

1. Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари

843 йилда Верден шаҳрида бўлган тақсимотга мувофиқ «Шарқий Франк ерлари» - бўлғуси Германия худуди Людовик Немисга ўтди. Аслида бу ерлар бир неча қабилавий князликларнинг ерлари эди. Бу вақтда мамлакатнинг миллий бирлиги тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Герцогликлар шимолдан жанубга қараб қуйидагича тартибда жойлашган эди: Саксония, Франкония, Швабия (илгариги Аллемания), Бовария. Бирмунча кейинроқ бориб ғарбда жойлашган бешинчи бир герцоглик - Лотарингия Франциядан тортиб олинди ва Германия таркибига киритилди. Шунингдек, қатор француз, италян ва славян ерлари - Бургундия, Шимолий Италия, Богемия, Австрия ва бошқалар ҳам тез орада Германияга қўшиб олинди. Шу тариқа вақтинча нисбатан ягона Германия қироллиги ташкил топди. Дастлаб бу қироллик «Шарқий франклар қироллиги», X аср ўрталарида эса Тевтонлар давлати деб аталган. Бу давлат кейинроқ - XI асрдан Германия деб юритила бошланди.

Ўрта асрларда Германия давлати ва ҳуқуқининг ташкил топиши ва ривожланишида, шунингдек, герман феодализми-

нинг ўзига хос бир қанча хусусиятларини ажратиб кўрсатиш мумкин³⁴:

1. Германия давлати уруғдошлик тузумининг емирилиши натижасида пайдо бўлмасдан, балки ўрта асрларда феодализмни ўз бошидан кечираётган давлат-франклар давлатининг инқирози (бўлиниб кетиши) натижасида, унинг бир қисмида ташкил топди.

2. Германияда жамоа-марка славянлар ва франклардаги-га нисбатан анча турғун бўлиб, деҳқонларни қарамликка ташлаш жараёни анча узоқ вақтга чўзилган.

3. Германияда товар-пул муносабатларининг барвақт ривожланиши ишлаб чиқаришнинг натурал характерини бирданга бузиб ташламади. Герман князликларининг нотекис иқтисодий ривожланиши сезилиб турди. Лекин бу ерда феодализм суи ривожланган бўлса-да, XI-XII асрларда жамиятнинг феодаллашиш жараёни ниҳоясига етиб, асосий синфлар - ер эгалари ва уларга қарам деҳқонлар шаклланган эди.

4. Ижтимоий тузуми бўйича Германия аҳолиси жуда табақаланиб кетган эди. Масалан, ҳукмрон табақа - рицарларнинг³⁵ ўзи 7 та даражада турарди.

5. XIV асрга келиб, агарда Англия ва Франция давлатларида сиёсий тарқоқлик тугатилиб, марказлашув рўй бераётган бўлса, Германияда бунинг тескари жараёни - сиёсий тарқоқлик кучаётган эди. Бунинг асосий сабаби Германияда ўзига хос табақа - вакиллик ҳокимлигининг вужудга келганлигида эди. Ўрта асрларда Германия давлатининг ташкил топиши ва ривожланишида қуйидаги босқичларни ажратиш мумкин:

1. Илк феодал монархияси даври (X-XIII асрлар).

2. Курфюрстлар олигархияси ҳамда табақа-вакиллик монархияси даври (XIV-XVII асрлар).

3. Герман қиролликлари абсолютизм даври (XVII-XVIII асрлар).

Бирок, давлат ва ҳуқуқ тарихи фанида баъзи олимлар ўрта асрларда Германия давлати тарихини бошқачароқ тарз-

³⁴ Бу ҳақда қаранг: Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). I қисм. Ўқув қўлланмаси. - Самарқанд: СамДУ нашри, 1992.-99-100-бетлар.

³⁵ Рицар-немис тилидан олинган сўз бўлиб, ўрта асрлар Европасида ҳарбий-дворянлар табақасига мансуб бўлган феодал, оғир қуролланган жангчи. Рицарлар дубулга ва совут кийганлар, уларнинг отларига ҳам совут кийдирилган. Жанг вақтида икки томонлама тигли қилич ва найзадан фойдаланганлар.

да ҳам даврларга бўлиб ўрганадилар. Жумладан, москвалик ҳуқуқшунос олим С. В. Чиркин уни қуйидагича иккита катта даврга бўлиб ўрганишни тавсия этади:

1. Германия империяси доирасида нисбатан марказлашган илк феодал монархияси давлатининг ташкил топиши ва ривожланиши даври (X-XII асрлар).

2. Германияда ҳудудий тарқоқлик ва герман князликларидавлатларининг ривожланиши даври (XIII аср-XIX асрнинг боши)³⁶.

Бизнингча, ўрта асрларда Европа давлатлари ривожланишининг умумий қонуниятларини, хусусан уларда монархиянинг ривожланиш босқичларини ҳисобга олганда Германия давлати тарихини юқоридагича уч даврга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

2. Илк феодал монархияси. «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси» (X-XIII асрлар)

Германия давлати XI-XII асрларда нисбатан ягона давлат бўлиб турган. XII асрдан эътиборан бу ерда ҳам сиёсий тарқоқлик жараёни бошланди. Бироқ бу жараён бошқа мамлакатлардан, жумладан, Франциядан фарқли ўлароқ, орқага қайтмас характер касб этган. Бунинг эса қатор тарихий-сиёсий шарт-шароитлари мавжуд эди. Уларнинг ичида ташқи сиёсий омиллар муҳим ўрин тутган. Герман феодалларининг асосий йўналишда - шарқда славянлар ва венгерларга қарши, жанубда Италияга қарши олиб борган босқинчилик юришлари герман герцогликларининг сунъий (номига) бирлаштишларига олиб келган.

«Герман миллатининг муқаддас Рим империяси»нинг ташкил топиши

Маълумки, Германияда X асрларда худди Франциядаги сингари бир неча мустақил давлатлар (вилоятлар) ташкил топиб, улар фақат расмий жиҳатдангина қирол ҳокимиятини тан олар эди. Зеро, қироллар бу вақтда ҳали уруғдошлик тузуми давридан бери одат ҳуқуқи асосида сайланиб қўйилар эди. Фақат Оттон I даври (936-973 йиллар)дан бошлаб бу тартиб ўзгарган. Оттон I отаси Генрих I нинг қирол ҳокимиятини

³⁶ **Қараи:** История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.:Издательство НОРМА 1996.-240-бет.

мус-тажамлаш сиёсатини давом эттирди. У, даставвал бошқа герцоглар устидан назоратни кучайтирди, бунинг учун никоҳ ва бошқа қариндошлик алоқаларидан фойдаланди. Қирол таъсирини бутун мамлакатга ёйишнинг иккинчи бир усули епископлик тизими бўлди. Оттон черков билан дўстона алоқа боғлади. У епископларга кенг миқёсда иммунитет ҳуқуқлар берди ва уларга жуда кўплаб ерлар улашди. Шу билан бирга, у епископларни ҳам ўзи тайинларди. Черков ерларидан келадиган даромадлардан қирол хазинасига кўпдан-кўп ҳиссалар ажратилди. Шундай қилиб, Германияда черков манфаатлари билан давлат манфаатлари бир-бирига чапишиб кетди. Германиянинг турли вилоятларидаги епископлар маҳаллий князларга герцогларга эътибор бермай, бевосита қиролга бўйсундилар. Шу билан бир вақтда епископларнинг қиролга тобелиги уларнинг Рим папасига деярли бўйсунмай қўйишига олиб келди.

Оттон I ҳам отаси каби агрессив ташқи сиёсат юритиб, славянлар ва венгерларни ўз таъсирига олди, уларни христи-анлаштира бошлади. Лекин у асосий эътиборни Италияга қаратган эди, чунки Италия герман императорларининг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларида асосий ўрин тутар эди. Оттон I дастлаб 951 йилда Италиянинг Павия шаҳрини босиб олди, шимолий Италия князларидан бир нечасини тор-мор қилиб, Прованс билан Италия қироли Лотарнинг бева қолган хотини қиролича Адельгейдага уйланди. Германиянинг шимолий Италияга таъсири ва герман қиролининг Италия сиёсати ҳам шундан бошланди.

961 йилда Оттон Италияга яна юриш қилди. Бу сафар Оттонни папа Иоанн XIIнинг ўзи ёрдамга чақирган эди, чунки папага унинг вассаллари-рим баронлари хавф солаётган эди. Карл Буюк ўлгандан кейин кучайган ва IX асрнинг ўрталарида диний ҳокимиятни дунёвий ҳокимиятдан устун туради³⁷ деган назарияни кўтариб чиққан папаликнинг ўзи энди Италияда феодаллашув жараёнининг янада кучайиши муносабати билан қаттиқ инқирозга учраб, қирол ҳокимиятининг ёрдамига муҳтож бўлиб қолган эди. Оттон I Рим феодаллари-ни бостириб, папани тахтга ўтказди. Бунга миннатдорчилик билдириб папа 962 йилнинг бошида Оттонга императорлик тожини кийгизди. Шундай қилиб, янги «империя тикланди».

³⁷ Бу назариянинг ифодачиси папа Николай I (858-867 йиллар) бўлган эди.

Шу нарса характерлики, илгари Карл Буюк бўлгани сингари, бу сафар Оттон ҳам Рим императори деб эълон қилинди. Янги империяга «Муқаддас Рим империяси» деб ном берилди. Шундан кейин герман императорлари ўзларини рим цезарлари (императорлари)нинг ворислари деб ҳисоблай бошладилар. Фақат кейинроқ бориб, XII асрдагина бу иборага икки сўз қўшилиб, «Герман миллатининг муқаддас Рим империяси»³⁸ деб аталадиган бўлди ва бу ном 1806 йилгача сақланиб қолди. «Муқаддас» деб аталишининг асосий сабаби шунда эдики, давлатнинг тепасида расман император ва папа турган. Амалда эса бутун ҳокимият император қўлида тўпланган эди.

Герман императорлари аслида ана шу вақтдан эътиборан дунёга ҳукмронликни даъво қила бошлаганлар. Ҳатто айрим ҳуқуқшунослар герман императорларини «жаҳон ҳукмронлари» деб атаб, бундай даъвони назарий жиҳатдан асослашга ҳаракат қилганлар. Масалан, Болюния ҳуқуқ мактабидан Фридрих Барбаросса Германиядан бошқа Европа мамлакатларининг қироллари салтанатнинг бўлақларигагина ҳукмронлик қилишлари мумкин деб даъво қилган. Бу тарихий анъанадан кейинчалик, иккинчи жаҳон уруши арафасида фашистлар ўзларининг жаҳонга ҳукмрон бўлиш ҳақидаги режаларида фойдаландилар.

Ижтимоий тузуми X-XII асрларда Германия иқтисодий жиҳатдан Европа мамлакатлари ичида қолоқ давлатлардан бири эди. Бу ерда феодал муносабатлар Францияга нисбатан анча кеч - XI асрдан ривожлана бошлади. Феодализмнинг ривожланиши турли герман герцогликларида жуда нотекис суратда кечди. Айни пайтда уруғдошлик тузумининг қолдиқлари мустаҳкам сақланиб қолди. Масалан, Саксонияда аҳоли эски қабилачилик одатларига қаттиқ амал қиларди. Германияда жамоаларга маркаларга уюшган эркин деҳқонлар узок вақтгача ўз мустақилликларини сақлаб келдилар. Крепостнойлаштириш йўлидаги уринишларга деҳқонлар катта қўзғолонлар кўтариш билан жавоб бердилар. Шундай катта қўзғолонлардан бири, масалан, 841-842 йиллардаёқ Саксонияда бўлиб, у «Стеллинг» деган ном билан машҳур бўлган эди. Бу қўзғолон деҳқон жа-

³⁸ Расмий ҳужжатларда ва ёзишмаларда герман императори «Рим қироли» деб ҳам аталар эди.

моаларининг иттифоқ бўлиб, эски мажусийлик байроғи остида иш кўрган эди. Бу иттифоқ ҳам келгинди франк зодогонларига, ҳам маҳаллий сакс зодогонларига қарши қаратилган эди.

Рим таъсирини ўтказишнинг, жумладан, хусусий мулкчиликнинг ва ерга биркигиб қўйиб шахсий қарам қилишнинг янги шакллари киритиш Рейннинг нариги томонида анча секин амалга оширилмоқда эди. Бироқ XI асрларга келиб бу ерда ҳам феодаллашув жараёни анча муваффақият қозонди. Марка, яъни жамоа тушкунликка юз тутди. Катта дунёвий ва черков ер эгалари тобора кўп ерларни ўз қўлига ола борди. Хусусий мулкчиликнинг ривожланиши натижасида ер қўлдан-қўлга ўта бошлади. Деҳқонларнинг бир қисми ўз еридан ажралиб феодал ер эгаларига қарам бўлиб қолди. Коммендация, яъни ўзини қудратли қўшнисининг, йирик ер эгасининг ҳомийлигига топшириши, иммунитет, яъни ер эгасининг давлат функцияларини олиб бориши ва биринчи навбатда тева-рак-атрофдаги аҳолини суд қилиши, Рейн бўйидаги черков ерларида (асосан Франконияда) жуда ҳам авж олиб кетган прекарийлик муносабатлари X-XI асрларда Рейннинг нариги томонида тобора тез-тез учрайдиган бўлди. Бу жараёнларнинг ҳаммаси шуни кўрсатадики, юз-икки юз йил илгари ғарбий Франк давлатида феодал муносабатлар қандай авж олган бўлса, Германияда ҳам, гарчи кечикиб бўлса-да, шундай авж олди. Германияда катта ер эгаллигининг авж олишида қирол хазинасига қарашли ерларнинг талон-тарож қилиниши катта роль ўйнайди. Каролингларнинг кейинги кучсиз қироллари бу ерларни ўз қўлида сақлаб қололмади.

XI-XII асрларда Германияда жамиятнинг асосий табақалари шаклланган. Жамият иккита асосий табақа: ҳарбий-рицарлар ҳамда ўлпон ва солиқлар тўлайдиган деҳқонларга ажралган.

Германиянинг кўп сонли урушлар олиб бориши ҳарбийлар - рицарлар табақасининг жишслашувига кўмаклашган. Рицарларнинг юқори қисмини турли хил наслий ва хизматчи аристократик элементлар ташкил этган. Улардан биринчиси **герцоглар** - қабилавий князлар бўлиб, йирик ер эгаларига айланган эдилар. Иккинчи туркумдаги йирик ер эгалари асосан мансабдор аристократлар - **графлар** даражасидаги шахслар бўлиб, улар маъмурий округларда (графликларда) муҳим дунёвий ва черков мансабларини ўз қўлида тўплаган эдилар.

Шунигдек, қирол чиновниклари - **фогтлар** ҳам йирик ер эгалари бўлиб, улар черков вотчиналарида ҳарбий ва суд функцияларини амалга оширадидлар. Германия жамиятининг феодаллаша бориши билан XI-XII асрлар бўсағасида бу юқори табақаларнинг жипслашуви юз берди. Улар эндиликда кучли марказий ҳокимиятдан манфаатдор бўлмаган ва ажралиб чиқишга интилаётган кучларнинг қудратли иттифоқини ташкил эта бордидлар. Уларнинг ҳудудий князлар табақасига қўшилиб кетиши содир бўлди. Унга йирик черков магнатлари-«черковларнинг князлари» ҳам қиради. Руҳоний ва дунёвий князларнинг махсус табақаси XIII асрнинг ўртасига келиб батамом расмийлашди.

Ўрта ва майда рицарлар табақаси майда ер эгалари-дворянлардан ва эркин деҳқонларнинг юқори қисмидан шаклланди. Германияда табақаларнинг ташкил топишида Генрих I Қушбоз (919-936 йиллар)нинг ислохотлари муҳим ўрин тутди. Генрих I славянларга ва венгерларга қарши муваффақиятли кураш олиб бориш мақсадида эркин деҳқонларнинг юқори табақаларидан, қисман вазириаллардан олиндиган рицарлар сонини кўпайтиришга ҳаракат қилди. Унинг ҳарбий ислохотига кўра, от миниб уруша оладиган ҳар қандай эркин киши ҳарбийлар (рицарлар - чавандозлар) табақасига киритилди, бошқа кишилар эса ўлпон тўлайдиганлар табақасига киритилган.

Давлатдаги барча бошқарув ва ҳарбий ишлар рицарлар қўлида тўпланиб борди, XIII асрга келиб рицарлик ёпиқ табақага айланган ва наслдан-наслга мерос тариқасида ўта бошлади. Рицарлар ўзларининг мол-мулки, мансабига қараб ранг (мартаба, даража)ларга бўлинди. Масалан, Саксония вилояти шарқий қисмининг одат ҳуқуқи тўплами - «Саксон зерцалоси»да (XIII асрнинг 20-йилларида тузилган) худди шундай еттига ҳарбий даражалар (ранглар) ажратиб кўрсатилган. Унга кўра, биринчи даражада қирол (император) турган, иккинчи даражага императорнинг вассаллари - олий мартабали руҳонийлар (епископлар, аббатлар), учинчи даражага императорнинг бевосита дунёвий вассаллари - князлар, графлар, герцоглар, маркграфлар, ландграфлар, тўртинчи даражага князларнинг вассаллари, бешинчи даражага «озод жаноблар» - графларнинг вассаллари, олтинчи даражага «озод жаноблар»нинг вассаллари ва ниҳоят, еттинчи даражага олтинчи даражадаги рицарларнинг вассаллари кирган (3-модда,

2-банд)³⁹. Охирги даражадаги рицарлар ўз вассалларига эга бўлмаган.

Бу вақтда Германияда ўлпон тўлайдиганлар табақасини асосан деҳқонлар ташкил этиб, улар XIII асрда икки тоифага: озод деҳқонлар ва қарам деҳқонларга бўлинган.

«Саксон зерчалоси»да кўрсатилишича, «озод деҳқонлар уч турда бўлишган: шеффен кишилар, чинш тўловчилар ва кўчманчилар». Буларнинг барчаси дунёвий судларда тенг даражада иштирок этишлари лозим эди. Шеффен кишилар Франклар давлатидаги скабинларнинг авлодлари бўлиб, қирол буйруғи билан ҳар 18 хафтада граф судида қатнашишлари шарт эди. Чинш тўловчилар ҳукмдорлар ерларини ушлаб туриб, маълум пул мажбуриятлари (чинш) тўлардилар. Улар ҳам иккига бўлинган: улардан баъзилари ерларни мерос қилиб қолдириш, сотиш ҳуқуқларига эга бўлса, бошқалари эса бундай ҳуқуқлардан фойдалана олмаганлар. Кўчманчилар асосан ижарачи деҳқонлар бўлиб, улар ўз ерларига эга бўлмаганлар ва ер эгаларидан ерларни вақтинча ишлаб туриш учун ижарага олганлар.

Қарам деҳқонларга ярим озод литлар, батраклар ва шахсан қарам крепостной деҳқонлар кирган.

Германияда салб юришлари бошланиши билан Европанинг бошқа мамлакатларидаги сингари, феодал крепостнойлик қарамлигининг заифлашиши юз берди. Деҳқонларнинг бир қисми муайян йилик чинш тўлаш эвазига шахсий мажбуриятлар ўташдан тамомила озод бўлди. Бошқа деҳқонлар қарам деҳқонлар бўлиб қолаверди, лекин улар ўтайдиган баршчиналар камайтирилди, энг оғир оброклар («ўлим» солиғи ва бошқалар) ҳақ тўлаб қутилишга ёки белгиланган маълум бадалларга алмаштирилди. Узоқ-узоқ жойларга юришлар қилиш билан банд бўлган герман феодаллари, одатда, хўжалик билан ўзлари шугулланмай, доменларини ижарага (арендага) берардилар. Доменларнинг кўпчилик қисми йирик бўлақларга бўлиниб, сўнг ижарага бериларди. Ўрта аср Германиясида бундай йирик ижара **мейер** ижараси деб аталарди, чунки ҳаммадан аввал собиқ крепостной оқсоқоллар - мейерлар ижарачи бўлардилар. Шимолий-Ғарбий Германияда (Вестфалияда) энг кўп тарқалган мейер ижараси бадавлат,

³⁹ **Қаранг:** Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1. / Под ред. К.И.Батыра и Е.В. Поликарповой.-М.: Юристъ, 1996.-285 бет

қисман қолоқ деҳқонлар табақасининг ташкил топишига имкон берди. Аммо қишлоқнинг бошқа томонида кам ерли деҳқонлар майдонга келиб, улар бой ҳамқишлоқлари учун ишлайдиган батракларга айландилар.

XI-XII асрларда шаҳарлар ривожланиб, озод кишиларнинг махсус табақаси - шаҳарликлар пайдо бўлди. Улар алоҳида ҳуқуқлардан ва автономиядан фойдаланишган. Масалан, улар солиқларни жамоа бўлиб тўлашган.

Давлат тузуми X-XII асрларда Германия нисбатан ягона давлат ҳисобланган. Феодализмнинг кучсиз ривожланиши, ташқи хавф ва дастлабки герман қиролларининг фаол марказлаштириш сиёсати натижасида қирол ҳокимияти вақтинча мустаҳкам бўлиб турди, илк феодализм монархияси ташкил топди. Дастлаб қирол сайлаб қўйилса ҳам, лекин кейинчалик (Оттон I давридан) у император унвонини қўлга киритди ва бутун олий ҳокимият танҳо унинг қўлида тўпланди.

Мамлакатда олий давлат ҳокимиятининг маркази қирол саройи бўлган. Бу даврда давлат аппарати сарой-вотчина бошқарув тизимидан иборат эди. Қирол саройида қиролнинг оила аъзолари, уларнинг хизматчилари, вазириаллари ва эркин хизматчилар бўлиб, улар ҳукумат аппаратини ташкил этарди. Бу хизматчилар ва қиролнинг шахсий хизматкорлари ўртасида аниқ фарқлар йўқ эди. Уларнинг вазифалари, функциялари қисман қўшилиб кетган эди.

Қирол саройида черков ва дунёвий феодаallarнинг каттагина қисми доимий хизматда турарди. Уларнинг орасида айниқса **сарой дастурхончиси, камерарий, маршал, капеллан, саройбон, канцлер** ва бошқалар ажралиб турарди. **Канцлер** асосий мансабдор шахс бўлиб, у деярли барча бошқарув ишларини юритган. **Саройбон** (майордам) ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, сарой ишларини юритарди.

Мамлакатда хизматчилар табақаси вазириаллардан иборат таркибда бўлиб, уларнинг функциялари фақат сарой хизматлари билан чекланмас эди. Мадомики, давлатда бошқа ижроия ҳокимият органлари бўлмаган экан, вазириаллар ҳукумат ишларини юритишган. Аста-секин улар чиновникларни иккинчи ўринга сиқиб чиқара борган.

Мамлакатнинг сиёсий ҳаётида **феодаallarнинг съездлари** жуда катта роль ўйнаган. Феодаallarнинг съездларида энг муҳим ички ва ташқи сиёсий масалалар ҳал қилинарди. Улар

мустақил орган сифатида баъзан қиролларни ҳокимиятдан четлаштирардилар. Уларда қиролнинг ваколатлари белгиланган, қонунлар чиқарилган, папа билан музокаралар олиб борилган, олий давлат мансабдорлари тайинланган, ленлар тақдим қилинган ва ҳоказо. Айнан ана шундай феодалларнинг съездларидан оқибатда рейхстаг келиб чиққан эди. Бундай съездларда ҳал қилувчи куч энг йирик феодаллар - князлар эди.

XI асрнинг бошида қирол ҳузурида йирик задогонлар вакилидан иборат кенгаш - **гофтаг** (қироллик кенгаши) ташкил этилган. У император билан биргаликда анча муҳим давлат ишларини ҳал қиларди.

Германия **махаллий бошқаруви** тизимидаги ўзига хос хусусиятлардан бири шундай эдики, бу ерда узоқ вақт давомида алоҳида қабилавий герцоглар мавжуд бўлиб туради. X-XI асрларда феодал ер эгалигининг ўсиши ва мамлакат аҳолисининг этник жипслашуви натижасида илк феодал ташкилотлар тизими емирилди. Герцогликлар ёпиқ сиёсий ташкилотлар бўлмиш худудий князликларга айланди. Князлар деярли тўла суверенитетга эга эди ва фақат номигагина қиролга итоат этардилар. Феодалларнинг князларга айланиши уларнинг ўз худудлари доирасида бутун ерларга нисбатан олий ҳуқуқларининг ўрнатилиши ва иммунитет ва имтиёзларни қўлга киритиши йўли билан амалга оширилди.

XI аср охирига келиб монархиянинг сайлов тамойиллари тантана қилди. Қироллар князлар томонидан сайлаб қўйиладиган бўлди. Кимда-ким қиролни сайлашда иштирок этмаса, у ўзини қирол ҳокимиятидан мустақил деб ҳисоблаган.

Империя **қуроли кучлари** иккига: империя армияси ва князликлар қўшинлари ажралган. Қироллик (императорлик) қўшини унинг вассаллари томонидан тақдим қилинадиган жангчилардан иборат эди. Дунёвий ва диний князлар томонидан тақдим қилинадиган жангчилар сонини император ўрнатган. Шу билан бирга ҳарбий юришларда иштирок этиш шартлари феодал одатлар ва феодаллар съездларининг қарорлари билан ҳам белгиланган.

Армиянинг олий бош қўмондони император бўлган. Феодаллар, шунингдек, империя шаҳарлари қиролга ҳарбий хизмат ўташ мажбуриятига эга эдилар. Қўшинлар феодал эгаликлар бўйича жойлаштирилган ва феодаллар қўмондонлиги остида бўлган. Бу асосан графлар ва юзбошилар орқали

амалга ошириларди. Оғир қурулланган кавалерия (рицарлар) армияда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган.

XII асрга қадар мамлакатга ташқаридан хужум бўлган пайтларда деҳқонлар ҳам армияга халқ лашкарлари сифатида чақирилиб туриларди. Бироқ, умуман, Германия армияси герман императорларнинг «дунёга ҳоким бўлиш» режаларини амалга оширишлари учун хизмат қилган.

Германиянинг суд тизими королинглар монархиясидан мерос қилиб олинганди. Император олий судья ҳисобланган. Лекин унинг суд ҳокимияти қисқариб борган. Князлик бошқарувининг шакллана бориши билан императорнинг суд ҳокимияти қисқариб, дунёвий ва диний князларнинг суд ҳокимияти кенгайиб борган, суд тизими тобора мураккаблашган ва кўп босқичли характер касб эта бошлаган. Феодаллар дастлаб ўз крепостной деҳқонлари устидан суд қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Энди эса уларнинг юрисдикцияси (суд қилиш ҳуқуқи) уларга қарашли ерларда яшовчи барча аҳолига тарқалди. Германияда «тенглар суди» тамойили асосида ҳаракат қилувчи табақа судлари: князлик, графлик, шеффен судлари ва бошқалар мавжуд эди. Феодалларнинг судлари олий ва қуйи поғонага бўлинган. Шунингдек, черков судлари ҳам мавжуд эди. Шаҳарлар ҳам ўз юрисдикциясига эга бўлган. Феодалларга қарам бўлган шаҳарларда суд сеньорларнинг вакиллари қўлида эди. Эркинлик хартияларини қўлга киритган шаҳарларда эса шаҳар ҳуқуқи нормалари асосида ҳаракат қилувчи шаҳар судлари айни вақтда шаҳар ҳуқуқининг янада ривожланишига катта ҳисса қўшганлар. Германияда жойларда ўзини ўзи суд қилиш ва муштумзўрлар суди кенг тарқалган эди. Вассаллар ўз низоларини қурул йўли билан ҳал қилишлари мумкин эди. 1285 йилда Фридрих II ўзини ўзи суд қилишни фақат суд қароридан қаноатланмаган тақдирдагина қонуний эканлигини ўрнатди.

3. Германияда курфюристлар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар

**Ижтимоий
тузумдаги
ўзгаришлар**

XIII-XIV асрлардан Германия иқтисодий юксала бошлади. Ишлаб чиқарувчи кучлар кўзга кўринарли даражада ўсди. Айни замонда, Германияда шаҳарларнинг ривожланиши бу асрларда

жуда авж олди. Савдо-саноат тараққий эта бошлади. Бирок, мамлакатда товар хўжалиги ривожлана бошланишига қарамай, Германия ҳар қалай тарқоқ ва қолоқ феодал мамлакат бўлиб қолмоқда эди. Герцогликларда ҳам бошқа дунёвий ва руҳоний князликлар сони кўпаймоқда эди. Император бошқа йирик феодаллар орасида сюзерен, яъни олий сеньор бўлиб қолмоқда эди. Йирик феодаллар бу вақтда узил-кесил ворис худудий князларга айланиб бормоқда эди. Маҳаллий товар алоқаларининг ривожланиши уларнинг маҳаллий ҳоким сифатидаги ролини кучайтирарди. Марказий қироллик-императорлик ҳокимияти эса шаҳарлар билан заиф боғланган эди. Маълумки, Франция ва Англияда шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан сиёсий иттифоқи мавжуд бўлган. Германияда эса шаҳарларнинг қирол ҳокимияти билан бундай сиёсий иттифоқи юзага келмади. Германия қироллари, жумладан, шаҳарларнинг маҳаллий феодалларга қарши олиб борган курашида шаҳарларга бирор-бир жиддий кўмак берганлари йўқ. Қисман бунга сабаб шуки, немис шаҳарлари сиёсий саҳнага кейинроқ чиқди. Бир қанча ҳолларда ички савдога нисбатан ташқи, қисман транзит савдо-сотикнинг устунлиги ҳам бу ерда маълум роль ўйнайди. Бирок Германияда қирол ҳокимиятининг шаҳарлар билан иттифоқининг йўқлигига асосий сабаб - герман императорларининг агрессив ташқи сиёсат олиб боришлари эди. Италиядаги урушлар, бой итальян шаҳарларининг эксплуатация қилиниши, «дунёга ҳоким бўлиш» режалари, Шарқий Европадаги ва Яқин Шарқдаги босқинчиликлар - мана буларнинг ҳаммаси қироллар - императорларни Германиядаги ички сиёсат вазифаларидан четга чалғитиб, уларни немис шаҳарлари тақдирига бефарқ қарайдиган қилиб қўйганди. Айни вақтда тугалмас урушлар императорларни йирик ва майда феодалларга (князлар ва рицарларга) тамомила қарам қилиб қўйди. Чунки императорнинг ҳарбий ресурслари ана шу йирик ва майда феодалларнинг ўз зиммаларидаги вассаллик мажбуриятларини бажаришларига буткул боғлиқ эди.

Германияда крепостной ҳуқуқнинг заифлашиши муваққат ҳодиса бўлди. XIV асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан феодаллар реакцияси майдонга кела бошлаб, у помещикларнинг баршчинани қайтадан тиклаш ҳамда ҳар қандай натурал ва пул йиғимларини кучайтириш йўлидаги урунишларда ифодаланди. Айни вақтда феодаллар жамоа ерлари (альмен-

да)ни босиб олавердилар ва шу тарзда деҳқон хўжалиги ресурсларига қаттиқ путур етказдилар.

Эльба дарёсининг шарқ томонидаги колонизация қилинган славян ерларида истиқомат қилувчи немис деҳқонларининг аҳволи анча қулай эди. Деҳқон - колонистларнинг катта чек ерларига эга бўлиши ва маҳаллий худудий князларга белгилаб қўйилган тўловларнигина тўлаши Эльба дарёсининг бу томонидаги деҳқонларга иқтисодий мустақилликни ва шахсий эркинликни узоқ вақтгача сақлаб қолиш имкониятини берди. Бироқ деҳқонлар билан бир қаторда уларнинг қўшниси - помещчик (рицар ёки дворянлик унвонини олган шульц⁴⁰) яшар ва хўжалик билан шуғулланарди. Шульц қишлоққа аста-секин ўз таъсирини кучайтира борди.

Помещчиклар деҳқонлардан солиқлар ундириш ҳуқуқини князлардан сотиб олардилар, кам қувват деҳқонларнинг хўжалик (рўзгор) қийинчиликларидан фойдаланар ва турли йўллар билан ўз ер-мулкларини кўпайтирардилар. Дастлабки пайтда 4-6 деҳқон гуфига тенг келадиган рицарлик чек ери XV асрга келганда ўрта ҳисобда 20 гуфгача етди. Шу тариқа Эльба дарёсининг бу томонида ҳам крепостной ҳуқуқнинг авж олиши учун шарт-шароит яратилди.

Германияда табақа-вакиллик монархияси даврида жойларда князларнинг мавқеи жуда ошиб кетди ва улар императордан деярли мустақил бўлиб қолдилар. Ўрта ҳол дворянлар камайиб кетди. Уларнинг бир қисми князларнинг мавқеигача кўтарилди, бир қисми хонавайрон бўлди, бошқа бир қисми князларга ёки императорга феодал қарамликка тушиб қолди.

Ўқ отиш қуролининг пайдо бўлиши ва ҳарбий ишларнинг такомиллашиб бориши натижасида рицарлар (чавандозлар)нинг илгарги аҳамияти йўқолди. Феодаллар табақасининг ўзгалар учун бекиқлигига чек қўйилди.

Рухонийлар ҳолатида ҳам катта ўзгаришлар рўй берган. Шаҳар аҳолиси анча табақалашиб кетди. Деҳқонларнинг аҳволи жуда ёмонлашди.

Феодализмнинг ривожланиши жамиятнинг табақа-синфий тузилишида ўзгаришлар ясади. Юқори табақалар - арис-тоқратлар ва қуйида турувчи дворянлар ўртасида жуда катта фарқ мавжуд эди. Кам сонли дунёвий ва рухоний фео-

⁴⁰ Шульц - Эльба дарёсининг бу томонида майда суд ҳуқуқларига эга бўлган қишлоқ оқсоқоли бўлиб, кўрсатган хизмати бадалига одатда икки ва уч хисса ортиқ чек ер оларди.

даллар-курфюрстлар жамиятнинг юқори табақасини ташкил этиб, ўз қўлида жуда катта ер-мулкларни ва бойликларни ушлаб турарди. Ўрта ҳол дворянлар деярли йўқолиб кетганди. XIV асрдан бошлаб қуйи дворянларнинг асосий қисмини вазираллар ташкил этган. Улар ҳукмдорларнинг хизматчилари сифатида рицарликка кириш ҳуқуқига эга эдилар. Шу тариқа улар эркин бўлиб қолар ва дворянлик унвонини олардилар. Бу жараён рицарликнинг ривожланишига мос келган. Бу вақтда фақат дворянлардан келиб чиққан шахслар рицарь бўлиши мумкин деган қараш батамом расмийлашди. Кейинчалик, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши билан рицарлар ўз аҳамиятини йўқотган, кўпгина рицарлар хонавайрон бўлган.

Бу даврда немис шаҳарлари уч турга: 1) илгари бевосита қиролнинг вассаллари бўлган империя шаҳарлари; 2) солиқлар тўламайдиган ва тўла ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқига эга бўлган шаҳарлар; 3) князликлардаги ва статуси князлар томонидан белгиланадиган шаҳарларга бўлинган. Шаҳарларнинг аҳолиси ўз ижтимоий таркиби бўйича бир хил эмасди. Шаҳар аҳолисининг юқори қатламлари - патрициатни савдогарлар ва ер эгалари ташкил этган. Улардан кейинги поғонада ҳунармандлар турган. Энг қуйи звонада эса плебейлар оммаси: шогирдлар, мардикорлар, ёлланиб ишлайдиган кишилар бўлган.

Қишлоқ хўжалигига товар-пул муносабатларининг кириб келиши натижасида Германиянинг ижтимоий тузумида муҳим ўзгаришлар рўй берди. Бу аввало, деҳқонларнинг крепостной қарамлиги кучсизланганлигида ўз ифодасини топди. Кўпгина деҳқонлар шахсий қарамликдан озод бўла бошлади. Анча бойиган деҳқонлар феодаллардан йирик ерларни ижрачига олиш ва бунинг учун ижара ҳақини тўлаш имкониятига эга бўлишган эди. Ижрачилар бундай ерларнинг бир қисмини ўзларида хусусий хўжалик юритиш учун қолдирган бўлсалар, бошқа қисмини камбағал деҳқонларга ижарага берганлар. Йирик ижрачилар вақт ўтиши билан майда помещчиклар бўлиб қолишди. Шулар билан бир қаторда деҳқонларнинг бир қисми эркин эмас эди. Улар ер бўйича қарам ва шахсий қарам деҳқонларга бўлинганди. Ер бўйича қарам деҳқонлар ерга бириктириб қўйилган бўлиб, ердан фойдаланганликлари учун қатъий ўрнатиб қўйилган турли мажбуриятларни ўтаб туришарди. Шахсий қарам деҳқонлар зиммаси-

даги мажбуриятларнинг миқдори эса аниқ ўрнатиб қўйилмаган эди. Бу хўжайинларининг ўзбошимчалиги ва «иштахаси»га боғлиқ эди.

Давлат тузуми XIII-XV асрларда Германиянинг сиёсий тузуми Франция ва Англияниқидан фарқли ўлароқ, тарқоқлиги ва император ҳокимиятининг заифлиги билан характерланади. Бу вақтда Германия сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлиб, кўпгина мустақил феодал князликларга бўлиниб кетган эди.

Штауфенлар ҳалокатидан кейин (1268 йилда французлар бу сулоланинг сўнгги вакили Конрадинни асирга олиб, унинг бошини танасидан жудо қилган эдилар) Германиядаги императорлик ҳокимияти тамомила орқага кетди. Узоқ фурсат давомида (1254-1273 йилларда) Германияда ҳақиқатда бутунлай император бўлмади. Германияда марказий ҳокимиятининг бўлмаслиги мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишини буткул тўхтатиб қўйди. Феодалларнинг урушлари мамлакатни хароб қилди.

Шу тариқа бу даврда князларнинг ҳокимияти кучайиб, император ҳокимияти заифлашиб кетди. Мамлакатда сиёсий тарқоқлик келиб чиқди.

XIII аср охирларида Германия амалда еттига энг йирик князлар: учта руҳоний князь - Майнц, Кёльн ва Трир архиепископлари ва тўртта дунёвий князь - Богемия қироли (Чехия қироли), Рейн пфальцграфы, Саксония герцоги ва Бранденбург маркграфы томонидан идора қилинади. Улар «Шваб зерчалоси»да айтилганидек, курфюрстлар (сайловчилар) деб аталиб, императорни сайлаб қўярдилар. Курфюрстлар императорни сайлаш ҳуқуқиғагина эмас, балки уни тахтдан ағдариб ташлаш ҳуқуқиға ҳам эга эдилар. Бу, кейинчалик, **1356 йилги «Олтин булла»**да ҳам янада мустаҳкамланди. «Олтин булла» курфюрстларни ўз князлик мулкларида тамомила суверен ҳокимлик ҳуқуқларига эгадирлар, деб тан олган эди.

Курфюрстлар, тез орада империя тож-тахтини тассаруф қилиш ҳуқуқларидан батамом фойдаландилар. Карл IV нинг ўғли император Вацлав феодалларга қарши курашаётган шаҳарларга кўмак беришга ҳаракат қилганлиги учун князлар 1450 йилда уни тахтдан ағдардилар⁴¹. Бу сулоланинг

⁴¹ Императорлик тахтидан ағдарилган Вацлав Чехия қироли бўлиб қолаверди (1419 йилда вафот этди).

иккинчи императори, яъни Карл IV нинг бошқа ўгли - Сигзмунд (1410-1437 йиллар) курфюрюистлар кўлида энди итоатгўй қурол бўлиб қолди.

«Олтин булла»да курфюрюстларнинг сони, таркиби ўрнатилиб, ҳар йили курфюрюистлар съезди чақирилиши кўрсатилган. Унга юқоридаги еттига курфюрюстлар кирган. Курфюрюстлар ўз мол-мулкларини, тоғ-кон бойликларига эгалик қилиш каби ҳуқуқларини ўзларида сақлаб қолдилар. Курфюрюстларга кенг судлов ҳуқуқи ҳам берилиб, улар умумимперия судида қатнашганлар ҳамда дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланганлар. Курфюрюстлар аста-секин императорни сайлашда унинг олдига махсус шартлар қўя бошлаганлар. Бу шартлар XVI асрдан бошлаб «сайлов капитуляцияси»⁴² деган ном олган. Бунда император курфюрюстларнинг шартига кўниб, уларнинг талабларига жавоб берадиган бўлди.

Бу даврда императордан ташқари яна иккита империя муассасаси - **рейхстаг** ва **империя суди** мавжуд эди.

Вақти-вақти билан йиғилиб турадиган император рейхстагларида ҳам курфюрюстлар катта роль ўйнар эдилар. Герман шаҳарлари (империя шаҳарлари деб аталадиган шаҳарлар) ҳам ана шу империя тоифа вакилларининг съездларида қатнашардилар. Аммо уларнинг иштироқи тўлиқ бўлмасди. Шаҳарлар вакилларининг қарамоғига одатда умум-давлат масалалари топширилмай, балки шаҳарларнинг ўзларига бевосита тааллуқли масалаларгина топшириларди. Йирик феодал-князларга нисбатан майда рицарларнинг рейхстаглардаги таъсири ҳам жуда оз эди. Майда дворянлар ва деҳқонлар рейхстагдаги ўзларининг махсус вакилларига эга эмас эдилар.

Шу тариқа рейхстаг XIV асрдан доимий тузиладиган орган бўлиб қолди. У империя сейми деб ҳам юритилган ва қуйидаги учта коллегия: курфюрюистлар коллегияси; князлар, графлар ва озод ҳукмдорлар коллегияси; шаҳар вакиллари коллегиясидан иборат бўлган. Бу коллегиялар одатда алоҳида-алоҳида йиғилишарди. Фақат тантанали ва фавқулодда ҳолларда биргаликда мажлислар ўтказишган (XVII асрдан бошлаб коллегия империя табақалари ёки чинлари деган ном олган эди).

⁴² **Капитуляция** - латинча capitulatio, capitulo-шартлашман, келишман деган сўздан олиниб, таслим бўлиш, тиз қўқиш, тенгсиз, бир томонлама имтиёзли шартнома, тан бериш, маъноларини англатади.

Рейхстаг одатда император томонидан бир йилда икки марта, баъзан эса бир неча йилда бир марта чақириларди. Шунини айтиб ўтиш лозимки, XI асрнинг бошиданоқ курфюрстлар коллегияси рейхстагни ўз вақтида (ҳар олти ойда) чақирилишини кузатиб туриш ҳуқуқини қўлга киритиб олган эди. Масалалар куриялар бўйича алоҳида-алоҳида муҳокама қилиниб, сўнгра барча курияларнинг умумий йиғилишида охириги қарор чиқариларди.

Рейхстагнинг компетенцияси анча кенг бўлган. У князлар ўртасида тинчлик ўрнатиш, умумимперия қуроли кучларини ташкил этиш, уруш ва тинчлик, бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатиш, умумимперия солиқ ва мажбуриятларини белгилаш, империя ва князликлар доирасида ҳудудий ўзгартишлар қилиш, империя ҳудудини ўзгартириш ва бошқа шу каби масалаларни ҳал қилган. Рейхстаг қарорлари империя таркибига кирувчи ўлкаларнинг идоралари томонидан ижрога киритилган. Шу сабабли рейхстаг қарорларининг бажарилиши етарлича қаттиқ бўлмаган. Рейхстаг мажлислари орасидаги даврда император ўз кенгаши аъзолари иштирокида фармонлар чиқариши мумкин эди, лекин улар рейхстаг томонидан тасдиқлангандан сўнг кучга киритиларди.

Император ҳокимияти жуда кучсиз эди. Император доимий умумимперия маблағ ва воситаларига эга эмасди. Унда ҳеч қандай реал ҳокимият на умумимперия кўшини, на умумимперия солиқлари, на марказий суд ва маъмурий аппарат бор эди. Илк феодал қиролликларда бўлганидек, император ўзига тенг бошқа йирик феодаллар ўртасида аввалгича биринчи феодал, қиролни сайлаш ва йиқитиш ҳуқуқига эга бўлган князлар конфедерациясининг бошлиғи бўлиб қолаверди.

Мамлакат ичида бўлиб турадиган доимий низо ва ғалаёнлар князлар ва империя шаҳарларини император Максимилиан даврида (1493-1519 йиллар) Германияда император ҳокимиятини мустаҳкамлаш чораларини кўришга мажбур этди. Хусусан, Максимилиан бутун Германия устидан марказий ҳокимиятни кучайтирмоқчи бўлди. У Германияда ҳам марказий муассасалар тузиб, ҳамма табақаларни, шу жумладан йирик феодалларни ҳам бу муассасалар ҳокимияти остига олишга уринди.

1495 йилда Вормусда чақирилган рейхстагда учта муҳим қарорлар қабул қилинган эди. Уларга биноан ерликлар ўр-

тасида абадий тинчлик ўрнатилган, яъни хусусий урушлар ман этилган; армия ва маъмуриятни ушлаб туриш мақсадида империя эҳтиёжлари учун солиқ жорий қилинган (бу империя пфенниги деб аталарди); рейхскамэргерихт - империя суди таъсис этилган. Лекин бу қарорлар ўз мақсадига эриша олмаган. Императорнинг доимий солиқ («империя пули») жорий қилиш ва империянинг доимий армиясини тузиш йўлидаги уринишлари натижа бермади. 1495 йилда тўпланган рейхстаг умумимперия судини тузиш лозим деб топди. Бу суд таркибида князлар кўпчилиқни ташкил қилиши керак эди. Князлар ҳарбий ишлар соҳасидаги ислохотни ҳам шундай ўтказмоқчи бўлдиларки, мўлжалланган доимий умумимперия қўшини ислохот натижасида князларга тобе бўлиб қолиши керак эди. Пул етишмаслигидан Максимилиан Италияда ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юбора олмади, шу туфайли французларнинг XV асрнинг 90 - йиллари охиридаги ҳарбий юришлари муваффақиятли бўлиб чиқди.

Император Максимилиан I нинг набираси Карл V (1519-1555 йиллар) ҳам, гарчанд айни вақтда бир йўла бир неча мамлакат (Испания, Германия, Италия, Нидерландия ва бошқаларнинг) қироли бўлса ҳам, император ҳокимиятини кучайтира олмаган. Чунки бундай шароитда Германияда марказлашган сиёсий ҳокимият ўрнатиш қийин эди. Карл V кўпроқ жаҳон давлати тузиш режаси ҳамда Франция қироли Франциск I га қарши курашиш масаласи билан банд бўлганлиги туфайли Германиянинг ички ишларига кўп эътибор беролмас эди, шунинг учун у империя ҳокимиятининг обрўсини мустаҳкамлай олмади, аксинча, императорлигининг сўнгги йилларида ўз обрўсини анча пасайтириб қўйди.

Хуллас, бу даврда Германияда рейхстаг ва рейхскамэргерихт (империя суди) каби умумимперия органларининг мавжудлиги империянинг бирлигини таъминлай олмади. Империянинг доимий армияси йўқ эди.

Маълумки, Германия кўп давлатлардан (князликлардан) иборат эди. Ҳар бир алоҳида давлатда ҳам бир қанча табақалар (диндорлар, рицарлар ва шаҳарликлар) ҳамда табақа-вакиллик органлари - **лантаглар** вужудга келган эди. Лантаглар князликларда князларнинг ҳокимиятини бироз чеклаб турган. Баъзи князликларда мазкур табақалар мажлисларига (лантагларга) эркин деҳқонларнинг вакиллари ҳам кирар эди. Лантагларда одатда табақалар учта палатани ташкил этган-

лар, лекин баъзи ерларда палаталар иккита бўлган - руҳонийлар ва дворянлар биргаликда мажлислар ўтказишган. Вакиллар ўз сайловчиларидан мажбурий мандатлар характерига эга бўлган йўл-йўриқлар (инструкциялар) олишарди. Агар вакиллар бундай инструкциялардан у ёки бу масалани ҳал этиш учун кўрсатмалар топа олмасалар, у ҳолда яна ўз сайловчиларига тегишлича кўрсатмалар олиш учун мурожаат қилардилар.

Лантагларнинг компетенцияси турли даврларда турлича бўлган. Лантаг князликда махсус судларнинг ташкил этилгунига қадар олий суд ҳисобланган. Кейинроқ, махсус судлар тузилганидан сўнг лантагларнинг юрисдикцияси ушбу судларнинг ихтиёрига ўтган ва лантаглар қатор князликларда бундай судларга нисбатан апелляция инстанция бўлиб қолган. Лантаг, шунингдек, судларнинг компетенциясига кирмайдиган масалаларни (масалан, сиёсий масалаларни) ҳам ҳал қилган. Лантаглар князликлар кенгашлари таркибини тузишга ва юқори чиновникларни тайинлашга таъсир кўрсатиб, давлатни бошқариш ишларига ҳам аралашганлар.

Лантагларнинг компетенциясига ҳукмрон сулолаларда узилиш бўлиб қолган ҳолларда давлат бошлиғини сайлаш, ташқи сиёсат соҳасида баъзи функцияларни амалга ошириш (масалан, қатор герман князликларида уруш эълон қилиш учун лантагларнинг розилиги талаб қилинарди), баъзи диний ишлар, полициячилик вазифалари (танга-чақа пуллар чиқаришининг сифатлилигини кузатиб туриш, ўрмонларни қўриқлаш ва ҳ.к.), ҳарбий ишлар кирган. Солиқларни овоз бериб тасдиқлаш лантагларнинг энг муҳим ҳуқуқи бўлган. Давлат эҳтиёжларининг ўсиши ва князлар доменларининг камайиши даражасига қараб князларнинг лантагларга тобора тез-тез субсидия⁴³ сўраб мурожат қилишларига тўғри келган. Лантаг қўшинни ушлаб туриш учун пул маблағлари ажратарди. Бу унга армияни бошқаришда, қалъалар қуришда ва бошқаларда иштирақ этишига имконият яратарди.

Шундай қилиб, лантаглар маълум даражада князларнинг ҳокимиятини чеклаб турган ва ўз моҳияти бўйича рейхстагга қараганда кўпроқ табақа-вакиллик органи бўлган. Де-

⁴³ **Субсидия** – ёрдамга бериладиган пул, маблағ; пул билан бериладиган ёрдам; пул билан таъминлаш.

мак, Германияда табақа-вакиллик монархияси бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доирасида ривожланган.

Германияда **шаҳарлар** катта роль ўйнаган. Шаҳарни бошқариш унинг ҳуқуқий ҳолати билан белгиланган. Империя шаҳарлари анча катта мустақилликдан фойдаланганлар. Эркин шаҳарлар империя шаҳарларига яқин ҳуқуқий ҳолатга эга эди. Князликларнинг шаҳарлари кам ҳуқуқлардан фойдаланган. XIII-XIV асрларда бир қанча шаҳарлар сиёсий эркинликларни қўлга киритган ва ўзини ўзи бошқарадиган бўлган. Шаҳарларда қонун чиқариш ҳокимияти шаҳар хўжалигининг алоҳида тармоқлари бўйича комиссиялардан иборат таркибдаги кенгаш томонидан амалга ошириларди. Ижроия ҳокимият бир ёки бир неча бургомистрлар бошчилигидаги магистратга тегишли эди. Кенгаш аъзолари ва бургомистрлар кизматлари эвазига давлатдан (бюджетдан) маош олмасдилар. Дастлаб бутун шаҳар бошқаруви патрициат⁴⁴ қўлида тўпланган. XIV асрда бир қанча шаҳарларда патрицийларга қарши ҳунармандларнинг чиқишлари («цех инкилоблари») бўлиб ўтган. Баъзи шаҳарларнинг голиб чиққан ҳунармандлари шаҳар тузумида у ёки бу ўзгаришни амалга оширишга эришганлар. Ҳунармандлар шаҳар кенгашлари таркибига кирганлар ёки илгариги кенгашнинг таркибида махсус коллегия тузганлар. Баъзи шаҳарларда шаҳар қурилиши асосига цех тузуми қўйилган.

XIV асрнинг иккинчи ярмида шаҳарларнинг майда ридарлар ва князлар томонидан сиқиб қўйилишига қарши курашиш заруритидан шаҳарларнинг иттифоқлари вужудга кела бошлаган.

Суд тузилиши Франклар империясининг емирилиши ва феодализмнинг ривожланиши ер эгаларининг поместьеларида **феодал судлар**нинг тузилишига олиб келди. Дастлаб ер эгаси фақат ўз крепостной деҳқони устидан суд қилиш ҳуқуқига эга эди. Бироқ кейинчалик унинг юрисдикцияси ўз ерида яшовчи барча аҳолига тарқатилган. **Феодал судлар** XVI асрга қадар ташкил топган.

Феодал судлар билан бир қаторда **черков судлари** ҳам мавжуд эди. Бундай судларнинг юрисдикцияси маълум доирадаги кишиларга (руҳонийлар ва баъзи даражадаги дунёвий

⁴⁴ **Патрициат** – ўрта асрларда герман империяси эркин шаҳарларида бадавлат бюргерлар аристократиясига мансуб бўлган шаҳар бошқармасида устулик ролини ўйнавчи кишилар; аслзодалар, оқсуяклар, зодагонлар.

кишиларга) ҳамда маълум даражадаги ишларга (никоҳлар, диний васиятлар ва бошқалар ҳақидаги ишларга) тадбиқ қилинган.

Учинчи хил кўринишдаги судларни **шаҳар судлари** ташкил этган. Шаҳар судларининг тузилиши алоҳида шаҳарларда турлича бўлган. Баъзи шаҳарларда суд судьялар ва маслаҳатчи - шеффенлар томонидан, бошқа шаҳарларда эса шаҳар кенгашлари томонидан амалга оширилган. Кўпчилик шаҳарларда судьяларни шаҳар жамоаси сайларди.

Князлик ҳокимиятининг мустақамланиши билан князликда **олий суд** ташкил этилган. Округ бошқарувчилари - амтманлар ҳам суд функцияларига эга бўлишган. Бундан ташқари, округларда турли-туман компетенцияларга эга бўлган **қуйи судлар** ҳам мавжуд эди.

Вестфалияда **фемлар суди** деб номланадиган махсус судловлилик кенг тарқалган эди. Бу ерда эркин аҳолининг кенг қатламлари сақланиб қолган бўлиб, оқибатда суд ишлари «эркин графлар» ва «эркин шеффенлар» томонидан амалга оширилди. Улар бундай ваколатни феодал князлардан эмас, бевосита императордан олар эдилар.

Суд ишлари асосан очиқ мажлисларда ўтказилган. Лекин махсус ҳолларда унинг мажлислари ёпиқ бўлган. Баъзи суд ишлари бўйича тергов ҳаракатлари ҳам олиб борилар эди. Ҳукм одатда айбланувчини судга чақирмай чиқариларди. Фемлар судларида кўпинча ўлим жазоси тайинланарди. Ҳукм суд аъзоларидан биттаси томонидан ижро этилган. Бундай судлар Вестфалия билан бирга бошқа герман давлатларида ҳам пайдо бўлган эди.

4. «Князлик абсолютиزمи» даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия

XIV ва XV асрларда немис саноати бир қанча муваффақиятларга эришди. Бу вақтда саноатда ҳали асосан цех тузуми устунлик қиларди. Аммо кон саноатида анча чуқур шахталар ишга солиниши муносабати билан мафактура усули тобора кенгроқ ёйилиб борди. Тўқимачилик саноатида шаҳар атрофидаги ва қишлоқ жойларидаги цехлар билан бир қаторда корчалон капиталистча ишлайдиган хонаки «тарқоқ» мафактура тизими ривожланиб борди. Баъзи жойларда марказлашган мафактура ҳам учраб турарди. XV асрда ва XVI

аср бошларида Германия халқаро савдо-сотиқ ишларида катта роль ўйнади. XVI аср бошларида Германияда жуда катта банк-судхўрлик фирмалари бор эди; бу фирмаларнинг бир қисм маблағлари ишлаб чиқаришда (кўпроқ кон саноатида) банд бўлса, бир қисмини улар императорга ва катта князларга қарзга берардилар.

Умуман, XV асрнинг охири - XVI асрнинг биринчи ярми Германиянинг иқтисодий юксалиш даври бўлди. Бироқ, бу ердаги иқтисодий юксалиш Англия ва Францияга қараганда бошқачароқ бўлган. Германиянинг биронта ҳам шаҳари, масалан, Англиядаги Лондонга ўхшаб, мамлакатнинг хўжалик марказига айланмади. Германия иқтисодий жиҳатдан жуда нотекис тараққий қилмоқда эди. Жуда яхши тараққий қилган вилоятлар ва округлар билан бир қаторда мамлакатнинг марказида майда товар цех тузуми ҳукм сурарди. Бу ерда жуда тор доирада савдо олиб борадиган, чет эл савдосида иштирок этиш у ёқда турсин, ҳатто Германиянинг бошқа районлари билан мол айирбошлашдан мутлақо четда турган қолоқ вилоятлар ҳам бор эди. Бу вақтда Англия ва Францияда савдо ва саноатнинг ривожланиши мамлакатнинг марказлашувига олиб келди. Германияда эса бу жараён алоҳида князлик доирасида юз берди ва сиёсий тарқоқликнинг янада мустақамланишига сабаб бўлди. Германия абсолютизмининг ўзига хос хусусияти ҳам ана шу билан тавсифланади. Германияда абсолютизм умумимперия миқёсида эмас, XVII асрда ҳар бир герман давлатида ўрнатилган эди. Бу «князлик абсолютизми» деган ном олган.

Германияда абсолют монархиянинг келиб чиқишига XVI-XVII асрларда бўлиб ўтган йирик воқеалар: кенг антикатоликчилик ҳаракати, 1524-1525 йиллардаги деҳқонлар уруши ва 1618-1648 йиллардаги 30 йиллик уруш шарт-шароитлар яратган эди. XVI асрнинг иккинчи ярмидаги реформация⁴⁵ Германияни ҳар жиҳатдан ажратиб ташлаш билан бирга яна бир мазҳабга асос солди. Германия протестант (шимол) ва католик (жануб) қисмларга бўлиниб кетди.

Реформация қатор ижтимоий ҳаракатлар билан бирга кечди. Уларнинг ичида айниқса 1524-1525 йиллардаги деҳқонлар уруши муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу уруш натижа-

⁴⁵ **Реформация** - XVI асрда Ғарбий Европада католик черкови ва папа ҳокимиятига қарши олиб борилган диний шаклдаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

сида руҳонийлар ва дворянларнинг бир қисми ҳамда урушда қатнашган князлик шаҳарларининг аҳолиси хонавайрон бўлди, ўз имтиёзларидан маҳрум этилди ва князларга батамом қарамликка тушди. Қўзғолончилар олдида объектив равишда иккита вазифа: феодал эксплуатацияни тугатиш ва мамлакатни сиёсий бирлаштириш вазифалари турарди. Бу вазифаларнинг ижобий ҳал этилиши Германиянинг буржуа йўлидан ривожланишига ёрдам бериши мумкин эди. Шунинг учун бунда немис бюргерларининг мавқеи ҳал қилувчи аҳамият касб этди. Лекин бюргерлар антифеодал урушга раҳбарлик қилишга қодир эмас эди. Деҳқонларнинг уруши фақат князлар учун фойда келтирди. Шаҳарларнинг кучсизланиши, деҳқонлар уруши давомида дворянларнинг камайиб кетиши ва бир қисмини князлар ҳокимиятидан мадад ишташга мажбур бўлиши ҳисобига князлик ҳокимияти кучайиб кетди. Князлар янги протестант руҳонийларни ҳам ўзларига бўйсундирдилар.

Диний шиорлар билан олиб борилган 1618-1648 йиллардаги ўттиз йиллик уруш бир қатор сиёсий вазифаларни ҳал қилди. Шимолий герман князлари император ҳокимиятининг кучайишига ва ягона миллий давлат барпо қилишга қарши курашганлар. Бу курашда князларнинг қўли баланд келган, уларнинг ҳокимияти янада кучайган. Улар император ҳокимиятидан деярли мустақил бўлиб қолганлар. Вестфалия сулҳида Германиядаги князларнинг олий ҳуқуқлари тан олинди. Улар нафақат ўзаро, шунингдек, бошқа хорижий давлатлар билан ҳам иттифоқлар ва шартномалар тузиш ҳуқуқларига эга бўлдилар. Вестфалия сулҳи Германия давлат тузумидаги партикуляризмнинг тўла тантана қилишига олиб келди. Князликлар ичида князларнинг ҳокимияти кучайишда давом этди.

Шуниси характерлики, Германияда абсолютизм Англия ва Франциядагидан фарқ қилиб, сиёсий тарқоқликни мустаҳкамлади. Шу тариқа Германияда абсолютизмнинг прогрессив роли - ижобий даври бўлмади. Князлик абсолютизми мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий тарқоқлигини мустаҳкамлади.

XVII-XVIII асрларда Германия империясининг давлат тузуми деярли ўзгаришсиз сақланиб қолди. Император лавозими бор-йўғи фахрий унвон бўлиб қолган эди. Князлар ҳар-

бий мажбуриятлардан озод бўлиб, императорга ҳеч қандай ўлпонлар тўламас эдилар.

Вестфалия сулҳидан кейин рейхстаг деярли ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмай қолди. Империя суди жуда кучсиз бўлиб қолди. Князлар унинг юрисдикциясидан чиққан эди. Герман князлари ўз ерларида империядан мутлақо мустақил бўлиб қолдилар. Диндорлар ҳам князлар ҳокимияти остига тушиб қолдилар. Лантаглар деярли чақирилмай қўйди.

Шундай қилиб, XVII асрда герман князликларида абсолютизм ўрнатилган ва у ўзининг қатор хусусиятлари билан бошқа Ғарбий Европа давлатлари, жумладан, Англия ва Франциядаги абсолют монархиялардан фарқ қилган. Биринчидан, Германияда абсолютизм табақа-вакиллик монархияси сингари бутун империя миқёсида эмас, алоҳида князликлар доирасида вужудга келди. Иккинчидан, Германиядаги князлик абсолютизми феодал реакциянинг тўла тантана қилиши, унинг буржуа ҳаракати устидан ғалабаси ва кучсиз немис буржуазиясининг князлар томонидан бўйсундирилиши ифодаси бўлди. Бу вақтда бошқа мамлакатларда абсолютизмнинг ўрнатилиши дворянлар ва буржуазиянинг кучлари вақтинча баробар бўлиб туриши натижаси бўлган эди.

Кўпдан-кўп герман давлатлари орасида улардан иккита энг йириги - Пруссия ва Австрия XVII-XVIII асрлардаёқ Европа тарихида анча катта роль ўйнади.

Пруссия XVIII асрга келганда герман давлатлари орасида энг кучайгани Бранденбург маркграфлиги эди. У 1701 йилда Пруссия қироллигига айланди. Шу йили Бранденбург курфюристи Фридрих III (1688-1713 йиллар) империянинг халқаро муносабатлардаги қийинчиликларидан фойдаланиб, Испания мероси учун олиб борилган урушда ўзининг иштирок этиши эвазига дастлабки шартлардан бири сифатида Пруссия қироли унвонини олган эди. Бранденбург - Пруссия давлати славян ерларини босиб олиш йўли билан ҳамда бошқа немис князликлари ҳисобига ўсиб борди, унинг сиёсий соҳадаги ютуқлари эса император ҳокимиятининг заифлашуви билан бевосита боғланган эди.

Пруссия монархияси XVIII асрда батамом прусс юнкерларининг ҳарбий-полиция давлатига, дворян-крепостникларнинг, прусс юнкерларининг синфий манфаатларига хизмат қиладиган монархия - ҳарбий деспотияга айланди. Айнан шу вақтдан бошлаб «юнкерлар» деган сўз феодал-крепост-

никлик тузумида буржуазия талабларига ён бериш томон ис-лохотлар ўтказиш йўлидаги ҳар қандай уринишларга қарши ўзининг феодал ҳуқуқлари ва имтиёзларига маҳкам ёпишиб олган энг реакцион дворянлар деган тушунчанинг синоними бўлиб қолган эди.

Пруссия XVIII асрдан абсолют монархия шаклидаги дав-латга айланди. Абсолют монархия кучли бошқарув аппарати-ни, кўп сонли бюрократия ва армияни вужудга келтирди. Пруссияда бошқарувнинг полиция-миршаблик тизими жорий қилинди. Бу ерда фуқароларнинг ҳар қандай шахсий ҳуқуқ-лари тўла инкор этиларди. Прусс қироллари, айниқса, Фри-дрих II (1740-1786 йиллар) ўз давлат тузумини «маърифатли абсолютизм» ниқоби билан пардалашга ҳаракат қилди.

Пруссия монархиясининг ички сиёсати деярли армия тўғрисида ғамхўрлик қилишдангина иборат бўлди. Бюрокра-тик идора аппарати шу армиянинг зарур бир қўшимчаси бўлиб, бу аппарат фаолияти тўғри йўлга қўйилмаса, солиқ-ларнинг мунтазам суратда келиб тушишини таъминлаб бўл-мас эди. Немис тарихчиларидан бирининг берган баҳосига қа-раганда, Пруссия амалдорлари акцизлар ундириш, яъни ша-ҳарликлардан ҳарбий солиқ йиғиш жараёнида ўсиб етишди. Бюрократик аппаратни ақлли ва итоатғўй ижрочилар билан тўлдириш вақтида Фридрих - Вильгельм I индигенат деб аталган қоида билан, яъни маҳаллий дворянларнинг провин-циялардаги лавозимини эгаллашга бўлган фавқулодда ҳуқуқи билан ҳисоблашиб ўтирмади. Аксинча, бунга қарама-қарши тизим қоида бўлиб қолди, яъни айрим провинциялардаги амалдорлар давлатнинг бошқа вилоятларидаги дворянлардан, баъзан эса бюргерлардан ҳам олинадиган бўлди. Саройда ва юқори идоралар тепасида одатда дворянлардан бўлган офи-церлар турар эди.

Пруссияда маркашлаштирилган бошқарув ташкил этил-ган эди. Давлат тепасида қирол турарди. У империянинг кур-фюрюистлар коллегияси таркибига кирарди. Фридрих-Виль-гельм, ҳатто «буюк курфюрюист» деган ном олган эди, у кучли ҳарбий-бюрократик монархиянинг асосчиси ҳисобланди.

Қирол ҳузурида **Яширин кенгаш** мавжуд бўлиб, у дав-лат бошқарувининг олий органи эди. Бироқ, кейинчалик, Яширин кенгаш учта мустақил: ташқи ишлар, адлия ва ички ишлар департаментларига бўлиниб кетганидан сўнг олий дав-лат бошқарув органи бўлмай қолди. Марказий бошқарма 1723

йилдан бошлаб «молия, қўшин ва ер-мулклар олий бош бошқармаси» шаклида ташкил қилинган бўлиб, бевосита қиролга бўйсундирилган эди. Пруссияда ички ишлар департаменти ана шундай номланар эди. Унга алоҳида провинциялардаги ҳарбий ишларни ва домен хўжалигини юритишни қузатиб турувчи ҳарбий ишлар ва домен палаталари бўйсундирилганди. Мамлакатдаги кенг тармоқли полиция аппарати ҳам ана шу департамент қарамоғида эди. Полициянинг ўзбошимчилиги шунчалик даражада авж олган эдики, қиролнинг буйруғи билан ҳатто Берлин кўчаларида аёлларни, агар уларнинг кўйлаги чет элдан келтирилган газламадан тикилган бўлса, ечинтирардилар. Қиролнинг шахсан ўзи ҳар қандай фуқарони, агар у бекорчи, дайдиб юрган бўлса, калтак билан савалай берар эди. Фуқаролар фақат қирол омборхоналаридан кофе сотиб олишга (албатта анча юқори нархларда) мажбур этилганди. Ана шундай ишлар билан шуғулланувчи маҳсус амалдорлар мавжуд эди.

Армия ва чиновниклар қирол ҳокимиятининг таянчи ҳисобланарди. Прусс маъмурияти чиновниклари «немисча содиқлик» аъъаналари руҳида тарбияланган эдилар. Чиновникларнинг хизматга ўтиши мартабалар ҳақидаги жадвал билан тартибга солинарди. Хизмат мансабини суистеъмол қилиш, тартибга риоя этмаслик ва буйруқни бажармаслик қаттиқ жазоланарди. Чиновниклик аппарати аниқ, уюшқоқлик билан ҳаракат қиларди. Унинг бошқа немис давлатлари учун намунали ҳисоблангани ҳам бежиз эмас эди.

Пруссияда **маҳаллий бошқарув** тўлиқ марказий ҳокимиятга бўйсундирилган эди, вилоятларда лантаглар сақланиб қолганди, лекин улар қирол чиновниклари - ландатлар назорати остига олинганди. Ландатлар - земство кенгашлари дворянлар йиғинларида тавсия қилинган номзодлар орасидан қирол томонидан тайинланадиган дворянлардан иборат таркибда эди.

Ландатларнинг аъзолари дворянларнинг мажлисларига раислик қилардилар. Ландатлар дворянлар комитетлари билан биргаликда ўз табақа ишларини юритардилар, яъни улар тоифавий муассаса бўлишган. Шу билан бирга ландатлар зиммасига умумдавлат функциялари ҳам юклатилган эди: улар марказий ҳокимият органлари ҳисобланганлар ва солиқлар ундириш, полицияга бошчилик қилиш, рертут йиғимларини уюштириш ишлари билан шуғулланганлар. Шаҳар-

ларни бошқариш ишлари шаҳар кенгашлари (магистратлар)нинг аъзолари томонидан амалга оширилган. Ер эгаларига во-тчина полицияси ва суд ишларини юритиш, шунингдек, чер-ков ва мактаблар устидан ҳомийлик қилиш ҳуқуқлари теги-шли эди. Эркин деҳқонларнинг жамоаларида бошқарувни оқ-соқоллар амалга оширади. Оқсоқоллар баъзан қишлоқ аҳо-лисининг умумий йиғинида сайланган, кўпинча мулкый ценз асосида ёки мерос тариқасида ўз мансабини эгаллаган.

Пруссияда суд маҳкамасига жуда кам эътибор берилди. Қиролнинг сўзларига қараганда, дворян арзандаларидан ар-мияга ҳам, солиқлар йиғишга ҳам ярамайдиган «калтафаҳм малъунлар» шу маҳкамага юборилар эди. Фридрих-Виль-гельм I нинг ўзи суд идораларида «билимдонлик ўрнига кал-так» ишлатиш учун кўп меҳнат сарф қилди, чунки бу тadbир помешчикларнинг крепостнойлар устидан ҳукмронлигини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Пруссия армияси ўша вақтда Европадаги энг кўп сонли ва интизомли эди. Фридрих II (1740-1786 йиллар) даврида Пруссия армияси (186 минг солдат) Европада биринчи ўринни олишга даъво қилди, бу армияни боқиш учун 13 миллион та-лер⁴⁶, яъни бутун давлат даромадларидан учдан икки қисми кетиб турди.

Кўнгилдагидек дворянлар давлатида, - деб таъкидлаган эди Фридрих II ўзининг «сиёсий васияти»да, - ҳукумат шун-дай сиёсий тузумни тутмоғи керакки, унда ҳамма тadbирлар олдиндан яхши ўйланган бўлиши ҳамда молия, сиёсат ва ҳарбий иш ўша битта мақсадга давлатни мустаҳкамлаш ва унинг куч-қудратини оширишга қаратилган бўлиши лозим.

Австрия XVIII асрда Фарбий Европада Вольтер, Рус-со, Дидро, Монтескье ва бошқаларнинг асарлари-да асослаб берилган «маърифатпарвар - файласуфлар эски ижтимоий ва давлат тузумларини синдириб ташлаш зарур-лигини асослаб берган эдилар. Маърифатпарварлик руҳидаги адабиётлар таъсири остида қатор давлатларнинг ҳукмдор-лари ўз ижтимоий ва давлат тузумларини қисман янгилаш мақсадларида баъзи ислохотлар ўтказдилар. Маърифатпар-варлик гоёларининг ёйилиши абсолютизм даврига тўғри кел-ган эди. Монархларнинг чекланмаган ҳокимияти билан маъ-рифатпарвар -файласуфлар томонидан тавсия қилинган баъ-

⁴⁶ Талер – эски немис кумуш тангаси.

зи ислоҳотларни амалга оширишга интилишларининг қўшилиб кетиши «маърифатли абсолютизм» сиёсати номини олган эди. Австрия монархлари томонидан олиб борилган сиёсат ана шундай «маърифатли абсолютизм» сиёсатининг ёрқин намунаси бўлди.

Князь Венцель Антон Кауниц 1753 йилдан бошлаб канцлерлик лавозимида ишлаб, Австриянинг атоқли дипломати, деган ном билан шуҳрат қозонди ва «маърифатли абсолютизм» руҳида ўтказиладиган ислоҳотлар тарафдори бўлди.

Маърифатли абсолютизм деб аталмиш идора усули XVIII асрда Европадаги, айниқса Европанинг шарқидаги қолоқ давлатлар учун хос бир нарса эди. Бу ном шундан келиб чиққан эдики, бу монархияларнинг подшолари ўз ислоҳотчилик фаолиятида француз буржуа «маърифатчилари» томонидан илгари сурилган баъзи ғоялардан фойдаланган эдилар. Бироқ бу монархияларда мазкур ғоялар хизмат қилган мақсадлар француз маърифатли мафкурасининг прогрессив томонларига мутлақо қарама-қарши эди. Ҳақиқатда феодал монархлар «маърифатчилар» мафкурасининг консерватив томонидангина муътадил буржуазиянинг (деҳқон-плебейлар революциясидан қўрқиб) «маърифатли» қиролларга ишонишидангина фойдаландилар. Шарқий Европадаги қолоқ давлатларда «маърифатчилик» мафкураси абсолют монархияни мустаҳкамлаш воситаси бўлиб хизмат қилди, хусусан келиб чиқиши жуда мураккаб ва ўзи кўп миллатли бўлган Австрия каби монархия ўлкалари ва вилоятларининг партикуляризмга асос бўлган маҳаллий, тоифавий ва корпоратив имтиёзларга қарши кураш воситаси бўлиб хизмат қилди.

Абсолют монархлар ўрта асрларда вужудга келган католиклар черкови каби муассасани ҳам давлатга бўйсундирди. Динни давлатнинг қуролига айлантиришга қаратилган бу интилишни абсолют монархлар «маърифатчилар»дан олинган диний скептицизм билан ва ҳатто динни тўғридан-тўғри мазах қилиш билан хаспўшлади. XVIII асрда ўтган юқори мартабали «эркин фикр юритувчилар» динни авом халқдаги нодонлик ва хурофотнинг намоён бўлиши деб билар эди. Аммо, улар маърифатчилик билан ҳар қанча «эркин фикр юритишлари»га қарамай, динга халқни итоатқўйликда сақлаш ишига наф етказадиган нарса сифатида қарар эдилар.

Шу билан бир вақтда «маърифатли» монархлар капиталистик хўжалик ривожини рағбатлантириш, цехларнинг ўрта

асрлардан қолган баъзи имтиёзларини бекор қилиш йўли билан буржуа оппозициясининг кучини қирқиб қўйган эдилар. Ўз-ўзидан маълумки, улар бандай қилиш билан ўз даромадларини кўпайтиришга интилган эдилар. Улар Австрияда савдо-сотик ишларининг ва манфактуранинг ривожини рағбатлантирдилар, ҳатто баъзан деҳқонларни шахсий қарамликдан озод қилдилар (капиталистик саноат учун эркин ишчилар керак эди), мактаб ва университетлар очиб, ўзларини фан билан санъат ҳомийлари деб эълон қилдилар. Иккинчи томондан, «маърифатли абсолютизм» ислохотларининг ўтказилишига баъзан деҳқонлар ҳаракатининг юксалиб, даҳшат солиши сабаб бўлди.

Австрияда айниқса Иосиф II фаолияти «маърифатли абсолютизм»нинг яққол намунасиدير.

Австрия кўп миллатли давлат эди. Бу ерда XVIII асрда кучайиб бораётган Пруссиядан фарқли ўларок, мураккаб вазият вужудга келганди. Бу асосан тож-тахт учун кураш билан боғлиқ бўлди. Карл VI ўлимидан сўнг тахтга ягона ворис Мария-Терезия эди. Лекин герман қонунларига биноан аёл киши тахт вориси бўлолмасди. Шу сабабли Мария-Терезия Австрия ҳукмдори бўлиб олгач, ўз ислохотларини аввало ҳарбий соҳага қаратди. Рекрут олиш усуллари кескин суратда ўзгарди, оқибатда армиядаги оддий аскарлар таркиби ҳам ўзгарди. Илгариги вақтларда кенг расм бўлган рекрут олиш тизими ўрнига ҳарбий округлар бўйича алоҳида («конскрипцион») рўйхатлар асосида қуйи даражали рекрутлар олиш жорий этилди. Дворянлар, руҳонийлар, амалдорлар, ҳатто бадавлат бюргерлар ҳам рекрутлик мажбуриятидан озод қилинди. Ҳарбий хизматнинг бутун оғирлиги камбағал деҳқонлар, мануфактура ишчилари, ҳунармандлар устига тушди. Рекрутларнинг аксари қисми, элементар ҳарбий таълим олганидан кейин ҳукуматга ортиқча ташвиш туғдирмасин деб, муддатсиз таътил берилиб, уйига жўнатилад эди; улар чақирилиши биланоқ ҳарбий қисмга етиб боришлари керак эди. «Муддатсиз таътилдагилар»нинг бутун умри ҳарбий хизматга чақирилиш хавфи остида ўтар эди.

Бу конскрипцион тизимдан ҳамма норози эди: ундан помешчиклар ҳам (улар хизматкорларидан айрилиб қолмоқда ва ховли-жойларига зўрлик билан аскарлар жойлаштирилиши натижасида мусибат тортмоқда эди), шаҳар магистратлари ҳам (армия тузиш ва унинг таъминоти учун қилинадиган

харажатлар шу магистратлар устига тушаётган эди) норози эди.

Австрия ҳукумати, шу йўсинда Пруссияга қарши курашни давом эттиришга тайёргарлик кўраётиб, 1749 йилда армияни Пруссия армияси тахлитида қайта ташкил қилишга киришди; аскарлар сони кўпайтирилиб, аввал 108 мингга етказилди, 80-йилларда эса 278 мингга етказилди. Офицерларни ишга тайинлашда уларнинг ижтимоий келиб чиқишига кам эътибор бериб, кўрсатган хизматига кўп эътибор бериладиган бўлди. Дворян ва бюргерлардан кўплаб генераллар етишиб чиқди. Офицерлардан полк ишларига доимий кўз-қулоқ бўлиб туриш, рекрутлар билан кундалик машғулотлар ўтказиш ва ҳоказолар талаб қилинди. Офицер кадрлар тайёрлаш учун ҳарбий академия ташкил этилди.

Деҳқонлар кўзғолонининг кучайиб боришидан чўчиган Австрия ҳукумати XVIII асрнинг бошларида бир неча фармон чиқариб, бу фармонларда помещчикларнинг деҳқонларга нисбатан қилиб келаётган бебошлигини чеклашга уринди, бироқ бу фармонлар қоғоздагина қолиб, мутлақо амалга ошмади. Лекин Етти йиллик урушдан кейин яна катта кўзғолонлар кўтарилди. Натижада 1771 йил 6 июлда ва 1775 йил 13 августда деҳқонлар томонидан ўталадиган баршчина ва тўланадиган оброкларнинг аниқ меъёрини белгиловчи фармонлар чиқарилди. Баршчина иш куни 10 соат бўлиши шарти билан ҳафтада уч кун ўталадиган бўлди, от-аравада юк ташиб бериш мажбурияти камайтирилди, помещчикларнинг вотчина суди ҳамда уларнинг деҳқонларга қарашли ер-сувларига эгаллик қилиш ҳуқуқлари чеклаб қўйилди, императорнинг ер-мулкларидаги крепостной ҳуқуқ бекор қилинди.

Мария-Терезия чиқарган қонунлар қишлоқ хўжалигидаги мавжуд тартиблар негизини ўзгартирмади. Ерга эгаллик қилиш шакллари, крепостнойликка, бутун аграр муносабатлар тузумига ислоҳотлар оқибат-натижада унча дахл қилмади; деҳқонлар ерга бириктирилганича қолаверди, баршчина ҳамда деҳқонлар ўтайдиган бошқа кўпдан-кўп мажбуриятлар сақланиб қолди, ниҳоят, помещчикларнинг мавқеи, уларнинг деҳқонларга ҳукмронлик қилиши дахлсиз қолди.

Мария-Терезиянинг ўғли Иосиф II Германия императори этиб сайлангач, деҳқонлар масаласини юмшатиш тадбирларини кўришда анча илгари кетди. 1781 йил 1 ноябрда Чехияда, Моравияда ва Австрия монархиясининг бошқа ўлка-

ларида крепостной тутқунликни йўқотиш тўғрисида машҳур ёрлик чиқарилди. Бу ёрликда деҳқонларнинг крепостной тутқунлиги бекор қилиниб, бу тутқунлик ўрнига енгил фуқаролик муносабатлари ўрнатилди, бундай муносабатлар Австриянинг ўз ўлкаларининг бир қисмида қадимдан ҳукм суриб келар эди. Фуқаролар шундан кейин ҳам помещчикларга итоат қилиши керак бўлса-да, лекин шахсий эркинликка чиқдилар. Деҳқонлар энди ўз хоҳишича уйлана олар эдилар, улар помещчикларнинг ер-сувларини ўз ихтиёрлари билан ташлаб кетиш ҳуқуқига эга бўлиб, ўзлари хоҳлаган касб ва ҳунарни ўрганишлари мумкин эди.

Фуқаролар хўжайиннинг ҳовли ишини бажариш мажбуриятидан озод қилинган эдилар. Бироқ деҳқонлар ўз чек ерлари учун ер эгалари фойдасига баршчина ва бошқа мажбуриятларни ўташда давом этишлари лозим эди. Деҳқонларнинг участкалари учун «помещчиклар билан фуқароларнинг (деҳқонларнинг) ихтиёрий келишуви» асосида ҳақ тўланадиган бўлди, шу сабабли деҳқонларнинг участкалари учун ҳақ олиш кенг ёйилади. 1783-1789 йилларда ҳукумат деҳқонлар ўтайдиган мажбуриятларни бирлашган ер солиғи жорий қилиш ва янгидан ер рўйхати тузиш йўли билан тартибга солишга уринди.

Ҳамма мажбуриятлар пулга чақиб ундириладиган бўлди, кейин бу пул шундай бир ҳисоб билан олинар эдики, ялпи даромаднинг 70 фоизи деҳқоннинг ўзида қолдирилиб, 12 фоиз-часи давлат солиғи учун, қолган 18 фоизи эса ер эгасига-помещчикка тўланарди. Иосиф II қўшимча маҳсулотни, яъни ер рентасини бундай қайта тақсимлаш йўли билан давлат даромадини кўпайтирмақчи ва ҳукмрон синфни аграр революция хавфидан сақлаб қолмақчи бўлган эди. Шу тариқа, Иосиф II крепостной ҳуқуқни бекор қилди.

Австрия империяси сиёсий тараққиёт соҳасида Европадаги бошқа давлатлардан жуда ҳам орқада қолган эди. Габсбурглар қўл остидаги ўлкалар Иосиф II ислохотларига қадар хийла даражада вилоятлар ёки «ерлар» йиғиндисилигича қолиб кетмоқда эди.

Мамлакат ичида кўпдан-кўп бож чегаралари ва божхона бўлиши сиёсий тарқоқликни кучайтириб юборган эди, бу бож чегаралари ва божхоналар ички бозорнинг ташкил топишини жуда ҳам қийинлаштириб қўйган эди. Ўрта аср цехчилик тузуми, айрим вилоят, шаҳар ва тоифаларнинг имтиёзлари ҳам

давлатнинг иқтисодий тараққиётига ва бирлашувига тўғаноқ бўлиб келмоқда эди. Шу сабабли давлат қишлоқ хўжалиги ва саноатни ривожлантириш чораларини кўрди, кўпдан-кўп ички савдо пошлиналари тугатилди, ташқаридан келтирилаётган товарларга нисбатан пошлиналарнинг миқдори оширилди, янги саноат корхоналари 10 йил муддатга солиқлардан озод этилди.

Давлатни идора қилиш ишининг бир қадар бўш марказлаштирилиши катта ер магнатларидан иборат ҳукмрон тўдаларнинг манфаатларига мос тушар эди, бу магнатлар ўрта асрлардаги феодалларнинг сиёсий анъаналарини давом эттирар ва давлатни мудофаа қилиш манфаатлари ёки деҳқонларнинг қўзғолонларини бостириш зарурати талаб қилган вақтдан бошқа маҳалда қирол ҳокимиятининг ҳаддан ташқари кучайтирилишига қарши эди.

Табақа-вакиллик монархиясининг қолдиқлари асосан маҳаллий ваколатли муассасалар-лангагларда ёки сеймларда сақланиб келмоқда эди, бу муассасаларда тўртта тоифанинг («даражанинг»): 1) католиклар черковининг прелотларидан иборат руҳонийларнинг; 2) «хўжайинлар», яъни оқсуяк феодал аристократиянинг; 3) «рицарлар», яъни асосий феодаллар оммасининг ва 4) «қирол шаҳарлари», яъни давлат бошлиғига бевосита феодал қарам бўлган шаҳар жамоаларининг вакиллари бор эди. Бу шаҳарларга биринчи икки тоифа (руҳонийлар ва «хўжайинлар») намоёндалари қўл остидаги шаҳарлар ҳам кирар эди. Крепостной деҳқонлар юқорида кўрсатилган тоифалардан бирортасига ҳам кирмай, мутлақо ҳуқуқсиз бир аҳволда эдилар. Қиролнинг шахсан эркин деҳқонлари бундан мустасно бўлиб, улар маҳаллий тўртинчи тоифа-шаҳарликлар таркибига кирар эдилар. Вилоятларнинг бошлиқлари ноиблар бўлиб, улар тоифалар томонидан маҳаллий ер эгаларидан сайланар ва қирол томонидан тасдиқланар эди. Кўпинча бу ноиблар ҳақиқатда марказий ҳокимиятнинг маҳаллий вакили бўлишдан кўра, кўпроқ вилоят партикуляризмни умумдавлат муассасаларидан ҳимоя қилар эдилар. Марказлаштириш кучая борган сари, айниқса XVIII асрда, улар марказий ҳокимиятга тобора кўпроқ тобе бўла бордилар.

Жуда катта харажатларга олиб келган ва деҳқонларга ҳаддан ташқари оғир солиқлар солинишига сабаб бўлган ҳарбий ислоҳот молия ишларининг тартибга солинишини талаб этар эди. Шу мақсад билан 1749 йилда ички ишларни ва

молия ишларини идора этувчи марказий орган сифатида Директория ташкил қилинди. 1760-1761 йилларда юқори давлат муассасалари яна қайта ташкил этилди. Олтита аъзодан иборат Давлат кенгаши тузилди. Бу Кенгаш аъзолари «дин, тартиб ва кредитни ҳимоя қилишлари» керак эди. Бугун давлат идораси шу олтита аъзо қўлида эди. Бюрократик марказлаштиришни кучайтириш тадбирлари амалга оширилди.

Австрияда суд тизими тартибга солинмаган эди. Сонсаноксиз судлар (шаҳар суди ва земство суди, Вена шаҳар магистрати, гофмаршал суди) бўлиб, унинг иш доираси қатъий белгиланмаган эди; судда қўриладиган битта иш кўпинча бир суддан иккинчи судга юборилаверарди. Биргина шу нарса қатъий эдики, у ҳам бўлса, судларнинг пастдан туриб то юқоригача тоифалигидир. Дворянларни дворянлар суд қилар эди, шаҳарликлар шаҳар магистратида суд қилинар эди; суд соҳасида фақат деҳқонгина ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмай, уларни помещчик ўз вотчина-полициячилик ҳокимияти билан эзар эди. Суд ишларини юритиш соҳасида Иосиф II маърифатчиларнинг талабларидан келиб чиқиб бир қатор қонунлар тўпламларини тузди. Судда қийнаш тартиби бекор қилинди, ўлим жазосини қўллаш чекланди.

Мактабдаги таълимга дунёвий йўналиш берилди. Черков ислохотлари католик черков имтиёзларини чеклади, дин эркинлиги ҳақида эдикт чиқарилди. Амалдорлар тўғри солиқларни қийинчилик билан аранг йиғиб олар эди, бир қанча ўлкаларда эгри солиқлар хусусий кишиларга сотилар эди. Бу сотиш тизими давлат даромадларини камайтириб юбориш билан бир вақтда аҳолини хонавайрон қиларди.

5. Ҷрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбаларига умумий тавсиф

V асрдан XI асргача бўлган даврда шарқий франкларнинг архиак «халқ» ҳуқуқи қабилавий характерга эга эди ва унинг асосида қуйидаги қатор принциплар: урф-одатларнинг муқаддаслиги, қариндош-уруғларнинг умумий «диёнати» ва биргаликдаги жавобгарлиги, қонли қасос олиш (бу аста-секин пул жаримаси билан алмаштирилиб борган), «худо суди»ни қўллаш орқали коллектив одил судловнинг амалга оширилиши, яъни ордалиянинг қўлланиши, қасамжўрлик ва

бошқа рамзий одатларнинг сақланиб қолиши каби принцип-лар ётарди.

Германияда қирол ҳокимиятининг вужудга келиши ва сўнгра унинг тамомила заифлашиб кетиши бу ерда бутун ўрта асрлар мобайнида ҳуқуқий партикуляризмнинг мавжуд бўлиб туришига шарт-шароит яратган эди. Расмий нуқтаи назардан Германияда XII-XIII асрлардан бошлаб, агар алоҳида масалалар бўйича император қонунларини ҳисобга олмаганда, «умумгерман ҳуқуқи» мавжуд бўлмаган, турли ҳудудий бирликлар ва шаҳарларнинг ҳуқуқи бўлган.

Бундан ташқари, Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқий тизими лен ҳуқуқи деб номланувчи олий феодал табақага тааллуқли ҳуқуқий нормалар комплексининг яққол ажратилиши билан тавсифланади. Агар Англия ва маълум даражада Францияда XIII асрдан бошлаб вассаллик-ленлик муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари бошқа ҳуқуқ нормалари билан мустаҳкам алоқада ҳаракат қилган бўлса, Германияда эса ҳуқуқнинг земствога оид ҳуқуққа (ерлар, ҳудудлар ҳуқуқи) ва лен ҳуқуқига бўлиниши анъанавий бўлиб қолган эди. Германияда лен ҳуқуқи, земство ҳуқуқи, шаҳар ҳуқуқи, каноник ҳуқуқ айни пайтда бир хил муносабатларни (ерга оид, мулкый, никоҳ-оила, мерос муносабатларини) турлича тартибга солган. Бунда ҳуқуқ субъектларининг қайси табақага ёки ҳудудга тааллуқлилигига қараларди. Бу кўпинча суд томонидан аниқланарди.

Умуман ўрта асрлар ҳуқуқида, хусусан герман ҳуқуқида суд тартиботига ўта содиқликни яққол кўриш мумкин эди. Суд ишларини юритиш чоғида инсон «ўз ҳуқуқини излаши» мумкин.

Германияда шундай умумий ҳуқуқий принциплар ва институтлар ишлаб чиқилган эдики, келажакда улар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» асосини ташкил этган. Бундай принциплар германларнинг одат ҳуқуқи универсал нормалари базасида ва XII-XIII асрлардаги герман императорларининг қонунчилик фаолиятида шаклланган эди. XII-XIII асрларда императорлар ва рейхстаг томонидан вақти-вақти билан чиқарилиб турган «тинчлик статутлари»да шахс мулкани ва ҳаётини қўриқлашга ва ўғриларни, ўт қўювчиларни, одам ўлдирувчиларни ва бошқа «тинчликни бузувчиларни» турли жазолар билан қўрқитишга қаратилган меъёрлар мавжуд эди. 1103 йилдан 1235 йилгача бўлган давр оралиғида ана

шундай «тинчлик статутлари»дан 20 таси чиқарилган эди. Уларнинг орасида 1235 йилги Майнц статuti анча машхур бўлган. Унда бутун Германия аҳолиси учун «ўрнатилган ҳуқуқ»нинг баъзи умумий принциплари эълон қилинган эди. Масалан, унга биноан Германияда судсиз жазолаш одати бекор қилиниб, мажбурий суд тартиби жорий қилинган эди.

Герман ҳуқуқининг ривожланишида одат ҳуқуқининг маҳаллий тизимлаштирилиши ҳам муҳим роль ўйнаган. Бунда империя қонунлари ва суд амалиёти қоидалари ҳам ҳисобга олинган, албатта. Буларга мисол тариқасида «Саксон зерчалоси», «Шваб зерчалоси», «Франкон зерчалоси» ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу тўпламларнинг нормалари ва принциплари кўпинча ўз ҳуқуқий доирасидан анча четга чиқиб, ҳуқуқнинг биржиллаштирилишига кўмаклашган.

«Саксон зерчалоси» 1220 йилда шеффен Эйке фон Репгау томонидан ёзилган ушбу қонунномада одат ҳуқуқининг анча кенг тарқалган қормалари ва Германиянинг шимолий-шарқий қисмида қўлланиб келган суд амалиёти ўз аксини топган. Қонуннома икки қисмга бўлинган. Биринчи қисм земский (умумдавлат) ҳуқуқига, иккинчи қисм эса лен ҳуқуқига бағишланган. Биринчи қисмда одат ҳуқуқи нормалари билан бир қаторда умумдавлат судларида «разил, қабих, паст» эркин кишиларга нисбатан қўлланиладиган император қонунчилиги ҳам мустаҳкамланган. Лен ҳуқуқи⁴⁷ «олижаноб, аслзода» эркин кишилар ўртасидаги ленга оид вассаллик муносабатларининг тор доирасини тартибга солган. Қонунномада рим ҳуқуқига, шаҳар ёки савдо ҳуқуқига мутлақо мурожаат қилинмайди ва, шунингдек, унда ҳуқуқ ва бошқа ерликларнинг ҳуқуқи нормалари камдан-кам ҳолларда эслаб ўтилади.

«Саксон зерчалоси»да фуқаролик, жиноят, процессуал ва қисман давлат ҳуқуқи нормалар белгиланган.

«Саксон зерчалоси» кўпгина герман ўлкалари ва шаҳарларида тан олинган ва 1900 йилга қадар ўз кучини йўқотмаган.

Шаҳар ҳуқуқи

Юқори даражадаги бир хиллик германларнинг шаҳар ҳуқуқида вужудга келган. Бу ерда ҳуқуқ бир қанча етук шаҳарларнинг ҳуқуқидан

⁴⁷ **Лен ҳуқуқи** – лен олган вассал билан феодал ўртасидаги муносабатларни белгилловчи ҳуқуқлар. Ленфеод феодал томонидан ўз вассалига берилган ер-сув, мулк ва ундан олинadиган солиқ, ўлпон.

Ўзлаштириб олинган эди. Масалан, Магдебург қонунлари 80 дан ортиқ шаҳарларда, Франкфурт қонунлари 49 та, Любек қонунлари 43 та, Мюнхен қонунлари 13 та шаҳарларда амалда бўлган. Германияда шаҳар ҳуқуқининг икки асосий «Ойласи»-любек ҳуқуқи ва магдебург ҳуқуқи ташкил топган. Любек ҳуқуқи Шимолий шаҳарларга ва Болтиқ бўйи минтақаларига, жумладан Новгород ва Таллинга тарқатилган ва Тамза иттифоқи доирасида ҳал қилувчи, белгиловчи аҳамиятга эга бўлган. Магдебург шаҳар ҳуқуқи анча кенг ҳудудларда-шарқий ўлкаларда, шунингдек, Шарқий Саксонияда, Бранденбургда, Польшанинг алоҳида вилоятларида ҳаракатда бўлган.

Магдебург шаҳар ҳуқуқининг 1261 йилда Бреслауга жўнатилган 63 та моддаси ва Герлицга 1304 йилда юборилган 140 та моддаси анча машҳур эди. XIV асрда муайян тизимга солинган магдебург-бреслау ҳуқуқининг 500 та моддадан иборат 5 та китоби нашр қилинган. Биринчи китоб шаҳар судьяларига бағишланиб, унда судьяларнинг мансабга ўтириш тартиби, ваколатлари, ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланган. Иккинчи китоб суд ишларини юритиш масалаларини ўз ичига олган. Учинчи китоб турли даъволарга тааллуқли бўлган, тўртинчи китоб оила ва мерос ҳуқуқига, бешинчиси-бошқа китобларда назарда тутилмаган турли масалаларни ҳал этишга бағишланган.

Шаҳар ҳуқуқи доирасидан аста-секин ҳуқуқнинг янада умумийроқ тизими - **савдо ҳуқуқи**, ёки «савдогарлар ҳуқуқи» ажралиб чиқиб, дастлабки вақтларданок миллий характер касб этган. XIII асрдаги Любек, Бригга шаҳарларининг, Ганза иттифоқи иштирокчилари бўлган бошқа бир қатор герман шаҳарларининг статутларида савдо ҳуқуқининг бир қанча нормалари мавжуд эди. Болтиқ бўйининг барча мамлакатларида XIV асрнинг ўрталарига мансуб Висби қонунлари жуда катта нуфузга эга бўлган. Унда денгизда юк ташиш ва денгиз савдоси масалалари тартибга солинган. Бу порт шаҳарда герман, швед, латвиялик ва новгородлик савдогарлар ўз ассоциацияларига эга бўлишган, бироқ Висби ҳуқуқининг ривожланишига ҳаммадан аввал Гамбург ва Любек шаҳар статутлари кўпроқ таъсир ўтказган.

Герман империясининг шимолий-итальян ўлкаларида ҳам шаҳар ҳуқуқи анча ривожланган. Бу ерда Ломбард лигаси деб аталган уюшмага бирлашган шаҳар коммуналари ташкил топган эди. Унга Верона, Венеция, Бергамо, Милси, Пар-

ма, Болонья ва бошқалар кирарди. Айнан шу ерда биринчи марта савдо одатлари муайян бир тизимга солинган (1216 йилги Миланнинг «Одатлар китоби») ва турли хил (денгиз, ярмаркага оид ва ҳ.к.) денгиз судларининг қарорларини ёзиш амалга оширилган.

Германия савдо ҳуқуқининг муҳим манбаларидан бири халқаро шартномалардир. Бундай шартномалар бошқа шаҳарлар билан, уларнинг иттифоқлари билан ва ҳатто хорижий монархлар билан ҳам тузилиши мумкин эди. Уларда савдо ишларини юритиш учун қулай шарт-шароитлар таъминланиши ҳақида келишиб олинарди. Масалан, Кёльн шаҳарлари билан инглиз қироли Генрих II ўртасида худди шундай шартнома тузилганлиги маълум. Унга биноан, қирол Кёльн савдогарларига Англияда савдо ишлари билан шуғулланишлари учун қулай шарт-шароитлар яратиб беришни ваъда қилган эди.

XIV-XVI асрларда Германияда маълум даражада ҳуқуқий бирликнинг ўрнатилишига рим ҳуқуқининг ўзлаштириб олиниши кўмаклаша бошлаган. XV асрнинг охирида давр талаби билан қайта ишланган Юстиниан Дигесталари 1495 йилда тавсия этилган Олий империя суди учун асосий ҳуқуқий манба сифатида тан олинган. XVI асрда рим пандект ҳуқуқи бутун империя доирасида асосий ҳуқуқ манбаи бўлиб қолган ва 1900 йилги Германия фуқаролик қонунномасининг қабул қилинишига қадар Германиянинг «умумий ҳуқуқи» сифатида ҳаракатда бўлган.

«Каролина» 1532 йилда Карл V нинг жиноий ва жиноий-процессуал қонунлари тўплами - «Каролина»нинг нашр қилиниши жиноят ҳуқуқининг умумгерман принципини яратишга муҳим ҳисса бўлиб қўшилган. Умум империя қонуни сифатида чиқарилган «Каролина» империя ҳуқуқини барча ўлкалар ҳуқуқидан устунлигини, «жойлардаги ва ўлкалардаги» жиноий суд ишларини юритишда «ўйла-масдан қилинган ва ёмон» одатларини бекор қилинишини эълон қилган. Шу билан бирга у курфюрстлар, князлар ва табақалар учун уларнинг «азалий ва адолатли одатлари»нинг сақланиб қолишига йўл қўйган. Бироқ қонуннома князликнинг юқори табақалари сиёсий манфаатларига тўла мос келганлиги, шунингдек, жиноят ҳуқуқи ва процессининг ўз даври талабларига жавоб берганлиги сабабли барча ўлкаларда

ҳуқуқ манбаи сифатида умумий тан олинган. «Каролина» асо-сида умумгерман жинойт ҳуқуқи ташкил топган.

Герман ҳуқуқининг бундай бирхиллаштирилиши жараё-нига қарамай, «умумгерман ҳуқуқи» нормалари асосан тавсия этувчи (маслаҳат берувчи) характерга эга бўлган ва уларнинг герман ўлкаларида «тан олиниши» даражасига боғлиқ бўлган. Ҳуқуқий тизимлар кўпроқ алоҳида ҳудудлар-Германия дав-латлари бўйича шаклланган.

XIII асрдан Германия давлатларида князлик қонунчи-лиги жадал ривожлана бошлади, одат ҳуқуқидан фойдала-ниш чекланиб борди. Князликларнинг қонунларида жинойт ҳуқуқи, мерос ва савдо ҳуқуқига оид янги нормалар белги-ланди. Бундай ҳуқуқий нормалар барча эркин кишиларга қўлланиладиган бўлди. Князликлар хусусий ҳуқуқий тизим-ларининг расмийлашиши жараёни XVII-XVIII асрларда, яъни «князлик абсолютизми»нинг ўрнатилиши даврида ма-ҳаллий ҳуқуқнинг кодификация қилиниши билан боғлиқ бўл-ган. Масалан, XVIII асрнинг ўртасида Боварияда Фуқаро-лик кодекси ва жинойт қонунномаси қабул қилинган. Австрияда 1768 йилда жинойт қонунномаси - «Терезиана» чиқарилган, 1787 йилда эса шу ерда янги жинойт қонунномаси қабул қи-линган.

Айниқса, 1784 йилда чиқарилган Пруссия умумдавлат қонунномаси жуда машҳур бўлган. Унинг манбаларини «Сак-сон зерцоласи», рим ҳуқуқи, Магдебург ва Любек ҳуқуқи, Берлин олий судининг амалиёти ташкил этган. Қонуннома икки қисмдан иборат бўлган. Биринчи қисм фуқаролик ҳу-қуқига бағишланган. Иккинчи қисмда асосан давлат ҳуқуқи ва жинойт ҳуқуқи нормалари, шунингдек табақаларнинг ҳу-қуқий ҳолати ҳақидаги, мактаб ва черковлар ҳақидаги нор-малар белгиланган. Ушбу «кодекс» «маърифатли абсолюти-зм»нинг ҳурмати бажо келтириш сифатида мулкчиликнинг ҳозирги замон нуқтаи назаридан талқин қилишнинг баъзи элементларини ва инсон «табiiй ҳуқуқ»ларининг айрим кў-ринишларини ўзида акс эттирган. Бироқ прусс ҳуқуқи амал-да бошқача принциплар, жумладан, прусс қиролининг чек-ланмаган ҳокимияти, ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча томонларини ҳеч заруриятсиз тартибга солиш, крепостной деҳқонларнинг ҳуқуқсизлиги ва дворянларнинг имтиёзли ҳо-лати каби принциплар устун турган. Кодекс ахлоқий қоида-ларининг сероблиги, юридик талқинларининг ноаниқлиги ва

калтак билан уруш сингари эскириб қолган жазо чоралари билан ажралиб турган.

**Умумимперия
қонунчилиги**

Юқорида таъкидланганидек, XII-XIII асрларда империя марказий органларининг қарорлари асосан «умумдавлат тинчлиги»ни сақлаб туриш функциясини бажарган. Шунга мувофиқ, умумимперия ҳуқуқи анъанавий тарзда асосан жинойий-ҳуқуқий нормаларни белгилаган.

Дастлаб тинчликни сақлаб туриш механизми шундан иборат бўлганки, уларга зўравонликлар қилмасликлари ҳақида мажбурият (қасам орқали) юклатилган эди. Кейинчалик қабул қилинган статутларда фуқароларнинг ҳаёти ва мулкини ҳимоя қилиш тўғрисидаги нормалар қасамёдлардан мустақил, императив характер касб этган ва анча кенг даражадаги муносабатларни қамраб ола бошлаган. Масалан, Майнц статутига черков юридикциясига бўйсунмаслик, ноқонуний тарзда йўл ҳақи ва бошқа йиғимлар ундириш, фуқаролар ва чет элликларнинг бехатар эркин кўчиб юришига тўсқинлик қилувчи ғайриқонуний солиқ ва ўлпонлар олиш, фуқароларнинг турли ҳуқуқларини поймол қилувчи асоссиз даъво (ҳомийлик ҳуқуқида ва ҳ.к.) аризаларни бериш кабилар тинчликни бузиш ҳисобланган ва булар учун жазолар белгиланган. Унда, шунингдек, қалбаки пуллар ясаш, гаровга олинган шахсни эгаллаб олиш, одам ўлдириш (айниқса ўз отасини ўлдириш), давлатга хиёнат қилиш каби жинойятлар учун ҳам оғир жазолар назарда тутилган.

Тинчлик статутларига мувофиқ, жабрланувчилар ўзбошимчалик билан ўз ҳолларича суд қилмасликлари лозим эди ва бунда «ўлкаларнинг оқилона одатларига асосан адолат бўйича» ишларни ҳал қилиш учун судга мурожаат қилишлари керак эди. Бу принцип жабрланувчи ёки судья томонидан бузилса, уларга камида жарима солинган, чунки «қаерда ҳуқуқнинг ҳокимияти тугаса, ўша ерда шафқатсиз ўзбошимчалик ҳукм суради». Судга мурожаат қилмай, ғайри-қонуний қасос олиш, суд олдида тузилган ярашиш аҳдини бузиш, қарзни ундириш мақсадида судьяларнинг рухсатсиз бировнинг мулкини эгаллаб олиш қонунга хилоф ҳисобланган. Бундай хатти-ҳаракатларни содир этган шахслар - айбдорлар «қонундан ташқари» деб эълон қилиниши мумкин эди. Лекин, шу билан бирга баъзан, агар томонлар суд қароридан қаноат

ҳосил қилмасалар, маълум қоидаларга риоя этган ҳолда суд-сиз жазолаш, уриш-қалтаклашга йўл қўйилган.

Статутларда судларнинг ташкил этилиши ва фаолияти принципларига алоҳида эътибор берилган. Судьялик мансабини фақат адолатли кишилар эгаллаши зарурлиги эълон қилинган, мавқеи бўйича юқори ёки тенг гувоҳлар иштирокидаги тенглар суди принципи ўрнатилган. Император йўқлигида суд ишларига бошчилик қилувчи юстициарий ўз шахсий сифатлари билан мансабига лойиқ бўлиши, эркин кишилар табақасига мансуб бўлиши ва мансабида «ўзини яхши тутса», камида бир йил ишлаб бериши лозим эди. Фуқароларнинг «ҳуқуқлари ва мулклари»га тааллуқли суд мажлислари яқшанба ва байрам кунларидан ташқари ҳар куни ўтказилар эди. Тўғри, князлар ва бошқа юқори мартабали шахсларнинг ҳуқуқлари ёки мулкӣ манфаатлари билан боғлиқ суд мажлислари бундан мустасно эди. Жуда муҳим ишлар бевосита император томонидан кўриб ҳал қилинарди. Юстициарийнинг ҳузурида дунёвий кишилардан танлаб олинган махсус нотариус мансабдорларининг бўлиши назарда тутилган эди. Нотариус ариза ва шикоятларни қабул қилиб олиш ва сақлаш, императорлик судида баённомаларни юритиш ва қарорларни ёзиш билан шуғулланиши лозим эди. Айниқса, низоли масалаларни одат ҳуқуқига асосан ҳал қилиниши мумкин бўлган жойини кўрсатган ҳолда ёзиб қўйилиши тавсия қилинган.

Шундай қилиб, ишларни «умумий» герман ҳуқуқи асосида ҳал қилиш имконини берувчи шароитлар яратила бошланди. Шу мақсадда суд қарорларини сақлаш, тизимга солиш ва ўрганиш учун доимий девонхона тузишга ҳаракат қилинган.

Жазо принциплари жиноят ва жиноятчининг характери билан белгиланган. Жиноятнинг «қўполлиги», шунингдек, рецидивлиги (қайта содир этилганлиги) ҳисобга олинган. Мулкӣ ҳуқуқбузарликлар учун асосан етказилган зарарни ундириш кўзда тутилган. Жиноят иштирокчилари тенг даражада жазоланганлар.

«Подшонинг газабига учраш» - император томонидан кишининг «қонундан ташқари» деб эълон қилиниши алоҳида таъкидланган. Бундай шахслар обрў-эътибори ва барча ҳуқуқларидан маҳрум этилган. «Қонундан ташқари» деб эълон қилинган кишини била туриб яширган кишиларга ҳам у билан тенг жазо берилган. Агар шундай жиноятчини шаҳарда

яширган бўлсалар, шаҳар ҳам жиноий таъқиб остига олинган ва деворлари бузилган.

Тинчлик статутлари императорлик ҳуқуқининг бир қисми бўлиб, империянинг шахсан герман худудлари учун мулжалланган эди. Италия учун эса анча кенг ва чуқур ишлаб чиқилган қонунлар тўплами чиқарилган эди.

Император қонунчилигининг турли ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга жазо бериш ҳақидаги анъанаси XVI асрда «Каролина» номли ҳуқуқий ҳужжат чиқарилиши билан қайта тикланди. «Каролина»да жиноят ҳуқуқининг баъзи умумий принциплари, шунингдек, жиноятлар ва жазоларнинг катта рўйхати берилган. Бу қонун шеффенлар учун суд ишларини юритиш бўйича амалий қўлланма бўлиб ҳисобланган. Унда жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқи нормалари аниқ тизимга солинмаган ва бир-биридан ажратилган тарзда жойлаштирилмаган эди.

«Каролина»да жиноят ҳуқуқига оид қасд ва эҳтиётсизлик, жавобгарликни истисно қилувчи, енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар, иштирокчилик каби умумий тушунчалар ўз аксини топган. Бироқ, бу тушунчалар ҳамма ҳолатлар бўйича аниқ ифода этилмаган эди ва фақат алоҳида турдаги жиноятлар ва жазоларга нисбатан баён қилинганди.

«Каролина» бўйича, жиноят содир этганлик учун жавобгарлик, одатда айб - қасд ёки эҳтиётсизлик мавжуд бўлганда келиб чиққан. Лекин, ўрта асрлардаги Германия ҳуқуқи кўпинча айбсизлик ҳолатида, бошқа шахсларнинг айби учун («объектив айблаш») ҳам жавобгарлик ўрнатган. Бундан ташқари, айбни ўрнатиш усуллариининг қўлланилиши кўпинча айбсиз кишини жавобгарликка тортилишига олиб келган.

«Каролина»да жазони истисно қилувчи ҳолатлар одам ўлдириш жинояти мисолида батафсил баён қилинган. Масалан, зарурий мудофаа ҳолатида, яъни «учинчи шахснинг ҳаёти, танаси ва мулкани ҳимоя қилиш» ҳолларида, хизмат бурчи бўйича жиноятчини қўлга олаётганда ва бошқа баъзи ҳолатларда одам ўлдириш учун жавобгарлик келиб чиқмасди. Агар бир киши бошқа бир кишига ўлдирадиган қурол билан ҳужум қилса ва жабрланиши мумкин бўлган шахс бошқача тарзда ҳимояланиши мумкин бўлмай, ҳужум қилган шахсни ўлдирса бу - зарурий мудофаа ҳисобланиб, жиноий жавобгарлик келтириб чиқармаган. Жиноятчини қўлга олиш учун қилинган «қонуний ҳужум» натижасида у ўлдириб қўйилса,

бу - зарурий мудофаа эмас, қонуний чора сифатида жиноий жавобгарлик учун асос бўлмаган. Бирок, ҳужум қилишни тўхтатиб, ниятидан қайтган шахсни таъқиб қилиб ўлдириш ҳам зарурий мудофаа ҳисобланмаган ва бундай ҳолатда одам ўлдирган шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эди. «Каролина»да зарурий мудофаанинг ҳар бир ҳолатини чуқур ва атрофлича қунт билан текшириб чиқиш зарурлиги кўрсатилган. Бунда зарурий мудофаанинг қонуний эканлигини одам ўлдирган шахснинг ўзи исботлаши лозим эди. Агар у буни исботлай олмаса, жазоланган.

«Каролина»да айбни енгиллаштирадиган баъзи ҳолатлар ҳам назарда тутилган. Буларга қасднинг йўқлиги («қўполлик», «мулоҳазасизлик», «енгилтаклик» ва «калтабинлик» оқибатида одам ўлдириш), жиноятни «ғазаб ва нафрат» натижасида содир этиш кабилар кирган. Ўғрилик жинояти 14 ёшга тўлмаган шахслар томонидан ёки «бевосита очлик, етишмовчилик» натижасида содир этилган бўлса, булар айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланган. Қонунномада кўпроқ айбни оғирлаштирувчи ҳолатларга эътибор берилади. Жиноятни очиқдан-очиқ (ошкора), қўпол тарзда, «бузуқ ниятда», «таҳқирловчи» характерда, шунингдек, қайта содир этилиши, етказилган зарарнинг катта миқдорда бўлиши, жиноятчининг «ёмон ном чиқарган»лиги, жиноятнинг бир гуруҳ шахслар томонидан қилинганлиги, ўз хўжайинига нисбатан содир этилганлиги ва бошқалар айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар қаторига киритилган.

«Каролина» жиноят содир этишнинг алоҳида босқичларини бир-биридан ажратиб кўрсатади. Жиноятга суиқасд қилиш жиноятчининг истак-иродасига қарши амалга ошмай қолган ва қасддан қилинган хатти-ҳаракат сифатида кўрилган. Жиноятга суиқасд учун бериладиган жазолар одатда тугалланган жиноятлар учун бериладиган жазолар билан тенг даражада бўлган. Қонунномада иштирокчилик масаласида кўпроқ шериклик тўғрисида эслатилади. Бунда асосан уч турдаги шерикчилик ажратиб кўрсатилади. Булар: жиноят содир этилгунга қадар ёрдам бериш, жиноят содир этилаётган жойда ёрдам бериш ва жиноят содир этилгандан сўнг ёрдам беришдир. Охириги ҳолатда жиноятга «ғараз мақсадда ҳамкорлик» қилиш ва жиноятни «рахмдиллик билан яшириш» бир-биридан фарқланган, яъни кейинги ҳолда енгилроқ жазо назарда тутилган.

«Каролина»да жиноят таркиблари таснифлаштирилмаган, лекин ҳар қалай уларнинг баъзи қўпроқ ёки кенгроқ гуруҳлари алоҳида-алоҳида жойлаштирилган ҳолда санаб ўтилган. Унда аввало динга қарши жиноятлар - динни, худони таҳқирлаш, муқаддас жойларни таҳқирлаш, жодугарлик билан шуғулланиш, қасамни бузиш, шунингдек, христиан ахлоқи билан сиғиша олмайдиган жиноятлар - туҳмат қилиб ёзилган хатларни тарқатиш, монеталар, ҳужжатлар, оғирлик ўлчовлари, савдо объектларини қалбакилаштириш кабилар кўрсатилган. Уларга ахлоққа қарши жиноятлар: эр ёки хотиннинг бир-бирига нисбатан хиёнат қилиши, икки никоҳлилик, яқин қариндошлар билан жинсий алоқа қилиш, қўшмачилик, номусга тегиш, хотин ва қизларни ўғирлаш жиноятлари ҳам қўшилган.

Давлатга қарши жиноятлар таркибига давлатга хиёнат, ҳокимиятга қарши исён кўтариш, «ўлка тинчлиги»ни бузишнинг турли-туман кўринишлари: душманлик ва қасос, босқинчилик, ўт қўйиш, бузуқ ниятда дарбадарлик қилиш ва бошқалар кирган. Қонунномада император ҳазрати олийларини ҳақорат қилиш учун жавобгарлик ҳақида ҳам қисман эслаб ўтилади.

Шахсга қарши қаратилган жиноятлар гуруҳида турли кўринишлардаги одам ўлдириш жиноятлари, шунингдек, жиноятчининг ўзини ўзи ўлдириши алоҳида ажратиб кўрсатилади. Агар жиноят содир этган шахс ўз жонига суиқасд қилса, яъни ўзини ўзи ўлдирса унинг меросхўрлари меросдан маҳрум қилиниши мумкин эди.

Мулкка қарши қаратилган жиноятларга турли кўринишлардаги бир қанча ўғирликлар, ишониб топширилган мулкни ноинсофлик билан бошқариш кабилар кирган. Қонунномада черковдаги ўғирлик, шунингдек асосан аҳолининг кам мулкли табақаси томонидан содир этиладиган ўғирликлар, яъни бировнинг мева ва ҳосилини, балиқларини, ўрмонини кесиб, дарахтларини ўғирлаш ҳақида махсус кўрсатиб ўтилган. Ниҳоят, судловга қарши баъзи жиноятлар ҳам эслаб ўтилади. Масалан, ёлғон гувоҳлик бериш, қўриқчи томонидан маҳкумнинг ғайриқонуний суратда озод қилиниши, қийнаш асосида ноҳақ сўроқ қилиш кабилар Қонунномага биноан жиний жавобгарлик келтириб чиқарган.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, «Каролина»нинг преамбуласида гарчанд «камбағал ва бойлар»нинг суд олдидаги

тенглиги ҳақида гапирилган бўлса ҳам, аммо унинг кўп моддаларида бунинг тескарисини кузатиш мумкин. Хусусан, Қонунноманинг бир қанча моддаларида жазо тайинлашда жиноятчи ва жабрланувчи шахснинг қайси табақага мансублиги ҳисобга олиниши зарурлиги таъкидланган. Масалан, 160-моддада кўрсатилишича, судья ўғирлик учун жазо тайинлаётганда ўғирланган ашёнинг қийматини ва бошқа ҳолатларини, айниқса «ўғирлик содир этган шахснинг унвони ва мавқеини ҳисобга олиши лозим». Шунингдек, 158-моддада аслзода шахс ўғирлик учун жиноий жавобгарликка эмас, балки «фуқаролик-ҳуқуқий жазога» тортилиши мумкинлиги назарда тутилган. «Умумдавлат тинчлиги»ни бузишлик қонунга биноан қаттиқ жазоланган. Лекин етказилган озор учун ёки ўз хўжайинининг душманидан қасос олишга императордан рухсат олган шахсларнинг «умумдавлат тинчлиги»ни бузиши бутунлай қонуний ҳисобланган. Аслзода бўлмаган, камбағал кишилар жиноят содир этганда уларга нисбатан бошқача жазолар берилган. Тўғри, Қонунномада кундуз куни унча катта бўлмаган миқдорда ёки «бевосита очлик-ночорлик эҳтиёжи»дан ўғирлик содир этиш жинояти учун фақат мулкий жавобгарлик назарда тутилган. Бироқ камбағал кишиларнинг мулкий зарарни тўлаши ниҳоятда оғир бўлган. Бундан ташқари, камбағал кишилар бировнинг ҳосилини, балиқларини, ўрмонидан дарахтларини кечаси ўғирласа, уларга нисбатан жазолар ёки судьяларнинг хоҳишига қараб ва маҳаллий одатлар бўйича бошқача жазолар ҳам берилиши мумкин эди. Қонунномада, айниқса, шубҳали бўлиб кўринган дайди ва гадойлар «мамлакат учун хавfli зулмкорлар» сифатида зудлик билан ва шафқатсиз жазоланиши лозимлиги кўрсатилган (39-, 128-моддалар).

Судьялар суд ишларини юритишда ва жазолар тайинлашда кенг имкониятларга эга бўлганлар. Уларнинг бундай имкониятлари фақат битта кўрсатма билан чекланган эди, холос. Қонунга биноан, энг олий жазо белгилаш ҳуқуқи расман императорга тегишли эди. Судьялар ўз хоҳишлари бўйича тавсия этилган жазолардан биттасини ёки бир нечтасини тайинлашлари, маҳаллий одатларни қўллашлари, мушкул ҳолларда эса қонуншуносларнинг тушунтиришларига мурожаат қилишлари мумкин бўлган.

Жазолар тизимининг асосий мақсади-қўрқитиш эди. «Каролина»да жазоларнинг қуйидаги асосий турлари назарда

тутилган: ўлим жазоси, тана аъзоларидан маҳрум этиш (ти-лини, қулоқларини ва тананинг бошқа аъзоларини кесиш) жазолари, тан жазолари (хипчин билан савалаш), шарманда қилувчи жазолар (ҳуқуқидан маҳрум этиш, темир бўйинбоғ қўйиш, тамға босиш), ҳайдаб юбориш, турмага қамаш, етка-зилган зарарни ундириш ва жарима. Қонунномада ўлим жа-зосини анчагина жиноят учун қўлланилиши мумкинлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган эди. У қўп ҳолларда му-раккаб шаклда-ёқиб юбориш, тўрт бўлакка бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш, сувга чўктириш, аёлларга нис-батан-тириклайин кўмиш каби қўринишларда амалга оши-рилган. Тан жазолари ва тана аъзоларидан маҳрум қилиш жазолари фирибгарлик ва ўғирлик учун тайинланиши мум-кин эди. Турмага қамаш, ҳайдаб юбориш ва шарманда қилиш жазолари қўпроқ қўшимча жазо сифатида қўлланилган. Шу-нингдек, мол-мулкни мусодара қилиш, қатл этишдан олдин қизиган омбур билан сиқиб қийнаш ва қатл этиш жойига суд-раб бориш кабилар ҳам худди шундай қўшимча жазолар эди. Шу билан бирга Қонунномада «нияти бузуқ» ва «келажакда жиноят қилишга қодир» шахслар номаълум муддатга турмага қамалиши кўрсатилганди.

«Каролина» жиноят жараёнининг янги тури ўрнатилган-лигидан гувоҳлик беради. Германияда илк феодализм даври-да суд ишлари юритишнинг айблов (тортишувчанлик) жараё-ни қўлланилган. Фуқаролик жараёни жиноят жараёнидан ажратилмаган эди.

XIII-XIV асрларда таъқиб қилишнинг хусусий ҳуқуқий принципи оммавий ҳокимият номидан айблаш ва жазо бериш билан тўлдирила бошланди. Далиллар тизими ўзгарган. XIII аср охирида суд дуэли қонунан бекор қилинди. Бироқ, Герма-нияда янги, тергов-қидирув (инквизицион⁴⁸) жиноят жараё-нининг бутунлай ўрнатилиши рим ҳуқуқининг андоза (рецеп-ция) қилиниши билан боғлиқ бўлган.

«Каролина» айблов жараёнининг баъзи белгиларини сақлаб қолган эди. Жабрланувчи ёки бошқа даъвогар жинойий даъво қилиши, айбланувчи эса-ушбу даъвога эътироз билди-риши ва уни асоссиз эканлигини исботлаши мумкин бўлган. Томонларга ҳужжатлар ва гувоҳлар тақдим қилиш, юрист-

⁴⁸ **Инквизиция** – католик черковининг асоратига қарши кишиларни таъқиб ва суд қилиш учун XIII-XIX асрларда таъсис этилган суд-полиция ташкилоти; қийнаш, азоблаш, ис-канжага олиш.

ларнинг хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Агар айблов тасдиқланмаса, даъвогар «етказилган зарарнинг, шармандаликнинг ўрнини тўлдириш ва суд ҳаражатларини тўлаши» лозим эди (13-модда). Бироқ томонларнинг бу ҳуқуқлари кўпдан-кўп расмий чекловлар билан боғлиқ бўлган, айбланувчи эса жуда камситилган аҳволда эди.

«Каролина»да кўрсатилишича, жиноий ишларни кўришнинг асосий шакли-инквизицион жараён (зулмга, қийнашга асосланган қидирув-тергов жараёни) бўлган. Айблов «хизмат вазифаси бўйича» давлат кишиси томонидан судьяга тақдим қилинган. Тергов суд ташаббуси билан олиб борилган ва маълум муддатлар билан чегараланмаган. Гумондор шахсга нисбатан жисмоний таъсир этиш воситалари кенг қўлланилган. Бу вақтга келиб суд ишларининг тўғридан-тўғри, ошқора юритилиши ўрнига яширин ва асосан ёзма тарзда олиб борилиши жорий қилинган.

Инквизицион жараённинг асосий босқичлари: суриштирув, умумий текширув ва махсус тергов бўлган суриштирувнинг вазифаси жиноят содир этилганлик фактини ва бунда гумон қилинувчи шахсни ўрнатиш ҳисобланган. Бунинг учун судья жиноят ва жиноятчи ҳақидаги дастлабки махфий маълумотларни йиғиш билан шуғулланган. Агар судья кимнидир «умумий овоз билан (кўпчилик фикрига кўра-Х.М.) ёки бошқа ишонарли далиллар, гумонлар ва исботлар билан айбдор деб қаралган» бўлса, у қамоққа олинган. Умумий текширувда қамоққа олинган шахс иш ҳолатлари ҳақида, жиноят ҳақидаги баъзи маълумотларни аниқлаш мақсадида дастлабки қисқача сўров қилинган. Бунда гумонланувчи шахснинг «айбсизлик презумпцияси» принципи ҳаракатда бўлган. Ниҳоят, юқоридаги текширув ишлари амалга оширилиб бўлингач, махсус тергов ўтказилган. Бунда жиноятчи ва унинг шерикларини батамом фош этиш ва маҳкум қилиш учун айбланувчи ва гувоҳлар батафсил сўроқ қилинган, далиллар йиғилган.

Махсус тергов инквизицион жараённинг ҳал қилувчи босқичи ҳисобланган ва ҳукм чиқариш билан тугаган. Бу тергов расмий далиллар назариясига асосланган. Далил қонун билан муфассал ва бир хил маънода тартибга солинган. Ҳар бир жиноят учун «тўлиқ ва асил далиллар, исботлар ва гумонлар» турлари санаб кўрсатилган. Шу билан бирга умумий қоида бўйича барча далиллар, исботлар ва гумонлар тўла ва охириги ҳукм чиқарилишига олиб келиши мумкин эмас эди.

Ҳукм фақат айбланувчининг шахсан тан олиши ва гувоҳ-лангирилиши асосида чиқарилиши мумкин эди (22-модда). Модомики, айбланувчилар айбини ҳар доим ҳам ихтиёрий равишда тан олавермаганлиги сабабли улар кўпинча қийнаш-азоблаш йўли билан сўроқ қилинардилар. Инквизицион жа-раённинг моҳияти ҳам ана шунда эди. Шундай қилиб, бутун далиллар йиғишнинг мақсади ҳақиқатда қийноқ қўллаш учун сабаблар қидириш бўлиб қолган эди.

Қийноқлар қўллаш расман бир қатор шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлган. Масалан, агар иш бўйича етарлича да-лиллар топилмаган бўлса, шунингдек, жиноят у ёки бу шахс томонидан содир қилинганлиги «гумон» қилинаётган бўлса, қийноқлар қўлланилиши мумкин эмас эди. Қийнаш асосида сўроқ қилиш учун етарлича далиллар тўпланган бўлиши ло-зим эди. Масалан, иккита асл гувоҳларнинг кўрсатмалари қийноқ-азоблаш йўли билан сўроқ қилишга етарли далил бўлган. Агар бунда фақат битта гувоҳ бўлса, бу яримта далил ва «гумон» ҳисобланган. Фақат бир нечта «гумонлар»нинг мавжудлиги судьянинг хоҳиши бўйича қийноқлар қўллашга олиб келиши мумкин эди. Шу нарса характерлики, «гумон-лар» орасида, шунингдек, инсоннинг «оқибатини ўйламай иш тутиши ва ёмон от чиқарганлиги», жиноят содир этишга «лаёқатлиги» кўрсатилган (25-модда). Қийнаш остида тан олишлик, шунингдек, маълум шартлар мавжуд бўлганда ҳам ҳақиқий ҳисобланарди. Масалан, қийнаш вақтида эмас, ундан кейин, камида бир кун ўтгач камерадан ташқарида қайтадан қийнаш пайтида олинган ва ёзилган ҳамда иш бўйича тегиш-ли бошқа маълумотларнинг тан олиниши ҳақиқий деб топил-ган. «Каролина»да қийнаш остида сўроқ қилишнинг барча шартларига риоя қилиш талаб қилинади. Агар судья бу шартларга риоя қилмаса ва гайриқонуний сўроқ қилса, жазо-ланиши ва етказилган зарарни тўлаши лозим эди.

Бироқ, бу юқорида кўрсатилган чеклашлар унча муҳим аҳамиятга эга бўлмаган. Биринчидан, қийноқни ўлим жазоси назарда тутилган жиноят содир этилиш факти аниқлангандан кейин дарҳол қўллаш лозимлиги кўрсатилган. Бундан таш-қари, давлатга хиёнат қилишда ҳатто озгинагина гумон қи-линган шахсни қийноқ йўли билан сўроқ қилиш мумкин эди (42-модда). Иккинчидан, агар айбланувчи ўз айбига аввалига иқроор бўлиб, сўнгра уни инкор қилса ёки бу «иқроор»лик бошқа маълумотлар билан тасдиқланмаса, судья қийноқ асо-

сида сўроқ қилишни қайта тиклаши мумкин бўлган. Натижада судьяларнинг қийноқни «ғайриқонуний» равишда қўлланганлигини амалда исбот қилиб бўлмас эди. Шунингдек, «Каролина»да кўрсатилишича, агар айб тасдиқланмаса, судья ва даъвогар қийноқ қўлланганлиги натижасида етказилган зарарни тўлаш мажбуриятига эга бўлмаганлар.

«Каролина»да қийноқ қўллаш тартиби ва усуллари ҳақида ҳеч қандай нормалар белгиланмаган эди. Унда фақат қийноқ остида сўроқ қилиш судья, иккита суд малаҳатчилари ва суд котибининг иштирокида амалга оширилиши кўрсатилган. Қийноқнинг муайян усуллари ҳақидаги кўрсатмалар қонуншуносларнинг шарҳларида берилган. Шу нарса маълумки, Германияда XVI асрда қийноқларнинг 50 дан ортиқ тури қўлланилган.

Суд мажлиси суд жараёнининг яқунловчи босқичи бўлган. Лекин у ҳақиқатда суд жараёнининг мустақил босқичи ҳисобланмаган. Мадомики, суднинг ўзи тергов олиб бориш, ҳам айбловчи, ҳам оқловчи далилларни йиғиш ишлари билан шуғулланар экан, охири ҳукм тергов давомидаёқ аниқлаб қўйилган. Судья ва суд маслаҳатчилари махсус тайинланган «суд куни» олдидан тергов баённомаларини кўриб чиққанлар ва маълум шаклдаги ҳукмни тузганлар. Шундай қилиб, «суд куни»да асосан ҳукм эълон қилинган ва ижро этилган. Ҳукм омма олдида қўнғироқ чалиб эълон қилинган. Бундан кўзда тутилган асосий мақсад қўрқитиш эди. Ҳукмлар айбловчи, гумон остида қолдирувчи ва оқловчи бўлган.

Умумдавлат ҳуқуқи XIII асрдан эътиборан князликларда умумдавлат ҳуқуқи - бутун эркин аҳоли учун умумий бўлган ҳуқуқ нормалари фаол ривожлана бошлади. Унинг манбаларини асосан князликлар «давлат» органларининг ҳуқуқ ижодкорлиги XII-XIII асрлардаги умумдавлат тинчлиги ҳақидаги маҳаллий қарорлар, шунингдек, графлик судларининг қарорлари ташкил этган. Айнан умумдавлат ҳуқуқида фуқаролик, оила ва бошқа «нооммавий» ҳуқуқ соҳалари ривожланган.

XIII асрга оид «Зерцалолар»да умумдавлат ҳуқуқи анча батафсил ёритилган. Уларда умумдавлат ҳуқуқига бағишланган махсус бўлимлар мавжуд бўлган. Масалан, «Саксон зерцало»сининг умумдавлат ҳуқуқига бағишланган биринчи қисмида «империя конституцияси», табақаларнинг ҳуқуқий ҳолати, қариндошлик, оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари,

жиноят ҳуқуқи ва жараёни масалаларига тааллуқли нормалар белгиланган.

Империя ташкил этилишининг «конституциявий» принципи, «Саксон зерчалоси»дан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ҳуқуқнинг устунлиги (олийлиги) ва «иккита қилич» доктринаси бўлган. Ҳуқуқнинг устунлиги унинг илоҳий келиб чиққанлиги («Худонинг ўзи ҳуқуқ») натижаси эди. Бу оқибатда ҳар қандай қонунсиз ва адолатсиз ҳокимиятга қаршилик кўрсатиш принципининг эълон қилинишига олиб келган. XII асрда черков мафкурачилари томонидан эълон қилинган «иккита қилич» доктринасига биноан диний «қилич» (ҳокимият) папага, дунёвий «қилич» эса - императорларга тегишли бўлган. Диний ва дунёвий ҳокимият бир-бирига ёрдам берарди ва бир-бирини қўллаб қувватларди. Агар кимдир «папага қаршилик кўрсатса», дунёвий суд ёрдамида итоат этишга мажбур қилиниши лозим эди.

Феодалларнинг хизмат зинапоясидаги «биринчи даража» императорга тегишли эди. Император «Зерцало» муаллифларининг фикрича, ер ости бойликларига эгаллик қилиш, «хамма ерда» олий суд қилиш, монеталар чиқариш, солиқлар ундириш ҳуқуқига эга эди. Бироқ, табиийки, император ҳар доим «хамма ерда бўла олмас ва ҳар вақт барча жиноятларни суд қила олмас эди». Шу сабабли у ўзининг графликлардаги ваколатларини князларга ўтказганди.

Император князлар томонидан сайланиши лозим эди. У маҳаллий епископлар тақдимидан кейин қироллик ҳокимияти ва унвонини, папанинг тақдимидан кейин императорлик ҳуқуқларини олган. Император қуйидаги учта ҳолат: ҳақиқий эътиқодига «шубҳа»нинг мавжудлиги, қонуний хотинини ташлаб кетиши ва ибодатхонани бузиши, вайрон қилишидан ташқари черковдан ажратилиши мумкин эмас эди.

Инсон ҳуқуқий ҳолати унинг табақавий мансублигига қараб белгиланган. «Саксон зерчалоси»да ёзилишича, «ҳеч ким туғилиши бўйича хос бўлган ҳуқуқлардан ташқари, бошқа ҳуқуқларга эга бўлиши мумкин эмас». Шу билан бирга унда крепостной ҳуқуқ қораланади, унингча, «кимдир бошқа бировнинг мулки бўлиши керак эмас». Крепостнойлик ҳолати, унинг фикрича, адолатсиз ҳамда никоҳ одатларидан келиб чиққан ва ҳуқуққа киритилган.

Умумдавлат ҳуқуқида **оила ва мерос ҳуқуқий муносабатлари** масалалари муҳим ўрин тутаети. Герман ҳуқуқи ои-

лада ва мулкни мерос қилиб қолдиришда аёлларнинг камситилган ҳолатини ўрнатувчи эски анъаналарни давом эттирди. Никоҳ тузишда аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқларга эга эмас эдилар. Бунда эрнинг бойликлари ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган. Болалар ҳуқуқий ҳолати паст даражадаги ота-онасининг мулкни мерос қилиб олганлар. «Саксон зерцалоси» эр ва хотин мулкнинг умумийлиги принципини тасдиқлайди. Бироқ, бу мулк тўлиқ эрнинг ихтиёри ва бошқарувида эди. Эрнинг розилигисиз хотин ҳеч қандай мулкни бошқара олмасди. Эр хотинининг қонуний ҳомийси ҳисобланган. Шу билан бирга оила мулкидан маълум қисми ажратилиши ва бундай мулкнинг хотин томонидан алоҳида мерос қилиб қолдирилиши ҳам ҳисобга олинган. Буларга хотиннинг шахсий фойдаланишига оид мулклар, уй жиҳози ва пардозандоз буюмлари («аёллар ҳиссаси»), ажралиш ёки эрининг ўлими ҳолларида аёлларни умрбод боқиш учун ажратиладиган мол-мулк, аёлларнинг сеп-сидирғаси, шунингдек, эрнинг хотинига туҳфа сифатида берган тўй совғалари кабилар кирган. Никоҳ бекор қилинганда хотин унга эри томонидан тақдим қилинган мол-мулк, «хотиннинг ҳиссаси» ва сеп-сидиргадан умрбод фойдаланиши мумкин бўлган. Эри ўлган хотин эса тўй совғалари, «хотиннинг ҳиссаси» ва умрбод боқиш учун тақдим қилинган мулкни ўзида сақлаб қолган, зеро «хотиннинг ҳиссаси» фақат аёллар линияси бўйича мерос қилиб қолдирилган. Болалар мулкка эгалик қилиш ҳуқуқига фақат отасининг розилиги билан ва оиладан ажралиб чиқиб кетгандан кейин эга бўлганлар.

Принциплари ерларни эркак кишиларнинг қўлида сақланиб қолиши вазифасига бўйсундирилган ва, шунингдек, табақавий характерга эга бўлган.

Мерос ҳуқуқи Мерос олиш учун меросхўр мерос қолдирувчи билан тенг (ёки юқори) ҳуқуқий ҳолатга эга бўлиши лозим эди. Агар лен ҳуқуқи бўйича лен фақат ўғиллардан биттасига ўтказилган бўлса, умумдавлат ҳуқуқи бўйича эса меросни барча ўғиллар ёки бошқа қариндошлар тенг ҳиссада олишган. Мерос олишга қариндошчиликнинг еттинчи даражасигача бўлган қондош қариндошлар чақирилган. Бунда ака-укалар опа-сингиллари олдида устунлик ҳуқуқига эга бўлишган. Асосий меросхўрлардан ташқари «ҳисса олувчилар» ҳам бўлиб, улар маълум мулкдан биринчи навбатда ўз ҳиссаларини олардилар. Буларга бева ёки тул

қолган хотин, яқин қариндош, ҳарбий аслаҳа-анжомлар олган шахс кабилар кирган.

Германиянинг ўрта асрлардаги умумдавлат ҳуқуқи фақат қонун бўйича меросни ҳақиқий деб ҳисоблаган. Бирок, никоҳ-оила муносабатларига каноник ҳуқуқнинг таъсири кучайиши оқибатида ҳадя кўринишида ниқобланган васият шакли ўрнатилган. Бундан ташқари, мулкни черков фойдасига тақсимлашда «ўлган кишининг ҳиссаси» ажратила бошланган. Герман ҳуқуқида қонуний меросхўрларнинг мажбурий ҳиссаси сақланган ҳолда васият бўйича мерос институти рим ҳуқуқининг андоза қилиниши муносабати билан пайдо бўлган.

«Саксон зерчалоси» кўп сонли битимлар - олди-сотди, ссуда, шахсий ижара, сақлаш ва ҳоказоларга оид нормаларни белгилайди. Лекин умуман шартнома мажбуриятлари савдосотиқ унча ривожланмаганлиги сабабли бўш даражада ишлаб чиқилган эди. Мулкни ўтказиш билан боғлиқ бўлган битимлар одатда суд томонидан гувоҳлантирилган. Қонунларда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар анча батафсил тартибга солинган эди. Бу соҳадаги нормалар асосан ер эгаллигининг ҳимоя қилинишига, унга етказиладиган зарарларни, экинларнинг пайҳон қилинишини, чегаралар бузилишини олдани олишга ва бошқаларга қаратилган эди. Зарар етказилганлик учун зарарни қоплаш ва жарима тўлаш назарда тутилган.

Товар-пул муносабатларининг ривожланиши аста-секин янги фуқаролик-ҳуқуқий нормаларининг, институтларининг қарор топишига, андоза қилиб олинган рим ҳуқуқи нормаларидан фойдаланишга олиб келган. Ер участкаларини «мажбуриятлар билан» мулк қилиб ўтказишнинг янги шакли пайдо бўлган. Ер участкасининг бундай тартибда сотилиши натижасида сотиб олувчи ва мулкни ундан кейин эгаллаб олиши мумкин бўлган кишилар мулкнинг дастлабки эгасига ер участкасидан олинган даромаднинг бир қисмини тўлаши лозим эди. Ҳаракатдаги ашёларнинг олди-сотди битимида ҳалол эгаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш назарда тутила бошланди. Бунда рим ҳуқуқига нисбатан ашё эгасининг ҳуқуқи анча чегараланди. Агар мулкдор ўз ашёсини бировга ишониб топширса, у бу мулкни учинчи шахсга сотса, мулкдор сотиб олувчига нисбатан даъво қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Мулкдор фақат ундан ўғирланган ашёни талаб қилиши мум-

кин эди. Бу принцип герман ҳуқуқида «қўл қўлни асраши (таниши) лозим» деган қоидада ифодаланган.

Умумдавлат ҳуқуқи тинчлик статутларидан анча оғир жиноятлар таркибларини қабул қилиб олган. Бироқ, бу жиноятлар маълум тизимга солинмаган эди ҳамда қасд ва «шафқатсизлик» билан содир этилганда, асосан мураккаб шаклдаги ўлимга маҳкум этиш билан жазоланган. Эҳтиётсизлик натижасида содир этилган жиноятлар учун ўлимга маҳкум этиш ва тан жазолари берилиш мумкин эмас эди. Бунинг учун вергельд тўлаш талаб қилинган.

Вақт ўтиши билан алоҳида герман ўлкаларида жиноий жазога лойиқ ҳуқуқбузарликлар турларининг янада кўпайиши содир бўлди. Қисман бу фуқаролик ҳуқуқбузарликлар билан жиноятлар ўртасидаги фарқларнинг анча аниқ ажратила бориши билан боғлиқ эди. Жиноятларни «ҳақиқий» ва «ноҳақ» жиноятларга янгича бўлиш жорий қилинди. Масалан, оддий одам ўлдириш ёки оғир тан жароҳати етказиш «ҳақиқий» жиноятлар деб, ўғирлик, давлатга хиёнат, фирибгарлик эса - «ноҳақ» жиноятлар деб ҳисобланган. Шунга қараб «ноҳақ» жиноятларда айбдор бўлган шахслар анча оғир жазо - қийнаб ўлдириш жазосига маҳкум этилган; «ҳақиқий» жиноятчилар эса зарарни қоплаш ёки сургун билан жазодан қутилиши мумкин эди.

XVI асрдан бошлаб жиноят ҳуқуқи ва умуман юридик таълимот ҳам Германиянинг турли князликларида «Каролина»нинг принципларига асосланган. Унинг янада тараққий этиши жазоларга кўпроқ жиноятчини тузатиш воситаси, жумладан, мажбурий меҳнатга жалб қилиш ёрдамида тузатиш воситаси сифатидаги қарашларнинг ривожланиши билан боғлиқ бўлган. Шу муносабат билан жазоларнинг мажбурий ишларга жалб қилиш, шарманда қилиш ва ахлоқ-тузатиш уйларига қамаш каби турларини қўллаш ўсган.

«Саксон зерчалоси» давридаги умумдавлат ҳуқуқи фуқаролик ишлари бўйича ҳам, жиноий ишлар бўйича ҳам тортишувчилик жараёнини назарда тутган. Ҳар ким бузилган ҳуқуқининг тикланиши ҳақида даъво қўзғаш ва жавобгарни судга чақириши мумкин эди. Даъвогар ва жавобгар суд жараёнида одатда ўз вакиллари («гапирувчилари») орқали қатнашарлар. Вакиллар судда процессуал формулаларни баён қилганлар. Агар улар сўзларидан янглишсалар ишда ютказганлар. Томонлар судга қонуний асосиз келмасалар ҳам

ишда ютказган ҳисобланганлар. Судга келмаслик учун фақат қуйидаги тўртта ҳолат: қамоққа олинганлик, касаллик, империя хизматида бўлиш ва салиб юришда иштирок этиш қонуний сабаб бўлган.

Судда гувоҳларнинг кўрсатмалари ва қасам асосий далиллар бўлиб ҳисобланган. Жиноий ишлар бўйича шеффенларнинг розилиги билан судда яккама-якка олишув кўринишидаги «худо суди»га йўл қўйилган. Судда яккама-якка олишувнинг тайинланиши табақа тенглиги принципи, шунингдек, «Саксон зерчалоси»да батафсил баён қилинган маълум процессуал қоидалар билан чекланган. Яккама-якка олишув натижасига қараб мағлуб бўлган жавобгар одатдаги судда жиноят учун айбдор сифатида жавобгарликка тортилган, голиб чиққан жавобгар эса айбдан, жарима тўлашдан ва даъвогар ҳамда судга келтирилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этилган.

Агар яккама-якка олишувда томонлардан бири уч марта чақирилганда (таклиф қилинганда) «майдон»га чиқмаса, ишда ютказган деб топилган ва иши судга ўтказилган. «Саксон зерчалоси» суд жараёнида томонларнинг далилларига катта эътибор берган, айбдорнинг тегишли даражада фош қилиниши лозимлигини талаб қилган. Акс ҳолда суднинг жазо бериш ҳақида қарор чиқариши тақиқланган.

Умумдавлат ҳуқуқида «қарорга эътироз билдириш»нинг ўзига хос қизиқ институти мавжуд эди. Қарорга эътироз билдирувчи киши буни ўрнидан туриб, табақавий тенг маслаҳатчилар билан юзма-юз ҳолда амалга ошириши лозим эди. Эътироз билдирувчидан томонлар учун бирмунча адолатли кўринадиган бошқа қарор чиқариш учун таклиф бериш сўралган. Лекин агар эътироз билдирувчи шахс ўз талабларини қаноатлантирилишига эриша олмаса, у кимнинг қарорига эътироз билдирган бўлса, ўшанга бадал тўлаши, шунингдек, жарима ва суд ҳаражатларини ҳам тўлаши лозим эди.

XV-XVI асрларда тортишувчилик жараёнининг ўрнига инквизицион жараённинг келиши мутлақо янги шакл ва қоидаларнинг ўрнатилишига олиб келди. (Бу ҳақда юқорида «Каролина» мисолида айтиб ўтган эдик). Шундай бўлса-да, XVIII асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан судларда қийноқларнинг қўлланилиши чеклана бошлади. 1768 йилги «Терезиана»да қийноқ анжомлари кўрсатилган. Уларни фақат ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар бўйича олий жи-

ной судларнинг розилиги билан, айбланувчи айбини тан ол-маса ва бошқа далиллар бўлмаса, қўллаш мумкин эди. Қийноқлардан касаллар, ногиронлар, кексалар ва ёш болалар, шунингдек, агар содир этган жиноятлари унча оғир бўлмаса, олий табақага мансуб шахслар озод этилганлар. Суд жараёнида қийноқларнинг қўлланиши 1764 йил Пруссияда, XVIII асрнинг 20-йилларида бошқа бир қатор майда герман князликларида батамом бекор қилинган эди.

Маълумки, руҳонийлар табақаси ўз ҳуқуқ нормаларига - **черков ҳуқуқига** амал қилганлар. Черков ҳуқуқи шунингдек барча табақаларнинг оила ва мерос ҳуқуқий муносабатларини ҳам тартибга солган. «Саксон зерчалоси» бўйича ҳар бир христиан бир йилда уч марта черков судида ва, шунингдек, йилига уч марта дунёвий судда иштирок этиши лозим эди. Германиянинг бир қанча князликларида кўпгина герман зодагонларининг вакиллари ҳам дунёвий, ҳам черков юрисдикциясини ўз қўлларига олган эдилар. Лекин шунга қарамай, черков ҳуқуқи Германияда анча тор доирада қўлланилган ва умумдавлат ҳуқуқининг ривожланишига унча таъсир кўрсатмаган.

Лен ҳуқуқи Ўрта асрларда Германиядаги ерга оид муносабатлар бошқа ғарб «феодал давлатлари»даги каби принциплар асосида қурилган эди. Бироқ, Германиянинг лен ҳуқуқида маълум ўзига хос хусусиятлар мавжуд бўлган.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, Германияда монарх империя ленларини эркин тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмас эди. Анча фахрий империя ленларини князларга «мажбурий ҳадя қилиш» принципи императорнинг бўшаган ленларни тақдим қилиш ва уларни ўз доменига қўшиб олиш ҳуқуқидан маҳрум қиларди. Шунингдек, маълум округ аҳолисининг устидан суд қилиш ҳуқуқига эга бўлган ленларнинг махсус тури ҳам мавжуд эди. Император томонидан берилган «суд лени»ни олган лен эгалари, князлар ва графлар қирол буйруғи билан, яъни қирол номидан суд қилиш ҳуқуқини ҳам қўлга киритардилар.

Германиядаги лен ҳуқуқининг хусусиятларидан бири шунда эдики, унда лен олишни «кутиш» ҳуқуқи мустақкамланган. Бир киши ленга эгалик қилиш ҳуқуқини олган, бошқа киши (ёки бир неча кишилар) эса хўжайиндан ушбу леннинг қонуний эгаси вафот этганда ва унинг қонуний меросхўри

бўлмаганда ўша ленга нисбатан даъво қилиш ҳуқуқини олишлари мумкин эди. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Германияда вассал томонидан олинган леннинг бегоналаштирилишини тақиқловчи қоида анча узоқ вақт ҳаракатда бўлган. Ленни сотиш, гаровга қўйиш фақат хўжайиннинг розилиги билан амалга оширилиши мумкин эди.

Германия лен ҳуқуқида эгалик институти катта аҳамиятга эга бўлган. «Эгалик қилиш ҳуқуқи» махсус ҳуқуқ ҳисобланган. У ерни ҳақиқатда ушлаб туришдан фарқ қилган ва худди Англия ва Франциядаги сезина сингари махсус даъволар билан ҳимоя қилинган. Бу ҳуқуқ одатда эгалик қилишга қиришишнинг рамзий маросими (инвеститура) натижасида қўлга киритилган, лекин баъзан ленга ҳақиқий эгалик қилиб туриш муддати (бир йилу бир кун хўжайиннинг эътирозсиз эгалик қилиб туриши) бўйича ҳам вужудга келиши мумкин эди.

Лен ҳуқуқи бўйича мажбуриятлар асосан вассаллик муносабатларини тартибга соладиган ва дёярли бутун Европа мамлакатлари учун умумий бўлган феодал одатлар билан белгиланган. Лен эгаси хўжайинга содиқлик ҳақида қасам ичиб, «унинг одами» сифатида маълум «мажбурият»ларни зиммасига олган. У аввало хўжайинга ҳарбий хизмат ўтаб бериши лозим эди. Хўжайин «Германия ўлкалари» доирасида ҳарбий юриш уюштирмақчи бўлса, бу ҳақда вассалига олти ҳафта олдин иккита гувоҳ иштирокида маълум қилган. Бундан ташқари, лен эгаси ўз сеньорининг суд мажлисида иштирок этиши шарт эди. Ўз навбатида, сеньор вассал қарамликни қабул қилишни рад этиши ва лен эгасини ўз эгалигидан маҳрум қилиши мумкин бўлмаган. Чунки «Саксон зерцалоси»га биноан, «агар суд томонидан тортиб олинмаган бўлса, ҳеч ким ер эгалигидан маҳрум қилиниши мумкин эмас» эди. Агар хўжайин вассалидан ерни асоссиз равишда тортиб олса ва лен ажратишни адолатсизлик билан рад этса, лен олувчи юқори турувчи (катта) сеньорга шикоят қилиши мумкин бўлган. Катта сеньор кичик сеньордан бу масалани тегишлича адолатли ҳал этлишни талаб қилган. Акс ҳолда бундай ер эгалиги ва вассаллик суд орқали юқори турувчи сеньор ихтиёрига ўтказилиши мумкин эди.

Шаҳар ҳуқуқи Ўрта асрлар ҳуқуқи шаҳарга «корпорация» - фуқароларнинг ягона, бир бутун йигиндиси статусини ва шу тариқа юридик шахс ҳуқуқини бер-

ган. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи тўпламларида унинг нуфузли эканлиги ва қиролликдан келиб чиққанлиги таъкидланади, чунки қирол «савдогарларга ҳуқуқ берган, бундай ҳуқуққа қиролнинг ўзи доимо ўз саройида эга бўлган». Шу сабабли савдо майдонидаги крестъ (хоч) ва осиб қўйилган қирол қўлқопи шаҳарнинг рамзи бўлиб қолган, зотан «бу жойда қироллик тинчлиги ва қирол хоҳиш-иродаси ҳаракатда эканлиги кўриниб туриши» лозим эди.

Германиянинг шаҳар ҳуқуқи дастлаб умумдавлат ва лен ҳуқуқларининг принциплари ва институтларига асосланган. Бу айниқса никоҳ-оила ва мерос муносабатлари соҳасида кўзга яққол ташланади. Бироқ, герман шаҳарлари мустақиллигининг кучайиб бориши жараёнида шаҳар ҳуқуқининг ўз хусусий принциплари ва нормалари борган сари кўпайиб, мазмунан бойиб борди. Бозорлар ва ярмаркаларни тартибга солиш, мулкни тасарруф қилиш ва қарзларни ундириш масалаларига алоҳида эътибор берилла бошланди. Германия шаҳарларида ярмаркаларга оид қонунлар ва вексель уставлари жуда эрта қабул қилинган эди. Уларда олди-сотди, қарз, гаров, ссуда, топшириқ каби шартномалар жуда батафсил ҳуқуқий тартибга солинган эди. Шаҳар ҳуқуқидан аста-секин ажралиб чиқа бошлаган савдо ҳуқуқида вексель ва савдо ширкати институтлари янада ривожланди.

Шаҳарлик ўз хусусий маблағига сотиб олган мол-мулкни тасарруф этишда тўла эркин эди. У уч шиллингдан ортиқ мулкни фақат битта шарт-«соғлом ҳолатда бўлишлик» шарти билан эркин равишда васият қилиб қолдириши мумкин эди.

Германиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқи, жумладан, шаҳар ҳуқуқи ҳам қарздорларга нисбатан жуда шафқатсиз бўлган. Агар жавобгар суд қарори асосида даъвогарга қарзини ва судга жаримани тўлай олмаса, унинг мол-мулки мусодара қилинган ёки унинг қарзини тўлаш истагини билдирувчи шахс топилгунига қадар қамоққа олинган. Бундан ташқари, қарз берувчи ўзининг таъсир кўрсатиш усулларидан фойдаланиши, масалан, қарздорни озгина овқат билан кишанда сақлаши мумкин бўлган. Лекин бунда қарздорга «азоб бериш керак эмас» деб қўшимча шарт қўйилган эди. Германиянинг шаҳар ҳуқуқи қарз масалаларида лен ҳуқуқи ҳамда черков ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, бошқа ўзига хос принципни ҳам мустаҳкамлаган. Бунга кўра, ўғил ўлган отасининг қарзини тўлашдан озод этилган. Албатта, бунда «қонун бўйича талаб

қилинадиган қарз ҳақида хабар қилинмаган бўлиши» керак эди.

Шаҳар жинойт ҳуқуқи «шаҳар тинчлиги»ни муҳофаза қилиб, жазоларнинг жуда оддий турларини белгилаган. Одам ўлдириш ёки ўлимга сабаб бўлувчи тан жароҳати етказиш, зўрлаб номусга тегиш, бировнинг уйига бостириб кириш каби жинойтларни содир қилган шахсларнинг боши кесилган. Бировга бошқача тан жароҳати етказганлик учун қўлни кесиш жазоси тайинланган. Оғирлаштирувчи ҳолатларсиз оддий ўғирлик учун, шунингдек, савдо қоидаларини бузишлик учун шарманда қилувчи жазолар (сочини қирқиб ташлаш ва қамчи билан савалаш) назарда тутилган. Бундан ташқари, савдо соҳасидаги қоидаларни бузган шахслар ратманларнинг⁴⁹ маҳсус розилигисиз савдо фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилган. Шаҳар ҳаётига хос бўлган бошқа жинойтлар - бировнинг мулкани эгаллаб олиш, ер эгалигини бузиш, шеффенни ҳақорат қилиш, топшириқни бузиш кабилар учун жарима назарда тутилган. Бировнинг мулкига атайлаб «инсофсизлик» билан тажовуз қилиш - кечаси ўғирлик қилиш, ухлаб ётган кишига нисбатан ўғирлик қилиш пайтида қўлга тушиб қолган жинойтчига нисбатан осиб ўлдириш ва уйини бузиб ташлаш каби жазолар тайинланган.

Германия шаҳар ҳуқуқида суд ишлари юритишни ташкил қилиш, исботлаш ва жараён қоидаларини белгилаш масалалари ўзига хос пухта ва атрофлича ишлаб чиқилганлиги билан ажралиб туради.

Шаҳар судига шаҳарнинг сенъори томонидан тайинландиган **бургграф** ва унинг ўринбосари (шультъгейс) бошчилик қилардилар. Улар қирол ёки князь буйруғи билан суд ишларини юритишган. Бургграф суд ишларини бир йилда уч марта қўриши лозим эди. Унинг йўқлигида бу ишларни **шультъгейс** бажарган. Бундан ташқари, бургграфнинг юрисдикциясига, агар айбдор жинойт устида ушлаб олинган бўлса, зўрлик, таъқиб қилиш, уйига бостириб кириш ҳақидаги барча ишлар, шунингдек, бургграфнинг расмий суд ишлари бошланишига қадар «14 кеча олдин» вужудга келган барча ишлар тааллуқли бўлган. Тайинлаб қўйиладиган суд амалдорларидан ташқари иккита тоифадаги судьялар - **шаҳар шеффенлари** (умрбод муддатга) ва **ратманлар** - **маслахатчилар** (бир

⁴⁹ Ўрта асрларда шаҳар магистратларига сайланиб қўйилган шахслар.

йилга) сайлаб қўйилган. Ратманлар асосан «донишмандлар маслаҳати бўйича» шаҳар савдоси қоидаларининг бузилиши ҳақидаги ишларни кўриб ҳал қилиш учун чақирилган. Шундай қилиб, энг кўп ишлар шаҳарнинг **шеффенлар** ҳайъати томонидан кўриб ҳал этилган. Ушбу **шеффенлар** ҳайъати шаҳарликлар ва чет элликларга нисбатан умумий юрисдикцияга (суд қилиш ҳуқуқига) эга бўлган. Бунда шаҳарликларнинг фақат шаҳар суди судловлигига тааллуқли эканлиги қайд қилинган. Улар шаҳардан ташқарида судга мурожаат қилишлари мумкин эмас эди.

Ҳар қандай даражадаги судьяларнинг, ратманлардан тортиб шультгейсларгача суд мажлисини тўхтатиб (узиб) қўйиши, судга келмаслиги ишда қатнашувчи томонлар сингари жарима тўлашига олиб келган. Шаҳар судига фақат қуйидаги учта қонуний сабаблар бўлганда: касал бўлса, асирга тушиб қолса ва мамлакат ташқарисида давлат хизматида бўлса келмаслиги мумкин эди.

Шаҳар процессуал ҳуқуқи айбланувчи ҳуқуқларининг кафолатларига, жумладан, ишларнинг қисқа муддатда ҳал қилиниши, далилларнинг объективлиги, судсиз жазолашга йўл қўйилмаслиги кабиларга алоҳида урғу беради. Жавобгар ёки айбланувчи, агар шеффенлар ёки ратманлар ҳайъати ишни кўриб чиқмаган бўлса, бургграф ёки шультгейс судида, агар бургграф ёки шультгейс бўлмаса, жойлардаги шаҳарликлар томонидан сайланган ҳар қандай судья томонидан ишни зудлик билан кўриб чиқилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган. Шаҳарлик ва бегона ерлик кишилар ўртасидаги суд ишлари кечиктирилмасдан зудлик билан кўриб чиқилиши ва улар бўйича ўша куннинг ўзидаёқ қарор чиқарилиши лозим эди.

Жиноят содир этилган жойда қўлга олинган шахснинг айбини ёки ўзини айбдор эмас деб эълон қилган шахснинг айбсизлигини олтига гувоҳ ёрдамида ва «ўзим еттинчи» тамойили асосида бир овоздан тасдиқловчи кўрсатмалар асосида исбот қилиш талаб қилинган.

Жиноят содир этилганлигини кўп ҳолларда гувоҳларнинг кўрсатмалари билан бир қаторда бошқа далиллар асосида ҳам исботлаш талаб этилган. Агар шундай далиллар мавжуд бўлса, уларни қасам билан инкор қилиш мумкин бўлмаган. Агар бундай далиллар бўлмаса, шаҳар ҳуқуқи, ҳатто гувоҳлар бўлса ҳам, айбланувчини оқлаш зарур деб ҳисобланган.

Бундан ташқари, жиноятчини жиноят содир этган жойда қўлга олинса ҳам, уни судсиз жазолаш мумкин эмас эди. Шунингдек, аёлларга нисбатан айбни исботлашнинг анча енгил қоидалари жорий қилинганди. Агар аёл киши жиноят устида қўлга тушмаса, у ўзининг айбсизлиги ҳақида қасам ичиб жавобгарликдан қутилиб кетиши мумкин эди.

V БОБ. АНГЛИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ (V аср-ХVII асрнинг ўртаси)

- Англия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.
- Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-XI асрлар).
- Англияда марказлашган сеньорлик монархияси (XI-XII асрлар).
- Табақа-вакылик монархияси (XIII асрнинг II ярми-ХV аср).
- Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сиёсий тузуми (ХV асрнинг охири-ХVII асрнинг ўртаси).
- Ҳуқуқнинг асосий белгилари.

1. Англия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари

Англия феодал давлатининг ташкил топиши Британия оролларига герман ва скандинав қабилаларнинг кўп сонли босқинчилик юришлари билан боғлиқ бўлган. Маълумки, Рим легионлари Британиядан V асрнинг бошларидаёқ чиқиб кетган эди. Бироқ орадан кўп вақт ўтмай, бир қанча майда қиролликларга бўлинган "британия мустақиллиги" барҳам топди. V асрнинг ўрталаридан бошлаб (449 йил атрофида) бу оролга турли хил шимоли-ғарбий герман қабилалари - инглизлар, сакслар, ютлар бостириб кира бошлайди. Бу истило қарийб бир асрга - VI асрнинг иккинчи ярмигача чўзилиб, орол оз-оздан истило қилиниб борди. Инглиз-сакслар истило-си натижасида илгариги Британия ҳудудида ўндан ортиқ майда варвар қиролликлари вужудга келди. Бу варвар қиролликлари чекка Уэльс, Корнуел ва Шотландиядан ташқари, оролнинг бутун ҳудудини эгаллаб олди. VII асрга келиб инглиз-сакслар христианликни қабул қилиб, ўзларининг бир қадар йирикроқ еттига (гептархия деб аталадиган) қиролликларини барпо этдилар. Булар: жанубда саксларнинг учта қироллиги - Уессекс, Сессекс, Эссекс (ғарбий, жанубий ва шарқий сакс) қиролликлари, марказда ва шимоли-шарқда асосан англларнинг учта - Мэрсия, Нортумбрия ва Шарқий

Англия қиролликлари ҳамда чекка жануби-ғарбда ютларнинг Кент қироллиги эди. 827 йилда Уессекс қироли Экберт (802-839 йиллар) бу қиролликларни ўз ҳукмронлиги остида бирлаштириб, ягона инглиз-сакслар қироллигига асос солади. X асрдан бошлаб бу ягона давлат Англия деб атала бошлайди. XI асрнинг бошида инглиз тахти данияликлар томонидан эгаллаб олинади. Данияликлар Англияни Эдуард Исповедник (1042-1066 йиллар) томонидан инглиз-сакслар сулоласи қайта тиклангунга қадар бошқардилар. 1066 йилда Англияни Нормандия герцоги Вилгельм истило қилиб, шу тариқа Фотих (истилочи) номи билан Англия қироли бўлиб олади. Бунда унга, бир томондан, Рим папаси хайрихоҳлик қилган бўлса, иккинчи томондан, француз қироли бевосита кўп сонли ҳарбий қўшинлари билан ёрдам берган эди. Нормандлар ҳокимияти кучайиб, марказлашган давлат барпо қилишга асос солинган.

Ўрта асрларда Англия феодал давлатининг ривожланиш босқичларини қуйидаги даврларга бўлиш мумкин: 1) инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси даври (IX-XI асрлар); 2) марказлашган сеньорлик монархияси ва қифол ҳокимиятини чеклаш учун фуқаролар уруши (XII аср) даври; 3) табақавакиллик монархияси даври (XIII асрнинг иккинчи ярми - XV аср); 4) абсолют монархия даври (XV асрнинг охири - XVII асрнинг ўртаси).

2. Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-XI асрлар)

Инглиз-саксларнинг ижтимоий тузуми

Герман қабилаларининг Британиядаги феодал жамиятларининг шаклланиши жуда секинлик билан юз берган. Бу маълум даражада инглиз-саксларнинг қабилавий урфодатлари оролда дарҳол бузилмаганлиги ва скандинав анъаналарининг турғунлик таъсири билан боғлиқ эди. VI-VIII асрлардаги кўпгина "ҳақиқат"ларда, яъни турли инглиз-сакс қиролларининг қонунлар тўпламларида инглиз-саксларнинг ўша даврга оид ижтимоий тузуми ҳақида анчагина маълумотлар берилади. Уларнинг ижтимоий тузуми кўп жиҳатдан франкларнинг "Сали ҳақиқати"да тасвирланган ижтимоий тузумига ўхшар эди. Инглизлар, сакслар ва ютлардан иборат герман қабилалари ўзлари босиб олган мамлакат халқларига нисбатан ижтимоий ва маданий ривожланишнинг анча қуйи

даражасида турар эди. Улар босиб олган мамалакатда нисбатан ривожланган қишлоқ хўжалигига дуч келганлар. Шу сабабли истилодан кейин тез орада уларнинг асосий машғулоти деҳқончилик бўлиб қолган. Инглиз-сакслар давлати аҳолиси, манбаларнинг дарак беришича, қадимги даврлардаёқ эркин, ярим эркин кишиларга ва қулларга бўлинган эди. Франклардаги сингари, инглиз-саксларда ҳам аҳолининг асосий оммаси, инглиз-сакслар "ҳақиқатлари"да ишлатилган ибора билан айтганда, **кёрллардан** - эркин кишилардан иборат эди. Булар мустақил хўжалик юритувчи жамоачи деҳқонлар бўлиб, **гайда** деб аталган катта-катта ер участкаларига эга эдилар (баъзи қиролликларда ҳар бир кёрл оиласига тегишли чек ернинг миқдори 120 акр, бизнинг ҳисобимизча 50 гектарга тўғри келарди). Кёрлнинг вергельди 200 шиллинг эди. Уруқ-қабилла зодагонлари - **эрллар** бўлиб, улар жамиятнинг ҳукмрон табақасини ташкил этган. Эрлнинг вергельди дастлаб фақат 400 шиллинг бўлган бўлса, кейинчалик 600 шиллингга, ундан кейин янада ошиб 1200 шиллингга етган. Эрллар ва кёрллар жамиятда эркин кишилар эди. "Ҳақиқатлар"да юқоридагилардан ташқари, яна **летлар ёки уиллар** тилга олинади. Булар ўз аҳволи жиҳатидан франк литларига ўхшаган ярим эркин кишилар эди. Уларнинг ўз ери бўлмай, маълум мажбурият эвазига эрлларнинг ерини ишлаб берар эдилар. Уларнинг вергельди 80 шиллинг атрофида эди. Летлар Британиянинг бўйсундирилган маҳаллий аҳолисидан (уиль сўзи Британиянинг ғарбий қисми - Уэльсдан) келиб чиққан деб тахмин қилинади. Зодагон инглиз-саксларнинг, эрлларнинг (ва ҳатто баъзи бир энг бой кёрлларнинг) қуллари ҳам бўлиб, уларнинг бир қисми ҳовлида хизмат қиладиган, бир қисми оброкчи қуллар бўлиб, деҳқончилик билан шуғулланарди. Қуллар жамиятнинг энг қуйи поғонасида турган. Инглиз-саксларда асирга олиш, қуллардан туғилиш ва оғир жиноятлар учун қулликка сотиш қулликнинг асосий манбалари эди. Қулни ўлдириш қул эгасининг мулкига етказилган зарар сифатида кўрилган ва айбдорга фақат етказилган зарарни тўлаш мажбурияти юклатилган холос. Шунини таъкидлаш жоизки, черков қулларга нисбатан ўзбошимчаликни ва шафқатсизликни қораларди. Хўжайиннинг буйруғи билан якшанба кунини ишлаган қул эркинликка чиқариларди.

Ҳуқуқий ёдгорликларда, шунингдек, руҳонийлар ва қирол ҳам эслатилади. Уларда епископнинг вергельди ҳатто қиролнинг вергельдидан юқори белгиланган.

VIII асрда шахсий патронат тажрибаси тарқала бошлади. Бунда ҳар бир одам ўзига ҳомий (глафорд) излаши лозим эди ва ҳомийсининг розилигисиз ундан кетиш ҳуқуқига эга эмасди.

VII-IX асрлардаги ёдгорликларда **дружинник-таньлар** алоҳида тилга олинади. Дружинник-таньлар қаторига эрллар ҳам, кёрллар ҳам кириб, улар қирол фойдасига ҳарбий хизмат ўташлари лозим эди. Бу тоифага киришнинг ягона мезони маълум миқдордаги (5 гайд) ер участкасига эгалик қилиш бўлган. Шундай қилиб, эркин кишиларнинг турли ижтимоий гуруҳлари ўртасидаги чегаралар ёпиқ бўлмаган ва қатъий чеклаб қўйилмаган эди. Инглиз деҳқони ва ҳатто, эркинликка чиқарилган кишининг авлодлари хўжайин ёки қиролдан ер участкаси олиб, тань бўлиб қолиши мумкин эди. Тарихчиларнинг дарак беришича, ўша даврда инглиз таньларининг деярли тўртдан бир қисми деҳқонлар ва ҳунармандлардан келиб чиққан.

Бу даврда юқоридаги жараёнлар билан бир вақтда ҳукмронлик ва бўйсунуш муносабатлари ҳам ривожланишда давом этган. X асрда ўзи учун судда жавоб бера олмайдиганларнинг ҳаммасига ўзига глафорд топиш буюрилган, яъни мажбурий коммендация жорий этилган. Англияда коммендация VII-VIII асрларга оид эсдаликлардаёқ учрайди, лекин бу нарса IX-X асрда айниқса кўпайди.

Англия қироли Этельстан (Буюк Альфреднинг невараси) 930 йилда ҳар бир эркин кишига ўзи учун бир хўжайин (инглиз-саксча "лорд", французча "сеньор" деган иборага тўғри келади) топиб олишни буюрган. Этельстан қонунларига биноан, агар деҳқон маълум муддат мобайнида қандайдир феодалнинг ҳимоясида бўлмаса, у қочоқ деб топилган ва ҳар ким уни жазо бермай ўғри сифатида ўлдириши мумкин эди. Деҳқоннинг ўз ёнидаги катта ер эгасига бўлган қарамлигини давлат ҳокимияти иммунитет тарзида расмийлаштирган. Қирол катта ер эгаларига ўз атрофидаги аҳолини суд қилиш ва ундан тегишли суд божлари олиш ҳуқуқини берган. Бундай хусусий суд қилиш ҳуқуқи **сока** деб, хусусий суд қилинган деҳқонлар эса **сокменлар** деб аталарди. Ҳар қандай одам қирол судига мурожаат қилишдан аввал ўзининг глафордига муро-

жаат қилиши лозим эди. Хўжайиннинг ҳаёти эрлар учун ҳам, кёрлар учун ҳам дахлсиз деб эълон қилинган. Юқоридагилар билан бир вақтда кафиллик институти ҳар қандай кишига унинг глафорди ва маълум (12 тадан ортиқ бўлмаган) миқдордаги эркин кишиларнинг кафолат бериши мустаҳкамланган.

XI асрга келиб, таньларнинг ҳам, қарам деҳқонларнинг ҳам ерга оид хизматлари белгиланган. Таньлар қироллик хужжатига асосланган ерларга эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар ва учта асосий мажбуриятларни бажаришлари лозим эди. Булар: юришларда, истехкомлар қуришда ва кўп-риқлар тузатишда иштирок этиш мажбуриятлари эди. Бундан ташқари, кўпчилик деҳқон учун қирол буйруғи билан бошқа хизматлар: қўриқланадиган қироллик боғларини яратиш, кемаларни жиҳозлаш, қирғоқларни қўриқлаш, черков ерларига қараб туриш ва бошқалар ҳам жорий этилиши мумкин эди. Таньлар аста-секин ҳарбий табақани ташкил этганлар.

Камбағаллашган кёрлардан кўп сонли қарам деҳқонлар ташкил топган. Бундай деҳқонларнинг мажбуриятлари баъзан аниқ ўрнатилган, баъзан эса аниқ белгиланмаган эди. Мажбуриятлар жойлардаги урф-одатлар билан белгиланарди. Деҳқон ўлгандан кейин унинг барча мол-мулки глафордда қоларди.

Ердор лордлар **манорлар** (бу сўз ҳам инглиз-сакслар вақтида пайдо бўлган) деб аталган ўз поместьеларида қисман қуллар меҳнатини, қисман эса крепостнойлар меҳнатини эксплуатация қилардилар. 1000 йилга оид бир манбада⁵⁰ деҳқонларнинг турли гуруҳлари тасвирланади, лекин илгари кёрл деган ном ўрнига мазкур хужжатда генитлар ва гебурлар деган янги номлар ишлатилади; **генитлар** хусусий ер эгалари бўлиб, қисман қиролга, қисман ёнидаги лордларга солиқлар тўлаб турувчи эркин деҳқонлар эди, **гебурлар** эса ўз ери бўлмай, помещикларнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга йил бўйи ҳар ҳафтада уч-тўрт кун жуда оғир баршчина ўтаб берувчи ва бундан ташқари, лордга мол, ғалла, пул шаклида турли солиқлар тўлаб турувчи деҳқонлар эди. Кам ерли деҳқонларнинг яна бир гуруҳи бўлмиш **касситлар** (кот-

⁵⁰ Бу манба "Айрим шахсларнинг бурчлари" ("Rectitudinis singularum personarum") деб аталар эди.

терлар) ҳам тилга олинади, буларнинг кичик бир парча ерлари ва кулбалари бўлиб, улар эвазига унча катта бўлмаган баршчина мажбуриятини ўтар эдилар.

VIII-IX асрларда, айниқса, X асрда инглиз-саксларнинг патриархал жамоа тартиблари тобора тушкунлик сари юз тутди. Ҳали кучли бўлган қишлоқ жамоаси билан бир қаторда катта аристократик ер эгаллиги авж олди. Қирол махсус ёрлиқлар бериб, ерни дунёвий зодагонларга ва черковга лхусусий мулк қилиб бера бошлади. Одатдаги қонун-қоидаларга асосланган ер мулкига, яъни жамоаларнинг, деҳқонларнинг ер мулкига (фолклендга) қарама-қарши ўлароқ, мамлакатда помешчиклар мулки (бокленд), яъни ерга қирол ёрлиғи - бос ёки book асосида эгаллик қилиш тобора кучайиб борди, қирол ер феодалларнинг хусусий мулки бўлишини тан олиш билан бирга, бокленд эгаларига кўпинча яна бир қанча имтиёз ва иммунитетлар (маҳаллий деҳқон аҳолисини суд қилиш ва улардан солиқ олиш ҳуқуқи)ни ҳам берди.

Деҳқонларнинг чек ери борган сари майдаланиб борди. Катта деҳқон оиласининг илгариги ўртача чек ери - гайда⁵¹ ўрнига IX-X асрларда ҳамма жойда деҳқонларнинг миқдор жиҳатидан анча оз бўлган янги чек ери - виргата⁵² учрайди.

Данияликларнинг ҳужуми деҳқонларнинг аҳволига жуда ёмон таъсир қилади. Данияликлар ўз ҳужумлари вақтида деҳқонларнинг хўжалигини бутунлай вайрон қилардилар. Деҳқонлар бурглар, кўприклар ва йўллар қуриш, лашкарлар сафида туриб қўриқчилик қилиш ва ҳарбий хизматни ўташ учун жуда кўп вақт сарфлашга мажбур эдилар. Ҳар бир чек ерга солинадиган ва тобора ортиб борган "данияликлар пули", яъни данияликларга қарши курашиш учун йиғиладиган солиқ ҳам деҳқонлар зиммасидаги оғир юк эди.

Бироқ инглиз-саксларда жамиятнинг феодаллашуви жараёни норманлар истилоси вақтида тугалланмаган эди. Деҳқонларнинг лоақал ярми ҳали эркин жамоа аъзоси бўлиб, уларнинг лордлар билан бўлган муносабати ҳали бутунлай крепостнойлик муносабатлари тусини олмай, балки қомийлик муносабатларигина эди. Ҳатто крепостнойлаштирилган гебурларнинг аҳволи ҳам турлича бўлиб, ҳар қайси манор ҳар хил эди. Бир қанча жойларда гебурлар қарам кишиларга ўхшар-

⁵¹ Гайда - тахминан 120 акрга тенг. Акр - 0,4047 гектарга тенг ер ўлчови.

⁵² Виргата - гайданинг тўртдан бир қисми.

келиб Британия ҳудудида еттита нисбатан йирик давлатлар (Гептархия) вужудга келди.

Ягона инглиз-сакслар давлатининг ташкил топиши данияликларнинг икки маротаба босқинига қарши шиддатли кураш шароитида содир бўлди ва инглиз қироли Эдуард Исповедник даври (1042-1066 йиллар)да ниҳоясига етди.

Мамлакатнинг бирлаштирилишига қадар ягона давлатда ҳар бир кичик қиролликнинг ўз қироли бўлган. Бу давлатларнинг кўпчилигида қироллар сайлаб қўйиларди. Бу худди илгариги қабила бошлиқлари (доҳийлар)ни сайлаш тартибига ўхшаш эди.

Давлат ташкил топгандан сўнг дастлабки босқичда инглиз-сакслар қиролларининг ҳокимияти кучсиз бўлган. Ҳатто қирол мулкани ўғирлашда айбланганлар оддий диндорнинг мулкани ўғирлаганлар билан тенг миқдорда жарима - ўғирланган мулкнинг тўққиз баравар миқдорини тўлардилар. Қирол шахси архиепископ шахси билан тенг даражада ҳимоя қилинган. Бироқ қирол олий ҳокимият эгаси бўла борган сарининг мавқеи анча мустақкамланган. Қирол шахсига нисбатан қилинган ҳар қандай тажовуз жиноят ҳисобланган, унинг ҳаётига суиқасд учун эса айбдор ўлимга маҳкум этилган.

Қирол ҳарбий ҳокимият эгаси сифатида давлатдаги "тинчлик ва хавфсизлик"ни қўриқлаб турган. Қироллик тинчлигини бузиш энг оғир жиноят ҳисобланган. Қирол олий судья бўлган. Хукмрон табақалар учун анча хавфли жиноий ишлар бевосита қирол судида кўриб, ҳал этилган. Бундай ҳолларда қирол ишларни витанлар (донишмандлар) иштирокида ҳал қиларди. Витанлар янги қонунлар ишлаб чиқишда ҳам бевосита қатнашардилар. Инглиз-сакслар даврида қирол ҳокимияти анча ўсган ва мустақкамланган бўлишига қарамай, қиролга ҳарбий саркарда сифатида қараш ва тахтни алмаштиришда сайловлар тамойили сақланиб қолган эди. Бироқ, монарх аста-секин ўзининг ерга олий эгалик қилиш, монеталарни танҳо ўзи чиқариш, бутун эркин аҳолидан солиқ ва божлар олиш, ҳарбий хизматлар талаб қилиш каби ҳуқуқларини ўрнатган. Инглиз-саксларда қирол фойдасига тўғридан-тўғри солиқ олиш мавжуд эди. Ҳар бир чек ерга солинадиган ва тобора ортиб борган "данияликлар пули" айнан шундай солиқ эди. Бундан ташқари, ҳарбий юришларда иштирок этишдан воз кечганлардан ҳам қирол фойдасига жарима олинарди.

Юқоридагилар билан бирга, IX-XI асрлардаги ҳуқуқий ўдгорликлар қирол ҳокимияти ҳуқуқ ва ваколатларининг, хусусан, ўз худудида одамларни суд қилиш, жарималар ва йиғимлар ундириш, кўпин тўплаш каби ҳуқуқларининг йирик ер эгаларига ўтказилиши тенденцияси бўлганлиги ҳақида ҳам хабар беради. Қудратли таньлар кўпинча қироллик вакиллари маъмурий округларнинг бошқарувчилари этиб тайинланарди.

Инглиз-сакслар даврида олий давлат органи **витанагемот** витанлар, яъни "донишмандлар" кенгаши бўлган. Бу муносиб, "кўп мулкчи" эркаклар йигинида қирол, олий руҳонийлар, дунёвий зодагонлар, шунингдек, қирол томонидан шахсан таклиф этилган қироллик таньлари иштирок этган. Унинг таркиби 30 тадан 100 тагача етган. Эдуард Исповедник даврида витанагемотда қиролдан ер ва сарой мансабларини олган кўпгина нормандлар ҳам иштирок этган. Бундан ташқари, витанагемот мажлисларига Шотландия ва Уэльс қироллари ҳамда Лондондан сайланганлар ҳам таклиф этиларди.

Барча муҳим давлат ишлари мазкур йиғиннинг "маслаҳати ва розилиги билан" ҳал этиларди. Унинг асосий функциялари - қиролларни сайлаш ва олий судни амалга ошириш эди. Қирол ҳокимияти IX-X асрларда витанагемотнинг ижтимоий сиёсатнинг анча муҳим масалаларига, жумладан, ерларни тақсимлашга аралашувини чеклашга эришди.

Витанагемот компетенцияси турли даврларда ва турли инглиз-сакслар давлатларида турлича бўлган. У қирол ҳокимиятининг қанчалик кучли ёки кучсиз бўлганлигига боғлиқ эди. Кўпинча қиролнинг функцияларини витанагемотнинг функцияларидан ажратиш қийин бўлган. Барча муҳим ишларни ҳал этиш, қонунларни муҳокама қилиш, янги солиқлар ўрнатиш витанлар йиғинининг ваколатига киради. Витанагемот қиролни сайлаган, уруш ва тинчлик масаласини ҳал этган, епископларни сайлаган ва қироллик судида суд ишларини кўришда қатнашган, қирол инъомларини тасдиқлаган, агар уларни тасдиқламаса, амалга ошмас эди.

Қирол саройи мамлакатни бошқариш марказига, қиролнинг яқинлари эса давлатдаги юқори мансабдор шахсларга айланиб, оқибатда витанагемотнинг аҳамияти тобора пасайиб борди.

Қирол саройининг асосий бошқарувчилари ичида камерарий, маршал, қироллик капеланлари катта аҳамиятга эга

эди. **Камерарий** қироллик мол-мулки ва молияси аҳволига жавоб берган. **Маршал** эса қироллик отлик аскарларининг қўмондони ҳисобланган. **Қироллик капеланлари** давлатнинг девонхона ишларини юритганлар.

Армия Инглиз-сакслар қиролларининг армияси дружиначилар ва халқ лашкарлари (fyrd) дан тузилган. Қиролларнинг дружиналари кам сонли, лекин яхши қуролланган эди. Дружиначилар армиянинг ядроси ҳисобланган. Армиянинг асосий қисмини ҳар бир графликдан тўпланувчи кўнгиллилар отрядлари (халқ лашкарлари) ташкил этган. Халқ лашкарлари қурол кўтаришга қодир барча эркин фуқаролардан тўпланган.

Буюк Альфред армияда ислохотлар ўтказган. У данияликларга қарши курашишда қисман эски умумий халқ лашкарларига таянди, қисман ҳарбий-феодал турдаги катта, ўртача ва майда ер эгаларидан иборат феодал қўшиннинг кучайтирилишини қувватлади. Шу тариқа Англияда рицарлар вужудга кела бошлади. Бундан ташқари, Альфред данияликларга қарши курашда жуда кўп бурглар - қалъалар қуриб, уларга қўриқчи отрядлар қўйди ва денгизнинг қирғоқ бўйларини данияликлар ҳужумидан қўриқлаш учун денгиз флоти қура бошлади. У доимий солиқ олишни жорий этди, айнан шу солиқ "данияликлар пули" деб аталди.

Буюк Альфреднинг армияда ўтказган ислохоти оғир қуролланган жангчилар сонини ошириш мақсадини кўзлаган эди. Беш гайдадан ортиқ ерга эга бўлган ҳар бир ер эгаси ўз қиролига ҳарбий хизмат ўташи ва унинг юришларида оти билан тўлиқ қуролланган ҳолда иштирок этиши лозим эди.

Ҳокимият ва бошқарувнинг маҳаллий органилари Инглиз-саксларда асосий маъмурий-ҳудудий бирлик **графлик (shire)** бўлган. Тахминан ўша вақтда мамлакат ҳудуди, асосан ҳарбий мақсадларда 32 та катта графликка (округга) бўлинган эди. Графликнинг маркази, одатда, мустақкамланган шаҳар бўлган. Баъзи графликлар илгариги кичик қиролликларнинг ҳудудини тўлиқ қамраб олган бўлса, бошқалари анча йирик қиролликларнинг бир қанча графликларга бўлиниши натижасида ташкил топган эди. Графликлар тепасида **элдорменлар** турган. Элдорменлар қирол томонидан виланлар билан келишиб, маҳаллий феодаллар орасидан тайинланарди. Элдормен ва унинг уйи қироллик ҳимояси остида эди. Элдормен асосан

графлик йигинига ва унинг қуролли кучларига раҳбарлик қиларди. Графликлардаги суд жарималарининг бир қисми элдорменларга хизмат вазифаларини адо этганлиги учун мукофот тариқасида келиб тушарди. Элдорменлар фақат қирол ва графликлар манфаатларининг расман ифода этувчи вакиллари бўлишган. Амалда улар маҳаллий ер эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилардилар. Шу сабабли инглиз-сакслар қироллари графликларга ўзларининг шахсий вакиллари - **шерифларини**⁵³ тайинлаб қўя бошладилар. Шерифлар дастлаб фақат қирол хазинаси фойдасига пул йиғиш билан шуғулланардилар. X асрдан бошлаб, қирол ҳокимиятининг кучайиши билан шерифлар элдорменларнинг биринчи ёрдамчиларига айлантирилганлар ва графликни бошқаришнинг асосий ишларини ўз қўлларига олганлар. Шундай қилиб, маҳаллий бошқарувда шерифларнинг роли худди франклар давлатидаги графларнинг ролига ўхшаш эди. Бир қанча графликлар тепасида битта элдормен турган жойларда шерифларнинг ваколатлари ва бошқарувдаги ўрни катта аҳамиятга эга эди. Шерифнинг мажбуриятига графликда қирол имтиёзларига риоя этилиши устидан назоратни амалга ошириш ва қирол фойдасига ўталиши лозим бўлган мажбуриятларнинг бажарилиши устидан кузатиб туриш кабилар кирарди. Шериф барча молия масалаларида ва судда қирол ҳокимиятининг вакили сифатида чиққан. Унга полициячилик функциялари ҳам юкланган эди.

Графликдаги муҳим орган **графлик йигини** - **фолькмот** бўлган. У X аср охиридан бошлаб шериф томонидан бир йилда икки марта чақирилиб турган. Фолькмот таркибига элдормен, шериф, графликнинг епископи, барча ер эгалари ва ҳар бир қишлоқ жамоасидан оқсоқол, руҳоний ва тўрттадан аҳолининг ҳурматга лойиқ кишиси кирган. Графликлар йигинларида асосан муҳим маҳаллий ишлар, жиноий ва фуқаролик суд ишлари кўриб ҳал қилинган. Бундан ташқари, уларда қиролга солиқлар тўлаш, графликлардан дружиналар тузиш ва графликда хавфсизликни таъминлаш билан боғлиқ масалалар ҳам муҳокама қилинарди.

Инглиз-сакслар давлатларидаги графликлар юзликларга бўлинган. Юзлик тепасида **юзбоши** турган. Юзбоши юзлик

⁵³ "Шериф" сўзи икки сўз: герефа ("оқсоқол") ва шир (инглиз-саксча графлик номи) - "шайр" - "герефа" сўзларининг қўшилишидан келиб чиққан.

Йигинида сайлаб қўйилган. Юзлик йигинлари (юзбошилар мажлислари) ойда бир марта тўпланган. Уларда оқсоқол, рухоний, ҳар бир қишлоқ жамоасидан тўрттадан энг ҳурматли деҳқонлар ва округнинг барча ер эгалари иштирок этган. Юзликлар йигинларида жинойий ва фуқаролик масалалари бўйича суд ишлари қўриб ҳал қилинган. Бундай йигинларнинг компетенциясига округ доирасида ерга эгалик ҳуқуқининг бир шахсдан бошқасига ўтказилишини гувоҳлантириш ва жамоалар ўртасида солиқларни тақсимлаш кабилар тааллуқли эди.

Инглиз-сакслар давлатининг энг қўйи звенодаги маъмурий-худудий бирлиги **қишлоқ (тул) жамоаси** бўлган. **Жамоа йигини** - **галимот** қишлоқнинг юқори органи эди. Унда жамоанинг барча катта ёшли эркаклари иштирок этиб, ҳўжалик масалалари (экин экиш, чорва боқиш ва ҳоказолар) ҳал қилинган, жамоа таркибига кирувчи қишлоқ аҳолиси ўртасидаги майда жинойий ва фуқаролик ишлари қўриб ҳал қилинган. Жамоа тепасида сайлаб қўйиладиган **қишлоқ оқсоқоли (tungerefa)** турган.

Полициялик мақсадларида жамоа **ўнта томорқага** - оилага бўлинган. Жиноят содир этилган ҳолларда ана шу ўнта томорқа аъзоларига жиноятчини ушлаб, ҳокимиятга топшириш мажбурияти юкланган. Акс ҳолда, улар жамоавий жавобгарликка тортилганлар. Юзликларнинг халқ йигинларида йилига икки марта ўнта томорқанинг фаолияти текширувдан ўтказиб турилган. Бунда ўнта томорқаликларнинг ўзаро бир-бири билан боғлиқлиги, барча ҳуқуқбузарликларнинг аниқланганлиги ва айбдор шахсларнинг тегишлича ҳокимиятга топширилганлиги текширувдан ўтказиларди. Шуниси характерлики, ўнта томорқа таркибига йирик ер участкасига эгалик қилиб турган жамоа аъзолари кирмаган. Йирик ер эгалари имтиёзли табақа сифатида юқоридаги мажбуриятлардан озод эдилар.

Инглиз-сакслар давлатлари яшаган даврда **шаҳарлар** вужудга келди. Шаҳарлар асосан қироллик ерларида жойлашган эди. Шаҳарларни бошқариш ё графликларнинг шерифлари томонидан ёки бунинг учун махсус тайинланган қирол чиновниклари томонидан амалга оширилган.

Шаҳарлар ва портлар ўзларининг халқ йигинларига эга бўлганлар. Улар кейинчалик шаҳар ва савдо судларига айлантирилган эди.

Ўнликлар, юзликлар ва графликлар аниқ ўрнатилган иерархия (босқичма-босқич бўйсуниш) тизими асосида ташкил этилмаган эди. Улар маълум даражада бир-биридан мустақил, автоном тарзда идора этиларди.

Бироқ, графликларда шериф лавозимининг таъсис этилиши шуни кўрсатадики, инглиз-сакслар давридаёқ жойларда марказлаштирилган бюрократик бошқарув, қиролга ҳисоб берадиган ва қирол буйруқлари асосида ҳаракат қиладиган маъмурий округларнинг мансабдор шахслар томонидан бошқарилиши жорий қилина бошлаган.

Суд ҳокимияти Инглиз-сакслар даврида кўп жиной ва фуқаролик ишлари графликлар ва юзликларнинг йиғинларида кўриб, ҳал қилинган. Графликларнинг йиғинларида жиной, фуқаролик ва диний ишлар кўрилган. XI асрга келиб графликлар йиғинларининг юрисдикцияси (суд қилиш ҳуқуқи) янада кенгайди. Кўп ишларни кўриб ҳал қилиш уларнинг қатъий ҳуқуқи бўлиб қолди.

Инглиз-сакслар қироллари томонидан ўз феодалларига берилган иммунитет ёрлиқлари ер эгаларига қарам деҳқонлар устидан кенг суд ҳокимиятини берар эди. Вотчина судида деҳқонлар жинойтини кўришда ўлим жазоси тайинлаш мумкин эмас эди. Бу юзликлар йиғини юрисдикциясининг маълум даражада чекланишига олиб келган.

Давлатда олий суд қирол суди бўлган. У давлатга хиёнат, қирол вассаллари ўртасидаги низолар ва ерга эгалик бўйича келиб чиқадиган низолар ҳақидаги ишларни кўриб, ҳал қилган. XI асрга келиб қирол судининг ҳамда графлик ва юзликлар йиғинларида ишларни кўришда қирол чиновниклари ролининг кучайиши содир бўлди. Бу вақтга келиб, эркин аҳоли суд ишларини ҳал қилишда иштирок этишдан бутунлай четлаштирила борди.

Суд ҳокимиятининг ер эгалари ва қирол чиновниклари қўлида тўпланиши натижасида судлар крепостнойлаштирилган деҳқонлар оммасига қарши кураш қуролига айлантирилган эди.

3. Англияда марказлашган сеньорлик монархияси (XI-XII асрлар)

Ижтимоий тузум Англиянинг Вильгельм бошчилигида нормандлар томонидан истило қилиниши (1066 йил) инглиз жамияти феодаллашувининг чуқурлашишига олиб келган.

Норманд истилосидан кейин Англия феодал хўжалигининг асосини манор ташкил этган. **Манор** - алоҳида феодалнинг ер эгаликлари йиғиндиси бўлган. Манордаги деҳқон ўз лорди томонидан суд қилиниб, унинг аҳволи манордаги урфодатлар билан белгиланган. Юзликлар судининг ярмидан кўпи манор судларига - феодалларнинг хусусий курияларига айлантирилган. Шулар билан бир қаторда, Вильгельм Фотих ўз мавқеи ва инглиз сиёсий анъаналаридан фойдаланиб, давлатни марказлаштириш ва қирол ҳокимиятини мустақкамлаш сиёсатини олиб борган.

Инглиз-сакслар зодагонларидан мусодара қилинган ерларнинг кўп қисми қироллик домени таркибига кирган, қолганлари эса норманд ва инглиз-сакс феодаллари ўртасида тақсимланган. Босқинчилар ўзлари билан бирга шиддатли "ўрмон ҳуқуқи"ни ҳам олиб келганлар. Бунга кўра, кўп ўрмон массивлари қироллик қўриқхонаси деб эълон қилиниб, унинг чегараларини бузганлик учун қаттиқ жазо ўрнатилган. Бундан ташқари қирол ўзини барча ерларнинг олий эгаси деб эълон қилган ва барча эркин деҳқонлардан ўзига содиқлик ҳамда қасамёд талаб қилган. Бундай қасамёд ҳамма даражадаги феодалларни қиролнинг вассалига айланишига олиб келган. Феодаллар аввало қирол учун ҳарбий хизмат ўташга мажбур эдилар. Қитъа учун хос бўлган "вассалимнинг вассали - менинг вассалим эмас" деган тамойил Англияда ўрнатилмаган. Барча феодаллар иккита асосий туркумга: қиролнинг бевосита вассаллари - йирик ер эгалари (графлар, баронлар); иккинчи поғонадаги вассаллар (вассалларнинг вассаллари) - ўрта ва майда ер эгаларига бўлинган. Руҳонийларнинг ҳам асосий қисми, худди дунёвий вассаллар сингари қирол фойдасига хизмат ўтаганлар.

Шундай қилиб, Англия феодаллари қитъа феодаллари фойдаланган мустақиллик ва иммунитетларни олмаган эдилар. Қиролнинг барча ерларга олий эгалик қилиш ҳуқуқи унга ер участкаларини қайта тақсимлаб туриш ва ер эгалари

Ўртасидаги муносабатларга аралашиб имконини бериб, қироллик адлиясининг (суд қилиш ишларининг) барча даражадаги феодаллар судига нисбатан устунлиги (юқори туришлиги) тамойилининг ўрнатилишига хизмат қилган.

Солиқ сиёсатини муваффақиятли олиб бориш ва мамлакат аҳолисининг ижтимоий таркибини аниқлаш мақсадида 1086 йилда мамлакатдаги барча ерлар ва аҳоли рўйхатга олинган. Рўйхатга олиш натижасида тузилган варақалар халқ орасида "Дахшатли суд китоби" деб аталган. Қирол хазинаси ер эгалигининг ҳажми тўғрисида энди аниқ маълумотларга эга экан, аҳоли рўйхати ҳукуматга "Дания пули" деб аталган эски ер солигини кўпайтирилган миқёсда ундириш имконини берди. Янги норманд-француз лордларининг инглиз қишлоғидаги крепостной аҳволни расмийлаштиришга интилиши ана шу рўйхатда равшан акс этди. 1086 йилги рўйхатда деҳқонлар турли номлар: озод кишилар (келажакда улар фригольдерлар ёки ерни эркин тасарруф қилувчилар деб аталдилар), сокменлар, вилланлар, бордарилар, коттарилар⁵⁴, шунингдек, кўпгина миқдорда қуллар номи остида гавдаландилар. Аммо вилланлар рўйхатда тез-тез учраб туради. XI-XII асрлар шароитида крепостной табақа хусусиятларига эга бўлган деҳқонларнинг бу тоифаси (феодал ер-мулкида қўйилган) инглиз қишлоғининг феодал-крепостнойлик қиёфасини ҳаммадан кўра очикроқ характерлаб беради. Аммо Англиянинг шимоли-шарқий қисмида, ҳатто 1086 йилги рўйхатда ҳам деҳқонларнинг салкам ярми "эркин кишилар", қисман сокменлар ҳолатида қолаверди. Уларга фақат манордаги лорднинг суд ҳокимияти тарқатилган эди.

XI-XII асрларда эркин деҳқонлар оммаси зиддиятли омиллар таъсири остида бўлган. Бир томондан, қирол ҳокимияти эркин деҳқонларнинг қуйи тоифасини крепостнойлаштиришга, уларни вилланларга айлантиришга имконият яратган. Бошқа томондан, XII асрнинг охирида бозорнинг ривожланиши анча бойиган деҳқон эгалиklarининг пайдо бўлишига ва буларга қирол ҳокимиятининг йирик феодаллар сепаратизми билан курашда сиёсий иттифоқчи сифатида қарашига олиб келган. Қироллик судлари кўпинча бундай бойиган

⁵⁴ Бордарилар ва коттарилар - ўрта асрлар Англиясидаги кам ерли деҳқонларнинг номлари. Бордариларнинг бир қисмида вилланларга қарашли тўлиқ чек ернинг қарийб ярмигача келадиган ер бўларди, коттариларда жуда озгина чек ер бўлиб, у асосан томорқа участкалардан иборат эди.

деҳқонларни лордларнинг ўзбошимчаликларидан ҳимоя қилиб турган. Қироллик "умумий ҳуқуқи" томонидан ҳар қандай эркин ер эгаликлари (freehold)нинг (рицарларга, шаҳарларга, деҳқонларга қарашли бўлган ерлар) расман, бир хил ҳимоя қилиниши XII аср охирида эркин деҳқонларнинг юқори қисми, шаҳарликлар ва майда рицарлар ўртасидаги ҳуқуқий ва ижтимоий фарқларнинг йўқолишига имкон туғдирган. Бу табақалар иқтисодий манфаатларининг маълум даражада умумийлиги ҳам уларни яқинлаштирган.

Давлатнинг нисбатан ягоналиги, Нормандия ва Франция билан ўрнатилган алоқалар савдонинг ривожланишига кўмаклашди. Инглиз савдогарлари қирол ҳокимиятининг кучайишидан тез орада фойда кўрадиган бўлдилар. Мамлакатда савдо-сотик жонлана бошлади. Вильгельмнинг қуруқлик билан алоқаси ҳам бунга ёрдам берди. Инглиз савдогарларига Нормандия ва Фландрия билан савдо-сотик қилиш имконияти берилди. Чунки Вильгельм ҳамон норманд герцоги бўлиб ҳисобланар, инглиз қироличаси эса фландриялик эди.

Англияда марказий ҳокимиятнинг кучайиши шароитида шаҳарлар, қитъанинг жанубидаги ёки Германиядаги сингари, мухторият олмаганлар ва тобора тез-тез қироллик хартияларини сотиб олишга мажбур бўлганлар. Хартияларда эса фақат баъзи савдо имтиёзларигина бериларди.

Шундай қилиб, норманд босқини Англия учун катта аҳамиятга эга бўлди. Бунинг натижасида жамятнинг феодаллашиш жараёни ниҳоясига етди, қирол ҳокимияти кучайди, мамлакатнинг сиёсий бирлиги мустаҳкамланди, Англиянинг қитъа билан алоқалари кучайди.

Давлат тузуми Норманд босқинидан кейин Англияда кучли қирол ҳокимиятига асосланган марказлашган давлат ташкил топди. Бу вақтда қирол ҳокимияти қуйидагилар билан тавсифланади: биринчидан, мамлакатнинг барча ерларига қиролнинг олий ҳуқуқи ўрнатилиб, бу қиролнинг ҳамма феодаллар устидан ҳокимиятини таъминларди; иккинчидан, давлатда қонун чиқариш ва олий суд ҳокимияти қирол қўлида тўпланган эди; учинчидан, олий ҳарбий ҳокимият ҳам қирол қўлида эди.

Норманд қиролларининг тадбирлари жамятнинг феодаллашуви жараёнининг чуқурлашишига қарамай, давлатнинг марказлашувини ва давлат бирлигининг сақланишини таъминлади. Бироқ XII аср охиригача давлатнинг марказла-

шуви асосан инглиз-норманд қиролларининг сеньорлик хусусий ҳуқуқлари ҳисобига таъминланган ва уларнинг феодал-иерархия тизими ва маҳаллий черковнинг обрӯ-эътиборли бошлиғи бўла олиши қобилятига боғлиқ эди. Қиролликнинг ўз фуқароларига нисбатан суд ва хазинага оид ҳуқуқлари фақат олий сеньорнинг ўз вассалларига нисбатан ҳуқуқлари бўлиб, содиқлик ҳақидаги қасамдга асосланган. Улар маълум даражада феодал одатлардан келиб чиққан (гарчанд эндиликда унинг доирасидан ўсиб чиқа бошлаган бўлса ҳам).

Бу вақтда қиролликнинг суд ва молия ҳуқуқлари ҳар дақиқа норози вассаллар томонидан инкор қилиниши мумкин эди. Бундан XI-XII асрлардаги ўз сеньорлик ҳуқуқларини суийъстеъмол қилишликда тож-тахтни айблаб уюштирилган баронларнинг туганмас исёнлари ҳам далолат беради. Норманд истилосидан бошлаб, бутун XII аср мобайнида қироллар инглиз-саксларнинг азалий урф-одатларига ва эркинликларига ўзларининг содиқликларини доимо тасдиқлаб туришга, баронлар ва черковга эса "эркинликлар хартиялари" инъом этиб туришга мажбур эдилар. Мазкур хартиялар тинчлик, азалий, "адолатли" урф-одатларни қўллаб-қувватлаш ва "ярамаслари"ни тугатиш, тож-тахтнинг феодал, черков ва шаҳарларнинг имтиёзлари ва эркинликларига риоя этиш мажбуриятлари тўғрисидаги меъёрларни ўз ичига олган эди. Бироқ XII асрнинг ўртасидан бошлаб қирол ҳокимиятини феодал урф-одатлар ва хусусий қасамдлар доирасида ушлаб туришга қаратилган ҳаракатга қараганда марказий ҳокимиятни кучайтиришга бўлган ҳаракат кучая бошлади.

XII асрнинг иккинчи ярмигача Англияда профессионал маъмурий-суд органлари бўлмаган. Бошқарув маркази - қирол саройи доимо кўчиб турган ва Англияда узоқ вақт бўлмаган. Чунки қирол кўпинча Нормандияда яшарди.

Англияда қонун чиқариш ҳокимияти қиролга тегишли бўлса ҳам, кўпинча у **қироллик курияси** (*curia regis*) билан биргаликда амалга оширилган. Лекин қироллик курияси қирол ҳузуридаги маслаҳатчи орган эди. Курия бошқарувнинг у ёки бу соҳаларини юритадиган қиролнинг бевосита вассаллари ва яқинларидан иборат йиғин бўлиб, унинг таркиби аниқ белгиланмаган эди. У давлат бошқарувининг олий органи, олий суд органи ва мамлакат молиясини юритувчи орган ҳисобланган. Давлатнинг муҳим масалаларини ҳал этишда куриянинг мажлисларига олий дунёвий ва диний зодагонлар

ҳам таклиф этилганлар. Бундай ҳолларда у инглиз-сакс қиролларининг витанагемотини эслатади.

Қироллик курияси олий суд органи сифатида тож-тахт манфаатларига дахлдор бўлган ишларни, қирол вассаллари ўртасидаги низоларни, маҳаллий судлар қарорлари устидан тушган шикоятларни (апелляцион тартибда) кўриб ҳал қилган.

Генрих I даврида (1100-1135 йиллар) марказий давлат аппарати анча такомиллаштирилган. Қироллик курияси **катта кенгаш** ва **доимий ҳукумат органи (кичик курия)**га ажралган. **Катта кенгаш** бир йилда уч марта (рождество, пасха ва троицада) чақирилган. Унинг таркибига қирол чиновниклари, асосий хизматчилари ва мамлакатнинг энг йирик зодаган вакиллари кирган. Унинг компетенциясига муҳокамага киритилган барча масалалар бўйича ва қироллик қонунлари бўйича маслаҳатлар бериш кирган. Кенгаш тавсиялари мажбурий кучга эга бўлмаган. Бироқ қирол бундай муассасанинг мавжудлигидан манфаатдор эди, чунки шу йўл билан таъсирли феодаллар томонидан ўзининг сиёсий ҳаракатлари тан олиншига эришарди. **Кичик курия** олий суд, маъмурий ва молиявий ҳокимиятни амалга оширади. Унинг таркибига қирол чиновниклари: лорд-канцлер, лорд-хазиначи, камергер, сарой стюарди, қиролнинг шахсий муҳрини сақловчи ва сарой хизматчилари, шунингдек, махсус таклиф этилган юқори мансабли руҳонийлар ва баронлар кирган. Генрих I даврида кичик курия олий суд ҳамда маъмурий орган функцияларини бажарувчи хусусий қироллик куриясига ва қиролнинг молиявий ишларини юритувчи ҳисоб палатаси ("шахмат тахтаси" палатаси)га ажралиб кетди. Куриянинг мажлисига қирол раислик қилган, у йўқлигида бу вазифани бош юстициар амалга оширган.

Генрих I даврида қироллик суди кучайиб, мутахассис - судьялари бўлган ва мунтазам иш олиб борувчи суд палатасига айланди. Қирол судьялари вақти-вақти билан мамлакат бўйлаб сафарга чиқиб, айрим графликларда суд ишларини олиб борардилар (шунинг учун улар сайёр судьялар деб аталарди). Суд палатаси қирол курсиси суди деган ном олган эди. Генрих I даврида молия бошқармаси ҳам ташкил топди. Олий молия палатаси «шахмат тахтаси палатаси» деб аталарди, чунки бунда устига катакли мовут ёпилган (шахмат тахтасини эслатадиган) стол турарди. Бу столларда пул сана-

ларди. Шахмат тахтаси палатаси олий ҳисоб палатаси ва жойлардаги молиявий идоралар чиновниклари томонидан содир этилган жиноятлар ҳақидаги ишлар бўйича суд органи эди. Шахмат тахтаси палатасида, шунингдек, томонлардан бири тож-тахт бўлса, мулккий низолар ҳам кўриб ҳал қилинарди.

Бу даврда давлатнинг олий мансабдор шахсларидан, айниқса, бош юстициар, канцлер, маршал, камерарий ва бошқаларни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин. **Бош юстициар** қирол Англияда йўқлигида амалда давлатни идора этиб турувчи руҳоний шахс, каноник ва рим ҳуқуқининг билагони ҳисобланган. Унинг ёрдамчиси канцлер бўлган. **Канцлер** дастлаб франклардаги каби қиролнинг шахсий котиби ҳисобланган, кейинчалик эса давлат девонхонасининг бошлиғи бўлиб қолган, давлат котиби ролини бажарган. **Маршал** - қўшинлар қўмондони, **камерарий** - хазинабон, қироллик мол-мулки, хазинаси ва ер эгаликларининг бошқарувчиси, ҳисоб палатаси бошлиғи эди.

Генрих I томонидан ташкил этилган давлат аппарати Генрих II (1154-1189 йиллар) ҳукмронлиги даврида янада ривожлантирилди. Қироллик имтиёзларининг мустаҳкамланиши, давлат аппаратининг бюрократлаштирилиши ва профессионаллаштирилиши, оқибат натижада давлат ҳокимиятининг қатъий марказлаштирилиши асосан Генрих IIнинг тадбирлари билан боғлиқ бўлган. Бошқарув ва суднинг умумдават бюрократик тизимини ташкил этган Генрих II ислохотлари асосан: 1) қироллик адлиясини ягона тизимга солиш ва аниқ тузилишга эга қилиш (жараён шаклларини такомиллаштириш, анъанавий ва ўрта асрлар судлари билан рақобат қиладиган қироллик сайёр судлари ва доимий ҳаракатдаги марказий судлар тизимини ташкил этиш); 2) халқ қўшинлари ва ёлланма аскар йиғиш тамойилларининг қўшилиши асосида армияни ислоҳ қилиш; 3) аҳоли тўлайдиган солиқларнинг янги турларини ўрнатиш каби йўналишида амалга оширилган.

Монарх ҳокимиятининг суд, ҳарбий ва молиявий ваколатлари бир қанча қироллик фармонлари билан расмийлаштирилган. Булардан, айниқса, 1166 йилги Буюк Кларендон, 1176 йилги Нортгемптон ассизалари, 1181 йилги "Қуролланиш ҳақида"ги ассиза ва бошқалар диққатга сазовор.

Генрих II томонидан суд-маъмурий тизимининг қайта қурилишида амалда баъзан инглиз-сакслар, нормандлар ва черков маҳкамаларидан ҳам фойдаланилган. Илк ўрта асрлар учун типик бўлган сайёр бошқарув амалиёти Англияда анча доимий ва тартибга солинган характер касб этган. Шу вақтдан бошлаб Англияда сайёр судлар фаолияти - қироллик судларининг сайёр сессиялари мустақкам ўрнатилган. Агар 1166 йилда графликларни айланиб чиқиш учун фақат иккита судья тайинланган бўлса, 1176 йилда олтита сайёр округлар ташкил этилган ва сайёр судьяларнинг сони 20-30 тагача кўпайтирилган эди. Ушбу буйруқ билан судьяларга фавқулодда ваколатлар (фақат суд қилиш эмас, балки маъмурий, молиявий ваколатлар ҳам) берилган, сайёр судларда қирол судловлигига тегишли барча даъволар кўриб ҳал қилинган, жиноятчилар қамоққа олинган, маҳаллий чиновникларнинг суистеъмомликлари текширилган.

Айни замонда қироллик идоралари тизими тартибга солинган ва ерга оид низо ва ҳуқуқбузарлик ишларини текшириш учун махсус тартибот қонунлаштирилган. Бундай тартибот фақат қироллик судларида қўлланиладиган "имтиёз" ва "мурувват" сифатида барча эркин кишиларга инъом қилинган. Дастлаб бундай тартибот учун қироллик девонхонасининг махсус фармойишини - ҳуқуқ ҳақидаги буйруғини (*writ of right*) сотиб олиш лозим эди. Бусиз қироллик судларида фуқаролик ёки жинойий даъво қўзғатиш мумкин бўлмаган. Шундан сўнг сайёр судьялар ёки шерифлар ўз айтганларининг тўғрилигини онт (қасам) ичиб тасдиқлайдиган 12 та тўла ҳуқуқли фуқаролар - қасамхўрлар ёрдамида тергов ишларини ўтказишлари лозим эди. Қасамхўрлар одатда гувоҳлар ёки қораловчилар айбловсилар сифатида чиққанлар. Терговнинг бундай тартиби ордалиялар ва феодал судлардаги суд тўқнашувларига нисбатан ишларни анча объектив ҳал қилиш имконини берди. Аста-секин ривожланиб борган қироллик идоралари тизими ерга эгалик ҳуқуқи ҳақидаги даъволар бўйича манориал куриялар юрисдикциясининг чекланишига олиб келди. Эндиликда, ҳатто, виллан ҳам жинойий даъво билан қироллик судига мурожаат қила оларди. Шерифлар, феодалларнинг ҳуқуқлари билан ҳисоблашмай, жиноятчиларни қўлга тушириш ва ўзаро кафилликка риоя этилаётганлигини текшириш мақсадларида уларнинг ер эгаликларига киришлари мумкин эди.

Шундай қилиб, XII асрнинг иккинчи ярмида Генрих II томонидан фуқаролик ва жиноий ишлар бўйича қироллик судининг махсус механизми ташкил этилган. Бу механизм қироллик судларининг обрўсини оширган ва юрисдикциясини кенгайтирган.

Тақомиллашган суд тартиботнинг жорий қилиниши муносабати билан XII аср ўртасидан бошлаб марказий бошқарувнинг олий органи - қироллик куриясининг тузилиши ва ваколатлари мураккаблашди ва ўсди. Функцияларнинг ихтисослаштирилиши ва курия таркибидан қатор алоҳида идораларнинг ажратилиши жараёнида канцлер бошчилигидаги девонхона, қиролнинг марказий ("шахсий") суди ва молия муассасаси батамом шаклланди. Қиролликнинг "шахсий" суди таркибига 1175 йилдан эътиборан руҳоний ва дунёвий шахслардан доимий судьялар сайлана борди. Мазкур суд Вестминстерда ўзининг доимий қароргоҳига эга бўла бориб, ундан аста-секин **Умумий тортишувли суд** ажралиб чиқди. Бу суд қирол иштирокисиз ҳам йиғилиши ва қирол бошқа ерга кўчиб ўтганда унинг кетидан эргашиб юрмаслиги лозим эди. Умумий тортишувли суд фаолияти Англияда "умумий ҳук"ни яратишда ҳал қилувчи роль ўйнаган.

Қирол ҳокимияти билан инглиз черкови, дунёвий суд билан черков суди ўртасидаги муносабатлар анча мураккаб эди. Норманд истилосидан кейин черков ва дунёвий судлар бир-биридан ажратилган, шу билан бирга черков судлари барча диний ва қисман дунёвий (никоҳ, васият ва бошқа) ишларни кўра бошлаган. Норманд қироллари епископларни ўзлари тайинлай бошлаганлар, Англия ва Нормандия учун черков қарорларини чиқара бошлаганлар, вакант епископлардан даромадлар олганлар. Бироқ, папа ҳокимиятининг ва Римдаги католик марказнинг кучайиб бориши билан инглиз тахти тез-тез черковнинг қаршилигига дуч кела бошлаган ва "эркин черков" ҳақидаги масала Англияда келажакда черков ва дунёвий ҳокимият ўртасидаги низолар учун сабаб бўлиб қолган.

Генрих I даврида Нормандияда папа билан конкордат⁵⁵ тузилди. Унга кўра, кейинчалик Германияда бўлганидек, каноникларнинг диний тартиб-қоидаларини белгилаш папага, дунёвий ҳокимият эса қиролга ўтди.

⁵⁵ **Конкордат** - ҳукумат билан Рим папаси ўртасида тузиладиган шартнома.

Генрих II маҳаллий черков устидан қирол таъсирини кучайтиришга ҳаракат қилиб, **1164 йилда Кларендон конституцияларини** чиқарди. Уларга кўра, қирол черков судларида кўриладиган ишлар бўйича олий судья деб тан олинди. Черков ишларига оид барча низолар қироллик судида ҳал қилиниши лозим эди. Қирол юрисдикцияси черков мулкчилиги ҳақидаги текширувларга, қарзлар ҳақидаги даъволарни кўришга, оғир жиноятларда айбланаётган клеркларга нисбатан ҳукмлар чиқариш ва ижро этишга ҳам ёйилади. Қиролнинг рухсатисиз унинг вассалларидан ва чиновникларидан бирортаси черковдан четлашиши мумкин эмасди. Қиролнинг дунёвий тартиб-қоидалар ўрнатиши тамойиллари ва унинг олий черков мансаблари сайловларига аралаштиш имконияти ўрнатилди.

Генрих II "епископлар ва аббатларнинг сайлови менинг иштирокимда ўтказилиши керак" деб талаб қилди. Рухонийлар жинойи ишлар бўйича бошқа ҳамма фуқаролар сингари қироллик суди томонидан суд қилиниши лозим эди. Архиепископлар қиролнинг розилигини олгандан кейингина папа билан муносабатда бўла олардилар. Бироқ, папа ва маҳаллий рухонийларнинг тазйиқи остида қирол Кларендон конституцияларининг қатор қоидаларидан воз кечишга мажбур бўлган.

Генрих II нинг XII асрнинг иккинчи ярмида ўтказган ҳарбий ислоҳоти ҳарбий мажбуриятларнинг барча эркин кишиларга - феодалларга, деҳқонларга, шаҳар аҳолисига тарқатилишидан иборат эди. **1181 йилда** чиқарилган "**Қуролланиш ҳақида**"ги ассизага биноан эркин кишиларнинг ҳар бири мулкӣ аҳволига қараб ўз қурол-яроғига эга бўлиши лозим эди. Қўшин ўз қурол-яроғига эга бўлса-да, давлат хазинаси ҳисобидан ушлаб турилган. Бу вақтда хазинага келиб тушадиган тушумлар анча ўсган эди.

Генрих II доимий қўшин тузмоқчи бўлди. Чунки вассалларнинг рицарлик хизмати бир йилда маълум кунлар билан чекланган бўларди, бу эса қуруқликда узоқ урушлар олиб боришда ўнғайсизлик туғдирарди. Шу сабабли Генрих II рицарларнинг бир қисмини ҳарбий хизматдан бўшата бошлади. Бундай рицарлар шахсий хизмат қилиш ўрнига ҳарбий ёки қалқон солиғи тўлашлари лозим эди. Бу пулга қирол йил бўйи хизмат қилишга рози бўлган рицарларни ўзига ёллаши мумкин эди. Шу тариқа қиролда ёлланма рицарлар қўши-

нини ушлаб туриш имконияти туғилади. "Қалқон пули"нинг жорий этилиши муҳим ижтимоий оқибатларга эга бўлди. Бу тадбир туфайли инглиз рицарлари ҳарбий хизматдан эртароқ озод бўлиб, тинч қишлоқ хўжайинларига айлана бошладилар. Келгусида бу ҳолат қуйи инглиз дворянларини шаҳар буржуазияси билан яқинлаштиришда катта роль ўйнади.

Қурулли кучларнинг қайта ташкил этилиши натижасида қирол ҳокимияти ҳарбий соҳада феодалларга унча боғлиқ бўлмай қолди. Бу эса давлатнинг марказлашувига кўмаклашди. Бу даврда феодаллардан «қалқон пули» ва шаҳарлардан тўғридан-тўғри солиқ (талья) олиниши билан бир қаторда аста-секин ҳаракатдаги мулкларга солиқ ўрнатилди.

Генрих II нинг ҳарбий ва молиявий ислоҳотлари қиролга содиқ қўшинлар сонининг бирданига ўсишига ва қўшинларга йирик феодаллар томонидан қўмондонлик қилиниши тартибининг бузилишига, шунингдек, профессионал чиновниклар ушлаб туриш учун маблағлар ҳосил қилишга имкон яратди. Бундан ташқари суд ишларини амалга ошириш давлат бюджетининг жуда муҳим даромад манбаи бўлиб қолаверди.

Маҳаллий бошқарув тизими норманд истилосидан кейин ўзгармади. Мамлакатнинг графликларга ва юзликларга бўлиниши сақланиб қолди. Графликларда шерифлар, юзликларда - уларнинг ёрдамчилари - бейлифлар қироллик маъмуриятининг вакиллари бўлиб қолди. Шериф графлик ҳудудида ҳарбий, молиявий ва полициячилик ҳокимиятига эга эди, қироллик девонхонасидан юборилган буйруқларнинг асосий ижрочиси ҳисобланарди.

Шерифлар ўзларининг маъмурий ва суд функцияларини графликлар ва юзликлар йиғинлари билан мустақкам алоқада амалга оширадидилар. Улар бундай йиғинларни чақириб, уларнинг сессияларига раислик қилардидилар. Юқоридаги муассасалар, гарчанд аста-секин мустақилликни йўқотиб борсалар-да, Англияда кейинги даврларда ҳам сақланиб, борган сари марказий ҳукуматнинг жойлардаги асосий қуролига айланган. Уларнинг суд ваколатидан кўпгина фуқаролик даъволарининг олинишига қарамай, жиноий ишлар бўйича терговларда қатнашувчи шахсларнинг (айбловчи қасамхўрларнинг) тайинланиши муносабати билан маҳаллий ҳокимият вакилларининг роли ўсди. Қироллик судловида аҳолининг иштирок этиши инглиз маҳаллий бошқаруви тизимининг характерли белгиси бўлиб қолди.

4. Табақа-вакиллик монархияси (XIII асрнинг иккинчи ярми - XV аср)

Ижтимоий тузум хусусиятлари

XIII асрда мамлакатдаги ижтимоий ва сиёсий кучлар нисбати марказлашув ва бутун ҳокимиятнинг монарх қўлида тобора кучли тўпланиши фойдасига ўзгариб бораверди.

Баронлар қиролнинг бевосита вассаллари сифатида ўз сюзерени олдида кўп сонли молиявий ва шахсий мажбуриятлар ўтардилар. Агар баронлар ўз зиммаларидаги бундай мажбуриятларни қасддан бажармасалар, уларнинг ерлари мусодара қилинган.

XIII аср мобайнида йирик феодалларнинг иммунитет ҳуқуқлари ҳам анча чекланди. 1278 йилги Глостер статутининг англиз феодалларининг иммунитет имтиёзлари суд йўли билан текширилишини эълон қилди. Умуман, Англияда дворянлик титули қандайдир ўлпонлар йиғиш ва суд қилиш имтиёзларини бермаган. Феодаллар расман бошқа эркин кишилар билан тенг даражада солиқлар тўлаганлар ва бир хилдаги судлар томонидан суд қилинганлар. Бироқ англиз олий дворянларининг сиёсий қудрати анча юқори бўлган. Олий дворянлар қирол ҳузуридаги олий маслаҳатчилар эди. Улар бошқа баъзи давлат органларининг ишларида доимо ва албатта иштирок этиб, мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида муҳим ўрин тутардилар. XIII асрда Англиянинг йирик феодаллари ўзаро ва қирол билан ер ва даромадлар манбаи учун, мамлакатда сиёсий нуфуз учун доимо қаттиқ ва шафқатсиз кураш олиб борганлар.

XIII асрда Англиядаги ижтимоий зиддиятларнинг бошқа бир йўли, бир томондан, йирик феодаллар, яъни лордлар, епископлар, йирик монастырларнинг аббатлари ўртасида юз берган бўлса, иккинчи томондан, майда рицарлар ўртасида келиб чиққан. Юқорида санаб ўтилган йирик феодаллар мамлакатдаги ерларнинг кўпчилик қисмини эгаллаб олган эдилар. Мамлакатда йирик баронларнинг ерлари парчаланиб кетиши ва алоҳида феодаллар ўртасида тақсимланиши натижасида XIII асрнинг охирига келиб Англия ҳукмрон табақаларининг 3/4 қисмини ўрта ва майда феодаллар ташкил этарди. Инглиз феодалларининг ана шу табақасидан оқибатда янги дворянлар гуруҳи (жентри) шаклланди. Йирик феодалларнинг ҳар бири бир неча ўнлаб, баъзан эса юзлаб манорларнинг

эгаси эди; крепостной деҳқонлар, асосан шуларга қарашли эди. Майда рицарлар озгина ҳайдаладиган ери бўлган кичик манорларга эгалик қилардилар, шу сабабли уларда крепостнойлар жуда оз бўларди ёки ҳатто бутунлай бўлмасди. Майда рицарлар ўз хўжаликларида асосан батрақлар меҳнатидан фойдаланиб, уларни кам ерли деҳқонлар - коттерлар ҳисобидан ёллардилар.

Шундай қилиб, рицарлар гарчи феодаллар синфига мансуб бўлсалар-да, фақат ўз мулкларининг катта-кичиклиги ва қирол саройидан анча узоқда туришлари билангина эмас, балки хўжалик юргизиш жиҳатидан ҳам юқори табақа - барон аристократлардан кескин фарқ қилардилар. Савдо-сотик заминиде рицарлар шаҳарликлар билан тобора яқинлашдилар. Рицарлар солиқ тўловчилар сифатида ҳам шаҳарликлар билан яқинлашдилар, чунки Англияда рицарлар ер солиғи ва бошқа солиқлардан озод қилинмаган эдилар. Францияда эса бунинг акси эди. Буларнинг ҳаммаси рицарлар билан шаҳарликларнинг биргаликда сиёсий чиқишлар қилиши учун шароит яратиб берди. XIII асрнинг иккинчи ярмидаги сиёсий воқеалар худди шуни кўрсатди.

Бу даврда товар-пул муносабатларининг ривожланиши **деҳқонларнинг** аҳволига сезиларли таъсир кўрсатди. Деҳқонларнинг табақалашуви кучайди, шахсан эркин деҳқонлар оммаси юқори қисмининг сони ўсди. Бойиган деҳқонлар - **фригольдерлар** тез-тез рицарлик унвонини олиб турардилар ва феодалларнинг қуйи табақасига яқинлашардилар. Аммо фригольдерларнинг бошқа қисми кам ерли кишиларга айланиб, лордлар томонидан баршчина тўлашга (гарчи вилланларга қараганда кичикроқ масштабда бўлса ҳам) мажбур қилинар эдилар.

XIII аср Англияда деҳқонлар оммасини энг кўп асоратга тушириш даври бўлди. Бу вақтда инглиз қишлоғида асосий сиймо ҳисобланган **вилланлар** турар жойига бириктирилган бўлиб, ҳафталик баршчинани (ёзги мавсумда ҳафтада 5 кунгача) ўташга мажбур бўлган, лордга никоҳ солиғи ва бошқа ноҳақ солиқлар тўлайдиган, унинг судига бўйсундирилган тамомила крепостной киши эди. XIII асрдаги инглиз деҳқони аслида вилланга эмас, балки сервга ўхшаб кетарди. Инглиз юристлари "Рим ҳуқуқи"ни далил қилиб, вилланлар Рим қулининг бир тури эди, деб очиқ-ойдин фикр билдирган эдилар. XIII асрда турли манорларда кўплаб тартибсизликлар-

нинг юз бериши, деҳқонларнинг тез-тез қочишлари, бутун жамоа деҳқонларининг лорд учун мажбуриятларни бажаришдан бош тортишлари содир бўлганлиги бежиз эмас.

Бу вақтда вилланга тегишли барча мол-мулкларнинг эгаси лорд деб тан олинганди. Шу билан бирга, XIV асрдаги ҳуқуқий назария ва қонунлар вилланларнинг, ҳатто, ўз хўжайинига қарши қирол судига жинойий даъво қилиш ҳуқуқини тан олган эди.

XIII асрнинг иккинчи ярми - XIV асрда пул хўжалигининг ривожланиши Англиядаги крепостной ер-мулкнинг - манорнинг емирилишига сабаб бўлди. Лордлар баршчинани пул оброги билан айирбошлашни (коммутация қилишни) фойдалироқ деб билдилар. Бундай пайтда улар ўзларига қарашли ерларни (доменларни) кам ерли деҳқонлар орасидан чиққан ёлланма ишчилар меҳнати билан ишлайдиган бўлдилар. Баъзи бир лордлар ҳеч қандай хўжалик юргизмай, пул рентаси олишни афзал кўриб, ўз доменларини ижарага берардилар. Коммутация XIII асрдаёқ катта ютуқларга эришди. XIV асрнинг биринчи ярмида бир қанча туманларда коммутация баршчинани батамом сиқиб чиқарди. Бутун мамлакатда пул рентаси тобора кўпроқ тарқалди. Шу муносабат билан инглиз крепостной деҳқони ҳам шахсан озод деҳқонга айланди. Чунки вилланлар эндиликда аста-секин ўз шахсий озодликларини сотиб ола бошлаган эдилар. Вилланнинг лордга муносабати фақат муайян пул ренталари тўлашдан иборат бўлиб қолди, холос. Чек ер, аввалгидек унинг тасарруфида эди. У пул ишлаши учун шаҳарга кетиши ва, умуман, ўз истиқомат жойини ўзгартириши мумкин эди. Феодаллар аста-секин ёлланма меҳнатни эксплуатация қилишга ўтдилар. Қишлоқ хўжалигини капиталистик усулларда юритиш рицарлар орасида кенг тарқалди.

Бадавлат вилланлар ерларни феодаллардан ижара (аренда)га олардилар, шунингдек, хонавайрон бўлган феодаллардан ҳамда иш излаб кетган коттерлардан сотиб ола бошлагандилар.

XV асрга келиб, инглиз деҳқонларининг аксарият қисми эркинлик олди. Бу, албатта, қуролли кўзғолонларгача бориб етган кучли синфий курашлар натижасида қўлга киритилганди.

Ёлланма меҳнатга асосланган деҳқончиликнинг ривожланиши қишлоқ жамоасининг янада парчаланиб кетишига, уй-

сиз ва камбағаллар сонининг ошишига, эксплуатациянинг кучайишига олиб келди. 1349 йилги "қора ажал" Англияда жуда катта қирғин келтирди: мамлакатдаги аҳолининг учдан бир қисми қирилиб кетди, Англиянинг кўп округларида ишчи кучи етишмаслигидан ер майдонлари ҳайдалмай ташлаб қўйилди. Ёлланиб ишлашга тайёр турган кишилар камайди, омон қолганлар ўз меҳнатларига катта ҳақ тўлашни талаб қилардилар. Йирик феодаллар қарам деҳқонларни яна баршчинага ҳайдай бошладилар. Кўпгина майда, ўрта феодаллар ва шаҳар бойлари парламентдан арзимаган ҳақ бараварига ишлашдан бош тортган камбағалларни қаттиқ жазолаш билан қўрқитувчи қонунлар чиқардилар. Мазкур қонунларни бузган кишиларни қамчи билан савалар, турмага қамар, баданларига қизиган темир билан тамға босардилар.

Шу тариқа Англияда бошқача шаклдаги крепостной ҳуқуқ қайта тикланди. Инглиз қўшинларининг юз йиллик урушда бирин-кетин мағлубиятга учрай бошлаши деҳқонларнинг аҳолини янада огирлаштирди. Францияга қарши урушни давом эттириш учун қиролга пул зарур эди. Солиқлар бирданига ўсиб кетди. Меҳнаткаш халқ янгидан-янги солиқлар тўлашга мажбур бўлди. 1380 йилда парламент жон солиғи жорий қилди. Бундай солиқ Англияда илгари ҳеч қачон бўлмаган эди. 14 ёшли ва ундан юқори ҳар бир эркак ва аёл, мулкӣ аҳволдан қатъи назар, ушбу солиқни тўлашга мажбур этилди. Қари-қартанглар ва ўсмирлар кўп бўлган катта оилаларда янги солиқ йиғиндиси катта суммани ташкил қиларди. Жон солиғи деҳқонлар оммаси гарданига огир юк бўлиб тушди.

Шундай қилиб, эксплуатациянинг кучайтирилганлиги, камбағалларга қарши чиқарилган қонунлар ва солиқларнинг кўпайганлиги халқни ғазабга келтириб, 1381 йилдаги Уот Тайлер бошчилигидаги улкан деҳқонлар қўзғолонига сабаб бўлди. Бу қўзғолон давомида деҳқонларнинг иккита петицияси (талабномаси) тақдим этилди. Улардан бири анча мўътадил ҳисобланган Майл-Эндск (ёки Эссекс) петицияси эди. Мазкур петиция тўрт модда, яъни: 1) крепостной ҳуқуқ (вилланлик)ни бекор қилиш; 2) қўзғолончиларга умумий афв бериш; 3) бутун мамлакатда савдо-сотик қилишга эркинлик бериш; 4) 1 акр ҳажмидаги ер учун 4 пенс миқдоридан ижара ҳақи белгилашдан иборат эди. Бу дастур Англиядаги энг бадавлат деҳқонларнинг манфаатларини акс эттирарди.

Иккинчи Смифилдск (ёки Кент) дастурида анча қатъий талаблар баён этилганди. Деҳқонлар ўзларига черков ер фондидан ер берилишини, жамоага қарашли ер-сувлардан эркин фойдаланишни ва барча тоифавий тафовутларнинг йўқ қилинишини талаб қилдилар. Иккинчи петиция кентлик кам ерли камбағал деҳқонларнинг эҳтиёжларини равшан акс эттирди.

Қирол дастлаб уларнинг қатор талабларини бажаришга ваъда берди. Лекин, оқибатда, феодалларнинг тазйиқи остида у ўз ваъдасидан воз кечди. Уот Тайлер жоинона ўлдирилди, сўнгра қўзғолончилар қаттиқ жазоланди. Юзлаб деҳқонлар суд ҳукми билан ва судсиз ўлдирилди, дорга осилди. Феодаллар қўзғолони қонга ботирилди, янги қўзғолонлар кўтарилишидан чўчиб, деҳқонларнинг тўловлари оширилиб, баршчина йўқ қилинди. Камбағалларга қарши қаратилган қонунларни анча-мунча юмшатишга тўғри келди. XV аср давомида Англиядаги деҳқонларнинг деярли ҳаммаси тўлов эвазига эркин бўлиб олди. Шахсан озод деҳқонлар чек ерлардан фойдаланганлиги эвазига ер-мулк эгаларига аниқ белгиланган ҳақ тўларди.

XIII-XIV асрларда шаҳарликлар орасида ҳам, аҳолининг бошқа қатламлари орасида бўлганидек ижтимоий фарқлар кучайди. Бу жараён бутун мамлакат миқёсида шаҳарликлар табақасининг жипслашуви билан бирга кечди. Англия шаҳарлари, Лондондан ташқари, унча катта эмасди. Шаҳар корпорациялари, умуман шаҳар сингари, Европа қитъасидаги шаҳарлар олган мустақилликка эга эмасди.

Шундай қилиб, Англияда давлатнинг марказлашиш жараёни (XIII асрда) эркин деҳқонлар оммаси барча қатламларининг ўсиб бориши, рицарлар, шаҳарликлар ва бойиган деҳқонларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан ўзаро бир-бирига яқинлашиши, феодалларнинг юқори қисми билан бошқа қатламлари ўртасидаги фарқларнинг кучайиши натижасида тезлашди. Рицарлар ва бутун фригрольдерлар оммаси иқтисодий ва сиёсий манфаатларининг умумийлиги уларнинг сиёсий иттифоқи ўрнатилишига ёрдам берди. Ушбу аҳоли қатламларининг иқтисодий ва сиёсий ролининг ўсиши, оқибатда, уларнинг сиёсий тан олинishi ва келажакда ташкил этилажак парламентда иштирок этишини таъминлади.

Эркинликларнинг буюк хартияси

(Magna Charta). XIII асрнинг бошлари

Англияда феодал давлатнинг янги шакли
табақа-вакиллик монархиясига ўтиш учун

қулай ва объектив шарт-шароитлар вужудга келди. Бироқ қирол ҳокимияти ўз мавқеини мустаҳкамлаб, ҳукмрон табақа вакиллари билан давлат аҳамиятига молик масалаларни ҳал қилишга жалб этишни унчалик хоҳламасди. Генрих II нинг ташқи сиёсатда мағлубиятга учраган авлодлари даврида монарх ҳокимиятининг ҳаддан ошиши ўсди, қирол ва чиновникларнинг маъмурий ва молиявий ўзбошимчаликлари кучайди. Шу муносабат билан Англияда табақаларнинг муҳим сиёсий ва молиявий масалаларни ҳал этишда қатнашиш ҳуқуқининг тан олиниши кучли ижтимоий-сиёсий зиддиятлар остида содир бўлди. Бу зиддиятлар марказий ҳокимият суиистеъмолликларини чеклашга қаратилган ҳаракат шаклини олди. Мазкур ҳаракатга баронлар бошчилик қилди.

Уларга вақти-вақти билан рицарлар ва ҳаддан зиёд фавқулодда йиғимлар ҳамда қирол чиновникларининг таъмагарликларидан норози бўлган фригольдерлар оммаси қўшилиб турди. Қиролга қарши чиқишларнинг ижтимоий характери XIII асрдаги сиёсий зиддиятларнинг ўзига хос хусусияти ҳисобланиди. XIII асрдаги ижтимоий чиқишлар XI-XII асрлардаги баронлар исёнларидан фарқ қиларди. Шу сабабли XIII асрдаги кучли чиқишлар, оқибатда, катта тарихий аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларнинг қабул қилинишига олиб келганлиги ҳам тасодифий эмас эди. Қуйидаги муҳим воқеалар: 1215 йилги қирол ҳокимиятига қарши кўтарилган баронлар бошчилигидаги қўзғолон ва 1258-1267 йиллардаги фуқаролар уруши XIII аср зиддиятларининг асосий босқичлари ҳисобланади. Бу курашлардан биринчиси Эркинликларнинг буюк хартияси қабул қилиниши билан тугаган бўлса, иккинчиси Англияда парламентнинг вужудга келишига сабаб бўлди.

Эркинликларнинг буюк хартияси объектив шароитлар натижасида қабул қилинди. Маълумки, Генрих II нинг ўғиллари Ричард I Шер Юрак (1189-1199 йиллар) ва Иоанн (Жонне) Ерсиз (1199-1216 йиллар) даврларида қирол ҳокимияти анча заифлашиб қолганди. Ричард деярли Англияда яшамасди ҳам, чунки ҳаммаша ё Шарқда салб юриши ёки Франциядаги урушлар билан банд бўлди. Иоанн Ерсиз Филипп II Август

билан курашда доимо муваффақиятсизликка учради ва пировардида, Нормандияни, Анжунни ва Франциядаги бошқа бир қанча мулкларни қўлдан бой берди. Бундан ташқари, янги Кентербеди архиепископини сайлаш масаласига аралашиб, папа Иннокентий III билан тўқнашиб қолди. Папа Иоанни черковдан қувиб, бутун Англияда ибодат қилишини ман этди (1208 йилда). Тахтдан ажралиши хавфи остида қолган ва жамиятнинг етарлича қўллаб-қувватлашига кўзи етмаган қирол таслим бўлишга мажбур бўлди. У ўзини папанинг вассали деб тан олиб, ҳар йили папанинг хазинасига бир минг фунт стерлинг ҳирож тўлаш мажбуриятини олди (1213 йил).

Папа билан тўқнашувдаги муваффақиятсизлик мамлакатда қирол обрў-эътиборини жуда тушириб юборди. Иоанн ва унинг амалдорлари қўллаб келган ҳар хил тамагирликлар, ноҳақ солиқ-йиғимлар йиғилиши ва зўравонликлар қилиниши фақат баронлар ва епископлар орасидагина эмас, балки рицарлар ва шаҳарликлар орасида ҳам қиролга қарши норозиликлар туғдирди. Айни замонда кучайиб бorgan қирол ҳокимиятининг назорати малол келган йирик феодалларда маҳаллийчилик кайфиятлари пайдо бўлиб қолди. Қирол ўйлаб чиқарган, лекин рицарлар бефойда деб билган қуруқликдаги янги урушга рицарларнинг кўпчилиги қатнашишдан бош тортди. Ана шулар натижасида 1215 йилнинг ёзида Иоанн Ер-сизга қарши қўзғолон кўтарилди. Энг йирик баронлар қўзғолонга раҳбарлик қилди. Аммо қўзғолонга кўпгина рицарлар, шунингдек, Лондон шаҳри ҳам қўшилди. Қўзғолончилар асир қилиб олган Иоанн 1215 йил 15 июлда Эркинликларнинг буюк хартиясига имзо чекишга мажбур бўлди.

1215 йилдаги Хартия маълум тизимга солинмаган 63 та моддадан иборат муҳим сиёсий, тарихий-ҳуқуқий ҳужжат бўлиб, расман Англиядаги биринчи конституциявий қонун ҳисобланади. У лотин тилида тузилган ва асосан феодаллар синфининг манфаатларини кўзда тутувчи кўпдан-кўп ён беришлар ва имтиёзларни ўз ичига олган. Хартиянинг барча моддаларини қуйидагича учта гуруҳга бўлиш қабул қилинган:

1. Аҳоли турли ижтимоий гуруҳларининг моддий манфаатларига тааллуқли моддалар (1-,2-,9-,13-,15-,18-моддалар).

2. Англия қироллиги давлат механизмини ислоҳ қилувчи ва "конституцион" деб аталувчи моддалар (12-,14-,61-моддалар).

3. Суд-маъмурий аппарат фаолияти тамойилларини ўрнатувчи моддалар (17-, 20-, 21-, 39-, 40-моддалар).

Хартия баронларга ва феодалларга ўз феодалрини мерос қилиб қолдиришни ва "одатга кўра" мўътадил вассаллик тўловлари тўлашни таъминларди.

Хартиянинг қўпгина моддалари (2-11-моддалар ва бошқалар) қирол ва баронларнинг вассаллик-ленлик муносабатларига бағишланган ва қиролнинг ерга эгалик билан боғлиқ бўлган сеньорлик ҳуқуқларидан фойдаланишида ўзбошимчаликларини чеклашга ҳаракат қилди. Бу моддалар ҳомийлик, рельеф⁵⁶ олиш, қарз ундириш тартибларини ва шу кабиларни белгилади. Масалан, Хартиянинг 2-моддасига биноан, ҳарбий хизмат эвазига ерга эгалик қилиб турган граф ёки барон вафот этса, унинг вояга етган меросхўри ер учун рельеф тўлангандан сўнг меросни олиши мумкин эди. 4-модда бўйича, лен ҳомийси ўз фойдасига эви билан (мўътадил) даромад олиши ва ҳомийлиги остида бўлган эгаликдаги кишиларга ҳам, ашёларга ҳам зарар етказмаслиги лозим эди. Хартиянинг қиролликнинг қўриқланадиган ўрмонлари ва дарёлари ҳақида сўз юритилган моддалари (44-, 47-, 48-моддалар)да ҳам йирик феодалларга ён берилганди.

Юқоридагилар билан бирга, Хартияда соф "баронлик" моддалари орасида умумсий характерга эга бўлган алоҳида моддалар мавжуд. Хусусан 61-моддада баронларнинг сиёсий талаблари анча очиқ ифода этилди. Унда белгиланишича, агар қирол Хартиядаги феодалларга имтиёзлар инъом қилинган моддаларга риоя қилмаса, 25 барондан иборат тузиладиган алоҳида комитет қиролга қарши феодалларни қўзғолонга чақириш ҳуқуқига эга эди. Бундан ташқари, Хартияда баронлар ва рицарлардан иборат буюк қироллик кенгаши тузилганлиги (12- ва 14-моддалар) эслатиб ўтилади. Шу кенгашнинг розилигидан кейингина қирол феодаллардан қўшимча маблағлар олиши мумкин эди. Бу "умумий" кенгаш таркиби ҳам фақат бевосита қиролнинг вассалларидан иборат бўлиши белгиланди. Шуниси характерлики, Лондон шаҳридан ёрдам тариқасида олинадиган тўловлар ҳақидаги масалани ҳам кенгаш ҳал қилиши лозим эди. Бошқа турдаги со-

⁵⁶ Рельеф - ўтмишдоши ўлгандан сўнг меросий ерга (феодга, баронияга) эгалик қилишга кириш ҳуқуқи учун сеньорга бериладиган феодал тўлов. Унинг миқдори кўпинча ерга эгалик баҳосининг ярмигача бўлган.

лиқлар ва йиғимларни, жумладан, шаҳарлардан олинадиган оғир солиқ - тальяни илгаригидек қиролнинг якка ўзи оларди.

Хартиянинг 21- ва 34-моддалари тож-тахтнинг суд имтиёзларини заифлаштиришга қаратилди. 21-модда графлар ва баронларни суд қилишни қасамхўрлар иштирокидаги қироллик судлари ихтиёридан олиб, улар учун имтиёзли бўлган "тенглар суди" (пьерлар суди)га топширди. Хартияда тенглар судининг қонуний ҳукмидан ва мамлакат қонунларидан ташқари, Англияда бирорта эркин киши қамоққа олинмайди, авахтага ташланмайди, мол-мулкидан маҳрум этилмайди ёки юртдан ҳайдаб юборилмайди, деб қирол тантанали ваъда берди (39-модда). Бу модда аввало йирик феодалларга тааллуқли эди. 34-модда баронларнинг суд манфаатларини ҳимоя қилиб, унда баронларга қарашли судлар сақлаб қолиниши таъкидланган ва қироллик судлари бу судларнинг ишларига аралашмаслиги кўрсатилганди.

Хартияда рицарларнинг манфаатларини назарда тутувчи моддалар анча кам эди. Бу ҳақда 16 - ва 60-моддаларда бирмунча умумий тарздаги меъёрлар белгиланди. 16-моддада "ҳеч ким ўз рицарлик лени учун ёки бошқа эркин эгаликдаги ери учун керагидан ортиқча хизматларга мажбур қилиниши мумкин эмас", деб белгиланган. 60-моддада эса қиролнинг ўз вассалларига нисбатан муносабатларига оид қоидалар баронларнинг ўз вассалларига нисбатан муносабатларига ҳам тааллуқли эканлиги уқтирилади.

Хартияда шаҳарликларнинг ва савдогарларнинг ҳуқуқлари ҳақида жуда кам моддаларда кўрсатилди. 13-модда шаҳарлар учун эски эркинликлар ва одатларни тасдиқлайди, 41-модда барча савдогарларга ички ва ташқи савдо-сотик эркинлигини, сув йўлларида монесиз сафар қилишни ва савдодан гайриқонуний божлар олинмаслигини белгилайди ва ниҳоят, 35-модда савдо-сотикнинг ривожланиши учун муҳим бўлган узунлик ва оғирлик ўлчовлари бирликларини ўрнатди.

Хартиянинг қиролликнинг суд-маъмурий аппарати фаолиятини тартибга солишга қаратилган кўпгина моддалари катта аҳамиятга эга. Бу гуруҳга кирган моддалар (18-, 19-, 20-, 38-, 39-, 40-, 45- ва бошқа моддалар) XII асрдан бошлаб вужудга келган суд - маъмурий ва ҳуқуқий институтларни тасдиқлайди ва мустаҳкамлайди, марказда ва жойларда қирол чиновникларининг ўзбошимчаликларини чеклайди. Масалан, 38-моддада белгиланишича, чиновниклар фақат оғзаки

шикоят билан ҳамда ишончга лойиқ гувоҳларсиз қандайдир жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. 45-моддада қирол мамлакат қонунларини билмайдиган ва уларни ўз ихтиёри билан бажаришни истамайдиган шахсларни судья, констебл, шериф ва бейлиф лавозимларига тайинламасликка ваъда беради. Хартия, шунингдек, 40-моддада асоссиз ва номутаносиб суд пошлиналари ундиришни ман этди. Айниқса, Хартиянинг 39-моддаси жуда машҳур эди. XIV асрда бу модда барча эркин кишилар учун шахс дахлсизлиги кафолати сифатида парламент томонидан бир неча марта ўзгартирилган, таҳрир қилинган ва аниқлаштирилган.

Хартияда деҳқон-фригольдерлар рицарлар билан биргалликда ўзларига қарашли ерларга ҳеч кимнинг тиқилмаслиги кафолатини олган эдилар. Лекин жамиятнинг энг мазлум қисми бўлган крепостной деҳқонлар - вилланлар ундан ҳеч қандай эркинлик олмадилар. Хартия крепостной ҳуқуқни бекор қилмади. Ҳатто қирол амалдорларининг ноҳақ йиғимлар солиб вилланларни хонавайрон қилиши тақиқланган моддада ҳам, шу вилланларнинг реал манфаатлари эмас, балки улар устидан турган лордларнинг манфаатлари (гарчи булар зиён кўрса-да) назарда тутилганди.

Шундай қилиб Буюк хартия XIII аср бошида Англиядаги ижтимоий-сиёсий кучлар муносабатини ва аввало қирол билан баронларнинг ўзаро келишувини акс эттирди. Хартиянинг сиёсий моддалари шундан дарак берадики, баронлар марказий ҳокимиятнинг алоҳида имтиёзлари амалга оширилишини ўз назорати остига олиб ёки чеклаб, қисман ўзларининг иммунитетлари ва имтиёзларини сақлаб қолишга ҳаракат қилгандилар.

Хартиянинг тақдири шуни яққол кўрсатдики, бу вақтга келиб Англияда баронларнинг талаблари истиқболсиз, давлатнинг марказлашиш жараёни эса орқага қайтмас бўлиб қолганди. Орадан бир неча ой ўтгач, Иоанн Ерсиз папанинг қўллаб-қувватлашига таяниб, Хартияга риоя этишдан воз кечди. Кейинчалик қироллар Хартияни бир неча марта (1216-, 1217-, 1225-, 1297-йилларда) тасдиқлаганлар, лекин ундан 20 дан ортиқ модда, жумладан, 12-, 14- ва 61-моддалар чиқариб ташланди.

Феодаллар ҳужжати бўлган ва аввало йирик баронларнинг манфаатларини таъминлаган ушбу Хартия, ҳар ҳолда, прогрессив аҳамиятга эга эди. Хартия фақат баронларнинг

айрим гуруҳлари талабигина бўлиб қолмади. У, шунингдек, сиёсий марказлашиш тамойилини рад этмаган, бу тамойил билан ҳисоблашган ва давлатни идора қилишни маълум даражада тартибга туширишга интиланган феодал дворянлар барча тоифасининг ҳам талаби эди. Хартияда шаҳарликлар талабининг ҳисобга олиниши жуда муҳим бўлди. Англиядаги учинчи тоифа биринчи марта шу ерда сиёсий куч сифатида майдонга чиқдики, феодаллар у билан ҳисоблашишга мажбур бўлдилар. Буюк қироллик кенгаши ёки Хартияда эслатиб ўтилган баронлар ва рицарлар парламенти тез орада (шу XIII асрда) инглиз парламентига айланди. Бу парламентда французларнинг Генерал штатларидагига ўхшаш қиролликдаги учта тоифанинг вакиллари бор эди. У XIII аср ўртасида тез-тез "парламент" деган ном билан аталган бўлса-да, аммо ҳали табақавий орган ҳам, вакиллик муассасаси ҳам эмас эди.

**Парламентнинг
вужудга келиши
ва ваколатлари-
нинг кенгайиши**

1258-1267 йиллардаги баронлар уруши ўз сиёсий натижаси бўйича жуда мураккаб ва муҳим бўлган. Маълумки, Иоанн Ерсиз Эркинликларнинг буюк Хартиясини имзолар экан, ҳақиқатда уни бажармоқчи эмас

эди. Иоанн Ерсизни ўзи ичган қасамига риоя қилиш мажбуриятидан халос этган папа Иннокентий III ҳам қирол томонида ўтди. Иоанн баронлар билан янги урушга тайёрлана бошлади, бу уруш тез орада бошланди ҳам, аммо уруш ҳаракатлари айна қизиқ турган пайтда қирол вафот этди. Унинг вориси - кичик ёшли ўғли Генрих III (1216-1272 йиллар) баронлар олигархияси қўлида узоқ вақтгача қирол бўлиб қолди. Лекин у ҳатто балоғатга етгандан кейин ҳам мамлакатни идора қилишда деярли ўзгариш бўлмади. Лапашанг ва бекарор Генрих III папани ва епископларни, шунингдек, француз хотини билан биргаликда Франциядан Англияга келган қариндош-уруғлари ва уларнинг дўстларини баронларга қарши қилиб қўймоқчи бўлди. Генрих бу феодалларга сахийлик билан мансаблар ва ер-мулклар улашди. Бу эса инглиз баронлари ўртасида қаҳр-ғазаб уйғотди. Шаҳарлар папа куриясига кетаётган юқори тўловлардан норози бўлдилар. Рицарлар ва эркин деҳқонлар қирол амалдорлари ва судларнинг суиистеъмолликларидан ва баронларнинг ўз ерларида давом эттираётган бемаза ўзбошимчаликларидан ғазабланардилар. Қирол бундан аввалги йили мамлакатда ҳосил ёмон бўлганлигига ва очарчилик юз берганига қарамай, шаҳзода Эдмунд

(қиролнинг кенжа ўғли)нинг Сицилия тахтини⁵⁷ истило қилиши учун 1258 йил баҳорда баронлар ва рицарлардан улар оладиган даромадларнинг тўртдан уч қисмини тўлашларини талаб этди. Қиролнинг талабига жавобан, қуролланган ва ўзларига кўп рицарларни эргаштириб олган баронлар саройга кириб келдилар ҳамда барча "французлар"ни идора ишларидан четлатиб, "қиролликда ислохотлар" ўтказиш учун алоҳида комиссия тайин этишни талаб қилдилар. Шундан сўнг, тез орада баронларнинг Оксфордда тўпланган "қутурган парламенти" алоҳида конституция - "**Оксфорд озиқ-овқатлари**"ни ишлаб чиқди. Бу ўзига хос конституция қиролни баронларнинг доимий назоратига топширди. Унда мамлакатда бутун ижроия ҳокимият 15 та баронлардан иборат Кенгашга ўтказилиши назарда тутилди. Ижроия Кенгаш билан бирга муҳим масалаларни ҳал қилиш учун ҳар йили камида уч марта 27 та аъзодан иборат магнатларнинг Катта кенгаши йиғилиб туриши лозим эди. Шундай қилиб, бу баронларнинг 1215 йилда амалга ошмай қолган ўз олигархиясини ўрнатиш учун янгидан қилган ҳаракати бўлди.

Дастлабки пайтларда баронлар рицарлар билан келишиб ҳаракат қилдилар. Аммо баронлар ҳокимиятни фақат ўзлари учун босиб олишга интилаётганликларини, рицарлар масаласида ноаниқ ваъдалар бериш билан чекланаётганликларини рицарлар тезда пайқадилар. Рицарлар норозилик билдирдилар. Уларнинг талаблари бошқа бир ҳужжатда - 1259 йилги "**Вест-вазирлик озиқ-овқатлари**" номли машҳур ҳужжатда ифодаланган эди. "Вествазирлик озиқ-овқатлари" рицарларнинг ўз сеньорлари - баронлари билан бўладиган муносабатларини тартибга солиб турарди, шунингдек, қирол шерифлари, эсчиторлари⁵⁸ ва судьяларининг суиистеъмомликларини йўқотиш тўғрисида бир қанча таклифлар киритди. Бироқ рицарларнинг мамлакатнинг марказий бошқарувида иштирок этиш ҳақидаги талаблари қондирилмади.

Баронлар ва рицарлар ҳаракатига кейинчалик шаҳарликлар ва бир қанча жойларда деҳқонлар, қисман фригольдерлар, қисман вилланлар келиб қўшилдилар. Баронлар тўдаси бўлиниб кетди. Демократик элементларнинг фаоллиги-

⁵⁷ Папа бу пайтда ўзининг искала Сицилия қироллигининг сеньори деб ҳисоблаган, немис гштауфенлари билан кураш олиб борган ва Сицилия тож-тахтини эгаллашни Генрих III га таклиф этган эди.

⁵⁸ Эсчитор - вориссиз танҳо ерларни бошқарувчи амалдор.

дан, хусусан, бошланиб кетган деҳқонлар ҳаракатидан кўриқиб қолган баронларнинг кўпчилиги тез орада қирол томонига ўтди. Аммо Симон де Монфор⁵⁹ бошчилик қилган йирик феодалларнинг бир қисми қирол билан курашни давом эттириб, рицарлар ва шаҳарликлар билан иттифоқ тузди.

1264 йилда Симон қиролнинг тарафдорлари бўлган баронларни яксон қилиб, Генрих III ни ва унинг катта ўғли Эдуардни аср қилиб олди. Симон де Монфор бир неча вақт Англиянинг диктатори бўлиб олди ва рицарларни давлат бошқарувида иштирок этиш ҳақидаги талабларини рўёбга чиқарди. Фуқаролар урушининг энг муҳим натижаси 1265 йилнинг бошида Англия тарихида биринчи табақа - вакиллик муассасаси - парламентнинг чақирилиши бўлган. Симон де Монфор бу парламентни кенг таркибда чақирди: парламентга баронлар ва епископлардан ташқари, рицарларнинг (ҳар бир 37 та графликдан икки кишидан) ва шаҳарларнинг (ҳар бир шаҳардан икки кишидан) вакиллари таклиф қилинди. Шундай қилиб, француз Генерал штатларига ўхшаш, Англияда биринчи марта уч тоифа вакилларида иборат парламент чақирилди.

Парламентнинг чақирилиши Англияда феодал давлат шаклининг ўзгаришига, табақа-вакиллик монархиясининг вужудга келишига олиб келди.

Симон де Монфорга ҳокимият тепасида узоқ вақт қолиш насиб этмади. Баронларнинг кўпчилик қисми душманлар лагерига ўта бошлади. Шаҳзода Эдуард асирликдан қочиб, қироллик кучларининг асосий ташкилотчиси бўлиб олди. 1265 йил августда Ивзем ёнидаги жангда Монфор мағлубиятга учради ва ўлдирилди. Унинг тарафдорлари жазога тортилдилар. Парламент яна биргина йирик феодаллар таркибида йиғиладиган бўлди.

Эдуард I (1272-1307 йиллар) 50-60-йиллардаги "ғалаён"дан катта сабоқ олган ҳийла ғайратли қирол эди. Айни замонда 1265-1285 йиллардаги баронлар уруши маҳалида ўрта ва куйи синфларнинг ҳаракатидан кўриқиб қолган феодаллар энди қироллик тож-тахти теварагида мустаҳкамроқ жипслашдилар. Эдуард I ўз мавқеини янада кучайтириш учун истилочилик урушлари уюштирди ва 1282 йилда Уэльсни босиб

⁵⁹ Симон де Монфор келиб чиқиши жиҳатидан француз эди, лекин XIII аср ўртасида у Англияда энди танилди ва инглиз зодагонлари каторида кўзга кўринарли ўрин эгаллади.

олди, лекин Шотландия билан узоқ ва оғир уруш олиб борди. Урушни давом эттириш учун етарлича маблағи бўлмаган қирол жуда мушкул аҳволга тушди. Оппозициянинг янгидан бош кўтариб чиқишининг олдини олиш ва зарур маблағга эга бўлиш мақсадида 1295 йили қиролнинг ўзи умумтоифавий парламент чақирди. Бу парламентнинг таркиби келажакда ана шундай йиғилишлар учун намуна бўлганлигидан уни кейинчалик "намунали парламент" деб атадилар.

Аммо 1265 йилда Монфор парламенти қандай таркибда тўпланган бўлса, бу парламент ҳам худди шундай таркибда йиғилди. Бу парламентда лордлар, дунёвий ва руҳоний феодаллар, рицарлар ва шаҳарликлар йиғилган эди. Шу пайтдан эътиборан Англия парламенти мунтазам суратда йиғиладиган бўлди. XIV асрнинг ўрталаригача инглиз табақалари биргалликда мажлислар ўтказардилар, 1343 йилдан эътиборан эса иккита палатага ажралди. Юқори палата **лордлар палатаси** деб аталиб, у руҳоний лордлар, архиепископлар, епископлар, энг йирик монастырларнинг аббатлари ва дунёвий лордлар (баронлар)дан иборат бўларди. **Умум палатаси** деб аталмиш қуйи палата графликларнинг вакиллари бўлган рицарлар ва шаҳарликлардан иборат эди. Дастлаб парламентни тузишда сайлов цензи бўлмаган. Кейинчалик 1430 йилги Статут сайлов цензи ўрнатиб, унга кўра, графликлар мажлисларида фригольдерларнинг иштирок этиб, парламентга сайланиши учун йилига 40 шиллингдан кам бўлмаган даромад олишлари лозим эди.

Дастлабки вақтларда парламентнинг қирол ҳокимияти сиёсатига таъсир этиш имконияти унча катта бўлмади. Унинг функциялари ҳаракатдаги мулкларга солинадиган солиқларнинг миқдорини белгилаш ва қирол номига жамоавий петициялар бериш билан чегаралаб қўйилган эди. Тўғри, 1297 йилда Эдуард I парламентда Эркинликларнинг буюк хартиясини тасдиқлайди ва бунинг натижасида "солиқларнинг ҳал қилинмаслиги ҳақида"ги Статут пайдо бўлди. Бунда солиқлар, нафақалар ва йиғимлар эндиликда руҳонийлар дунёвий магнатлар, рицарлар, шаҳарликлар ва қиролликнинг бошқа эркин кишилари умумий розилигисиз олинмаслиги айтилди. Бироқ Статутда қиролга илгари мавжуд бўлган йиғимларни ундириш имкониятини берувчи изоҳлар ҳам бор эди.

Ўрта асрлар Англиясининг парламенти аста-секин қуйидаги учта энг муҳим ваколатларни: қонунлар чиқаришда иш-

тирок этиш, қирол хазинаси фойдасига аҳолидан солиқлар олиш ҳақидаги масалаларни ҳал этиш, олий мансабдор шахслар устидан назоратни амалга ошириш ҳамда баъзи ҳолларда махсус суд ишларини юритиш ҳуқуқларини қўлга киритиб олди.

Парламентнинг қонун ташаббускорлик ҳуқуқи қиролга парламентнинг жамоа петициялари бериши амалиётидан келиб чиқди. Улар ҳаммадан кўпроқ эски қонунларнинг бузилишини тақиқлаш ва янгиларини чиқариш ҳақидаги илтимосларда намоён бўлди. Қирол парламентнинг илтимосини қондириши ёки рад этиши мумкин эди. Бироқ XIV аср мобайнида бирорта ҳам қонун қирол ва парламент палаталари розилигисиз қабул қилиниши мумкин эмаслиги ўрнатилди. XV асрда ўрнатилган қонунда кўра, парламентнинг илтимосномаси "билль" деган ном олган қонун лойиҳаси шаклида ифодаланмоғи лозим эди. Шу тариқа қонун (статут) тушунчаси қирол, лордлар палатаси ва умум палатадан келиб чиқадиган ҳужжат сифатида расмийлаштирилди.

XIV аср мобайнида аста-секин парламентнинг молиявий масалалардаги ваколатлари мустаҳкамланди. 1340 йилги Статут парламентнинг розилигисиз тўғри солиқлар ундирилишига мутлақо йўл қўйилмаслигини эълон қилди. 1362 йилги ва 1371 йилги статутлар эса бу қонундан кўшимча солиқлар учун ҳам жорий этди. XV асрда парламент ўзи томонидан тақдим этилган субсидияларнинг мақсадини кўрсата бошлади ва уларнинг харажат қилиниши устидан назорат қилишга эришди.

Парламент давлат бошқарувини ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилиб, XIV асрнинг охиридан аста-секин **импичмент** процедурасини жорий этди. У умум палатанинг лордлар палатаси олдида мамлакатнинг олий суд органи сифатида у ёки бу қирол мансабдор шахсига қарши ҳокимиятни суиистеъмол қилганликда айблов қўзғатишдан иборат эди. Бундан ташқари, парламентнинг у ёки бу суиистеъмолликларни тўғридан-тўғри жиноий деб эълон қилиш ҳуқуқи ўрнатилди. Бунда қирол томонидан тасдиқланадиган махсус ҳужжат чиқарилиб, у "подшо ғазоби ҳақидаги ҳужжат" деган ном олди.

XIII аср давомида, шунингдек, янги ижроия орган - **Қироллик кенгашининг** ривожланиши содир бўлди. У қиролнинг яқин маслаҳатчиларидан иборат тор доирадаги орган бўлиб қолди ва ўз қўлида олий ижро этиш ва суд ҳокими-

ятини тўплади. Унинг таркибига одатда канцлер, хазиначи, судьялар, қиролга анча яқин бўлган, асосан рицарлар табақасидан чиққан вазирлар кирарди. Қиролнинг энг йирик вассаллари йиғини - Катта кенгаши ўз функцияларини йўқотди. Бу функциялар парламентга ўтди.

Шундай қилиб, парламент ташкил топган давридаёқ ўз ваколатларини аста-секин кенгайтириб борди.

Маҳаллий бошқарув тизимининг ривожланиши ва суд органлари Табақа-вакиллик монархияси даврида маҳаллий бошқарувда эски судларнинг ва графликлар мажлисларининг роли жуда пасаяди. Уларнинг функциялари янги мансабдор шахсларга ва янги турдаги сайёр судларга ўтади. Буларнинг ваколатлари тобора кенгайиб боради.

Графликларнинг мажлислари XIII аср охири - XV асрда асосан парламентга вакилларни ва маҳаллий мансабдор шахсларни сайлаш учун чақириларди. Улар суммаси 40 шиллинггача бўлган даъволар бўйича низоларни кўришлари мумкин эди.

XIII асрда графликларда илгаригидек **шериф**, юзликда унинг ёрдамчиси - **бейлиф** қирол маъмурияти тепасида турарди. Улардан ташқари жойларда қирол маъмурияти вакиллари сифатида **тождорлар ва констебллар** бўларди. Улар маҳаллий мажлисларда сайланарди. Тождорлар одам ўлдириш жинойтлари бўйича терговни амалга оширганлар, констебллар полициячилик функцияларига эга бўлганлар. Шерифнинг жуда катта ҳокимиятга эга эканлиги вақт ўтиши билан қиролликда ишончсизлик келтириб чиқара бошлайди. Қирол бу мансабнинг "феодаллашуви"ни, меросий бўлишга айланишининг олдини олишга ҳаракат қилади. XIII асрда ўзаро урушлардан сўнг шериф мансабининг қисқа муддатли бўлиб қолганлиги ва қироллик томонидан назорат остига олинганлиги тасодифий ҳол эмас эди. 1215 йилги Эркинликларнинг буюк хартиясининг 24-моддаси шерифларнинг қироллик даъволарини ҳал қилишини тақиқлади ва шу вақтдан эътиборан шериф лавозими аста-секин, ҳар ҳолда суд қилиш соҳасида, ўз аҳамиятини йўқота бошлади.

XIII асрнинг охиридан бошлаб графликларда маҳаллий ер эгаларидан тинчликни сақловчи ёки, бошқача сўзлар билан айтганда, мурасага келтирувчи судьялар тайинлаш амалиёти батамом ўрнатилади. Улар дастлаб полициячилик ва

суд қилиш ваколатларига эга бўлганлар, лекин вақт ўтиши билан шерифлар ўрнига маҳаллий бошқарувнинг анча муҳим функцияларини бажара бошлайдилар. 1390 йилги статут бўйича ҳар бир графликка саккизтадан муросага келтирувчи судьялар тайинланди. Муросага келтирувчи судьялар озиқ-овқат маҳсулотлари нархларини назорат қилганлар, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини, жун олиб чиқилишини кузатиб турганлар, ишчилар ҳақидаги (1349 ва 1351 йиллардаги), бидъатчилар ҳақидаги (1414 йилги) қонунларнинг ҳаётга тадбиқ қилиниши устидан назоратни амалга оширганлар ва ҳатто иш ҳақи миқдорларини (1427 йилги статутда) ўрнатардилар. Бу мансабни эгаллаш учун мулкий ценз йиллик даромаднинг 20 фунт стерлингини ташкил этган.

Муросага келтирувчи судьяларнинг суд ваколатларига одам ўлдириш ва ўта оғир жиноятлардан ташқари, барча жиний ишларни кўриб ҳал қилиш кирарди. Ишларни кўриб ҳал қилиш бир йилда тўрт марта чақириб туриладиган сессияларда амалга оширилган. Бу мажлислар "чорак сессиялар" судлари деган ном олганди.

XIII-XIV асрларда турли даражадаги қироллик судьяларининг сони ўсди, уларнинг ихтисослашуви кучайди. Шу билан бирга кўпгина муассасаларнинг суд ва маъмурий функциялари ҳали ажратилмаган эди. Бу даврда Англияда: **Қирол курсиси суди, Умумий тортишувли суд ва Хазина суди** олий судлар ҳисобланарди.

Хазина суди биринчи бўлиб XII асрнинг 20-йилларидаёқ ўз мажлислари баёнини ёзиб қўя бошлайди. Бу суд асосан молиявий низоларни кўришга ихтисослаштирилиб, аввал хазина ва қиролликдан қарзларга тааллуқли низоларни кўриб ҳал қиларди.

Умумий тортишувли ёки "умумий курсили" суд кўпгина хусусий фуқаролик даъволарини кўриб ҳал қиларди ва умумий ҳуқуқнинг асосий суди бўлиб қолганди. Судда барча дебатлар ёзилиб ва манфаатдор томонларга танишиш учун тарқатиларди, XIV асрдан бошлаб эса доимо эълон қилиб туриларди. Бу суд ҳуқуқни ўрганувчи барча талабалар учун амалиёт ўташ жойи ҳам бўлганди.

Умумий тортишувли суд, шунингдек, маҳаллий ва манориал судлар устидан назоратни амалга оширарди. Девонхонадан чиқарилган буйруқ бўйича шикоятлар ҳар қандай бошқа қуйи судлардан олиниб, бу суднинг ихтиёрига ўтқа-

вилиши мумкин эди. Махсус суд буйруқлари шарофати билан Умумий тортишувли суд бошқа судларнинг судда йўл қўйган хатоларини тўғрилай оларди.

Қиролнинг шахсий судидан аста-секин Қирол курсиси суди шаклланади. Бу суд XIV асрнинг охиригача фақат қирол ва унинг яқин маслаҳатчилари иштирокида мажлислар ўтказарди. У бошқа барча судлар учун, жумладан, Умумий тортишувли суд учун ҳам, олий апелляцияцион ва назорат инстанцияси бўлиб қолган эди. Бироқ вақт ўтиши билан у жиний ишлар бўйича апелляцияларни кўришга ихтисослаштирилади.

Фуқаролик ишларининг ривожланиши билан олий қироллик судларининг умумий тизимидан **Лорд-канцлер** суди ажралиб чиқади. У масалаларни "адолат юзасидан" ҳал қиларди. Бу суднинг фаолияти билан янги шаклдаги жараённинг ва ҳуқуқ нормаси (ҳақиқат ҳуқуқи)нинг вужудга келиши боғлиқ бўлган.

XIII-XIV асрларда қиролликнинг сайёр суд ишларини юритиш тизими анча кенг тармоқли ва турлича эди.

Умумий судларнинг айланиб юриш тартиби жуда ноқулай бўлганлиги ва қимматга тушиши сабабли XIII асрда сайёр судларнинг умумий айланиб чиқиш муддати етти йилда бир марта қилиб ўрнатилган. XIV асрда умумий сайёр судлар ўз аҳамиятини йўқотди ва ўрнини анча ихтисослашган сайёр комиссияларга бўшатиб берди. Сайёр комиссиялар орасида ассизлар судларини (ерга эгаллик қилишда имтиёз ҳуқуқи ҳақидаги низоларни кўриш бўйича), исёнлар ҳақидаги ишлар бўйича комиссияни ва турмаларни умумий текшириш бўйича комиссияни алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Суд ишларини юритишда қасамхўр маслаҳатчиларнинг катта ва кичик жюрилари муҳим роль ўйнарди. **Катта ёки айбловчи жюри** айбловчи қасамхўр маслаҳатчиларнинг сайёр судлар томонидан сўроқ қилиниши процедураси муносабати билан расмийлашган. У судга бериш органи бўлиб қолган. Катта жюрининг бор-йўғи 23 та аъзоси бўлган. 12 та жюри аъзосининг ягона фикри гумон қилинувчига нисбатан айблов ҳужжатининг тасдиқланиши учун кифоя қиларди.

Кичик жюри 12 та қасамхўр маслаҳатчилардан иборат тузиладиган инглиз судининг таркибий қисми бўлиб қолди. Бу жюри аъзолари ишларнинг мазмунан кўриб чиқилишида иштирок этиб, қасамхўрларнинг ягона фикрини талаб қилу-

вчи вердикт (хукм) чиқарарди. 1239 йилги қонун бўйича қасамхўрлар учун йиллик даромаднинг 40 шиллингги миқдо-рида мулкый ценз ўрнатилади.

Манорлик судларининг юрисдикцияси (суд қилиш ҳу-қуқи) XIII асрда тобора чекланиб боришда давом этди. Фақат баъзи жуда озчилик йирик феодалларгина тож-тахтга дахл-дор ишлар бўйича суд қилиш ҳуқуқини сақлаб қолди. 1260-1280 йиллардаги статутлар магнатларнинг курияга келишля-рини таъминлаш мақсадида уларнинг эркин деҳқонларга таз-йиқ ўтказишини, апелляцион инстанция сифатида чиқишини тақиқлайди. Шерифларга лордлар томонидан эгаллаб олинган чорвани мусодара қилиш учун, шунингдек, агар лорд ёки унинг ёрдамчиси ҳатто бир марта қироллик буйруғини бажа-рмаган барча ҳолларда, уларнинг иммунитетларини бузишля-рига рухсат этиларди.

Дунёвий ва черков судларининг ўзаро муносабатлари ваколатларни чегаралаш масалаларида илгаригидек кескин-лиги ва мураккаблиги билан ажралиб турарди. Кўп сонли қарама-қарши қарашлар натижасида шундай тамойил ўрна-тилган эдики, унга кўра, иккала турдаги судларнинг судлов-лиги жазоларнинг характериға қараб белгиланар ва фақат дунёвий судлар дунёвий жазолар бериши, масалан, жарима-лар солиши мумкин эди. Қирол ҳокимияти доимо черков суд-ларининг ваколатларини чеклашға ҳаракат қиларди. Бирок, маълумки, бу уринишлар унча муваффақиятға эришмаган. Охир оқибатда қирол анъанавий воситалардан фойдаланиб, "тақиқлаш ҳақидаги" суд буйруғини чиқариш йўли билан черков судининг ваколатларини чеклашға эришган. Тож-тахт, аниқроғи, қирол курияси чиновниклари фикрича, черков суд-лари ўз ваколатлари доирасидан чиққан, деб топилган ҳар бир алоҳида ҳолатда ана шундай суд буйруқлари чиқари-ларди.

Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, табақа-ва-киллик монархияси даврида Англиянинг суд тизими хилма-хил судларнинг мавжудлиги билан тавсифланади.

5. Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сий тузуми (XV асрнинг охири - XVII асрнинг ўртаси)

Англияда абсолют монархия бошқа мамлакатларда бўл-гани каби, феодализмнинг инқироzi ва капиталистик ишлаб

чиқариш муносабатларининг вужудга келиши даврида ўрна-тилганди. Шу билан бирга инглиз абсолютизми ўзига хос қа-тор хусусиятларига ҳам эга эди. Шундай ўзига хос хусусият-ларига қараб инглиз абсолютизми адабиётларда "тугалланма-ган" деган ном олган. Англияда ўтган даврга хос эски сиёсий институтларнинг сақланиб қолганлиги, шунингдек, француз классик абсолютизмига ўхшаш баъзи янги элементларнинг йўқлиги абсолютизмнинг "тугалланмаганлиги"ни, тўлиқ кўри-нишда намоён бўлмаганлигини тавсифлайди.

Инглиз абсолют монархиясининг асосий хусусияти шун-дан иборат эдики, Англияда кучли қирол ҳокимияти билан бир қаторда парламент ҳам фаолият кўрсатишда давом этган. Шу тариқа Франция ҳамда Европа қитъасидаги бошқа мам-лакатлардан фарқли ўларок, инглиз абсолютизми парламент билан ваколатли муассаса сифатида чиқишиб келди, чунки парламент бу ерда ўз ижтимоий таркиби жиҳатидан ривож-ланаётган абсолютизмнинг муҳим таянчи ва мадади эди. Инг-лиз абсолютизмининг яна бир хусусияти шундан иборат эди-ки, Англия графикларида бу вақтда маҳаллий ўзини ўзи бошқариш (ярим сайланадиган шерифлар ва маҳаллий судъ-ялар, маслаҳатчи судъялар, шаҳарларнинг сайланадиган му-ниципалитетлари ва ҳоказолар) сақланиб қолганди. Бунинг сабаби шунда эдики, бу органларга ҳам одатда ўша "итти-фоқчи синфлар" - ўрта дворянлар билан буржуазия кириб, улар абсолютизмнинг ижтимоий таянчи сифатида умуман жуда катта роль ўйнарди. Ниҳоят, инглиз абсолютизми қитъадаги абсолютизмга ўхшаш мунтазам армия тузмади, бунга Англиянинг оролда жойлашиш мавқеи кўп жиҳатдан сабаб бўлди. Ўрта асрларда ва ҳатто янги даврнинг дастлабки асрларидаги ҳарбий-техника воситаларининг, қуруқликдаги кучларнинг Англияга ҳужум қилиши жуда қийин вазифа ҳисобланарди. Аммо XVI асрдаги инглиз қироллари мунтазам армия тузмасалар ҳам, парламент билан биргаликда ҳарбий флотни муттасил мустаҳкамлаб бордилар. Бунинг оқибатида ҳарбий флот душманнинг денгиздан ҳужум қилишидан мам-лакатнинг хавфсизлигини тўла таъминлабгина қолмай, инг-лиз мустамлака ва савдо экспансияси учун қудратли восита бўлиб ҳам хизмат қиларди.

Шундай қилиб, Англиядаги абсолютизм юқоридаги жи-ҳатлари билан қитъадаги, хусусан, Франциядаги абсолютиз-мдан фарқланарди.

Инглиз абсолютизми XV асрнинг охиридан XVII асрнинг ўртасигача бўлган даврда ҳукм сурди.

Ижтимоий тузум-даги ўзгаришлар XIV-XV асрлар мобайнида Англиянинг иқтисоди ва ижтимоий тузумида абсолютизмнинг қарор топишига шарт-шароитлар яратувчи муҳим ўзгаришлар содир бўлди.

Феодал ер эгалигининг аста-секин капитализмга ўсиб ўтиши юз берди. Товар-пул муносабатларининг ва саноатнинг ривожланиши, Англия жунига бўлган талабнинг ортиши феодал ер эгалиги хўжалигининг товар хўжалигига айланишига олиб келди. Буларнинг ҳаммаси капитал жамғарилишига ва дастлабки манфактураларнинг вужудга келишига сабаб бўлди. Дастлабки манфактуралар ҳаммадан аввал капиталистик ишлаб чиқаришнинг ривожланиши йўлига тўсқинлик қилаётган цех тизими мавжуд бўлмаган порт ва қишлоқларда вужудга келди.

Англияда вужудга келаётган капиталистик муносабатларнинг ўзига хос томони шунда эдики, бу ерда капиталистик муносабатлар шаҳарга қараганда қишлоқларга анча эрта кириб келганди. Шу муносабатларнинг вужудга келиши жараёнида Англия феодал давлати мутлақ яқка ҳокимликка - абсолютизмга ўтади.

Феодаллар ўз ер эгаликларини қўйлар ўтлатадиган яйловларга айлантириш мақсадида уларни кенгайтиришга ҳаракат қилиб, деҳқонларни ўз участкаларидан ҳайдаб, жаммоа ерларини тортиб ола бошладилар ("гов тутиш"ни эсланг). Бу қишлоқ аҳолисининг фермерларга, кам ерли ижарачиларга ва ерсиз батракларга бўлиниб кетишини анча тезлаштириб юборди.

XV асрнинг охирига келиб инглиз деҳқонлари иккита асосий гуруҳ - **фригольдерлар** ва **копигольдерларга** бўлинди. Копигольдерлар - илгариги крепостной деҳқонларнинг авлодлари фригольдерлардан фарқли ўлароқ, феодаллар фойдасига қатор натурал ва пул мажбуриятлари ўташда давом этарди. Уларнинг ер участкаларига нисбатан ҳуқуқлари манорлик судлари қарорларининг нусха (копия)ларига асосланарди.

XV асрнинг иккинчи ярмида феодаллар синфининг ўзида ҳам таркибий жиҳатдан муҳим ўзгаришлар рўй беради. Ўзаро қизил ва оқ гуллар уруши йирик ер эгалигининг қудратини синдирди, эски феодал зодагонларнинг қириб таш-

ланишига олиб келди. Дунёвий ва руҳоний феодалларнинг катта-катта ерлари қироллик томонидан сотувга қўйилди ва шаҳар буржуазияси ҳамда деҳқонларнинг юқори қисми томонидан сотиб олинди. Айни вақтда манфаатлари буржуазиянинг манфаатлари билан яқин бўлган дворянлар ўрта табақасининг роли ошди. Худди шу табақадаги дворянлар орасидан ўз хўжалигини капиталистик усулларида юритувчи янги дворянлар шаклланди.

Ягона миллий бозорнинг ривожланиши, шунингдек, ижтимоий курашларнинг кескинлашуви янги дворянлар ва шаҳар буржуазиясининг марказий ҳокимиятни янада кучайтиришга бўлган манфаатдорлигига сабаб бўлди.

Дастлабки капитал жамғариш даврида денгиз орти ҳудудларини мустамлакага айлантириш кучайди: Тюдорлар даврида Шимолий Америкада биринчи инглиз мустамлакаси - Виргинияга асос солинди, XVII асрнинг бошида эса мустамлакачиликка оид Ост-Индия компанияси ташкил қилинди. Компанияларда қатнашган савдогарлар савдодан жуда кўп фойда олардилар. Англия қироллари компаниялар тузишга жондили билан рози бўларди, чунки савдогарлар уларнинг хазинасига катта-катта маблағ тўлаб турардилар.

Цех тузумининг кучсизланиши шаҳарда капиталистик элементларнинг ривожланишини енгиллаштирди. Шаҳар аҳолиси орасида табақаланиш бошланди. Савдогарлар ва усталардан иборат шаҳарликларнинг юқори қисми ажралиб чиқди. Капиталистик мануфактураларнинг вужудга келиши билан меҳнаткашларни эксплуатация қилиш кучайди. Бу эса шаҳарларда синфий курашнинг кескинлашувига олиб келди. Бу кураш деҳқонларнинг ер учун ва яшаш учун кураши билан қўшилиб кетган эди (1549 йилги Робет Кет бошчилигидаги кучли деҳқонлар қўзғолонини эсланг).

Англияда синфий курашнинг кескинлашганлиги "гадой ва дайдилар"га қарши чиқарилган қонунларда ва иш ҳақини тартибга солувчи қонунларда ўз аксини топди.

Деҳқонлар ва шаҳар камбағалларини тутқинликда ушлаб туриш ва қаршиликларини бостириш учун Англия ҳукмрон доиралари бюрократик бошқарув аппаратида асосланган кучли давлат машинасини ташкил қилади.

Давлат тузуми Абсолют монархия даврида Англияда ҳокимият ва бошқарувнинг олий органлари **қирол, Яширин кенгаш ва парламент** эди.

Бироқ бу даврда Англияда реал ҳокимият **қиролнинг** қўлида тўпланганди. У кўп сонли ва фақат ўзига бўйсунадиган органлар орқали қонун чиқариш, ижро этиш ва олий суд ҳокимиятини амалга оширарди.

Яширин кенгаш бундан олдинги даврда вужудга келган, лекин абсолют монархия даврида батамом расмийлашган эди. У давлатнинг олий мансабдор шахслари: **лорд - канцлер, лорд - хазиначи, қиролнинг шахсий мухрини сақловчи лорд** ва бошқалардан иборат эди.

Кенгаш таркиби доимий бўлмаган. Олий мансабдор шахслар билан бир қаторда бошқа мансабдор шахслар ҳам Кенгаш ишларига таклиф қилинарди. Генрих VIII нинг регламентига (1426 йилги) асосан кенгаш таркибига 14 та давлат ва сарой мансабдор шахслари, 4 та пьер ва 2 та епископ кирарди.

Яширин кенгаш қирол ҳузуридаги маслаҳатчи орган бўлган. Унинг ваколатларини қирол белгиларди. Қирол ҳокимиятнинг кучайиши билан мамлакатни бошқаришга тааллуқли кўп ҳужжатлар қирол томонидан кенгашни четлаб ўтган ҳолда чиқарилган. Яширин кенгашнинг мажлисларида кўпинча қироллар иштирок этмасдилар. Улар бундай ҳолларда кенгаш мажлисларини юритишни унинг аъзоларидан бирига топширардилар.

Яширин кенгашнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд органи сифатидаги роли ва аҳамияти унинг комиссиялари ва комитетлари фаолиятида намоён бўлган. Уларнинг ичида фуқаролик ва асосан жинойий ишлар бўйича фавқулодда суд органи бўлган "Юлдуз палатаси" алоҳида ўрин эгаллайди.

Яширин кенгашнинг асосий вазифаси монарх ҳокимиятига қарши ҳар қандай чиқишларга қарши курашиш эди. У фармонлар, регламентлар, йўриқномалар, манифестлар, прокламациялар чиқариш билан марказий ва маҳаллий давлат органлари устидан назоратни амалга оширарди. Кучайиб бораётган қирол ҳокимияти бу даврда парламентни тугата олмади. Ўтган даврда асос солинган жентри ва буржуазия иттифоқи парламентнинг мустаҳкам сақланиб қолишини таъминлади. Бу иттифоқ қирол ҳокимиятининг табақалар ўртасидаги ихтилофлардан фойдаланиб, марказда ва жойларда вакиллик муассасаларини тугатишига йўл қўймасди.

Қирол ҳокимиятининг парламент билан ўзаро муносабатларда устунлиги 1539 йилги статут билан расмийлаштирилди.

Унга кўра, Яширин кенгашнинг чиқарган фармонлари ва ордонанслари парламент ҳужжатлари билан тенглаштирилган эди. Гарчанд, парламент 1547 йилда расман бу статутни бекор қилган бўлса ҳам, қирол ҳокимиятининг парламентдан устунлиги амалда сақланиб қолган эди.

Абсолютизм даврида инглиз парламентининг ваколатлари расман илгаригидек қолди. Парламент илгаригидек солиқлар ва йиғимлар миқдорини ўрнатиш имтиёзига эга эди. Парламентнинг қирол ҳокимияти томонидан янги солиқлар ўрнатилишига қарши туриши қиролларни заёмларга мурожаат этишга, товарларни четдан олиб келиш ва четга чиқаришда божлар жорий қилишга, катта тўловлар эвазига компанияларга қатъий савдо ҳуқуқи (савдо монополияси) имтиёзларини беришга мажбур этди.

Абсолют монархия даврида қирол ҳокимиятининг инглиз черкови устидан устунлиги батамом ўрнатилди. Англияда қирол ҳокимиятига бўйсунадиган черков таъсис этиш мақсадида Реформация⁶⁰ ўтказилди. Бунинг натижаси ўлароқ черков ерлари тортиб олинган ва давлат мулкига айлантирилган (секуляризация қилинган)ди. Англия парламенти Генрих VIII даврида 1529 йилдан 1536 йилгача қатор қонунлар чиқариб, қиролни черков бошлиғи деб эълон қилиб, унга олий черков лавозимларига номзодлар кўрсатиш ҳуқуқини беради. XVI асрнинг охирида қонун чиқариш йўли билан янги черковнинг диний таълимоти мазмуни, шунингдек, ибодат қилиш тартиби ўрнатилган. Шундай қилиб, инглиз черкови ёки лотинча айтганда, англикан черкови Рим папасига боғлиқ бўлмай қолган ва давлат аппаратининг бир қисмига айланган.

Мамлакатдаги олий черков органи **Юқори комиссия** бўлган. Унинг таркибига руҳоний шахслар билан бир қаторда Яширин кенгаш аъзолари ва бошқа мансабдор шахслар ҳам кирарди. Комиссиянинг ваколатлари жуда катта эди. У қирол ҳокимиятнинг черков ишларида устунлиги ҳақидаги қонунларнинг бузилишини, "диний ва черков характеридаги тартибсизликлар" билан боғлиқ ишларни текширарди. Комиссиянинг асосий вазифаси реформация қилинган черковнинг душманлари - католиклар ва протестантларнинг анча радикал ва демократик тарафдорларига қарши курашиш эди. Ко-

⁶⁰ **Реформация** - XVI асрда Ғарбий Европада католик черковига ва папа ҳокимиятига қарши олиб борилган диний шаклдаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

миссиянинг ҳар қандай учта аъзоси, агар уларнинг орасидан биттаси епископ бўлса, черковга келмайдиган шахсларни жазога тортиш, бидъатларни тўхтатиш, пасторларни алмаштириш ҳуқуқига эга эди. Юқори комиссия юқоридагилар билан бирга жуда катта аҳамиятга эга бўлган қатор дунёвий ишларни - Лондондаги дайдилар ҳақидаги, цензура ҳақидаги ва ҳоказо ишларни ҳам юритарди. Реформация қилинган черков тузилиши жиҳатидан ҳам, ибодат соҳасида ҳам католицизмнинг қатор белгиларини сақлаб қолгани ҳолда қирол ҳокимиятининг илоҳий келиб чиққанлигини тарғиб қилишни ўз вазифаларидан бири қилиб олган органга айланди.

Абсолютизмнинг ўрнатилиши билан **маҳаллий бошқарув** органлари тизими анча уйғун бўлиб қолди, уларнинг марказий ҳокимият органларига боғлиқлиги ўсди. Бу даврда маҳаллий бошқарувдаги асосий ўзгаришлар **лорд-лейтенант** мансабининг таъсис қилинишида ва маҳаллий бирлик-черков приходи (қавми)нинг маъмурий расмийлаштирилишида ўз ифодасини топди. Лорд-лейтенант бевосита қирол томонидан графликка тайинланиб, маҳаллий кўнгилли қўшинларга бошчилик қиларди ҳамда муросага келтирувчи судьялар ва констебллар фаолиятига раҳбарлик қиларди.

Приход (бирор бутхонага қатновчи диндорлар, қавм) қуйи звенодаги ўзини ўзи бошқарувчи бирлик бўлиб, маҳаллий черков ва ҳудудий бошқарув функцияларини бирлаштириб турарди. Ибодатхона қавмлари солиқ тўловчилар ҳисобланарди. Уларнинг йиғинида солиқларни тақсимлаш, йўллар ва кўприкларни тузатиш каби масалалар ҳал қилинарди. Бундан ташқари, ибодатхона қавмлари йиғини приходнинг мансабдор шахсларини (черков оқсоқолини, камбағалларни кузатувчини ва бошқаларни) сайларди. Приходда черков ишларини юритиш бош руҳоний томонидан амалга ошириларди. Унинг бутун фаолияти муросага келтирувчи судьялар назорати остига қўйилган эди, улар орқали эса, графликларнинг бошқарув органлари ва марказий органлари назорати остига олинганди. Муросага келтирувчи судьяларнинг чорак сессиялари приходни бошқариш ишларига тааллуқли барча масалалар бўйича олий инстанцияга айлантирилганди. Бу вақтга келиб, ҳали илгариги даврдан сақланиб қолган графликлар мажлислари батамом ўз аҳамиятини йўқотди.

Абсолютизм даврида марказий Вествазирлик судларининг, шу жумладан, Ҳақиқат суди ва Адмиралтейство⁶¹ олий судининг тузилиши ва юрисдикцияси батамом расмийлашади. Бироқ улар билан бир қаторда Юлдуз палатаси ва "исёнчи" графликларда суд кенгашлари каби фавқулодда судлар ташкил этилди. **Юлдуз палатаси** Яширин кенгашнинг махсус бўлинмаси сифатида қирол ҳокимиятининг душманларига қарши (дастлаб - бўйсунмаган феодалларга қарши) курашиш қуроли бўлган. Унда суд ишларини юритиш асосан инквизиция⁶² характерида эга бўлган, қарорлар эса судьяларнинг хоҳиши бўйича чиқарилган. Оқибатда Юлдуз палатаси цензорнинг ва қасамхўрлар томонидан вердиктлар чиқарилишининг тўғрилиги устидан назорат қилувчи орган функцияларини бажарадиган бўлиб қолган. Яширин кенгашга бўйсунувчи суд кенгашлари Англиянинг "ижтимоий тинчлик" тез-тез бузиладиган туманлари (Уэльс, Шотландия)да тузилди.

Абсолютизм даврида муросага келтирувчи судьяларнинг суд ваколатлари кенгайди. Барча жиной ишлар улар бўйича қатта жюрининг айблов ҳужжати тасдиқлагандан кейин сайёр ва муросага келтирувчи судьялар томонидан қурилиши буюрилган. Қасамхўр маслаҳатчилар суд таркибига киритилади. Қасамхўрлар учун мулк цензи Елизавета I нинг қонуни билан 40 шиллингдан 4 фунт стерлинггача оширилади.

Армия ташкил этишнинг асосий тамойиллари унча ўзгармади. Абсолют монархия ўрнатилиши даврида Генрих VII (1485-1509 йиллар) эски аристократиянинг ҳарбий қудратини батамом синдириш мақсадида, феодалларнинг ўз офицерларига эга бўлишини тақиқловчи қонун чиқарган ва артиллерия қуролларида фойдаланишда тож-тахтнинг монопол ҳуқуқини ўрнатган.

Йирик феодаллар қуролли кучларининг йўқ қилиниши армияда доимий қироллик қўшинининг ташкил этилишига олиб келмади. Қалъаларнинг соқчилари ва қироллик гвардияси кам сонли бўлиб қолаверди. Қуруқликдаги армия милиция отрядлари кўринишидаги кўнгиллилар қўшинига асосланишда давом этди. Англия давлати оролда жойлашганлиги сабабли ўз ҳудудини ҳимоя қилиш учун кучли денгиз флотига муҳтож эди. Ҳарбий флот Англиянинг қуролли кучлари асо-

⁶¹ Англияда ва Чор Россиясида ҳарбий флот бошқармаси

⁶² **Инквизиция суди** - шафқатсиз, золимларча, ваҳшийларча, ёвуз, қийнаш, азоблашга асосланган суд.

си, денгизларда ҳукмронлик қилиш ва бошқа ҳудудларни мустамлакага айлантириш қуроли бўлиб қолди.

Британ ороллариининг ноинглиз ҳудудлари шиддат билан мустамлакаларга айлантирилиши натижасида инглиз бошқарув тизими аста-секин бутун Британияга ёйилади. 1536-1542 йилларда Уэльс батамом инглиз давлати таркибига қўшиб олинади. 1603 йилда Ирландиянинг шимоли-шарқий провинцияси - Ольстер инглиз қироллиги ҳокимияти остига ўтди. 1603 йилдан бошлаб Англиянинг Шотландия билан шахсий униясида тахтнинг сулолавий мерос бўлиб ўтиши натижасида Шотландия ҳам ягона инглиз қироли ҳокимияти қўли остига ўтади. Лекин амалда бу бирлашув номигагина бўлиб, Шотландия ўзининг мустақил давлат сифатидаги мавқеини сақлаб қолади.

6. Ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари

Англия феодал ҳуқуқи ўзининг мураккаблиги, чалкашлиги, устамонлик билан қилинганлиги (казуистиклиги) билан ажралиб турарди. Бу ушбу ҳуқуқнинг рим ҳуқуқи, рим ҳуқуқи ғояларининг таъсирисиз, алоҳида йўллар билан шаклланиши билан боғлиқ эди.

XV асрдаги норманд истилосига қадар Англияда ҳуқуқнинг асосий манбалари одатлар ва қироллик қонунлари ҳисобланган. Инглиз-сакслар давлатида ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида **одат ҳуқуқи ва унинг тўпламлари** - Этельберт судномаси, Инэ қонунлари, Буюк Альфред судномаси, Этельстан ва Кнут қонунлари етакчи роль ўйнади. Булардан ташқари Хлотар (673-685 йиллар) ва Эдрик (685-686 йиллар), Эдуард Катта (899-925 йиллар), Эдмунд (939-946 йиллар), Эдгар (959-975 йиллар), Этельред II (979-1014 йиллар) ва бошқаларнинг қонунлари ҳам инглиз-сакслар давлатида ҳуқуқнинг муҳим манбалари бўлган эди.

601-604 йилларда Кентда эълон қилинган ва 90 та моддадан иборат **Этельберт судномасида**⁶³ тинчлик, босқинчиликка қарши курашиш, одам ўлдириш, номусга тегиш жиноятлари учун жавобгарлик, никоҳ-оила ҳуқуқи, зарар етка-

⁶³ Қаранг: Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права. Т.1., Подред. К.И.Батыра и Е.В.Поликарповой. - М.: Юрист, 1999. - 325-328-бетлар.

зишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар, ворислик ҳуқуқи ва ҳоказолар тўғрисида меъёрлар белгиланган. Суднома тузилган вақтда инглиз-сакслар давлатида черковнинг роли дунёвий ҳокимиятга қараганда анча кучли эди. "Агар, - дейилади судноманинг 2-моддасида, - озод киши қиролнинг мулкани ўғирласа, ўғирланган мулк қийматининг 9 барабар миқдорида жарима тўласин". Черков мулки эса худо мулки деб аталиб, уни ўғирлаганлик учун мулк қийматининг 12 барабар, епископники учун - 11, руҳонийники учун - 9, дякники учун - 6 ва клеркники учун - 3 барабар миқдорда жарима назарда тутилган.

Қирол Инэ даврида Уэссекс ғарбий саксларининг 688-695 йиллардаги одат ҳуқуқи ёзилиб, тўплам ҳолига келтирилган ва **Инэ қонунлари**⁶⁴ деган ном олганди. Бу қонунлар қуллар ва деҳқонларнинг қаршилигини бостириш ҳамда мулкдор синфларнинг ҳукмронлигини таъминлашга қаратилган эди. Инэ қонунларида жиноят ҳуқуқи ва фуқаролик ҳуқуқига оид жуда кўп меъёрлар мавжуд. Таниқли ўзбек олими З.Муқимов ҳақли равишда таъкидлаганидек: "Этельберт ҳамда Инэ правдалари ўзининг тузилиши, деярли кўп ҳолда жиноятларга бир хил жазо берилиши, вергельд (одам баҳоси) тарзида белгиланадиган жарималарни белгилаш билан франкларнинг Сали правдасига жуда ўхшаб кетади".⁶⁵ Лекин шуни таъкидлаш жоизки, юқорида ёдга олинган барча ҳуқуқий ёдгорликларда айтилган бир хилдаги ҳуқуқбузарликлар учун турлича жазолар ва турли миқдордаги жарималар назарда тутилганди. Бу, албатта, ўша қонунларнинг қабул қилиниши вақтидаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар билан боғлиқ эди.

Буюк Альфред судномаси⁶⁶ IX асрнинг 90-йилларида ўзигача бўлган одат ҳуқуқлари тўпламларининг тизимлаштирилиши натижасида вужудга келган бўлиб, кириш қисми 49 та моддадан, асосий қисми 77 та моддадан иборат. Қирол Альфред ўз судномасини яратар экан, шуларни кўрсатадики, у "ўзига ёққан" кўпгина илгариги қонунларни, Инэ, Этельберт қонунларини ўзлаштирган, лекин "дониншмандлар" маслаҳати бўйича улардан кўпларини тушириб ҳам қолдирган.

⁶⁴ Ўша жойда, 334-344-бетлар.

⁶⁵ Муқимов З. Чет мамлакатлар давлати ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги ва ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). - Самарқанд, 1992. 84-85-бетлар.

⁶⁶ Хрестоматия по Всеобщей истории государства и права, 344-351-бетлар.

Судноманинг 1-моддасида қирол шундай дейди: "Биз ҳаммадан аввал ўргатамизки, ҳар ким ўз қасамини ва қонуний равишда берган ваъдасини аввало оқибатини ўйлаб адо этиши лозим"⁶⁷. Шунинг ўзиёқ мазкур суднома ҳуқуқнинг ёзиб қўйилаётганлигига ишора қилиб турибди.

Инглиз-сакслар ҳуқуқининг илк тўпламлари бошқа халқларнинг ҳуқуқи таъсиридан мутлақо халос бўлган бўлсалар, Буюк Альфред судномасидан бошлаб уларга данияликлар томонидан олиб келинган скандинав ҳуқуқининг таъсирини кўриш мумкин. Буюк Альфред судномаси ҳам илгариги қонунномаларга ўхшаб кўпроқ жинойи ҳуқуқий характердаги меъёрларни белгиллаган.

925-939 йилларда қирол **Этельстан қонунлари** вужудга келиб, улар асосан қуйидаги 6 та туркумдаги қонунлардан иборат эди:

1. Қиролнинг ўнликлар ҳақидаги қарорлари.
2. Зодагонлар йиғилишида қабул қилинган қонунлар.
3. Қирол тинчлигини сақлаш тўғрисидаги декрет.
4. Тинчликни сақлаш ҳақида епископлар ва Кентнинг бошқа донишманд кишиларининг қарорлари.
5. Англия донишмандларининг маслаҳати билан қабул қилинган декретлар.
6. Лондон шаҳар судномаси.

Кнут қонунлари 1017 йил атрофида Англиянинг Дания қироли Кнут томонидан босиб олиниши натижасида вужудга келган. Кнут (1016-1035 йиллар) ўз қонунларига Англия қонунлари билан тенг ҳуқуқ берди. У қонунсизликка қарши қаттиқ кураш олиб борди ва мамлакатда жиноятнинг олдини олишга ҳаракат қилди.

Вилгельм Фотих (Истилочи)дан бошлаб дастлабки норманд қиролларининг сиёсати "инглиз-саксларнинг эски ва асл одатлари"га риоя этишга қаратилган. Бу вақтда, шу тариқа, энди инглиз ҳуқуқи турғунлигининг тарихий мерос бўлиб ўтишлиги бошланган, унинг меъёрларига риоя қилишнинг асосий кафиллик роли кучли қирол ҳокимиятига, шаклланиб бораётган умумдавлат қироллик судларига ўтганди.

Генрих II даврида (XII асрда) қироллик сайёр судларининг доимий равишдаги фаолияти билан мамлакат "**умумий ҳуқуқи**" (**Common law**)нинг ташкил топиши боғлиқ эди.

⁶⁷ Уша жойда, 345-бетлар

эди. Илк феодал монархияси даврида Англия қироллари жуда кўплаб ассизалар, конституциялар чиқарган бўлсалар ҳам, лекин янги ҳуқуқий қоидаларни яратишда энг катта ролни сайёр судьялар ўйнаган. Сайёр судьялар норманд ва инглиз-сакс-лар одат ҳуқуқларидан бутун Англия учун ягона умумий ҳу-қуқни яратдилар. Умумий ҳуқуқ **суд прецеденти ҳуқуқи** ҳам дейилади, чунки у қонунчиликдаги камчилик на-тижасида вужудга келган суд қарорлари сифатида ҳам ташкил топди.

Судлар қонунчиликда етарли равишда тартибга солинмаган низоли казусларни ечишларида уларни ўзларининг хусусий қарор ва қоидаларидан келиб чиқиб ҳал этишлари мумкин эди. Бундай ҳолда судья барча ҳолларда ҳаракатдаги ҳуқуқ нормасини қўллайди, деган презумпциядан фойдаланилган. Шундай қилиб, улар томонидан ўрнатилган тамойил суд одатига айланиб, барча судьялар учун бажарилиши мажбурий бўлиб, фақат юқори суд органлари томонидангина бекор қилиниши мумкин эди. Бу ҳодиса Англия феодал ҳуқуқининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади.

Қироллик сайёр судлари аввало "тож-таҳт даъволашувлари"ни, яъни хазинага даромад бўлиши нуқтаи назаридан манфаатларни ифодаловчи ишларни: монархнинг феодал ҳуқуқлари, хазина топилмалари, шубҳали ўлимлар ва қироллик тинчлигининг бузилиши, қирол мансабдор шахсларининг суиистеъмоликлари тўғрисидаги ишларни кўриб, ҳал қиларди.

Бундан ташқари, улар томонидан қиролга келиб тушган шикоятлар бўйича "умумий тортишувлар" ёки "ҳалқ тортишувлари" ҳам кўриб, ҳал қилинган. Дастлабки қироллик судларидан бири ҳам айнан 1180 йилда ташкил этилган "умумий тортишувли" суд бўлган. XIII аср бошида қиролга тушган шикоятлар бўйича ишларни ҳал этиш функциялари "Қирол курсиси суди"га ўтади.

Сайёр судлар маҳаллий одат ҳуқуқи меъёрларини бирхиллаштира бошлаганлар ва қироллик девонхонаси ёрдамида "умумий ҳуқуқ" ярата борганлар. Қироллик девонхонаси одатда жабрланувчи томонларнинг аризалари бўйича махсус **буйруқлар (writ)** чиқарарди. Бундай аризаларда бирор кимсани ранжитган одамга ёки шерифга талаб қўйилиб, уни бажариш ва шикоятчининг бузилган ҳуқуқини тиклаш ҳақидаги даъволар ўз аксини топар эди. Бундай аризалар бўйича

дастлаб қироллик девонхонаси махсус буйруқлар чиқарган бўлса, кейинчалик **махсус суд буйруқлари** чиқарила бошланади. Суд буйруқларида бевосита бирор кимсани хафа қилган одамга мурожаат қилиниб, "Вестминстрда бизнинг олдимизда ёки судьяларимиз олдида" ҳозир бўлиб, шикоятга жавоб бериш, яъни бошқа шахснинг ҳуқуқлари бузилганлигини рад этиш ёки тан олиш ҳақида талаб қўйилар эди.

Вақт ўтиши билан буйруқларда талаб, даъво тури аниқ ифода қилинадиган бўлган, буйруқлар маълум турдаги ҳуқуқбузарликлар бўйича гуруҳлаштирила бошланди. Даъвогарнинг, шу тариқа, агар унинг бузилган ҳуқуқи тегишли буйруқда ифода этилган ва судда исботланадиган бўлса, ишда ютишига ишончи комил эди.

Бунга аввало ер ҳақидаги фуқаролик даъволарини ягона усулда кўришни ўрнатувчи Генрих II нинг **ассизалари** ёрдам берди. Ушбу ассизалар ичида ерга ҳуқуқий унвон ўрнатиш ҳақидаги даъвонинг махсус шаклини назарда тутувчи "Буок ассиза", шунингдек, эгалик билан боғлиқ бўлган қатор ассизалар: "Ўтмишдошининг ўлими ҳақида"ги (эркин эгаликдаги ерларнинг меросхўрларга ўтказилиши ҳақидаги), "Янги истило ҳақида"ги ("янги истилолар" йўли билан қиролнинг домен ер эгалигининг черков руҳонийси ўрнига ўз номзодини қўйиш ҳуқуқи ҳақидаги) ассизалар анча машҳур эди. Иккита йирик ассизалар - 1166 йилги Кларендон ва 1176 йилги Нортгемптон ассизалари сайёр судьяларга йўриқномалар шаклида чиқарилган эди.

«Умумий ҳуқуқ» шаклланишининг илк босқичида қироллик буйруқлари ҳар бир алоҳида ҳолат бўйича чиқарилиб турганлиги сабабли XIII асрнинг бошига келганда уларнинг сони шунчалик кўпайиб кетган эдики, уларни тартибга солиш жуда қийин бўлиб қолганди. Шу муносабат билан XII асрда "умумий ҳуқуқ" бўйича ўзига хос маълумотномалар - **буйруқлар рўйхатлари (реестрлари)** чиқарила бошланади. Бундай реестрларда буйруқлар даъволар намуналари кўринишида, қатъий юридик шаклда ёзиб қўйиладиган бўлди.

Томонлар шу вақтдан бошлаб ўз ҳуқуқларини эркин асослай олмайдиган бўлди. Энди улар ушбу даъволар намуналарига таянишлари лозим эди. Бу эса буйруқлар тизимининг ривожланмай бир жойда қотиб қолишига, даъво талабларининг янги шакллари кўпайишини қисқаришга олиб келиши керак эди. Шундай бўлди ҳам. Агар лорд-канцлер

қироллик девонхонасининг бошлиғи сифатида ўз ташаббуси билан қандайдир буйруқ чиқарса, судьялар кўпинча уни қўллашдан воз кечарди. Янги буйруқлар чиқаришнинг чекланиши йирик феодаллар (баронлар)нинг қирол билан кураши кескинлашган даврда, 1258 йилги Оксфорд провизияларида ўз аксини топди.

Қиролга келиб тушадиган ва суд ҳимоясида бўлмаган шикоятлар оқими шунчалик кўпайиб кетган эдики, бу инглиз қиролини 1285 йилда Вестминстрлик статути билан лорд-канцлерга "буйруқлар реестри"ни сақловчи сифатида илгариги буйруқларга ўхшаш янги буйруқлар чиқариш йўли билан "умумий ҳуқуқ"нинг ҳаракат доирасини кенгайтириш учун фармойиш беришга мажбур этди. "Буйруқлар реестри" шундан кейин "мазкур ҳолатга мувофиқ равишда"ги универсал даъво билан тўлдирилди. Бироқ ушбу вақтинчалик чоралар ёрдами билан ҳамма ҳаётий вазиятларни назарда тутиш мумкин эмас эди. "Умумий ҳуқуқ" ривожланмай қолишда давом этди. XV асрдан канцлер энди буйруқ формуласини тузмай қўйди. У даъвогар томонидан мустақил ёзилиб, фақат қиролга муҳр қўйдириш учун тақдим қилинар эди.

"Умумий ҳуқуқ" меъёрлари шаклланишининг бошқа йўли қироллик судлари амалиётининг ўзи бўлган. Суд ишлари бўйича ёзувлар дастлаб қисқа, кейинчалик томонларнинг батафсил аризалари ва суд қарорлари асослари шаклида сайёр судлар институтининг келиб чиқиши пайтидан бошлаб юритилди. XIII аср бошидан суд протоколлари "Даъволашувлар номалари"да эълон қилина бошлайди. Улардаги материаллар, даъвони қондириш асослари у ёки бу одатларнинг мумкинлигини тасдиқлайди. Бироқ ёзувларнинг тартибсиз ва чалкашлиғи судьяларнинг ўзларига керакли маълумотларни излаб топиш имкониятларини жуда қийинлаштиради. XIII асрнинг ўртасидан судьялар анча муҳим суд ишлари юзасидан бундай маълумотларни расмий ҳисоботлар - "Йиллик тўпламлар"дан "ковлаб" ола бошлайдилар. 1535 йилда уларнинг ўрнига хусусий тузувчиларнинг тизимлаштирилган суд ҳисоботлари келган.

Суд ишлари материалларининг эълон қилиниши билан бирга суд **прецеденти** назарияси ҳам шаклланди. Қироллик судларнинг ҳуқуқий масала бўйича илгариги қарорларида мустақамланган раҳбарий тамойил келажакда шунга ўхшаш

масалаларни кўришда аста-секин намуна кучига эга бўла бошлади.

XIV асрда Англияда бозор, хусусий мулкчилик муносабатлари гуркираб ривожланди, лекин улар "умумий ҳуқуқ" меъёрларида ўзининг айнан бир хил ифодасини топмади. Бунга қатъий расмийликлар халақит қиларди.

Нормандлар истилоси Англияни қитъанинг маънавий ҳаётига яқинлаштирди. Шундан сўнг Болоньяда Ирнерий Юстиниан Дигесталари бўйича маърузалар ўқий бошлади, сўнгра эса Грацион ўзининг каноник ҳуқуқнинг асоси бўлиб қолган "декретлар"ни яратди. Оксфордда Рим ва каноник ҳуқуқи курслари ўқитила бошланди, монастырлар қошида каноник ҳуқуқ мактаблари ташкил этилди.

Дастлабки инглиз судьялари, ўша клириклар ва чиновникларга рим ҳуқуқий маданиятининг чўққиларини эгаллаши учун йўл очик эди. Бирок, XIII асрнинг охиридан Эдуард I даврида улар профессионаллардан тайинланадиган бўлди. Худди ўша вақтда судьяларнинг тегишлича қўрғонлари билан (Inn's of Court) ёпиқ корпорациялари ташкил топди. Бу ерда бўлажак судьялар ва ҳуқуқ ҳимоячилари (баристерлар ва солисторлар) тайёрланди. Улар инглизлар тинчлигини қўриқлашни ўз қўлларида монополияга айлантириб, аввало ўзларининг профессионал манфаатларини ҳимоя қилиб, "умумий ҳуқуқ"ни ашаддий мадҳ этиб, унинг Рим ҳуқуқи олдида тенги йўқ имтиёзини исботлашга ҳаракат қилиб майдонга чиқдилар. Бунда шуни тасдиқлайдиларки, улар ҳуқуқ яратишмайди, балки фақат унинг абадий яшайдиган нормаларини очишади. Шунга қарамай, "умумий ҳуқуқ"нинг ўзига хос мустақил тизими XIV асрда Англияда аллақачон мустаҳкам мавқени эгаллаган эди.

"Умумий ҳуқуқ"нинг расмийлиги, қимматлилиги, жуда секинлиги, қатъий бир шаклдан бошқа шаклга ўтишга қодир эмаслиги натижасида ўзгариб бораётган тарихий шариоитлар муносабати билан Англияда XIV асрда "ҳақиқат суди" пайдо бўла бошлади ва шу билан бирга яна бир ҳуқуқий тизим - «**ҳақиқат ҳуқуқи**» (**equity**) шаклланиб боради.

"Ҳақиқат суди"нинг вужудга келиши лорд-канцлер - "қироллик диёнатини тарқатувчи" фаолияти билан боғлиқ эди. Лорд-канцлер дастлаб қирол номидан, 1474 йилдан эса ўз номидан "ёмон судловлилик" устидан шикоят қилган даъвогарларни ҳимоя қила бошлайди. Бундай ҳолда даъвогарлар

кўпинча ўз шикоятларида уларни хафа қилганлар таъқиб қилинмаганлигини, ўзларини "умумий ҳуқуқ" судларида ҳимоя қилинмаганликларини кўрсатар эдилар.

Жабрланувчиларнинг қиролга "худо ҳақи ва шафқат" билан ўз ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини сўраб илтимос билан қилган мурожаатлари асосида лорд-канцлер озор етказган кишини жарима билан қўрқитиб, канцлер судига чақириш ҳақида буйруқлар чиқара бошлайди. Бундай судда шикоятлар ҳеч қандай расмий тартибларсиз ҳал қилинади, қарор чиқариларди, бу қарорларни бажармаганлар судга ҳурматсизлик қилди деб ҳисобланиб, махсус буйруқ асосида турмага қамаларди. XIV асрнинг бошида Эдуард I даврида лорд-канцлер ҳузуридаги аппарат "умумий ҳуқуқ" меъёрларига боғлиқ бўлмаган ҳамда "ҳақиқат" меъёрларини раҳбар қилиб олган суд органига айланарди.

"Ҳақиқат ҳуқуқи" кўп масалаларни ҳал қилишни судьяларнинг ихтиёрида қолдириб, қатъий детерменизм¹ хусусиятига эга бўлмади. Бу ҳақиқатнинг "воситаларини" тегишлича чеклашга, қатор тамойилларини яратишга олиб келиши лозим эди. Бундай тамойиллар "ҳақиқат судлари" қарорларининг тўпланиш даражасига қараб ташкил этила борди. Қўрилган ишлар бўйича суд ҳисоботлари кейинроқ, 1557 йилдан, ҳақиқат судларидаги ишларнинг сони бирданига ошгандан кейин эълон қилина бошлайди.

"Ҳақиқат ҳуқуқи" асосий тамойилларининг бир қисми "умумий ҳуқуқ"дан ўзлаштириб олинган эди. Бу тамойиллар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қолган. Улардан асосийси шундан иборатки, "ҳақиқат ҳуқуқи" - "қиролнинг марҳамати", жабрланувчининг азалдан қолган ҳуқуқи эмас. "Ҳақиқат ҳуқуқи"га ҳуқуқлар бузилишининг барча ҳолларида даъво қилиш мумкин эмас, негаки у дискрецион характерга эга, яъни суднинг ихтиёрига боғлиқ.

"Ҳақиқат ҳуқуқи"нинг бошқа тамойиллари орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин: а) "ҳақиқат ҳуқуқи" "умумий ҳуқуққа" асосланган шахсларнинг ҳуқуқларига, агар улар қандайдир ғайриқонуний ҳаракатлар содир этмасалар, зид берилиши мумкин эмас; б) қаерда ҳақиқат ҳуқуқи билан "умумий ҳуқуқ" меъёрлари ўртасида қарама-қаршилик

⁶⁸ Детерменизм - табиат ва жамиятдаги барча ҳодисаларнинг умумий объектив қонуниятлари борлигини ва улар бир-бирига боғлиқ бўлиб, бир-бирини тақозо қилишини, бири иккинчисининг сабаби эканлигини эътироф этувчи назария.

келиб чиқса, "умумий ҳуқуқ" меъёрлари ҳаракатда бўлади; в) қаерда "ҳақиқат ҳуқуқи" ва "умумий ҳуқуқ" бўйича ҳуқуқларда қарама-қаршилиқлар келиб чиқса, улардан қайси бири вақт нуқтаи назаридан олдин вужудга келган бўлса, ўша ҳуқуқлар ҳимоя қилиниши керак; г) тенглик - бу ҳақиқат, ҳақиқатни ким изласа, унинг ўзи ҳаққоният юзасидан иш тутиши лозим; д) "ҳақиқат ҳуқуқи" қонун устунлигини тан олади, лекин ёмон ниятларга эришиш мақсадларида қонунга ҳавола қилишга йўл қўймайди ва ҳоказо.

«Ҳақиқат ҳуқуқи» «умумий ҳуқуқ»ни алмаштириш учун эмас, балки эски расмий қоидалардан воз кечиш йўли билан унинг самардорлигини ошириш, "умумий ҳуқуқ" меъёрлари билан тартибга солилмаган ижтимоий муносабатлар доирасида бузилган ҳуқуқ ва манфаатларни ҳимоя қилиш воситаларини яратиш учун ташкил этилади. Агар дастлабки "ҳақиқат ҳуқуқи" "умумий ҳуқуқ"ни тўлдирган бўлса, бироқ вақт ўтгани сари тарихий шароитлар ўзгариши муносабати билан унга тўғридан-тўғри зид кела бошлайди.

"Ҳақиқат судлари" билан "умумий ҳуқуқ" судлари ўртасидаги тўқнашув 1616 йилда бошланди. Шу йили Вестминстрдаги "Умумий тортишувли суд"нинг бош судьяси Э. Кок "ҳақиқат суди" "умумий ҳуқуқ" судининг тегишлича қароридан кейин ёки унинг ўрнига қарор чиқариши мумкинми, деган саволни ўртага ташлайди. Ҳаммадан аввал "умумий ҳуқуқ" судларининг баъзи қарорларининг бажарилишини тақиқловчи канцлер судининг буйруқлари кескин низоли вазиятни келтириб чиқарди.

Яков I бу низони "ҳақиқат суди"нинг фойдасига ҳал қилган. Чунки унинг судьялари абсолют ва чекланмаган монарх ҳокимиятини ёқлаб чиққан эди. Қирол томонидан фармон чиқарилиб, унга кўра, "умумий ҳуқуқ" ва "ҳақиқат ҳуқуқи" меъёрлари бир-бирига зид келиб қолса, кейингилари имтиёзли аҳамиятга эга эди.

Прецедент ҳуқуқи ривожланишининг махсус характери инглиз ҳуқуқшуносларининг асарларига ҳам мурожаат қилишни талаб қиларди. Инглиз ҳуқуқшуносларининг асарлари жуда барвақт инглиз ҳуқуқининг икки мураккаб (чалкаш-чулкаш) тизимида йўриқномалар ролини бажара бошлайди.

Англияда биринчи ҳуқуқий трактат⁶⁹ XII асрдаёқ пайдо бўлган. У Генрих II даврида унинг юстициари Гленвилл Ранульф томонидан ёзилган. Бу "Англия қонунлари ва одатлари ҳақида"ги трактат қироллик судлари буйруқларига шарҳлар берган, ўзида умумий, каноник ва рим ҳуқуқи меъёрларини сақлаган. Гарчанд, трактатда рим ҳуқуқи меъёрларига мос тушадиган меъёрларни топиб бўлмаса ҳам, аммо рим ҳуқуқи руҳига яқин кўпгина қоидалар мавжуд.

XIII асрда "Қирол курсиси суди"нинг судьяси Генри Брактон "умумий ҳуқуқ" меъёрларини янада батафсилроқ баён қилди. Брактоннинг 6 томдан иборат "Англия қонунлари ва одатлари ҳақида"ги трактати, шунингдек, қирол судларининг 2000 дан ортиқ намунавий суд протоколларидан иборат "Генри Брактоннинг ён дафтарчаси" "умумий ҳуқуқ" меъёрларини тизимга солишга ва шарҳларга қаратилган муҳим ҳуқуқий манбадир. Бунда Брактоннинг Юстиниан Дигесталарининг 500 дан кам бўлмаган парчаларидан уларга ҳавола қилмай фойдаланганлиги диққатга лойиқ. "Ҳамма жойда ва ҳамма мамлакатларда ёзма қонунлар қўлланилгани ҳолда, - деб ёзади Г.Брактон, - фақат Англиядагина ёзилмаган қонунлар ва одатлар амалдадир". Г.Брактоннинг одат ҳуқуқига берган таърифи айниқса диққатга сазовордир. Унда: "Одат бу айрим жойларда, узоқ жойларда, узоқ муддат фойдаланиб келинганлиги натижасида қарор топган ва қонун сифатида ижро этиладиган нарсадир"⁷⁰, дейилади.

XV асрдан олимларнинг муҳим ва мураккаб ҳуқуқий масалалар бўйича трактатлари пайдо бўла бошлади. Булардан Литтлтоннинг "Ер эгаликлари ҳақида"ги асари, шунингдек, Фортесконинг "Инглиз қонунларининг мақтовлари" трактати алоҳида ўрин тутди. Инглиз ҳуқуқшуносларининг диққат-эътиборига тез-тез статут ҳуқуқи меъёрлари ҳам туша бошлайди.

XVII асрнинг бошида машҳур ҳуқуқшунос Э.Кок томонидан тўртта китобдан иборат "Англия қонунлари институциялари" тузилган. Биринчи китоб Литтлтон трактатига шарҳларни ўз ичига олган. Иккинчи китоб анча муҳим аҳамиятга эга бўлган статутларни баён қилган. Учинчи китоб

⁶⁹ Трактат - айрим масалага бағишланган илмий асар, бошқача маъноси - халқаро битим, шартнома.

⁷⁰ Хрестоматия памятников феодального государства и права. - М. Госкориздат, 1961. - 144-бет.

жиноят ҳуқуқи меъёрларига, тўртинчиси - суд тузилиши ва суд ишларини юритишга бағишланган. Инглиз судлари амалиётида аста-секин анча таниқли ҳуқуқшунослар асарларига ҳавола қилиш одати ўрнатилган ва шу тариқа уларнинг асарлари инглиз ҳуқуқининг ўзига хос манбаи характерига эга эди.

Англияда прецедент ҳуқуқининг ривожланишида барча даврларда қирол қонунлари, статут ҳуқуқи муҳим аҳамиятга эга эди.

Норманд истилосидан кейинги вақтларда қиролларнинг қонун ижодкорлиги Вильгельм Фотихдан бошланади. Унинг биринчи қонунлари қирол ҳокимиятининг христиан черкови билан муносабатларига тааллуқли бўлган. 1067 йилда Вильгельм қонун (декрет) чиқариб, унда Нормандия ва Англияда черков рим папасини тан олиши лозимлиги ёки лозим эмаслиги масаласини фақат қирол ҳал қилишга ҳақли эканлиги, қиролнинг ўзи у томонидан ташкил этилган черков синоди орқали черков қонунларини чиқариш, шунингдек, черков баронлари ва хизматчиларига берилган черков жазоларини бекор қилиш ҳуқуқига эга эканлиги эълон қилинган. 1072 йилда эса Вильгельм папа томонидан унинг инглиз тахтига нисбатан ҳуқуқлари тан олинишига миннатдорчилик рамзи сифатида черков судларининг дунёвий судлардан ажратилганлиги ҳақида қонун қабул қилган. Буларнинг кетидан одамларни мамлакат ташқарисига сотишни тақиқлаш ҳақида, нормандни "хуфиёна ўлдирилганлик" учун "унинг инглиз эканлигини исботловчи ишонарли далиллар тақдим қилинмагунча" юзликка жарима солиниши ҳақида қонунлар эълон қилинди. 1114 йилда қироллик қонунларининг қадимги тўпламларидан бири пайдо бўлди.

Қиролларнинг қонунлари ассизалар, хартиялар, аммо кўпроқ ордонаслар, статутлар деб аталган. Генрих I нинг (XII аср), Эдуард I нинг (XIII аср) қонунлари маълум даражада "умумий ҳуқуқ"нинг шакли ва мазмунини белгилаган, унинг асосий қоидалари ва тамойилларини ишлаб чиққан.

Парламентнинг вужудга келишига қадар, аниқроғи, Эдуард I подшолигигача қироллик ордонаслари ва статутлари ўртасида фарқлар йўқ эди. 1235 йилги Мертон статути парламент ташкил этилгунга қадар пайдо бўлган. Эдуард I нинг 1275, 1285, 1290 йиллардаги Вестминстрлик статутлари "умумий ҳуқуқ"даги кемтикларни бартараф этишга, судлар усти-

дан қирол ҳокимиятининг назоратини кучайтиришга, феодалларнинг иммунитет ҳуқуқларини ва черков ер эгалигини чеклаш ва бошқаларга қаратилган бўлиб, парламент иштирокида қабул қилинган эди⁷¹.

Аста-секин статутнинг номи парламент томонидан қабул қилинган ва қирол томонидан имзоладиган ҳужжатга нисбатан ишлатиладиган бўлган. Статутлар - парламент ҳужжатлари Англиянинг ўрта асрлардаги бошқа ҳуқуқ манбаларидан уларнинг қонунчилиги шарҳланиши мумкинлиги, аммо суд тартибида муҳокама қилиниши мумкин эмаслигига қараб ажралиб турарди.

Ҳозирги кундаги парламент ҳужжатига анча яқинроқ бўлган статут тушунчаси фақат 1327 йилда, жамоалар "умумий петициялар"ни маълум қилинишини ва "қиролдан жавоб олишни ва унинг ёзма маслаҳатларини қиролликнинг катта муҳри билан берилиши"ни сўраб қиролга илтимос билан муурожаат қилган вақтда пайдо бўлган. Шу вақтдан бошлаб баъзи қонун ҳужжатлари "Кенгаш розилиги билан", бошқалари "парламент розилиги билан" қирол томонидан қабул қилинарди. Парламент қиролнинг "Кенгашда фармонлар" чиқариш ҳуқуқини тасдиқлаб, бундан буён фақат статут илгари қабул қилинган статутнинг мазмунини ўзгартириши мумкинлигини ўрнатди.

Абсолютизм даврида қирол фармонларининг энг муҳим давлат масалаларига кириб кела бошлаши, парламентнинг тез-тез қиролга фармонлар чиқариш ваколатини бериб туриши муносабати билан парламент статутларининг мазмуни анча ўзгарди. Бундай тажриба 1539 йилги статут билан мустаҳкамланган. Унда парламент йиғилмаган вақтда, "агар шароит тақазоси билан тезкор ҳаракат қилиш зарурияти келиб чиқса, қиролга прокламациялар, фармонлар чиқаришда кенг ҳуқуқлар тақдим этилган эди.

Англиянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқ манбалари ичида **савдо ва каноник ҳуқуқи** меъёрлари алоҳида ўрин тутарди. "Умумий ҳуқуқ"нинг бозор муносабатлари ривожланишига ёрдам бермайдиган консерватив расмиятчилиги инглиз ҳуқуқи томонидан савдо ва каноник ҳуқуқнинг қатор меъёрлари

⁷¹ Статутлар деб дастлаб улар қабул қилинган жойларнинг номи билан аталган (1235 йилги Мертон статuti, 1276 йилги Глостер статuti ва ҳоказо), лекин парламентнинг Вестминистерда доимий мажлислар ўтказиб туриши муносабати билан улар қонун матнининг дастлабки иккита сўзи бўйича атала бошлаган.

тўғридан-тўғри ўзлаштириб олинишига сабаб бўлган. Кўп сонли савдо расм-русмларининг пайдо бўлиши инглиз савдо судларининг фаолияти билан ҳам боғлиқ эди. Уларнинг ҳуқуқий кучи кўпинча қироллик статутлари билан мустаҳкамланган.

Гап шундаки, Англиянинг XIII аср охирида муҳим халқаро савдо марказлари бўлиб қолган порт шаҳарларида жун, мовут, металллар савдоси бўйича улгуржи ярмаркалар билан бир қаторда, махсус судларнинг (court of the staple) бутун бир тармоғи ҳам ривожланган. XIV асрда улгуржи савдо бўйича судлар эндиликда 614 инглиз шаҳарларида ҳаракат қилмоқда эди. Инглиз қироллари хазинага катта даромадлар келтирувчи халқаро савдонинг ҳимоячиси сифатида майдонга чиқиб, савдогарларнинг фаолиятини (1215 йилги Эркинликларнинг буюк хартияси 41-моддаси) ҳам, савдо судларининг фаолиятини ҳам рағбатлантирган. Масалан, 1353 йилда улгуржи савдо ва шаҳарларнинг савдо судлари ҳақида махсус статут қабул қилинган.

Бунга кўра, шаҳардаги савдо судлари маҳаллий ва денгиз савдогарлари томонидан инглиз шаҳарлари мэрлари раислигида ташкил этилиши лозим эди. Бундай судларнинг қарорлари устидан қирол судига ёки канцлер судига апелляция шикоят қилиш мумкин эди.

Статут савдо судларини "умумий ҳуқуқ" меъёрларига эмас, тўғридан-тўғри савдо ҳуқуқи меъёрларига мурожаат қилдирган⁷². 1471 йилда инглиз парламенти шунингдек ярмаркалар билан боғлиқ бўлган барча шахсларнинг "чанг босган оёқлар"⁷³ судини талаб қилиш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида қарор қабул қилган.

Ўрта асрлар Англиясида черков судлари фаолияти ва шунга мос равишда каноник ҳуқуқ меъёрларининг аҳамияти дунёвий ва черков ҳокимиятларининг ўз юрисдикцияларини кенгайтириш учун тинимсиз олиб борган курашларига қараб баъзан ўсиб, баъзан пасайиб турган. «Черков тинчлигининг бирон бир тарзда бузилишида айбланган ҳар кимса,- деб эълон қилади Вильгельм Фотих қонуни, - епископ тайинлаган

⁷² Савдо судларида савдо ҳуқуқининг ўтказиладиган вексел, суғурта полиси (суғурта қилдирганлик учун ҳужжат), юкларни гаровга қуйиб есудалар олиш ва бошқа муҳим институтлари вуҷудга келган.

⁷³ "Чанг босган оёқлар" суди деб Брактон томонидан умумий юрисдикцияга эга бўлган ярмарка судларига айтилган. Бу судларда ишларни кўриш тартиби жуда содда ташкил этилган бўлиб, бу ишларни тезда кўриб хал қилинишини таъминлаган.

жойга етиб келиши ва ўша ерда юзлик талаби бўйича эмас, балки канонларнинг ва черков-хуқуқининг талаблари асосида келтирилган зарарни тўлаши лозим».

Черков юрисдикцияси фақат черков мулкчилиги, никоҳ-оила муносабатлари, васиятлар билан боғлиқ ишларгагина эмас, бидъат, худони, динни таҳқирлаш ва бошқа жиноятларга ҳам тарқатилган. У соф дунёвий ишларга ҳам кириб кела бошлаган. Масалан, шартномалар бўйича, "ваъдани бузиш" ҳақидаги даъволар бўйича низолар "ишончни оқламаган" гуноҳ сифатида черков юрисдикциясига тааллуқли эди. Генрих II черков судлари юрисдикциясининг кенгайишига қарши қаттиқ кураш олиб борган. Унинг ҳукмронлиги бошларида қироллик судларининг даъволари шакллари рўйхатида энди "черков судлари томонидан мулк ва қарзлар ҳақидаги тортишувларнинг ҳал қилинишини тақиқлаш тўғрисида"ги даъволар учрайди. Эдуард I нинг 1283 йилги статутида черков судлари томонидан "ваъдани бузиш ҳақида"ги ишларни кўриш тақиқланган, бундай ишлар "ахлоқ тузатиш" талаб қилмайдиган, жуда муҳим "диний ишлар"га тааллуқли эмас, деб ҳисобланган.

Юқоридагиларга қарамай, XVI асрга қадар, аниқроғи, Генрих VIII даврида инглиз черковининг ўрнатилишига қадар, ҳеч ким эътиқод ва ибодатнинг собитқадамлиги, ахлоқнинг софлиги, никоҳнинг қонунийлиги, болаларнинг қонуний туғилганлиги ва васиятларининг тузилиши масалаларида папа юрисдикциясининг қонунийлигини инкор қилмаган. XVI асрда парламент ҳужжати билан каноник ҳуқуқ Англияда ўз кучини сақлаб қолганлиги ўрнатилган эди. Фақат Генрих VIII томонидан "Letters of business" номи билан ҳаракатга киририлган Кентерберия ва Йорк соборларининг каноник ҳуқуқни қайтадан кўриб чиқишга тааллуқли қарорлари ягона қонун бўлган эди. Унга кўра, каноник ҳуқуқ меъёрлари, агар улар қироллик қонунлари ва тахт имтиёзларига мос келса ҳамда "уларга зид бўлмаса ва уларни бузмаса", ҳаракат қилиши мумкин бўлган. Шу билан бирга каноник ҳуқуқ меъёрларини, масалан, қонун ва васият бўйича мерос ҳақидаги меъёрларни шарҳлаш "умумий ҳуқуқ" судларига тегишли эди.

Мулк ҳуқуқи Феодал мулк ҳуқуқи, айниқса ерга эгаллик ҳуқуқи кўп жиҳатдан мамлакатнинг бутун ҳуқуқий тизими характери билан белгиланган.

Унинг мураккаблиги қатор тарихий шароитлар билан, жумладан, ўрта асрларда маълум миқдордаги эркин деҳқонлар қатламининг сақланиб қолганлиги билан боғлиқ эди. Эркин деҳқонлар ўз чек ерларига эга бўлган, лекин мамлакатда барча ерларнинг эгаси қирол ҳисобланган. Қирол давлат ерларини турли йўллар билан тақсимлаб турарди.

Инглиз ҳуқуқида кўчувчи (ҳаракатдаги) ва кўчмас (ҳаракатсиз) мулклар бир-биридан фарқланган, лекин ашёларни анъанавий тарзда реал мулклар (real property) ва персонал мулклар (personal property)га бўлиш мавжуд эди. Ашёларнинг бундай тарихан шаклланган бўлиниши реал ва персонал мулкларни ҳимоя қилишга қаратилган даъволарнинг турли шакллари билан боғлиқ эди.

Феодаал ер ҳуқуқи ҳаммадан аввал реал даъволар (real action), яъни муваффақият қозонганда йўқолган ашё эгасига қайтариладиган даъволар билан ҳимоя қилинадиган алоҳида қўриқлашга лойиқ ер ҳуқуқининг махсус турини тан олади. Бу даъволар мутлақий характер касб этган ва ҳар қандай кишига тақдим этилиши мумкин эди.

Реал даъволар билан уруғнинг кўчмас мулклари ва қиролдан ёки бошқа лорддан олинган феодаал эгаликлар ва эркин ер эгалиги характеридаги ерларга нисбатан ҳуқуқлар ҳимоя қилинган. Уларга феодаал титулга бўлган ҳуқуқлар ҳам кирган, бошқа барча ашёлар персонал даъволар билан ҳимоя қилинган. Персонал даъволар йўли билан етказилган зарарни ундириш талаб қилиниши мумкин эди.

Инглиз-сакс қабилаларининг Британияда эгаллаб олган ерлари азалдан иккита асосий турга: **folcland** ва **bocland**га ажрала бошлаган. Фолкълэнд - бу "халқ ери", унга эгалик қилиш жамоага мансубликка асосланган ва давлатга нисбатан маълум мажбуриятлар ўташга олиб келган. Бундай ерларни тасарруф қилиш эркинлиги чекланган. Фольклендни бошқа шахсга ўтказиш учун оиланинг барча аъзолари розилиги талаб қилинган.

Ерга эгаликнинг бошқа кўриниши - **бокленд** эса қиролнинг инъомига асосланган. Бундай ерларга эгалик ҳуқуқи қироллик ёрлиқлари (вос) билан тасдиқланган.

Фолькленд ернинг эгаси давлатга турли мажбуриятларни ўтаб турган. Бу ерларнинг бокленд даражасига ўтказилиши билан унинг эгаси бундай мажбуриятлардан озод қилинган. Феодализмнинг ривожланиши бокленднинг ривожла-

ниши билан мустақкам чатишиб кетганди. Бокленд эгаси уни ҳадя қилиши, сотиши, васият қилиб қолдириши мумкин эди. Бокленднинг вужудга келиши ва ривожланиши инглиз-саксларда йирик ер эгалигининг шаклланишига сабаб бўлди.

Нормандлардан кейинги инглиз ҳуқуқида чекланмаган, шартсиз ер эгалиги тушунчаси мавжуд эмас эди. Ер ҳуқуқлари иккита асосий тушунчалар: **tenancy** - эгалик, ушлаб туриш ва **estaty** - эгалик ҳуқуқлари, ҳуқуқий манфаатлар (уларнинг давомийлиги, бегоналаштириш имконияти ва бошқалар) ҳажми билан белгиланган. Эгалик (*tenancy*) ўз навбатида эркин ва ноэркин бўлган. Эркин эгалик (*freehold*) - бу рицарлик хизматини ўташ шартлари асосида ёки шахсий хизмат ҳуқуқи бўйича олинган эгалик, шунингдек, эркин деҳқонларнинг ер эгалиги ҳисобланган. Бундай ерга эгалик қилган деҳқон лордга белгилаб қўйилган пул суммасини тўларди ва унинг юрисдикцияси остига тушарди.

Деҳқоннинг лорд фойдасига шахсий ва иқтисодий мажбуриятлари билан боғлиқ бўлган ноэркин ер эгалиги вақт ўтиши билан феодал ижаранинг меросий ҳуқуқига айланди ва **copyhold** деган ном олди, чунки ижаранинг бундай шарти манорлик судларининг баённомалари нусхалари билан белгилаб қўйилган эди. Ноэркин ер эгалиги дастлабки вақтларда қироллик судларида ҳимоя қилинмасди. XV асрда у билан боғлиқ даъволар канцлер судида, XVI асрда эса бу суднинг таъсири остида "умумий ҳуқуқ" судларида ҳам кўрила бошланди.

Ҳозирги инглиз ва америка ер ҳуқуқида мавжуд бўлган **estate** тушунчаси нафақат кўчмас мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқларининг ҳажми ҳақида, балки мулкни ўтказиш учун техник воситалар йиғиш ҳақида ҳам тасаввур беради. У эгалик қилиш, фойдаланиш, тасарруф этиш ва мулк устидан назорат қилиш муносабатларига киришган турли шахсларнинг ёки ҳали туғилмаганларнинг ҳуқуқларини қамраб олади.

Бу тушунча тарихан шаклланиб борган. Инглиз ўрта аср ҳуқуқининг бутун ривожи феодалларнинг хизмат мажбуриятлари муносабати билан кўп сонли чеклашлар юклатилган ерларни эркин тасарруф этиш ҳуқуқи учун курашлари билан боғлиқ эди. 1290 йилги "*Quia Emptores*"⁷⁴ статутини бўйича лордларнинг ерларни сотиш ҳуқуқи тан олинганди. Бунда

⁷⁴ "*Quia Emptores*" - 1290 йилги статутнинг дастлабки икки сўзи, яъни: "Чунки сотувчи..."

лорднинг барча хизмат мажбуриятлари ҳам ернинг янги эгасига ўтказиларди. Мазкур статут, шунингдек, 1279 йилда чиқарилган ва ерларни черковнинг "ўлик қулларига" сотиш ва бошқача тарзда ўтказилишини тақиқлаган статутнинг мазмунини ҳам тасдиқлайди. Ернинг бундай тарзда ўтказилиши уни феодал оборотдан тўлиқ чиқарилишига олиб келган, чунки илгариги лорд ҳам, қирол ҳам, лорднинг меросхўри бўлмаган ҳолда, уни қайтарилишига умид қила олмаган.

Феодалларнинг ерга эгалик ҳуқуқларининг янада кенгайтиши Англия феодал ҳуқуқида ерга эркин эгаликнинг ўта истиқболли шакли - **estate in free simple**нинг ўрнатилишига олиб келган. Бу ўз кўлами бўйича мулкка яқин бўлган анча тўлиқ эгалик ҳуқуқини англатади.

Унинг хусусий мулкдан фарқи фақат шунда эдики, ерлар агар меросхўрлар бўлмаса, эгасиз бўлиб қолмаган, балки олдинги лордга ёки унинг қариндошига (ҳатто жуда узок қариндошига бўлса ҳам) ўтган⁷⁵. Кўчмас мулкларнинг ёки "қўриқланадиган ерлар"нинг ҳуқуқий ҳолати бошқача эди. Бундай ерлар мерос тариқасида фақат туғишган қариндошларга, қоида бўйича, катта ўғилга ўтказилиши мумкин эди. Ерга нисбатан қўриқланадиган ҳуқуқларни яратиш имконияти мерос ҳуқуқида чеклашлар белгиловчи 1285 йилги статут натижасида вужудга келган. Бу статутда "умумий ҳу-қуқ" билан ҳимоя қилинадиган оила мулки барча ҳолатларда кўчмас мулк бўлиб қолиши назарда тутилган эди. Бу мулкдан кредитор фойдасига қарз ундирилишига ҳам йўл қўйилмаган. Статутни яратувчилар бу билан мулк эгасининг ўз имениясини бутун ҳаёти давомида меросхўрлар зарарига сота олмаслигига ва оғир юк қилиб қўйилмаслигига ҳаракат қилганлар. Бироқ тез орада бу барча тақиқлар четлаб ўтила бошланади. Кўчмас мулкнинг эгаси именияга "оддий мулк" сифатида мурожаат қилиш имкониятини қўлга киритиш учун жуда қимматга тушадиган сохта жараёндан ўтиши лозим эди.

Эгалик ҳуқуқининг иккита бошқа шакллари: умрбод эгалик қилиш (*estate for life*) ва маълум муддат эгалик қилиш (*for years*)дан иборат эди. Кўчмас мулкка *for life* ҳуқуқи фақат мулкка эгалик қилиб турган шахснинг ҳаётлиги чоғидаги

⁷⁵ Бу ҳолда Англияда 1925 йилги Мулкчилик ҳақидаги қонун қабул қилингунга қадар сақланиб қолган.

муддатга эмас, балки учинчи шахсининг, масалан, хотинининг ҳаётлиги чоғидаги муддатга ҳам ўрнатилиши мумкин эди. Ерга нисбатан бундай ҳуқуқлар "умумий ҳуқуққа" маълум энг қадимий ҳуқуқлардан ҳисобланади. Ернинг for life эгаси for simple эгасига қараганда кам ҳуқуқларга эга бўлган, лекин унинг ҳуқуқлари for years эгаси ёки ерни ижарага олганларнинг ҳуқуқларига нисбатан кенгроқ эди. У фақат ернинг устига эмас, балки in free simple эгаси (мулкдор) сифатида унинг остидаги нарсаларга нисбатан ҳам ҳуқуқларга эга бўлган. Бироқ кўчмас мулк ижарачисига ўхшаб, у ерга келтирилган зарар учун жавоб берарди.

Ерларни ижарага олиш муддати қанчалик узоқ бўлмасин, ўрта аср юристлари асрлар давомида унинг реал мулк (real property) эканлиги, яъни реал даъво ёрдамида ҳуқуқи тикланишини тан олмасдилар. "Ҳақиқат ҳуқуқи" жуда кам ҳолларда ноқонуний ушлаб турилган ижарага олинган ерларнинг қайтарилишини талаб қиларди. Бунда ерларга ижара эгаллиги, гарчанд, тўғри маънода реал даъво объекти бўлмаса ҳам, аммо "суд орқали тортиб олиш ҳақида"ги (action of ejectment) махсус даъво билан тикланиши мумкин эди. Ижара ҳуқуқларининг нономал характери ҳаракатдаги, реал мулклар - chattels реал тушунчасини шунга мос нономал ифода этарди.

Ўрта асрлар инглиз ҳуқуқи рим ҳуқуқига (ёки ҳозирги ҳуқуққа) маълум бўлган кўринишдаги ерни гаровга қўйиш институтини билмайди.

Шунга қарамай, Англияда қарзни ундириш воситалари жуда эрта пайдо бўлган. XII асрдаёқ қарздор қарзини тўлаш эвазига ўз ерини кредиторга ишончга асосланган битим асосида ўтказиши мумкин эди. Бунда кредитор ер эгаси бўлиб қолган, лекин у ишончни бузмасдан, қарздор ўз мажбуриятларини бажаргандан сўнг унинг ерини қайтариши лозим эди.

Агар қарздор мажбуриятларини кўрсатилган муддатда бажармаса, кредиторнинг гаровга қўйилган ерга нисбатан эгалик ҳуқуқи шак-шубҳасиз бўлиб қолганди. Бунда кредиторнинг, ҳатто қарзни қоплашда гаровга қўйилган ердан олган даромадлари, гарчанд, бундай "ўлик гаров" черков томонидан "гуноҳ" сифатида танбеҳ қилинса ҳам, ҳисобга олинмаслиги мумкин эди.

XIII-XIV асрларда гаровга қўювчиларнинг ҳуқуқлари "умумий ҳуқуқ" судларида ҳимоя қилинарди. Бу судлар, агар

қарздор мажбуриятларини ўз муддатида бажармаса, ерлари қайтариб берилишини талаб қила бошлаганлар.

XVI асрда канцлер суди янада олға бориб, ерни гаровга қўйиб қарз олган ва уни кўрсатилган муддатда қайтариб бера олмаган қарздорлар учун имтиёзли муддат жорий этганди. Бунга кўра, гаровга қўйилган ашёнинг кредиторга тўла мулк қилиб ўтказилиши тўғрисидаги суднинг қарори чикқунга қадар, қарздор қарзини тўлаши ва гаровга қўйилган ерини "ҳаққоний сотиб олиши" мумкин эди.

Ашё ҳуқуқининг соф англизча институти - ишониб топширилган (ваколат берувчи) мулк (trust) институти мавжуд бўлган. Инглиз юристлари, айниқса Ф.Майтленд (1850-1906 йиллар), бу институт "инглизларнинг юриспруденция соҳасидаги буюк ва жуда аниқ ютуқлари" деб завқ-шавқ билан гапирадилар.

Ишониб топширилган мулк институтининг келиб чиқиши, шунингдек, феодал ер эгаллиги хусусиятлари билан ҳам боғлиқ. Бу хусусиятлар қаторига ерга меросхўрлар доирасининг қисқартирилиши ва ерларнинг черковларга, монастырларга, диний жамиятларга, айниқса, умуман ерга эгалик ҳуқуқига эга бўлмаган камбағаллашган жамиятларга сотишнинг чекланиши кабилар кирарди.

Мазкур институтнинг моҳияти шунда эдики бунда бир шахс ишониб топшириладиган мулкнинг эгаси (settler of trust) ўз мулкни бошқа шахсга - мулкни ишонган киши (trustee)га мулкни бошқариш ҳамда мулк эгаси сифатида бошқа шахснинг, фойда олувчининг (beneficiary) манфаатлари йўлида ёки бошқа мақсадларни, масалан, муҳтожларга ёрдам бериш мақсадини амалга ошириш учун ўтказди.

Ерларни бирор мақсад йўлида фойдаланиш учун ўтказилиши амалиёти XII асрдаёқ вужудга келган ва солиб юришлари даврида гуркираб ривожланган. Бу даврда ерлар ўғиллар вояга етгунига қадар ёки илгариги эгаси қайтиб келгунига қадар ишонч асосида қариндошларга ёки дўстларга берилган.

Қашшоқлашган монархлар дунёвий кишиларга ўз ерларини уларнинг манфаатлари йўлида фойдаланиш учун ўтказиб, нафақат, ҳуқуқий ва диний тақиқларни четлаб ўтганлар, балки катта бойликлар ҳам тўплаганлар. Фақат XV асрдан ишониб топширилган мулк канцлер судида ҳимоя қилинадиган бўлди, чунки эндиликда ишонч, адолат бузила

бошлаган эди. Шу вақтдан бошлаб ишониб топширилган мулк "умумий ҳуқуқ" билан ҳимоя қилинадиган мулк - legal ownershipдан фарқли ўлароқ, equitable ownership деб аталадиган бўлди.

Ишониб топширилган мулк институти биринчи марта 1375 йилги қонун билан мустақамланган. XV асрдаёқ кўп ер майдонлари кўчмас мулклар ишониб топширилган мулкка айланади. Генрих VIII инглиз черковини ислоҳ қилиш давомида черков ерларини мусодара қилди, лекин бунда шу нарсага дуч келдики, гарчанд, черков ва монастирлар йирик ер эгалари бўлсалар ҳам, расман ўз ерларининг эгалари бўлмаганлар.

Инглиз парламенти черков ерларини тортиб олиш мақсадида 1535 йилда "фойдаланиш ҳақида" деб номланган статут (statute of uses) чиқаради. Унга кўра, бир шахс мулкка бошқа шахснинг манфаатлари нуқтаи назаридан эгалик қилиб турган бўлса, мулк кимнинг манфаатлари йўлида фойдаланилса, ўша шахс амалда ернинг ҳақиқий эгаси деб тан олинган. Бу статут бир қанча вақт ишониб топширилган мулк институтининг тарқалишини тўхтатиб қўйди, лекин уни йўқотмади. Судлар "фойдаланишга нисбатан фойдаланиш ҳуқуқи" деган мураккаб конструкция ёрдамида статутни муваффақиятли равишда четлаб ўта бошладилар. Бу "иккиламчи фойдаланиш" канцлер суди томонидан ҳимоя қилинадиган труст, яъни том маънода ишониб топширилган мулк сифатида маълум бўлиб қолган.

Ишониб топширилган мулкчилик реформациядан кейин черков ер эгалигининг жуда чекланиши ва черков хайр-саховатининг деярли йўқолиб кетиши натижасида қайтадан кенг жонлана бошлаган.

1601 йилда қиролича Елизавета даврида, ҳатто, "хайр-эҳсондан фойдаланиш" ҳақида статут қабул қилинган. Бу статут асосида парламент махсус комиссиясининг олий вакили лавозими жорий этилади. Олий вакилнинг мажбуриятига муҳтожларга хайр-эҳсон қилинишини назорат қилиш ва шу билан боғлиқ суиистеъмолликларга чек қўйиш кабилар кирарди. Статутнинг преамбуласида хайр-эҳсон фаолиятининг анча кенг тарқалган ва тан олинган турлари санаб ўтилади. Булар: камбағалларга, заифларга, қарияларга, беморларга ва ярадор аскар ва матросларга, мактаб, коллеж ва университетларга ёрдам бериш; етимларни ўқитиш ва моддий таъ-

минлаш, ахлоқ тузатиш муассасаларига кўмаклашиш, ҳарбий асирларни сотиб олиш ва маҳкум этилганлар учун жарималар тўлаш ва бошқалардан иборат эди. Бу мақсадларнинг ноаниқ ва мунозарали белгилари суд амалиётида батафсил текширилган. Судлар "ижтимоий фойдалар" доктринасини ишлаб чиққанлар. Бунда жамиятга ҳеч қандай фойда келтирмайдиган барча хайр-эҳсонлар хусусий, яъни муҳтожларга ёрдам беришга мутлақо қарама-қарши иш деб топилган эди.

Мажбурият ҳуқуқи

Англияда инглиз-сакслар давридаёқ шартнома муносабатлари ривожлана бошлайди. Лекин лен, вассал қарамлик муносабатлари кенг тарқалганлиги муносабати билан бу даврда икки расман тенг ҳуқуқли томонларнинг битимини англатувчи шартнома тушунчаси ҳали вужудга келмаганди. Инэ ҳақиқатида сотувчининг маҳсулот сифати учун жавобгарлиги ҳақидаги даъвогар ва жавобгар ўртасидаги тортишувда қасамёд қабул қилиш ҳақидаги қоидаларни топиш мумкин. Бироқ булар кўпроқ шартнома муносабатларига эмас, балки маъмурий муносабатлар соҳасига тааллуқли эди.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, шартнома икки ва ундан ортиқ томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқарувчи мажбурий битим сифатида инглиз ҳуқуқида оддий битим - agreement тушунчасидан (масалан, дўстона хизмат ҳақидаги ва бошқалардан) фарқ қиларди. Шундай қилиб, инглиз ҳуқуқи бўйича ҳар қандай шартнома (contract) - битим, бироқ ҳар қандай битим (agreement) - шартнома эмас.

Юқорида айтилганлардан келиб чиқиб шуни таъкидлаш жоизки, шартнома икки ва ундан ортиқ томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини келтириб чиқарувчи мажбурий битим сифатида инглиз ҳуқуқида оддий битим - agreement тушунчасидан (масалан, дўстона хизмат ҳақидаги ва бошқалардан) фарқ қиларди. Шундай қилиб, инглиз ҳуқуқи бўйича ҳар қандай шартнома (contract) - битим, бироқ ҳар қандай битим (agreement) - шартнома эмас.

Англияда бозор муносабатларининг тараққий этиши билан мажбурият ҳуқуқи ҳам ривожланган. Деликтлар ва шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар "умумий ҳуқуқ" меъёрларининг узок вақт тадрижий ривожланиб бориши натижаси бўлди.

"Умумий ҳуқуқ" судларида ҳимоя қилинадиган даъволарнинг энг қадимги шаклларида бири "қарз ҳақида"ги даъво (action of debt) эди. Даъвонинг бу шаклини XII асрдаёқ Гленвилль эслатиб ўтганди. Гленвилль уни деликтлар қаторида, "ноҳақ ушлаб қолинган пул" ҳақидаги даъво сифатида кўриб чиқади. "Қарз ҳақида"ги даъвонинг асоси шартнома бўйича мажбурият эмас, балки ҳақиқатда олинган фойда бўлган. Шу сабабли бундай даъво жуда кам ҳолларда қўлланилиши мумкин эди.

Даъвонинг қадимги шаклларида яна бири «ҳисоб-китоб ҳақида»ги даъво (action of account) ҳисобланади. Унинг предмети жуда аниқ шаклда ифодаланган шартнома мажбурияти бўлиб, унга биноан бир томон бошқа томоннинг фойдасига маълум ҳаракат содир этиши лозим эди.

"Ҳисоб-китоб ҳақида" даъво дастлаб лорд билан манор бошқарувчиси ўртасидаги муносабатларда қўлланилиб, биронинг ишониб топширилган пулини ушлаб турган ва ундан қандай фойдаланганлиги ҳақида мулк эгасига ҳисоб бериши лозим бўлган шахснинг ҳисоб-китоби билан боғлиқ эди. Бундай даъво оқибатда савдо амалиётида, шерикчилик фаолиятида қўллана бошланади. Гленвилль бу даъвони "ноҳақ ушлаб қолинган пул" ҳақидаги деликтлар қаторида кўриб чиқиб, бунда ундан қарз, олди-сотди, ижарага бериш, юк ташиш ва бошқа ҳолларда фойдаланиш мумкинлигини асослайди. "Ҳисоб-китоб ҳақидаги" даъво орадан кўп ўтмай Эдуард I нинг 1267 ва 1285 йиллардаги статутларида ҳам мустаҳкамланган.

Ушбу даъвонинг қўлланиш доираси гўё анча кенг бўлиб кўринишига қарамай, инглиз шартнома ҳуқуқини унчалик бойитмайди.

Битимнинг мажбурий шартнома сифатида пайдо бўлиши XIII асрда "умумий ҳуқуқ" судларида бошқа даъво - "битим ҳақидаги" даъво (action of covenant)нинг тан олиниши билан боғлиқ. Бу даъвонинг мазмуни қарздорга битим билан ўрнатилган мажбуриятни, агар у муҳр билан мустаҳкамланган бўлса, бажариш талабидан иборат эди. Бу битим фақат "муҳр" билан тузилиш шаклига риоя қилинмаганда ва бу шаклнинг нуқсонлари бўлганда даъво ҳимояси ҳуқуқига эга эди. Лекин бунда энди ҳал қилувчи жиҳат (момент) томонлардан бирининг ноҳақ бўлиши эмас, ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқарадиган битимнинг тузилиш факти, маълум ҳаракат бўлиб қолган. Шундай қилиб, шартнома тузган шахслар учун унинг қонун кучига эга эканлигини келтириб чиқарадиган шартноманинг "муқаддаслиги" ҳақидаги шартнома ҳуқуқининг асосий тамойили келажакда тан олиниши йўлида яна бир қадам ташланган.

Бозор муносабатларининг ривожланиши битимлар, шартномалар тузилишининг расмийчилигини улоқтириб ташлаши муқаррар эди. Шунинг учун "умумий ҳуқуқ" судлари норасмий, оғзаки тузилган битимларга (келишувларга) ҳам ҳимоя тақдим қила бошлаганлар. XV асрда инглиз ҳуқуқида

шахс ва мулкни тажовузлардан ҳимоя қилиш мақсадига қаратилган "ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги (trespass) даъво"нинг хилма-хил турларидан бири "оғзаки битимларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги даъво" эди.

Бу даъволар Эдуард I даврида пайдо бўлиб, Вествазирлик статутларида мустаҳкамланган эди.

"Хуқуқбузарлик тўғрисида"ги даъвонинг ҳам қўлланиш доираси унчалик кенг эмасди, чунки даставвал қарздорнинг айби исбот қилиниши талаб этиларди. Бундай даъволар, масалан, туҳмат натижасида келтирилган зарарни ундириш учун қўлланилганлиги тасодифий эмас.

XV асрда бундай даъво учун энди айбни исботлашни талаб қилиш шарти бекор қилинган ва ҳуқуқбузарликлар ҳақидаги даъволар (trespass on the case) даъвогарга зарар келтирилган барча ҳолатларда қўлланиладиган бўлган. Ҳатто, жавобгар томонидан "лозим даражадаги ғамхўрлик"нинг йўқлиги ёки оддий эҳтиётсизликка йўл қўйилганлиги оқибатида келиб чиққан мулкий йўқотишлар бўйича ҳам даъволар "ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги даъво" сифатида судда ҳимоя қилинарди.

Шартнома ҳуқуқининг янада ривожланиши "ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво" (action of assumpsit)нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. "Ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъволар" дастлаб барча норасмий битимларни эмас, балки фақат томонлардан бирининг шартнома шартларини бажармаслиги натижасида зарар етказилган бўлса, ана шундай норасмий битимларнигина ҳимоя қиларди. Бунда келажакда бажарилиши лозим бўлган шартномаларга ҳеч қандай ҳимоя берилмасди. Бироқ зарарни томонлардан бири келтириши мумкин бўлган, масалан, шартномани бажаришни кутиб, у қандайдир ҳаракатлар қилган. "Умумий ҳуқуқ" судлари мазкур ҳолатни ҳам ҳисобга ола бориб, бундай шартномани ҳимоя қилишга қаратилган ваъданинг бузилиши фактининг ўзи учун жавобгарликни кучайтириш йўли билан "ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво"ларнинг қўлланиш доирасини кенгайтирган эдилар. "Ўзига қабул қилиб олиш тўғрисидаги даъво"нинг бундай тарзда бир шаклдан бошқа шаклга ўтиши 1589 йилда "Уокерга қарши Стенгборо" иши юзасидан бўлиб ўтган судда мустаҳкамланганди. Бу шартнома ҳуқуқининг ривожланишида муҳим қадам эди. Ушбу суднинг қарорида "Ваъда ўрнига берилган ваъда даъво асоси

бўлиши мумкин", - деб эълон қилинганди. Шартнома, шу тариқа, ўзининг деликт келиб чиқишидан "ковлаб" олинган. Эндиликда ваъда бериш орқали ўзига олган мажбуриятни бажармаган шахс жабрланувчи томонга келтирилган барча зарар учун жавоб бериши лозим эди.

Аста-секин "умумий ҳуқуқ" судлари ҳар қандай норасмий шартномани тан олиш шарти сифатида "қарши қаноатлантириш" доктринасини ишлаб чиққан. Бу вақтга келиб инглиз судлари ярим шартнома характериға эға бўлган фақат бир томонлама битимлар (масалан, ҳадя) билан боғлиқ баъзи даъволарни қўллашда энди анча катта тажрибаға эға эдилар. Шартнома ҳуқуқининг ривожланиши йўлидаги муҳим босқич шартноманинг тузилиши шартлари тўғрисидаги қонданинг пайдо бўлиши эди. Бунга кўра, ҳар қандай шартнома ё "муҳр билан" ёзма шаклда тузилган бўлиши ёки қарздор томонидан олинадиган шартнома билан боғлиқ маълум фойдада ёки кредиторға келтирилган зарарда ифодаланадиган "қарши қаноатлантириш"ни назарда тутиши лозим эди.

Инглиз шартнома ҳуқуқининг ривожланишиға бозор муносабатларининг ривожланиши билан боғлиқ қатор муҳим ҳуқуқий масалаларни ҳал этишда савдо судлари тажрибасига таянган ва "умумий ҳуқуқ" судларини ортда қолдирган қироллик қонунлари ҳам ўз ҳиссасини қўшган.

Англияда қарзни тўламаслик муаммоси жуда қадимдан қироллик кафиллиги институтининг қўлланилишиға олиб келганди. Бу институт қиролнинг кредиторлардан ўз яқинларига қарз беришини илтимос қилиб ёзган очиқ хатларида ўз ифодасини топган. Қарз ундиришнинг амалий усулларини излаб топишға қаратилган ҳаракатлар 1283 йилда "Савдогарлар ҳақида"ги махсус статутнинг чиқарилишиға олиб келди. Унга кўра, кредитор товар, пул ва бошқа нарсаларни шаҳар мэри иштирокида қарзға бера оларди. Бунда қарз мажбурияти шаҳар протоколларида қайд этиларди. Агар қарздор қарзини тўламаса, мэр ҳеч қандай суд қарорисиз қарздор мулкнинг қарз суммасига мос қисмини кредиторға ўтказилишини буюриши мумкин эди.

1285 йилда "Савдогарлар ҳақида" иккинчи статут чиқарилади. Унга асосан, қарзни тўлаш муддатини ўтказиб юборган қарздор қамокқа олинарди. Қарздор уч ой ичида ўз мол-мулкни сотиши ва қарзини тўлаши лозим эди. Агар у бундай қилмаса, шерифға тегишлигича суд буйруғи билан мулк-

ни "сотувдан қутқариб қолиш" ва кредиторга қарзни қайтариш буюрилган.

Оқибатда XVI асрда махсус қонун билан қарзини тўлашга қурби етмайдиган қарздорнинг мулкани унинг кредиторлари ўртасида мутаносиб равишда тақсимланишига мажбурловчи санкциялар жорий этилди. Агар у илгари фақат савдо судларида савдогарларга нисбатан қўлланилган бўлса, XVI асрдан бошлаб эса барча қарздорларга нисбатан қўллана бошланганди. 1571 йилги қонун кредиторларга, ҳатто қарздорнинг қарзини тўлашга қодир эмас (банкротга учраган), деб эълон қилиниши процедураси (расмий маросими)га мурожаат қилмай, унинг "тўлов муддатини кечиктириш, кредиторларга тўсиқлар яратиш ва уларни алдаш мақсадида қилинган мулкий тасарруфларини бекор қилиш"га ижозат берди.

Судьялар бу қонунни кенг миқёсда шарҳлаб, қатор ҳолларда қарздорларнинг ўз мулкидан кредиторлар зарарига ҳеч қандай тўсиқларсиз тасарруф этиш имкониятини қирқиб қўйиш мақсадида, ҳатто "алдаш ниятини" исботловчи далилларни талаб қилмай қўяди. Шундан кейин, 1585 йилги статут билан ерни унинг кейинги эгаси, шу жумладан, кредитор зарарига ихтиёрий, тўловларсиз ўтказилиши тақиқланади. Бу статут судларда жуда қатъий ва аниқ талқин қилинади.

"Ҳуқуқбузарлик тўғрисида"ги (trespass) даъво фелонияда (оғир жиноят содир этишликда) айблаш бўйича даъвога муқобил даъво сифатида кўчмас мулкка, ҳаракатдаги ашёларга ёки шахсга қасддан куч ишлатиб, ва бевосита етказилган зарарни ундиришда қўлланилган. Ўз навбатида trespass даъво зўрлик ишлатмай етказиладиган зарардан ҳимоя қилишни ҳам назарда тутади. Бунда зарар тўғридан-тўғри етказилганми ёки зарар етказилганлиги кейинчалик маълум бўлиб қолганми ёхуд у ўша вақтнинг ўзида маълум бўлганми, қатъи назар, барча ҳолда ҳам trespass on the case учун асос бўларди.

Бундан ташқари, мулкка эгалик қилишга озгина бўлсада халақит қилиш, бунда мулк эгаси реал зарар кўрадими ёки йўқми қатъи назар, "эгаликни бузиш ҳақида"ги trespass даъвосининг қўлланишига асос бўлган.

Никоҳ ва оила ҳуқуқи Англияда феодал никоҳ-оила ҳуқуқи маълум даражада феодал ер эгалигини қўриқлаш ва ҳимоя қилиш манфаатлари билан белгиланган. У каноник ҳуқуқнинг кучли таъсири остида бўлган.

Каноник ҳуқуқнинг қатор жуда муҳим меъёрлари, масалан, никоҳнинг черков шакли, икки хотинликнинг тақиқланиши сингарилар бевосита қонун билан мустаҳкамлаб қўйилганди. Жумладан, 1606 йилги статут икки хотинликни фелония (оғир жиноят) сафига қўшган эди.

Ўрта асрларда инглиз оиласи патриархал характерга эга эди. Эрга теккан аёлнинг - хотиннинг ҳуқуқий ҳолати жуда чекланганди. Унинг ҳаракатдаги мулклари эрининг тўлиқ ихтиёрига ўтган, кўчмас мулкларига нисбатан эса эрнинг бошқаруви ўрнатилган эди. Эрга теккан аёл мустақил равишда шартнома туза олмас, судда ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиб чиқа олмас эди.

Шуни айтиш жоизки, тегишлича одат ҳуқуқи меъёрлари ҳаракатда бўлган дехқонлар, ҳунармандлар ва савдогарларнинг оилаларида эрга теккан аёллар нисбатан каттароқ ҳуқуқий лаёқатга, хусусан, ўз мулкларини бошқариш, шартномалар тузиш, савдо билан шуғулланиш ҳуқуқларига эга бўлганлар.

Инглиз-саксларнинг одат ҳуқуқи ажралишни тан олган. Ажралиш ёки эрининг ўлими натижасида оиладан кетаётган аёл оила мулкидан (ҳаракатдаги мулкдан, чорвадан, пулдан) ўз ҳиссасини оларди. Каноник ҳуқуқ, маълумки, ажралишга йўл қўймасди. У фақат маълум ҳолларда эр-хотиннинг алоҳида яшاشига "столи ва тўшагининг ажратилишига" рухсат берарди.

Камдан-кам ҳолларда ажралишга рим папаси томонидан, оқибатда парламент томонидан рухсат этилиши мумкин эди. Маълумки, Генрих VIII га ажралишни папа томонидан рад қилиниши оқибатда инглиз тахтининг рим курияси билан алоқаси тўлиқ узилишига ва инглиз черкови устидан унинг устунлиги ўрнатилишига бевосита сабаб бўлганди.

Никоҳсиз туғилган болалар фақат католик черков томонидан эмас, балки баронлар томонидан ҳам тан олинмаган. Черковнинг никоҳсиз туғилган болаларни келажакда уларнинг ота-оналарини никоҳдан ўтказишни назарда тутиб қонунийлаштиришга қилган уринишлари баронларнинг қаттиқ қаршилигига дуч келган. Бу, албатта, феодал ер эгаликлари-нинг қаттиқ қўриқланиши билан боғлиқ эди. Негаки, никоҳсиз туғилган болалар қонунлаштириладиган бўлса, бу мерос-хўрлар доирасининг кенгайишига олиб келарди. 1235 йилги

Мертон статути никоҳсиз туғилган болаларнинг қонуний-лаштирилишини тўғридан-тўғри тақиқлаган.

Мерос ҳуқуқи Ўрта асрларда Англияда мерос қолдиришнинг қандайдир ягона тизими мавжуд эмас эди. Реал мулкнинг мерос бўйича ўтишини махсус, секин алмашинадиган тартиби шахсий мулкнинг мерос бўлиб ўтишидан фарқ қилган. "Умумий ҳуқуқ" васият бўйича меросни назарда тутмайди. Васият амалда ишониб топширилган мулк институти билан бирга жорий этилганди. Вақт ўтиши билан ишониб топширилган мулк вояга етмаганлар томонидан қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам мерос қилиб олиниши тартибини белгилайдиган бўлди, чунки ҳар икки ҳолда ҳам уларнинг мулкни бошқариш учун мулк ишониб топширилладиган шахсни тайинлаш талаб этиларди.

1540 йилда биринчи марта қўчмас мулкни васият асосида ҳеч қандай тўсқинликсиз, агар у "ман этилган" бўлмаса, тасарруф қилишга рухсат берилган. Лекин бунда васият бўйича мерос олганларга мерос олмаган болаларни моддий таъминлаш мажбурияти юкланган. Зеро, бундай мажбуриятларни амалга ошириш учун "умумий судлар" тегишлича қурол-воситага эга бўлмаганлиги сабабли бу низоларни кўриш канцлер судига ўтган.

Васият қолдирмаган шахснинг ҳаракатдаги мулкларига дастлабки даъво қилиш ҳуқуқи бева қолган хотинга (агар эри ўлса) ёки эрга (агар хотини ўлса) тегишли эди. Бу институт инглиз ҳуқуқида *curtesy* - "илтифот" деган ном олган.

Жиноят ҳуқуқи Англияда ўрта асрлар жиноят ҳуқуқи меъёрлари маълум даражада суд амалиёти билан яратилган. Жиноий статут ҳуқуқи жиноят ҳуқуқининг бошқа манбалари орасида "умумий ҳуқуқ"нинг тегишли меъёрларини тўлиқ ёки биров ўзгартирилган кўринишда акс эттиришдан бошқа нарса эмас эди. Бунда қийинчиликлар шундан ҳам келиб чиқардики, жиноят ва фуқаролик ҳуқуқ-бузарлиги бир-биридан кўпроқ ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатлари табиати бўйича ажратиларди. Айнан битта хатти-ҳаракат ҳам фуқаролик, ҳам жиноий ҳуқуқбузарлик бўлиши мумкин эди, чунки ҳуқуқ юқорида кўрсатилганидек, даъвонинг ҳар иккала шаклига ва унга мос равишда фуқаролик (маълум ҳуқуқларнинг тасдиқланиши ёки тикланишига қаратилган) ёки жиноий (ҳуқуқбузарлик хатти-ҳаракатини содир

этганлик учун ҳуқуқбузарни жазолашдан иборат ўз объектига эга бўлган) жараёнига йўл қўйган.

Инглиз жиноят ҳуқуқи "умумий қисм"га тааллуқли меъёрлар мажмуига эга бўлмаган. XII асрга қадар ҳуқуқда объектив жавобгарлик ҳақидаги тасаввур ҳукмронлик қиларди. Узоқ вақтгача инглиз жиноят тушунчаси асосан жинойий хатти-ҳаракатлар (одам ўлдириш, босқинчилик, болаларни ўғирлаш, аёлларни зўрлаш, тунда девор, эшик ва бошқаларни бузиб ўғирлик қилиш)га тааллуқли бўлган, бироқ жинойий ҳаракатсизликка дахлдор бўлмаган. Юқорида зикр этилган барча жинойий хатти-ҳаракатлар ёмон ният (malice)ни қўзлаган.

XII асрнинг бошидан рим ва каноник ҳуқуқи таъсири остида жавобгарлик асоси сифатида айбнинг мавжудлиги ҳақидаги қарашлар тасдиқлана бошлаган. Биринчи марта марҳум Августин таълимотидан ўзлаштириб олинган «ҳаракат айбдор қилади, агар ирода айбдор бўлмаса» деган тамойил 1118 йилда Генрих I нинг қонунида ўз аксини топган. XIII асрда айбнинг шаклларини тушунишда инглиз ҳуқуқшуносларининг таълимотлари, асарлари жуда катта таъсир ўтказган. Масалан, Брактон қасддан ва эҳтиётсизликдан одам ўлдириш тушунчаларини талқин қилиб, "агар одам ўлдирган киши тақиқланган иш билан шугулланиб, одам ўлдириш содир этса", ҳатто унинг айби бўлмаса ҳам "жавобгарлик келиб чиқади", деб қўрсатади. У бунда қилмишга ўзи жавоб бера олишлик тўғрисидаги диний-ахлоқий таълимотнинг: "Ноқонуний иш билан шугулланган киши зиммасига жиноятдан келиб чиққан барча жавобгарлик юклатилади" деган қарашига асосланган. XIII асрда, ҳатто, тасодифан бировни ўлдириб қўйган одам ҳам қиролнинг афв этишига муҳтож эди. Одам ўлдириш қуроли ҳамма ҳолатларда мусодара қилинган. У сотилган ва бундан тушган пуллар марҳумнинг тинч ётган жонини "сақлаш учун" хайрли мақсадларга сарф қилинган.

Оддий тасодиф ва жинойий эҳтиётсизлик ўртасидаги фарқ ҳақидаги таълимотларнинг ривожланишига Кокнинг "ажойиб, хайратда қолдирадиган таълимоти" муҳим ҳисса қўшган. "Агар кимдир, - дейди Кок - ёввойи қушни отса... ва уни отган кишининг ҳеч қандай ёмон ниятисиз у ўқ нарида турган бирор кишига тегса - бу тасодиф, негаки ёввойи қушни отиш қонунийдир..., бироқ у бошқа бировга тегишли хўрозни... ёки қандайдир қўлга ўргатилган қушни отса, бундай ҳол-

да содир этилган тасодифий одам ўлдириш - чиндан ҳам оғир (murder), негаки ҳаракат ноқонуний бўлган"⁷⁶.

XIV асрнинг бошидан Англия ҳуқуқида "ақли заиф ёки ақли норасо киши жиноят учун жавоб бермайди" деган тамойил қаттиқ ўрнатилган. Шахсга қарши қаратилган жиноятларда ўзини ўзи мудофаа қилиш ҳолларида жавобгарлик келиб чиқмаган. Суд амалиётида ишлаб чиқилган иштирокчилик ҳақидаги таълимот - "кимда-ким биров орқали жиноят содир этса, буни унинг ўзи қилган ҳисобланади" деган тамойилдан келиб чиққан. Иштирокчилар айбининг оғирлик даражасига кўпинча, иштирокчи жиноят содир этилишидан олдин ҳаракат қилганми ёки ундан кейинми, шунга қараб белгиланган. Агар иштирокчи жиноят содир этилишидан олдин, масалан, далолат қилиш шаклида унда иштирок этса, у жиноятнинг - "бош ижрочиси"га тенг даражада жавобгарликка тортилган. Агар иштирокчи жиноят содир этилгандан кейин унда иштирок этса, масалан, ўғирланган буюмларни била туриб уйида яширса, жиноятнинг бошқа иштирокчиларини жавобгарликдан қочишига ёрдамлашса ва шу каби ҳаракатлар содир этган бўлса, унга енгилроқ жазо берилган. Иштирокчилик тушунчаси билан бирга "жиноятнинг турли даражаси ҳақида"ги таълимот ҳам яратилган. Бунга кўра, иштирокчиларнинг қуйидаги тоифалари: 1) жиноят содир этган "жиноятнинг биринчи даражали асосий иштирокчиси"; 2) жиноятни содир этишда бевосита қатнашмаган, лекин жиноят содир этилган жойда ҳозир бўлган "жиноятнинг иккинчи даражали асосий иштирокчиси" ва 3) жиноят содир этилишидан олдин жиноятчига маслаҳатлар бериш йўли билан ёрдамлашган ва жиноятнинг содир этилишига тўсқинлик қилмаган "қўшимча иштирокчиси" айб даражасига қараб бир-биридан фарқ қилинган.

Ўрта асрлар жиноят ҳуқуқида барча жиноятларни анъанавий тарзда қуйидагича уч гуруҳга: хиёнат (treason), фелония (felony) ва мисдиминор (misdemeanour)га бўлиш вужудга келган. Жиноятларнинг бошқача гуруҳлаштирилиши ҳам мавжуд бўлиб, у соф жараёнга оид характерга эга эди. Бунга айблов ҳужжати билан таъқиб қилинадиган (pleas of the Crown ёки indictable offences) ва қасамхўрлар судида кў-

⁷⁶ Қаранг: История государства и права зарубежных стран. Част 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. - М.: Издательство Норма, 1998. - 153-бет.

риладиган жиноятлар ҳамда умумий тартибда кўриладиган (summary conviction) кам аҳамиятли ҳуқуқбузарликлар (petty offences)га қараб гуруҳлаштирилган.

Дастлаб XIII асрда **фелония** тушунчаси пайдо бўлган. Англия жиноят ҳуқуқида ўлим жазоси билан бир қаторда мулкни мусодара қилиш назарда тутилган барча жиноятлар фелония деб аталган⁷⁷. Айнан felony деган иборанинг лугавий маъноси ҳам шундан дарак беради, яъни бу ибора fee - феодал эгалик ва lon - баҳо деган сўзларнинг бирикмасидан келиб чиққан.

Фелониялар қаторига оғир ҳолатларда одам ўлдириш (murder), оддий одам ўлдириш (manslaughter), фелония содир этиш мақсадида бировнинг уйига кечаси зўрлик билан бостириб кириш (burglary), мол-мулкни ўғирлаш (larceny) ва бошқа шу каби оғир жиноятлар ҳам кирган. Энг оғир жиноят хиёнат (treason) ҳисобланган. У XIV асрда бошқа жиноятлардан алоҳида ажратилган. Бу жиноятнинг номи французча trahir ва лотинча tradere деган сўзлардан келиб чиққан ва хиёнаткорона сотқинлик хатти-ҳаракатини англатган. Хиёнат "умумий ҳуқуқ" бўйича ёки фуқаролар томонидан қиролга содиқлик бурчини бузиш (буюк хиёнат - high treason) орқали ёки тобе кишининг ўз хўжайинига содиқлик бурчини бузиш (кичик хиёнат - petty treason) йўли билан содир этилиши мумкин эди. Бу ҳолда фақат юқори турган шахснинг ўлдирилиши, масалан, вассал томонидан ўз сеньорининг ўлдирилиши, хотин томонидан эрнинг ёки руҳоний томонидан - ўз епископининг ўлдирилиши хиёнат деб тан олинганди.

"Буюк хиёнат"да айблаш кучли қирол ҳокимиятининг қўлидаги ўз душманлари, баронлар ва бўйсунмаган руҳонийлар билан курашда кенг фойдаланиладиган қудратли қурол бўлган. Хусусан, руҳонийларга қарши курашда бундай айблов, айниқса, амалий натижа берган, зеро, бундай ҳолда черков вакиллари "диний унвонга эга бўлиш имтиёзларидан", яъни улар устидан кўзгатилган ишларни черков судларида кўрилиши ҳуқуқидан маҳрум бўлганлар. Шу тариқа руҳонийлар ҳам черков судларининг ўлим жазоси қўллашни истисно қилувчи қонидасидан ("черков қон тўкиши мумкин

⁷⁷ Фелония турига оид жиноят содир этганлик учун мол-мулкнинг мусодара қилиниши фақат XIX асрга келиб бекор қилинган.

эмас") ўз ҳаётларини сақлаб қолишда фойдалана олмайдиган бўлганлар.

Қирол "буюк хиёнат"да айблашдан моддий жиҳатдан ҳам манфаатдор эди. Чунки "буюк хиёнат" учун маҳкум этилган феодал ўзининг ер эгалигидан маҳрум бўларди ва бу ер у қатл этилганидан сўнг меросхўрларга эмас, балки тўғридан-тўғри қиролга ўтарди.

Шу муносабат билан хиёнат тушунчаси қироллик судларида барча чоралар билан кенгайиб борган. Бундан ўша вақтдаги инглиз парламенти ҳам четда қолмади. Парламент ўзгариб турувчи сиёсий вазиятдан келиб чиқиб, "қиролга содиқлик бурчини бузиш" билан умуман алоқаси йўқ бўлган хатти-ҳаракатларни ҳам "буюк хиёнат" қаторига қўювчи статутлар чиқара бошлади. Масалан, парламент дастлаб Генрих VIII нинг кўпдан-кўп никоҳларидан бирини ноқонуний никоҳ сифатида қоралаган бўлса, кейинчалик уни қонуний деб тан олган эди.

Юқоридаги суиистеъмомликлар феодалларнинг норозилигини келтириб чиқарган. Улар бир неча марта ушбу суиистеъмомликларга чек қўйишга ҳаракат қилганлар. Лекин фақат 1351 йилга келиб Эдуард III томонидан хиёнатни маълум чегарада шарҳлашни назарда тутувчи статут қабул қилинган. Э.Жокнинг таъкидлашича, "1351 йилги статут умумий ҳуқуқ қондасини ўзгартирмади, балки фақат унга қонун ифодасини берди".

"Буюк хиёнат" тушунчасига қиролни, унинг хотинини ёки уларнинг катта ўғлини ва меросхўрини ўлдиришга қасд қилиш; қиролнинг хотинини, унинг эрга тегмаган катта қизининг ёки катта ўғли ва меросхўри хотинининг номусига тегиш (бунда хотиннинг розилиги бўлганда ҳам барибир бу хатти-ҳаракат "буюк хиёнат" сифатида кўрилган⁷⁸); қиролга қарши уруш олиб бориш; қиролнинг душмани томонига ўтиш; канцлерни, бош хазинабонни ёки қироллик судьясини ўлдириш киритилган.

Бу рўйхат «умумий ҳуқуқ»қа маълум бўлган давлат хавфсизлигига қарши бошқа жинойятлар: исёнга чақириш (sedition), тартибсизликлар келтириб чиқариш мақсадларида ноқонуний оломон тўплаш (riot), шунингдек, икки ёки ундан

⁷⁸ Масалан, Генрих VIII нинг иккинчи хотини Анна Болейн худди шундай асосда қатл этилган эди.

ортиқ шахсларнинг қонунга хилоф ниятларда тил бириктириш (conspiracy) жиноятлари билан тўлдирилган. "Тил бириктириш" тушунчаси аниқ ишлаб чиқилмаган эди. Бу ҳолат ундан мавжуд режимга қарши ҳар қандай шаклдаги норозиликларга нисбатан кенг фойдаланиш имконини берган. Масалан, хусусий деликтлар (tort)га ёки ҳатто "жамият учун зарarli" деб ҳисобланган фуқаролик ҳуқуқбузарлигига - шартномаларни бузишга нисбатан ҳам "тил бириктириш" сифатида қаралиши мумкин эди.

Мисдиминор илгари фуқаролик тартибда етказилган зарарнинг ундирилишига олиб келувчи ҳуқуқбузарликлардан аста-секин ривожланади. Вақт ўтиши билан бу гуруҳга фирибгарлик, қалбаки ҳужжатлар тайёрлаш, сохта нарсалар ясаш каби жиддий жиноятларнинг киритилиши билан фелония ва мисдиминор ўртасидаги қатъий чегаралар йўқолиб борди. Бунга жиноят содир этилганда у ёки бу шаклдаги даъвои танлаш имконияти ҳам кўмаклашган. Фелония ҳақидаги даъво қаноатлантирилган ҳолда, масалан, баданга шикаст етказганда жиноятчи ҳаёти билан жавоб берган, агар жабрланувчи ҳуқуқлари бузилгани ҳақида даъво қилса, унда бу жиноят мисдиминорга тааллуқли бўлган ва жиноятчига турма ёки жарима жазоси назарда тутилган.

Мулкий жиноятлар орасида, аввало, бировнинг уйига ўт қўйиш ва зўрлик билан бостириб кириш анча оғир жиноятлар сифатида тан олинган. Бу фелонияларнинг ажратилиши инглизларнинг уйга зарар етказилишидан қўриқланадиган қалъа (менинг уйим - менинг қалъам) сифатида муқаддас деб қарашлари билан боғлиқ эди. Шу муносабат билан, ҳатто, жуда эскирган, омонат уйга ўт қўйган жиноятчининг ўзи ҳам ёқиб юбориларди.

Ўғрилиқ (larceny) жиноятини Брактон ўзига хос тарзда тушунтириб беради. У бу тушунчани оддий ўғрилиқ сифатида эмас, балки анча кенгроқ маънода таърифлайди. Брактон ўғрилиқни "мулкдорнинг иродасига қарши бировнинг мулкига ёвуз ният билан, бу мулкни ўзиники қилиб олиш нияти билан мурожаат қилиши» деб тушунтиради. Эдуард I даврида ҳар қандай ўғрилиқ фелония сифатида ўлим жазоси билан таъқиб этилган. Бироқ Эдуард III даврида (XIV асрда), ҳатто майда ўғрилиқни фелонияга киритилиши қатъий норозиликлар келтириб чиқара бошлайди. Шунинг учун "кичик ўғри-

лик" (ўғриланган мулкнинг қиймати 12 пенсдан кам бўлган ўғрилик) фелонияга эмас, мисдиминорга тааллуқли қилинган.

Мутлақ монархия даврида Англияда оч-яланғочлар, дайдилар ва тиланчиларга қарши бир қанча қонунлар қабул қилинади. Улардан биринчиси 1495 йилдаги "Дайди ва тиланчиларга қарши" қонун эди. Шу қонуннинг биринчи моддаси шериф ва мэрларга мана шундай кишиларни излаб топиб, биринчи марта оёғига кунда уриб уч суткага, иккинчи марта олти суткага қамаш кўрсатилган.

Генрих VIII ва Елизавета I даврида кўплаб мана шундай қонунлар чиқарилдики, улар тиланчилар ва дайдиларга нисбатан оғир жазолар белгилаганликлари билан тавсифланади. 1530 йилдаги қонунга кўра, шундай кишилар биринчи марта қонга ботириб урилган, иккинчи марта қулоғи қирқилган, учинчи маротада эса қатл этилган. Бундай қонунчилик Англия тарихида "**Қонли қонунчилик**" номини олди.

Жазоларнинг мақсадлари инглиз феодал ҳуқуқи ривожланишининг алоҳида босқичларида ўзгариб турган. Дастлаб жазонинг асосий мақсади жабрланувчи ва унинг қариндошларини етказилган зарарни ундириш билан қаноатлантириш бўлган бўлса, кейинчалик қайта жиноят содир этилишининг олдини олиш учун қўрқитиш бўлиб қолган. Кейинги мақсадда жуда оғир жазо турларидан, масалан, тирик тандан ичак-чавоқларни суғуриб олиш, ўлгунча дарра билан савалаш ва бошқа шу кабилардан кенг фойдаланилган. XVII асрда Англияда 50 га яқин жиноятлар учун ўлим жазоси белгиланган эди. Ўлим жазоси турли шаклларда амалга оширилган. Уларнинг ичида ўтда куйдириш, осиб ўлдириш, тўрт бўлакка бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш жазолари кенг қўлланган. Қироллик тинчлигини бузганлик учун, черковда одам ўлдирганлик учун, ўз хўжайинини ўлдирганлик учун ва турли ўғриликлар содир этганлик учун ўлим жазоси назарда тутилган. Тан жазолари жуда хилма-хил жиноятлар учун қўлланилган. Бундай жазоларга қўлларини, қулоқларини, бурнини ва бошқа тана аъзоларини кесиш кабилар кирган. Жазолардан яна бир тури тамға босиш жазоси бўлиб, у асосан жиноятчини шарманда қилиш мақсадини кўзлаган. Лекин, ўрта асрлар инглиз жиноят ҳуқуқида энг кўп тарқалган жазо - жарима бўлган. Булардан ташқари хукмрон табақа учун рўзага амал қилиш жазоси ҳам қўл-

ланган. (Рўза христианларда: гўштли, сутли, тухумли таомларни ейиш ман қилинган кунлар).

Суд жараёни Инглиз-сакслар давлатининг дастлабки даврида суд текшируви жабрланувчи ёки унинг қариндошлари ташаббуси билан бошланган. Давлат ва унинг органлари кучайиши билан таъқиб қилиш функцияси уларга ўтган.

XII-XIII асрларда суд жараёни айблов характериға эға бўлган, яъни ишларнинг юритилиши ҳақида томонларнинг ўзлари жон куйдирганлар. XIII асрда ҳали "худо суди" - ордалиялар мавжуд эди. Амалий далиллардан бири қасам ҳисобланган, уни бузиш жиноий жазо келтириб чиқарган. Бундан буён тортишув-айблов суд жараёни "умумий ҳуқуқ" судларида фуқаролик ишлари бўйича ҳам, жиноий ишлар бўйича ҳам ҳукмрон бўлиб қолган. Ишнинг бевосита судьялар томонидан тергов қилиниши канцлер судларида ва черков судларида амалға оширилган. Бироқ маълум ҳолатларда "умумий ҳуқуқ" судларида ҳам қийноқлар қўлланилган. Агар айбланувчи ўзини айбдор деб тан олса, у дарҳол жазоға тортилган. Агар "индамай турса", у "ғазабдан" индамайпими ёки уни "худо урганми"- шулар аниқланган.

"Умумий ҳуқуқ" хиёнат ва мисдиминорлар ҳақидаги ишлар бўйича сукут сақлаш - айбға иқрор бўлиш деган презумпциядан⁷⁹ келиб чиққан. Фелонияда айблашға индамай турган шахс қийноққа солинган. Уни темир плитаға ётқизганлар ва очликда қийнаганлар. Кўпчилик қийноқ остида ўлиб кетишни афзал кўрган, негаки улар маҳкум этилмасдан ўлиш орқали ўз мол-мулкларининг мусодара қилинишидан сақлаб қолганлар. Аслини олганда, дастлабки тергов бўлмаган. Оилавий ишларни кўрувчи черков судлари (1857 йилға қадар) текширувчилар хизматидан фойдаланганлар. Бундай текширувчилар далилларни текширганлар ва фактларни аниқлаганлар. Уларнинг хулосалари иш бўйича суд қарорининг асоси бўларди. "Умумий ҳуқуқ" судларида далиллар томонларнинг ўзлари тарафидан йиғилган. XV асрнинг охирида айблов материалларининг ишончилигини текшириш мақсадида айбловчи қасамхўрлар деб номланадиган махсус жюрилар чақирила бошланган. Агар улар айблаш учун далиллар

⁷⁹ Презумпция - эҳтимолликка ёки тахминға асосланган фараз; юридик фактнинг акси тасдиқланмагунча, шу фактни юридик тўғри деб топиш.

етарли деб ҳисобласалар, унда айблов ҳақидаги ҳужжатни тузиб, ҳимоя важларини эшитмай, ишни "кичик жюри" судига ўтказарди. Бундай текширувни муросага келтирувчи судья ҳам ўтказиши мумкин эди. Қизиғи, ёлгон кўрсатма бериш ҳар доим ҳам инглиз судларида жиноят деб ҳисобланавермаган. Ҳатто черков судлари, ишончни бузиш ҳақидаги ишлар уларнинг ваколатига киради деб ҳисобласалар ҳам ёлгон гувоҳлик беришни ўзларининг эътиборларидан четда қолдирганлар. 1540 йилги қонун гувоҳларни сотиб олишга қарши жарима жорий этган. 1562 йилдан эса ёлгон гувоҳлик бериш фуқаролик тартибида жарима билан жазоланадиган бўлди. "Юлдуз палатаси" ёлгон гувоҳлик беришни "судда ёлгон кўрсатмалар бериш" шаклидаги жиноят сифатида тан олган.

Томонлар ўз далилларини тўлиқ тақдим этганларидан кейин судья иш ҳолатларини умумлаштириши ва иш бўйича ҳуқуқий масалаларни кўрсатиб қасамхўрларга маслаҳат бериши, қасамхўрлар суди бир овоздан айбдорнинг айбдорлиги ёки айбдор эмаслиги ҳақида вердикт чиқаришлари лозим эди. Суд жараёни, "Юлдуз палатаси"даги жараёни истисно қилганда, очиқ характерга эга эди. Англияда суд жараёнининг айблов характериға эга бўлганлиги муносабати билан бу ерда махсус мансабдор шахслар томонидан тақдим қилинадиган давлат айбловчи институти ривожланмаган. XIII асрдан профессионал ҳуқуқ ҳимоячилари пайдо бўлган.

Улар икки тоифага: баристерлар ва солиситорларга, ёки атторейларга бўлинган. Баристерлар судда сўзга чиққанлар: яъни агар ишни шахсан ўзлари юритаётган бўлсалар, худди мижозлари сингари жараёнда иштирок этганлар. Солиситорлар - иш бўйича илтимосчилар (адвокатлар сингари) асосан ишларни судда кўришга тайёрлаш билан шуғулланганлар. Дастлаб баристерлар фақат судьянинг руҳсати билан судда сўзга чиқиш имкониятига эга бўлганлар. XV асрнинг охиридан "умумий ҳуқуқ" судлари ўз реестрларига томонларнинг вакиллари деб тан олган шахсларнинг исми-шарифларини ёзиб қўя бошлаганлар. Шу тариқа, уларга судда иштирок этувчи ўзига хос мансабдор шахс мақоми берилган эди.

VI БОБ. ВИЗАНТИЯ ДАВЛАТИ ВА ХУҚУҚИ (V аср-XV асрлар)

- *Византия давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.*
- *Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми.*
- *Византиянинг давлат тузуми.*
- *Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.*

1. Византия давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

Византия давлати IV асрнинг охирида Рим империясидан унинг шарқий қисмининг ажралиб чиқиши натижасида ташкил топди ва минг йилдан ортиқ, яъни 1453 йилда унинг пойтахти - Константинопол турклар томонидан босиб олулганга қадар яшади.

Ғарбий Рим империяси Герман қабилалари томонидан истило қилингандан кейин ҳам Рим империясининг Шарқий қисми яна узоқ вақт ҳукм сурди. У, ҳатто, ўзини расмий суратда Рим (Ромея) империяси деб атаверди. «Рим империяси» деган ном бора-бора йўқолиб, «Византия империяси» деган ном билан юритила бошлади (империянинг пойтахти қадимги вақтда Византия деб аталган бўлиб, 330 йилда Константин Буюк унга Константинопол деб ном берган эди). Баъзи олимлар худди шу йилни Византия империясига асос солинган йил деб ҳисоблайдилар. Лекин тарихчиларнинг кўпчилиги Византия империяси 395 йилда, яъни Феодосий I ўлгач, империя унинг ўғиллари ўртасида тақсимланиб, шарқий ярми Константинопол шаҳри билан бирга Аркадийга ўтган вақтда тузилган деб ҳисоблайди. Болқон ярим оролидан ва Эгей денгизидаги кўздан-кўп ороллардан ташқари, Византия империясига яна Кичик Осиё, Сурия билан Фаластин, Миср, Месопатамия билан Кавказортининг бир қисми, Қримнинг жанубий қирғоқлари кирар эди. Византия давлатининг ривожланишини қуйидаги **уч босқичга** бўлиш мумкин:

Биринчи босқич (IV аср охири - VII асрнинг ўртаси) қулдорчилик тузумининг емирилиши ва унинг ўрнида илк феодал муносабатларга асосланган Византия жамиятининг юзага келиши билан характерланади. Бу даврда давлат мар-

казлашган монархия шаклида бўлиб, унда ҳарбий-бюрократик аппарат тараққий этган эди, лекин император ҳокимияти бироз чекланарди.

Иккинчи босқич (VII аср охири - XII аср охири) феодал тартибларнинг шаклланиши даври бўлган. Бу даврда давлат ўзига хос чекланмаган монархия шаклида бўлиб, император ҳокимияти ўзининг энг юқори даражасига эришди.

Учинчи босқич XIII-XV асрларга тўғри келиб, бу даврда жамиятнинг феодаллашиш жараёнининг кучайиши натижасида Византияда сиёсий инқироз чуқурлашди, туркларнинг ҳарбий агрессияси кучайди. Бу босқич Византия давлатининг бирданига заифлашуви ва XIII-XIV асрларда амалда тушқунликка юз тутиши ва оқибатда XV асрда қулаши билан тавсифланади.

Византия Жанубий ва Шарқий Европа мамлакатлари, шунингдек, Кавказ орти халқларининг сиёсий ривожланишига муҳим таъсир ўтказган. У узоқ вақт антик давлатчилик ва ҳуқуқий меросининг сақловчиси ва давом эттирувчиси бўлиб турган. Ўрта асрлардаги Болгария, Сербия, Киев Руси ва Грузия давлатлари томонидан Византия давлатининг кенг маданий меросининг қабул қилиниши уларнинг прогрессив ривожланишига кўмак берган.

2. Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми

Византия ўрта асрлар жамияти ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари унинг даслабки босқичидаёқ кўзга яққол ташланади. Қулдорчилик тартибларининг емирилиш жараёни Византияда жуда секинлик билан юз берган. Товар-пул муносабатларининг нисбатан юқори даражада ривожланганлиги, кўпдан-кўп Византия шаҳарлари (Антиохия, Александрия, Дамашқ, Константинополь ва бошқалар)нинг кучли иқтисодий ва сиёсий мақеларининг узоқ вақт сақланиб қолганлиги Византиянинг сиёсий яхлитлигига таъсир этиб, қулдорчилик тузумининг емирилишига анча вақт тўсқинлик қилиб турган.

IV-VII асрларда Византиянинг ҳукмрон табақасини жамиятда турлича иқтисодий ва ижтимоий мавқега эга бўлган эски сенаторлар, аристократ ва провинциал бойлар, задагонлар ташкил қилар эди. Уларнинг ҳукмронлик асосини ерга нисбатан йирик хусусий эгалик ташкил қилар эди.

Улар билан бир қаторда империянинг йирик шаҳарлари, айниқса, пойтахт Константинополнинг муниципал юқори табақаси Византия жамияти ижтимоий тузумида анча юқори ўринга эга эди.

Ижтимоий тузумининг энг қўйи қисмини қуллар ташкил қилар эди. Уларнинг ҳуқуқий ҳолати, кечки рим ҳуқуқи нормалари билан белгиланиб, бошқа озод аҳолининг ҳуқуқий ҳолатидан кескин фарқ қилар эди. Византия аҳолисини асосан эркин деҳқонлар ташкил қилар эди.

IV-VI асрларда эркин деҳқонларнинг сақланиб қолганлиги Византия ижтимоий тузумининг асосий хусусиятларидан бири эди. Эркин деҳқонлар қўшничилик жамоаларида яшар эдилар ва ерга нисбатан хусусий мулк ҳуқуқига эга эдилар. Улар фақат бевосита Византия давлати томонидан эксплуатация қилинар эди: солиқлар тўлар эдилар, турли хил оғир мулкий ва шахсий мажбуриятларни бажарар эдилар. Бу даврда Византия давлатида кечки рим империяси давридан мерос бўлиб қолган деҳқонларни эксплуатация қилишнинг ўзига хос шакли - колонат кенг ривожланган эди. Византия қонунларига асосан колонлар икки гуруҳга: эркин ва ерга «ёзиб қўйганлар»га бўлинган эди. Эркин колонлар йирик ер эгаларидан ерни ижарага олиб ишлашга мажбур бўлиб ва шу тариқа ер эгаларига иқтисодий жиҳатдан қарам ҳолатда эдилар. Айниқса, «ёзиб қўйилган» колонларнинг аҳоли оғир эди. Улар ерга мустақкам боғланган эдилар. Эркин ва «ёзиб қўйилган» колонлар ҳам ўз хўжайинларига, ҳам давлат фойдасига мажбуриятлар ўтардилар. Бу иккала гуруҳнинг ҳолати VI асрга келиб кескин ёмонлашади.

Византиянинг ижтимоий тузуми VI аср охири - VII аср биринчи ярмида кескин сиёсий ва ижтимоий инқироз натижасида анча ўзгарди. Арабларнинг босқини, варварларнинг бостириб киришлари ва империя ҳудудида оммавий ўтроқлашиб қолишлари, шаҳарларнинг вайрон этилиши Византияда қулдорлик тузумининг емирилишини ва феодал муносабатларнинг пайдо бўлишини тезлаштирди.

Бўлиб ўтган урушларда ва ижтимоий тўқнашувларда Византиянинг кўпгина ҳукмрон табақалари вакиллари қирилиб кетди. Шу билан бирга давлат мулкчилиги шаклининг, жамоа ер эгаллигининг сақланиб қолганлиги ва ерга нисбатан чекланмаган хусусий мулкчиликнинг кенг тарқалганлиги Ви-

зантияда янги феодал муносабатларнинг тараққий этишига жиддий тўсқинлик қилар эди.

VI асрнинг биринчи ярми ва VII асрнинг биринчи ярми ўртасида Византиянинг ижтимоий тузумидаги зиддият айниқса авж олди. Бу вақтда Византиядаги қулдорлик тузумининг емирилаётганлиги очиқ кўриниб турарди, қишлоқ хўжалигида, хунармандчиликда эркин меҳнат қўл меҳнатини тобора сиқиб чиқараётган эди. Шундай бўлса ҳам қулчилик тамоман тугатилмаган эди. Янги, анча прогрессив бўлган феодал муносабатлар нисбатан секинлик билан таркиб топиб келаётган ва бунинг натижасида ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши тўхталиб қолмоқда эди. Бу, масалан, Болқон ярим оролида ва Кичик Осиё вилоятларида бир вақтлар жуда серҳосил бўлган ерларнинг анча кўп қисми эндиликда бўм-бўш, қовжираб ётганлигида кўзга ташланган. Шаҳар камбағаллари, қуллар, колонлар ва жамоачи-деҳқонларнинг турли халқ ҳаракатлари Юстиниан императорлигининг сўнгги йилларида тез-тез кўтарилиб, VI аср охири ва VII асрнинг биринчи ярмида бу ҳаракат янада кучаяди.

Византиядаги келгинди славян деҳқон аҳолининг аҳволи «Деҳқончилик қонуни»да жуда яхши таърифланган; бу манба VIII асрга оиддир, лекин унда VII асрдаги аграр муносабатлар ҳам акс этган. Ушбу манбага қараб фикр юритилганда, деҳқонлар эркин аҳоли бўлиб, уларнинг ўз экинзорлари, токзорлари ва боғлари бўлган. Деҳқонлар хўжалигида деҳқончиликнинг ўзидан ташқари, чорвачилик ҳам катта роль ўйнаган. Ҳар бир деҳқоннинг ер участкаси экинзор, токзор ва боғдан иборат бўлиб, унинг ўз хусусий мулки ҳисобланган, лекин унда жамоа ер эгаллигининг аломатлари очиқ кўриниб турарди. Участка «улуш», «қуръа» деб аталган.

Бу нарса ерларнинг тақсимланганлигидан далолат беради. Қонунда, дастлабки тақсимлаш нотўғри қилинган бўлса, ерни қайта тақсимлаш ҳам назарда тутилган. «Деҳқончилик қонуни»да далалардан экин йиғиштириб олингандан кейин ерларнинг ҳаммаси очиқ ўтлоққа айлантирилиб, унда бутун қишлоқ чорвасининг боқилиши ҳам писанда қилинган. Эгаси ташлаб кетган тақдирда ер жамоага топширилиши керак эди. Қишлоқнинг асосий аҳолиси, яъни қўшничилик жамоасининг тўла ҳуқуқли аъзоси бўлган деҳқонлардан ташқари, «Деҳқончилик қонуни»да яна камбағал деҳқонлар тўғрисида ҳам гапирилади, камбағал деҳқонлар қисман катта ер эгаларидан,

қисман эса жамоачи деҳқонларнинг ўзидан ер участкаларини ҳосилнинг ярмисини бериш шarti билан (тенг шерикка) ижарага олардилар. Деҳқонларнинг яна бир туркуми тилга олинади, улар катта ер эгаларига махсус ушр (мортита) тўлар эдилар. Афтидан, булар ҳам ижарачи-деҳқонлар бўлганлар-у, лекин уларнинг аҳволи ерни тенг шерикка олган деҳқонлар аҳволидан яхшироқ эди. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, уларнинг ҳам бир вақтлар ўз ерлари бўлган, бироқ кейинчалик йирик ер эгаларига қарам бўлиб қолганлар. Ниҳоят, «Деҳқончилик қонуни»да айтилишича, ер эгаларининг ерларида ишлаш учун ёлланган батрақлар, қишлоқ хўжалик ишчилари (мистотлар) гуруҳи бўлган.

Шундай қилиб, «Деҳқончилик қонуни» жамоанинг табақаларга ажрала бошлаганлигидан, жамоа аъзоларининг ўз ёнидаги катта дунёвий ер эгалари ёки черков-монастирь ер эгаларига қарам бўла бошлаганлигидан ҳам далолат беради. Славянлар империяни худди муҳтож нарсасига - жуда кўп эркин деҳқонларга эга қилдилар. Византияда тушкинликка юз тутган ва умри тугаб қолган кулдорлик тузуми ўрнига, эркин деҳқонлар заминида янги феодал муносабатлар ривожлана оларди.

Сон жиҳатидан кўпайган, иқтисодий жиҳатдан мустақамланган, жамоаларга уюшган Византия деҳқонлари VIII–IX асрларда ишлаб чиқариш кучларини муваффақиятли ривожлантирди, мамлакатни ғалла билан, деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик, тоқчилик маҳсулотлари билан тўла таъминлаб турди. Шу билан бир вақтда ҳукумат деҳқонлардан мунтазам равишда ер солиғи олиб турарди. Бу давлат молиясини анча тартибга солди. Ниҳоят, деҳқонлар Византияда барпо этилаётган янги кўшин учун манба бўлиб хизмат қилди.

IX–XI асрларда Византиянинг феодаллашув жараёни тез авж олиб борди. Эркин деҳқонларнинг сони шу қадар тез камайиб бордики, мамлакат мудофаа қобилятининг пасайишидан, шунингдек, аҳолидан тушадиган солиқ маблағларининг камайишидан кўрқиб, императорларнинг ўзлари ҳам ташвишга туша бошладилар. Динатлар томонидан деҳқон ерларининг босиб олинишига қарши X асрнинг биринчи ярмида императорлар бир неча марта фармонлар – новеллалар (922, 934 ва 947 йиллардаги новеллалар) чиқарди. Император Василий II бир неча янги фармон чиқарди. Унинг новеллалари-

дан бири да (996 йил) катта ер эгаларининг жамоачи - стра-тиотлардан илгари тортиб олинган ҳамма ерларни деҳқон-ларга қайтариб берилиши талаб қилинди⁸⁰. Бироқ, бу фармон ҳамда шу каби бошқа фармонлар яхши бажарилмади. Феодал зодагонлар шу қадар кучайиб кетган эдики, 1057 йилда маке-донияликлар династиясининг ўрнини олган ва Кичик Осиёда-ги зодагон йирик ер эгаларидан чиққан Комнинлар династия-си эркин деҳқонларнинг қолган-қутганларини ҳам феодал-ларга ем қилишга ҳар томонлама кўмаклашди. Комнинлар айрим-айрим қишлоқларнигина эмас, балки бутун-бутун ок-ругларни катта ер эгаларининг прониясига (айнан таржима қилганда: ғамхўрлигига, васийлигига) берди. Бу эса ўзларига тобе аҳолини бевосита крепостнойга айлантириш йўлидаги тадбир эди. Прониар-иммунист давлат солиқларининг бир қисмини ўз фойдасига йиғиб олиш ҳуқуқига эга бўлди. Қўл остидаги аҳолини унинг ўзи суд қилар эди. Бу ерлар аста-се-кин феодалнинг наслдан-наслга ўтадиган хусусий мулки бў-либ қолди.

XI-XII асрлардан бошлаб Византияда хусусий эгалик-даги деҳқонларнинг сони жуда тез ўса бошлади, эркин деҳ-қонларнинг ва ҳатто давлат деҳқонларининг сони бир мунча камайиб кетди. Хусусий эгаликдаги деҳқонлар **париклар** деб юритилган. Феодалларнинг ерида деҳқончилик қилиб, унга оброк - феодал рентаси тўловчи крепостной деҳқонлар - па-риклар Византия қишлоқларида кўпчиликни ташкил этади-ган бўлиб қолди. Улар ерга эгалик қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, фақат ўз меросий ер улушларини ушлаб турувчилар ҳисобланардилар, хўжайинга ишлаб бериш, натурал ёки пул шаклларида рента солиғи тўлаш мажбуриятига эга эдилар. Улар давлат деҳқонларидан фарқ қилиб XIII-XV асрларга қадар ерга бириктириб қўйилмаган эди.

Византия жамиятининг энг қуйи қисмида илгаригидек қуллар турарди. Қулчиликнинг узок вақт сақланиб қолган-лиги Византия ижтимоий тузумининг характерли белгиси ҳисобланади. Қул меҳнатидан уй хўжалигида кенг фойдала-нилган. Улар асосан ҳовли ичидаги ҳар хил ишларни бажа-ришарди. Улардан қишлоқ хўжалик ишларида, айниқса суғо-риш, йўл қурилиши ишларида, тош конларида ва шу кабила-

⁸⁰ 996 йилги новелла стра-тиот ва деҳқонларнинг ерларини қўлга киритиб олган катта ер эгаларининг «хуқуқлари»ни муҳофаза қилиб келган ва қирқ йил муҳлат деб аталган нар-сани бекор қилган.

рда ҳам фойдаланардилар. Деярли ҳар бир Византия зодагонининг уйида хизматкор қуллар бор эди. X-XI асрларга келиб уларнинг ижтимоий аҳволи бироз яхшиланди. Масалан, улар черковда никоҳдан ўтиш ҳуқуқини қўлга киритадилар. Эркин кишиларни қулга айлантириш тақиқланган. Қуллар тез-тез париклар ҳолатига ўтказиб турилган. XI-XII асрларда қуллар билан бошқа эксплуатация қилинувчи кишилар ўртасидаги фарқ деярли йўқолади.

3. Византиянинг давлат тузуми

IV-VII асрлардаги Византия давлати кечки рим империяси давлат тузумининг асосий хусусиятларини сақлаб қолган эди. Давлат бошида император - рим цезарлари ҳокимиятининг меросхўри турарди. Император давлатда бутун қонун чиқарувчи, суд ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг бошлиғи бўлиб, христиан черковининг ҳомийси ва ҳимоячиси ҳисобланарди.

Византиянинг провослав черкови императорнинг обрў-эътиборини кўтаришда жуда катта роль ўйнади. Ғарб (католик) черковидан фарқли ўлароқ византия черкови иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан императорга тўла қарам эди, чунки у қудратли марказлашган давлат шароитида мавжуд эди.

Илк Византия черкови императорларга тўла қарам эди. Черков ишларига раҳбарлик қилишга император Юстиниан айниқса кўп аралашар ва юқори диний вакиллар билан худди ўзининг ноибларидек муомала қиларди.

Лекин IV-VII асрларда император ҳокимияти тирания шаклида эмас, яъни у ўзбошимчалик билан, ўз хоҳишича ҳокимиятни амалга оширмас эди. Императорлар империянинг «умумий қонунларига» амал қилишлари шарт эди. Яна бир хусусияти Византияда император ҳокимияти наслдан-наслга мерос бўлиб ўтиши мумкин эмасди. Янги Византия императори сенат, «Константинопол халқи» ва армия томонидан сайланар эди.

Бу даврда Византия сиёсий ҳаётидаги муҳим омил император номзодини «Константинопол халқи» томонидан қўллаб-қувватлаши эди. IV асрдаёқ император фармони билан «Константинопол халқи»га - Константинопол ипподромига йиғилган пойтахт аҳолисининг турли ижтимоий қатламлари ва гуруҳларига илтимослар билан чиқиш ва императорга талаб-

нома билдириш ҳуқуқи берилганди. Византияда махсус сиёсий ташкилотлар - шаҳар партиялари (димлари) тузилади. Уларнинг орасида анча йирик иккитаси «зангори» ва «яңил» партиялар муҳим ўрин тутган.

Бу партияларнинг ижтимоий асосини турли хил ҳукмрон синф вакиллари ташкил қиларди. «Зангори» димларни сенаторлар ва муниципал аристократлар, иккинчисини Византия шаҳарларининг савдо-молия ҳукмрон доиралари қўллаб қувватладилар. Димлар маълум тартибда тузилган ташкилотларига ва ҳатто қуролланган отрядларига эга эдилар. V асрда пойтахт димларига ўхшаш димлар Византия империясининг бошқа шаҳарларида ҳам тузилади. Улар аста-секин бир-бири билан чамбарчас боғлиқ ўзига хос умумимперия ташкилотларига айланади. IV-VI асрларда димлар сиёсий ҳаётда жуда муҳим роль ўйнайди. Византия императорлари ўз сиёсатларида тез-тез шундай партиялар кўмагига таянишга мажбур эди.

Император ўзбошимчалигини чеклаб турувчи яна бир бошқа омил Византия аристократиясидан ташкил топган махсус давлат органи - Константинопол сенатининг мавжудлигида эди. Сенатда империянинг ҳар қандай ишлари кўрилиши мумкин эди. Унинг таркибига Византия ҳукмрон табақаларининг деярли барча вакиллари кирарди. Бу унинг таъсири ва кучини оширарди. V асрга келиб сенаторлар сони икки мингтага етади. Давлат ишларининг сенат томонидан муҳокама қилиниши, шунингдек, унинг янги императорни сайлашда қатнашиш ҳуқуқи Византия зодагонларига давлат ишларида иштирок этишлари учун маълум имкониятлар яратади.

Худди шунинг учун ҳам дастлабки Византия императорлари, қудратли Юстиниан I ҳам ўз қонун ҳужжатларини чиқаришда «буюк сенат ва халқнинг розилиги» зарурлигини тан олардилар. Бу эса республика давлатчилигидан мерос қолган айрим сиёсий одатларнинг мустаҳкамлигидан далолат берарди.

VIII асрдан Византия марказий ҳокимиятини янада мустаҳкамлаш бошланади. Бу эса узоқ вақтгача Византия давлатчилигининг ривожлантириш йўллариини белгилаб берган эди. IX-X асрларда янги - феодал асосдаги иқтисоднинг барқарорлашуви Византия давлатининг марказлашувига ва кенг босқинчилик сиёсатини юритишига асос бўлди. Византия давлати Македонияликлар сулоласи томонидан идора қилинган

давр (867-1057 йиллар)да ўз ривожланишининг юқори чўққисига эришди ва улкан бюрократик аппарат ёрдамида мамлакатнинг иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётининг барча томонларини назорат қилишга ҳаракат қилди. Империянинг қаттиқ марказлаштирилганлиги Византияни ўша вақтдаги Европа феодал давлатларидан кескин ажратиб турарди.

VIII асрда императорнинг мутлақ ҳокимиятини илгари чегаралаб турувчи сиёсий ташкилотлар ва муассасалар фаолияти IX асрдан бошлаб, ҳатто, императорнинг «Константинопол халқи» томонидан номигагина эълон қилиниши ҳам тўхтатилган. VII асрнинг охириданок қулаб бораётган Константинопол сенатининг сиёсий роли IX асрнинг охирида императорнинг махсус фармони билан батамом йўққа чиқарилди. Унга кўра, сенат империя қонунларини қабул қилишда иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум этилган эди.

Православ (юнон) черкови Византияда ягона йирик куч сифатида ўз мавқеини сақлаб қолади. Унинг обрўси ва таъсири мустаҳкамланди. Хусусан, Византиянинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида Константинопол патриархининг черков бошлиғи сифатидаги роли ўсди. Патриархлар кўпинча кичик ёшли императорларнинг регентлари (муваққат подшо) бўлиб қолди ва бевосита тож-тахт учун бўлган сиёсий курашларга аралашди. Лекин Византия черкови бу даврда ҳам ҳали император ҳокимиятидан тўла мустақилликка эриша олмаган эди. Император черков амалдорлари томонидан тақдим қилинган учта номзод орасидан патриарх тайинлаш ва ўзига ёқмаган патриархни вазифасидан четлатиш ҳуқуқини сақлаб қолди.

VIII-IX асрларда император ҳокимияти асосларининг мустаҳкамланиши билан унинг ўзига хос хусусиятлари ҳам ўзгарди. Византия императорлари василевс (подшо) ва автократ (ҳокими мутлақ) деган юнон унвонларини тўла-тўқис қўлга киритди. Император - василевсга ҳурмат-эҳтиром, сажда қилиш мисли кўрилмаган даражада ўсди. Унинг шахси ҳатто илоҳий даражага кўтарилди. Императорнинг имтиёзлари чекланмаган. Василевс қонунлар чиқарган, олий чиновникларни тайинлаган ва алмаштириб турган, олий судья ва армия ҳамда флотнинг бош қўмондони ҳисобланган.

Бироқ, шуларга қарамай, императорнинг бундай мутлақ ҳоким сифатидаги мавқеи мустаҳкам эмас эди. Манбалардан маълумки, Византияда барча императорларнинг тахминан

ярми мажбуран ҳокимиятдан маҳрум этилган. Византияликларда тахтни мерос қилиб ўтказиш тартиби узоқ вақтгача мавжуд эмас эди. Василевснинг ўгли тахтнинг қонуний меросхўри сифатида кўрилмасди. Император туғилишдан эмас, балки «Худонинг танлаши»дан ҳокимиятни оларди. Шу сабабли императорлар ҳаёт чоғларида амалиётда кўпинча ўзларига ҳокимдошлар сайлаб, меросхўрларни тайинлардилар. Византияда XI асрга келиб қонуний тахт ворислиги принципи ўрнатилган эди.

Византияда маросимларнинг анъанавийлиги, мутаассиблиги, эскириб қолганлиги, уларга икир-чикирларигача амал қилиниши императорнинг шахсий имкониятларини жиддий кишанлар эди. Императорларнинг реал ҳокимияти тобора кучсизланиб боради. Бунга феодал муносабатлар таъсирида туғилган янги тенденциялар ҳам сабаб эди. Феодализм ривожланиши билан императорлар ва йирик феодал ер эгалари (динатлар) ўртасида Византия давлатчилиги амалиёти учун янги ҳисобланган сеньорлик-вассаллик муносабатлари шаклланади. X асрдан бошлаб Византия ҳукмдори ўзининг баъзи фуқаролари - динатлари билан тез-тез феодал шартномалар тузишга ва ўзига сеньорлик мажбуриятларини олишга мажбур бўлади.

Византия давлат тузуми учун унинг ривожланишининг асосий босқичларида жуда катта марказий ва маҳаллий бюрократик аппаратнинг мавжудлиги характерли эди. Мазкур аппарат қатъий иерархияга асосланган эди. Византиянинг барча чиновниклари ранглар (титуллар)га бўлинган. Уларнинг тизими жуда чуқур ишлаб чиқилганди. X асрдаги Византиянинг «мартабалар ҳақидаги жадвали»да 60 та шундай ранглар (мартабалар) бўлганлиги ҳисоблаб чиқилган. Империянинг марказий бошқаруви **Давлат кенгаши (консистерия, кейинчалик синклит)** қўлида эди. У император ҳузуридаги олий орган бўлиб, давлатнинг кундалик ишларига раҳбарлик қиларди. Унинг функциялари аниқ ўрнатилмаган ва у давлат ҳаётида муҳим сиёсий роль ўйнарди. Давлат кенгаши императорнинг яқин ёрдамчилари ҳисобланган олий давлат ва сарой чиновникларидан иборат таркибда эди. Бу чиновниклар қаторига **иккита претория префекти, Константинопол префекти, магистр ва сарой квестори, иккита молия комитаси** кирган. Империянинг ушбу олий чиновниклари кенг ваколатларга, шу жумладан, суд функцияларига эга бўлганлар. Ма-

салан, иккита претория префекти маҳаллий давлат аппаратининг олий раҳбарлари ҳисобланган; Константинопол префекти пойтахтнинг фуқаролик ишлари бўйича ҳукмдори ва сенатнинг раиси эди.

Олий сарой чиновниклари ҳисобланган магистр ва квестор ҳам муҳим функцияларга эга эди. Магистр - сарой бошлиғи, квестор - бош юрист ва консistorия раиси ҳисобланган. Улар кенг бюрократик аппарат ёрдамида бевосита империянинг ички ишларини идора қилардилар. Бу вақтда Византия чиновникларининг умумий сони жуда катта эди. Фақат иккита претория префекти идораларининг ўзида 10 мингдан ортиқ фуқаролик чиновниклари хизмат қиларди.

IX-XI асрларда марказий давлат аппаратининг роли ўсган. Бюрократик давлат аппарати бу вақтда Византиянинг сиёсий, иқтисодий ва ҳатто маданий ҳаётининг барча соҳаларини назорат қиларди. Унинг таркибий тузилиши янада мураккаб ва улкан эди. Идоралар («секретлар») сони 60 тага ошганди. IX асрдан эътиборан император хўжалиғи ва саройининг ўсиши оқибатида сарой маъмурияти мураккаблашган. Давлат идоралари ва сарой хизматчилари ўртасидаги фарқлар анча аниқ тус олади. Сарой маъмурияти тез-тез умумдават ишларига раҳбарлик қилишга кириб кела бошлайди. Бу даврда Византия марказий бошқаруви учун характерли бўлган яна бир жиҳат шундан иборат эдики, алоҳида давлат функциялари турли, кўпинча бир-бирини такрорлайдиган давлат идоралари ўртасида майдаланиб ажратила бошланганди. Масалан, молиявий бошқарув VII асрдан бошлаб бири-бирига бўйсунмайдиган бир қанча «секретлар»га бўлинган эди. Суд функциялари турли муассасалар: патрик суди, шаҳар префекти суди (эперх), императорнинг сарой хизматчилари учун махсус суд ва бошқалар ўртасида тақсимланганди.

Маҳаллий бошқарув

Империянинг маҳаллий давлат аппарати IV-VII асрларда тўла кечки рим империясининг бошқарув тизимига асосланганди. Империя префектураларга, диоцезларга ва провинцияларга бўлинган эди. Фуқаролик ҳокимияти ҳарбий ҳокимиятдан ажратилган ҳамда ундан устун мавқеда эди. Империянинг маҳаллий бошқаруви тепасида иккита претория префекти турарди. Бу олий фуқаролик чиновниклари кенг маъмурий, суд ва молиявий ҳокимиятга эга эдилар. Диоцезлар ва провинциялар-

нинг фуқаровий ҳукмдорлари ушбу префектларга бевосита итоат этардилар. Маҳаллий бошқарувнинг асосий бўғини бўлган провинцияларнинг ҳукмдорлари кенг маъмурий ва молиявий ваколатлар билан бирга, суд ҳокимиятига ҳам эга эдилар. Улар ўз провинциялари доирасида барча муҳим суд ишлари бўйича биринчи инстанциядаги судьялар ҳисобланарди.

VII асрда эски маҳаллий бошқаруви тизими ўрнига янги **фем тизими** юзага келди. Фемлар ҳарбий округлар сифатида вужудга келиб, дастлаб эски провинциялардан анча катта эди. Фемлар тепасида **стратиглар** туриб, бутун ҳарбий ва фуқаролик ҳокимиятини ўз қўлида тўплади. Империя маҳаллий бошқарувининг ҳарбийлаштирилиши ташқи сиёсий аҳволнинг ва Византия жамиятидаги ижтимоий-синфий қарама-қаршиликларнинг кескинлашуви натижаси эди. Кейинчалик, жамиятнинг феодаллашуви кучайиши оқибатида маҳаллий бошқарувнинг фем тизими кучсизлана борди ва XI асрга келиб батамом инқирозга учради.

Армия IV-VII асрларда Византияда армия кечки рим империяси армияси намунасида чегара ва ҳаракатчан қўшинларга бўлиниш асосида ташкил қилинганди. Византия императорлари ҳокимиятни ҳарбий даҳолар томонидан эгаллаб олинишининг олдини олиш мақсадида армияга олий бошқарувни бешта раҳбар (магистр) ўртасида тақсимлаб қўйганди. Византия армиясининг таркиби секин-аста ўзгариб борди. VI-VII асрларда армияда варварлар сони кўпайиб, аҳамияти тобора ошди.

Византия давлати ривожланишининг иккинчи даври (VII аср охири - IX аср) бошланиши билан армиянинг асосини стратиотлар (деҳқонлар)дан иборат кўнгилли қўшинлар ташкил этди. Бу вақтда Византиянинг қудратли ҳарбий флоти ҳам тузилади.

X-XI асрларда Византия армиясининг қиёфаси янада ўзгарди. Жамиятнинг феодаллашуви жараёнининг кучайиши билан стратиотларнинг кўнгилли қўшини ўз аҳамиятини йўқотди. Стратиотларнинг иқтисодий ва ижтимоий мустаҳкамланган юқори қисмидан иборат отлик аскарлар армиянинг ядроси бўлиб қолди. Энди бу профессионал қўшин бўлиб, ҳали юқори даражадаги жанговар армия эмас эди. Шунинг учун Византия императорлари тез-тез чет мамлакатларнинг (асосан, Ғарбий Европа ва Киев Русининг) ёлланма қўшин-

лари ёрдамига мурожаат қилардилар. Ташкилий жиҳатдан Византия армияси илгаригидек икки қисмга: пойтахт ва маҳаллий (фемлар бўйича) контингентга бўлинганди. Бунда фемлар бўйича қўшинларнинг роли ва аҳамияти тобора пасайиб боради.

XI-XII асрлар бўсағасида жуда юқори даражада марказлашган Византия давлати ўз таркибидаги халқларнинг прогрессив ривожланиши йўлида объектив жиҳатдан тўғаноқ бўлиб қолганди.

XIII асрда Византиянинг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий инқирози оқибат натижада Византия давлатининг тарихан қонуний ҳалокатга учрашига сабаб бўлган. Тўртинчи салиб юриши (1202-1204 йиллар) буюк давлат бўлган Византияни йўқ қилди.

4. Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

**Византия
ҳуқуқи ва унинг
манбаларига
умумий тавсиф**

Минг йилдан ортиқ тарихга эга бўлган Византия ҳуқуқи ўрта аср Европаси учун ноёб ҳодиса эди. У нисбатан юқори даражада барқарорлиги, турғунлиги, мустақамлиги, ички яхлитлиги, шунингдек, ўзгариб боровчи ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шароитларга мослашувчанлиги билан тавсифланади. Византияда ҳуқуқнинг бу жиҳатлари қатор тарихий омиллар билан белгиланади. Бундай омиллар орасида Византиядаги анъанавий кучли марказлашган императорлик ҳокимиятининг мавжудлиги, рим ҳуқуқининг мерос қилиб олинганлиги, христиан черковининг тутган ўрни кабилар муҳим аҳамиятга эга эди. Бу омиллар ҳуқуқнинг яхлит ҳолга келтирилишига таъсир этади, уни тизимга солинган ҳуқуқ сифатидаги хусусиятини белгилайди.

Византия давлати ривожланишининг илк босқичидаёқ ўзига хос ҳуқуқий тизим шаклланади. У бевосита рим ҳуқуқидан ўсиб чиққан, лекин у ўзида жамиятнинг феодализмга ўтиш хусусиятларини акс эттирар, ижтимоий ва ирқий хилма-хиллиги билан ажралиб турарди. Албатта вақт ўтиши билан ва маҳаллий шароитлар таъсирида рим ҳуқуқий институтлари ўзгариб борди, лекин рим ҳуқуқининг асосий хусусиятлари ўзгармади, унинг асослари тўла сақланиб қолди. Чунки Византияда қулдорчилик тузуми узоқ вақт ўзгармай ҳукм суради.

Рим ҳуқуқининг византия ҳуқуқига тўғридан-тўғри мерос бўлиб ўтишини аввало император қонунларида кўриш мумкин. Византия давлати Рим императорларининг қонунларини ҳуқуқнинг асосий манбаи сифатида қабул қилади. Византия сиёсий тизимининг нисбатан мустақамлиги бу ерда биринчи марта рим императорлари конституцияларининг ва кейин бутун рим ҳуқуқининг кодификация қилинишига шарт-шароит яратади. Масалан, биринчи рим қонунлари тўплами - Феодосий кодекси 438 йилда тузилганди. Унга Константин ҳукмронлиги вақтидан (312 йилдан) бошлаб барча рим императорларининг конституциялари киритилади. Шу тариқа Византияда бу тўпламга киритилмай қолган анча қадимги рим қонунлари ўз кучини йўқотади.

IV-VI асрларда Византияда ҳуқуқий қарашлар ва таълимотлар анча юқори даражада ривожланди, мустақил ҳуқуқий мактаблар ташкил топди. Масалан, Байрут ва Константинополдаги ҳуқуқий мактаблар анча машҳур эди. Байрут ҳуқуқий мактабида фаолият кўрсатган ва ўқитувчилик ишларини императорликнинг кодификация ишлари билан қўшиб олиб борган Домнин, Скилиаций, Кирилл, Патрикий ва бошқалар айниқса машҳур эди.

Византия юристлари фақат антик ҳуқуқий ва маданий анъаналарни сақлаб қолувчилар эмас, балки буларни янги ижтимоий-сиёсий муносабатларга мослаб ўзгартирувчилар, рим ҳуқуқига қўшимча ва ўзгартишлар киритувчилар сифатида ҳам майдонга чиқадилар.

Шу тариқа, Византияда жуда йирик миқёсда кодификация ишларини ўтказиш учун замин яратилади. Айнан шу пайтда, аниқроғи VI аср ўрталарида машҳур юрист Трибонион бошчилигида рим ҳуқуқини тизимга солиш ишлари амалга оширилади ва натижада **Юстинианнинг қонунлари тўплами** (*Corpus juris civilis*) вужудга келади. Мазкур қонунлар тўплами XI асрга қадар Византия ҳуқуқининг асосий манбаи бўлиб, унинг асосида Византиянинг ҳуқуқий тизими тўла-тўқис шаклланади.

Юстиниан қонунлари тўплами мазмунан рим ҳуқуқининг баёни бўлиши билан бирга, айни пайтда византия ҳуқуқининг баъзи ўзига хос хусусиятларини ҳам акс эттиради. Бу Дигесталарнинг матнига, Кодексга ва айниқса Юстиниан новеллаларига киритилган ўзгаришларда кўзга яққол ташланади. Тўпламнинг охириги қисми латин тилида эмас, юнон тилида

ёзилиб, Юстинианнинг 160 га яқин конституцияларини ўз ичига олди ва улар маълум даражада ўша вақтдаги византия жамиятининг ўзига хос шарт-шароитларини акс эттирди.

Византия юристлари классик даврдаги ўз ўтмишдошларидан фарқ қилиб, ҳуқуқий нормаларни баён қилишда эскирган усуллардан фойдаланмасликка, уларни оддий ва аниқ ифода қилишга, ибораларга тушунтиришлар беришга, содда ва тушунарли тушунчалар ишлаб чиқишга ҳаракат қилдилар. Масалан, Дигесталарнинг сўнгги - 50-китобидаги махсус 16-ва 17-титулларда турли сўзлар ва асосий тушунчаларга шарҳлар берилди. Ибораларга таъриф бериш айниқса ҳуқуқ бўйича ўқув қўлланмаларига, жумладан Юстиниан Институцияларига ҳам хосдир. Ўша вақтда Кирилл Катта томонидан ёзилган «Таърифлар ҳақида»ги қўлланма анча содда ва тушунарли бўлиб, жуда оммабоп ҳисобланарди.

Византия ҳуқуқий тизимининг шаклланишига шарқий провинцияларда кўпроқ сақланиб қолган ҳуқуқий одатлар ҳам маълум даражада ўз таъсирини ўтказди. Одат ҳуқуқи ўзига хос қадимийлиги ва эскирганлиги билан рим ҳуқуқининг мантиқан мукамаллигига путур етказди, лекин шу билан бирга янги ижтимоий муносабатлар жамоа ва феодал муносабатларнинг ривожланишини акс эттирувчи ҳаётий муҳим оқимни келтириб чиқарди. Масалан, кечки юнон ҳуқуқидан Юстиниан қонунлари тўпламига эмфитевзис⁸¹ институти, шунингдек, фарзандликка олишнинг ва ҳокимият остидаги шахсларнинг эмансипация (озод) қилишнинг янги шакллари ва бошқалар кириб келган эди. Шарқ ҳуқуқи таъсирида эса ёзма иш юритиш ва суд ишлари олиб бориш жорий қилинди. Бу ўз навбатида даъволарнинг эски тизимини бекор қилинишига ва экстраординар⁸² жараённинг ўрнатилишига олиб келди.

Юстинианнинг қонунлари тўпламига киритилган кўпгина қўшимчалар юридик амалиётдан келиб чиқмаган, балки Византияда тарқалган ғоявий оқимлар (платонизм, стоицизм⁸³, христианлик)ни акс эттиради. Юстиниан қонунларига айниқ-

⁸¹ **Эмфитевзис** (юнонча *emphyteusis*, яъни *emphuteno* сўзидан олинган бўлиб, «одатлантираман, жорий қиламан» дегани) қадимги қатор давлатлар (Миср, Юнонистон, Рим ва бошқалар)да ер участкасини узоқ муддатга ижарага бериш тури.

⁸² **Экстраординар жараён**—Қадимги Римда ишни судда кўришга давлат вакили тайёрлайдиган жараён.

⁸³ **Стоицизм**—юнон ва рим фалсафасида материализм билан идеализм ўртасида турган рационалистик фалсафий таълимот; дугавий маъноси—матонат, мардлик, сабот.

са христиан дини кўпроқ таъсир этди. Масалан, Институциялар ва Кодекс бевосита императорнинг Христосга мурожаати билан очилади, қонунларнинг ўзида эса муқаддас китобларга ҳаволалар кўплаб учрайди. Баъзи ҳуқуқий институтлар соф диний руҳда талқин қилинади, чунончи, никоҳга эндиликда «илоҳий алоқа» (*nexum divinum*) сифатида қаралади. Христианлик таъсири остида рим ҳуқуқининг рационалистик схемасига баъзи этик (ахлоқий) конструкциялар киритилди. Масалан, Юстиниан ўз Дигесталарида ҳуқуқ (*jus*) тушунчаси билан бирга анъанавий «одил судлов» (*justitia*) тушунчасидан ҳам фойдаланди, лекин «одил судлов»ни христиан ахлоқи руҳида «адолат» сифатида изоҳлайди. Юстиниан ўз қонунлари тўпламига «табiiй ҳуқуқ» конструкциясини киритди, лекин уни III асрда классик юристлар тушунган маънода эмас, балки илоҳий тақдим асосида ўрнатилган ҳуқуқ сифатида шарҳлади. Классик рим ҳуқуқининг тўла-тўқис қайта ишланиши асосан Византия ҳуқуқи ривожланишининг кейинги даврларига тўғри келади.

Византия судларида Юстиниан қонунлари тўпламини қўллаш катта қийинчиликларга олиб келди. Унинг кўпгина қоидалари эскириб қолганди, лекин асосийси - у империя аҳолиси учун жуда мураккаб ва амалга ошириб бўлмайдиган эди. Шу сабабли VI-VII асрларда Византия юристлари томонидан юнон тилида амалий мақсадлар учун Юстиниан қонунларига соддалаштирилган шарҳлар тузилади. Бундай шарҳлар ҳикоялар, рўйхатлар (қўрсаткичлар), изоҳлар, эслатмалар каби кўринишларда чиқарилади. Хусусан, Феофан томонидан ҳуқуқшунос талабалар учун юнон тилида тузилган Юстиниан Институциялари ҳақидаги ҳикоялар, шунингдек, Стефан томонидан тузилган Юстиниан Дигесталарига изоҳлар анча машҳур эди. Византия юристлари Юстиниан қонунлари тўпلامидан парчалар келтириш асосида амалий тўпلامлар ҳам туздилар. Уларда шартномаларнинг рўйхатлари ва намуналари, даъволарнинг формулярлари (номаи аъмоллари) ва бошқалар берилди.

Айнан шу вақтда Византияда қатор янги император қонунлари қабул қилинди. Уларда жамоа тартибининг ривожланиши таъсири остида тобора кўпроқ одат ҳуқуқи нормалари қабул қилина борди. Шу тариқа, Византия ҳуқуқий тизими ривожланишининг характерли тенденцияларидан би-

ри, хусусан император ҳокимиятининг бутун ҳуқуқини ёзма қонунда мустаҳкамлашга уриниши намоён бўлди.

VIII-XIV асрларда Византия ҳуқуқининг асосий ёдгорликлари VII-VIII асрларда Византия ҳуқуқий тизими чуқур иқтисодий инқироз, шаҳарларнинг таназзули, давлат ерларига варварларнинг ўрнашиши, арабларнинг бостириб кириши ва бошқалар натижасида оғир синовларни бошидан кечиради. Айнан шу вақтда Византия ҳуқуқининг кечки рим ҳуқуқидан ўрта асрлар ҳуқуқига айланиши жараёни аста-секин ниҳоясига етди. VIII асрда умумий иқтисодий ва маданий кўтарилиш муносабати билан Византия императорларининг ва ҳуқуқий мактабларининг қонун чиқариш фаолияти яна жонланди.

Византия ҳуқуқи тарихининг иккинчи босқичида қонунчилик нафақат рим ҳуқуқий анъаналари ва одат ҳуқуқи билан, балки Византия юристларининг шахсий тажрибалари шарофати билан ҳам анча мослашувчан ва ҳаётий мустаҳкам бўлиб қолди. Айнан Византия жамиятининг ҳаётий эҳтиёжлари қонунларни тизимга солиш бўйича ва Юстиниан кодификациясини қайтадан ишлаб чиқиш бўйича янги ишларни амалга оширишни талаб қилди. Чунки Юстиниан кодификацияси латин тилида бажарилган бўлиб, уни фақат тор даражадаги шахсларгина тушунар эдилар, холос. Гарчанд Юстиниан Дигесталарида кўпгина иборалар ва Модестин, Папаниан ва бошқа классик юристларнинг асарларидан олинган бутун-бутун парчалар юнон тилида берилган бўлса-да, бу суд амалиётини тўла қаноатлантира олмасди. Византиянинг амалда юнон-славян давлатига айланиши қонун ҳужжатларининг тилини ҳам ўзгартиришни қаттиқ талаб қилмоқда эди.

Суд амалиёти эҳтиёжлари Юстинианнинг қонунлар тўпламини қайта ишлаб чиқишни ва унинг қисқа ҳамда тушунарли шаклда баён қилинишини зарур қилиб қўйди. 726 йилда (баъзи маълумотлар бўйича-741 йилда) император-«бутга қарши курашувчи» Лев III Исаврнинг (717-740) кўрсатмаси бўйича **Эклога** («танланган қонунлар») нашр этилади. Эклоганинг чиқарилиши Византия ҳуқуқи ривожланишида муҳим босқич ҳисобланади.

Эклогани тузувчилар Юстиниан қонунларининг фақат озгина қисмини қолдириб, унинг кўп қисмини чиқариб ташладилар. Шу сабабли Эклога 18 та кичик-кичик титуллардан

иборат тузилиб, баъзи титулларда бор-йўғи биттадан модда мавжуд эди. Эклоганинг кўшимча сарлавҳасининг ўзидаёқ кўрсатилганидек, у «Буюк Юстиниан»нинг қонунларини «янада инсон - парварлик руҳида» қисқартириш ва тузатишдан иборатдир. Эклогада бутга қарши иборалар фақат унинг кириш қисмида учрайди. Унда «чин ҳақиқатга» фақат «сўзда таҳсин айтмасдан», ҳаётда амал қилиш лозимлиги айтилади ва ҳатто «ишда» камбағал ва ночорларни афзал кўриш кўрсатилади. Эклоганинг VIII титули махсус тарзда қулларга бағишланганди. Унда эркин кишиларни қулга айлантиришнинг баъзи ҳолатлари назарда тутилган. Масалан, дезертирлик учун қулга айлантириш мумкин эди. Бироқ, Эклода қулларни эркинликка чиқаришнинг янги усуллари ва шаклларига кўпроқ эътибор берилди. Масалан, қулларни черковда эркинликка чиқариш ва шу кабилар ҳақида кўрсатмалар мавжуд. Булар мамлакатда тобора ривожланаётган феодал муносабатларнинг инъикоси эди, албатта.

Эклогага христианлик дини ва ахлоқининг таъсири тўлиқ даражада ўз аксини топди. Хусусан, унда Инжилга ҳавола қилишлардан фойдаланиш орқали қатор ҳуқуқий қоидаларни асослашга ҳаракат қилинди. Христианлик ғоялари, айниқса, никоҳ-оила ҳуқуқига (I-VII титулларга) чуқур кириб келди. Эклога шу вақтгача Византия ҳуқуқига маълум бўлмаган унаштириш (7 ёшдан) тартибини жорий қилди. Бунда расман унаштирилаётганнинг розилиги, амалда уларнинг жуда ёш бўлганликлари муносабати билан ота-оналарининг розилиги талаб қилинди. Никоҳ ёши эркаклар учун - 15 ёш, аёллар учун - 13 ёш қилиб ўрнатилди. Христиан черкови таъсири остида ажралишга сабаб бўлувчи қонуний асосларнинг доираси қисқартирилган. Аёллар христианлик ахлоқига биноан оилада тобе мавқеда эдилар. Лекин классик рим ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, Эклога эр ва хотиннинг мулкий ҳуқуқларини тенглаштиришга ҳаракат қилди. Унга кўра, хотин олган сеп-сидирга ва никоҳ соғғалари эрнинг мулки сифатида эмас, балки унга бошқариш учун берилган мулк сифатида кўрилади. Васият бўйича мерос қолдиришда болаларга берилиши лозим бўлган мажбурий ҳиссалар - (мероснинг 1/3 қисмидан кам бўлмаган миқдорда) ўрнатилди, меросхўрларнинг 7 та даражаси белгиланди.

Эклоганинг шартнома ҳуқуқига бағишланган IX-XIII титулларида Юстиниан қонунлари тўпламида назарда тутилган

кўпдан-кўп битимлардан фақат олди-сотди, қарз, омонат (сақлаб бериш), шериклик эслаб ўтилди. Оғзаки ёки ёзма шаклда тузиладиган олди-сотди шартномасида юнон ҳуқуқи таъсирида закат бериш жорий қилинди. Қарз шартномасида назаримизда черков таълимоти таъсирида рим ҳуқуқига маълум бўлган фоизлар олиш ҳақидаги меъёрлар эсланмайдди. Эклогада ижара, жумладан ерни арендага олиш ҳақида қисқача гапирилади. Бунда ерни ижарага бериш муддати 29 йилдан ошмаслиги лозим эди. Византияда хусусий ерларни арендага бериш унча кенг тарқалмаган бўлса керак. Чунки, Эклогада фақат давлат, императорлик ва черков ерларини ижарага бериш ва бунинг учун йиллик ижара тўловлари тўлаш ҳақида гапирилади.

Эклогада феодализмнинг ривожланишига хос бўлган муҳим институт - эмфитевзис ҳақида аниқ меъёрлар белгиланди. Эмфитевзис абадий ёки чекланган тарзда ерни васият бўйича ёки васиятсиз бир-биридан мерос қилиб олувчининг учтагача авлодлари муддатига ижарага бериш сифатида ўрнатилди. Эмфитевзисни, одатда ерни ижарага олувчи шахс - эмфитевт мулк эгасига ҳеч қандай «важ-баҳона кўрсатмай» йиллик тўлов тўлаши, шунингдек, «ернинг сақланиши ва яхшиланиши» ҳақида гамхўрлик қилиши лозим эди. Агар эмфитевт уч йил давомида шартлашилган тўловни тўламаса, у ҳолда унга берилган ердан маҳрум қилиниши мумкин эди.

Эклогада жиноят ва жазоларга бағишланган XVII титул анча кенг ва аниқ ишланган. Жамиятдаги ижтимоий зиддиятларнинг кескинлашиб бориши жиноят қонунларига ҳам ўз таъсирини ўтказган. Хусусан, Эклогада жинойий хатти-ҳаракатлар учун давлат томонидан таъқиб қилишнинг анча кучайтирилганлиги кўзга яққол ташланади. Эклоганинг айнан ушбу титулининг кейинги қонунлар тўпламларида ўзгаришсиз фойдаланганлиги ҳам бежиз эмас эди.

Эклогада давлатга қарши жиноятлар: душман томонига қочиб ўтиш, қалбаки пул яшаш ва бошқалар учун жавобгарликлар белгиловчи меъёрлар мавжуд. Айниқса, императорга қарши кўзғолон кўтарувчи ёки унга ёхуд давлатга қарши исёнда қатнашувчи шахслар ҳақида гапирилган модда алоҳида ажратиб кўрсатилган. Бундай шахслар «ҳамма нарсани бузишни» мақсад қилганлар сифатида ўша вақтнинг ўзидаёқ ўлимга маҳрум этилиши лозим эди.

Эклогада, шунингдек, христиан динига қарши жиноятларга ҳам катта эътибор берилди. Инжилни ушлаб туриб ёлгон қасам ичган, ибодат вақтида руҳонийга қўл кўтарган, «поқдамон христианлик эътиқодлари»дан воз кечган шахслар, жодутарлар, дуохон-азайимхонлар, туморлар ва шунга ўхшаш нарсаларни тайёрловчилар, христиан динига душман бўлган бошқа динга эргашувчилар, мажусийликка ёки бидъатга оид ҳаракатларда қатнашувчилар қаттиқ жазоланган.

Эклогада шахсга қарши қаратилган жиноятлар учун ҳам жавобгарликлар назарда тутилган. Одам ўлдирганлик учун ва тан жароҳати етказганлик учун бериладиган жазолар кўпинча бундай жиноятларнинг қасддан ёки тасодифан, эҳтиётсизликдан содир этилганлигига боғлиқ эди. Масалан, Эклогада «агар кимдир ўз қулини қамчи ёки таёқ билан урса ва қул ўлиб қолса, унда хўжайин одам ўлдирган киши (қотил) сифатида маҳкум этилмайди», дейилади. «Агар хўжайин қулини қасддан, атайлаб ўлдирса жавобгарликка тортилади. Масалан, хўжайин ўз қулини «ҳаддан ташқари қийноққа солса, ёки оғу билан заҳарласа, ёки уни ўтда куйдирса» ва бунинг натижасида қул ўлса, у ҳолда одам ўлдирганликда айбланиши мумкин эди.

Эклогада, шунингдек, қатор мулкий жиноятлар ҳам санаб ўтилади. Ўғрилик, босқинчилик, бировнинг мулкани йўқ қилиш, ўтда куйдириш, бировнинг қабрини ўғрилаш каби жиноятлар учун қаттиқ жазолар белгиланди. Бироқ унинг кўпгина моддалари давлат ва муқаддас черков томонидан ўрнатилган оилавий ва ахлоқий муносабатлар тузилишига таҳдид қилувчи жиноятлар учун жавобгарликлар белгилайди. Уларнинг орасида яқин қариндошларнинг жинсий алоқада бўлиши, номусга тегиш, эрнинг хотинига ёки хотиннинг эрига нисбатан хиёнат қилиши, роҳиба (монах аёл) билан, чўқинтирилган қиз билан, қиз бола билан, ҳайвонлар билан жинсий алоқа қилиш, ҳомилани тушириш ва бошқалар алоҳида ажратиб кўрсатилган.

Эклогада жазолар тизими, ҳатто Юстиниан қонунларига нисбатан ҳам, анча мукаммал ишлаб чиқилганлиги ва жуда қаттиқлиги билан ажралиб турган. Унда ўлим жазосини назарда тутувчи ҳолатлар кўпгина эди. Лекин қонунга мувофиқ тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазолари: бурнини кесиш, тилини суғуриб олиш, қўлини қирқиш, кўзини ўйиш, ахталаш жазоларини бериш айниқса кенг қўлланилган. Бун-

дай жазолар анча оғир ва шавқатсиз бўлиб, классик рим ҳуқуқида асосан қулларга нисбатан қўлланилган бўлса, Эклогага мувофиқ эса эркин кишиларга ҳам тадбиқ қилинади. Шарманда қилувчи жазолар (масалан, соч ва соқолларини қирқиб ташлаш), шунингдек, мол-мулкни мусодара қилиш ҳам мавжуд эди.

Эклоганда баъзи жиноятлар бўйича жазолар айбдорнинг ижтимоий ҳолатига қараб белгиланган. Масалан, 22-моддага мувофиқ мансабдор шахс бировнинг чўриси билан жинсий алоқа қилса, катта миқдорда жарима тўлаши лозим эди. Худди шундай жиноят учун «оддий киши» бир вақтда ҳам жарима тўлаган, ҳам калтак билан саваланган. Шунингдек, Эклоганинг XVII титули 29-моддасида кўрсатилишича, «отанасининг рухсатисиз» қиз бола билан жинсий алоқа қилганлик учун юқори мартабали шахсларга, «ўрта хол мавқедаги шахсларга» ҳамда «камбағал ва мулксизларга» нисбатан бериладиган жазолар турлича эди. Бунда мансабдор шахслар қайғуга ҳамдардлик тарзидаги жаримани тўласалар, камбағал ва мулксизлар қамчи билан саваланганлар, соч-соқоллари олиб ташланган ва ҳайдаб юборилган. Бироқ, бошқа моддаларда жуда кўп ҳолатларда жиноий жавобгарлик айбдор шахснинг ижтимоий аҳволига қараб белгиланмаган. Бу қатор тадқиқотчилар фикрича, Эклогани яратувчиларнинг ижтимоий кескинликларни бироз юмшатишга уринганликларини намоён қилади.

Эклоганинг далилларга бағишланган XIV титули ҳам ижтимоий тенгсизликни очиқдан-очиқ мустаҳкамлайди. Бу ерда «унвонга, ёки мансабга, ёхуд машғулотга (ёки бойликка) эга бўлган гувоҳлар кўрсатмалари олдиндан қабул қилса бўладиган» деб ҳисобланган. «Номаълум гувоҳлар»нинг, яъни паст ижтимоий мавқедаги шахсларнинг кўрсатмалари, агар судда баҳс-мунозараларга сабаб бўлса, улар қамчи билан саваланганлар.

Эклоганинг ниҳоятда қисқалиги, унда мулк ҳуқуқига эга бўлиш ва уни йўқотиш усуллари, муддат ва бошқа шу каби муҳим масалалар ҳақида меъёрлар белгиланмаганлиги учун судларнинг, қатор ҳолатларда бевосита Юстиниан Кодексига мурожаат қилишларига тўғри келарди.

Эклога тез орада Дехқончилик, Денгиз ва Ҳарбий Қонунлар билан тўлдирилади. Уларнинг ичида **Дехқончилик қонуни** муҳим аҳамиятга эга эди. У ўз мазмун-моҳияти билан

Ғарбий Европа давлатларининг «варварлар ҳақиқати»ни эслатади. Бу қонун Эклоганинг муҳим камчиликларини тўлдиришга қаратилганди. Унда VIII аср Византия жамияти ҳаётида жуда муҳим роль ўйнай бошлаган қишлоқ жамоаларида юзага келган янги ижтимоий муносабатлар тартибга солинади. Фанда Деҳқончилик қонунининг иккита: илк ва кечки матнлари бир-биридан ажратиб кўрсатилади. Илк матн одат ҳуқуқининг дастлабки манбаи сифатида анча қимматли ҳисобланади. Унинг қачон ва қаерда нашр қилинганлиги ҳақидаги масала хусусида ягона фикр йўқ. Баъзи тадқиқотчилар уни VII асрнинг охирига (Юстиниан II нинг номига) боғлайдилар, бошқалар Жанубий Италияда тузилган деб кўрсатадилар. Лекин кўпчилик олимлар Деҳқончилик қонунини Константинополда Исаврлар сулоласи императорлари даврида VIII асрнинг 20-йилларида тахминан Эклога билан бир вақтда унга илова сифатида тузилганлигини кўрсатишади.

Деҳқончилик қонуни асосан хусусий қурама асар (бошқаларнинг ишларидан улаб-қураб ёзилган асар) ҳисобланади, лекин кейинчалик, эҳтимол Эклога билан бирга, расман тан олинади. Деҳқончилик қонунининг илк матни 85 та моддадан иборат бўлиб, одат ҳуқуқи ёдгорликларига ўхшаб антик ифодаланган ички таркибий қисмларга бўлинмаганди. Деҳқончилик қонуни Византия империясининг бутун тарихи давомида ҳаракатда бўлган. Лекин унинг кечки, хусусан XIV асрга тааллуқли матни бироз тизимга солинган ҳолда нашр қилиниб, 10 титул ва 103 та моддадан иборат эди.

Деҳқончилик қонунига кирган ҳуқуқий нормалар қишлоқ жамоалари доирасида келиб чиқадиган низоларни тартибга солишга қаратилганди. Унда ёнма-ён жойлашган ер участкалари ўртасидаги чегараларга риоя қилишга, бировнинг ерини ўзбошимчалик билан ҳайдаш оқибатларига, ер участкаларининг айирбошлашга катта эътибор берилган. Қонуннинг 8-моддасида ер участкаларини қуръа ташлаш ёрдамида тақсимланиши белгиланганлиги жамоа тартиблари сақланиб қолганлигидан дарак беради. Қонунда ерни ва узумзорларни ижарага беришга катта аҳамият берилади. Деҳқончилик қонунида давлат хазинаси манфаатлари ҳақида алоҳида ғам-хўрлик қилинганлиги кўзга ташланади. Жумладан, унинг 18-, 19-моддаларида ер участкаси эгаларидан хазинага ўлпонлар, шунингдек, фавқулодда солиқлар олиниши мустаҳкамланган.

Дехқончилик қонунида бировнинг чорвасини, қишлоқ хўжалик ускуналарини ўғирлаганлик учун, бировнинг ўрмонини кесганлик учун ва ҳоказолар учун жавобгарликлар ўрнатувчи моддалар жуда чигал тарзда ифодаланган. Қўп ҳолларда ўғрилик ёки бировнинг мулкини нобуд қилиш учун фақат аввало етказилган зарарни ундириш мақсадида мулккий жарималар назарда тутилган. Бироқ, агар етказилган зарар анча катта бўлса ва ривожланиб бораётган хусусий мулкчилик тартибларига хавф туғдирса, тана аъзоларини майиб қилиш, тан жазолари ва ҳатто ўлим жазоси қўлланилган. Бундай ҳолларда ўгрининг, бировнинг омборига ўт қўювчининг қўли кесилган. Агар бировнинг усти берк хирмонига қасдан ўт қўйилса ёки қуллар томонидан ўғрилик содир этилса, уларга нисбатан ўлим жазоси қўлланилган.

Эклогга илова сифатидаги яна бир қонун - Денгиз қонуни бўлиб, у Ғарбий Европада **Родосса денгиз қонуни** деган ном билан машҳур бўлган. У VII-VIII асрларда тузилган. Унда антик даврларда ҳамда ўрта асрларда денгиз савдоси амалиётида вужудга келган ва қисман рим юристлари томониданоқ ишлаб чиқилган ҳуқуқий одатлар тўпланган эди. Денгиз қонунида кемалар қатнови, кемаларда юк ва йўловчилар ташшиш, денгизда ҳалокат хавфи туғилганда юкларни денгизга тушириб юбориш, кема эгалари ва юк эгалари ўртасида даромад ва зарарларни тақсимлаш кабиларга тааллуқли қоидалар белгиланган. Бу қонуннинг баъзи нормалари XV асрга қадар халқаро денгиз савдосида қўлланилган.

Византия ҳуқуқининг янада ривожланиши Македонияликлар сулоласи императорлари (бутни хурмат қилувчилар) **Василий I** ва **Лев VI** нинг қонун чиқариш фаолияти билан боғлиқ. **Василий I** ўзининг сиёсий муҳолифлари томонидан тузилган **Эклогани** бекор қилиб, **Юстинианнинг** қонунлар тўпламини қайта ишлаб чиқишга, ундан эскириб қолган қоидаларни чиқариб ташлашга, қийин ва чалкаш юридик ибораларга тушунтиришлар беришга ва бу қонунлар тўпламини юнон тилига таржима қилишга буйруқ берган. Ушбу қонунчилик ишлари натижасида 879 йилда **Прохирон** деб номланган қонунлар тўплами чиқарилган. У ўз даврида Византия ҳуқуқининг анча нуфузли ҳуқуқ манбаларидан бири бўлиб қолган ва қўшни славян давлатлари ҳуқуқи тарихида сезиларли из қолдирган.

Прохирон Эклогага нисбатан анча тўла қонунлар тўп-ла-ми эди. Унга қўшимча тарзда 17 та титул киритилганди. Лекин у юридик техника жиҳатидан, хусусан ҳуқуқий матери-аллар жойлаштирилишининг аниқлиги, таҳрир қилиниши жиҳатидан Эклогага қараганда қолақ эди. Гарчанд Прохирон-нинг муқаддимасида Эклога «сараланган» қонун эмас, балки «бузилган» қонунлар деб номланган бўлса ҳам, Василий I унинг қатор, айниқса жиноят ҳуқуқига оид қоидаларини ўз-лаштирган.

Прохирон Византия ҳуқуқий тизимига унча муҳим ўзга-ртишлар кирита олмаган. Унда хусусий ҳуқуқнинг баъзи ма-салалари бўйича Юстиниан қонунчилиги (ёки ҳатто Юстини-ангача бўлган қонунлар) томонига қайишиш ҳолатлари уч-райди. Бу, масалан, эр ва хотин ўртасидаги ҳадяларда, сеп-сидирға бериш тартибида, эркинликка чиқарилганларнинг ва-сиятларида ва ҳоказоларда кўзга ташланади. Лекин, Прохи-рон маълум даражада Византия жамиятининг IX асрдаги ян-ги шароитларини акс эттирган. Унда шартнома ҳуқуқи анча тўлиқ баён қилинади. Хусусан, шерикчилик шартномаси иш-лаб чиқилган, қарз бўйича фоизлар олиш тўғридан-тўғри та-қиқлаб қўйилган ва ҳоказо. Прохирон оила ҳуқуқига ҳам баъ-зи ўзгартишлар киритди. Масалан, унга мувофиқ никоҳдан олдин совға бериш тартиби жорий қилинди ва ҳоказо.

Прохирон 884 ва 886 йиллар арафасида Василий I номи-дан унинг ўғиллари томонидан тузилган эди. Лекин орадан кўп ўтмай, Василий I нинг ўғиллари ва ҳокимдошлари «эски қонунларни тозалаш» ва Юстиниан кодификациясида баён қилинган ҳуқуқдан фойдаланишни осонлаштириш мақсадида ҳуқуқ бўйича янги қўлланма нашр қилдилар. Бу қўлланма **Эпанагога** деб аталиб IX асрда (ҳар қалай 879 йилдан кейин) император Василий I ва унинг ўғиллари Лев ва Александр номидан тузилган эди. У ўз тузилишига кўра Юстиниан Ди-гесталарига ўхшаб кетади.

Эпанагога Прохирон ва Эклоганинг кўпгина нормаларини ўзида мужассам этган қурама асар характериға эга эди. Ле-кин шунга қарамай, у кўп масалаларни анча тўла тартибга солганлиги ва хусусий ҳуқуқнинг қатор масалаларини янгича баён қилганлиги билан ажралиб турарди. Эпананога айниқса оммавий ҳуқуқ соҳасига муҳим ўзгартишлар киритди. Бу соҳада қатор янги қоидалар жорий қилинди. Масалан, унда император ҳокимиятини тўлдирувчи партиарх ҳокимияти

ҳақидаги, руҳонийлар ҳуқуқлари ҳақидаги бир қанча янги нормалар мавжуд эди. Бу қоидалар православ черкови билан давлат ўртасидаги муносабатларни белгилайди ва оқибатда черков ҳуқуқида ҳам кенг фойдаланилади.

Византия ҳуқуқининг юқоридаги қисқача тўпламлари суд амалиёти эҳтиёжларини тўлиқ даражада қондира олмасди. Шу сабабли судлар анча эскириб қолган Юстиниан қонунлари тўпламига тобора кўпроқ мурожаат қилишга мажбур эдилар. Лев VI Донишманд ҳукмронлиги даври (886–912 йиллар)да Юстиниан қонунларини янгитдан қайта ишлаб чиқиш бўйича Василий I давридаёқ бошланган йирик кодификация ишлари ниҳоясига етди. Натижада 890 йилда таниқли юрист Симбаций раҳбарлигида «**Василиклар**» («**Базиликлар**»), яъни «подшолар қонунлари» тузилди. У тобора тушуниш қийин бўлиб бораётган Юстиниан қонунлари тўпламини алмаштириш мақсадида чиқарилганди.

«Василиклар»да фойдаланилган жуда катта материал Юстиниан қонунлари тўпламига нисбатан анча ихчам ва кетма-кетликда жойлаштирилган. Маълумки, Юстиниан қонунлари тўплами бир қанча мустақил қисмлар (китоблар)дан иборат эди. «Василиклар» эса - ягона қонунчилик ёдгорлиги бўлиб, 60 та китобни ўз ичига олган.

Китоблар титулларга ва парчаларга бўлинган. «Василиклар»нинг ҳар бир титули Дигесталардан цитата келтирган рим юристларидан бирининг матнидан олинган парча билан бошланади (бошқа фикрлар унча нуфузга эга бўлмаган фикрлар сифатида тушуриб қолдирилган), сўнгра Кодексдан, Институциялардан ва Новеллалардан олинган тегишли қўшимчалар берилган. «Василиклар»да юстинианча ҳуқуқдан бевосита фойдаланилмаган. Унга Юстиниан қонунлари VI асрда яшаган Византия юристлари - Аноним, Феофил, Дорофей ва бошқалар томонидан юнон тилига таржима қилинган асарлар ва шарҳлар орқали кириб келган. «Василиклар»га унинг тузувчиларнинг фикрича, Юстиниан қонунларининг амалий аҳамиятга эга бўлмаган қоидалари киритилмаган эди. Масалан, ундан Институцияларнинг, Дигесталар титулларининг одил судлов ва ҳуқуқнинг келиб чиқиши ҳақидаги каттагина қисми ва бошқалар тушириб қолдирилган. Шунингдек, Юстиниан Кодекси ва Новеллаларидан кейинчалик қайта кўриб чиқилган бир қанча қоидалар ҳам чиқариб ташланади. Бироқ «Василиклар»да олдинги ҳуқуқни қайта ишланиши ва қис-

картирилиши диққат билан қилинмай, шопша-шошарлик билан амалга оширилган. Унда эскириб қолган ёки истеъмолдан чиқиб кетган кўпгина нормалар ҳам сақланиб қолган эди. Масалан, унда аллақачон йўқолиб кетган мансаблар (рим консуллари, императорларнинг легатлари⁸⁴ ва бошқалар) ҳақида эслатиб ўтилади.

«Василиклар» кўпроқ оммавий ва черков ҳуқуқига тааллуқли жуда катта ҳуқуқий материални ўз ичига олган. Унинг 1-, 3-, 5-китоблари черков ҳақида, 6-китоби давлат мансабдорлари ҳақидаги, 7-, 9-китоблари суд жараёни ҳақидаги, 60-китоби жинойятлар ҳақидаги нормалар белгиланган ва ҳоказо. Бироқ, «Василиклар»нинг катта қисми хусусий ҳуқуқ масалаларига, жумладан шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатига бағишланган. Хусусан, 46-китоб - қуллар ҳақида, 55-китоб деҳқонлар ҳақида эди ва ҳоказо.

Тўғри, феодал муносабатларнинг ривожланиши натижасида бу соҳада мерос ҳуқуқидаги 45-китоб⁸⁵ сингари рим ҳуқуқининг кўпгина қоидалари ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотганди. Суд амалиётида ҳаммадан кўра кўпроқ «Василиклар»нинг мажбурият муносабатларини тартибга солувчи нормаларидан фойдаланилган. Унинг 19-китобида олди-сотди ҳақида, 23- ва 25-китобларида гаров операциялари ҳақида, 26-китобида эса топшириқ ва қарз тўлаш ҳақида меъёрлар белгиланиб, улардан амалиётда тез-тез фойдаланилган.

«Василиклар»нинг тузилиши Юстиниан қонунларининг бекор қилинганлигини англатмасди. Лекин шундай бўлса ҳам Юстиниан қонунлари тобора кам ишлатиладиган бўлиб борди. XII асрнинг охиридан бошлаб «Василиклар» Византия ҳуқуқининг ягона ҳаракатдаги тўплами бўлиб қолди. «Василиклар» бизгача тўла кўринишда етиб келмаган.

Унинг қатор китобларидан, жумладан, мулк ва эгалик ҳуқуқи ҳақидаги 50-китобидан фақат парчалар сақланиб қолган холос. Кўпчилик қўлёзмалар «Василиклар» матни билан бирга VI асрдаги, шунингдек, XI-XII асрлардаги Византия юристларининг уларга берган тушунтиришлари, шарҳлари - схолия⁸⁵лар кўринишида бизгача етиб келган. Схолиялар «қадимги» ва «кечки» схолиялар номи билан аталган.

⁸⁴ Легат - Қадимги Римда вилоят ҳокимлари ҳузуридаги ҳоким; Рим папасининг дипломатик вакили.

⁸⁵ Схолия - юнонча Scholion сўзидан олинган бўлиб, изоҳ, шарҳ, тушунтириш деган маънони англатади.

Схолиялар расмий аҳамиятга эга бўлмаган, лекин улар Византия судларида эътиборга олинган. Агар бирор ҳуқуқий масалалар «Василиклар»да белгиланмай, схолияларда ўз ечими топган бўлса, ундай ҳолатларда схолияларнинг қиммати жуда юқори эди.

«Василиклар» тузилгандан кейин Византия ҳуқуқи императорларнинг қонун ҳужжатлари - Новеллалар, Хрисовуллар (императорларнинг ёрлиқлари) чиқариши йўли билан ривожланган. Масалан, Лев Донишманд томонидан чиқарилган Новеллалар билан ҳуқуқда муҳим ўзгаришлар қилинган эди. У давлат мансабдорларига ўзларига тегишли округларда ерларга ҳеч қандай назоратсиз эгаллик қилишга рухсат берган, қарзлар учун фоизлар олишни тақиқловчи чеклашларни тугатган, конкубинатни⁸⁶ батамом бекор қилган, черковда тан олинмаган никоҳни тақиқлаган ва ҳоказо.

Византия ҳуқуқининг ривожланишига, шунингдек, баъзи хусусий юридик қурама асарлар ҳам сезиларли таъсир этган. Уларнинг орасида айниқса тахминан 1345 йилда Константин Арменопуло томонидан ёзилган «Қонунларга қўлланма, ёки Олти китоб» айниқса муҳим бўлган. Бу қўлланма Византия судларида жуда нуфузли мавқега эга эди. Византия давлати қулагандан кейин эса у Юнонистон, Валахия ва Молдовия худудида ўз кучини сақлаб қолган ва амалда бўлган. Арменопулонинг «Олти китоби» XIX асрда Бессарабия Россияга қўшиб олингандан кейин ҳам унинг ҳаракатдаги ҳуқуқи сифатида тан олинган эди.

Византия ҳуқуқининг таркибий қисмларидан бирини **черков ҳуқуқи** ташкил этган. Черков ҳуқуқи асосан дунё христианлари йиғинларининг ва патриархларнинг қарорларидан ташкил топган. Бунда VII асрнинг охиридаги бутун дунё христианларининг Трульскийда тўпланган йиғинининг қарорлари муҳим ўрин тутди. Бунда черков қонун-қоидалари расмий корпуси тақиқланган ва «сохта, ясама черков қонунлари»дан ёки қандайдир бошқа христианлар йиғини томонидан тақиқланмаган черков қонунларидан фойдаланиш тақиқланган. Черков ҳуқуқининг тан олинган нормалари, шунингдек, қисман императорларнинг қонунларидан махсус тўп-

⁸⁶ **Конкубинат** - «concupinatus» латинча con (cum) - биргаликда ва subo - ётаман, бирга яшайман деган сўزلардан олинган бўлиб, эр ва хотиннинг расмийлаштирилмаган, яъни никоҳсиз, лекин келажакда никоҳ тузиш мақсадида доимий биргаликда яшаши.

ламлар - **Номоканонлар**⁸⁷ тузилган. Улардан VI-VII асрлар бўсағасида Константинопол патриархи Иоан Схоластика томонидан 50 та титулдан иборат тузилган Номоканон энг қадимийсидир.

629-640-йиллар оралиғида Энантиофан деган юрист томонидан тузилган 14 та титулдан иборат Номоканонлар оммавий эди. Номоканонларнинг мазмуни вақти-вақти билан янги-ланиб турган. Масалан, XI асрларда Феодор Вест томонидан тузилган Номоканоннинг матнига Юстиниан қонунларининг бекор қилинганлигини белгиловчи муҳим қоида киритилган эди. Шу тариқа «Василиклар» Византиянинг ҳаракатдаги ягона ҳуқуқий ҳужжати бўлиб қолганди. Номоканонлар рус ҳуқуқига тўғридан-тўғри таъсир ўтказган, уларнинг таржима қилинган нусхалари «Дарға китоблар» («Кормчие книги»)га киритилганлиги шундан далолат беради.

⁸⁷ **Номоканонлар** - юнонча Nomokanones сўзидан олиниб, Византиянинг черков ҳуқуқи тўпламлари бўлган. Уларга императорларнинг черковга ва черков қоидаларига тааллуқли қонунлари киритилган.

VII БОВ. ЎРТА АСРЛАРДА РОССИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ (IX АСР-ХІХ АСРНИНГ ЎРТАСИ)

- Қадимги Русь давлати ва ҳуқуқи (IX-XII асрлар).
- Сиёсий тарқоқлик даврида Русда давлат ва ҳуқуқ (XII-XIV асрлар).
- Олтин Ўрда давлати ва ҳуқуқи (XIII-XV асрлар).
- Марказлашган Русь давлатининг ташкил топиши ва ҳуқуқнинг ривожланиши.
- Россияда табақа-вакиллик монархияси (XVI асрнинг ўрталари-XVII асрнинг ўрталари).
- Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (XVII асрнинг II ярми-XIX аср боши).
- Мутлақ якка ҳокимлик даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.
- Крепостной тузумнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ўсиши даврида Россия давлати ва ҳуқуқи.

1. Қадимги Русь давлати ва ҳуқуқи (IX-XII асрлар)

Давлатнинг ташкил топиши VI-VIII асрлар шарқий славянларда уруғ жамоа тузумининг тўла емирилиши ва феодал муносабатларнинг ўрнатилиши даври бўлган. Ўша вақтда ижтимоий тузумнинг асосини патриархал оила жамоаси ташкил этган. Бундан қўшничилик қишлоқ жамоаси ўсиб чиққан. Бу эса феодализм ривожланишининг бошланиши эди. Алоҳида оилалар ажралиб чиқиб, якка хўжалик юритиш ривожланган. Жамоанинг ҳайдаладиган ерлари ва майдонзорлари алоҳида оилалар қўлига ўтган. Фақат ўрмон бойликлари, сув сингарилар жамоа қўлида қолган. Бу вақтда қуллар ҳам бўлиб, қуллик патриархал, уй характерида эди. Қулнинг меҳнати иккинчи даражали, ёрдамчи аҳамиятга эга эди. Асосий ишлаб чиқарувчи куч қишлоқ жамоаси эди.

Шарқий славянларда қулдорлик тузумининг таркиб топмаганлигига асосий сабаблар: биринчидан, ишлаб чиқарувчи кучлар нисбатан юқори даражада бўлиб, қўшничилик жамоаси мустақкам ривожланганлиги; иккинчидан, шарқий

славянларда синфий жамият, давлат вужудга келаётган вақтда бошқа мамлакатларда қулдорлик тузуми ўз умрини аллақачон ўтаб бўлганлиги эди.

Мулкий тенгсизликнинг келиб чиқиши, жамиятнинг бой ер эгаларига ва оддий меҳнаткаш жамоа аъзоларига ажралиши, яъни синфларнинг ташкил топиши ва эксплуатациянинг вужудга келиши натижасида шарқий славянларда биринчи давлатлар ташкил топган. Булар: Куяба (Киев), Славия (словенлар вилояти) ва Артания (Рязань) эди. Бу давлатлар ҳукмрон (бой) табақалар манфаатини ҳимоя қилиш, аҳолини бўйсундириб туриш, қабилалар ҳудудини ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиб туриш мақсадида славян қабилаларининг иттифоқи асосида ташкил топган. Даствлабки давлат бирлашмалари князликлар деб аталган. Улар қабилаларнинг ҳарбий иттифоқи асосида ташкил топиб, бунда энг қучли қабиланинг оқсоқоли - князи раҳбарлик қиларди. Даствлаб қабилавий князликлар, сўнгра ҳудудий князликлар вужудга келади. Бундай князликларнинг марказлари Киев, Новгород, Чернигов, Смоленск, Полоцк ва бошқа шаҳарлар эди.

IX асрнинг II ярми - X асрнинг бошида Новгород князи Олег Новгород, Киев ва бошқа славян қабилалари иттифоқларини ўз ҳукмронлигига бўйсундириб, қадимги Русь давлати ёки Киев Русига асос солади. Бу жараён князь Олег томонидан 882 йилда Киевнинг босиб олиниши билан ниҳоясига етган деб ҳисобланади.

Ижтимоий тузуми

IX асрда қадимги Русда феодал муносабатлар, яъни феодалларнинг ерга эгаллиги пайдо бўлади. Қабила бошлиқлари катта ер эгаларига айланади. Феодал ер эгаларига: князь, боярлар ва руҳонийлар кирарди. Князь энг йирик ер эгаси бўлиб, унинг ер эгаллиги жамоа ерларини, бўш ерларни эгаллаб олиш орқали кенгайиб борди. **Боярлар** - уруғ, қабила ичидан ўсиб чиққан савдогарлар, жамоа аъзолари, бой ҳунармандлар бўлиб, аста-секин князнинг вассалига айланган. Князь дружиначилари ҳам боярларга айланди. Улар хизмат учун ер олиб, тобора бойиб борадилар. Ерга эгалликнинг асосан қуйидаги икки шакли мавжуд бўлган: вотчина ва пожалования (хизмат учун ҳақ) тарзида инъом қилинган ерлар.

Князнинг боярлари, дружиначилари бўлиб, улар князга ҳарбий жиҳатдан ҳам бўйсунарди. Феодалларнинг ҳаёти, соғлиги, мулки қаттиқ ҳимоя қилинарди.

Меҳнаткашлар оммасининг асосий қисмини **смердрлар** (феодаллар томонидан асоратга солинган қишлоқ аҳолиси) ташкил этарди. **Закуплар** ҳам бўлиб, улар феодаллардан ку-па - пул суммаси ёки натурал ёрдам олиб, бунинг эвазига унга ишлаб бериши лозим эди. Уларнинг қарз тўлаши жуда оғир эди. Агар закуп қочса, холопга - қулга айлантириларди. Лекин закупни уриш, холопликка сотиш мумкин эмас, унинг судга шикоят қилиш ҳуқуқи мавжуд эди. Закупнинг мулки ҳам дахлсиз ҳисобланарди.

Қадимги Русь давлатида **қуллар** ҳам бўлган. Улар **холоплар, челядинлар** деб аталган. Лекин қулнинг меҳнати уй характерида эди. Деҳқонлар қарзини ўз вақтида тўлай олмаса, рухсатсиз уйланса, хўжайинини ҳақорат қилса холопга айланиши мумкин эди. Қуллар умуман ҳуқуқсиз бўлиб, улар учун хўжайини жавоб берарди.

Деҳқончиликнинг ривожланиши билан ундан ҳунармандчилик ва савдо ажралиб чиқади. Ҳунармандлар ва савдогарлар пайдо бўлади. Уларнинг ҳаёти ва мулки ҳимоя қилинарди. Шаҳарликлар солиқ тўлашдан озод эдилар.

Киев Руси қатъий марказлашган давлат **Давлат тузуми** эмас эди. У бошқариш шаклига кўра **илк феодал монархияси** бўлиб, у сюзеренитет-вассалитет принципига асосланарди. Киев князи буюк князь ҳисобланса ҳам ҳокимияти кучли эмас эди. Жойлардаги князлар унга, яъни сюзерен князга вассал ҳисобланарди. Киев князи ва маҳаллий князлар ўртасида крестъ (хоч, бут)ни ўпиб, қасам ичиш орқали шартномалар тузиларди. Бундай шартномаларда катта князларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўрнатиларди. Булар: «кичик, вассал князларга ҳарбий ёрдам кўрсатиш, ер бериш ва уни ҳимоя қилишдан иборат эди. Вассал сюзеренга қулоқ солиши, ҳарбий, иқтисодий ёрдам бериши, уни ҳурмат қилиши лозим эди ва ҳоказо. Князлараро шартномаларни бузганлик учун вассаллар еридан махрум қилинарди.

Давлат тепасида **буюк князь** турган. У суд, ҳарбий ва қонун чиқариш ҳокимиятига эга эди. Ташқи муносабатлар ҳам у томондан олиб борилган. Тахт катта ўғилга мерос бўлиб ўтарди.

Буюк князь **Боярлар кенгашига** таяниб иш олиб борарди. Боярлар кенгаши маслаҳатчи орган эди. У йирик боярлар, олий руҳонийлар: митрополитлар, епископлар ва бошқалардан иборат таркибда эди. Кенгашда уруш, сулҳ, бошқа дав-

латлар билан иттифоқ тузиш масалалари ҳал қилинарди. У қонунларни муҳокама қилар, баъзи суд функцияларини ҳам амалга оширар, ҳарбий, маъмурий, молиявий ва бошқа масалаларни ҳал этишда иштирок этарди. Князь йўқлигида ёки ўлимидан кейин Кенгаш асосий ҳокимият органи бўлиб қоларди. Лекин у доимий орган бўлмай, ваколатлари ҳам аниқ ўрнатилмаганди. У князь томонидан вақти-вақти билан чақирилган.

Буюк князь зарур ҳолларда **Вече** - шаҳар аҳолисининг йиғилишини ҳам ўтказарди. Вечеда асосан эркаклар қатнашарди. Холоплар ва оила бошлиғига бўйсунувчилар қатнаша олмасди. Вече князни сайлаш, тасдиқлаш ёки ишдан олиш, уруш ва тинчлик, юқори мансабдор шахсларни тайинлаш масалаларини ҳал қиларди. Унда қарорлар бақиришлар йўли билан қабул қилинган. Кейинчалик феодализм ривожланиши билан Вече ўз аҳамиятини йўқотган.

Махсус ҳолларда князь томонидан умумдавлат аҳамиятига эга бўлган масалаларни ҳал этиш учун **феодалларнинг съездлари** чақириларди. Съездларда князларни сайлаш ва ҳайдаш, уруш эълон қилиш, тинчлик шартномаларини имзолаш, янги қонунлар чиқариш ва бошқа масалалар ҳал қилинарди.

Давлат аппарати тизимида марказда **сарой-вотчина бошқаруви**, жойларда эса **боқимандалик (кормления)** тизими мавжуд эди.

Дастлаб ҳарбий бошлиқлардан иборат мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар бўлган. Кейин мингбоши ҳарбий бошлиққа айланган, юзбоши эса шаҳарнинг суд-маъмурий мансабдор шахси бўлиб қолган. Кейинчалик бошқарувнинг сонга оид тизими ўрнига сарой-вотчина бошқарув тизими вужудга келади ва буюк князь хўжалигида **саройбон, хазиначи, отбоқар** сингари хизматчилар шаклланади.

Жойларда бошқарув жуда содда ташкил этилган. Ўлкаларда маҳаллий князлардан ташқари ноиблар (наместниклар) ва волост бошқарувчилари ҳам мавжуд эди. Улар ўз хизматлари эвазига аҳолидан егулик («корм») олардилар. Шу тариқа кормления (боқимандалик) тизими вужудга келади.

Армияни буюк князь **дружинаси** ташкил этган. Дружиниклар профессионал жангчилар бўлиб, айна вақтда князнинг маслаҳатчилари ҳам эди. Ёлланма жангчилардан ҳам фойдаланилган.

Суд маъмурий ҳокимиятдан ажралмаган эди. Унинг те- пасида буюк князнинг ўзи турарди. **Вирниклар** - одам ўлдир- ганлик учун жарималарни йиғувчилар суд ишларини юри- тишга ёрдам берарди. Вотчина суди мавжуд бўлиб, ҳар бир ер эгаси ўзига қарам кишиларни суд қилиши мумкин эди. Черков ҳам суд органи эди.

Қадимги Руснинг ҳуқуқ тизими Русда қонунчилик энг қадимги вақт- лардан маълум. Бундан князь Олегнинг 907 йилда греклар билан тузган шартномаси ҳам далолат беради.

Русь ҳуқуқининг энг йирик ёдгорлиги **Русь ҳақиқати** ҳисобланади. Унга қуйидагилар киради:

1. Ярослав ҳақиқати тахминан XI асрнинг 30-йилларида тузилган. Унинг манбаларини одат ҳуқуқи, князларнинг қо- нунчилиги, суд амалиёти ташкил этади.

2. Ярославичлар ҳақиқати эса 1052 ёки 1072 йилларда Киевда тузилган. Ярослав ҳақиқати ва Ярославичлар ҳақи- қати Русь ҳақиқатининг **қадимий матни** ҳисобланиб, **қисқа ҳақиқат** деб юритилади.

3. «Муфассал ҳақиқат» Ярослав Устави ва Владимир Монамах Уставидан иборат бўлиб, Мономах даврида (1112-1125 йиллар) Киевда тузилган. Унинг манбалари: князларнинг қонунлари ва суд амалиёти ҳисобланади.

Қадимги Русда уставлар, шартномалар, князларнинг ёр- лиқлари, черков уставлари, подшо ҳуқуқининг тўпламлари, масалан, дарға китоблари (кормчие книги) ва бошқалар ҳам бўлиб, ҳуқуқ манбаларини ташкил этган.

Қадимги рус қонунчилиги анча ривожланган фуқаролик- ҳуқуқий нормаларни тан олади. Қонунларда мулкий муноса- батлар кенг ифода этилган. Мулкни ҳимоя қилиш қонун- ларнинг энг асосий мақсадларидан бирига айлантирилган эди. «Муфассал ҳақиқат»нинг 72-моддасида ерлар, ўрмонлар ва томорқа участкалари ўртасида чегаралар ўрнатилганлиги кўрсатилиб, уни бузганлик учун жарималар назарда тутил- ган. Шу билан бирга ҳаракатдаги мулкларга нисбатан ҳам мулк ҳуқуқи ўрнатилган эди.

Мажбуриятлар зарар етказишдан ва шартномалардан келиб чиққан. Масалан, бировга тан жароҳати етказган шахс жиноий жарима билан бирга жабрланувчига етказилган за- рар учун ҳам, жумладан врач хизматлари учун жарима тў- лаши лозим эди.

Мажбуриятлар кўп ҳолларда шартномалардан келиб чиққан. Шартномаларнинг қарз, олди-сотди, айирбошлаш, гаров, юк ташиш каби турлари кенг тарқалган. Қарз шартномаси кўпинча гувоҳлар иштирокида ёзма шаклда тузилган. Бунда фоизлар назарда тутилган. Фоизлар жуда юқори эди. 1113 йил Киевда бўлиб ўтган шаҳар камбағалларининг қўзғолони натижасида Владимир Мономах фоизлар миқдорини чекловчи қатор қоидалар чиқаришга мажбур бўлган эди.

Қадимги Русда христианлик қабул қилингандан кейин **никоҳ ва оила ҳуқуқи** черков ақидасига, яъни византия ҳуқуқига асосланадиган бўлди. Бунга кўра никоҳ ёши эркеклар учун 14-15 ёш, аёллар учун 12-13 ёш қилиб белгиланади. Никоҳ томонларнинг ва уларнинг ота-оналари розилиги билан тузиларди. Учинчи марта никоҳга киришга йўл қўйилмасди. Никоҳни черков расмийлаштирган. Оилада эр ва ота ҳукмрон эди. Ота-оналар болаларни жазолаш, қул қилиб сотиш ҳуқуқига эга эди. Русь ҳақиқатига ҳомийлик институти ҳам маълум.

Русь ҳақиқати васият бўйича ва қонуний меросни тартибга солади. Мерос қолдирувчи фақат ўз оила аъзоларига васият қилиши ёки кимнидир меросдан маҳрум қилиши мумкин эди. Унинг васияти ўзгармас ҳисобланган. Васият бўлмаса мерос ўғиллар ўртасида қонуний тартибда тақсимланган. Қизларга сеп-сидирга ажратилган. Энг кенжа ўғилга меросдан кўпроқ - умумий мулкдан ўз ҳиссаси ва уй, томорқа ўтган. Ўғиллар бўлмаса, қизлар меросхўр бўлган. Фақат боғларнинг қизлари меросхўр бўлиши мумкин эди. Смердларнинг қизлари мерос ҳуқуқидан маҳрум этилиб, фақат эрга тегмаган бўлса сеп-сидирга учун ҳисса оларди холос. Бошқа барча ҳолларда мерос князь фойдасига ҳал қилинарди.

Жиноят ҳуқуқи борасида Русь ҳуқуқининг имтиёз ҳуқуқига эга эканлиги кўзга яққол ташланади. Масалан, холопларнинг шахси ва мулки умуман ҳимоя қилинмаган. Улар жиноят субъекти ҳисобланмаган. Қарам деҳқонларнинг шахси ва мулки эркин кишиларникига қараганда камроқ даражада ҳимоя қилинган. Масалан, Русь ҳақиқатида огнишанин (юқори табақа вакили) ёки князлик эркагини ўлдирганлик учун айбдор князь фойдасига 80 гривен, эркин кишини ўлдирганлик учун эса - 40 гривен, смердни ўлдирганлик учун бор-йўғи 5 гривен жарима тўлаши назарда тутилган.

Русь ҳақиқати бўйича **жиноят** тушунчаси «озор етказиш» сифатида ифода этилган. Бунда моддий, жисмоний ёки маънавий талофат етказиш ҳисобга олинмаган. Жиноят субъекти феодаллар, шаҳарликлар ва деҳқонлар бўлган. Холоплар ва қуллар қилган жиноятлари учун жиноий жавобгарликка тортилмаган. Улар учун хўжайинлари жавоб берган. Рус ҳақиқати бўйича, холоп эркин кишини урса, эркин киши холопни ўлдириш ҳуқуқига эга эди. Бу қоида князь Ярослав томонидан бекор қилиниб, унинг ўрнига айбдор холопнинг хўжайинидан жарима олинадиган бўлди. Жиноят иштирокчилари айбнинг даражасига қараб ажратилмаган, улар бир хил жазоланганлар.

Жиноий ҳаракат объекти князь ҳокимияти, шахс, мулк, ахлоқ ҳисобланган. Қасддан ёки тасодифан қилинган жиноятлар ажратиб кўрсатилган. Ўғрини жиноят жойида ўлдириш учун жазо берилмаган. Мастлик ёки газаб натижасида қилинган жиноят учун енгил жазо берилган.

Русда узоқ вақт қонли ўч олиш одати сақланиб қолган. Бу одат Ярослав ҳақиқатининг 1-моддасида ҳам кўрсатилган эди. Лекин Ярославичлар қонли ўч олишни пул жаримаси билан алмаштирганлар.

Жазонинг қуйидаги турлари маълум:

1. **Ўлим жазоси.** Бу Русь ҳақиқатида ёзиб қўйилмаган бўлса ҳам, лекин йилномаларда кўрсатилганидек, турли феодаллар ҳокимиятига қарши кўзғолонлар ва хоинликлар учун ўлим жазоси кенг қўлланилган. Масалан, 1068 йилда Киевда князь ҳокимиятига қарши кўзғолон ташкилотчилари ва иштирокчиларидан 70 киши князь Изяслав томонидан осиб ўлдирилган. Умуман Русда хоин князь уделидан, боярни эса бошидан маҳрум қилинган.

2. **Босқинчилик ва талон-тарож жазоси.** Бу оғир жазо бўлиб, от ўғриларига, ўт қўювчиларга ва талончиларга нисбатан қўлланилган. Бунда жиноятчининг мол-мулклари мусодара қилинган, ўзи ва унинг оила аъзолари қулга айлантирилган.

3. **Вира - товон, хун ҳақи жазоси.** Қадимги Русда одам ўлдирганлик учун князь фойдасига ундириладиган пул жаримаси шундай деб аталган. Бойлар учун - 80-40 гривен; оддий халқ учун - 6-5 гривен кумуш, шунингдек жабрланувчи оиласига бошқача алоҳида жарима ундирилган. Унинг миқ-

дори аниқ белгиланмаган. Қадимги Русда жамоа жавобгарлиги ҳам мавжуд эди.

4. Сотиш. Бу - князь фойдасига ундириладиган жарима.

5. Тана аъзоларидан маҳрум қилиш жазоси. Қўл, бурун, қулоқ ва бармоқларни кесиш.

Жиноят турлари:

1. Князь ҳокимиятига қарши қаратилган жиноятлар: кўзғолон, хиёнат, фитна ва бошқалар.

2. Шахсга қарши қаратилган жиноятлар. Одам ўлдириш, тан жароҳати етказиш, уриш, қўл, оёқ ёки кўзидан маҳрум этиш, ҳақорат қилиш: сўз билан ёки ҳаракат билан соқолларини, мўйловларини кесиш, итариб юбориш ва ҳоказо.

3. Мулкка қарши қаратилган жиноятлар. Ўғрилик, биноларга ўт қўйиш, чегара белгиларини бузиш ва бошқалар.

4. Динга қарши қаратилган жиноятлар. Черков ўғирлиги, қабрни ўғирлаш, черковга ҳайвон ва парранда олиб келиш, ўрмонзорларда, сувларда худога сифиниш, жодутарлик кабилар.

Суд жараёнида жиноят ва фуқаролик ишлари бир-бирдан ажратилмаган. Иккаласи бўйича ҳам ягона суд жараёни мавжуд эди. Русь ҳақиқати бўйича суд жараёни тортишувдан иборат эди. Иккала томон ҳам даъвогар ҳисобланган ва деярли бир хил ҳуқуқларга эга бўлган. Судда улар ўз қариндошлари ва қўшнилари ўртасида сўзга чиққанлар. Қариндош ва қўшнилар судда уларнинг ёрдамчилари сифатида қатнашишган.

Суд жараёни жавобгарни судга чақириш билан бошланган. Алоҳида жинорий ишлар бўйича жиноятчини излаб топиш учун қидирув чоралари ҳам кўрилган.

2. Сиёсий тарқоқлик даврида Русда давлат ва ҳуқуқ (XII-XIV асрлар)

XII асрга келиб жойларда феодаллар жуда бойиб кетди. Улар ўзларининг дружиначиларига эга бўлиб, эксплуатация қилинувчиларни бостириб туриш учун етарлича кучга эга бўлдилар. Буюк князь ҳокимияти уларга малол кела бошладди. Марказдан қочин жараёни келиб чиқди ва XII асрда Қадимги Рус давлати инқирозга учраб, бир неча князлик ва ўлкаларга бўлиниб кетди. Булардан энг йириклари: Галич-

Волин князлиги, Владимир - Суздад князлиги ва Новгород ҳамда Псков республикалари эди.

Галич-Волин князлиги

XII аср охирида Галич ва Волин ерлари Волин князи Роман Мстиславич (1199-1205 йиллар) томонидан бирлаштирилиб, ягона Галич-Волин князлиги ташкил этилади. Роман «буюк князь» унвонини олди.

Галич-Волин князлигида Галич боярлари муҳим роль ўйнардди. Улар йирик вотчиналарга ва қарам деҳқонларга эга эди. Боярлар ичида ер учун, ҳокимият учун кураш доимо бўлиб турадиган ҳодиса эди. Феодалларнинг бошқа гуруҳини **хизматчи феодаллар** ташкил этди. Булар князлик мукофотлари эвазига ер олиб турарди. Кўпинча улар ерга хизмат даврида шартли эгаллик қилардилар. Хизматчи феодаллар князга қўшин бериб туришлари лозим эди. Галич князлари боярларга қарши курашда хизматчи феодалларга таянарди.

Черковнинг йирик зодагонлари ҳам ҳукмрон табақа эди. Черков ва монастырлар князларнинг инъоми ва мукофоти ҳисобига ерга эгаллик қиларди. Галич-Волин князлигида қишлоқ аҳолисининг асосий қисмини деҳқонлар ташкил этди. Озод деҳқонлар ҳам, қарам деҳқонлар ҳам смердлар деб аталарди. Жамоа ерлари аста-секин шахсий томорқаларга бўлиниб кетди.

Холоплик сақланиб қолди, лекин уларнинг сони камайиб кетди. Холопларнинг кўпчилиги ерга бириктириб қўйилди. Шаҳарларда энг кўп аҳолини ҳунармандлар ташкил этди.

Давлат тузумининг хусусияти шунда эдики, Галич-Волин князлиги узоқ вақт уделларга⁸⁸ бўлинмаган эди. Роман Мстиславичнинг ўғли Даниил Романович ўлганидан (1264 йилда) кейин у Галич ва Волин ерларига ажралди, кейин улар ҳам уделларга бўлиниб кетди. Бу даврда ҳокимият амалда йирик боярлар қўлида эди. Галич-Волин князлари кенг иқтисодий ва ижтимоий асосга эга бўлмай, уларнинг ҳокимияти мустаҳкам эмас эди. Князлик ҳокимияти катта ўғилга мерос бўлиб ўтарди.

Князь ҳокимияти унча кучли эмасди. Галич боярлари сиёсий ҳаётда муҳим роль ўйнардди. Улар ҳатто князларни сайлаши, ўзларига ёқмаган князларни ҳайдаб юборишлари

⁸⁸ Удел—қадимги Русда князь қўл остидаги ўлка, вилоят.

мумкин эди. Князларнинг асосий таянчи ўрта ва майда феодаллар, шаҳарликларнинг юқори қисми эди.

Галич-Волин князлари маълум маъмурий, ҳарбий, суд ва қонун чиқариш ваколатларига эга эди. Жумладан, улар шаҳарлар ва вилоятларда мансабдор шахсларни тайинлар, хизматлар эвазига ер берар, расман қуролли кучлар бош қўмондони ҳисобланарди. Лекин ҳар бир бояр ўзининг ҳарбий қўшинига эга эди. Галич боярлари полкининг сони князларникидан кўпроқ эди. Князлар бошқаришга оид ёрликлар чиқарарди. Лекин уларни кўпинча боярлар тан олмасдилар.

Боярлар ўз ҳокимиятини **Боярлар Кенгаши** орқали амалга оширарди. Унга йирик ер эгалари, епископлар ва олий мансабдор шахслар кирган. Кенгашнинг таркиби, ҳуқуқи, ваколатлари аниқ белгиланмаганди. Кенгаш боярлар ташаббуси билан чақириларди. Князь уни ўз ҳолича чақира олмасди. Князь Кенгашнинг розилигисиз биронта ҳам қонун чиқара олмасди. Кенгаш расман олий ҳокимият орғани бўлмаса ҳам, амалда князликни бошқариб турарди. Унга бутун давлат аппарати бўйсунарди, чунки унинг таркибига давлатнинг йирик мансабдор шахслари кирарди.

Галич-Волин князлигида ҳам баъзан **феодаллар съездлари** чақирилиб турарди, шунингдек, сарой-вотчина бошқаруви вужудга келганди. Унда **саройбон** муҳим ўрин тутган. **Сарой дастурхончиси** (стольник) ҳам бўлиб, князь столини ташкил этган, овқатланиш вақтида унга хизмат қилган. **Матбаачи, қуш ови амири, отбоқар, овчи** ва бошқа сарой мансаблари ҳам мавжуд эди. Матбаачи девонхона ишларини юритиб, хазинани сақлаган.

Галич-Волин князлиги дастлаб мингликларга ва юзликларга, кейинчалик воеводлик ва волостларга бўлинади. Уларни воевода ва волост бошлиқлари бошқарарди. Жамоаларда оқсоқоллар сайланиб, маъмурий ва майда суд ишларини юритардилар.

Шаҳарларни князлар томонидан тайинланадиган посадниклар бошқарарди. Улар маъмурий, ҳарбий ва суд функцияларини бажарарди ҳамда аҳолидан ўлпон ва солиқлар йиғиб турарди.

Ҳуқуқи. Галич-Волин князлигида Русь ҳақиқати нормалари баъзи ўзгаришлар билан ҳаракатда эди.

**Владимир-
Суздал
князлиги**

Галич-Волин князлари ўзларининг қонуналарини ҳам чиқарганлар, албатта. Буларнинг ичида 1134 йилги князь Иван Ростиславич Берладникнинг **ёрлиги** муҳим ўрин тутди. Унда чет эл савдогарларига қатор имтиёзлар берилган эди. 1287 йилда князь Владимир Василкович томонидан чиқарилган «Рукописание» (қўлёзма)да мерос ҳуқуқи нормалари белгиланди. Унда меросхўрлар ҳам деҳқонларни эксплуатация қилишлари мумкинлиги кўрсатилган, шунингдек, шаҳар ва қишлоқларни бошқариш ҳақида маълумотлар ҳам мавжуд. 1289 йилда Волин князи Мстислав Романовичнинг Устав ёрлиги чиқарилади. Унда феодалларга қарам аҳолининг мажбуриятлари кўрсатилганди.

Мазкур князлик Ока ва Волганинг юқори оқими оралиғида жойлашганди. Князликнинг энг қадимий шаҳарлари Ростов ва Суздал эди.

1097 йилги феодаллар съездининг қарори билан Киев Русининг бўлиниши натижасида Суздал ерлари Владимир Мономахга ўтади. Лекин у бу ерларни бошқаришни ўз ўғли Юрий Долгорукийга (1125-1157 йиллар) беради. Юрий Долгорукий Киевдан мустақил биринчи князь эди. У Суздалда яшаб, катта ерларни эгаллаб олади, князлик маркази қилиб Суздал шаҳрини танлайди. Долгорукий кўп шаҳарларга, жумладан 1147 йилда Москвага асос солади. У ўлгандан кейин ўғли Андрей Боголюбский (1157-1174 йиллар) Ростов-Суздал князи бўлиб қолди. У пойтахтни Владимир-Клязма шаҳрига кўчиради. Шундан сўнг бу давлат **Владимир-Суздал князлиги** деган ном олади. Андрей Боголюбский ўз ҳокимиятини ҳар томонлама мустақамлаш чораларини кўриб, боярларни террор қилади. Натижада боярлар фитна уюштириб уни ўлдирадидлар (1174 йил). Шундан кейин укаси ва вориси Всеволод Юрьевич Катта Уя (1176-1212 йиллар) боярларнинг чиқишларини шафқатсиз бостирди, боярларнинг фитналарида қатнашганларни аёвсиз жазолади, Чернигов ва Смоленск князликларини ўзига бўйсундирди.

Владимир-Суздал князлиги ижтимоий тузуми бўйича Киев Русидан кам фарқ қиларди. Ҳукмрон синфлар: катта князлик дружинаси, кичик князлик дружинаси, «эркин хизматчилар» (барча йирик, ўрта, майда ер эгалари), дворянлар, руҳонийлар ҳисобланган. Жамоачи-деҳқонлар смердлар деб

эмас, етимлар (сирота) деб аталган. Холоплар ҳам мавжуд эди. Шаҳарларда ҳунармандчилик ва савдо ривожланади.

Владимир-Суздак князлигида ҳам сарой-вотчина бошқаруви тизими шаклланади. Унинг тепасида саройбон турарди. У буюк князнинг хўжалик ва бошқариш ишлари бўйича биринчи ёрдамчиси ҳисобланарди. Ундан кейинги ўринда ҳарбий ишларни юритувчи **воевода** турарди. Булардан ташқари отбоқар, сарой дастурхончиси ва бошқалар мавжуд эди. Уларнинг ёрдамчилари тиунлар деб аталарди. Маҳаллий бошқарув наместниклар ва волость бошқарувчилари қўлида эди. Уларни буюк князь тайинларди.

Хукуқи тўғрисида шуни айтиш мумкинки, бу ерда ҳам асосан Русь ҳақиқати ҳаракатда эди.

Новгород ва Псков республикалари Маълумки, 1136 йилда Новгород боярлари Киев князининг ноибни князь Всеволод Мстиславични ҳайдаб юборадилар ва мустақилликни қўлга киритадилар. Новгород боярлар республикаси- «Жаноб Буюк Новгород» бўлиб қолади.

Псков дастлаб Новгород таркибида эди. XIV аср бошидан у Новгород посадникларини қабул қилмай қўяди ва Псков **вечеси** псковлик боярлардан посадниклар сайлайди. 1323 йилда немислар Псковга ҳужум қилади. Псков Новгороддан ёрдам сўрайди. Лекин Новгород ёрдам бермайди. Шунга қарамай немислар псковликлар томонидан ҳайдаб юборилади. Шу вақтдан бошлаб Псков мустақил ички ва ташқи сиёсат юрита бошлайди. Новгороддан бошқа қўшни давлатлар унинг мустақиллигини тан олади. 1348 йилда шведлар Новгородга ҳужум қилади. Энди Новгород Псковдан ёрдам сўрайди ва эвазига унинг мустақиллигини тан олишга ваъда беради. Шведлар мағлубиятга учратилиб, Псков ва Новгород ўртасида Болотово қишлоғида битим тузилади ва Псков республикаси мустақил давлат бўлиб қолади. Кейинчалик, марказлашган Русь давлатининг ташкил топиши жараёнида 1510 йилда Псков сиёсий мустақилликни йўқотади.

Новгород ва Псковнинг **ижтимоий тузумида** ҳукмрон табақалар «энг яхши кишилар» деб аталган ва боярлар, йирик ер эгалари, руҳонийлар ва бошқа гуруҳларга бўлинади. Савдогарлар ҳам муҳим ўрин тутаяди, қолган барча аҳоли қора ёки кичик кишилар ҳисобланарди. Улар мажбуриятларни ўтаб солиқлар тўлардилар. Жамоачи-деҳқонлар смердлар деб аталарди. Феодалларга тутқунликка тушиб қолган деҳқонлар

эса гаровга қўйилганлар сифатида эдилар. Улар ерга эгалик қилар, лекин турли мажбуриятлар ўташлари лозим эди. Еридан маҳрум бўлиб, хўжалик юритишга маблағи етмайдиган смердларни **половниклар** дейиларди. Половниклар феодаллардан қарз олиб, уларнинг ерларида ишлардилар. **Огородниклар** ҳам бўлиб, улар феодалларнинг томорқаларида ишлардилар. **Кочетниклар** (кўчманчилар) балиқчилик билан шуғулланарди. Энг хуқуқсиз омма **холоплар** эди. Улар кўпроқ уй хўжалигида ишлардилар.

Давлат тузуми бўйича Новгород ҳам, Псков ҳам аристократик республика эди. Ҳокимият феодалларнинг юқори қисми қўлида бўлиб, улар республика институтларидан усталик билан фойдаланардилар.

Новгород ва Псковда расман олий ҳокимият органи **Вече** ҳисобланарди. Унда фақат эркин ва мулкдор кишилар қатнашар, боярлар раҳбарлик ролини ўйнардилар. Вечеда барча мансабдор шахслар сайланган, уруш ва тинчлик, элчилар қабул қилиш, солиқлар миқдорини белгилаш, шаҳар, черков қурилиши, оғирлик, узунлик ўлчов бирликларини ўрнатиш, олий мансабдорларни суд қилиш, шунингдек, энг муҳим жиноят ишларини кўриш каби масалалар ҳал қилинган.

Лекин Новгородда давлат ҳокимиятининг олий органи амалда «Совет господ» - «Хукмронлар кенгаши» эди. Унга Новгород архиепископи, посадник, мингбоши, собиқ посадниклар ва мингбошилар ва бошқа йирик ер эгалари кирган. Бу орган Вечеда кўриладиган барча масалаларни дастлаб кўриб чиқиб, Вечега тайёр қарорларни тақдим этарди. Кенгаш ҳарбий ишларга, молияга, ташқи алоқаларга раҳбарлик қилар, мансабдор шахсларни йўналтириб турар, вечага амалдорлар номзодларини тақдим этарди.

Новгород ва Псковда олий мансабдор шахс **посадник** эди. У республика бошлиғи ҳисобланиб, номаълум муддатга сайланарди. Иккинчи олий мансабдор шахс **мингбоши** эди. У уруш вақтида халқ лашкарларига қўмондонлик қилган, тинчлик вақтида савдо ишларини юритган ва савдо ишлари бўйича судни амалга оширган, шунингдек, полициячилик функцияларини ҳам бажарган.

Новгород ва Псковда князь олий мансабдор шахслардан бири эди. Унинг асосий вазифаси Новгород ва Псковни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилиш ҳисобланган. Князь фаолияти устидан посадник назорат қиларди. Князь шаҳар мудофаасини

ташкил этиш, баъзи суд функцияларини амалга ошириш ишларини ҳал қилган. Князь вечеда иштирок этиб, бошқа давлатлар билан шартномаларни ишлаб чиқишда, элчилар қабул қилишда қатнашарди. Вече князни ҳайдаб юбориши мумкин эди.

Новгород беш қисмга, Псков олти қисм (концаил)га бўлинган. Уларнинг ҳар бирини вечеси чақирилиб турган. Конца (кончан)лар кўчаларга бўлиниб, уларнинг оқсоқоллари мавжуд эди.

Новгород ва Псковнинг бутун ҳудуди вилоятларга (областларга) бўлинган. Улар пятиналар дейлиб, кончанлардан бирига бўйсунган. Пятиналар волостларга, волостлар погостларга бўлинган.

Ҳуқуқ манбалари: Русь ҳақиқати, одат ҳуқуқи, вече «хукмлар»и ёки қарорлари, бошқа давлатлар билан тузилган шартномалар, князлар ўртасидаги шартномалар ва ниҳоят қонунлар тўпламлари - Новгород ва Псков суд ёрлиқларидир.

3. Олтин Ўрда давлати ва ҳуқуқи (XIII-XV асрлар)

XIII аср бошларида мўғуллар хони Темучин барча мўғул қабилаларини ўз ҳокимиятига бирлаштирди. 1206 йилдаги Қурултойда у бутун мўғуллар хони - Чингизхон деб эълон қилинди ва Мўғилистон давлатига асос солди. Чингизхон кўп халқлар ва давлатларга юриш қилиб босиб олади. У дастлаб бурятлар, ёкутлар, уйгурлар ва бошқа халқларни, кейин эса Шимолий Хитой ва Кореяни, сўнгра Ўрта Осиё ва Кавказ ортини истило қилади. Ундан кейин 1223 йилда қипчоқлар ва русларга Калка дарёси бўйида зарба беради. 1227 йилда Чингизхон ўлимидан кейин ҳокимият унинг ўғиллари ўртасида бўлиб олинади. Мўғуллар Боту бошчилигида 1237-1238 йилларда Шимолий-Шарқий Русни, 1239-40 йилларда Жанубий-Ғарбий Русни босиб олдилар. Кейин Боту қўшинлари Венгрия, Польша, Чехия ва бошқа давлатлар ҳудудига кириб борди, лекин ҳолдан тойганлиги учун орқасига қайтиб, 1243 йилда Қипчоқ даштларида Астрахань яқинида Олтин Ўрда давлатига асос солдилар. Унинг пойтахти Сарой-Берка шаҳри бўлди.

Олтин Ўрда таркибига Иртишдан Урал тоғларигача бўлган ерлар, Жанубий қора денгиз даштлари, Қрим, Кавказ ва

Ўрта Осиёнинг бир қисми кирди. Русь князликлари унга вас-сал қарамликда бўлиб, ўлпон тўлаб турган. Олтин Ўрда 1502 йилгача ҳукм сурган.

Олтин Ўрдада ҳукмрон синф кўчманчилардан иборат эди. Юқори табақалар: шаҳзодалар, хоннинг оила аъзолари ва қариндошлари ҳисобланган. Улар энг йирик феодаллар бўлиб, катта чорвалар, ерлар ва кўпдан-кўп қарам кишиларга эгалик қиларди. Улардан кейинги ўринда **беклар** ва **нўёнлар** турган. Булардан ташқари **тархонлар** - савдогарлар ҳам имтиёзли табақа ҳисобланган. **Навкарлар** майда феодаллар эди.

Кўчманчи чорвадорларнинг асосий оммаси **қорачу** - **оддий халқ** дейилган. Улар нўёнлар ҳокимияти остида бўлиб, оилалари билан яшаб, якка хўжалик юритардилар, чорва солиғи тўлар ва турли мажбуриятларни ўтардилар.

Олтин Ўрда ҳокимлиги остидаги Ўрта Осиё, Қрим, Қуйи Павольже ва бошқа жойларда деҳқонлар бўлиб, улар **сабончи** ва **ўртоқчи** гуруҳларга бўлинганди. **Сабончи** - қишлоқ жамоачилари эди. **Ўртоқчи** - камбағаллашган жамоа аъзолари бўлиб, тутқунлик шартларида феодалларнинг ерларида ишлардилар. Олтин Ўрдада кўп сонли қуллар ҳам мавжуд эди.

Давлат тузуми бўйича Олтин Ўрда илк феодал монархияси шаклидаги давлат эди. Давлат бирлиги шакли сюзеренитет-вассалитет муносабатларига асосланарди.

Давлат тепасида хон турган, у кучли деспотик ҳокимиятга эга бўлган. Муҳим масалаларни ҳал этиш учун хон **Қурултой** - феодаллар съездини чақирарди. Унда шаҳзодалар, яъни хон уруғи аъзолари, шунингдек, нўёнлар ва беклар иштирок этарди, уруш ва тинчлик, хонни сайлаш ва бошқарув масалалари ҳал қилинарди.

Марказий бошқарув тепасида бевосита хонга бўйсунувчи **вазир** турарди. У хон девонхонасига, ошхона, отхона ва устахоналарига бошчилик қиларди, девонлар - марказий бошқарув органлари раҳбари ҳисобланарди.

Давлат бошқарувининг алоҳида тармоқларини **девонлар** юритган. Уларнинг ичида солиқлар, ўлпонлар ва мажбуриятларнинг тушишига раҳбарлик қилувчи девон, яъни давлат хазинаси энг муҳими эди. Девонларда битоқчилар, яъни котиблар иш юритарди. Давлат хазинасини юритувчи котиб

(битоқчи) асосий битоқчи ҳисобланарди. Олтин Ўрда қўшинлари тепасида **баковул** турган. У бевосита хонга бўйсунган. Баковул қўшинларни жойлаштириш ва таъминлаш, ўлжаларни тақсимлаш, олий ҳарбий қўмондонларни кузатиб туриш вазифаларини амалга оширарди. Баковулга ўғлонлар, яъни 100 минг кишилиқ қўшиннинг қўмондонлари, ўғлонларга эса - туманбегилар, яъни ўн минг лашкарга қўмондонлар бўйсунарди. Ундан кейин мингбошилар, юзбошилар ва ўнбошилар мавжуд эди.

Бутун Олтин Ўрда хонлиги бир неча улусларга бўлинганди. Уларнинг тепасида улусбеклар - хоннинг ноиблари турарди. Бу мансабга одатда шаҳзодалар тайинланарди. Улар деярли мустақил эди. Улуслар амирликларга бўлиниб, уларни амирлар бошқарарди.

Хуқуқ манбаларини асосан хоннинг фармойишлари ва Буюк Ясоқ ташкил этган. Буюк Ясоқ 1206 йилда Чингизхон буйруғи билан тузилган. У мўғул қонунлари ва одатлари тўплами ҳисобланарди. Мўғуллар исломни қабул қилганларидан кейин Олтин Ўрдада шарият хуқуқнинг асосий манбаи бўлиб қолди.

4. Марказлашган Русь давлатининг ташкил топиши ва хуқуқнинг ривожланиши (XIV асрнинг иккинчи ярми-XVI асрнинг биринчи ярми)

XIV асрдан бошлаб рус князликлари бирлаша бошлайди. Бунинг асосий сабаблари: биринчидан, рус ерликлари ўртасидаги иқтисодий алоқаларнинг кучайиши, иккинчидан, деҳқонларни жиловлаб туриш ва уларнинг крепостнойлашувини охирига етказиш зарурияти, учинчидан, айниқса мўғулларга қарши курашиш, уларнинг ҳукмронлигига барҳам бериш зарурати эди.

Марказлашган давлат Москва теварагида ташкил топди. Маълумки, XIII асрдан бошлаб Москва ўзининг доимий князига эга бўлган мустақил князликка айланади. (Илгари у Ростов-Суздак князларининг кичик ўғилларига удел сифатида бериларди). Бундай биринчи князь Александр Невскийнинг ўғли - Даниил эди. Унинг князлиги остида XIII ва XIV асрлар бўсағасида рус ерликлари бирлаша бошлади. Даниилнинг иккинчи ўғли Иван Калита (1325-1340 йиллар) даврида Москванинг қудратига асос солинган. Иван Калита татарлар-

дан буюк князлик ёрлиғини олишга муваффақ бўлди ва барча князликлардан татарлар учун ўлпон тўплаш ҳуқуқини олди. Москва православ церковининг маркази бўлиб қолди. Митрополит Владимирдан Москвага кўчиб келади.

Буюк князлар Москва давлати ҳудудини кенгайтира бориб, уделларни оддий вотчиналарга айлантирдилар. Удел князлари давлат бошлиғи бўлмай, ўз ерларида боярларга айландилар. Улар Москва князларига бўйсунардилар. 1380 йилда Дмитрий Донский Куликово майдонида татарларга қақшатқич зарба берди.

Иван III даврида (1462-1505 йиллар) рус ерликларининг бирлашуви охириг босқичга кирди. Москвага Буюк Новгород, Твер, Рязань князлигининг бир қисми, Деснадаги ерлар бирлашди. 1480 йилда «Угра»даги машҳур жангдан сўнг Русь мўғуллар зулмидан батамом халос бўлди.

Русь ерликларининг бирлашиши жараёни XVI асрнинг бошида тугади. Князь Василий III Москвага Рязань князлигининг иккинчи ярмини, Псковни қўшиб олди, Смоленски эса Литва князлигидан озод қилди.

Шу тариқа Москва ҳокимлиги барча рус ерликларига тарқалди. Унинг таркибига мордвалар, чувашлар, кореллар, ненецлар, удмурдлар ва бошқалар ҳам кирди. Улардан баъзилари ассимиляция бўлиб (аралашиб) кетди. Русда марказлашган давлат қуйидаги хусусиятлари билан Ғарбий Европа мамлакатларидан фарқ қилади.

Русда марказлашган давлатнинг ташкил топиши халқларнинг (Буюк рус, украин ва белорус халқларининг) ташкил топишига олиб келди. Ғарбий Европада эса бундай жараён миллатларнинг шаклланишига сабабчи бўлди. Русда кейинчалик капитализм ривожланиши билан миллатлар вужудга келди ва у кўп миллатли давлат бўлиб қолди.

Ижтимоий тузуми

Жамиятда феодаллар: хизматчи князлар, боярлар, эркин хизматчилар ва боярларнинг болалари, «сарой хизмати остидагилар» («слуги под дворским»)га бўлинади. Хизматчи князлар феодалларнинг юқори қисмини ташкил этади. Улар собиқ удел князлари бўлиб, Москва давлатига қўшилиши билан мустақилликларини йўқотган эди, лекин ўз ерларига эгаллик ҳуқуқини сақлаб қолади. Улар қўшинларда кўмондонлик лавозимларини эгаллаб, урушларда ўз дружиналари билан иш-

тирок этадилар. Оқибатда улар боярлар табақаси билан қўшилиб кетади.

Боярлар ҳам князчалар сингари катта ер эгалари бўлиб, давлатда қўмондонлик лавозимларига эга эдилар. Эркин хизматчилар ва боярларнинг болалари майда ва ўрта феодаллар ҳисобланарди. Улар буюк князга хизмат қиларди.

Феодаллар ўзлари ичидан ўзларига сюзерен сайлаш ҳуқуқига эга эдилар. Сюзерен бўлиб кетган вассал ўз ватандошларини йўқотмади. Шу сабабли баъзан боярин бошқа ерда бўлиб, унинг ери бошқа ерда бўлиши мумкин эди, гоҳида эса душман ерида бўлиб қоларди. Кейинчалик васалларнинг кетиш ҳуқуқи чекланиб, ҳатто сеньордан кетиш хиёнат саналарди. Сарой хизматчилари энг қуйи даражадаги феодаллар эди. Улар кўпроқ князь холопларидан ташкил топарди. Вақт ўтиши билан баъзи холоплар сарой ва давлатда катта ёки кичик лавозимларни эгаллаб, княздан ерлар олар ва шу тариқа феодалларга айланарди.

XV асрда боярларнинг сони жуда ўсиб кетди. Чунки удел князлари ўз боярлари билан буюк князь хизматига кела бошлаган эдилар. Боярлик аста-секин сарой мансабига айланарди. Бояр илгари йирик феодал бўлган бўлса, энди буюк князь тақдим қиладиган сарой мансаби бўлиб қолади. Бу кўпроқ буюк князларга хизматга ўтган князларга бериларди. Иккинчи сарой мансаби окольничий мансаби эди. Бу мансабни илгариги (эски) боярлар оларди. Сарой мансабини олмаган боярлар боярларнинг болалари ва эркин хизматчиларга айланарди. Илгариги боярлар буюк князга доимо ёрдам бериб турардилар. Эндиги (янги) боярлар - собиқ удел князлари эса мухолифиятда турган. Шунинг учун ҳам буюк князлар ўзларига таянч ахтара бошлайдилар. Бундай таянч феодалларнинг янги гуруҳи - дворянлар эди. Дворянлар аввало «сарой хизматчилари», удел князлари ва йирик боярлардан ташкил қилинди. Буюк князлар, айниқса, Иван III кўп эркин кишиларга ва ҳатто холопларга ҳарбий хизматлар эвазига поместье ер эгалликлари бера бошлайдилар. Дворянлар буюк князга тўла боғлиқ бўлиб, унинг содиқ таянчи ҳисобланарди. Ўз хизматлари эвазига дворянлар янги ерлар, деҳқонлар олишга умид қилардилар. Дворянлар ўсиб, боярларнинг таъсири эса камаяди.

Феодалларга қарам аҳоли бу даврда дастлаб сирота-етимлар деб юритилган. XIV асрда унинг ўрнига крестьян

(христиан сўзидан олинган) деган ном пайдо бўлди. Лекин XV асрда ҳали илгариги смердлар ибораси ҳам ишлатиларди. Деҳқонлар икки тоифага: қора мажбуриятли ва эгаликдаги деҳқонларга бўлинган. Эгаликдаги деҳқонлар помешчиклар ва вотчинниклар ерларида ишлаб, ўша ерда яшаганлар. Қора мажбуриятли деҳқонлар феодалларга берилмаган бошқа ерларда яшардилар. Бу ерлар бевосита князга тегишли эди. XV асрда қора мажбуриятли деҳқонларни ерга бириктириш, эгаликдаги деҳқонларни тобора крепостнойлаштириш жараёни ниҳоятда кучайди. Қора мажбуриятли деҳқонлар маълум князликка бириктирилади. Бу князлар ўртасидаги шартномалар орқали амалга оширилган. Бундай шартномаларга кўра, бегона мажбуриятли кишиларни ўз ерларига қабул қилиш мумкинмас қилиб белгиланди. Крепостнойлаштириш эса деҳқонларни маълум вотчина ёки поместьёга, яъни ерга ва унинг эгасига бириктириш орқали юз берарди. Деҳқонлар ўзларига хўжайин танлаш, бошқа хўжайинга ўтиб ишлаш ҳуқуқидан маҳрум бўла бордилар. Буюк князлар бир гуруҳ деҳқонларни махсус ёрлиқлар билан эгаларига бириктириб - кўя бошладилар. Бундай деҳқонлардан биринчиси - **старожилецлар** (туб аҳоли, бир жойда кўп вақтдан яшаб келганлар) эди. Улар феодалларга ҳамда давлатга мажбуриятлар ўтаб турардилар.

Новоподрядчиклар (янги ижарачилар) ҳам мавжуд эди. Улар кўпинча бошқа феодаллардан қочиб келган деҳқонлар эди. Янги ижарачи деҳқонлар давлат мажбуриятларидан, баъзи феодал мажбуриятларидан ҳам озод қилинган эди. Улар одатда вотчинник ёки помешчикдан ёрдам ёки пул қарз олиб турар ва қарзларини тўлаб бўлганларидан сўнг бошқа феодалларга ўтиб ишлаш ҳуқуқига эга бўлар эдилар. Агар новоподрядчик бир ерда кўп йил яшаб қолса, у старожилецга айланарди.

Қарам кишиларнинг яна бир гуруҳини **серебренниклар** ташкил этган. Булар феодаллардан «серебро» (кумуш), яъни қарзга пул олиб, унга ишлаб беришлари лозим бўлган деҳқонлар эди. Фоизлар жуда юқори бўлганлиги учун уларнинг қарзларини тўлаши жуда оғир бўлган. Серебренник қарзини тўламагунича хўжайинидан кета олмасди.

Қарам кишиларнинг алоҳида гуруҳини **половниклар** ташкил этарди. Улар буюк князь ерларида ўз от-уловлари билан ишлаб, ҳосилнинг ярмини хўжайинига бериши лозим бўлган ери йўқ камбағал деҳқонлар эди.

XV аср охирида **бобиллар** пайдо бўлди. Улар феодаллардан турар жой, баъзан ер олиб ишлайдиган деҳқонлар эди. Уларнинг ерларидан солиқ олинмасди. Улар қишлоқ жамоасига боғлиқ деҳқонлар эди.

1497 йилги Қонуннома (Судебник) Юрий кунини (26 ноябрь) жорий қилди. Бунга кўра деҳқон ўз хўжайинидан Юрий кунидан бир ҳафта олдин ва бир ҳафта кейингина кетиши мумкин эди. Бунинг учун деҳқон феодалга ҳовли учун ижара пули сифатида тўлов беришга мажбур эди. Шу тариқа Русда деҳқонларни умумдавлат миқёсида крепостнойлаштириш бошланган эди.

Бу даврда холопларнинг баъзилари феодалларга айланган, баъзилари ерга бириктирилди, баъзилари эркинликка чиқарилди. Албатта, холоплар ҳам сақланиб қолди. Ўзини холоплика сотиш учраб турарди. Холоплар ва деҳқонлар орасидаги фарқ жуда камайган эди. Шаҳарларда князь ҳокимияти вакиллари, савдогарлар ва ҳунармандлар яшарди.

Давлат тузуми Москва давлати илк феодал монархияси бўлиб қолаверди. Дастлаб сюзеренитет-вассалитет муносабатлари мавжуд эди. Кейинчалик марказ ва жойлар ўртасидаги муносабатлар иммунитет ёрлиқларига ва шартномаларга асосланарди. Удель князлари буюк князлардан хизматлар эвазига ёрлиқлар олиб унга бўйсунарди.

Давлат бошлиғи буюк князь ҳисобланган. У катта ҳуқуқларга эга бўлиб, қонунлар чиқарар, давлат бошқарувиغا раҳбарлик қилар, суд ваколатларига эга эди. Унинг ҳокимияти вақт ўтиши билан кучайиб борди.

Айниқса, Олтин Ўрда қулагандан сўнг буюк князь бутун Руснинг ҳукмдорга айланди. Иван III ва унинг вориси ўзларига подшо девонини олишга ҳаракат қилган.

Давлатнинг муҳим органи **Боярлар думаси** ҳисобланган. У Қадимги Русдаги Кенгашдан ўсиб чиққан. Боярлар думасининг ваколатлари буюк князь ваколатларига мос тушган. Лекин бу ҳолат ҳеч қаерда расмийлаштирилмаган эди. Буюк князь Боярлар думаси билан ҳисоблашиши шарт эмас эди. Бироқ, унинг барча қарорлари боярлар томонидан маъқулланмаса, ҳаётга тадбиқ қилинмасди. Вақт ўтиши билан буюк князь Боярлар думасини ўзига бўйсундирди.

Феодаллар съездлари ҳам худди илгаригидек чақирилиб турарди. Илгариги сарой-вотчина бошқаруви ўрнига аста-секин янги **приказ (махкама) бошқаруви** вужудга келади.

Аввало сарой-вотчина бошқаруви мураккаблаштирилиб, сарой чинлари доимий хизматга айлантирилди. XV асрнинг II ярмидан маҳкама тизими келиб чиқа бошлаб, XVI асрнинг II ярмида расмийлаштирилди. Шу вақтдан бошлаб «приказ» атамаси ҳам ўрнатилди.

Биринчи маҳкама катта сарой прикази ва хазина прикази эди. От-улов хизмати махсус приказга айланиб, фақат князларнинг шахсий хизматларини эмас, дворянлар отлик қўшинларининг ривожланишига ҳам хизмат қиладиган бўлди. XVI асрнинг бошида Разряд прикази ташкил топиб, хизматчи кишиларни, уларнинг чинлари ва мансабларини ҳисобга олиш билан шуғулланди.

Русь давлати уездларга бўлиниб, улар станларга, станлар волостларга бўлинди. Бироқ хали бир хилдаги маъмурий-худудий бирлик тўлиқ ишлаб чиқилмаганди. Баъзи жойларда ерликлар (уделлар) ҳам сақланиб қолганди. Ҳарбий округлар, гублар, суд округлари ҳам сақланиб қолди.

Хуқуқ манбалари Русь ҳақиқати хуқуқнинг асосий манбаи бўлиб қолаверди. Одат хуқуқи ҳам ҳаракатда эди. Марказлаштириш мақсадида **устав ёрлиқлари** ҳам чиқарилди. Бу даврнинг энг муҳим хуқуқ ёдгорлиги **1497 йилги Судебник (Қонуннома)** эди. У Русь давлатининг ягона суд амалиётини жорий қилди, янги ижтимоий муносабатларни тартибга солди, майда ва ўрта феодаллар - дворянлар ва боярларнинг болаларининг майдонга чиқишини расмийлаштирди. Айниқса, у деҳқонларни ёппасига крепостнойлаштиришни бошлаб берди. Чунки унда Юрий куни жорий қилинган эди.

Русь ҳақиқати, Псков суд ёрлиғи, Москва князларининг кейинги қонунлари Судебникнинг манбалари эди. Қонунномада асосан жиноят ва жиноий-хуқуқий нормалар мустаҳкамланганди. У Русь ҳақиқатини бир қанча янги нормалар билан бойитди. Лекин фуқаролик хуқуқи ва айниқса мажбурият хуқуқи борасида унча батафсил нормалар белгиланмаганди. Шу сабабли Русь ҳақиқатининг баъзи нормалари Судебник билан бир қаторда ҳаракатда бўлди.

Мулк хуқуқининг тартибга солиниши Бу даврда мустақил жамоа ер эгалликлари деярли йўқолиб кетган эди. Жамоа ерлари вотчинниклар ва помешчиклар қўлига ўтади, князлик ер эгаллиги мустаҳкамланади, вотчина эгаси унга деярли чекланмаган хуқуқ-

ларда эгалик қилади. У вотчинага эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш, яъни сотиш, ҳадя қилиш, мерос қилиб ўтказиш ҳуқуқига эга эди. Шу билан бирга вотчина шартли ер эгалиги эди. Чунки князь ўзидан кетган вассалнинг ерини қайтариб олиши мумкин эди.

Поместье эса аниқ кўринишдаги шартли ер эгалиги бўлган. Чунки у сеньорлар томонидан вассалларга хизмат даврида мукофот тариқасида бериларди. Шу сабабли помещчик уни тасарруф этиши мумкин эмасди.

Буюк князлик домени қора мажбуриятли ва сарой ерларига бўлинган. Қора мажбуриятли деҳқонлар пул рентаси тўлардилар ва умумдавлат чиновникларига бўйсунардилар. Сарой деҳқонлари баршчина ўтар ёки натурал оброк тўлардилар. Улар сарой ҳокимияти вакиллари томонидан бошқариларди. Домен ерлари секин-аста буюк князлар томонидан вотчина ва поместье сифатида тақсимланганди.

Мажбурият ҳуқуқи 1497 йилги Қонуннома шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятларга Русь ҳақиқатига қараганда кам ўрин ажратди. Қарз ҳақида фақат битта моддада гапирилган эди. Бунда қарзини тўлай олмаган қарздорнинг мажбурияти ҳақида гапирилиб, бундай норма Русь ҳақиқатига ҳам мавжуд эди. Қонунномада олди-сотди ва шахсий ижара шартномалари ҳақида ҳам эслаб ўтилганди.

1497 йилги Қонуннома Русь ҳақиқатига қараганда зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни анча аниқ кўрсатиб беради.

Мерос ҳуқуқи Бунда кам ўзгаришлар юз берди. Лекин Қонуннома мерос ҳуқуқида анча умумий ва аниқ нормалар ўрнатган. Ўғиллар қонуний меросхўрлар ҳисобланган, улар бўлмаса қизлар ҳам ер олиши мумкин эди. Агар қизлар бўлмаса, мерос яқин қариндошларга ўтган.

Жиноят ҳуқуқи Бу даврда жиноят ҳуқуқи анча тараққий қилди. Бу 1497 йилги Қонунноманинг чиқарилиши билан боғлиқ эди. Унда жиноятга анча аниқ тушунча берилди. Давлат ёки ҳукмрон синфга тажовуз қилувчи ҳар қандай ҳаракатларга жиноят деб тушунилган. Жиноят атамасини қўллаб Қонуннома Псков суд ёрлигидан фарқ қилади. Унда «ёмон иш» (лихое дело-ёмон, ёвуз иш) жиноят деб тушунилган.

Жинойт субъекти борасида ҳам Қонуннома Русь ҳақиқатидан илгарилади. Холопга энди жиноятнинг субъекти сифатида қараладиган бўлди, яъни эндиликда у ўз ҳаракати ва жинояти учун мустақил жавоб берадиган бўлди. Қонуннома Русь ҳақиқатига маълум бўлмаган, Псков суд ёрлиғида фақат эслаб ўтилган жиноятларнинг турларини киритди. Масалан, давлат жиноятларидан «исён» ва «қўзғолон» деган тушунчалар пайдо бўлди. Исён деганда асосан боярларнинг буюк князлардан бошқа князларга ўтиб ишлаши тушунилган. Масалан, Тверь йилномасида эслатилишича, 1485 йилда Твердан Москва буюк князига ўтиб кетган князлар ва боярларни исёнчилар (крамольники) деб эълон қилинган. Давлатга қарши жиноятлар учун ўлим жазоси ўрнатилди.

Қонун мулкӣ жиноятларнинг ривожланган тизимини назарда тутди. Буларга босқинчилик (қароқчилик, талончилик), ўгрилик, бегона мулкни йўқ қилиш ва унга зарар етказиш кабилар кирган. Булар учун қаттиқ жазолар берилган. Қонуннома шахсга қарши жиноятлардан одам ўлдириш, ҳаракат ва сўз билан ҳақорат қилиш кабиларни кўрсатади.

Қонуннома жазоларнинг мақсади ва тизими борасида ҳам анча ўзгаришлар ясади. Илгари хазина учун муҳим даромад сифатида вира (хун ҳақи, товон) ва сотишни кўзда тутувчи нормалар кўп бўлган бўлса, энди биринчи ўринга бошқа манфаатлар чиқди. Ҳукмрон синф эксплуатация қилинувчи омманинг қаршичилигини бостириш учун террористик усуллар қўллай бошлади. Жазонинг мақсади сифатида кўрқитиш биринчи ўринга чиқарилди. Агар илгари мулкӣ жазолар асосий ҳисобланган бўлса, энди у кейинга суриб қўйилди. Қонуннома ўлимга маҳкум этиш ва савдо қатли деб аталган янги жазоларни жорий қилди ва булар кўп жиноятлар учун қўлланилди. Қонун ўлим жазоси турларини кўзда тутмайди. Тажрибада ўлим жазосининг кўпгина турлари мавжуд эди. Масалан, осиш, калласини кесиш, сувга чўктириш ва бошқалар. Савдо қатли шундай эдики, бунга кўра, айбланувчи савдо майдонида қамчи билан саваланган, бу кўпинча унинг ўлимига олиб келган. Сотиш жазоси ҳам бўлган, лекин кам қўлланилган. Судебникда озодликдан маҳрум қилиш ва тана аъзоларига шикаст етказиш (кўзини ўйиш, тилини кесиш) каби жазолар ҳам назарда тутилади.

Суд жараёни Бу давирда тортишувчилик жараёни янада ривожланиди ва суд иш юритилишининг янги шакли - қидирув пайдо бўлди. Тортишув жараёнида иш даъвогарнинг арзнома деб аталувчи шикоят билан бошланган. Арзнома одатда оғзаки берилган. Суд арзномани олгандан кейин жавобгарни судга олиб келиш чораларини кўрган. Жавобгарни кафил бўлганлар судга олиб келганлар. Жавобгар судга келмаса муҳокамасиз ютказган. Бунда даъвогарга «судсиз ёрлик» берилган. Агар даъвогар судга келмаса иш тугатилган.

Суд жараёнида томонларнинг шахсан тан олишлиги, гувоҳларнинг кўрсатмалари, суд дуэли, ҳужжатлар (шартномалар, расмий ёрликлар), қасам далиллар бўлиб ҳисобланган. Томонлар дуэлга чиқиб, ким ютса ўша ишда ҳам ютган, дуэлдан қочса ютказган. Дуэл учун одам ёллаш ҳам мумкин эди.

Бу даврда қидирув жараёни пайдо бўлган. Бунда суднинг ўзи иш қўзгатган, юритган ва ўз ташаббуси билан уни тугатган. Судланувчи кўпроқ жараён объекти бўлиб қоларди. Ҳақиқатни билиш учун «қийноққа солиш» асосий восита эди.

Суд пошлиналари ҳам ўрнатилганди. Даъвогар даъво суммасининг 6 фоизини судьяга - боярга тўлаши лозим эди. Бундан ташқари дьякка ҳам алоҳида ҳақ тўланган.

5. Россияда табақа-вакиллик монархияси (XVI асрнинг ўрталари-XVII асрнинг ўрталари)

Юз йилдан ортиқ давом этган бу даврда Қозон, Астрахан ва Сибирь хонликлари тугатилиб, уларнинг ҳудуди-қуёи ва ўрта Поволжье, шунингдек, Сибирь Россия таркибига қўшиб олинди. 1654 йилда эса чап қирғоқ Украина Россияга қайтадан қўшиб олинди.

Деҳқонлар ва холопларнинг эксплуатация қилишнинг кучайиши Иван Болотников бошчилигидаги урушни келтириб чиқарди. Ливония уруши ва опричнина мамлакатга катта талофат келтирди. Айниқса поляк-швед интервенцияси аҳволни янада мураккаблаштирди.

Чет эл босқинчиларининг ҳайдаб юборилиши натижа-сида ҳўжалик кўтарилди бошлади. Бироқ иқтисодий қийинчиликлар узоқ сақланиб турди.

XVI асрнинг охириларидан деҳқонларни крепостнойлаштириш борасида ҳал қилувчи қадам қўйилди. Махсус фармон билан «тақиқланган йиллар» жорий қилинди. Бу даврда деҳқонларнинг ўз ерларидан кетиши тақиқланди. 1597 йил охирида эса «тайин йиллар» белгилаш тўғрисида фармон чиқарилди. Унга биноан ўз помешчигидан қочиб кетган ва рўйхат дафтарига киритилган деҳқонларни қидириб топишнинг 5 йиллик муддати ўрнатилди ва бу тартиб 1649 йилгача сақланиб қолди. Бу ҳолат боярларга - йирик вотчинникларга деҳқонларни ўз томонларига оғдириш имкониятини берарди. 1649 йилги Собор қонунлари "тайин йиллар"ни бекор қилиб, деҳқонлар крепостнойлаштирилишини батамом охирига етказди. Эндиликда деҳқонларни қидириб топиш муддатсиз бўлиб қолди.

Бу даврда ҳукмрон табақалар ичида кучли зиддиятлар бўлиб турди. Монархлар ва уларнинг тарафдорлари билан боярлар ўртасида қаттиқ кураш кетарди. Боярлар давлатнинг марказлаштирилишига қарши курашдилар. Монархлар боярларга қарши курашда дворянларга ва шаҳарликларнинг юқори қисмига таяндилар. Табақа-вакиллик монархияси марказлашган давлатни мустақкамлаш учун кураш натижасида вужудга келган эди.

Чет эл босқинчилари ҳайдаб юборилганидан сўнг мамлакат ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий мустақкамлана бошлади. Янги подшони сайлаган 1613 йилги Земский (Умумдавлат) соборидан бошлаб Россия давлати аста-секин мустақкамлана бошлади. XVII асрнинг ўрталарига келиб у янада қудратли ва кучли бўлиб қолди.

**Ижтимоий
тузумидаги
ўзгаришлар**

Бу даврда феодал муносабатлар жуда тараққий этиб, деҳқонларни крепостнойлаштирилиши охирига етказилди. Хўжаликнинг баршчина тизими ривожланди. Деҳқонлар баршчинадан ташқари қатор бошқа мажбуриятларни ҳам ўтадилар.

Опричина собиқ удел князларининг иқтисодий қудратини синдирди, подшонинг ер эгалиги ўсди, аста-секин поместье ер эгалигининг аҳамияти ўсиб борди.

XVII асрда мануфактура ишлаб чиқариши пайдо бўлиб, ривожлана бошлади. Шаҳарлар ўсиб, посад аҳолисининг роли кучайиб борди, савдо тараққий этди.

Подшо энг биринчи йирик ер эгаси ҳисобланарди. Опричнина подшонинг иқтисодий қудратини янада оширди. Боярлардан жуда кўп ерлар тортиб олинди ва дворянларга поместье тариқасида берила бошланди. Собиқ удел князлари опричнинагача йирик феодал эдилар. Шунингдек мамлакатда йирик ва ўрта боярлар ҳам мавжуд эди.

Опричнина. У Иван IV томонидан жорий этилган. Бу «Оприч», «бошқа», «алоҳида» сўзидан олинган бўлиб, алоҳида мерос мулк деган маънони англатади. Давлат опричнина ва земшчинадан иборат икки қисмга бўлинган. Опричнинага йирик боярларнинг вотчиналари, Москва жанубидаги ерлар киритилган. Марказлаштиришнинг душмани бўлган собиқ князлар ва боярлар бу ерлардан ҳайдалиб, уларнинг мулклари помещчикларга, опричнинадаги ҳарбий хизмат эгаларига бўлиб берилди. Ҳайдалган боярларга земшчинадан ер берилган. Хоинликда айбланган боярларнинг мулки тортиб олинди.

Дворянлар ва бояр болалари бошқариш ишларига жалб этилди. Кўпгина қора сўқачи ва сарой ерлари ҳам дворянлар қўлига ўтди. Иван IV дворянларга таяниб, земшчинадаги ерлардан янгидан-янги районлар тузиб опричнинага ўтказарди. Ҳукмрон табақалар таркибига руҳонийлар ҳам кирарди. Черков катта ер мулкига ва бошқа кўп бойликларга эгалик қиларди.

Опричнина йилларида опричниклар деб аталган дворянлар гуруҳи ташкил топди. Подшо улар орқали боярларга ва собиқ удел князларига нисбатан опричнина террорини ўтказди. Опричниклар ер олишда катта имтиёзлардан фойдаланиб, яъни кўпроқ, яхшироқ ерлар олдилар.

Феодалларга қарам аҳоли. Деҳқонлар илгаригидек қора сўқачи (мажбуриятли) ва хусусий эгаликдаги деҳқонларга бўлинади. Ливония уруши ва опричнина деҳқон хўжаликларини вайрон қилди. Деҳқонлар ўз ерларини, хўжайинларини ташлаб, яхши ерлар излаб оммавий қочиб кета бошладилар. Бунинг олдини олиш мақсадида крепостнойлик ўрнатилди.

Бу даврда холоплик ҳали сақланиб қолди. Тутқунликка тушган кишилар (кабальные люди) деб аталувчи қарам кишиларнинг янги тоифаси ривожланди. Еридан ажралган эркин деҳқонлар тутқунликка тушарди. Бу махсус ёрликлар билан мустаҳкамланди.

Табақа-вакиллик монархияси даврида шаҳарлар, ҳунар-мандчилик, савдо ўсишда давом этди. Шаҳар аҳолисининг сони анча кўпайди, улар посадга бириктириб қўйилди. Посаднинг юқори қисмини йирик савдогарлар ташкил этган. Посаднинг асосий оммаси майда савдогарлар ва ҳунармандлар бўлиб, улар турли мажбуриятларни ўтардилар. Шаҳарда яна сарой, феодалларнинг қасрлари, монастирлар, албатта холоплар ва деҳқонлар ҳам мавжуд эди.

Давлат тузуми XVI аср ўртасида Россияда илк феодал монархияси ўрнига табақа-вакиллик монархияси келди.

Табақа-вакиллик монархиясининг келиб чиқишига сабаб, самодержавие ўрнатишга ҳаракат қилган, лекин ҳокимиятни Боярлар думаси билан бўлиб олишга мажбур бўлган монарх ҳокимиятининг нисбатан кучсизлиги бўлди. Чоризмнинг Боярлар думасига қарши ўлароқ давлат бошқарувига дворянларни ва шаҳарликларнинг юқори қисмини жалб этиш зарурияти пайдо бўлди.

Подшо Иван IV боярларга қарши кураш олиб бориб, Боярлар думасига ишонмай, кўпроқ «Яқин дума»га таянди. «Яқин дума»га подшога энг яқин кишилар киритилди. Подшо асосан шулар билан маслаҳатлашарди. Бу вақтда Боярлар думасининг ҳам таркиби анча ўзгарди. Унинг баъзи аъзолари - эски боярлар қатл этилди ёки ҳайдалди. Уларнинг ўрнига Думага подшонинг қариндошлари ва унча таниқли бўлмаган дворянлар, дьяклар (қадимги Русда князь котиби, кейинроқ - амалдор) киритилди. Опричнина террори ҳам Дума ролига таъсир этди. Ўша вақтда подшога ва унинг опричникларига қарши чиқиш жуда хавфли эди.

Иван IV нинг самодержавие - мутлақ монархия ўрнатишга уриниши амалга ошмай қолди. Бунга Боярлар думаси халақит берди. Лекин ҳар қалай у Боярлар думасининг розилигисиз боярларни суд қилиш ва қатл этиш ҳуқуқини қўлга киритиб олди. Халқ ҳаракатининг ўсишидан қўрққан Боярлар думаси буни тан олишга мажбур бўлган эди.

Опричнина жорий қилингандан кейин давлат тузумида вақтинча баъзи ўзгаришлар юз берди. Ҳокимият ва бошқарувнинг икки тизими ташкил этилди. Земшчинада ҳамма нарса илгаригидек қолди, яъни Боярлар думаси давлат ҳокимиятининг олий органи бўлиб қолаверди. У ҳокимиятни подшо билан бўлиб олган эди. Опричнинада эса подшо амалда

чекланмаган ҳокимиятга эга эди. Бу ерда давлат органларининг махсус тизими: опричнина думаси, махсус опричнина приказлари (махкамалари), опричнина қўшени, опричнина хазинаси ташкил этилди. Опричнина думаси Боярлар думасини назорат қилиб, унинг ҳуқуқларини анча чеклади.

Бироқ, давлат тўнтаришига ҳаракат амалга ошмай қолди. Террор шунга олиб келдики, нафақат муҳолифатчи боярлар, балки кўпгина дворянлар ҳам қатл этилди. Масалан, опричнина ташаббускорларидан бири Басманов ҳам давлатга хиёнат учун қатл этилди.

Аммо, опричнина террори боярлар аристократиясининг муҳолифиятини тугата олмади. Руҳонийлар ҳам террорга қарши чиқдилар. Митрополит Филипп халқ олдида очиқданочиқ опричинанинг бекор қилинишини талаб қилди. Подшо Черков собори орқали уни ўлимга маҳкум этиш ҳақида қарор чиқарилишига эришади. Кейин Иван IV бу жазони умрбод монастир турмаси билан алмаштирган эди. Шу билан бирга подшо опричинани бекор қилишга мажбур бўлди. Чунки эндиликда барча ҳукмрон табақалар - боярлар, руҳонийлар, дворянлар бундан норози бўла бошлаган эдилар.

Опричнина шунга олиб келдики, у дастлаб боярлар аристократиясини кучсизлантирди ва подшо ҳокимиятини мустаҳкамлади. Лекин, айна вақтда опричнина террори ишлаб чиқарувчи кучларни жуда издан чиқарди. Опричнина дворянларни сиёсий юксалтирди. Бироқ, Боярлар думасининг давлат ҳокимиятининг олий органи сифатидаги аҳамиятини тугата олмади.

Земство соборлари

Бу даврнинг ўзига хос органи Земство (Умумдавлат) соборлари эди. Уларнинг чақирилишига асосий сабаб синфий курашнинг кескинлашиши бўлди. Шундай пайтларда давлат бошқарувига фақат боярларнигина эмас, шунингдек дворянларни, посад аҳолисини, баъзан ҳатто давлат деҳқонларини, ўқчи аскарлар, казаклар (булар 1613 йилги Земство соборида қатнашган эдилар)ни ҳам жалб қилишга тўғри келди.

Земство соборлари синфий кураш жуда кескинлашган пайтларда тинчлик, уруш, интервентларни ҳайдаш, иқтисодий вайронагарчиликларни бартараф қилиш учун маблағлар қидириш ҳақидаги масалаларни ҳал этиш учун чақирилди.

Россияда илк марта 1549 йилда табақалар (тоифалар) кенгаши бўлмиш Земство собори таъсис этилган (чақирилган)

эди. Бу Москва шаҳар аҳолисининг қўзғолонидан қўрққан ҳукмрон доираларнинг (подшо ва феодалларнинг) бирдан-бир чораси эди. «Мураса собори» деб аталган бу йигинда подшо боярларни, епископларни ва дворянларни йиғиб, ўз нутқида боярларни айблайди ва кенгаш иштирокчиларини ҳамкорликка чақиради. Кейинчалик Земство соборида шаҳарнинг юқори табақа вакиллари ҳам қатнашадиган бўлди. Ҳукумат давлат аҳамиятига эга бўлган ишларни Земство соборининг ижозати билан ҳал этадиган бўлди. Боярлар думаси Земство соборининг таркибига киритилган бўлса-да, аммо бунда ҳал қилувчи роль ўйнай олмас эди.

Земство соборлари чақирила бошлаши билан Россия давлати дворянлар ва шаҳарликларга таяниб иш кўрувчи табақа вакиллари монархияси бўлиб қолди. Земство соборларига подшо, Боярлар думаси, руҳонийларнинг юқори қисми (Муқаддас собор) тўлиқ таркибда кирди. Улар худди юқори палата сифатида эди. Уларнинг аъзолари сайланмаган, балки ижтимоий мавқеига қараб иштирок этган.

Қуйи палатани дворянлардан, дьяклардан, шаҳар (посад) аҳолисининг юқори қисми (савдогарлар)дан сайланган кишилар ташкил этган. Земство соборлари кўп ҳолларда подшонинг ташаббуси билан чақирилди. Уларнинг подшосиз йиғилган пайтлари ҳам бўлган. Боярлар ва руҳонийлар, одатда алоҳида мажлис ўтказардилар. Соборларнинг қарорлари махсус баённомаларда расмийлаштирилди, подшо, патриарх (1589 йилгача митрополит) ва олий мансаблар муҳрлари билан мустаҳкамланди.

Земство собори маслаҳатчи орган эмас, балки давлат ҳокимиятининг олий органи эди. XVII асрнинг 20 йилларидан Земство соборлари тобора кам чақириладиган бўлди, подшо ҳокимияти кучайиб борди.

XVI асрнинг ўртасидан марказий давлат бошқарув органлари - **приказ (маҳкама)** тизими янада тараққий этди ва узил-кесил қарор топди. Айниқса, XVII асрда кенг тармоқли маҳкамалар тизими ташкил этилди. Бу даврда давлат механизми жуда мураккаблашди.

Маълумки, дастлаб ўқчиларга раҳбарлик қилувчи **Ўқчилик маҳкамаси** тузилган, шунингдек, ёмон кишилар тўғрисидаги ишларни кўрувчи **Қароқчилик маҳкамаси** ва тафтиш органи бўлган **Арз-шикоят маҳкамаси** ташкил этилганди. Боярлар ва дворянлардан иборат отлиқларнинг шахсий

таркиби **Разряд маҳкамаси** томонидан юритиларди. Маҳкама хизматларга тайинлаш, мансабларга ўрнашиш ҳолларининг ҳаммасини қайд этиб турарди. Шунингдек, казак қўшинларини **Казачий маҳкама** юритарди.

Хизматчи дворянларнинг поместьё ер эгалигини юритувчи **Поместьё маҳкамаси** ҳам мавжуд эди. У дворянларнинг ҳарбий хизматлари эвазига поместьё билан таъминланишини кузатиб турар, яъни буларни ўрнатилган нормаларда бўлишини назорат қиларди. Маҳкама ерларни рўйхатга олиш, чет эл босқинчилиги даврида помещчикларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш ишларини амалга оширган, деҳқонларнинг поместьёлардан қочишига қарши фаол кураш олиб борган. Унинг аппаратида махсус изқуварлари бўлиб, улар қочоқ деҳқонларни излаш билан шуғулланганлар. Маҳкамада кўп сонли дьяклар ва уларнинг ёрдамчилари ҳам бўлган.

XVII аср охирида **суд маҳкамалари** тизими ташкил этилади. Москва, Владимир, Дмитров, Қозон Маҳкамалари ва бошқалар шундай маҳкамалар эди. Улар олий суд органлари функцияларини бажарар, бевосита анча муҳим ва мураккаб ишларни, шунингдек, маҳаллий судларнинг қарор ва ҳукмлари устидан апелляция ишларни кўрардилар. Кейинчалик барча суд маҳкамалари ягона суд маҳкамасига бирлаштирилди.

1549 йилда расман **Элчилик маҳкамаси** тузилган. У ташқи сиёсатни юритган. Бунгача ташқи сиёсий ишлар билан Боярлар думасининг Жавоб комиссияси, хазинабон, саройбон кабилар шуғулланарди. XVI асрнинг II ярмида **Холоплик маҳкамаси** ташкил этилди. XVI аср ўртасида **маҳаллий бошқарувда ислохотлар** ўрқазилди.

Боқимандалик тизими «губа» ва земство ўзини ўзи бошқариш билан алмаштирилди. Дворянлар ва бояр болалари губа органи бошлиғи - губа оқсоқолини сайлайди. Бу мансаб Қароқчилик маҳкамаси томонидан тасдиқланган. Мазкур маҳкама, шунингдек, губа оқсоқолининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтирувчи наказлар ҳам бериб турган.

Шундай қилиб, уездларда «ёмон кишилар» томонидан қилинадиган «қароқчилик ишлари» билан шуғулланиш ноиблар (наместниклар) ва волостлар ихтиёридан олиниб, бояр болаларидан сайлаб қўйиладиган губа оқсоқолларига берилди. Губа оқсоқоллари ўз аппаратларига эга эди. У «целовальник»лардан иборат эди. «Целовальник»лар дейилишига сабаб

улар бу мансабга содиқ хизмат қилиш ҳақида қасам ичиб, крест (хоч, бут)ни ўпар эдилар. Ҳар бир губа органининг махсус девонхонаси - губа маҳкамаси бўлиб, унда ишларни губа дьяки юритарди. Дастлаб губа оқсоқоллари муддатсиз сайланарди, кейинроқ сайловлар ҳар йили ўтадиган бўлди. Губа органлари одам ўлдириш, босқинчилик, ўғирлик ишларини кўриб ҳал қилиш, турмаларни кузатиб туриш ишлари билан шуғулланарди.

50 йиллардан бошлаб **земство ислоҳоти** ҳам ўтказилди. Боқимандалар суд қилиш ва солиқлар йиғиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди. Бу ишларни бой шаҳарликлар ва қора сўқачи деҳқонлардан сайлаб қўйиладиган «сара бошлиқлар» ва «целовальник»лар олиб борадиган бўлди. Булардан ташқари земство маҳкамаларида иш юритувчи земство дьяклари ҳам сайлаб қўйиларди.

Земство органлари: солиқ ва ўлпонлар йиғиш; фуқаролик ва майда жиноий ишларни ҳал этиш (анча йирик ишлар губа органлари томонидан ҳал этилган) каби ишларни амалга оширарди. Губа ва земство органлари маъмурий ва суд функцияларини ҳам бажарарди. Суд ҳали маъмуриятдан ажратилмаган эди.

Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини Қароқчилик маҳкамаси ҳам ва тегишли жойларда ташкил этилган маҳкама ҳам кузатиб турган. «Губа» ислоҳоти жойларда помещиклар ҳокимиятини мустаҳкамлади. Губа муассасалари табақа-вакиллик органлари бўлиб қолди.

Земство ислоҳоти натижасида мамлакатнинг суд ва молия ишларини марказлаштириш кучайтирилди.

Иван Болотников бошчилигидаги деҳқонлар уруши ва чет эл босқинчилиги йилларида чоризм шунга амин бўлдики, жойларда губа ва земство органларига тўлиқ ишониб бўлмаслиги сабабли мазкур орган билан бир қаторда **воевода** мансаби таъсис этилди. Воевода боярлар ва дворянлар ичидан Разряд маҳкамаси томонидан тайинланган ва подшо ҳамда Боярлар думаси томонидан тасдиқланган. Воевода қайси шаҳар ёки уездда хизмат қилса, ўша ер эгасининг буйруғига бўйсунарди. Катта шаҳарларда бир неча воевода бўлиб, лекин улардан бири асосий эди. Боқимандалик тамойили рекор қилинганлиги учун улар хазинадан маош олардилар. Воеводанинг энг асосий вазифасидан бири молиевий назоратни таъминлаш эди. У ерларни ва барча ер участкала-

ридан олинадиган даромадларни ҳисобга олиб турарди. Давлат солиқларини йиғиш бевосита сайлаб қўйиладиган оқсоқоллар ва «целовольник»лар томонидан амалга ошириларди, лекин уларни воеводалар назорат қилиб турардилар.

Воеводанинг яна бир муҳим вазифаси дворян ва бояр болаларидан ҳарбий хизматчиларни йиғиш эди. Воевода уларнинг рўйхатини тузиб, ҳисобга олган, ҳарбий кўриклардан ўтказган, хизматга тайёргарлигини текширган. Разряд маҳкамасининг талаби билан воевода ҳарбий хизматчиларни хизмат ўташ жойларига юборган. У шунингдек, ўқчилар ва тўпчиларни ҳам бошқарган, қалъаларнинг ҳолатини кузатиб турган.

Воевода ҳузурида махсус иш юритиш маҳкамаси бўлиб, унга дьяк бошчилик қиларди. Маҳкамада шаҳар ва уездни бошқариш бўйича барча ишлар амалга ошириларди. Маҳкамада жуда кўп майда чиновниклар - приставлар (назоратчилар), «недельщик»лар, қоровуллар бўлиб, воеводанинг буйруқларини бажарардилар. Воеводага аста-секин губа ва земство органлари, айниқса ҳарбий ва полиция масалаларида бўйсунган борган.

Бу даврнинг муҳим ҳуқуқий ёдгорлиги 1550 йилги Судебник (Қонуннома) эди. Тарихда у подшо Қонунномаси деган ном олган. У 1497 йилги Қонунноманинг янги наشري ҳисобланиб, 1497 йилдан 1550 йилгача даврдаги Россия қонунчилигида юз берган ўзгаришларни акс эттирган. Унда кўп янги нормалар пайдо бўлган. 1550 йилги Қонуннома наместникларнинг ҳуқуқий ҳолатига катта эътибор берган. Қонун ҳали боқимандалик тизимини бекор қилмаган бўлса-да, наместникларнинг баъзи ҳуқуқларини чеклаган. Янги қонун бўйича наместниклар бировга мулкӣ зарар етказганликлари учун жавобгар бўладиган бўлдилар. Илгари бу йўқ эди. Наместниклар судидан дворянлар ва хизматчи кишилар озод қилинди. Бироқ одам ўлдириш, босқинчилик (қароқчилик), ўғрилиқ бўйича улар илгаригидек наместниклар томонидан суд қилинарди.

1550 йилги Қонунномада қарам кишиларнинг ҳуқуқий ҳолати тартибга солинди, тутқунлик ёрлиқларини расмийлаштириш тартиби ўрнатилди. Бунда қарам бўлиши мумкин бўлган кишиларнинг ёши, ижтимоий аҳволи ва бошқалар ўрнатилди.

1550 йилги Қонунномада белгиланишича, ундан кейинги барча қонунлар унга киритилиши керак эди. Бу жуда муҳим қоида бўлди. Лекин амалда бундай қилинмади. Янги нормалар Қонунномага киритилмай, у билан ёнма-ён ҳаракат қилди. Одатда янги қонунлар қайси маҳкаммага тааллуқли бўлса, ўша маҳкаманинг китобига киритиларди. Шу тариқа ҳуқуқнинг яна бир муҳим манбаи маҳкамаларнинг устав ва буйруқ китоблари вужудга келди. Масалан, бизгача етиб келган Қароқчилик маҳкамасининг китобида жиноят ва процессуал ҳуқуқнинг муҳим нормалари ўз аксини топди, жумладан, жазолаш, ёппасига тинтув ўтказиш ҳақида нормалар белгиланди.

Бу даврнинг энг йирик қонунчилик ёдгорлиги **1649 йилги Собор қонунлари** бўлди. Унинг қабул қилинишига бевосита туртки Москва посад кишиларининг 1648 йилги қўзғолони эди. Посад аҳолиси подшога мурожаат қилиб, ўз ҳолатларининг яхшиланишини ва сиқувлардан ҳимоя қилинишини сўрайди. Дворянлар ҳам боярлардан ҳимоя қилинишини сўраб подшога мурожаат этади. Подшо посадликлар қўзғолонини бостиради, лекин улар аҳолини биров яхшилашга мажбур бўлади ва янги қонун - «Уложения» («Тузуқлар») ишлаб чиқиш ҳақида (1648 йил июлда) буйруқ беради. Комиссия тузилиб, унга раис этиб боярин Н.Н.Одоевский тайинланади.

1648 йил сентябрда Земство Собори иш бошлайди. Унга боярлар, руҳонийлар, дворянлар ва савдогарлар кирган эди. Дехқонлар ва посаднинг мажбуриятли қора кишилари унда иштирок этмаганди. Ўз таркиби, йўналиши ва вазифалари бўйича Земство собори феодал крепостнойлик характерига эга эди. «Тузуқлар» лойиҳаси палаталарда муҳокама қилиниб, баъзи ўзгаришлар билан тасдиқланади ва 1649 йил 29 январда кучга киради.

«Собор қонунлари»нинг қабул қилинишига энг асосий сабаб ички зиддиятларнинг кескинлашиши бўлди. Подшо ва хукмрон табақаларнинг юқори қисми посад аҳолисининг қўзғолонидан чўчиб, халқ оммасини тинчлантириш мақсадида гуё посад аҳолисининг аҳолини яхшиламоқчи бўлди. Худди шу мақсадда Собор қонунлари қабул қилинди. Собор қонунлари 25 та боб, 967 та моддадан иборат эди. Унда илгари ҳаракатда бўлган ҳуқуқий нормалар юридик техника жиҳатидан анча юқори даражада тизимга солинади. Бундан таш-

қари асосан дворянлар ва қора сўқачи посадликларнинг таз-
йиқи билан қабул қилинган янги нормалар ҳам мавжуд эди.

1649 йилги Собор қонунларининг қабул қилиниши ил-
гариги қонунчиликка нисбатан олга ташланган муҳим қадам
бўлди. Унда ўша вақтдаги ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча
томонлари тартибга солинган эди. Шу боис 1649 йилги Собор
қонунларида ҳуқуқнинг қатор соҳаларига оид нормалар ўз
ифодасини топади. Турли ҳуқуқ соҳалари кўпинча битта боб-
да бирлаштирилган эди ва ҳоказо.

Умуман Собор қонунлари марказлашган давлат бошқар-
маси ва подшонинг самодержавие ҳокимиятини мустаҳкам-
лади, сиёсий тарқоқликнинг сўнгги сарқитларига барҳам бер-
ди, деҳқонларнинг крепостникларга қарамлигини батамом
расмийлаштирди, посад кишиларнинг аҳволини бироз ўзгар-
тирди. Қонунлар крепостнойлик мазмунида бўлиб, дворянлар
ғалабасини акс эттирарди. «Тайин йиллар» бекор қилинди,
қочоқ деҳқонларни умр бўйи қидириш мумкин бўлди. Деҳқон
ва унинг оиласигина эмас, балки мол-мулки ҳам феодал мулк-
ки бўлиб қолди. Собор қонунлари деҳқонни ерга эмас, балки
«хўжайинига» маҳкамлаб, бириктириб қўйди. Қонунлар дво-
рянларга ер мулкларини вотчина сингари мерос қилиб қол-
дириш ҳуқуқини берди, аммо ўғилларининг отаси каби хиз-
мат қилишлари шарт қилиб қўйилди, черков назорат остига
олинди. Шу мақсадда **Монастир маҳкамаси** таъсис этилди.

Посад кишиларининг ҳам аҳволи ўзгартирилди. «Оқ
жойлар» йўқотилди, подшога топширилди, посад жамоасига
қўшилиб мажбуриятга жалб қилинадиган бўлди. Подшо маж-
буриятларини ўтайдиган посад кишиларгагина савдо-сотик
билан шуғулланишга ижозат берилди. Аммо шаҳар кам-
бағалларининг аҳволи баттар ёмонлашди. Подшо мажбури-
ятларидан қочиб қутулиб бўлмас эди, деҳқон феодалга бири-
ктирилгани каби посад кишилари ҳам ўз жамоаларига бири-
ктириб қўйилганди. Қонунлардан фақат посаднинг юқори та-
бақалари ютди, холос.

Фуқаролик ҳуқуқи

Қонунларда феодалларнинг ерга эгалик
ҳуқуқларини янада мустаҳкамлаш давом
этди. Феодал ер эгалигининг қуйидаги уч
асосий тури мавжуд эди:

1. **Давлат мулки ёки бевосита подшо мулки.** Бунга
сарой ерлари, шунингдек, қора волостларнинг ерлари кирди.
Қора волостларнинг ерларини подшо феодалларга хизмат

эвазига тақсимларди. Боярлар ва дворянлар ерга шартли эгаллик қилардилар. Улар давлатга, подшога сидқидилдан хизмат қилиб туриш шарти билан ерга эгаллик қилишлари ва ундан фойдаланишлари мумкин эди.

2. Вотчина ер эгаллиги. Бу поместьедан фарқ қилиб, унинг эгаси нафақат унга эгаллик қилган ва ундан фойдаланган, балки уни тасарруф этиши ҳам мумкин эди. Вотчиналар мерос қилиб қолдирилган. Вотчиналарнинг уч та асосий кўриниши: а) наслий (авлоддан-авлодга ўтиб келган); б) хизмат эвазига олинган (инъом этилган ва бошқалар); в) сотиб олинган вотчиналар мавжуд эди.

Қонунларда наслий вотчиналарнинг сони камаймаслиги ҳақида ғамхўрлик қилинди. Шу муносабат билан наслий вотчиналарни сотиб олиш ҳуқуқи назарда тутилган. Агар феодал вотчинани сотиб юборса, унинг қариндошлари 40 йил ичида уни қайта сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

3. Поместье ер эгаллиги. Бу хизматлар ўташ, асосан ҳарбий хизматлар эвазига берилган. Поместье миқдори хизмат ўтаётган шахснинг хизмат мавқеига боғлиқ эди. Уни мерос тариқасида ўтказилиши мумкин эмасди. Феодаллар ундан фақат хизмат ўтаб турган даврда фойдаланишлари мумкин эди.

Дастлаб поместьени айирбошлаш (алмаштириш) тақиқланган. Албатта, уни сотиш ҳам мумкин эмас эди. Бироқ вотчина ва поместье ўртасидаги фарқ секин-аста йўқолиб борди. Гарчи поместье мерос қилиниши мумкин бўлмаса ҳам, ўғил агар хизматга кирса, уни олиши мумкин эди. Собор қонунлари бўйича, агар помещчик қарилиги ёки касаллиги учун хизматни тарк этса, унинг тул хотини ва ёш болалари «тирикчилик учун» поместьедан бир қисм олишлари мумкин эди. 1649 йилги Собор қонунлари поместьеларни вотчиналарга алмаштиришга рухсат берди. Бундай битимлар қуйидаги ҳолларда ҳақиқий деб топилган: биринчидан, томонлар ўзаро айирбошлаш ёзувини тузишлари, иккинчидан, улар бу ёзувни подшо номига илтимоснома билан бирга Поместье маҳкамасига топширишлари лозим эди.

Мажбурият ҳуқуқи. Бу даврда фуқаролик ҳуқуқининг гаров ва топшириқ институтлари янада ривожланди. Қонунлар бўйича агар қарздор қарзини муддатига тўламаса, унинг гаровга қўйган мулки гаровга олган кишига ўтарди. Бунда қарзнинг ва гаровга қўйилган мулкнинг фарқи ҳисобга олин-

масди. Илгаригидек, олди-сотди, айирбошлаш, қарз, юк ташиш ва бошқа шартномалар кенг тарқалди.

Қонун шартномаларни тузиш тартибини кўзда тутди. Йирик суммали шартномалар майдонларда махсус амалдорлар томонидан иккитадан кам бўлмаган гувоҳ иштирокида, кичикроқ суммали шартномалар эса уй шароитида тузиларди. Қонун зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга эътибор берарди.

Мерос илгаригидек васият бўйича ва қонуний тартибда қолдирилди. Меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавоб беришлари лозим эди.

Жиноят ҳуқуқи 1497 йилги Қонуннома сингари бу даврдаги қонунчиликда ҳам жиноят деганда феодал жамият учун хавфли бўлган «ёмон ишлар» тушунилган. Жиноятнинг умумий тушунчаси ҳали ишлаб чиқилмаган эди.

Собор қонунларида жиноятнинг синфий моҳияти анча аниқ ифодаланган. Бир қанча жиноятлар учун жазолар белгиланган. Биринчи марта бу ҳужжатда ҳаракатларни қасддан, эҳтиётсизликдан ва тасодифан қилиш мумкинлиги бири-биридан ажратилди. Суиқасд учун ҳам жавобгарлик белгиланди. Бу биринчи навбатда давлатга қарши жиноятларга тааллуқли эди, албатта.

Биринчи марта Россия қонунчилигига зарурий мудофаа, охирги зарурат тушунчалари киритилди.

Иштирокчилик институти янада ривожлантирилди. Қонун энди жиноятнинг ташаббусчисини, иштирокчисини, ёрдамчисини, яширувчисини ажратиб кўрсатди. Булар жиноят ҳуқуқининг умумий қисмига оид янги нормалар эди.

Собор қонунлари жиноят ҳуқуқининг махсус қисмига оид жуда кўп нормалар белгилади. Жиноятларнинг бир қанча кўринишлари ва турларини ўрнатди. Бунда феодал-крепостнойлик тузумига хавф солувчи жиноятларга қарши курашга катта эътибор берилди. Қонунларда черковга қарши жиноятлар биринчи ўринда турарди. Буларга Россия қонунчилиги тарихида биринчи марта махсус боб ажратилди. Иккинчи ўринда албатта давлатга қарши жиноятлар турарди. Булар: давлатга хиёнат, подшонинг ҳаёти ва соғлиғига тажовузлар ва бошқалардир. Подшо саройи тартибларини бузиш, қалбаки монеталар чиқариш, подшо муҳрини қалбакилаштириш ва бошқалар ҳам оғир жиноятлар ҳисобланарди.

Ҳарбий, мулкий, шахсга қарши жиноятлар ҳақида қонунларда алоҳида нормалар белгиланди. Лекин қонунларда жиноят ҳуқуқининг умумий қисми махсус қисмидан ажратилмади. Уларда муайян жиноятларнинг таркибларини тавсифлашга асосий эътибор қаратилди.

1649 йилги Собор қонунларида жазонинг аниқ мақсади кўрқитиш эди. Ўлим жазоси кенг қўлланилди. Ўлим жазосининг оддий турлари: калласини кесиш, осиш, сувга чўктириш; мураккаб турлари: тириклайин ерга кўмиш (бу эрини қасддан ўлдирган хотинга нисбатан қўлланилган), ёқиб юбориш, томоғига эритилган қалайи ёки қўргошин қуйиш, тўртга бўлиб ташлаш, чархпалакка тортиб ўлдириш кабилар эди.

Тана аъзоларига шикаст етказиш ва оғриқ келтирувчи жазолар: кулоқ, бурун, қўлларини кесиш, қамчи ёки таёқ билан уриш кабилар қўлланилган. Эндиликда қамоқ ва сургун жазолари ҳам вужудга келганди. Жарималар кам қўлланиладиган бўлди.

Суд жараёни 1649 йилги Собор қонунларида одил судловни адолатли амалга ошириш лозим, дейилганди. Албатта, бу қуруқ гап эди.

Фуқаролик жараёни жинойий жараёндан ажратиб кўрсатилмаганди. Бироқ жараённинг икки шакли - тортишувчилик (суд) ва тергов (қидирув) ажратиб кўрсатилган. Терговнинг аҳамияти ортди.

6. Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (XVII асрнинг иккинчи ярми-XIX асрнинг ўрталари)

Россияда мутлақ якка ҳокимият-чиликнинг ўрнатилиши ва шаклланиши

Россияда мутлақ якка ҳокимликнинг ташкил топиш ва ривожланиш босқичлари ҳақида олимлар ўртасида турлича фикрлар мавжуд. Баъзилар Россияда мутлақ якка ҳокимлик подшо ўзини ҳокими мутлақ (самодержец) деб эълон қилиши билан ташкил топган деб кўрсатишса, бошқалар эса буни Иван Грознийнинг номи билан боғлайди. Шунингдек, айрим олимлар Романовнинг ҳокимият тепасига келишидан Россияда абсолют монархия бошланган деб эътироф этадилар. Яна бир гуруҳ олимлар Россияда абсолют монархия 1649 йилги Собор қонунлари билан ўрнатилган, дейдилар. Ва ниҳоят, бир

гуруҳ олимлар XVIII аср бошларида Петр I нинг ислохотларидан сўнг абсолют монархия ташкил топган деб кўрсатишади.

Бироқ, кўпчилик олимлар Россияда абсолют монархия умуман XVII асрнинг II ярмида келиб чиққан деб, бизнингча, тўғри кўрсатишади. Чунки шу вақтдан бошлаб табақа-вакиллик институтлари тугайди ва монарх ҳокимияти ҳақиқатдан ҳам чекланмайдиган бўлиб қолади.

Фанда абсолют монархиянинг моҳияти ҳақида ҳам тортишувлар мавжуд. Баъзилар абсолютизм бошқа самодержавие бошқа деб кўрсатишади. Самодержавие деганда монархнинг ташқи мустақиллигини, масалан, Олтин Ўрдан унинг суверенлигини тушунишади, абсолютизм деганда эса монархнинг ички тўла ҳокимиятга эга эканлигини кўрсатишади. Ана шу ерда В.И.Ленин фикрлари тўғрилигини айтиб ўтиш керак. У: «абсолютизм», самодержавие, «чекланмаган монархия» иборалари синоним сўзлардир», деб кўрсатган эди. Россияда абсолют монархиянинг ташкил топишининг сабаблари қуйидагилардан иборат эди: биринчидан, деҳқонларнинг батамом крепостнойлаштирилиши, уларнинг ҳукмрон табақаларга қарши бош кўтариб чиқишлари, жумладан Степан Разин бошчилигидаги қўзғолон, шаҳарликлар қўзғолони, шунингдек, Петр I давридаги халқ ҳаракатлари ҳукмрон табақаларни чўчитиб қўйди ва улар бу ҳаракатларни бостириб тура оладиган кучли, чекланмаган подшо ҳокимиятига эҳтиёж сезиб қолган эди; иккинчидан, Россияга қўшни давлатлар (Реча Посполита, Швеция, Туркия ва бошқалар) томонидан доимий ҳарбий таҳдиднинг мавжудлиги абсолют монархиянинг ташкил топишини тезлаштирувчи омил бўлди.

Умуман Россияда абсолютизмнинг вужудга келиши қонунияти Европадаги сингари саноат ва савдонинг ривожланиши, буржуа муносабатларининг турилиши, синфий зиддиятлар ва синфий курашнинг ўсиши, доимий қўшиннинг, полициянинг ташкил этилиши, бюрократик аппаратнинг ўсиши бўлди.

Бироқ Россия абсолютизмининг ўзига хос хусусиятлари ҳам мавжуд эди. Булар Россиянинг иқтисодий қолақлигидан ва унда крепостнойлик муносабатларининг ҳукмронлигидан келиб чиққан. Бу ерда буржуа муносабатлари кучсиз ривожланиши натижасида дворянлар билан шаҳарликлар ўртасида

тенгсизлик мавжуд эди. Шаҳарликларнинг буржуа синфларига айланишига ҳали анча вақт бор эди. Бу жараён эндигина бошланганди. Шунингдек, рус самодержавиеси крепостнойлик самодержавияси бўлди. Шуни ҳисобга олиш керакки, XVII асрдаги самодержавие ҳали тўла маънодаги самодержавие эмас эди, у ҳали табақа-вакиллик монархияси қолдиқларидан халос бўлмаганди. Черковнинг аҳамияти ҳам юқори эди. Абсолютизмнинг батамом ўрнатилиши ва шаклланиши XVIII асрнинг I чораги - Петр I даврига тўғри келади.

Маълумки, охири Земство Собори 1653 йилда тўпланган. Бундан кейин подшо фақат айрим табақаларнинг вакиллари билан йиғилишлар ўтказиб турган. Боярлар думаси XVII асрнинг II ярмида ҳам ҳали мавжуд эди, лекин жуда аҳамиятсиз бўлиб қолган эди ва Петр ислохотларининг энг бошидаёқ тугатилганди. Маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари - губа ва земство органлари ҳам тугатилган. Черковнинг маъқеи туширилган. Петр I патриархликни тугатди. XVII асрнинг охиридаёқ монарх амалда чекланмаган ҳокимиятга эга бўлди.

Иктимой тузумдаги ўзгаришлар

Бу даврда табақалар ёпиқ, берк характер касб эта бошлади. Айниқса паст табақадагиларнинг юқори табақага кириши деярли мумкин бўлмай қолди. Петр I даврида табақа тузумида энг йирик ислохотлар ўтказилди. Натижада бутун аҳоли 4 табақа: шляхта (дворянлар), руҳонийлар, мешчанлар ва деҳқонларга бўлинди. Булар ўлпон тўлайдиганлар ва ўлпон тўламайдиганларга ажратилган эди.

Шляхта (дворянлик)нинг ташкил топishi. Самодержавияни ташкил этиш кучли синфий кураш шароитида юз беради. Бу ҳукмрон синфларнинг бирлашиб оммага қарши курашини талаб қиларди. Лекин феодаллар унча бирлашмаганди ва турли гуруҳларга бўлиниб кетган (боярлар, окольничийлар, дума боярлари ва ҳакозо) ҳамда турлича ҳуқуқ ва имтиёзларга эга эди.

Ўрта ва майда феодаллар йирик феодаллар билан ҳуқуқларини тенглаштириш учун кураш олиб борардилар. Дворянлар боярлар сингари чор ҳукуматидан яхши ва мус-таҳкам ерларни, юқори мансабларни олишни истар эдилар. Бу ҳукмрон синфлар ичидаги кураш уларни кучсизлантирар ва самодержавие учун тўғри келмасди. Бундан ташқари боярлар ва окольничийлар ичида ислохотларга қарши кайфиятдаги

реакцион кишилар ҳам мавжуд эди. Булар Петр I нинг барча феодалларни тенглаштиришга қаратилган ислохотлар ўтказишга мажбур қилди. Бу билан у аристократлар қаршилигини синдириб, ўрта ва майда феодалларни ўз томонига оғдиришни мақсад қилиб олди.

Петр I ҳукмрон синфни турли ҳуқуқлардан фойдаланувчи турли гуруҳларга бўлинишини тугатди. Унинг ўрнига битта табақа - шляхтани ёки дворянликни ташкил этиб, уларга бир хилдаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўрнатди. Бу билан у ҳукмрон синфларни жипслаштирди, ички синфий курашни кучсизлантирди. XVIII асрнинг II ярмидан шляхтачилик деган ном дворянлик деган янги ном билан алмаштирилди.

Бу даврда дворянларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилловчи қонун ҳужжатлари: 1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон; 1722 йилги «Рутбалар жадвали»; 1762 йилги «Бутун Россия дворянларига эркинликлар бериш ҳақида»ги Манифест; 1785 йилги Екатерина II нинг дворянларга инъом ёрлиғи («Россия олижаноб дворянларининг эркинликлари ва имтиёзлари ҳуқуқи ёрлиғи»)дан иборат эди.

1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон бўйича поместье ҳуқуқий жиҳатдан вотчинага тенглаштирилади. Ҳамма ерлар вотчина ҳисобланиб, у наслдан-наслга мерос бўлиб ўтадиган, хизмат эвазига олинган ва сотиб олинган турларга бўлинди. Дворянларнинг барча ерлари кўчмас мулк деб эълон қилинди.

Тўғри, 1714 йилги Фармон помещикнинг эгалик қилиш ҳуқуқини бир мунча чеклар эди: ерни сотиш ва гаровга қўйиш, шунингдек, меросхўрларга бўлиб бериш тақиқланарди. Бутун кўчмас мулк фақат меросхўрлардан бирига васият қилиниши мумкин эди, холос. Ҳаракатдаги мол-мулкларни эса ўғиллар, қизлар ва бева хотин оларди. Агар васият бўлмаса ерлар катта ўғилга ўтарди. Бу фармонни чиқаришдан иккита мақсад кўзланган: биринчидан, ўлган дворяннинг кичик ўғиллари меросдан маҳрум бўлиб, «ўз нонини хизмат, билим, савдо-сотик ва бошқалар орқали топишга» мажбур бўлар эдилар, шу тариқа ҳуқумат дворянлардан зарур кадрларга эга бўлиши мумкин эди; иккинчидан, дворянларнинг ер эгалиklarининг парчаланиб кетишига барҳам берилди. Бу эса давлатнинг манфаатлари билан боғлиқ эди.

1731 йилда император Анна Ивановна бу фармонни бекор қилади. Янги қонун бўйича ҳаркатсиз мулклар ўғиллар ўртасида тенг тақсимланадиган бўлди. Лекин шунга қарамай поместье ва вотчина эгаларининг ҳуқуқлари тенглиги сақланиб қолди.

1722 йилги «Рутбалар жадвали» ҳам дворянлар табақасининг жипслашишига, шунингдек, дворянлар учун хизмат ўташнинг янги тартибини жорий этишга қаратилган эди. Бунга кўра, армияда, флотда, фуқаролик ва сарой хизматидаги барча мансаблар поғона ёки даражаларга бўлинди. «Рутбалар жадвали»га биноан хизмат ўташда ва мансабга ўтиришда энди насл-насабга қараб эмас, балки дворянларнинг шахсий қобилиятлари, билими ва амалий малакасига қараладиган бўлди. Дворянлар хизматни қўйи мансаблардан бошлаб, хизмат зинапояларидан ўтиб, кейин юқори мансабларга эга бўлишлари мумкин эди. Фақат махсус ўқув юрталарини тугатганлар бундан истисно қилинган.

Фуқаролик хизматида олий мансаб канцлер мансаби, эди, қўйи даражадаги мансаб эса коллегия регистратори эди. Ҳарбий хизматда олий мансаб - фендрик, кейинроқ эса прапорщик бўлган.

«Рутбалар жадвали» бошқа табақаларга ҳам дворянлик даражасига эришиш имконини берарди: улар фуқаролик хизматида 8-даражани ва ҳарбий хизматда 1-офицер (обер офицер) унвонини олиб, авлоддан-авлодга ўтадиган дворянин бўлиб қолар ҳамда бу табақанинг ҳамма ҳуқуқларидан фойдаланар эдилар. Юқоридаги иккала ҳужжат дворянларнинг давлатдаги мавқеини мустаҳкамлади.

Маълумки, Петр I даврида барча дворянлар 15 ёшидан бошлаб қаригунча ёки соғлигини йўқотгунча мажбурий тартибда ҳарбий хизмат ўташлари лозим эди. Анна Ивановна ҳарбий хизматга кириш ёшини 20 ёшдан қилиб ўрнатди ва уни 25 йиллик муддат қилиб белгилади.

1762 йилда Петр III **«Бутунроссия дворянларига эркинликлар бериш ҳақида Манифест»** чиқарди. Бунга кўра, дворянлар мажбурий ҳарбий хизматдан озод қилиндилар. Шу билан бирга дворянлар давлатга мажбурий хизмат қилишдан ҳам озод этилдилар.

Екатерина II нинг **1785 йилги «Дворянларга инъом ёрлиги»** дворянларнинг барча ҳуқуқ ва имтиёзларини битта ҳужжатда расмийлаштирди. Шу вақтдан бошлаб дворянлар

Россиянинг имтиёзли табақаси бўлиб қолди. Бу қонунга кўра, дворянлар давлатга мажбурий хизматлардан, солиқлардан, турли мажбуриятлардан, жумладан, рекрут йиғимидан, тан жазоларидан озод қилинди. Дворянлик унвони хотин ва болаларга ўтадиган бўлди. Дворянлар шахсий ва мулкый дахлсизликдан фойдаландилар. Инъом ёрлигига асосан дворянлар подшонинг тасдигидан ўтган судларнинг қарорисиз унвонидан, обрў-эътиборидан, ҳаётидан ва мулкидан маҳрум этилиши мумкин эмасди. Бунда фақат судьялари дворянлардан бўлган махсус судларгина дворянларни суд қилиши мумкин эди. Дворянлар фабрика ва заводларга эгалик қилишлари мумкин бўлди, шунингдек, ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқини қўлга киритдилар. Уезд ва губерна дворянлари мансабдор шахсларни сайлаш ва ўз табақа ишларини ҳал этиш учун ҳар уч йилда уезд ва губерна дворянлар йиғилишига тўпланиб, ўзлари ичидан бошлиқларини сайлардилар.

Дворянларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларининг пул жамғармалари ва мулкларига эга бўлишлари мумкин эди. Дворянлар табақа ишлари бўйича губернаторга, Сенатга ва ҳатто подшога мурожаат қилишга ҳақли эди.

Руҳонийлар имтиёзли табақа бўлиб, солиқ ва мажбуриятлардан озод қилинди. Черков XVIII асрда катта миқдордаги ерларга эгалик қиларди. Россиядаги бутун деҳқонларнинг бешдан бир қисми черковлар ихтиёрида эди. Руҳонийлар кучли сиёсий мавқега эга эдилар. Подшо ҳукумати черковни давлатга бўйсундириш чораларини кўрди, унинг мулкани давлат мулкига айлантирди (1764 йил).

Мещанлар. XVIII асрнинг I ярмида шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи муҳим қонунчилик ҳужжати 1721 йилда Петр I томонидан чиқарилган «**Бош магистратга регламент**» эди. Унга кўра, шаҳар аҳолиси икки тоифага: шаҳарда доимий ва вақтинча яшовчиларга бўлинди.

Доимий яшовчиларнинг ўзи ҳам икки гильдияга бўлинган. Биринчи гильдияга банкирлар, йирик савдогарлар, врачлар, аптекачилар, рассомлар ва бошқалар кирган. Иккинчи гильдияга майда савдогарлар ва ҳунармандлар кирган. Иккала гильдия маълум даражада ўзини ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланган. Улар ўзларининг йиғилишларига йиғилиб, муҳим масалаларни ҳал қилганлар, ўз аъзолари ичида пул йиғимларини ўрнатганлар, мансабдор шахсларни - оқсоқоллар ва уларнинг ёрдамчиларини сайлаганлар.

Ҳунармандлар ҳам цехларга бўлиниб, цехлар тепасида сайлаб қўйилган - альдерманлар турарди. Альдерманлар ҳунармандчилик буюмларининг сифатини кузатиб турганлар, солиқлар ва мажбуриятларни тақсимлаганлар ва йиғганлар.

Шарқда вақтинча яшовчи аҳолини қора ишчилар ва ёлланма хизматчилар ташкил этган. Улар шаҳар ўзини ўзи бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум эди.

1787 йилда шаҳарларга инъом ёрлиғи чиқарилган. Унда шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолати тартибга солинган. Унга кўра, шаҳар аҳолиси олтита разрядга бўлинган:

1. Ҳақиқий шаҳар аҳолиси, (шаҳарда уйи, яшаш жойи ёки мулки бўлганлар).

2. Савдогарлар.

3. Ҳунармандлар.

4. Бошқа шаҳарликлар ва чет эллик меҳмонлар.

5. Фахрий граждандлар, яъни 50 минг сўмдан кўп капиталга эга бўлганлар: банкирлар, кўтара савдогарлар, корабль эгалари, олимлар.

6. Посад кишилари: майда мулкдорлар.

Мешчанлар савдо ва ҳунармандчилик билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эдилар. Дворянларга ва деҳқонларга шаҳарларда фақат ўз хўжаликлари маҳсулотлари билан савдо қилишга рухсат этилган. Бироқ мешчанлар ҳам айна пайтда деҳқонлар яшайдиган ерларга эгаллик қилиш ҳуқуқига эга эмас эдилар.

Деҳқонлар. Петр I жон солиғи жорий этиб, деҳқонларга ҳам, холопларга ҳам ва бошқа турли дайди кишиларга ҳам бир хилдаги солиқ юклади. Бошқа мажбуриятлар ҳам мавжуд эди.

XVIII асрда деҳқонлар бир неча разрядларга бўлинган:

1. Давлат деҳқонлари. Булар подшога тегишли эдилар.

2. Сарой деҳқонлари. Сарой хўжалигида ишлайдиган деҳқонлар.

3. Иқтисодий деҳқонлар - собиқ черков ва монастыр деҳқонлари.

4. Посессион деҳқонлар - помещиклардан сотиб олиниб, фабрика ва заводларга ёзилган деҳқонлар.

5. Майда хизматчи кишиларнинг авлодлари. Булар асосан Россиянинг чекка ўлкаларида яшаб, Петр I ислоҳоти натижасида шляхта табақасига кирмай қолган кишилар эди. Улар давлат деҳқонларидан кам фарқ қиларди.

6. Помешчикларнинг деҳқонлари. XVIII асрда улар бутун деҳқонларнинг ярмидан кўпини ташкил этган. Бу деҳқонларни помещчиклар соғиши, ҳады қилиши, алмаштириши, гаровга қўйиши мумкин эди. Уларнинг зиммасидаги оброк ва баршчиналарнинг миқдорини помещчикларнинг ўзлари белгилардилар. Помешчиклар буларни суд қилиш, жазолаш ҳуқуқига эга эдилар.

Давлат тузуми

Бу даврда Россия бошқариш шаклига кўра, мутлақ монархия (самодержавие) давлати бўлиб қолган эди. Бунда олий ҳокимият бутунлай ва бўлинмасдан подшога тегишли бўлган. Лекин бу жараён бирданига юз бермади. XVII асрнинг II ярмида ҳали Боярлар думаси мавжуд бўлса ҳам, лекин илгариги аҳамиятини йўқотган эди. Бошқарувда илгаригидек наслий боярлар муҳим роль ўйнарди, жойларда дворянларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари сақланиб қолганди, черков давлатга тўлиқ бўйсундирилмаган эди. XVIII асрнинг биринчи ярмида Петр I даврида самодержавиенинг янада ривожланиши ва мустақамланиши, табақа-вакиллик органлари қолдиқларининг тугатилиши содир бўлди.

XVIII аср самодержавияси Россия тарихида «маърифатли абсолютизм» номини олди. Чунки чор ҳукумати ҳокимиятни қўлда сақлаб қолиш мақсадида савдо ва мануфактураларнинг ривожланишини рағбатлантирди, черков мулкларини давлат мулкига айлантди, дунёвий билимларни, фан ва санъатнинг ривожланишига ҳомийлик қилди.

Олий ҳокимият ва бошқарув органлари. Император.

Шимолий урушдан кейин Россия қудратли давлат бўлиб қолди. 1721 йилда Сенат Петр I ни император ва ҳокими мутлақ деб эълон қилди. Шу вақтдан бошлаб Россия империя деб юритила бошлади. Император чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, қонун чиқариш, ижро этиш ҳуқуқи фақат унга тегишли эди. Барча давлат бошқаруви унга бўйсунди. Император суд ҳокимиятининг бошлиғи ҳисобланиб, судларнинг барча қарор ва ҳукмлари унинг номидан чиқариларди. Олий черков ҳокимияти ҳам унга тегишли бўлиб қолди. Император бу ҳокимиятни махсус таъсис этилган Синод орқали амалга оширарди. Рус проваслав черкови бошлиғи- патриарх мансаби тугатилди. Петр I тахтга ворис қилиб хоҳлаган кишини танлаши мумкин эди.

Сенат. 1711 йилда Петр I Прут юришига кета туриб, давлатни бошқариш учун ўз яқинларидан иборат Сенатни ташкил этди. Петр I Прут юришидан қайтгач, Сенат доимий ҳукумат органига айлантирилди. Унинг таркибига император томонидан тайинланган 9 та сенатор ва обер-секретарь киритилди. 1718 йилда коллегиялар ташкил этилиши билан уларнинг президентлари ҳам Сенат таркибига киритилди. Кейин 1722 йилда учта асосий коллегиялар: ташқи ишлар, ҳарбий ва флот коллегияларининг президентларидан ташқари бошқа коллегияларнинг президентлари сенат таркибидан чиқарилди. Шу вақтдан бошлаб Сенат коллегия фаолияти устидан ҳам назорат қилиб турадиган бўлди.

Сенат аввало, қонун ташаббускорлик функциясига эга эди. Бунга кўра, у қонун чиқариш ташаббуси, қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш, уни муҳокама қилиш ва эълон қилиш ваколатларига эга бўлди. Сенатнинг қонунчилик соҳасидаги ҳуқуқини подшо белгиларди.

Сенат олий давлат бошқарув органи ҳисобланган. У дастлаб маҳкамалар, сўнгра коллегиялар фаолияти устидан назорат қилиб турган. Сенат, шунингдек, давлат жинойтлари ва мансабдор шахсларнинг жинойтлари ҳақидаги ишлар бўйича олий суд органи эди. У апелляцияон суд вазифасини ҳам бажарарди. Сенатнинг қарори устидан шикоят қилиш мумкин эмас эди. Унинг қарори фақат подшо томонидан бекор қилиниши мумкин эди. Сенат девонхонасига обер-секретарь бошчилик қиларди.

1711 йилда назорат функциясини амалга ошириш учун **обер-фискал** мансаби, 1723 йилдан эса **бош-фискал** мансаби таъсис этилди. Унга коллегиялардаги, провинциялардаги ва шаҳарлардаги фискаллар бўйсундирилган. Фискалларнинг функциясига мансабдор шахсларнинг суиистеъмолликларини яширинча аниқлаш, давлат хазинаси манфаатларини ҳимоя қилиш, жинойтчилик билан кураш олиб бориш кабилар кирарди. Бироқ тез орада фискалларнинг ўзи суиистеъмолликларга, порахўрликка берилиб кетадилар. Шу сабабли Петр I нинг ворислари фискаллик институтини тугатадилар.

1722 йилда **прокуратура** ташкил этилди. Унга бош прокурор ва унинг ёрдамчиси - обер прокурор бошчилик қиларди. Уларга коллегиялардаги ва дворянларнинг провинциал судларидаги прокурорлар бўйсундирилди.

Прокуратура фискаллардан фарқ қилиб, (барча давлат муассасалари фаолияти устидан) очиқ назорат олиб борган. Бош прокурор императорга бўйсунган. У подшо йўқлигида Сенатга раислик қилар, Сенатда юритиладиган масалалар тартибини белгилар, Сенатнинг нотўғри қарори устидан подшога протест бериш ҳуқуқига эга бўлиб, подшога Сенат фаолияти ҳақида доклад қилар, подшо фармойишларини Сенатга эълон қилар, қонунларнинг бажарилишини кузатиб турарди.

1720 йилда Сенат ҳузурида **бош-рекетмейстр** мансаби таъсис этилди. У коллегия ва бошқа марказий муассасаларнинг нотўғри қарорлари ва сансалорликлари устидан шикоятларни қабул қилар ва кўриб чиқарди. Бу ҳақдаги ишлар подшога маълум қилинар ва шундан сўнг улар бўйича охириги қарор чиқариларди. Бош-рекетмейстрлик мансаби 1763 йилда Сенатнинг қайта ташкил этилиши билан тугатилди.

Бундан ташқари, Сенатга бевосита **герольдмейстр-дворянлар** табақаси ишларини юритувчи мансабдор шахс ҳам бўйсунган. У дворянларни ҳисобга олиш, уларнинг хизмат ўташини ҳисобга олиш, давлат мансабларига тайинланишини ҳисобга олиш ва ҳоказо ишлар билан шуғулланган.

1731 йилда Сенат ҳузурида **Яширин қидирув ишлари девонхонаси** тузилади. У давлат жиноятларини тергов қиларди. 1762 йилда бу орган тугатилган, лекин тез орада Сенатнинг **яширин махфий экспедицияси** таъсис этилиб, у муҳим сиёсий жиноятларни, жумладан, Пугачёв, Радишчев ва бошқаларнинг ишларини тергов қилиш билан шуғулланган.

Петрнинг ўлимидан кейин Сенатнинг роли пасайди. Сенат расман олий ҳукумат органи бўлса ҳам, амалда Олий махфий кенгаш ва бошқа императорлик кенгашларига ва кабинетларига бўйсунарди. Қатор коллегиялар (ҳарбий флот ва ташқи ишлар коллегиялари) Сенатга бўйсунушдан чиққан, бошқа коллегиялар унга жуда кам даражада бўйсунарди. Яширин қидирув ишлари девонхонаси Сенатга бўйсунмаган. Сенат фақат олий суд органи функциясини тўлиқ сақлаб қолди. Айниқса Павел I даврида у соф суд органи бўлиб қолган эди.

Олий махфий кенгаш. Бу 1726 йилда Петрнинг тул хотини Екатерина I томонидан таъсис этилди. Унинг таркибига императорнинг 7 та энг яқин кишилари киритилди. Кенгаш жуда муҳим ички ва ташқи сиёсат масалаларини ҳал

қиларди. Ҳатто император барча муҳим қонунларни Олий махфий кенгаш розилиги билан чиқариши лозим эди. Бу Кенгашга Сенат ва Синод ҳам бўйсунган. Бош прокурор мансаби тугатилган.

Петр II ўлганидан кейин (1730 йил) Олий яширин кенгаш тахтга Петр I нинг жияни Анна Ивановнани таклиф қилади. Лекин унинг олдига қатор шартлар қўйилади. Булар: а) кенгаш рухсатисиз эрга тегмаслик; б) ўзига ворис тайинламаслик; в) полковникдан юқори мансабларни тайинламаслик; г) мамлакатни кенгаш розилиги билан бошқариш; д) гвардия ва қўшинларнинг кенгаш қараморида бўлиши лозимлиги кабилар эди. Агар ушбу шартлар бажарилмаса, Анна Ивановнанинг тахтдан махрум этилиши мумкинлиги кўрсатилган эди. Анна Ивановна бу шартларга рози бўлади ва имзо чекади. Лекин шляхтанинг талаби билан Анна Ивановна бу талабномани йўқ қилади ва 1730 йилда Россияда самодержавиени қайта тиклаш ҳақида Манифест чиқаради. 1731 йилда Анна Ивановна уч та вазирдан иборат **Вазирлар Кабинети** таъсис этади. Лекин 10 йил ўтгач, уни Елизавета Петровна тугатади ва Сенатнинг илгариги аҳамиятини тиклайди. Елизавета Петровна 1756 йилда маслаҳатчи орган - **Юқори сарой конференцияси** таъсис этиб, унга ташқи сиёсат ва қуролли кучларни ташкил этиш масалалари билан шуғулланишни топширади. Ундан кейин ҳам императорлар ҳузурида турли маслаҳатчи органлар ташкил этилган, лекин улар мустақил бўлмаган.

Коллегиялар. Петр маҳкама тизимини тугатиб, унинг ўрнига коллегиялар таъсис этган. Ўша вақтда ҳаммаси бўлиб 12 та коллегия мавжуд эди. Улардан учтаси: ҳарбий, флот ва ташқи ишлар коллегиялари асосийлари эди.

Учта коллегия молиявий коллегиялар бўлган:

1. **Камер-коллегия** - тоғ ва металлургия саноатини юритган.

2. **Манифактур-коллегия** - йирик саноатга раҳбарлик қилган.

3. **Коммерц-коллегия** - савдо масалалари билан (кўпроқ ташқи савдо билан) шуғулланган

Юқоридагилардан ташқари қуйидаги коллегиялар ҳам муҳим ўрин тутган:

1. **Юстиц коллегия** - суд бошқарувининг олий органи, муҳим ишлар бўйича биринчи инстанция, провинциал судлар учун апелляция инстанция ҳисобланган.

2. **Вотчина коллегияси** - дворянларнинг ер эгалиги билан боғлиқ масалаларни юритган, шунингдек дворянларнинг ер бўйича низоларини ҳал қилган.

3. **Диний ишлар коллегияси** - кейинчалик Синод.

Бош магистрат - шаҳарларни бошқариб, коллегия ҳуқуқларига эга бўлган. Синод коллегиялар ичида муҳим ўрин тутган. Коллегиялар маҳкамалардан фарқ қилиб, бу ерда давлат бошқарув масалалари аниқ тақсимлаб қўйилган эди. Бундан ташқари, коллегиялар ягона тизимга эга эди. Уларнинг ҳар бирини президенти, вице-президенти, тўрттадан маслаҳатчиси, тўрттадан ассессори ҳамда девонхонаси мавжуд эди. Булар ҳар куни йиғилиб турарди. Барча қарорлар овозга қўйилиб, кўпчилик овоз билан ҳал қилинарди (маҳкамаларда эса якка бошлиқ ҳал қиларди).

Лекин абсолютизм давридаги бу коллегиялик жуда расмий характерга эга эди, ҳолос. Коллегияларда президентларнинг гапи гап эди. Ҳар бир коллегияда фискал, кейинроқ эса прокурор бўлиб, у коллегия фаолиятини назорат қилинарди. Коллегиялар девонхонаси: котиб, нотариус, таржимон, актуариус, нусха кўчирувчилар, регистраторлар ва иш юритувчилардан иборат бўлган.

Маҳаллий бошқарув органлари. Маҳаллий бошқарув соҳасида ислохотлар 1702 йилда бошланган. Петр I уездлардаги губа ўзини ўзи бошқаришни тугатиб, унинг функцияларини воеводага беради. Ҳар бир уездда воеводалар ҳузурида 2-4 тадан дворянлардан иборат дворянлар кенгаши ташкил этилади.

Воеводалар уездларни дворянлар кенгаши билан бирга бошқариши керак эди. Хукмрон синфларнинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва деҳқонларнинг ҳаракатига қарши самарали курашиш мақсадида Петр I 1708 йилда 8 та губерния ташкил этади. Губерниялар провинцияларга бўлинган. Губерниялар тепасида губернаторлар турарди. Уларни подшо тайинларди. Губернаторлар губернияларни бошқарганлар, қуролли кучларга қўмондонлик қилганлар, суд ҳокимиятига эга бўлганлар. Губернаторларнинг ёрдамчилари вице-губернаторлар эди. Губернаторлар ҳузурида 8-12 кишидан иборат ландрат

кенгашлари ҳам мавжуд эди. Ландрат кенгашлари дворянлар томонидан сайланарди.

Провинциялар воеводалар томонидан бошқарилган. Уларнинг ёрдамчилари бўлган. Уездлар тепасида земство комиссарлари туриб, улар сайлаб қўйиларди. Екатерина II маҳаллий бошқарувда ислохотлар қилиб, 1775 йилда губернияларни бошқариш учун муассаса ташкил этди. Провинциялар тугатилиб, уездлар сони, губерниялар сони камайтирилди. Ҳар бир губернияда губерния бошқармалари ташкил этилди. Ҳар бир уездда қўйи земство суди тузилди. У маъмурий-полициячилик ишларини юритарди.

Шаҳар ислохоти. Петр I шаҳар ислохоти ҳам ўтказди. Бундан мақсад шаҳарларда савдо ва саноатни ривожлантириш эди. Шу мақсадда савдогарлар ҳуқуқи кенгайтирилди. 1699 йилда барча шаҳарларда **бурмистрлик ёки земство маҳкамалари** таъсис этилди. Улар ўлпонлар, солиқлар йиғиш билан шуғулланар, шунингдек, суд функцияларини амалга оширадилар.

Бурмистрлик маҳкамасига бурмистлар кирган. Улар савдогарлардан, фабрикантлардан ва бошқалардан сайланарди. Сайловлар ҳар йили ўтказиларди. Бурмистрлар ўз ораларидан ҳар ойга президентлар - маҳкама бошлиқларини сайлардилар. Бурмистрлик маҳкамалари воеводаларга ва маҳкамаларга бўйсунитдан озод этилди. Уларга раҳбарлик қилиш учун Москвада Бурмистрлик палатаси ташкил этилади.

1720 йилда коллегиялар ташкил қилиниши муносабати билан **Бош магистрат** таъсис этилади. Бурмистрлик палатаси тугатилади. Бурмистрлик маҳкамалари ўрнига **магистратлар** тузилади. Улар савдо ва саноатни ривожлантириш, мактаблар ташкил этиш ҳақида ғамхўрлик қилганлар, молиявий фаолият юритганлар. Петр I ўлиmidан кейин Бош магистрат тугатилиб, шаҳар магистратлари маҳаллий маъмуриятга бўйсундирилди.

Екатерина II 1785 йилда шаҳарларга ҳуқуқ ва имтиёзлар ҳақида ёрлиқ чиқаради. Бунга кўра, шаҳарнинг ҳар бир 6 та разрядидан шаҳар йиғини сайланади. Шаҳар йиғини эса **Умумий шаҳар думасини**, умумий шаҳар думаси - доимий орган - 6 кишилик дума сайлайди.

Полиция бошқарув органлари. XVII-XVIII асрларда воеводалар, Москвада эса - земство ишлари маҳкамаси поли-

циячилик функциясини бажарарди. Губерния ислохотлари-дан сўнг эса бу функция губернаторлар ва комендантлар томонидан амалга оширилади.

1718 йилда Петербургда полицмейстрлар иши бўйича бош девонхона ташкил этилди. Унинг тепасида бош полицмейстр турарди. Кейинроқ бундай муассаса Москвада ҳам тузилган. XVIII асрнинг II ярмида янги полиция органлари ташкил топди.

7. Абсолют монархия даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Бу даврнинг асосий ҳуқуқ манбалари-ни давлат томонидан **фармонлар, регламентлар, уставлар, манифестлар** шаклида чиқарилган қонунлар ташкил этган.

Фармонлар давлат фаолиятининг энг муҳим ва жуда хилма-хил томонларига тааллуқли эди. Масалан, 1714 йил 18 мартдаги «Ягона ворислик ҳақида»ги фармон, 1722 йилги «Рутбалар жадвали», 1723 йил 5 ноябрдаги «Суд шакли ҳақида»ги фармон билан тартибга солинган ижтимоий муносабатларнинг хилма-хиллиги юқоридаги фикримизнинг далилидир.

Регламентлар давлат бошқарув органларининг ташкил этилиши тартиби ва фаолият тартибини белгиловчи ҳужжатлардир. Буларга, масалан, 1720 йил 29 февралдаги Коллегияларнинг бош регламенти, 1721 йил 16 январдаги Бош магистратга регламент, 1721 йил 29 январдаги Диний регламент мисол бўла олади.

Уставлар давлат фаолиятининг маълум соҳага тааллуқли ҳуқуқ нормаларини бирлаштирувчи қонунлар тўплами-дир. 1729 йилги Векселлар ҳақидаги устав, 1781 йилги Савдо ҳақидаги устав, 1782 йилги Ахлоқ-одоб устави ана шундай қонунлар тўпламлари жумласига киради. 1716 йилги Ҳарбий устав армия фаолиятини тартибга солувчи нормалардан иборат эди.

Ҳарбий устав мутлақ давлатчилик, армиянинг ташкил этилиши манфаатларига жавоб берувчи ўзига хос мустақил кодекс эди. Уни тузишда кўпгина гарбий Европа мамлакатларининг ҳарбий қонунчилиги борасидаги ижобий тажрибаси ҳисобга олинган эди.

1720 йилда Денгиз устави чиқарилади. У ўз мазмуни бўйича Ҳарбий уставга ўхшаш бўлиб, фақат флотда хизмат қилишга тааллуқли эди. Унинг «Жарималар ҳақида»ги бўлими жиноят ҳуқуқи нормаларига бағишланиб, деярли тўлиқ Ҳарбий артикуллардан ўзлаштириб олинган эди.

Императорлар алоҳида тантанали ва муҳим ҳолларда **манифестлар** чиқаришган. 1762 йилги «Бутун Россия дворянларига эркинликлар ва озодликлар бериш ҳақида»ги **Манифест** шулар жумласидандир.

1715 йилда жиноят кодекси ҳисобланган «Ҳарбий артикул» ва процессуал кодекс ҳисобланган «Процеслар ва суд тортишувларининг қисқача баёни» чиқарилди. Бу даврда, шунингдек, 1649 йилги Собор қонунлари ҳам амал қилишда давом этди. XVIII асрда, хусусан Петр I даврида ҳам бир неча марта янги кодекс тузишга ҳаракат қилинган, лекин натижасиз чиққан. Екатерина II янги Қонуннома лойиҳасини тузиш учун комиссия тузади. Комиссияга помещикларнинг деҳқонлари ва руҳонийлардан ташқари барча табақалар киритилади. Лекин комиссия иши давомида турли табақалар манфаатларидаги қарама-қаршиликлар очилиб, оқибатда Қонуннома лойиҳаси тузилмай қолади.

Бу вақтга келиб поместье ва вотчинани **Мулк ҳуқуқи** ҳуқуқий жиҳатдан тенглаштириш бўйича узоқ давом этган жараён ниҳоясига етади. 1714 йил 23 мартда чақирилган «Ҳаракатдаги ва ҳаракатсиз мулкларни мерос қилиб қолдириш тартиби ҳақида»ги («Ягона ворислик ҳақида»ги) Фармон билан дворянларнинг ерга эгалик ҳуқуқи анча кенгайтирилди, вотчина ва поместьелар учун ягона ҳуқуқий режим ўрнатилди. Вотчина ва поместьелар кўчмас мулк деб атала бошланди. Дворянларнинг иқтисодий мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида кўчмас мулкни гаровга қўйиш ва одатда сотиш тақиқланди. Уни фақат истисно тартибида «зарурат бўйича», муҳтожликдан ва юқори пошлина тўлаш шарти билан сотиш мумкин эди. Ер эгаликлари бўлиниб кетишининг олдини олиш мақсадида кўчмас мулк мерос бўйича фақат ўғиллардан бирига ўтказиларди. Меросхўрлар 40 йил мобайнида кўчмас мулкни қайтариб сотиб олиш ҳуқуқига эга эдилар.

1731 йилда дворянларнинг талаби билан Ягона ворислик ҳақидаги фармон бекор қилинди. Кўчмас мулкка нисбатан чекловлар ҳам бекор қилинди. Фақат битта чеклов сақланиб

қолди. Бунга кўра, уруғнинг ер эгаллиги бегона кишиларга васият қилиниши мумкин эмасди.

Ердан фойдаланиш ҳуқуқида қатор чеклашлар жорий қилинди. 1719 йил 10 декабрдаги Фармон бўйича хусусий мулкдорларнинг ерларидаги металллар ва менералларни қазиб олиш давлат имтиёзига кирарди. Ер эгаси унинг ерида заводлар қуришда имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланган ёки унинг еридан қазиб олинган фойдали қазилмаларнинг 1/32 қисмини олган.

Кемалар қуриш учун яроқли бўлган дарахтларнинг баъзи навлари қўриқланади деб эълон қилинди. Ер эгалари уларни ўз ерларида кесиш ҳуқуқига эга эмасдилар. Заранг дарахтларни, тилғочларни, қайрағочларни, қарағайларни кесишда айбдор бўлган шахслардан жарима ундирилган, дубларни кесганлар эса ўлимга маҳкум этилган.

Екатерина II дворянларнинг хоҳишини инобатга олиб, мулкдан фойдаланишдаги ушбу барча чекдовларни олиб ташлади. Дворянлар ер ости бойликларига ҳам, ўрмонларга ҳам чекланмаган тарзда эгаллик қиладиган бўлиб қолдилар.

Фуқаролик ҳуқуқи саноат ва савдо масалаларига, улар фаолиятининг ҳуқуқий кафолатланишига муҳим аҳамият берди. Масалан, давлат олтин, кумуш, мис қазиб олиш ва қайта ишлаш бўйича заводлар қуриш учун қарзга пуллар берди. Бундай заводларнинг усталари солиқлардан, ҳарбий хизматлардан озод қилинди. Саноат корхоналари давлатнинг, монархнинг мулки ҳисобланди. Улар гўёки эгаларига фойдаланиш учун бериб қўйилгандек эди.

Давлат олтин, кумуш, мис ва селитралар сотиб олишда бошқа сотиб олувчиларга нисбатан имтиёзли ҳуқуққа эга эди. Унинг нарҳини Берг-коллегия ўрнатарди. Бошқа металллар ва менералларни саноатчи мамлакат ичида хоҳлаган кишига сотиши, мамлакат ташқарисида эса фақат Берг-коллегия ружсати билан сотиши мумкин эди. Давлат саноатчиларга ва уларнинг меросхўрларига «мазкур заводларни тортиб олмаслиги» ҳақида кафолат берган.

Ташкил этилган саноат корхоналари иш кучига катта эҳтиёж сезарди, чунки ўрта асрларда, табиийки, иш кучини ёллаш унча кенг тарқалмаган эди. Шунинг учун саноат корхонасини иш кучи билан таъминлашда 1721 йил 18 январдаги «Заводларнинг қишлоқларни сотиб олиши ҳақида»ги Фармон муҳим роль ўйнайди (илгари амалда бўлган қонун

бўйича савдогарлар ва саноатчиларга аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишга рухсат этилмасди). Бундай қишлоқларнинг ҳуқуқий мақоми ўзига хос хусусиятга эга эди. Мазкур қишлоқларни заводлардан алоҳида сотиш мумкин эмас эди ва умуман уларни фақат Берг-коллегия ҳамда Мануфактур-коллегия рухсати билан сотиш мумкин эди. Бундай қишлоқларни гаровга қўйиш ҳам мумкин эмасди. Екатерина II дворянларнинг имтиёзларини кенгайтира бориб, завод эгаларининг аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишини тақиқлади. Дворянлар яна ерга эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлган ягона табақа бўлиб қолди.

Гаров ҳуқуқи ҳам янада ривожланди. Фуқароларга фақат ўз мулкни гаровга қўйишга рухсат этилди. Ҳаракатдаги мулкни ҳам, кўчмас мулкни ҳам (1714 йилгача ва 1731 йилдан кейин) гаровга қўйиш мумкин эди. Мулкни гаровга қўйиш васиқа тартибида амалга оширилди. Давлатнинг курол-яроғини ва мундирини гаровга қўйиш ҳақиқий эмас деб ҳисобланди. Бундай мулклар гаровга олувчидан ҳеч қандай тўловларсиз тортиб олинарди. Уларни гаровга берувчилар отиб ўлдиришгача жазоланардилар.

Мажбурият ҳуқуқи Саноат ва савдонинг ривожланиши, товар-пул муносабатларининг янада тараққий этиши мажбурият ҳуқуқининг ривожланишига ҳам таъсир кўрсатди. Пудрат, етказиб бериш, саклаб бериш, шериклик, қарз, шахсий ижара, олди-сотди, айирбошлаш, ҳадя, мулк ижараси шартномалари кенг тарқалди.

Мажбурият ҳуқуқи соҳасида турли табақалар турлича ҳуқуқларга эга эди. Деҳқонлар, мешчанлар учун катта чеклашлар жорий қилинганди. Дворянлар, руҳонийлар ва савдогарлар катта ҳуқуқлардан фойдаланардилар. Масалан, деҳқонлар, мешчанлар (1721 йилгача ва 1782 йилдан кейин) ва савдогарлар аҳоли яшайдиган қишлоқларни сотиб олишлари мумкин эмасди. Бу дворянларнинг танҳо эгалигига асосланган ҳуқуқи эди. Баъзи шахслар шартномалар тузиш ҳуқуқига эга эмасди. Ақли норасо, вояга етмаган, пулни бўлар-бўлмасга совурадиган ва бошқа ҳомийлик остидаги шахслар шартнома тузиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Уларнинг ўрнига ҳомийлари шартномалар тузиш ҳуқуқига эга эди. Шахсларнинг қонунга зид бўлмаган ҳар қандай ҳаракати шартнома предмети бўлиши мумкин эди. Шартномалар, қоида бўйича, ёзма шаклда тузилган. Қонунлар тузилган шартномаларни муқаддас деб

риоя қилишни талаб қиларди ва ваъдасизлик жаримасини ҳамда кафилликни шартномани таъминлаш усуллари деб биларди.

Амалиётда **ширкат шартномаси** кенг тарқалган. 1698 йилги Фармондаёқ «савдо кишиларига бошқа давлатларнинг компанияларидаги сингари савдо қилишга» рухсат этилган эди. Ширкат шартномалари ҳам савдо, ҳам саноат корхоналари ташкил этиш мақсадларида тузиларди. Давлат шерикчиликини ҳар томонлама рағбатлантирган, лекин Мануфактура ва Коммерц-коллегиялари орқали улар фаолиятини назорат ҳам қиларди.

Пудрат шартномаси бинолар қуриш ҳамда таъмирлашда ва бошқаларда мумкин бўлган барча турли-туман ишларни ишлаб чиқиш учун тузилган. Етказиб бериш шартномасини тузишда давлат учун кафиллик муҳим эди. Саноат ва савдонинг ривожланиши шахсий ижара шартномасининг кенг қўлланишига олиб келарди. Шубҳасиз, феодализм шароитларида уни қўллаш чекланганди. Кишиларни фақат уй хизматларига эмас, балки деҳқончилик, хунармандчилик, завод ишларига, савдо ва саноатга ҳам ёллаш мумкин эди. Крепостной деҳқонлар ўз помещикларининг ёзма расмийлаштирилган рухсати бўйича ёлланиб ишлаши мумкин эди. Бундай рухсатномаларда деҳқонларнинг қанча муддатга қўйиб юборилганлиги ҳам кўрсатиларди. Вояга етмаган болалар ва хотин фақат ота ёки эрнинг рухсати билан ёлланиб ишлаши мумкин эди. Оддий аскарларга фақат бошлиқларининг рухсати бўйича ва хизматга зиён келтирмасдан ёлланиб ишлашга рухсат этилган.

Мулк ижараси шартномаси жуда кенг тарқалганди. У васиқа тартибида тузилган. Шартнома предмети ҳам ҳаракатдаги, ҳам кўчмас мулклар бўлиши мумкин эди. Ижара ҳақи ва мулкдан фойдаланиш муддати томонларнинг келишуви билан белгиланарди.

Мажбурият ҳуқуқида олди-сотди шартномаси жуда муҳим роль ўйнайди. 1714 йилги Фармонга қадар ва 1731 йилдан кейинги олди-сотди шартномасининг предмети ҳам ҳаракатдаги, ҳам кўчмас мулклар бўлган. Сотувчи шартноманинг предмети ва баҳосини белгилашдан ташқари, сотиб олувчини учинчи шахслар томонидан бу мулкка нисбатан ҳар қандай даъволаридан «тозалаш» лозим эди.

Ҳада ва айирбошлаш шартномалари фақат 1714 йилги Фармонда белгиланган доираларда чекланганди, яъни улар кўчмас мулкларга тааллуқли эмас эди. Бу чекловлар 1731 йилда бекор қилинди. Юк ташиш шартномаси монахлардан ташқари барча шахслар томонидан ҳар қандай ҳаракатдаги мулклар бўйича тузилиши мумкин эди. Фақат монахларга Диний регламент бўйича бегона ашёларни ва пулларни сақлашга олиш тақиқланганди. Юкни сақлашга олган шахс унинг бутунлигини ва бузилмаслигини сақлаши ва эгасининг биринчи талаби билан дарҳол қайтариши лозим эди.

Қарз шартномасининг бу даврдаги хусусияти шунда эдики, у бўйича қарздордан фоизлар олиш тақиқланганди. Бироқ, 1754 йилдан бошлаб қарз шартномаси бўйича 6 % гача олиш ўрнатилди. Ўша йили қарз берувчи банк ташкил этилди. 1729 йилдан савдогарлар векселлар бериш ҳуқуқига эга бўлди.

Оила ҳуқуқи Никоҳ ва оила қонунчилигида Петр I даврида катта ўзгаришлар қилинди. Аввало 1714 йилги Ягона ворислик ҳақидаги фармон билан никоҳ ёши эркаклар учун - 20 ёшгача, аёллар учун - 17 ёшгача кўтарилди.

Қонунлар дворянлар табақасини тўла қимматга эга бўлмаган авлод пайдо бўлишидан сақлашга ҳаракат қилган. Шу муносабат билан никоҳга фақат соғлом, ақлдан махрум бўлмаган шахслар кириши мумкин эди. 1722 йил 6 апрелда чиқарилган «Эси паст кишиларни Сенат кўриб чиқиши ҳақида»ги Фармон билан «эси паст кишилар»нинг никоҳга кириши тақиқланди. Яқин қариндошлар ҳам бир-бирлари билан никоҳга кира олмасди.

Ҳарбий хизматчиларнинг никоҳга кириши учун зарурий шарт бошлиқларининг рухсати эди. Дворянларнинг никоҳга киришлари учун эса улар арифметика ва геометрияни билишлари лозим эди. Қонунлар бўйича никоҳ тузиш учун никоҳга кирувчи томонларнинг ва уларнинг ота-оналарининг розилиги талаб этилган. Шубҳасиз, помещиклар ўз крепостной деҳқонларига нисбатан қонуннинг бу талабларига риоя қилмаганлар, уларнинг тақдирини ўз хоҳишларича ҳал этганлар.

1702 йил 3 апрелда чиқарилган Фармон бўйича никоҳ тузиш тартиби ўзгарди. Бир қатор келишув ёзувлари бекор қилинди (никоҳга кирувчиларнинг мулк ҳақидаги ва сеп-

сидирға ҳақидаги келишув ёзувлари крепостнойларнинг иши Маҳкамасида расмийлаштирилди). Энди сеп-сидирға ҳақидаги масала уй шароитида ҳал қилинадиган бўлди. Никоҳ маросимидан олти ой олдин унаштириш амалга оширилди. Агар куёв унаштиришга қадар келинни кўрмаган бўлса ва келин «хунук, бадбашара, касал ва носоғлом» бўлса, унаштиришни бекор қилиши мумкин эди. Келин ҳам шундай ҳуқуққа эга эди.

Қонунларда никоҳни бекор қилиш учун асослар белгиланган. Сиёсий ўлимга маҳкум этилиши ва умрбод каторгага сургун қилиниши, эр-хотиндан бирининг бедарак йўқолиши (бедарак йўқолган шахснинг бунда айби бўлмаслиги керак), монахликка ўтиши, эр-хотиндан бирининг бевафолик қилиши, тузалмас касалликка йўлиқиши, эр-хотиндан бирининг иккинчиси ҳаётига суиқасд қилиши ҳолатларидан бири никоҳни бекор қилиш учун асос бўла оларди. Никоҳни бекор қилишдан ташқари, эр-хотинни уларнинг турмушида келишмовчиликлар юз берган вақтда вақтинча ажратиб қўйиш (масалан, монастирларга жўнатиш) ҳам мумкин эди.

Никоҳ тенг ҳуқуқли эмасди. Хотин эрга бўйсунган. Эр хотинни жазолаш ҳуқуқига эга эди. Хотиннинг мавқеи эрнинг мавқеи билан белгиланган. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларида хотин ҳуқуқий лаёқатга ва муомила лаёқатига эга эди. Хотиннинг мулкый ҳуқуқлари ҳеч нарса билан чегараланмасди. У ўзининг ҳаракатдаги ва кўчмас мулкларини эрининг рухсатисиз эркин тасарруф қилиши мумкин эди.

Ота-оналар ўз фарзандларига нисбатан катта ҳокимиятдан фойдаланганлар. Улар ўз фарзандларини жазолаши, монастирға бериши мумкин эди. Лекин ўз болаларини ўлдирган ота-оналар чархпалакка тортиб ўлдириш жазосига маҳкум этилган (боласини жазолаш вақтида ўлдириб қўйиш ҳоллари бундан мустасно). 1775 йилда ота-оналарга ўз итоатсиз фарзандларини ақлини киргаздиган уйларга қамаш ҳуқуқи берилган. Никоҳсиз туғилган болаларнинг аҳволи энди қонунда ўз ифодасини топади. Ҳарбий устав бўйича ота ўзининг никоҳсиз туғилган болаларини ва уларнинг оналарини боқиши лозим эди. Болаларнинг мулкый ҳуқуқи уларнинг ажралган ёки ажралмаганлигига боғлиқ эди. Оиладан ажралиб чиққан болалар барча мулкый ҳуқуқлардан фойдаланганлар ва ўз мулкларини ота-оналар розилигисиз тасарруф қила олганлар. Лекин оиладан ажралиб чиқмаган болалар ўз

мулкларига эга бўлмай, ота-оналарининг розилигисиз бирон-бир битим туза олмаганлар.

Ҳомийлик ҳақидаги баъзи қоидалар ҳам янада ривожланди. Ҳомийлик вояга етмаган болаларга нисбатан тайинланган ва улар вояга етганларига қадар давом этган. Кўчмас мулкка меросхўрлар 20 ёшга тўлгандан сўнг, ҳаракатдаги мулкка эркак меросхўрлар 18 ёшга, аёллар 17 ёшга тўлгандан сўнг вояга етган деб ҳисобланарди.

1714 йилги Фармон бўйича кўчмас мулкнинг меросхўри ўзининг кичик ёшли укалари ва сингиллари учун ҳомий ҳисобланган, уларни боқиши, тарбиялаши ва мулки ҳақида ғамхўрлик қилиши лозим эди. Ақлдан озган ва шафқатсиз помешчиклар устидан ҳам ҳомийлик тайинланиши мумкин эди. Албатта, бу жуда кам ҳолларда юз берган. Агар шундай қилинганда ҳам, ҳар доим ҳукмрон табақалар манфаатлари нуқтаи назаридан амалга оширилган.

1775 йилда ҳомийликнинг табақавий органлари: дворянлар учун дворянлик ҳомийлиги ва шаҳарликлар учун етимлар судлари таъсис этилди. 1785 йилда ёш болалар (14 ёшдан бошлаб) учун васийлик институти жорий қилинган эди.

Мерос ҳуқуқи

1714 йилги «Ягона ворислик ҳақида»ги Фармон бўйича мерос ҳуқуқида муҳим ўзгаришлар юз берди. Мерос қонун бўйича ва васият бўйича қолдирилган. Кўчмас мулкни васият қилиб қолдиришда мерос қолдирувчининг эрки анча чекланган эди. У кўчмас мулкни ўғилларидан бирига васият қилиб қолдириши мумкин эди. Бошқа ўғилларга ҳаракатдаги мулклардан ҳисса ажратилган. Агар ўғиллар бўлмаса, кўчмас мулкка қизлардан бири меросхўр этиб тайинланган. Агар фарзандлар бўлмаса, у ҳолда кўчмас мулк фақат мерос қолдирувчи билан фамилиядош бўлган энг яқин қариндошларга васият қилиб қолдирилиши, ҳаракатдаги мулк эса «кимга хоҳласа» шунга васият қилиниши мумкин эди. Аёлларга кўчмас мулкнинг васият қилиниши қатор шартлар билан чекланган. Бунда аввало аёл киши мерос қолдирувчининг фамилиясини олган бўлиши лозим эди. Агар у буни рад этса, кўчмас мулк давлатга ўтказилган.

Қонун бўйича меросда майорат тартиби амалда эди. Бунга кўра, кўчмас мулк катта ўғилга ўтказилар, ҳаракатдаги мол-мулк эса бошқа ўғиллар ўртасида тенг тақсимланарди. Бундай тартибдаги меросдан учта асосий мақсад

кўзланган эди. Биринчидан, йирик поместье ер эгалигидан солиқлар йиғиб олиш осон эди. Иккинчидан, кўчмас мулкнинг бўлиниб кетишига йўл қўйилмаслиги уруғнинг камбағаллашувини олдини оларди. Учинчидан, кўчмас мулкдан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган болалар давлатга хизмат қилишлари ва фойда келтиришлари мумкин эди.

Ушбу Фармоннинг ҳаётга тадбиқ этилиши кўпгина дворянларнинг қаршилигига дуч келди. Чунки унда дворянларнинг ўз поместьеларини тасарруф этиш ҳуқуқи чекланган эди. Натижада 1731 йилда Ягона ворислик ҳақидаги Фармон бекор қилинди. Энди васият бўлмаса, мулк ўғилларга ўтган, қизлар кўчмас мулкдан 1/14 қисм, ҳаракатдаги мулклардан 1/8 қисм, хотин кўчмас мулкдан 1/7 қисм, ҳаракатдаги мулклардан 1/4 қисм ҳисса оларди.

Жиноят ҳуқуқи Жиноят ҳуқуқи ҳукмрон табақалар қўлидаги қурол ҳисобланган. У давлатнинг ижтимоий тузумини қўриқлашда, феодал мулкчиликини ва феодал шахсини ҳимоя қилишда, эксплуатация қилинувчи омма қаршилигини бостиришда муҳим роль ўйнаган. Жиноят ҳуқуқи, шунингдек, халқ оммасини тутқунликда ушлаб туришда уни эзиш учун қулай имкониятлар берувчи шарт-шароитлар яратувчи қудратли омил бўлиб ҳам ҳисобланган.

Судлар жинойий ишларни ҳал қилишда 1649 йилги Собор қонунларига ва ундан кейинги қонунларга амал қиларди. Жиноят ҳуқуқининг кўпгина нормалари ўша даврдаги турли фармонларда ҳам белгиланган эди. Ҳарбий артикулларда жиноят ҳуқуқи нормалари тизимга солинган ва ривожлантирилган эди. Гарчанд унда Умумий қисм мавжуд бўлмаса ҳам, аммо ҳаракат ва жинойий натижа ўртасида салбий боғланиш ўрнатилиши зарурлиги ҳақида, айб, жазонинг мақсад ва вазифалари, зарурий мудофаа, охирги зарурат ҳақида гапирилади.

Ҳарбий артикуллар 24 та боб, 209 та артикул (модда)дан иборат эди. Унинг бир қанча моддаларига шарҳлар ҳам берилганди. Шуни таъкидлаш керакки, шарҳлар қонун кучига эга бўлган ва жуда муҳим масалаларни ўз ичига олганди. Уларда одатда қонуннинг моҳияти ва уни қўллаш тартиби тушунтирилади.

Петр I даврида жазоланадиган хатти-ҳаракатларни белгилаш учун биринча марта «жиноят» тушунчаси пайдо бўлди. Қонунларни бузишгагина эмас, балки давлатга зиён етқа-

зувчи хатти-ҳаракатларга ҳам, гарчанд қонунда бундай хатти-ҳаракатлар ҳақида гапирилмаган бўлса-да, жинойт деб қаралган. Давлат эса дворянларнинг манфаатларини ҳимоя қиларди. Шундай қилиб, дворянлар давлати учун ижтимоий хавфли хатти-ҳаракатлар жинойт деб ҳисобланган.

Хатти-ҳаракатлар қасддан, эҳтиётсизликдан ва тасодифан содир қилиниши бир-биридан фарқланган. Фақат қасддан ёки эҳтиётсизликдан содир этилган жинойт хатти-ҳаракатлар учун жавобгарлик келиб чиқади. Тасодифий хатти-ҳаракатлар жинойт жавобгарликка олиб келмаган. Жазо айб даражасига қараб белгиланган. Қасддан содир этилган жинойтлар қаттиқ жазоланган. Эҳтиётсизликдан содир этилган жинойтларга енгилроқ жазо берилган. Шахсий жавобгарлик принципи бу вақтда тўлиқ даражада ўрнатилмаган эди. Кўпгина жинойтлар учун жинойтчининг фақат ўзи эмас, балки унинг мутлақо беғуноҳ бўлган яқинлари - хотини ва болалари ҳам жавоб берганлар. Айниқса, давлатга қарши қаратилган жинойтлар бўйича фақат айбдорларнинг ўзи эмас, уларнинг қариндошлари ҳам жазоланарди. Масалан, Булавин кўзғолонини бостиришда ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган аёллар ва болалар ҳам жазоланган: кўзғолон кўтарган ўқчиларнинг бир қисми хотин ва болалари билан бирга умрбод бадарға қилинган эди.

Жинойт ҳуқуқида ўз қилмишига жавоб бера олишлик масаласига эътибор берилган. Руҳий касаллик ҳолатида жинойт содир этган шахсларга енгилроқ жазо ва ҳатто жазо қўлланмаслик назарда тутилганди. Аввалги қонунлар одатда маст ҳолатда содир этилган жинойтлар учун енгилроқ жазоларни назарда тутарди. XVIII асрга келиб бу масала бутунлай бошқача ҳал этиладиган бўлди. Алоҳида ҳолларда мастлик ҳолатининг ўзиёқ жинойт деб кўриладиган бўлди. Мастлик ҳолатида жинойт содир этишлик умумий қоида бўйича айбни оғирлаштирадиган ҳолат деб эътироф этилди. Жинойт жавобгарликка тортиш ёши ҳам аниқ белгиланмай қолди. Ўз ҳаётини ҳимоя қилиш учун зарурий мудофаага йўл қўйилди. Охирги зарурат ҳолатида содир этилган жинойтлар ҳам жазоланмаган.

Қатор жинойтлар бўйича жазо нафақат улар содир этилгандан сўнг, балки жинойт қилишга қасд (ният) қилинса ҳам қўлланилган. Баъзи ҳолларда жинойт содир этишга тайёргарлик кўриш учун жазолар назарда тутилган. Петр I қо-

нунлари ҳали жиноятга суикасд тушунчасини белгиламаган эди, бироқ уларда бошланган, лекин охирига етмай қолган жиноятлар назарда тутилганди.

Гуруҳга уюшган шахслар томонидан содир этилган жиноятлар жуда оғир жиноятлар ҳисобланарди. Бундай шахсларга жуда оғир жазо чоралари қўлланарди. Жиноят иштирокчилари айб даражасидан қатъи назар, бир хил жазоланарди. Жиноят ҳақида, айниқса давлатга қарши жиноятлар бўйича хабар бермаслик мустақил жиноят таркибини ташкил этган.

Ҳарбий артикулларда диний жиноятлар биринчи ўринда турган. Бу гуруҳ жиноятлар орасида жодугарлик, «бут-парастлик» энг оғир жиноятлардан ҳисобланарди. Булар учун ўлим жазоси назарда тутилган эди. Амалиётда жодугарлик ҳақидаги ишлар кўп учраб турарди. Худони таҳқирлаш энг оғир жиноятлардан бўлиб, бунинг учун айбдор шахсинг тили қиздирилган темир билан куйдирилган ва сўнгра боши кесилган. Черков маросимларига риоя қилмаслик, ибодатга келмаслик, черковга маст ҳолатда келишлик жиноят ҳисобланган. Жумладан, черковга маст ҳолатда келган зобитлар жарима билан, оддий аскарлар - турма қамоғи билан жазоланарди. Худони таҳқирлашга оид жиноят тўғрисида хабар бермаган шахслар шундай жиноят учун жазоланардилар. Ажралишга ундаб йўлдан ургани учун мол-мулкни мусодара қилиб, умрбод каторга ишларига маҳкум этиш назарда тутилганди. Православ руҳонийларнинг ажралишга уриниши учун янада оғирроқ жазо - чархпалакка тортиб ўлдириш жазоси белгиланган эди.

Шу тариқа, давлат крепостниклар ҳукуматининг таянчи ҳисобланган черковнинг бирлигини ҳимоя қиларди. «Черков хизмати вақтида гуноҳларига тавба қилмаслик», ахлоқсиз сўзлар айтиш жиноят ҳисобланган ва бунинг учун жарима жазоси назарда тутилган. Ҳарбий артикулларда 1649 йилдаги Қонунномага нисбатан черковга қарши жиноятлар турларининг сони анча кўпайтирилган эди.

Абсолютизмнинг янада мустаҳкамланиши билан давлатга қарши жиноятлар батафсил тартибга солинди. Ҳарбий артикулларда подшони ўлдириш ёки асирга олиш ҳақида ҳатто ўйлаш учун ҳам оғир жазо - тўрт бўлакка бўлиш ва мол-мулкни мусодара қилиш жазоси назарда тутилганди. Куролли кўзголон учун ҳам шундай жазо берилган. Бундай

жиноятлар учун уларнинг ёрдамчилари ва қизиқтирувчилари ҳам юқоридагича жазоланган. Подшони, унинг хотини ва меросхўрини сўз билан ҳақорат қилиш оғир жиноят ҳисобланган. Бунинг учун ўлим жазоси - бошини кесиш назарда тутилган.

Ҳарбий артикулларда «одобдан ташқари барча шубҳали йиғилишлар...(гарчанд, ёмонлик учун бўлмаса ҳам), ...бу орқали ғалаён ёки қўзғолон ўйлаб топилиши мумкин» бўлганлиги сабабли ўлим жазоси бериш билан қўрқитиб қатъий тақиқланган эди. Ҳар қандай қўзғолон ва «ғалаён» учун дорга ошиш жазоси назарда тутилган. Бундай жиноятларнинг хавфлилиги ҳисобга олиниб, айбдорлар жиноят содир этилган жойнинг ўзида жазоланганлар. Ҳаммадан кўпроқ давлатга хиёнат учун ўлим жазоси берилган. Юқоридаги жиноятлар тайёрланаётганлиги ёки содир бўлганлиги ҳақида хабар бермаслик ҳам жинойий жавобгарлик келтириб чиқарган. Қўзғолон, давлатга хиёнат, подшога қарши бошқа жиноятлар ҳақидаги хабарлар бевосита подшога етказилиши лозим эди. Зимдан хабар беришлар жуда кенг тарқалган эди ва кўпинча адолатсиз, ноҳақ чақувлар оқибатида бегуноҳ кишилар азоб тортарди.

Ҳарбий артикулларда мансабдорлик жиноятлари катта ўрин тутади. Бўйсунадиган кишиларнинг ўз бошлиқларига сўзсиз итоат этиши буюрилганди. Акс ҳолда, ўлим жазоси берилиши мумкин эди. Тартиб-интизомни ҳар қандай бузиш, ўз мажбуриятларига бепарво муносабатда бўлиш, хизмат бўйича хатога йўл қўйиш қаттиқ жазоланарди. Соқчилик хизматини бузганлик учун айбдор шахсга ўлим жазосигача оғир жазо чораси назарда тутилган. Бошлиғининг буйруғини янглиш эшитган аскар отиб ташланиши мумкин эди. Ҳарбий хизматчилар қуролини унутиб қолдирганлиги, яроқсиз ҳолга келтирганлиги, йўқотганлиги ёки қурол ва мундирини сотганлиги, уларни ёмон сақлаганлиги учун жинойий жавобгарликка тортилганлар. Давлатга босқинчилик юришлари учун, деҳқонлар қўзғолонларини бостириб туриш учун итоаткор армия керак эди. Лекин армияда деҳқонлар ҳам бор эди. Шу сабабли армияда жуда қаттиқ тартиб-интизом ўрнатилганди.

Мансабдорлик жиноятларидан порахўрлик кенг тарқалганди. Бундай жиноятлар учун тан жазоси, мол-мулкани мусодара қилиш ва ўлим жазоси назарда тутилганди. Бироқ ана шундай қаттиқ жазо чораларига қарамай, давлат аппара-

тидаги порахўрлик авж олганди. Бундан газабланган Петр I бир сафар «мамлакатдаги ҳамма порахўрларни осиб ўлдираман» деб айтганда, бош прокурор Ягужинский бепарволик билан «арқон етмайди» деб жавоб берган экан.

Жиноятларнинг яна бир тури бошқариш тартибларига қарши жиноятлар эди. Буларга: фармон ва фармойишларни йиртиш ва йўқ қилиш, қалбаки пуллар яшаш, мухрларни, харажатлар ведомостини сохталаштириш кабилар кирарди. Фармон ва фармойишларни йиртиш ва йўқ қилишлик учун оғир тан жазолари, каторга ишларига сургун қилиш ёки ўлим жазоси берилган. Қалбаки пул яшаш билан шуғулланган киши ўтда куйдирилган. Мухрларни, харажатлар ведомостини сохталаштириш жиноятини содир этган шахс айб даражасига қараб ўлим жазосигача оғир жазолардан бирига мажбум этиларди.

Судга қарши жиноятларга ёлғон қасам ичиш, ёлғон гувоҳлик бериш кабилар кириб, бунинг учун бармоқларини кесиш жазоси тайинланарди. Ҳарбий устав бўйича мулкый жиноятларга ўғрилик, босқинчилик, ўт қўйиш, бировнинг мулкани зўрлик билан тортиб олиш ёки бузиш кабилар кирарди. Ўт қўювчилар оғир жиноятчилар ҳисобланган. Уларнинг ўзи ҳам ўтда куйдирилган. Босқинчилар чархпалакка тортиб ўлдирилган. Ҳарбий артикуллар черков мулкани алоҳида ҳимоя қиларди. Масалан, черковда ўғрилик қилиш (худобезорилик қилиш) чархпалакка тортиб ўлдириш билан жазоланган.

Ўғрилик учун жазо чораси тайинлашда унинг такроран содир этилганлиги (рецидивлиги) ва ўғирланган мулкнинг қиймати ҳисобга олинган. Ўғри ўғирлаган мулк қиймати 20 сўмдан ортиқ бўлса, ёки тўртинчи марта ўғирлик қилса, ёки сув тошқини ва ёнғин вақтида ўғирлик қилса, шунингдек, давлат муассасаларидан, ўз хўжайинидан, соқчилик хизматини ўтаётган жойидан ўғирлик қилса уни жиноят содир қилинган жойда судсиз ўлдириш мумкин эди.

Ахлоққа қарши қаратилган жиноятлар ҳам қонунларнинг асосий диққат марказида турган. Буларга, масалан, ҳайвон билан алоқа қилиш, номусга тегиш, бевафолик кабилар кирган. Фақат ўз қаллиғини номусига тегиш учун жазо берилмаган. Икки хотинлик, яқин қариндошлар ўртасидаги рухсат этилмаган жинсий алоқа жиноят ҳисобланган.

Шахсга қарши жиноятлар орасида шахснинг ҳаётига, тана дахлсизлигига, шаънига қарши қаратилган жиноятлар ажратиб кўрсатилган. Шахснинг ҳаётига қарши жиноятларга одам ўлдириш кирган. Ҳарбий артикулларда қасддан одам ўлдириш (бунинг учун жиноятчининг боши кесилган), эҳтиётсизликдан одам ўлдириш (бунинг учун турма қамоғи, пул жаримаси назарда тутилган), тасодифан одам ўлдириш (бунинг учун жазо берилмаган) бир-биридан ажратиб кўрсатилган.

Бировни ёллаб одам ўлдириш, заҳарлаб ўлдириш, отасини, онасини, ёш боласини, зобитни ўлдириш анча оғир кўринишдаги одам ўлдириш жинояти ҳисобланиб, бундай ҳолларда жиноятчига оғир жазо - чархпалакка тортиб ўлдириш жазоси берилган. Жиноят ҳақида биринчи марта Ҳарбий артикулларда ўзини ўзи ўлдириш учун ва ўзини ўзи ўлдиришга суиқасд учун жавобгарлик ўрнатилган. Шунингдек, дуэль ҳам тақиқланган. Бундай хатти-ҳаракатлар содир этган шахсларга нисбатан ўлим жазоси назарда тутилган.

Зарурий мудофаа ҳолатида одам ўлдириш учун жазо берилмаган. Уруш-дўппослаш ва тан жароҳати етказишда айбдор бўлганлар оғир жазоланган. Бундай жиноятлар учун ҳатто қўлини кесиш жазоси берилиши мумкин эди. Оғзаки тухмат учун турмага қамаш жазоси назарда тутилган. Ёзма тухмат учун аноним тухмат қилганликда айбланаётган шахсга қандай жазо берилиши мумкин бўлса, тухматчиға шундай жазо қўлланилган. Сўз билан ҳақорат қилган шахс суд олдида ҳақоратланган кишидан кечирим сўраши лозим эди.

Жазо тизими Жазонинг асосий мақсади қўрқитиш эди.

Қўрқитиш йўли билан мамлакатда жиноятчиликни камайтиришга, дворянлар синфи учун фойдали бўлган тартибни ҳимоя қилишга ҳаракат қилинган. Ўлим жазолари қўрқитиш мақсадларида одатда омма олдида амалга ошириларди.

Жазонинг яна бир мақсади - ўч олиш ҳисобланган. Одам ўлдириш учун - ўлим жазоси, сохта қасам учун - иккита бармоғини кесиш жазоси назарда тутилган эди. Жазонинг муҳим мақсадларидан бири жиноятчиларни жамиятдан ажратиб қўйиш ҳисобланган. Бу даврда сургун ва турмага қамаш, тана аъзоларидан маҳрум қилиш ва тамға босиш жазолари кенг қўлланилган.

Жиноятчиларнинг меҳнатини эксплуатация қилиш ҳам бу даврда жазонинг мақсади сифатида катта аҳамият касб этади. Уларнинг меҳнатидан Петербургни қуришда, бандаргоҳлар, йўллар, каналлар, қалъалар қуришда, мануфактураларда, конларда кенг фойдаланиларди. Мулкий жазо сифатида ундириб олинган маблағлар госпиталларни, касалхоналарни ва бошқаларни сақлаб туриш учун сарфланарди. Агар жиноятчи белгиланган суммани тўлай олмаса, ишлаб бериши лозим эди. Жиноятчи билан бирга унинг хотини, болалари жазоланаётган вақтда айбсизга айб қўйиш «принципи» мавжуд эди.

Жазолар қўллашда жиноятчининг қайси табақага мансублиги ҳисобга олинган. Бир хил жиноят учун турли табақага мансуб шахслар турлича жазоланардилар. Зобитлар ва оддий аскарлар ҳам бир хил жиноят учун турлича жазоланган. Айниқса сиёсий жиноятчиларга нисбатан тенгсизлик яққол кўзга ташланарди. Юқори табақага мансублик айбни енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланарди. Аксинча, қуйи табақага мансублик айбни оғирлаштирувчи ҳолат эди.

Бу даврда жазонинг ўлим жазоси, тан жазоси, шарманда қилувчи жазолар (шаъни ва ҳуқуқларидан маҳрум қилиш), мол-мулкни мусодара қилиш, жарима, сургун, бадарға, черковларда гуноҳларига тавба қилдириш турлари қўлланилган. Ҳарбий артикуллар бўйича 100 дан ортиқ ҳолатларда ўлим жазоси назарда тутилади. Айни вақтда 1649 йилги Собор қонунларида эса фақат 35 та ҳолатда ўлим жазоси белгиланган эди.

Ўлим жазоси оддий ва мураккаб шаклларда амалга оширилган. Бошини кесиш, осиш, отиш оддий шаклдаги ўлим жазосига кирган. Тўрт бўлакка бўлиш, чархпалакка тортиб ўлдириш, томоғига эритилган металл қуйиш кабилар мураккаб шаклдаги ўлим жазолари ҳисобланган. XVIII асрнинг биринчи ярмида тириклайин ерга қўмиш жазоси ҳам қўлланилгани маълум. XVIII асрнинг бошида темир крестга қовурғасидан осиб қўйиш жазоси ҳам қўлланилган.

Ўлим жазоси давлатга қарши жиноятларга, биринчи навбатда, деҳқонлар қўзғолонларининг раҳбарлари ва иштирокчиларига кенг тадбиқ этиларди. Масалан, Астраханда 1706 йилда ўқчилар қўзғолони бостирилгандан кейин қўзғолон кўтарганларнинг кўпчилиги (300дан ортиқ киши) қатл этилган эди. 1708 йил июнда эса Булавин қўзғолони бости-

рилгач, 200 киши қатл этилган, Булавиннинг ўзини тўрт бўлакка бўлиб, боши, қўл ва оёқларини Черкасский шахридаги қозиқларга осиб қўйилган. 1708 йил августда Есаулова шахри олингандан кейин ҳар ўн кишидан бири қатл этилган, 200 дан ортиқ осилган таналар Дон дарёсига ташланган.

Тан жазолари иккига: тана аъзоларини майиб-мажруҳ қилувчи ва тана аъзоларига оғриқ етказувчи турларга бўлинган. Тана аъзоларини майиб-мажруҳ қилувчи жазоларга тилини кесиш ва қиздирилган темирда куйдириш, қўлларини, бармоқларини, бўғинларини, бурун ва қулоқларини кесиш, тамга босиш, оғриқ етказувчи жазоларга қамчи, калтак, хивчин, таёқ, дарра, арқон билан уриш кабилар кирган. Қамчи билан уриш кўпинча жазоланувчининг ўлими билан тугаган. Бу шу тариқа ниқобланган ўлим жазоси сифатида қўлланилган.

Каторга ишларига ва бошқа ишларга сургун қилиш оғир жазо тури бўлиб, шарманда қилувчи жазолар шаклида ва бадном қилиш шаклида амалга оширилган. Шаънидан маҳрум этадиган шарманда қилувчи жазоларга ўлимидан кейин оёғидан осиб қўйиш, омма олдида тиз чўкиб кечирим сўратиш, исмини ёзиб дорга осиб қўйиш ва бошқалар кирган. Петр I томонидан биринчи марта жорий этилган бадном қилиш, номини булғаш жазоси ўзига хос жазо тури ҳисобланиб, бунда жиноятчининг номи (исми) ёзилиб дорга осиб қўйилган ва жаллод унинг бошида қиличсимон найзани синдириб ташлаган ва у ўғри деб эълон қилинган. Бу жазо жиноятчи учун жуда оғир оқибатларга олиб келган: у жамиятдан ва қонундан ташқари деб эълон қилинган, уни судсиз талаш, калтаклаш, жароҳатлаш ва ҳатто кўрикка келмаса, ўлдириш мумкин эди. У лаънатланиб, черковдан четлаштирилган. Унинг учун никоҳга кириш тақиқланган.

Петр I фармонларида сиёсий ўлим жазоси деган жазо ҳам учрайди. Бунда жиноятчи жисмонан ўлимга маҳкум этилмай, мол-мулки мусодара қилинган ва шаънидан ҳамда барча ҳуқуқлардан маҳрум этилган. Мулкий жазолар уч турга: мол-мулкни мусодара қилиш, давлат ва хусусий шахслар фойдасига жарима ҳамда маошидан ушлаб қолишга бўлинган.

Жиноят жараёни

XVII асрнинг иккинчи ярмида тергов жараёнининг аҳамияти кучайтирилди. 1697 йилги Фармон бўйича фуқаролик ишларини

ҳал қилишда ҳам, жиноий ишларни ҳал қилишда ҳам тергов жараёни қўлланиладиган бўлди.

Судда вакилликка йўл қўйилмаган. Бунга фақат баъзи ҳоллардагина (масалан, касал бўлиш ҳолатида) фақат фуқаролик ишлари бўйича рухсат этилган. Лекин бу жиноят ишлари бўйича тақиқланган эди. Далиллар тўрт хил: айбга шахсан иқрор бўлишлик; гувоҳларнинг кўрсатмалари; ёзма ҳужжатлар ва қасамдан иборат эди. Судларда қийноқлардан кенг фойдаланилган. Қийноқлардан асосан жиноий ишлар бўйича, баъзан катта ва муҳим фуқаролик ишлари бўйича ҳам қўлланилган. Гувоҳларга нисбатан ҳам қийнаш усулидан фойдаланилиши мумкин эди.

Далиллар текшириб бўлингач, суд ҳукм чиқаришга киришган. Ҳукм ёзма равишда эълон қилинган. «Қуйи» судларнинг ҳукмидан «юқори» судларга шикоят қилиш мумкин эди. Умуман суд жараёнида суднинг роли ҳал қилувчи касб этарди. Жараённинг бошқа иштирокчилари ҳуқуқсиз мавқега эга бўлган.

Бироқ, фуқаролик ва жиноят ишларининг қидирув жараёнини қўллаш йўли билан кўриб чиқилиши тескари натижа беради. Суистеъмоликлар ва сансалорликлар камайиши ўрнига кўпаяди. Барча ишларни кўриб ҳал қилиш учун жуда катта суд аппарати талаб қилинарди. Қидирув жараёнини фуқаролик ишлари бўйича қатъий ва изчил қўллаб бўлмасди. Ҳаёт процессуал нормаларга тегишли ўзгартиришлар киритилишини тақозо қилган. Шу мақсадда 1723 йил 5 ноябрда 8 та моддадан иборат «Суд шакли ҳақида»ги фармон чиқарилади. Бунга кўра, суд жараёнининг тортишувчилиги шакли қайтадан ўрнатилган. Унда томонларнинг судга бир ҳафта ичида келишлари лозимлиги белгиланган. Аризачи (даъвогар) ўз шикоятларини бандма-банд баён қилиши, жавобгар ҳам ҳар бир банд бўйича жавоб бериши лозим эди.

Судларда ўзбошимчаликлар ҳукм сурган, порахўрликлар, сансалорликлар авжига чиққан эди. Суд жараёнлари кўпинча бир неча йилга чўзиларди. Баъзан суд тугагунча унинг иштирокчилари ўлиб кетарди.

1775 йилги ислоҳот бўйича ишларни судда кўриб ҳал қилишдан даслабки терговни ажратишга ҳаракат қилинган.

8. Крепостной тузумнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ўсиши даврида Россия давлати ва ҳуқуқи (XIX асрнинг биринчи ярми)

Ижтимоий тузум XIX асрнинг биринчи ярми Россияда феодал тузумнинг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг келиб чиқиши билан характерланади. Россияда буржуа муносабатлари жуда секинлик билан ривожланди. Феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳам мамлакат ишлаб чиқарувчи кучларининг ривожланишига тўсқинлик қилмоқда эди, лекин эндиликда феодал крепостнойлик тузумининг инқирози кўзга яққол ташланиб қолган ва капиталистик уклад мамлакат экономикасига кириб келганди. Қишлоқ хўжалигида баъзи силжишларга эришилди: ерни қайта ишлашда машиналардан фойдаланила бошланди, уч далали тизим кўп далали тизимга алмаштирилди, қанд лавлаги, пахта экиш кўпайтирилди, ипакчилик ривожлана бошлади.

XIX асрнинг биринчи ярмида йирик саноат, айниқса тоғ саноати, металлни қайта ишлаш, тўқимачилик, озиқ-овқат, шунингдек, майда шаҳар саноати, деҳқонларнинг хунармандчилиги ҳам ривожланди. Ёлланма ишчилар сони кўпайди. Уларнинг сони крепостной ҳуқуқнинг бекор қилиниши арафасида умумий ишчиларнинг 76,1 фоизини ташкил этарди. Бу ҳолат, шунингдек, машиналарнинг кенг қўлланилиши ва мануфактураларнинг фабрикаларга айланиши XIX асрнинг 30-40 йилларида Россияда саноат тўнтаришини бошлади.

Капиталистик муносабатларнинг ривожланиши ва феодал крепостнойлик тузумининг инқирози мамлакатда табақалар ўртасидаги курашнинг кескинлашувига олиб келди. Жумладан, 1825 йилдаги декабристлар қўзғолони бунинг исботи эди. Буларнинг ҳаммаси подшо ҳукуматини саросимага солиб қўйди ва уни баъзи ислохотлар ўтказишга мажбур қилди. Масалан, савдогарлар ва фабрикантларга қатор имтиёзлар берилди, тижорат банки ва коммэрсия вазирлиги таъсис этилди, «эркин галлакорлик ҳақида» фармон чиқарилди. Шулар билан бирга мамлакатдаги деҳқонлар ҳаракати шафқатсиз бостирилди, мавжуд тузумдан ҳар қандай норозиликлар қаттиқ таъқиб қилинди.

Павел I (1796-1801 йиллар) самодержавияни кучайтириш мақсадида 1785 йилги «Дворянларга инъом ёрлиғи»ни бекор

қилди. Дворянлар учун тан жазолари бериш қайта тикланди, уларнинг коллектив петициялар бериш ва бевосита подшога шикоят қилиш ҳуқуқи бекор қилинди, губерна дворянлари йиғинларини ташкил қилиш тақиқланди, дворянларнинг маъмурий ва суд органлари фаолиятидаги иштироки ва бошқалар тақиқланди.

Булардан қаттиқ норози бўлган сарой зодагонлари подшо Павел I га суиқасд уюштириб, уни ўз ўғли Александр иштирокида кечаси бўғиб ўлдирдилар. Тахтни мерос қилиб олган Александр I дворянларга нисбатан барча чеклашларни бекор қилди. У «Дворянларга инъом ёрлиғи»ни тиклади. Лекин Николай I Россияга француз буржуа инқилоби ғояларининг кириб келишидан чўчиб, яна дворянларнинг ҳуқуқларини бир оз қирқиб қўйди. Масалан, ёш дворянларнинг чет элларга бориши тақиқланди. Бунга рухсат олганлар эса Россиядан ташқарида уч йилдан ортиқ яшамаслиги керак эди.

Николай I бош губернаторларга дворянларни кузатиш бўйича катта ваколатлар берди, маҳаллий бошқарувда дворянларнинг ролини анча чеклади. Лекин Николай I дворянларга баъзи янги ҳуқуқ ва имтиёзлар берди. Масалан, 1827 йилда дворянлар савдогарлар билан тенг равишда савдо қилиш ҳуқуқини олдилар, улар шаҳарларда ҳам фабрика ва заводларга эгалик қилиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

1848 йилдан бошлаб крепостной деҳқонлардан ташқари бошқа табақалар ҳам ерга эгалик қилиш ҳуқуқини олдилар. Бу буржуа муносабатларининг ривожланиши натижасида бўлган эди. Бошқа табақаларнинг дворянликка кириб келиши жуда қийин эди. 1845 йилги фармонга кўра, бирор киши наслий дворянин бўлиши учун фуқаролик хизмати бўйича 5-даражали мартабани, яъни статский советникликни, ҳарбий хизмат бўйича 8-даражали мартабани (яъни майорликни) олиши керак эди.

Кейинчалик, 1856 йилги фармон бўйича, фақат ҳарбий хизматда полковник мартабасигача (6-даража) ёки фуқаролик хизматида ҳақиқий статский советнигигача (4-даража) хизмат кўрсатганлар наслий дворян бўлишлари мумкин эди. Дворян бўлмаган шахс фуқаролик хизматида 9-даражали мартаба (титулли маслаҳатчи)ни, ҳарбий хизматда эса 14-даражали мартабани олса, шахсий дворянин бўлиб қоларди. Дворян бўлмаган табақаларнинг вакиллари фуқаролик хиз-

матида 14-даражадан бошлаб то 10-даражагача фахрий гражданин унвонини олардилар.

Бу даврда руҳонийлар бошқа табақага ўтиш ва шу муносабат билан машғулотларининг турини алмаштириш ҳуқуқини олдилар. Руҳонийларнинг ва деҳқонларнинг болалари руҳонийлар табақасидан чиқсалар, наслий фахрий гражданин унвонини олганлар. XIX асрнинг I ярмида деҳқонлар икки гуруҳга: крепостной ва подшоликка қарашли деҳқонларга, подшоликка қарашли деҳқонлар давлат ва удел деҳқонларига бўлинди.

Мамлакатда ривожланаётган буржуа муносабатларига хўжаликнинг крепостнойлик тизимини мослаштириш мақсадида чор ҳукумати турли йўллар излай бошлади. Шу мақсадда **1803 йилда «Эркин галлакорлар» ҳақида фармон** эълон қилинди. Мазкур фармонга биноан, помещчикларга ўз хоҳишларига кўра, тегишли битим тузиб, ер ҳақини тўлаш шарти билан деҳқонларни ер билан бирга озод қилишга ижозат берилди. Бундай битимларни подшо тасдиқлади. Помещчикларнинг деҳқонларни эркин галлакорлар ҳақидаги фармонда санаб ўтилган асослардан ташқари бошқа асосларда деҳқонларни озод қилиши тақиқланди. Помещчиклар озод этган деҳқонлар алоҳида «эркин галлакорлар» табақасини ташкил қилдилар. Фармонга кўра, ҳаммаси бўлиб бор-йўғи 47 мингдан салгина ортиқ крепостной деҳқон «эркин галлакор»ларга айланди, бу эса бутун крепостной аҳолининг ярим фоизидан ҳам камрогини ташкил қиларди.

1816–1819 йилларда Болтиқ бўйидаги деҳқонларнинг доимий галаёнлари натижасида деҳқонлар крепостной қарамликдан озод қилинсалар ҳам ер олмадилар. **1842 йилда «Мажбуриятли деҳқонлар» ҳақида фармон** чиқарилиб, унда помещчиклар деҳқонларни: ер бермай ёки маълум миқдорда ер бериб пул obroки тўлаш шарти билан, помещчик ерларини ишлаб бериш шарти билан ва бошқа шартлар билан озод қилиш ҳуқуқини олдилар. Бундай шартлар билан шахсий озодлик олган деҳқонлар мажбуриятли деҳқонлар деб атала бошланди.

XIX асрнинг I ярмида шаҳар аҳолиси беш гуруҳга: фахрий фуқаролар, савдогарлар, цех мастерлари, мешчанлар - майда мулкдорлар ва ёлланма ишчиларга бўлинди. Фахрий фуқаролар наслий ва шахсий фахрий фуқароларга бўлинди. Наслий фахрий фуқаролик унвони йирик буржуазия ва

савдогарларга, шахсий дворянларнинг болаларига, руҳонийлар ва дворянларга, шунингдек, рассомларга, агрономларга, императорлик театри артистларига ва бошқаларга берилди. Шахсий фахрий гражданлик унвонини наслий ва фахрий фуқаролар томонидан ўғил қилиб олинганлар, шунингдек, техника ўқув юртларини тугатганлар, ўқитувчиликни тугатганлар ва ҳудудий театрларнинг артистлари (10 йиллик стаж билан) олдилар.

Фахрий фуқаролар қатор ҳуқуқ ва имтиёзлардан фойдаландилар: шахсий мажбуриятлардан, тан жазоларидан ва бошқалардан озод қилиндилар. XIX асрда кўтара савдо билан шуғулланувчи 1-гильдиядаги савдогарлар ва чакана савдо билан шуғулланувчи 2-гильдиядаги савдогарлар мавжуд эди.

Давлат тузуми XIX асрнинг биринчи ярмида Россияда феодал тузум сақланиб қолди.

Император ҳокимияти чекланмаган эди. **Павел I 1797** йилда тахтни катта ўғилга мерос бўлиб ўтиши тартибини қайта тиклади. Бу даврда дворянлар буржуазия билан келишиб ҳокимиятни юритишга мажбур бўлдилар. Марказий давлат муассасалари олий ва бўйсунувчи бошқарув органларига бўлинди.

Олий бошқарув органларига подшонинг ўзи раҳбарлик қиларди. Бўйсунувчи бошқарув органлари махсус мансабдор шахслар қўлида бўлган ва улар подшо номидан ҳаракат қилиб унинг топшириқларини бажарарди. Бошқарувнинг бундай бўлинишини Сперанский киритган эди. Олий бошқарув органига аввало 1810 йилда Сперанский ташаббуси билан ташкил этилган **Давлат кенгаши** кирди. Давлат кенгаши императорнинг маслаҳатчи органи бўлиб, подшо томонидан тайинланувчи олий давлат чиновникларидан ташкил этилди. Вазирлар ҳам унинг таркибига кирди. Давлат кенгашининг раиси подшо ёки унинг томонидан тайинланувчи кенгаш аъзоларидан бири бўлди.

Давлат кенгаши қонун лойиҳаларини ишлаб чиқиши, уруш ва тинчлик, алоҳида жойларга фавқулодда ҳолат жорий қилиш ишларини, бюджет, барча вазирлик ва идораларнинг ҳисоботларини олиш, баъзи суд ва бошқа ишларни ҳал этди. Бироқ, Давлат кенгашининг қарорлари маслаҳатчи орган сифатида ҳеч қандай кучга эга эмасди. Подшо уларни маъқуллаши ёки рад этиши мумкин эди.

Империянинг иккинчи олий бошқарув органи - **Вазирлар комитети** эди. У 1802 йилда барча вазирлар ва бошқа марказий идораларнинг раҳбарларидан иборат таркибда тузилди. У олий маъмурий муассаса сифатида давлат аппаратининг фаолияти устидан назоратни амалга оширган, қонунларни шарҳлаган, бир неча идоралар манфаатларига тегишли ишларни кўрарди.

Вазирлар комитети ҳам подшонинг маслаҳатчи органи ҳиобланган. Унинг асосий қарорлари фақат подшонинг тасдиғидан кейингина кучга кирарди. Вазирлар комитетининг раиси подшонинг ўзига ёки унинг топшириғи билан аъзоларидан бирига юклатиларди.

Подшо девонхонаси - олий бошқарувнинг учинчи органи ҳисобланган. У XVIII асрнинг охирида келиб чиққан. Николай I подшолиги даврида унинг роли жуда ошиб кетди. Девонхона тўртта доимий ва вақтинчалик бўлинмаларга бўлинди.

Биринчи бўлинма подшонинг шахсий топшириқларини бажариб, унинг номига тушган қоғозларни тақдим этар, улар бўйича подшо қарорларини эълон қилар, чиновникларнинг шахсий таркибини юритарди.

Иккинчи бўлинма қонунларни кодификацияси билан шуғулланарди.

Учинчи бўлинма махфий полиция ва жандармерияга раҳбарлик қилгарди. У катта аҳамиятга эга эди. Унда инқилобий ҳаракат билан курашувчи ҳамма воситалар мавжуд эди.

Тўрттинчи бўлинма муҳтожларга ёрдам берувчи муассасаларни юритарди.

Сарой ва уделлар вазирлиги тўртинчи олий бошқарув органи бўлиб, подшо ва подшо хонадони аъзоларига хизмат қилган. Бўйсунувчи бошқарув органига Сенат, Синод, ҳайъатлар, вазирликлар кирган.

Сенат XVIII асрнинг II ярмида олий маъмурий органдан олий суд муассасасига айланди. XIX асрнинг бошида Сенатни яна олий маъмурий муассасага айлантиришга ҳаракат қилинди. Шу муносабат билан Сенатга барча олий бошқарув ва суд органлари бўйсундирилди. Унинг ваколатлари фақат подшо томонидан чекланарди. 1802 йилда вазирликлар ташкил этилиши билан Сенат вазирлар фаолияти устидан назорат қилиш ҳуқуқини олди. Тез орада Сенат яна фақат олий суд органи бўлиб қолди. Александр I нинг фикрича, Сенат-

нинг чекланмаган олий маъмурий ҳокимияти император ҳокимиятига зид келади.

Синод XIX асрнинг биринчи ярмида унча катта роль ўйнамади. 1802 йилда **вазирликлар** тузилди. Ҳайъатлар аста-секин тугатилди. Ишлар улар коллегиял ҳал қилинган бўлса, вазирликларда якка вазир томонидан ҳал қилинарди. Вазирлар катта ваколатларга эга бўлиб, бевосита подшога бўйсунардилар.

XIX асрнинг биринчи ярмида Екатерина II томонидан ташкил этилган **маҳаллий бошқарув органлари** амалда эди. Финландия, Болтиқ бўйи, Сибирь, Петербург ва Москвада маҳаллий бошқарув тепасида бош - губернаторлар турган. Бош-губернаторлик таркибига бир неча губерналар кирган. Губернаторлар ички ишлар вазирлигига бўйсунган. Баъзи губерналарда фуқаролик губернаторлари ўрнига ҳарбий губернаторлар тайинланди. Баъзан ҳам фуқаролик, ҳам ҳарбий губернаторлар бўлди.

Ҳар бир губерна губерна бошқармасига эга эди. Унинг таркибига раис сифатида губернатор, вице-губернатор, маслаҳатчилар ва ассессорлар кирарди. Губерна бошқармаси ишларни коллегиял юритиши керак эди. Лекин у фақат губернатор қошидаги маслаҳатчи орган ролини ўйнарди, ҳолос. Губерна бошқармаси қошида девонхона мавжуд эди.

Губерналарда маҳаллий молия бошқарув органи тўловлар, солиқларни бошқарувчи губерна муассасаси - губерна хазина палатаси вужудга келди. Губерналарда чегараларни белгиловчи идора, жамоат таъминоти маҳкамаси, тиббий маҳкама, рекрут комитети мавжуд эди.

Губерналар уездларга бўлинган. Уездларнинг тепасида қуйи земский судлари турган. Земский суд сайланувчи шахслардан ташкил топган. Земский суд асосан полициячилик функциясини бажарарди. Уездлар волостларга бўлинган. Волостларда волост бошқармалари бўлиб, улар волост бошлиғи, оқсоқоллари (маслаҳатчилари) ва котибларидан иборат таркибда эди. Шаҳарлар шаҳар ҳокимлари ва черковлар маҳкамаси томонидан бошқарилади.

Полиция ва жандармерия. Полицияни идора этиш учун полиция вазирлиги ташкил этилди. Петербург ва Москвада полициясининг тепасида полицмейстрлар турарди. Губерна шаҳарларининг айрим қисмлари (мавзелари) хусусий приставлар томонидан юритилади. Мавзе кварталларга бўлинди.

Уларга квартал назоратчилари ёки комиссарлар бошчилик қиларди.

Уезд шаҳарлари полициясига шаҳар ҳокими бошчилик қилган. Уезд шаҳарлари ҳам мавзе ва кварталларга бўлинганди. Ҳар бир уездда уезд полиция бошқармаси ёки земский суд ташкил этилиб, унинг тепасида уезд капитан-исправниги (уезд полиция бошлиғи) турарди. 1837 йилда уездлар майда полиция бирликлари - станларга бўлиниб, уларга приставлар раҳбарлик қиларди.

XIX асрнинг бошида Россия жандармерия қисмлари тузилди. Улар 1826 йилда алоҳида жандармлар корпусига бириктирилди. У 8 та жандармерия округига бўлинган. Округлар бўлимларга ажратилиб, ҳар бир бўлим бир ёки иккита губернани бирлаштирарди.

Ҳарбий тузуми. Армияга кетадиган катта қаражатларни камайтириш мақсадида 1816 йилда Россияда ҳарбий манзилгоҳлар тузила бошланди. Давлат деҳқонлари уларда деҳқон хўжалигини юритарди. Ҳарбий манзилгоҳлар XIX асрнинг ўрталарида тугатилади.

Суд органлари. Чор Россиясида Сенат олий инстанциядаги суд мавжуд эди. 1802 йилда олий суд бошқарув функциясини бажариш учун Адлия вазирлиги тузилди. XIX асрнинг биринчи ярмида эски табақа суд органлари, яъни Екатерина II томонидан ташкил этилган дворянлар учун - юқори земский судлар, давлат деҳқонлари учун юқори ва қуйи жазолаш органлари ва мешчанлар учун - губерна магистратлари тугатилди.

Губерналарда судлов палаталари ва фуқаролик судлов палаталари ҳаракатда бўлди. Улар барча табақаларнинг ишларини кўрардилар. Палаталар уезд ва шаҳар судларида кўрилган ишлар учун апелляцияцион инстанция бўлган. шунингдек, дворянлар томонидан содир қилинган мансабдорлик жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича, ўт қўйиш ҳақидаги ва бошқа ишлар бўйича биринчи инстанцияли суд ҳисобланган. Фуқаролик суд палаталари турли губерналарда ҳаракатсиз мулклар ҳақидаги ишларни, шаҳар мулкчилиги ҳақидаги низоларни ва бошқаларни кўрардилар.

Ҳар бир губернада вояга етмаганлар ва ақли заифлар томонидан содир қилинган жиноятларни кўрувчи диёнат судлари мавжуд эди. Бу судларда фуқаролик ишлари ҳам, жумладан қариндош-уруғлар орасидаги мулкий низолар ҳам ҳал

қилинарди. Диёнат судлари ўз олдига томонларни яраштиришни мақсад қилиб қўйган эди. Диёнат судининг қароридан норози томон одатдаги судга мурожаат қилиши мумкин эди.

Петрбург, Москва, Архангельск ва Вильнюсда дворянларнинг провинциал судлари бўлиб, улар дворян бўлмаган интеллигентларнинг, чиновниклар ва ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий қисмдан ташқаридаги ишларини кўрарди.

Уездларда қуйи судлар табақа уезд судлари (дворянлар ва давлат деҳқонлари иши бўйича), шаҳарларда эса, шаҳар магистратлари ва шаҳар бошқармалари (савдогарлар ва мешчанлар иши бўйича) мавжуд эди.

Юқоридагилар билан бир қаторда махсус: ҳарбий, денгиз, диний, деҳқонлар волостлиги, ўрмон, тоғ ва бошқа судлар ҳам иш кўрарди. Шундай қилиб, Россияда XIX асрнинг биринчи ярмида ягона суд тизими бўлмаган. Судлар ўз характери бўйича тоифавий эди. Ҳар бир тоифа учун ўзининг махсус судлари мавжуд эди.

Суд функцияларини фақат судларгина эмас балки, маҳаллий маъмурият вакиллари ва полициячилар ҳам бажарарди. Суд подшо маъмуриятига бўйсунарди. Маҳаллий бошқарув органлари ва мансабдор шахслар фаолиятининг қонунийлиги устидан губерна прокурорлари назорат қиларди. Уездларда прокурорлик назорати функцияларини уезд хўжалиги ишлари билан шугулланувчи ходимлар бажарарди.

Россияга қўшиб олинган Финландия, Польша, Грузия, Озарбайжон, Арманистон каби ўлкаларда бошқаришнинг ўзига хослиги шундан иборат эдики, у ерларда одатда, бошқарувнинг ҳарбий ва фуқаролик функциялари қўшилиб кетганди. Бу ҳудудларда қаттиқ ҳарбий полиция режими ўрнатилганди.

Миллий ўлкаларни бошқариш учун ноиблик, бошгубернаторлик, вилоятлар, округлар ва бошқалар ташкил этилди. Миллий ўлкалардаги бошқарув органлари катта ваколатларга эга бўлди. Бу ерларда маҳаллий бошқарувга маҳаллий феодаллар ва уруғ зодагонлари жалб қилинган, чунки буни мустамлака халқларни бўйсундириб туриш зарурияти талаб қиларди.

Маълумки, 1809 йилда **Финландия Буюк князлиги** Россияга қўшиб олинди. Чор ҳукумати Финландияга унинг илгариги конституциясини тасдиқлаб, баъзи автономия ҳуқуқини берди. Россия императори бир вақтнинг ўзида Финландия

буюк князи ҳам мавжуд эди. У ижроия ва суд ҳокимиятига эга бўлган, қонунларни тасдиқлади. Финландиянинг қонун чиқарувчи органи Сейм эди. Ҳар бир қонун унинг розилиги билан чиқарилган ёки бекор қилинди.

Сейм Финландияни бошқариш учун 1809 йилда Финландия Буюк кенгашининг ҳукумат кенгашини сайлаган бўлса ҳам, амалда бошқарув подшо томонидан тайинланувчи Бош-губернатор қўлида эди. 1816 йилда ҳукумат кенгаши Финландия императорлигининг Сенати деб қайта номланди. Унинг бошида Бош-губернатор турарди. Сенат маъмурий ва суд ишларини юритарди.

Финландия 8 та губернага бўлинган бўлиб, уларнинг тепасида губернаторлар турар, улар бош губернаторга бўйсунарди. Чор ҳукумати вақт ўтиши билан Финландиянинг автономия ҳуқуқини ҳар томондан чеклаганди. Финландияни бошқаришда подшо ҳузуридаги Финландия ишлари бўйича статс-секретарь катта аҳамиятга эга бўлиб борди. У сенат ёки подшонинг тасдиғига тушган барча ишлар ҳақида подшога доклад қиларди.

Вена конгрессининг қарори билан 1815 йилда Варшава герцоглигининг катта қисми **Польша подшолиги** номи билан Россияга ўтди. Польшага Александр I автономия ҳуқуқини берди. Польша подшолиги конституция асосида бошқариларди. Ушбу конституция бўйича Россия императори бир вақтнинг ўзида Польшанинг ҳам қироли ҳисобланган. Подшо Польшани бошқариш учун ўз ноибини тайинларди. Бу ерда ҳам қонун чиқарувчи орган Сейм бўлган. Сейм икки палата: Сенат ва Элчилар маҳкамасидан иборат эди.

Польша подшолигининг ноиби ҳузурида маъмурий функ-цияларни юритувчи Давлат кенгаши турарди. Ноибга ҳарбий, ички ишлар, адлия, молия, маориф, диний ишлар вазирликлари ҳам бўйсунардилар. Польша подшолигига ўз армиясига эга бўлиш ҳуқуқи берилганди. Польша саккизта воеводликка, улар эса поветларга, поветлар гминларга бўлинганди.

1830–831 йиллардаги Польшада бўлиб ўтган ҳаракат бостирилгандан кейин бошқарувда ислохот ўтказилди. Сейм ва Давлат кенгаши йўқ қилинди. Вазирликлар комиссиялар билан алмаштирилди. Польша армияси тугатилди. Польша ҳудудига ноибга бўйсунувчи рус қўшинлари жойлаштирилди.

Кейинчалик воеводликлар губерналар деб, поветлар уездлар деб қайта номланди.

Дастлаб, Грузия, Шимолий Озарбайжон ва Арманис-тонда бошқариш турлича эди. Кейинчалик бутун Кавказ халқларини бошқариш учун чор ҳукумати ўз ноибини тайинлайди. У Кавказнинг олий ҳукмдори сифатида маъмурий, суд ва ҳарбий ҳокимият соҳасида катта ваколатларга эга эди.

Бу даврда Россияда ҳуқуқнинг турли соҳаларида ҳам бир қанча ўзгаришлар рўй берди. Шу давргача 1649 йилги қонунномадан бошқа кодекс йўқ эди. Қонуннома қабул қилингандан XIX асргача чиқарилган қонунлар кодификация қилинмаганди. Мамлакатдаги иқтисодий ва сиёсий соҳадаги ўзгаришлар империя қонунларини тизимга солишни талаб этди. Шу сабабли 1804 йилда машҳур рус юристи Сперанский раҳбарлигида кодификация комиссияси тузилди. Бу комиссия дастлаб фуқаролик, жиноят қонунномаларини ишлаб чиқди, лекин улардан ҳеч бири қабул қилинмади.

1826 йилдан бошлаб комиссия империя қонунларини кодификация қилишга киришди. 1830 йилда **Россия империяси қонунларининг тўла тўплами** чиқарилди. У 46 томдан иборат эди. Тўпламга 1649 йилги қонунномадан бошлаб ундан кейин чиқарилган қонунларнинг деярли ҳаммаси киритилди.

1830 йилда Россия империяси қонунларининг тўпламини тузишга киришилди ва 1832 йилда Россия империяси қонунлари тўплами чиқарилди. Бу 15 томдан иборат эди. Қонунлар тўпламига фақат ҳаракатдаги қонунлар киритилди. Ҳар бир томга қонунлар соҳалар бўйича жойлаштирилди. Ушбу 15 томли қонунлар тўплами 1835 йил 1 январдан кучга кирди.

Бу даврда 1845 йилда «Жиноят ва ахлоқ тузатиш жазолари ҳақидаги Қонуннома» қабул қилиниб, 1846 йил 1 майда кучга киритилди. Империя қонунлари тўпламининг ўнинчи томида **фуқаролик ҳуқуқи** институтларидан эгалик қилиш, мулк ҳуқуқи, бировнинг мулкига эгалик қилиш ҳуқуқи, ваколат ҳуқуқи кабилар алоҳида тартибга солинди.

Қонун эгалик қилишни мулк ҳуқуқидан ажратди ва эгаликни дахлсиз деб белгилади. Империя қонунларига кўра, эгалик иккига: *қонуний эгалик* ва *ғайриқонуний эгаликка* бўлинди. Қонуний эгалик турли воситалар билан ҳимоя қилинди. Бошқа давлатларнинг фуқароларига, бошқа миллат-

дошларга, православ бўлмаганларга, аёлларга, деҳқонлар ва шаҳарликларга мулкка эгаллик қилишда қатор чеклашлар ўрнатилди.

Биринчи марта империя қонунларида мулк ҳуқуқига тўла таъриф берилган эди. 420-моддада мулк ҳуқуқи деб фуқаролик қонунлари томонидан белгиланган усулда, ҳеч қандай шахснинг аралашувисиз амалга ошириладиган абадий ва наслдан-наслга ўтувчи тасарруф этиш, фойдаланиш ва мулк устидан буйруқ бериш ваколатлари тушунилади, деб кўрсатилган.

Қонунлар тўпламида шартномалардан келиб чиқадиган ва бировга зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бир-бирдан ажратиб берилди. Қонунлар тўпламида шартномаларни тузиш шартлари, шакллари ва уларни бекор қилиш усуллари ҳам аниқ белгиланди. Қонунлар йиғиндиси шартномаларнинг: айирбошлаш, олди-сотди, олди-сотди қилиш ҳақида шартнома тузиш, мулк ижараси, пудрат, етказиб бериш, қарз, ширкат, суғурта, шахсий ижара, ваколат шартномалари сингари турларини кўрсатди.

Қонунлар тўпламига кўра, фақат черковда тузилган никоҳ қонуний ҳисобланган. Никоҳ ёши эркаклар учун - 18 ёш, аёллар учун - 16 ёш қилиб белгиланди. Бошқа диндагилар билан никоҳга кириш мумкин эмасди. Ажралиш шартлари илгаригидек сақланиб қолди. Эр-хотиннинг мулкий муносабатлари қуйидагича белгиланди: никоҳгача бўлган эр-хотиннинг мулки уларнинг ўзларида сақланиб қолди, ворислик ҳуқуқи асосида ёки шартномалар бўйича келадиган мулклар ҳам эрнинг ёки хотиннинг ўз хусусий мулки ҳисобланди, эр билан хотиннинг ўзаро турли шартномалар тузишига йўл қўйилди.

Черковда қайд этилмаган никоҳдан бўлган болалар қонунсиз деб ҳисобланиб, ҳамма мулкий ҳуқуқлардан маҳрум этилди. Оилада отанинг ҳукмронлиги белгиланди. Мерос ҳуқуқи соҳасида қонуний ва васият бўйича ворислик сақланиб қолди. Ақлдан озган ва ўзини-ўзи ўлдирганларнинг васияти ҳақиқий эмас деб топилди. Васиятномани уч киши гувоҳлигида тузиш ва уни нотариал гувоҳлантириш белгиланди. Лекин ҳарбий шароитларда, чет эл меҳмонхоналарида тузилган васиятномалар қайси шаклда тузилганига қарамай қонуний деб ҳисобланди. Қонуний ворислар: ўғиллар ва неваралар, улар бўлмаса қизлар ва қиз неваралар, улар ҳам

бўлмаса, ака-укалар ва жиянлар, улар ҳам бўлмаса, опасингиллар ва уларнинг наслларига ўтиши тартиби бўлди. Улар ҳам бўлмаса ота-оналар таклиф қилинди.

Агар 10 йил ичида меросхўр топилмаса, мулк вориссиз деб ҳисобланиб, у давлатга ёки, агар ўлган дворянин бўлса, губерна дворянларига ўтадиган бўлди.

Жиноят ҳуқуқи. Қонунлар тўплами биринчи китобининг XV томи жиноят ҳуқуқи нормаларига бағишланди. Китоб 11 та бўлимдан иборат бўлиб, бўлимлар, бобларга, боблар моддаларга ажратилган эди. Унда ҳаммаси бўлиб 765 та модда мавжуд. Ушбу китобда жиноят ҳуқуқининг умумий ва махсус қисмлари биринчи марта ажратиб берилди.

Қонунлар тўпамининг XV томи рус жиноят ҳуқуқининг ривожланишида ва тизимлаштирилишида муҳим ўрин тутган. Бироқ, шунга қарамай, унда кўпгина бир-бирига тўғри келмайдиган ва қарама-қарши нормалар мавжуд эди. Шунинг учун жиноят ҳуқуқининг янгидан кодификация қилиш ишлари бошланган. Бунга раҳбарлик қилиш М.М.Сперанскийга топширилган эди. Лекин янги жиноят кодексини тайёрлаш бўйича ишлар унинг ўлиmidан кейин ниҳоясига етказилди.

Махсус комиссия томонидан тайёрланган Жиноят кодексининг янги лойиҳаси Давлат кенгашига тақдим этилди. Давлат кенгаши уни кўриб чиқиб маъқуллади. Шундан сўнг лойиҳа 1845 йилда император томонидан тасдиқланди ва 1846 йилдан кучга киритилди. Янги кодекс «Жиноий ва ахлоқ тузатиш жазолари ҳақидаги қонуннома» деган ном олди. Қонуннома бўлимларга, бўлимлар - бобларга, боблар эса моддаларга бўлинган эди. Баъзи боблар алоҳида қисмларга ҳам ажратилганди. У жами 2224 та моддадан иборат эди. Бу эса 1832 йилги қонунларнинг моддаларига нисбатан уч барабар кўп деганидир.

Қонуннома умумий қисмга оид нормаларни белгилашдан бошланади. Жиноят тушунчаси Қонунлар тўпамидан олинган бўлиб, анча кенгроқ таърифланди. Қонунномада «жиноят» ва «ножўя хатти-ҳаракат» (айб, хато) тушунчалари ўртасидаги аниқ фарқлар кўрсатилмаган. Унинг 4-моддасида шундай дейилади: «Аввало жиноят ёки ахлоқ тузатиш жазолари буюрилган қонунга хилоф хатти-ҳаракат жиноят ёки айб деб эътироф этилади». Жавобгарликка тортиш муддати фақат жиноятлар учун белгиланди. Қонунномада айб шакллари, жиноятни содир этиш босқичлари, иштирокчилик турлари,

айбни енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи, жинойи жавобгарликни бекор қилувчи ҳолатлар ўрнатилди. Жинойи жавобгарлик 7 ёшдан келиб чиқиши мумкин эди. Қонунни билмаслик жазодан озод қилмасди. Қонуннома Россиянинг барча фуқаролари учун мажбурий эди. Ундан руҳонийлар суди ва ҳарбий судлар судловлигига тааллуқли ишлар ажратилди. Дипломатик иммунитетга эга бўлмаган чет эл фуқаролари ҳам Россия давлатида содир қилган жиноятлари учун Қонунномага асосан суд қилинди.

Қонуннома бўйича жиноятлар тизими анча мураккаб эди. Энг аввало анъанавий тарзда динга қарши жиноятлар ҳақидаги нормалар белгиланганди. Давлатга қарши қаратилган жиноятларга кўпроқ ўрин ажратилганди. Бунда императорни ағдариб ташлашга суиқасд қилиш, киришиш ва ҳатто бу ҳақда ўйлаш учун оғир жазо - барча ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва ўлимга маҳкум этиш белгиланди. «Исёнга қўзғаш» мақсадида ёзма ва нашр қилинган асарларни тузиш ва тарқатиш учун барча ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва 8 йилдан 10 йилгача муддатга каторга ишларига сургун қилиш жазоси назарда тутилди. Бунда тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга қўшимча 50 тадан 60 тагача қамчи билан уриш ва тамга босиш тайинланарди.

Қонунномада бошқариш тартибига қарши қаратилган жиноятларга, мансабдорлик жиноятларига махсус бўлимлар бағишланган эди. Унда янги моддалар ва ҳатто «Фабрика ва завод кишиларининг бўйсунмаслиги ҳақида»ги махсус қисмлар пайдо бўлди. Айниқса, ишчиларининг уюшган тарздаги норозилик чиқишлари қаттиқ жазоланарди. Фабрика ва завод кишиларининг фабрика ёки завод эгаларига ёки бошқарувчиларига очикдан-очик бўйсунмаслиги ҳокимиятга қарши қўзғолон сифатида кўрсатилиб, бунинг учун ўлим жазоси белгиланган эди. Иш ташлашда қатнашганларга ҳам жазолар назарда тутилганди. Бунда иш ташлашни «бошлаб берганлар»га уч ҳафтадан уч ойгача, «бошқалар»га эса етти кундан уч ҳафтагача қамоқ жазоси бериларди.

Қонунноманинг «Мол-мулклар ҳақидаги қонунларга қарши жиноятлар ва хатти-ҳаракатлар тўғрисида»ги бўлими-да жамиятнинг табақавий бўлиниши қўриқланиб ва мустаҳкамланиб, табақавий ҳуқуқ ва имтиёзларни ҳимоя қилиш назарда тутилади. Қонунномага асосан ҳар кимнинг муайян табақага мансублигини яширганлиги учун жинойи жавобгарлик

келиб чиқади. Бунда айбдор шахслар барча мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум қилиниб, Сибирга сургун қилинади, агар тан жазоларидан озод қилинмаган бўлса, қўшимча тарзда 10 тадан 20 тагача қамчи билан уриларди. Мазкур бўлимда «Крепостной кишиларнинг ўз хўжайинларига қарши жиноятлари ҳақида» махсус қисм мавжуд эди. Крепостной деҳқонларнинг ўз хўжайинларига қарши бош кўтариб чиқишлари ҳукуматга қарши қўзғолонга тенглаштирилди. Қандай тарзда бўлмасин, помещчикка бўйсунмаган крепостной деҳқонлар хивич билан 20 тадан 50 тагача ўз помещчиклари устидан шикоят қилган крепостной деҳқонлар хивич билан 50 тагача саваланардилар. Деҳқон ўз эгасининг рухсатисиз бошқа хўжайинга ёки «бошқа ҳолатга» ўтса 30 тадан 60 тагача саваланиши мумкин эди.

Қонунноманинг махсус бўлимида шахс ҳаёти, соғлиги, эркинлиги ва шаънига қарши жиноятларга тааллуқли нормалар белгиланган эди. Қасддан одам ўлдирганлик учун барча мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва умрбод ёки узоқ муддатга қаторга ишларига сургун қилиш жазоси тайинланарди.

Қонунноманинг катта бўлими мулкка қарши жиноятларга бағишланган эди. Бировнинг кўчмас мулкани (ер, уй ва бошқаларни) зўрлик йўли билан эгаллаб олишлик учун барча мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва Сибирга сургун қилиш жазоси бериларди. Бировнинг турар-жой биносига қасддан ўт қўювчилар барча мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум қилиниб, 8 йилдан 10 йилгача қаторга ишларига жўнатилиши мумкин эди. Агар бино черковга, императорга ёки император хонадони аъзоларига тегишли бўлса, жазо оғирлаштирилди. Босқинчилик, талончилик (қароқчилик) учун барча мулкӣ ҳуқуқлардан маҳрум қилиш ва умрбод ёки узоқ муддатларга қалъаларда, заводларда, конларда қаторга ишларига сургун қилиш жазоси тайинланарди.

Ўғирлик учун, жиноятни содир этиш ҳолатига қараб, сургун, уй ишларига қамаш, маҳбуснинг ахлоқ тузатиш роталарига жўнатиш ва хивич билан савалаш жазолари тайинланарди. Қонунномада жазоларнинг анча мураккаб тизими жорий қилинади. Барча жазолар икки даражага: жинойӣ жазолар ва ахлоқ тузатиш жазоларига бўлинади. Иккала даражадаги жазолар ўз навбатида бир неча турлар ва даражаларга бўлинган. Ўзига хос «жазолар зинапоеси» ташкил этилган эди.

Жиноий жазоларга барча мулкый ҳуқуқлардан маҳрум этиш, ўлим жазоси, қаторга ишлари, Сибирь ёки Кавказ ортига сургун қилиш, тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга қамчи билан уриш қабилар киради. Қаторга ишларига маҳрум қилинганларга тамға босиларди. Уларнинг пешона ёки бет (юз)ларига «кат» (қаторгадаги, сургундаги) деган сўз тамғаланарди.

Баъзи мулкый ҳуқуқлардан маҳрум этиш жазоси – маълум табақага тааллуқлилиги билан боғлиқ барча имтиёзларнинг йўқотилиши, эр-хотинлик муносабатларининг тугатилиши, мулкый ҳуқуқлардан маҳрум қилиниши (у меросхўрларга ўтказилган), ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилиниши дегани эди. Ахлоқ тузатиш жазоларига: сургун, маҳбусларнинг ахлоқ тузатиш роталарига жўнатиш, қалъага, турмага қамаш, мажбурий ақлини киргизадиган ёки уй ишларига жалб қилиш, қисқа муддатли қамоқ, суд иштирокида ҳайфсан бериш, жарималар кирди. Бу жазоларга одатда тан жазоларидан озод қилинмаган шахсларга хивич билан уриш қўшиб бериларди.

Қонунномада табақавий имтиёзлар ҳам ўз ифодасини топган эди. Масалан, турма маъмурияти фақат «мешчанлар ва деҳқонларни» ишлашга мажбурлаши мумкин эди, бошқа табақадагиларга эса ўз хоҳишига қараб иш бериши лозим эди. Қисқа муддатга қамоққа олинган дворянлар ва чиновниклар бу жазони уйда ўташлари мумкин бўлса, бошқалар эса фақат полиция идораларида ўташлари керак эди. Дворянлар, руҳонийлар, фахрий фуқаролар, биринчи ва иккинчи гильдиядаги савдогарлар, бошқа халқларнинг ҳукмрон табақалари (ер эгалари) тамға босиш, кишан солиш (занжирбанд қилиш), қамчи, хивич, калтак, таёқ билан савалаш жазоларидан озод қилинганди.

Суд жараёни бу даврда асосан инквизиция (қийнаш, азоблаш)га оид шафқатсизлиги билан ажралиб турган. Тўғри, 1801 йилги Фармон билан тергов ишларини юритишда қийноқлардан фойдаланиш тақиқланганди. Лекин амалиётда улар кенг қўлланиларди. Қонунлар тўпламида жиноят жараёнига катта эътибор бериларди. Унинг иккинчи китоби XV томининг 800 тадан ортиқ моддалари жиноят жараёнига бағишланганди.

Кодексда полицияга ҳал қилувчи ўрин ажратилган эди. Полицияга тергов ва ҳукми ижро этиш топширилган эди.

Терговнинг ўзи дастлабки ва расмий терговга бўлинган. Иш алоҳида шахсларнинг чақуви, шикоятчи бўйича ёки прокурор, суд назоратчилари (стряпчий) ёки полициянинг ташаббуси бўйича бошланарди. Прокурорлар ва суд назоратчилари тергов устидан назоратни амалга оширгандилар.

Тергов тутагач, иш судга юборилган. Суд тергови суд муҳокамасининг бир қисми сифатида мавжуд эмас эди. Ишни тузилган «ёзувлар» асосида суд аъзоларидан бири ёки котиб ўқиб эшиттиради. Қонун бўйича, гувоҳлар ва экспертлар судга чақирилмасди. Айбланувчининг ўзи ҳам судга фақат терговда унга нисбатан руҳсат этилмаган усуллар қўлланилганлигини аниқлаш учун чақириларди. У жараённинг субъекти эмас, объекти ҳисобланганди.

Қонунлар тўплами 1716 йилги «Жараёнлар ёки судлашувларнинг қисқача тасвири»да белгиланган расмий далиллар тизимини мустаҳкамлаганди. Далиллар мукамал ва мукамал бўлмаган далилларга бўлинади. Мукамал далилларга: айбланувчининг иқроп бўлиши; ёзма далиллар; тиббий экспертиза хулосаси; иккита гувоҳ кўрсатмаси киритилди. Қонун айбланувчининг айбни суддан ташқари гувоҳлар олдида тан олганлиги; уларга нисбатан бегона шахсларнинг туҳмати; ялпи тинтув; битта гувоҳ кўрсатмаси; жиноят белгиларини мукамал бўлмаган далиллар деб ҳисоблайди.

Оғир жиноятлар бўйича биринчи инстанция суди ўз «фикр-мулоҳазаларини» тузган ва уни жинойий суд палатасига ҳукм чиқариш учун тақдим этарди. Ҳукмлар мустаҳкам эмасди. Улар кўпинча қонуннинг ўзида кўрсатилганидек, жумладан, мажлумларнинг шикоятлари бўйича юқори судлар томонидан ревизия тартибида қайта кўриб чиқиларди. Тан жазоларидан озод қилинган шахслар фақат тан жазоларини қўллаш назарда тутилган ҳукм ижро этилганидан сўнг шикоят қилишлари мумкин эди. Шикоятлар асоссиз бўлса, шикоятчи яна тан жазосига ёки турма қамоғига тортиларди.

Иш бўйича далиллар етарли бўлмаса, суд айбланувчи ёки оқловчи ҳукм чиқармасди. Бундай ҳолда судланувчи шубҳа остида қолдирилган (гумондор деб топилган). Агар деҳқон ёки мешчан шундай гумондор деб топилса, маҳаллий жамоалар ҳукми билан Сибирга мажбуран кўчирилган. Расмий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, судлар аксарият жинойий ишлар бўйича айбланувчиларни шубҳа (гумон) остида қолдириш ҳақида қарорлар қабул қилганлар.

Қонунлар тўпламининг давлат учун жуда хавфли бўлган жиноятлар бўйича суд ишларини юритиш ҳақидаги бўлимида давлатга, динга қарши жиноятларнинг кўриб чиқилиши тартиби белгиланди. Унинг 1241-моддасида кўрсатилишича, юқоридаги ишлар зудлик билан «ҳеч қандай кечиктирмасдан» кўриб чиқилиши лозим эди. Бундай ишларни кўриб ҳал қилиш учун подшо фармони билан махсус олий жинойий судлар тузилиши мумкин эди. Суднинг таркиби ҳам шахсан подшонинг ўзи томонидан белгиланарди. Бу олий жинойий суд бевосита императорнинг назорати остида суд ишларини кўриб ҳал қилади. Жумладан, декабристлар устидан суд бунга ёрқин мисол бўла олади.

Деҳқонларнинг ўз помещчикларига қарши бош кўтариб чиқишлари ва уни бостириш учун юборилган ҳарбий қисмларга қаршилик кўрсатишлари тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишнинг махсус тартиби мавжуд эди. Уларни ҳарбий суд кўриб ҳал этарди. Бундай суднинг ҳукми губернатор ёки ички ишлар вазири томонидан тасдиқлангандан кейин дарҳол ижро қилинарди. «Кам аҳамиятли жиноятлар» (20 сўмгача миқдордаги ўғрилик, енгил уриш-қалтаклаш, ичкиликбозлик ва бошқалар) ҳақидаги ишлар полиция чиновниклари томонидан қисқартирилган тартибда кўриб ҳал этиларди.

Помещчиклар кам аҳамиятли жиноятлар бўйича ўз крепостной деҳқонлари устидан суд қилиш ҳуқуқига эга эдилар. Судларда порахўрлик кучайганди. Судьяларнинг маълумоти даражаси жуда паст эди. Сансолорликлар авжига чиққанди. Баъзи ишларни кўриш йиллаб, ўн йиллаб чўзилиб кетарди. Жумладан, 1844 йилда уезд суди томонидан 115 минг сўм миқдорда монета ўғирлиги бўйича иш кўриш бошланиб, у 1865 йилгача давом этган ва суд ислоҳотидан кейин тугатилган эди.

**ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚ
МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ**

**XIII БОБ. ЎРТА АСРЛАРДА ШАРҚ МАМЛАКАТЛАРИ ДАВЛАТИ
ВА ҲУҚУҚИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ХУСУСИЯТЛАРИ**

Ўрта асрларда Шарқ жамиятларининг тадрижий ривожланиши Европа феодал жамиятларидан фарқли ўлароқ алоҳида йўллар билан борди. Шарқда ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумларнинг анъанавийлиги ушбу ривожланишнинг жуда секинлик билан юз беришига сабаб бўлди. Бу эса маълум даражада ўқув адабиётларида кенг қўлланиладиган феодализм тушунчасининг ушбу жамиятларга нисбатан ишлатилишини худди қулдорчилик тушунчаси сингари шартли қилиб қўяди. Шарқда қулдорчилик ижтимоий ишлаб чиқаришда ҳеч қачон муҳим роль ўйнамайди.

Лекин қулчилик муносабатлари ўрта асрларда ҳам мавжуд бўлишда давом этган. Айни пайтда Европа феодализмнинг баъзи ижтимоий институтлари қадимги даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам Шарққа ёт (бегона) бўлмас эди. Масалан, қадимги Хитойнинг илк Чжоу давридаги удел тузумига асосланган давлатининг марказлаштирилмаганлиги шароитидаги ижтимоий-сиёсий тузумини эста олиш кифоя.

Янги давр историяграфияси⁸⁹да ўрта асрлар ҳақидаги тасаввурлар XVII-XVIII асрлардаги маърифат ва инқилобий ўзгаришлар натижасидаги «Янги тарих» тушунчаси билан бир қаторда шаклланди. Бунда Ғарбий Европанинг янги тарихи унинг ўтмишига, яъни қадимги антик ва ўрта асрларига қарама-қарши қўйилади. Янги давр юқоридаги антик ва ўрта асрлар ўрнига келган тадрижий тарихий босқич сифатида қабул қилинади. Бу уч босқичли схема, антик қадимийлик қулдорчилик билан, феодализм эса - ўрта асрлар билан боғлана бошлангач, тугалланган шаклларни олган эди. Янги давр историяграфиясида ўрта асрлар ўзига хос махсус ижтимоий-сиёсий тузум сифатида кўрилади. Унга биноан, ўрта асрлар жамиятининг сиёсий тузилиши марказлашмаганлиги ва вассаллик-ленга оид муносабатлар тизимининг мавжудлиги би-

⁸⁹ **Историяграфия**—тарих илми тараққиётини ва тарих манбаларини ўрганувчи фан.

лан тавсифланади. Феодализм тушунчаси марксча адабиётларда мустаҳкам ижтимоий-иқтисодий формация сифатида ифодаланиб, ишлаб чиқаришнинг махсус усули ҳақидаги таълимот даражасига кўтарилади.

Жамият тараққиётига нисбатан формацион ёндашувларда ишлаб чиқариш муносабатлари асосий омил сифатида ажратиб кўрсатилади, ҳар бир муайян жамият тизим тарзида кўрилади. Бунда ишлаб чиқариш муносабатларидан ташқари бошқа барча ижтимоий алоқалар улар устида турувчи ясама устқурма ҳисобланади. Бу тарихга монистик-материалистик қарашни белгилайди. Тарихга монистик-материалистик қарашнинг асосида тарихий жараёнларни формацион даврлаштириш ётади. Унга кўра, қулдорчилик тузуми ўрнига феодализмнинг, феодал тузум ўрнига капитализмнинг ва ниҳоят, «ожир-оқибатда бутун инсониятнинг порлоқ келажаги» сифатида коммунизмнинг келиши гўёки бирин-кетин келадиган қонуний ва муқаррар тарихий жараёнлардир.

Лекин Карл Маркснинг ўзи ҳам кўпгина жамиятларнинг тарихини бундай схемага солиб ўрганиш мумкин эмаслигига маълум даражада тушуниб етгани ва ўзининг дастлабки асарларидаёқ «осиёча ишлаб чиқариш усули»нинг алоҳидалиги ҳақидаги таълимотни яратган эди. «Осиёча ишлаб чиқариш усули» ҳақидаги масала юзасидан яқин-яқинларгача илмий адабиётларда тортишувлар мавжуд эди. Бироқ, шарқ жамиятларида қадимги даврда ҳам, ўрта асрларда ҳам ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузумнинг ўзига хослиги, уларнинг жуда секинлик билан ривожланиб бориш хусусияти, кўп укладлилигининг турғунлиги, тарихий анъаналар, диний мафкура ва бошқаларнинг ижтимоий тараққиётга жиддий таъсир кўрсатиши сўзсиз тан олингандан сўнг бундай тортишувларга ўрин қолмади.

Шарқ жамиятларининг камдан-кам учрайдиган ҳодиса эканлиги ижтимоий тараққиётнинг кўп қиррали эканлигидан, фақат базисдаги ўзгаришларгагина боғлиқ эканлигидан далолат беради. Маълумки, Европа мамлакатларида феодализм тушунчаси ўрта асрлар иборасининг синоними сифатида ишлатилади. Лекин буни Шарқ мамлакатларига нисбатан қўлланиши тўғри эмас. Худди шунингдек, Европа мамлакатларида ҳам, Шарқ мамлакатларида ҳам ўрта асрлар ёки феодализм даврининг қуйи ва юқори хронологик чегараларини белгилаш жуда қийин. Шундай бўлса-да, соф методик нуқтаи

назардан инсоният тарихининг бундай узоқ давом этган босқичини маълум тизимга солиб, чуқур ва атрофлича ўрганиш мақсадида даврлаштириш ва бунинг учун унинг қуйи ва юқори чегараларини аниқлаб олиш тақозо қилинади.

Шарқ тарихига оид ўқув адабиётларида ўрта асрларнинг чегаралари (қуйи чегараси сифатида, одатда, V-VII асрлар кўрсатилади) қатор тарихий омиллар мажмуи билан боғлаб тушунтирилади. Уларнинг орасида сиёсий тузумдаги сифат ўзгаришлари, марказлашган империяларнинг ташкил этилиши, жуда йирик цивилизация марказларининг, жаҳон динларининг ташкил топиши ва чет мамлакатларга кучли таъсир кўрсата бошлаши билан боғлиқ омиллар ва бошқалар муҳим аҳамиятга эга.

Хитойда ўрта асрларнинг қуйи хронологик чегараси анча аниқ ажратилган бўлиб, у V-VII асрларга тўғри келади. Айнан шу вақтда Хитойда ер эгаллигининг ва деҳқонларни эксплуатация қилишнинг анъанавий шакллари билан ўзига хос «осиёча» ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий тузум ўрнатилган, империя шаклидаги марказлашган давлат мустақамланган, анъанавий ҳуқуқнинг норматив асоси ташкил топган. Хитой конфуцийлик-буддизм маркази сифатида илк Япония жамияти ва давлатини ўз маданий таъсир доирасига тортган эди.

Ҳиндистонда ўрта асрларнинг қуйи хронологик чегараларини ажратиб олиш бироз қийин. Агар буларни ҳам шартли равишда V-VII асрлар деб олсак, у ҳолда уларни, биринчидан, ернинг тақсимланиши, меҳнат тақсимооти жараёнларининг чуқурлашуви билан бирга содир бўлган анъанавий варна-каста тизимининг маълум даражада қайта қурилиши билан, иккинчидан, Ҳиндистон маданиятининг кўп минтақаларга, аввало жанубий-шарқий Осиёга ва бошқаларга кенг таъсири натижасида улкан ҳинд-будда цивилизация зоналарининг шаклланиши билан боғлаш мумкин.

Японияда ўрта асрларнинг қуйи чегараси ижтимоий табақалашувнинг кучайиши ва давлатнинг ташкил топиши билан боғлиқ равишда VI-VII асрлар деб белгиланади. Яқин Шарқ минтақасининг кўпгина мамлакатлари учун эса ўша VII аср жаҳон ислом динининг ўрнатилиши, кўпгина халқлар учун янги ҳаёт тарзининг шаклланиш босқичи бўлиб қолган эди. Бу вақтга келиб қадимги Яқин Шарқ давлатлари ўтмишда қолади ва «жанговар диний жамоа», Араб халифалиги

давлатлари вужудга келади. Бу давлатлар бўлгуси йирик араб-эрон-турк ислом давлатлари - империяларининг ташкил топиши учун асос бўлади.

Шарқ мамлакатларида ўрта асрларнинг юқори хронологик чегарасини, яъни қачонгача давом этганлигини аниқлаш ҳам маълум ижтимоий-иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитлар билан боғлиқ. Шарқ давлатларининг ижтимоий-иқтисодий тузумидаги сифат ўзгаришлари, капиталистик муносабатларнинг ривожланиши уларнинг ҳаммасида бир вақтда содир бўлмаган. Шу сабабли Шарқ учун ўрта асрлар қачон тугаганлигини умумий тарзда аниқлаш анча мураккаб масала бўлиб ҳисобланади. Лекин шунга қарамай, алоҳида Шарқ давлатлари учун ўрта асрларнинг юқори хронологик чегараси белгиланади. Масалан, Хитой учун XX асрнинг бошидаги инқилобий ўзгаришлар (1911-1913 йиллардаги инқилоб), Япония учун XIX аср ўртасидаги Мэйдзиисин инқилоби, мустамлака остидаги Шарқ мамлакатлари, аввало Ҳиндистон учун колониал ҳукмронликнинг ўрнатилиши, анъанавий тузулмаларнинг аста-секин синдирилиши, бу мамлакатларнинг жаҳон капиталистик бозорига тортилиши ўрта асрларнинг юқори хронологик чегараси ҳисобланади.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари (Ҳиндистон, Хитой, Араб халифалиги, Япония)нинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишидаги умумий белгиларни ажратиб олишда шунинг кўрсатиш мумкинки, бу мамлакатларнинг биронтаси ҳам кечки феодализм даврида капиталистик муносабатларнинг ривожланиши соҳасида Европа мамлакатлари эришган даражага чиқмаган эди. Шарқ мамлакатлари ўрта асрларда асосий Европа мамлакатларига қараганда саноат, товар-пул, бозор муносабатлари ривожланиши жиҳатидан анча орқада қолган эди. Ўрта асрлардаги Европа мамлакатларига бирмунча ўхшаш бўлган Японияда эса (Ҳиндистон ва Хитойга нисбатан эртароқ) XVIII аср ва XIX асрнинг биринчи ярмида мануфактура ишлаб чиқариши шаклидаги капитализм элементлари вужудга келганди. Ўрта асрларда Шарқ жамиятларининг жуда секинлик билан ривожланиш характери улардаги мустақам кўп укладлилики, патриархал-уруғчилик, уруғ жамоачилиги, қулдорчилик, ярим феодал ва бошқа укладларнинг узоқ вақт мавжуд бўлиб қолишини белгилаган.

Шарқ мамлакатларининг бутун тарихий ривожланишига ерга нисбатан давлат мулкчилигининг кенг тарқалиши катта

таъсир кўрсатди. Албатта, давлат мулки жамоачи-деҳқонларнинг хусусий ер эгаллигига асосланган жамоа мулкчилиги шакли билан қўшилиб кетган эди. Давлат мулки тор маънода фақат монархнинг жуда катта ер эгаллигини ва давлат хазинасини ўз ичига олган. У кенг маънода ҳокимиятга алоқаси бўлган шахсларга давлат фондидан инъом тарзида ҳадя қилиб берилган ерларни ҳам ўз ичига олган.

Бундай ерларни олган кишилар маълум ҳудудларда солиқлар йиғиш ва рента-солигини ўзлаштириш ҳуқуқига эга эдилар. Давлатдан мукофот тариқасида ер олган мулкдорлар амалда хусусий мулк эгалари бўлиб қолишлари мумкин эди. Улар ўз эгаллик ҳуқуқларининг кенгайтирилишига, бу ҳуқуқларни мерос бўйича ўтказиладиган доимий ҳуқуққа айлантирилишига эришиб, ҳақиқий хусусий мулкдорлар бўлиб қола олар эдилар. Лекин ўрта асрлардаги Шарқ жамиятларида давлат ерга нисбатан давлат мулкчилигини ҳар томонлама муҳофаза қилган, хусусий мулкчиликнинг ривожланишига имкон бермаган. Бу эса худди Ғарбий Европа мамлакатларидагига ўхшаш хўжаликнинг бой-тўраларга хос тизимининг ташкил этилишига тўсқинлик қилган.

Ўрта асрлардаги ҳамма Шарқ жамиятларида ер эгаллиги турли шаклларининг қўшилиб кетганлиги, иқтисодда давлатнинг ўзига хос назорат қилувчилик - тартибга солувчилик ролининг мавжудлиги аввало, ҳукмрон синфнинг алоҳида тuzилишида ўз ифодасини топади. Агар ўрта асрлардаги Ғарбий Европа мамлакатларида вужудга келган хусусий ер эгалари қарам деҳқонларни эксплуатация қилишда ўз иродасини объектив ифода этувчи феодал давлатга таянган бўлсалар, Шарқ мамлакатларида эса давлатнинг ўзи ҳокимиятга алоқадор бўлган ва асосан эркин деҳқонлардан рента солиғи ундириш ҳисобига яшовчи чиновник-бюрократлардан иборат ҳукмрон доиралардан иборат эди.

Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, ўрта асрлардаги Шарқ мамлакатларининг муайян жамиятлари уларда давлатнинг иқтисодга аралашуви даражасига қараб бюрократия билан ҳукмрон синфнинг монанд келиши, йирик хусусий ер эгаллигининг ривожланиши турли даражада бўлганлиги билан тавсифланади. Жумладан, ўрта асрлардаги Хитойда бундай монандлик анча юқори бўлганлигини кўриш мумкин.

Ўрта асрлардаги Шарқ жамиятлари учун (Европа мамлакатларига қиёслаганда) бевосита ишлаб чиқарувчилар-

деҳқонлар қарамлигининг нисбатан кучсизлиги, деҳқонларнинг ўз ер участкаларини бошқариш билан боғлиқ ҳуқуқлари нисбатан кўплиги характерлидир. Бу ерда бой-тўралар хўжалиги ва баршчинанинг мавжуд эмаслиги шунга олиб келдики, деҳқонлар алоҳида феодаллар ерига бириктириб қўйилмаган эди. Бу мамлакатларда деҳқонларнинг қарамлик ҳолати уларнинг солиқлар тўлаш мажбурияти билан белгиланарди. Солиқлар деҳқонлардан давлат аппарати, чиновниклар ёрдамида ундириларди. Деҳқонларнинг бундай қарамлиги «оддий кишилар»нинг табақавий тўла кадр-қимматга эга эмаслигида ўз ифодасини топарди ва ҳуқуқ, дин ҳамда жамоа тартиблари билан мустаҳкамланарди.

Шарқда ўрта асрлар шаҳари ҳам ўзига хос ўринга эга эди. Шарқ мамлакатларида ижтимоий меҳнат тақсимотининг нисбатан қуйи даражаси шунда ўз ифодасини топган эдики, бу ерда шаҳар ижтимоий тараққиётнинг ташкил этувчи ва йўналтирувчи кучи бўлиб қолмади. Шаҳар рента-солигининг қайта тақсимланиши ҳисобига яшарди, чунки алоҳида ижтимоий гуруҳлар қўлида тўпланган ортиқча маҳсулот капитал бўлиб қолмади, ишлаб чиқаришга қўшилмади. Хунармандчилик маҳсулотлари бозорга эмас, ҳукмрон чиновник-бюрократларнинг, жумладан, ҳарбий доираларнинг эҳтиёжини қондиришга келиб тушарди. Савдо капитали бунда савдогарлар ва хунарманд-ишлаб чиқарувчилар ўртасида ўзига хос агент вазифасини бажарарди.

Шарқда қишлоқ жамоаси меросий, ёпиқ кичик хўжалик гуруҳи бўлиб, бозордан мустақил эди. У шаҳар ва қишлоқ ўртасидаги икки томонлама товар айрбошлашнинг ривожланишига, шу билан бирга шаҳарликлар, шаҳар типидagi савдогарлар табақасининг шаклланишига тўсқинлик қиларди. Бу ўз навбатида Шарқ шаҳарида мавжуд бўлган тартибларни ҳам белгилаб берган. Бу ерда хунарманд бюрократик давлат аппаратининг қаттиқ назорати остида бўлган, ҳуқуқий, диний кўрсатмалар, табақавий, кастага оид чеклашлар билан сиқиб қўйилган. Ўрта асрлардаги Шарқ шаҳарларида махсус шаҳар ҳуқуқи йўқ эди.

Шаҳар аҳолисининг ҳуқуқий ҳолати қадимги давр аҳолисининг ҳуқуқий ҳолатидан фарқ қилмаган. Ҳиндистонда, масалан, шаҳарнинг маъмурий чегараларини аниқлаш қийин эди. Бу ерда жуда кўп деҳқонлар аҳолиси бўлган хунармандчилик қишлоқлари ва шаҳарларини учратиш мумкин

эди. Хитойда шаҳар оиласи худди қишлоқдаги сингари умум-давлат солиқ реестрига киритиладиган хонадон - ху ҳисобланарди. Шарқ шаҳари Европаникидан фарқли ўлароқ, давлат шакллариининг ўзгаришига бевосита таъсир қилувчи саҳнага айланмади. У Европада бўлганидек, марказий ҳокимиятнинг сиёсий тарқоқликка қарши курашида мустаҳкам, кучли таянчи ҳам бўлиб қолмади.

Шарқ мамлакатлари ижтимоий-сиёсий ривожланишининг ўзига хос хусусиятлари бу ерда Ғарбий Европа феодал мамлакатларига хос бўлган давлат шакллариининг ташкил топмаганлиги билан белгиланади. Шарқда ўз доменлари ҳудуди доирасида суверен ҳуқуқларга эга бўлган феодаллар - сеньорларнинг ўзига хос иттифоқи тарзидаги сеньорлик монархияси шаклланмади. Давлат бошқарувининг бундай шакли синфларнинг ташкил топиш жараёни ниҳоясига етган жамиятда вужудга келиши мумкин эди. Шунингдек, Шарқ шаҳарининг қандайдир бирор мустақиллиги йўқ эди, бинобарин ўз табақа мақсадлари ва манфаатлари учун курашувчи шаҳарликлар табақаси шаклланмаган жамиятда табақа-вакиллик монархиясининг ҳам ташкил топиши мумкин эмас эди. Ўрта асрлардаги Шарқ давлатларида бошқарувнинг кенг тарқалган шакли меросий монархия бўлиб қолган эди. Уларда ҳукмдор ҳокимиятини чеклашнинг институциявий шакллари қарор топмади. Шу билан бирга бу давлат шакллари бир-бирига ўхшаш ҳам бўлмади.

Бу давлатларнинг марказлашиш даражаси, давлат ҳокимиятини амалга оширишдаги ҳарбий-деспотик восита ва усулларни қўллаш даражаси турлича эди. Бундан ташқари, улар муайян Шарқ ўрта асрлар давлатларининг алоҳида ривожланиш босқичларида ўзгариб турарди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, ўрта асрларда Хитой давлати «шарқ деспотияси» шаклида идора этилган⁹⁰. Бунини у ерда ташкил этилган император бошчилигидаги бюрократик аппаратнинг жуда кучлилиги, марказлаштирилганлиги, шахс устидан кучли полиция назоратининг ўрнатилганлиги, давлатнинг иқтисодий функцияларининг кенглиги ва бошқалар ҳам тасдиқлайди. Хитойда деспотизм қадимги даврлардаёқ қарор топган

⁹⁰ Қарағ: История государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А. - М.: Издательство: НОРМА, 1996. - 374-бет.

ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий тартиботлардан ўсиб чиққан.

Шарқ жамиятлари ижтимоий-сиёсий тузумининг яна бир муҳим ўзига хос хусусиятини у ёки бу жамиятнинг ҳукмрон диний мафкураси, жамият аъзоларининг динга ва ҳокимиятга нисбатан муносабати белгилайди. Масалан, конфуцийликни ўрта асрлардаги Хитой давлати ва ҳуқуқининг ҳал қилувчи элементи сифатида эътироф этганда шуни таъкидлаш жоизки, уни фақат шартли равишда дин деб аташ мумкин. Бу кўпроқ ахлоқий-сиёсий таълимот, фалсафий анъанадир. У хитойликларнинг ҳукмдор - «осмон ўғли» шахсида муқаддаслаштирилган, илоҳийлаштирилган ҳокимият ҳақидаги қадимги анъанавий тасаввурларидан келиб чиққан эди. Хитойликлар динларга нисбатан (Хитойда конфуцийлик билан бир қаторда бошқа динлар: буддизм, даосизм ва бошқалар ҳам тарқалган эди) фақат ушбу ҳокимият равнақи йўлида фойдаланиш мумкин бўлган таълимот сифатида муносабатда бўлганлар. Таълимотга нисбатан бўлгани сингари динга ҳам манфаатпарастлик муносабатида бўлиш, яъни уйғунликка эришиш йўлида диндан тарбиянинг мажбурлов усулларисиз халқни ўзгартиришга даъват қилинган ёрдамчи восита сифатида фойдаланиш ўрта асрлар Хитойида черков муассасаларининг давлатга бўйсунганлиги мавқеини белгиларди.

Конфуцийлик ўзининг ақл-идрокка асосланган ахлоқи билан, легизмга қарши курашнинг барча мураккабликларига қарамай, бошқа динлар орасида алоҳида ўрин эгаллашга эришди. Шунингдек, бу таълимот бундай даражага ўзининг амалий қадрияти кучи билан ҳам кўтарилган эди. Конфуцийлик таълимотининг таниқли вакилларида бири VI асрда яшаб ўтган Вей Чженнинг тасдиқлашича, бу таълимот «давлат ва фуқаролар ўртасидаги муносабатни тўғрилаш»га, «оддий халқнинг кўз ва қулоқларини очиш»га даъват қилди.

Диний хилма-хиллик, динга оддий таълимот сифатида қараш, давлат ҳокимияти ва изчил диний тизим ўртасида тўғридан-тўғри алоқанинг йўқлиги ўрта асрлардаги Хитой жамияти ва давлатининг ўзига хос бошқа хусусиятларини ҳам белгилаб берди. Бу ерда, масалан, мазҳаб каби институт йўқ эди. Бу эса ўз навбатида инквизицияга оид судларнинг мавжуд бўлишига йўл қўймади. Хитойда Фарбдаги сингари руҳонийларнинг шаклланган табақаси ва зўравонлик йўқ эди,

руҳонийлар давлат аппаратида ягона ўқимишчи шахслар табақасидан эмасдилар. Хитойда Тань империяси даврида (VII асрда) давлатнинг диний ташкилотлар устидан сиёсий, маъмурий, ҳуқуқий, мафкуравий жиҳатдан тўла, чекланмаган ҳукмронлиги батамом мустаҳкамланади. Натижада биронта ҳам диний институт ҳатто номигагина бўлса ҳам, ўзини ўзи мустақил идора этиш ҳуқуқига эга бўлмай қолганди.

Араб халифалиги давлатининг ва бошқа мусулмон дунёси давлатларининг ўзига хослиги бевосита уларнинг универсал дин - ислом билан боғлиқлигида эди. Ислом таълимотига биноан, диний ва дунёвий ҳокимият бўлинмас ҳисобланиб, бу Қуръонда ҳам ўз ифодасини топган. Бу ҳокимият Аллоҳнинг чексиз қудрати, кучи ва бўлинмаслиги ҳақидаги илоҳийлаштирилган (теократик) ғоялар билан чамбарчас боғлиқ бўлган: «Аллоҳдан бошқа худо йўқ ва Муҳаммад - унинг пайгамбари». Ислом мусулмонлар дунёсидаги ижтимоий тузумнинг характерини ҳам, давлат муассасаларини ҳам, ҳуқуқий институтларни ҳам, ахлоқни ҳам, бир сўз билан айтганда, мусулмонларнинг бутун маънавий соҳасини белгилайди. Мусулмон жамиятининг диний-ҳуқуқий асосларига алоҳида (махсус) ижтимоий тузум мос келади. Бу ижтимоий тузум ҳукмрон синфнинг маълум даражада қиёфасини ўзгартирганлиги, унвон ва имтиёзларнинг мерос қилиб ўтказиш тизимининг йўқлиги, сайлов тизимининг мавжуд эмаслиги ва ҳоказолар билан тавсифланади. Мусулмон жамиятида расман ҳамма тенг ҳуқуқлидир, аммо айни пайтда теократик давлат, унинг бошлиғи - халифа, султон олдида барча тенг даражада ҳуқуқсиз ҳисобланади.

Мусулмон дунёсида руҳонийлар дунёвий ҳокимиятга даъво қилишлари, шунингдек, ўрта асрлардаги Европа давлатларида бўлганидек, диний ва дунёвий ҳокимият ўртасида низо ҳам келиб чиқиши мумкин эмас эди. Ислом худога ишонмасликни - даҳрийликни истисно қилади, унга тўғридан-тўғри ҳам, билвосита ҳам қарши чиқиш мумкин эмас. Исломга нисбатан ишончсизлик билдирган ёки ҳар қандай кўринишда қаршилик кўрсатган шахслар мусулмонлар жамоасидан ўчирилган. Исломнинг универсаллиги, мусулмон мафкурасининг асосий ғояси ҳамда диний ва дунёвий ҳокимиятнинг қўшилиб кетганлиги ҳақидаги сиёсий назария ислом жамиятида давлатнинг алоҳида ўрнини, унинг жамият

устидан шак-шубҳасиз мутлақ ҳукмронлигини, теократик-авторитар шакл олишини белгилаган.

Ҳиндистон ҳам, Япония ҳам ўрта асрларда ҳеч қачон Хитой ва Араб халифалиги давлатларига хос чексиз қудратга эга бўлмаган. Масалан, Ҳиндистон жамоаси ва каста тизимининг жуда мустақкам барқарорлиги кенг деҳқонлар оммаси устидан, ўз ўзидан ривожланувчи қишлоқ жамоалари устидан марказий бюрократик давлат аппаратининг нисбатан кучсиз назорати ўрнатилишига сабаб бўлган. Бу ерда давлат чиновниги эмас, балки ўз шогирдларини дхармага, кастага оид норма ва маросимларга оғишмай амал қилиш руҳида тарбиялаш функцияларини бажарувчи олим - брахман алоҳида ижтимоий аҳамиятга эга эди.

Ўрта асрларда Ҳиндистон ва Японияда давлат шакллари-нинг бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишига бошқа омиллар ҳам катта таъсир ўтказди. Хусусан, Ҳиндистоннинг XIII асрда чет эл мусулмонлари томонидан босиб олинishi ва Японияда XII асрда император ҳокимиятининг «буюк лашкарбоши» - сёгун томонидан тортиб олинishi бу ерларда давлат шакллари-нинг бир кўринишдан бошқа кўринишга ўтишига таъсир этган омиллар бўлиб ҳисобланади. Япониядаги сёгунат мутлақ монархияга хос бўлган қатор белгиларни ўзида мужассам этган. Сёгунатга хос бўлган белгилар мажмуига қараб, бу даврда феодаллар юқори қисмининг ҳарбий диктатураси ўрнатилган Японияда нисбатан марказлашган давлат-нинг ўзига хос автократик шакли вужудга келганлигини кўришимиз мумкин.

Юқоридагилар билан бирга, барча Шарқ мамлакатлари-нинг давлат аппаратида қуйидаги умумий белгилар: давлат органларининг қўпол ва бесўнақайлиги, бир-бирининг ишини такрорлаши ва шу каби ҳолатлар мавжуд бўлганлигини ажратиб кўрсатиш мумкин. Бошқариш, солиқ йиғиш, суд функциялари давлат аппаратининг алоҳида бўғинлари ўртасида унча аниқ тақсимланмаган эди. Қуролли кучлар ташкил этилиши принципларининг ўзи ҳам аниқ эмас эди.

Шарқ мамлакатларида бошқарувнинг ташкил этилишида яна шундай умумий жиҳатни кузатиш мумкинки, бу ерда ҳукмрон табақаларнинг кўпчилик қисмига бошқарув тузул-масининг норасмий бўғинлари бериб қўйилган эди. Ҳатто Хитойда давлат аппаратининг расмий бўғинларини ташкил қилиш соҳасидаги ишлар уезддан нарига ўтмаган. Маҳаллий

бошқарувдаги норасмий органларда расмий мансаб ва даражаларга эга бўлмаган «ўқимишли» табақа вакиллари - шенъшига жуда катта роль тегишли бўлса ҳам, лекин улар анча паст савияда фаолият юритишган. Ҳиндистонда ҳам қишлоқнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, оқсоқоллар бошчилигидаги жамоа ва каста панчаятлари ҳокимиятнинг расмий тизимига қўшилмаган эди.

Шарқ мамлакатлари давлат аппаратига хос бўлган бундай хусусиятларни жуда кўп сонли эксплуатация қилувчи гуруҳларнинг ҳокимият ваколатларига эга бўлиши, уларнинг деҳқонлар томонидан ишлаб чиқилган қўшимча маҳсулотдан ўз ҳиссаларини олишга интилишлари натижаси сифатида изоҳлаш мумкин. Бу қўшимча маҳсулотга уруғ зодагонлари ҳам, қишлоқ жамоасининг юқори қисми ҳам, ўрта ва йирик меросий ер эгалари ҳам, давлат аппаратининг турли бўғинлари вакиллари ҳам, ва ниҳоят, руҳонийлар ҳам даъво қилардилар. Қўшимча маҳсулотдан ҳиссалар тегишлича давлат фойдасига рента солиғи олиш кўринишида, уруғ доҳийсига ҳурмат тарзидаги тўлов шаклида, маҳаллий маъмуриятга суд ва бошқа функцияларни бажарганлиги учун йигимлар шаклида, кастага оид ва диний қоидаларни бузганлик учун жарималар тарзида ва бошқа шаклларда олинарди.

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқи ва ҳуқуқий манбалари турли бўлишига қарамай, кўпгина умумий хусусиятларга эга эди. Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқи ва ахлоқ қоидалари ҳақида гап кетганда аввало шуни таъкидлаш жоизки, улар консервативлиги⁹¹, турғунлиги, барқарорлиги, анъанавийлиги билан ажралиб туради. Бу анъанавийлик иқтисодий тузумнинг жуда секинлик билан ривожланишини ўзида акс эттириб, кишиларда ижтимоий ахлоқ қоидаларининг қадимийлигига, олий ҳикматли эканлигига, туғалланганлигига ишонч туғдирган.

Ҳуқуқ ва ахлоқ нормаларининг консервативлиги уларнинг динлар: индуизм, ислом, конфуцийлик билан чамбарчас боғлиқлигидан, шунингдек диний, ахлоқий ва ҳуқуқий кўрсатмаларнинг бир-биридан ажратилмаганлигидан келиб чиққан. Ҳиндистонда давлатнинг мажбурлов кучи билан санкцияланадиган ва таъминланадиган дхарма айни вақтда дин

⁹¹ **Консерватизм** - эскиликни ёқлаш, эскиликка ёпишиб олиш, янгиликка душманлик, мутаассиблик.

талаби асосида бажарилиши лозим бўлган ахлоқ нормаси ҳисобланган. Ҳинд дхармасига япон гирилари асосан мос келган. Япон гирилари кишилар учун ҳаётнинг турли ҳолатлари юзасидан юриш-туриш қоидаларини белгилаган.

Араб халифалигида, Деҳли султонлигида ва бобурийлар Ҳиндистонида барча мусулмон давлатларидагидек, Қуръон ҳуқуқнинг асосий манбаи эди. Назарий жиҳатдан ислом ҳукмдорларнинг қонун чиқариш ваколатларини истисно қилади. Улар фақат мусулмон илоҳиётчиларининг фикри билан ҳисоблашган ҳолда Қуръон кўрсатмаларини шарҳлашлари мумкин. Шунингдек, ҳиндларнинг «муқаддас ведалар»га асосланган дхармашастралар ҳуқуқи ҳам «ўзгармас» ҳисобланган. Хитойда қонун, император фармони ҳуқуқнинг муҳим манбалари бўлган. Лекин конфуцийлик идеологлари томонидан саралаб олинган ва императив, намунавий ҳуқ-атвор қоидалари, конфуцийлик ахлоқининг нормалари (ли) даражасига кўтарилган конфуцийлик анъаналари ушбу фармоннинг асосини ташкил этарди.

Ўрта асрлардаги барча Шарқ мамлакатларининг ҳуқуқий тизимлари ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида кишиларнинг юриш-туриш қоидаларини икир-чикирларигача тартибга солиб, табақавий, кастага оид, оилада жинсий белгиларга қараб тенгсизлик ўрнатган эди.

- Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.
- Ижтимоий ва давлат тузуми ва хусусиятлари.
- Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари.
- Мусулмон ҳуқуқининг манбалари.
- Шарият бўйича фуқаролик ҳуқуқи масалаларининг тартибга солиниши.
- Мусулмон ҳуқуқида никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши.
- Шарият бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби.

1. Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари

VII асрда ташкил топиб, XIII асргача ҳукм сурган Араб халифалиги инсоният тарихида чуқурроқ из қолдирган. Араб халифалигининг давлат тузуми ва ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ҳуқуқий тизими - мусулмон ҳуқуқи Европа, Осиё ва Шимолий Африка ҳудудларига тарқалган. Хусусан, Ўзбекистон ҳудудида ҳам VIII асрдан XX асргача ислом давлатчилиги ва мусулмон ҳуқуқи амалда бўлган.

Мусулмон ҳуқуқи ҳозирги вақтда ҳам Яқин ва Ўрта Шарқ ҳамда Шимолий Африканинг қатор давлатларида маълум даражада ҳаракат қилмоқда.

Араб халифалигининг дастлабки ҳудуди Арабистон ярим ороли бўлиб, у ҳудудий жиҳатдан Европанинг тўртдан уч қисмига тўғри келади ва учта асосий вилоятларга бўлинган эди. Унинг жанубий - ғарбий вилояти - Яман ёки «бахтли Арабистон» бўлиб, бу ерда деҳқончилик ва чорвачилик машғулотлари учун қулай шарт-шароитлар мавжуд эди. Яман милоддан аввалги I минг йилликлардаёқ юксак иқтисодий даражага эришган ва муттасил равишда бирининг ўрнини иккинчиси эгаллаб келган бир неча давлатлардан иборат эди. Яман аҳолиси қўшни мамлакатлар билан қизгин савдо-сотиқ ишларини юритган. Ярим оролнинг Қизил денгиз бўйлаб чўзилиб кетган камбар қисми Ҳижоз («чегара») деб аталиб, ғарбда жойлашган. Унинг фақат айрим воҳаларидагина деҳ-

қончилик қилиш мумкин эди. Хижоз аҳолисининг бир қисми кўчманчи чорвачилик билан шуғуланарди. Бу ерда, шунингдек, Ямандан келтириладиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан, Эрон ва Византияда ишлаб чиқариладиган хунармандчилик буюмлари билан савдо қилиш жуда ривожланган. Ямандан Миср, Сурия ва Икки дарё оралиғига қадар савдо йўллари ўтган эди. Ярим оролнинг энг катта қисми - Нажд - суғориладиган ерлари жуда кам бўлган ғоят катта ясси тоғликлардан иборат бир жой бўлиб, фақат чорвачилик учун ярар эди. Бу ерда чўл аҳолиси - бадавийлар («badhavi») - арабча чўлда яшовчи одам, кўчманчи дегани) яшарди.

Араб халифалиги тарихини уч даврга ажратиш мумкин.

Биринчи давр - арабларда давлатнинг ташкил топишидан то Умавийлар сулоласининг ҳокимият тепасига келишигача бўлган вақтга тўғри келади ва қарайиб 30 йил давом этади. Бу вақтда араб давлати ташкил топган, арабларнинг ижтимоий ва давлат тузумида ибтидоий жамоа тузумининг кўпгина қолдиқлари, ҳарбий демократия белгилари сақланиб қолган эди. Айнан шу даврдан бошлаб Араб халифалигининг ўзига хос белгилари - давлат бошлиғи қўлида ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимиятнинг қўшилиб кетиши содир бўлади.

Иккинчи давр - Дамашқ (Сурия) даври - Умавийлар сулоласининг ҳукмронлиги даври (661-750 йиллар) бўлиб, бу вақтда ўзига хос деспотия кўринишидаги меросий халифа бошчилик қиладиган нисбатан марказлашган давлат ташкил топган. Халифа айни пайтда ислом динининг ҳам бошлиғи ҳисобланган.

Учинчи давр - Боғдод (Эрон-Месопатамия) даври - Аббосийлар сулоласининг идора қилиш даври бўлиб, 750 - 1055 йилларни ўз ичига олади ва халифаликнинг турклар томонидан босиб олиниши билан тугайди.

VI-VII асрлардаги арабларнинг ижтимоий тузумида ҳали уруғчилик белгилари кучли эди. Араблар - кўчманчи (бадавий) араблар ҳам, ўтроқ араблар ҳам жуда кўп уруғ ва қабилаларга бўлинган эди. Хун олиш бор эди. Уруғнинг бойроқ аъзолари қурбсизроқ қариндошларига иқтисодий жиҳатдан ёрдам бериши лозим эди. Ҳар бир қабиланинг ўз диний маросими мавжуд эди. Қабила ва уруғларнинг бошида шайх ва саидлар туриб, ҳокимият фақат шуларнинг қўлида эди. Бироқ уруғчилик тузумининг емирилиш аломатлари рўй бера бошлаган эди. Уруғ-қабила зодагонлари энг яхши яйловларни

ва деҳқончилик учун яроқли участкаларни - воҳаларни (бундай участкаларнинг ўзи оз эди) ўз қўлига киргизиб олмоқда эди. Зодагон оилаларнинг кўпдан-кўп моллари, шунингдек, қуллари бор эди. Шайх ва саидлар шу оилалардан чиқарди. Урушда қўлга киритилган ўлжаларнинг энг кўп қисми буларга ажратиларди. Арабларда уруғ-қабила зодагонларидан ташқари, яъни қабила-уруғ бошлиқлари ва оқсоқолларидан ташқари, яна шаҳарли савдогар-судхўрлардан иборат бошқа бир юқори табақа ҳам авж олиб борди, бу табақа ҳам муайян бир қабила ва уруғга кирган бўлиб, одатда бадавий қабила-ларнинг бошлиқлари билан қаттиқ боғланганди. Ўрта денгиздан Ҳиндистонга борадиган муҳим савдо йўли қадимдан Арабистондан ўтарди. Шу савдо йўлида илк вақтлардаёқ катта-катта савдо пунктлари, Макка, Ятриб ва бошқалар вужудга келди. Макка шаҳри айниқса катта аҳамиятга эга эди. Араблар ўртасида жуда донғи кетган ибодатхожа бўлмиш Каъба ва ундаги муқаддас қора тош (ҳажари асвад) шу Маккада эди. Маккада шу Каъба атрофида ҳар йили катта ярмарка бўлиб турарди. Макканинг савдогар-судхўрлардан иборат юқори табақаси савдодан катта-катта фойда кўрарди. Улар қулларни эксплуатация қилиш ва қул қилиб сотиш билан ҳам шуғулланардилар. Шаҳардаги майда ҳунармандлар ҳам шу савдогар-судхўрлардан ҳамма вақт қарздор бўлиб, иқтисодий жиҳатдан уларга қарам эди.

VI асрнинг охири - VII асрнинг бошларида араблар қаттиқ иқтисодий ва ижтимоий инкирозга учради. Ярим оролнинг аҳолиси кўпайиб, ер етишмай қолди. Оддий араблар учун катта мадад бўлиб келган карвон савдоси ҳам тушкунликка учради. VI асрда эронлар билан ҳабашлар ўртасида бўлган ва узоқ-узоқ давом этган урушлар натижасида Яман деярли бутунлай хароб ва вайрон бўлди. Шимолдан жанубга ва жанубдан шимолга товар олиб бориш жуда ҳам камайиб кетди.

Эронийлар Ҳиндистонга борадиган ва ўзлари учун фойдали бўлган бошқа бир йўлга, яъни Тигр (Дажла) ва Евфрат (Фрот) дарёлари бўйлаб Форс қўлтиғига борадиган йўлга ҳомийлик қилардилар. Ана шундай шароитда арабларда синфларнинг ташкил топиш жараёни тезлашиб кетди. Араб шаҳарларидаги аҳолининг куйи табақалари ўз аҳволидан норози эди, улар судхўр бойларга нафратланиб қарарди. Бу норозиликни ва нафратланиб қарашни деҳқончилик билан

шуғулланувчи ўтроқ қабилалардаги ва чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи қабилалардаги оддий омма ҳам қувватлади, бу қабилалар ҳам ерга муҳтож эди ва ўз уруғ-қабиласидаги феодаллаша бошлаган зодагонлардан жабр-зулм кўрарди.

Уруғдошлик тузумининг емирилиши жараёни айниқса Ҳижозда, хусусан, Маккада кўзга яққол ташланади. Бу ердаги қурайш қабиласида уруғ - қабила аристократияси ажралиб чиқиб, ҳокимиятни қўлга олган эди. Бадавийларда уруғчилик тузуми анча узоқ сақланиб қолган. Лекин уларда ҳам тез орада уруғ-қабила аристократияси - қабила оқсоқоллари (шайхлар, амирлар, сайид (хукмрон)лар, қоид (доҳий)лар) ва бошқалар ажралиб чиқади. Уларнинг ҳокимияти амалда мерос бўлиб ўтадиган бўлди. Урушлар вақтида махсус доҳийлар сайланарди.

Арабларда ҳам давлатнинг ташкил топишининг асосий сабаби жамиятнинг синфларга ажралиши эди. Бундан ташқари, араблар иқтисодий инқироз туфайли янги-янги ҳудудларга муҳтож бўлиб, Эрон ва Византия ерларига кириб боришга ҳаракат қилганлар. Бу инқироз араб қабилаларининг иттифоқларга бирлашиши жараёнини тезлаштирди, оқибатда бутун Арабистонда ягона давлатнинг ташкил этилишига олиб келди.

Майда араб қабилаларини бирлаштириш ҳаракати айниқса, VI асрда кучайди. Бунга уруғ ва қабила зодагонлари бошчилик қиларди. Қабилаларни бирлаштириш яқка худога сизғиниш - монотеизмни тарғиб қилиш шиори остида ўтарди. Араб халқ оммасининг ижтимоий норозилиги мафкура тарзида, янги дин - ислом динининг вужудга келишида ифодаланди. VII асрнинг бошларидан Муҳаммад (САВ) араб қабилаларини бирлаштириш мақсадида ислом динини тарғиб қила бошлайди. 610 йилда у дин тарғиботчиси (пайғамбар) сифатида майдонга чиққанди.

Шу билан бирга уруғлар ўртасидаги ўзаро уруш-жанжалларни тўхтатишни ҳам талаб қилди, уруғларнинг бири-биридан қасос олишига, уруғ ва қабилаларнинг тор қонқариндошлик доирасида биқиниб ётишига қарши чиқди. Араб жамиятининг бундан буёғига ривожланишига ғов бўлган уруғчилик тузумининг тор доирасига қарши олиб борилган бу кураш Муҳаммаднинг кўп худоликдан қайтиб, битта худога - Аллоҳга сизғиниш керак, деган асосий диний талабида ифода-

ланди (ислом динининг «Ло илоҳа иллаллоҳ, Муҳаммадун расулуллоҳ» деган асосий формуласи - «худо - бир, Муҳаммад унинг пайғамбари», демакдир). Аллоҳ - қурайш қабиласидаги бош худонинг номи бўлиб, Муҳаммад унга бутун олам худоси тусини берди. Мўмин мусулмонлар «Аллоҳнинг ҳақиқий пайғамбарига» (Муҳаммад ўзини шундай деб эълон қилган эди) сўзсиз итоат қилишлари керак эди.

Муҳаммад (САВ) судхўрликни қаттиқ қоралади, ҳар бир кишидан камбағалларга ёрдам беришни, ўз даромадининг ўндан бир қисмини камбағалларни боқиш учун ажратишни талаб қилди.

Муҳаммад (САВ) вужудга келтирган янги диннинг бешта асосий қоидаси, яъни: 1) битта худога - Аллоҳга ишониш, 2) ҳар куни албатта беш вақт намозни тарқ қилмаслик, 3) йилда бир марта рамазон ойида рўза тутиш, 4) закот (камбағалларга ушур) бериш ва 5) ҳаж қилишдан иборат беш фарзи муҳим аҳамиятга эга. Муҳаммад (САВ) қулликни қонуний деб ҳисоблади, кўп хотин олишга фатво берди, савдога ва хусусий мулкчиликка ҳомийлик қилди. Шу билан бирга янги дин дастлабки вақтларда халқ оммасининг кайфияти билан ҳисоблашишга ҳар ҳолда мажбур бўлди. Закотнинг фарз қилиб қўйилиши ва судхўрликнинг бирмунча чекланиши бунинг ёрқин далилидир.

Дастлабки вақтларда Маккадаги қурайш аристократияси Муҳаммад (САВ)га ниҳоятда душманлик кўзи билан қаради. Муҳаммад Макканинг азалдан бери давом этиб келаётган урф-одатларининг илдизига болта ураётгандек, Каъбанинг аҳамиятини гумон остида қолдираётгандек туюлган эди. Қурайшлар пайғамбарнинг ўзини ва унинг барча муридларини ўлдирмоқчи бўлишди. Муҳаммад (САВ) Маккадан қўшни Ятриб шахрига кўчиб ўтишга мажбур бўлди; Ятриб ўша вақтда Макка билан рақобат қиларди. Бу воқеа эрамининг 622 йилида юз берди.

Муҳаммад (САВ)нинг Ятрибга кўчиши (арабчасига «ҳижрат») ислом тарихида бир эра бўлиб, мусулмонлар ўз ҳисобини мана шу эрадан бошлади. Шундан кейин Ятриб шахри Мадина-ун-Наби, яъни «пайғамбар шахри» деб атала бошлади. Мадинада Муҳаммад (САВ) мўминлар - «Аллоҳ бандалари»нинг катта жамоасини тузди («ислом» деган сўз «банда» демакдир). Мадинадалиқ даврида ҳам Муҳаммад (САВ) билан Макка ўртасида ниҳоятда душманлик муносабати давом этди.

Мадинага ҳамда иттифоқчи бадавий қабилаларга суяниб туриб, Муҳаммад (САВ) қурол кучи билан маккаликларни ўз ҳокимиятига бўйсундирди. Макка аристократияси охиروқибатда ён беришга мажбур бўлди. Макка аристократияси ислом динини ва Муҳаммад (САВ)нинг эътиборини тан олди. Лекин Муҳаммад (САВ) ҳам Макканинг диний устунлигини, Каъбанинг ва ундаги қора тошнинг муқаддаслигини эътироф этиб, ҳар бир мусулмон Маккага ҳаж қилиши шарт, деб эълон қилди. Бу билан Муҳаммад (САВ)нинг янги диний ташкилоти қурайш зодагонларининг сиёсий таъсирини ҳам тан олди. Ҳақиқатда, арабларда турли араб қабилаларини битта қилиб бирлаштирган давлат дини теократик шаклда ташкил топа бошлади. Макка зодагонлари ва бадавий қабилаларнинг бошлиқлари бу янги давлатда ўзларининг ҳукмронлик мавқеини кенгроқ, умум Арабистон доирасида мустаҳкамлаб олиш имконига эга бўлди. Муҳаммад (САВ) вафот этгандан кейин, орадан кўп ўтмай, ислом байроғи остига бирлашган араб қабилалари Арабистон ярим оролидан ташқарига чиқиб, Византия, Эрон ерларини истило қила бошлади.

Шундай қилиб, турли араб қабилаларининг бирлаштирилиши натижасида ягона араб давлати ташкил топади. Бу давлат теократик - динга таянган давлат бўлиб, қулдорлик тузумининг емирилиши билан феодал давлат сифатида пайдо бўлди. Муҳаммад (САВ) вафотидан кейин Абубакр (632-634 йиллар), Умар (634-644 йиллар), Усмон (644-656 йиллар), Али (656-661 йиллар) ҳукмронлик қилишган. Бу халифалар келиб чиқишлари жиҳатидан Муҳаммад (САВ)нинг қариндошлари ёки яқин дўстлари эди.

Ислом таълимоти бўйича Муҳаммад (САВ) Аллоҳнинг ердаги ноиби, унга умманинг йўлбошчиси деган унвон ҳам Аллоҳ томонидан берилган. Бундан кейин ҳеч ким Аллоҳнинг ердаги ноиби бўлиши мумкин эмас. Ундан кейин фақат ўринбосарлар, меросхўрлар, яъни халифалар бўлиши мумкин эди. Юқоридаги тўрт халифа худди шундай меросхўрлар эди. Халифалар ҳам дунёвий, ҳам диний ҳокимият бошлиғи эди. Қонун чиқариш, ижро этиш, суд ҳокимияти ҳам уларга тегишли эди. Ушбу тўрт халифалар исломда «хулафо ар-рошидин» («тўғри йўлдан борган халифалар»), диндорлар ўртасида **чорёрлар** деб аталган.

Абубакр Муҳаммад (САВ)нинг сафдошларидан, унинг қайнотаси (Ойшанинг отаси) бўлиб, йирик савдогар эди. Унинг даврида Ироқ ва Сурия босиб олинган, сосонийларга (633 йил), византияликларга қарши (Фаластин ерларига, 634 йил) қўшинлар юборилган ва Арабистонда ислом мусатаҳкамланган. У ўзи ҳукмронлик қилган икки йил ичида ридда номли араб қабиласининг кучли ва хавфли қўзғолонига дуч келган. У ўлими олдидан кенгаш чақириб ўзининг яқин сафдоши Умарни (634 йил) васият йўли билан ўзига ворис этиб тайинлаган.

Умар халифалиги даврида Сурия, Фаластин, Миср, Ироқ ва Эроннинг катта қисми босиб олинган ва Араб халифалигига қўшилган. У давлат аппаратини анча мустаҳкамлаган, солиқ тизимини тартибга солган, давлат хизматчилари ва ҳарбий бошлиқлар маошини аниқ белгилаган, босиб олинган мамлакатларда, шаҳарларда арабларнинг ҳарбий лагерларини, улардан кейинчалик Басра, Шероз, Қоҳира ва бошқаларни вужудга келтирган. Айнан шу даврда янги мусулмон йил ҳисоби - ҳижрий йил календари жорий этилади. Ислом анъанасида Умар ҳукмронлиги даври исломнинг «олтин асри» деб ҳисобланади.

644 йилда халифа Умарга христиан қуллардан бири (ҳунарманд киши) суиқасд қилади. У ўлими олдидан ўз атрофидаги 6 кишидан иборат кенгашга (шуурага) ўз ораларидан меросхўр сайлашни топширади. Кенгаш Мадина аҳолиси фикрини ўрганиб чиқади ва Усмонни учинчи халифа сифатида тасдиқлайди (644 йил).

Халифа Усмон қурайш қабиласининг умавийлар шажарасидан келиб чиққан эди. Унинг даврида халифалик ҳудуди анча кенгайди, унинг буйруғи билан Қуръон матнлари тўпланди. У маккалик, айниқса умавий зодагонларга ҳомийлик қилгади, қариндош ва яқинларига давлат мансабларини ва катта-катта ерларни, хазина маблағларини бўлиб беради. Натижада норозилик келиб чиққади ва биринчи халифа Абу-Бакрнинг ўғли Абдулло ибн Бакр раҳбарлигида (656 йилда) ўлдирилади.

Шундан сўнг, 656 йилда Мадинадаги масжидда мусулмонларнинг улкан жамоаси - уммада Муҳаммад пайгамбарнинг яқин қариндоши (аммакиваччаси ва қизи Фотиманинг эри) Али халифа этиб сайланган. Лекин умавийлар унинг ҳокимиятига бўйсунмадилар. Улар эски араб қабилалари қо-

нунларига биноан, Усмоннинг ўлими учун қонли ўч олишни талаб қиладилар. Бу ҳаракат тез орада Алига қарши мухолифиятнинг асосий шиори бўлиб қолади, унга Суриянинг умавийчи ноиб Муовия бошчилик қилади. У янги халифани тан олиш ва унга бўйсунушдан воз кечади ҳамда 658 йилда Дамашқда ўзини халифа деб эълон қилади. Али тахт учун курашда ғалаба қозонолмай, умавийлар билан келишишга кўнади. Али ўз давлат пойтахтини Мадинадан Ироқнинг Куфа шаҳрига кўчиради. Алининг мурасасизлик сиёсатидан норози бўлган унинг тарафдорларидан бир қисми (хорижийлар) суиқасд уюштириб, 661 йилда уни ўлдирадилар. Шу билан халифаликнинг «республика даври» деб аталган давр, яъни тўрт халифа даври тугайди.

Муовия Сурия ҳокими этиб тайинлангандан сўнг араблар истилоси натижасида эгалари ташлаб кетган ерларни, Сосоний шаҳаншоҳлари ва Византия императорларининг мол-мулкларини қўлга олади. Ҳижоздаги отасидан қолган мулкни ҳарбий асирлар кучи билан обод қилади. Асоратга солинган халқларнинг ички ишларига аралашмай, фақат солиқлар йиғиш билан кифояланади, жойларда бошқариш ишларини маҳаллий амалдорларнинг ихтиёрида қолдиради. Шунинг учун улар уни қўллаб-қувватлаган эдилар. Али вафотидан кейин (661 йил) Муовия араб зодагонлари ва ҳарбий бош-лиқлар ёрдамида ягона ҳукмрон бўлиб қолади.

661-685 йилларда Умавийлар Али тарафдорлари ва хорижийлар устидан ғалаба қозониб, ҳокимиятни мустаҳкамлаб оладилар. Умавийлар қатор ислохотлар ўтказадилар. Улар халифа лавозимини наслий мулкка айлантириш, давлат хазинаси ва давлат архивини ташкил этиш, араб тилини давлат тили деб эълон қилиш, янги олтин, кумуш ва мис пул чиқариш, ҳарбий-денгиз флоти ташкил этиш ва бошқалар бўйича ислохотлар ўтказадилар. Бу тадбирлар Умавийлар давлатининг ҳарбий-сиёсий ҳамда иқтисодий қудратини оширади. Пойтахт Дамашқда қолади. Сурия халифаликнинг марказий вилоятига айланади. Умавийлар даврида араблар шарқда Афғонистон, Ҳиндистоннинг шимолий қисми, Арманистон, Грузия, Мовароуннаҳр, ғарбда Шимолий Африка ва Испаниянинг катта қисмини босиб оладилар.

Умавийлар сулоласи VIII асрнинг ўртасидаги Абу Муслим бошчилигидаги кўзғолон натижасида ағдарилади. Халифалик тахтига Муҳаммад (САВ)нинг амакиси авлодларидан

бўлган Абул-Аббос ас Саффоҳ (749-754 йиллар) ўтиради ва умавийлар авлодларидан бўлган шаҳзодаларни қириб ташлайди ва аббосийлар сулоласига асос солади. Пойтахт Дамашқдан Боғдодга кўчирилади. Бу сулола 750-1055 йиллар мамлакатни идора этади. Маҳдий (775-785 йиллар), Хорун ар-Рашид (786-809 йиллар), Амин (809-813 йиллар), Маъмун (813-133 йиллар), Муътасим (833-842 йиллар) ва бошқалар даврида Араб халифалиги марказлашган қудратли давлатга айланади, унда феодал муносабатлар ривожланади. Араб халифалигига Яқин ва Ўрта Шарқ, Шимолий Африка давлатлари киради. Феодаллар зулми кучайиши билан халқ қўзғолонлари (масалан, Бобак, Муқанна, Сумбод Муғ бошчилигидаги қўзғолонлар, зинжийлар қўзғолони ва бошқалар) кўтарилди. IX аснинг II ярмидан бошлаб Аббосийлар халифалигининг марказий ҳокимияти заифлаша боради, халифалик таркибида бир неча мустақил давлатлар вужудга келади. Масалан, 756 йилда Испанияда Қуртобъ амирлиги ташкил топади, Шунингдек, тез орада Африкада Аглабийлар давлати, Хуросон ва Мовароуннаҳрда Сомонийлар давлати, Марокаш, Тунис, Миср ва бошқа мустақил давлатлар вужудга келади. 945 йилда Эрондаги Буваҳийлар Боғдодни эгаллаб, Аббосийларни сиёсий ҳокимиятдан четлаштирадилар.

1055 йилда Боғдодни салжуқий турклар босиб оладилар ва ўз бошлиқлари Тўғрулбекни султон деб эълон қиладилар. Сўнгги халифа Мустасимни мўуллар хони Хулагу қатл эттирган эди (1258 йилда). XIV асрда Араб халифалиги ҳудуди Амир Темур томонидан босиб олинган. XV асрда халифалик Усмонли Турк салтанати таркибига қўшиб олинади.

2. Ижтимоий ва давлат тузуми ва хусусиятлари

Ижтимоий тузум Араб халифалиги ижтимоий муносабатларининг ўзига хос томони шунда эдики, унда Европа мамлакатларидаги сингари табақавий тузум ўрнатилмади. Бу ерда аҳоли турли гуруҳлари ҳуқуқий ҳолатидаги ўзига хос белги, аввало, мусулмонлар ва номусулмонлар, араблар ва бошқа халқларнинг ҳуқуқлари нотенг ва ҳар хил эканлигида эди.

Шариат бўйича кишининг ҳуқуқий лаёқати ва муомила лаёқати исломга эътиқод қилишига қараб белгиланади. Мусулмонлар мусулмон бўлмаганлар олдида имтиёзли ҳисоб-

ланадилар. Хатто қул мусулмонлар эркин номусулмонларга нисбатан имтиёзли ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Шариат бўйича фақат мусулмонлар тўла ҳуқуқий лаёқатга эга. Бошқа диндагилар - **зиммийлар** тўла ҳуқуқий лаёқатга эга эмас, деб ҳисобланганлар. Улар ислом давлатида мусулмон ҳукмдорларга тобе бўлиб яшаётган ҳамда ўзларининг жон ва мол-мулкларини мусулмонлар омон сақламоқлари учун ҳар йили жузъя солиғи (жон солиғи) тўлаб турмоқни ўз зиммаларига олган ғайридинлар ҳисобланади. Бу ҳақда Қуръони каримнинг 10-пора 9-Тавба сурасининг 29-оятда шундай дейилади: «Аллоҳга ва охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва Расули ҳаром қилган нарсаларни ҳаром санамайдиган, ҳақ дин (Ислом)ни дин қилиб олмайдиган аҳли китоблардан иборат кишиларга қарши - то улар ўзларини паст тутиб, жизъя (солиқ)ни нақд бермагунларича - жанг қилингиз!». Жузъя солиғини тўлаб турган зиммийлар ва мусулмон ҳукмдорлар ўртасидаги аҳдга қатъий риоя қилмоқлари ҳақида Пайғамбаримиз ҳадисларини Имом Ал-Бухорий ҳам ўз китобида таъкидлаб ўтган⁹². Зиммийларга нисбатан шариат нормалари фақат улар мусулмонлар билан битимлар тузганларида ёки *жиноят содир этганларида* қўлланилган. Бошқа ҳолларда, улар ўз фуқаролик-ҳуқуқий алоқаларига амал қилганлар ва ўз оксоқоллари томонидан идора этилганлар. Зиммийларнинг мусулмонлар билан никоҳга кириши, мусулмонлардан қўлларга эга бўлиши тақиқланган. Улар от миниб юра олмаганлар, фақат *хачир* ва *кичкина* эшакларда юришлари мумкин эди. Улар учун яна бошқа бир қанча тақиқ ва чекловлар мавжуд эди.

Араб халифалигида ижтимоий муносабатларнинг ривожланиши қўлларнинг ҳуқуқий ҳолатига ўз таъсирини ўтказди. Мусулмон ҳуқуқи бўйича қўллар ҳуқуқ субъекти бўлмаган, лекин улар ўз хўжайинларининг розилиги асосида эркин кишилар билан шартнома тузишлари ва мулкка эгалик қилишлари мумкин эди. Мусулмон қўлни эркинликка қўйиб юбориш савобли иш ҳисобланган.

Эркинликни қўлга киритган қўллар **мавалилар** деб юритилган. Лекин уларнинг эркинлиги тўлиқ бўлмаган. Уларнинг аҳволи худди Рим империясидаги эркинликка чиқарилган қўлларнинг аҳволига ўхшаш эди. Мавалининг мол-мулки у

⁹² **Қараиш:** Имом ал-Бухорий. «Ҳадис». 1997, 2-жилд, 346-бет.

Ўлгандан сўнг меросхўри бўлмаса, хўжайинига ўтган. Араблар томонидан босиб олинган халқларнинг аҳолиси ҳам мавадилар деб аталган.

Давлат тузуми Араб халифалиги ривожланишининг юқоридаги учта босқичида унинг давлат тузуми ўзгариб борган. Араб халифалигининг биринчи даврида ҳали давлат тузумида ҳарбий демократия қолдиқлари сақланиб қолган бўлса, Умавийлар ва Аббосийлар даврида халифалик деспотик давлатга айланган.

Муҳаммад (САВ) Маккадаги муҳожир шериклари (муҳожирун) ва мадиналик тарафдорлари (ансор) билан биргаликда ўзининг «Умма» номли диний-сиёсий жамоасини тузди. Бу айни вақтда араблар ерида қон ёки қариндошлик ришталари асосида эмас, балки ғоя асосида ижтимоий ташкилот вужудга келтиришга дастлабки уриниш бўлган эди. Бунинг учун шундай универсал қонун талаб қилинадик, у ана шу вақтгача кучли ёки айёр раҳбарлик иродаси ўстунлик қилган жамиятда янгилик киритиши лозим бўлган қабила йўлбошчиси бўлиши ёки ердаги қандайдир бошқа мавжудотдан юқори туриши керак эди.

Муҳаммад (САВ) ташкил этган диний-сиёсий жамоа ана шу ғояга асосланган бўлиб, унда Аллоҳ давлат мустақиллигининг тимсоли, пайгамбар эса умрбод унинг қонуний ноиб ва ердаги олий раҳбар эди. У ана шу тариқа ўз қиёфасида якка ҳокимга хос обрў-эътиборнинг барча жиҳатларини бирлаштирган эди. У Аллоҳнинг қонун-қоидаларини диндорларга унинг сўзлари билан эълон қилган ва уларни ўзи ва бошқалар олдида муваффақиятли ҳимоя қила олган эди. Шу билан бирга Муҳаммад (САВ) қавмлари учун мутлақ қонун чиқариш ҳокимиятини ўзида сақлаб қолди.

Бундан ташқари у олий судья, чекланмаган ижроия ва ҳарбий ҳокимиятга ҳам эга эди. Забт этилган қабилалар унга итоат этишарди; у билан шахсан иттифоқлар тузиларди. У аҳолининг бутун-бутун гуруҳларини қувғин қилиш ёки уларни жазолаш тўғрисида қарор қабул қилар, солиқлар ва уларни ундириб олиш усулини белгилар, қўлга киритилган ўлжаларини эркин тасарруф этарди. Муҳаммад (САВ)нинг обрўсига доир мутлақ ва шахсий ўзига хос хусусияти шундан иборат эдики, у ҳеч қандай кенгаш, ҳеч қандай мажлис ўтказишни жорий этмаганди. Айтилишича, гарчи у ўз тева-рак-атрофидагилардан тез-тез маслаҳат сўраб турса-да, ле-

кин уларда ҳамиша тасодифий ва асло мажбурий бўлмаган тавсиялар ҳақида гап борарди.

Бутун ижтимоий ҳаёт масжид қонунлари доирасида борарди. Бу ерда барча муҳим давлат ва жамоа масалалари ҳал этиларди, оммавий ибодатлар ўтказиларди, ҳукмлар эълон қилинар ва ижро этиларди. Масжидга тиркаб қурилган суффа деб аталувчи зал ўқув хонаси, масжид ҳовлиси эса ҳарбий ўқув майдони ҳисобланарди.

Гарчи ёш мусулмонлар жамоасида руҳонийлар табақасини белгилаш ва иерархия ташкил этишдан воз кечилган бўлса-да, пайғамбар (САВ) тез орада ўз ваколатининг бир қисмини шахсий вакилларига топширишга мажбур бўлди. Ана шу вакилларининг малака мезонлари уларнинг ҳалол-поклигида, мусулмон ҳуқуқини (шариатни), бунга қадар исломга кўрсатиб келинган хизматларни билишда эди. Муҳаммад (САВ) ҳарбий бошлиқлар, солиқ йиғувчилар, ҳарбий бойликни сақловчиларни, шунингдек, ҳужжатлар, мулкий ҳолатларни қайд этиш, солиқ тушумларини баҳолаш, хатлар юборишни тартибга солиш учун қотиблар ҳам тайинларди.

Биринчи мусулмон давлати Мадина шаҳрида ташкил этилгандан кейин бир неча йил ўтгач, у Арабистон ярим оролининг катта қисмини қамраб олди, шундан кейин пайғамбар вилоят бошқаруви тизимини жорий қилди. Ҳар бир вилоят тепасида энди валий турарди, у жамоат хавфсизлиги ва тартибини сақлаш, шунингдек, суд вазифаларини ҳам адо этиши лозим эди. У айна вақтда имом ҳам бўлиб, диндорларнинг оммавий ибодатларига бошчилик қиларди. Муҳаммад (САВ) ҳаёт вақтида мусулмон давлатчилиги шакшубҳасиз теократик (диний ҳукмронликка асосланган) эди. Аллоҳ давлатининг олий мустақил ҳокими сифатида Муҳаммад (САВ) Аллоҳнинг буйруқларини амалга оширувчи, етказувчи сифатида майдонга чиқди. Пайғамбар (САВ) шу тариқа ўзининг фармойишларини ифодаламасдан, худо амрини бажарувчи сифатида иш кўрди. Бу лавозимда у икки вазифани адо этди: биринчидан, пайғамбар вазифасини бажарди, яъни Аллоҳ сўзларини диндорларга етказиб турди; иккинчидан, Аллоҳнинг ердаги дунёвий ноиби вазифасини бажарди.

Пайғамбарнинг (САВ) Мадинада барпо этилган давлатдаги давлат - ҳуқуқ вазияти ўзига хос даражада ноёб ва бетакрор эди, чунки Муҳаммад (САВ) Қуръон бўйича «Аллоҳнинг пайғамбари ва пайғамбарнинг сўнггисидир». Шу тариқа пай-

гамбар лавозимини мерос қилиб олишга аввал бошданок барҳам берилган эди: Муҳаммаднинг (САВ) Аллоҳ вакили сифатидаги мавқеи фақат унинг шахси билан чекланган бўлиб, унинг издошларига мерос бўлиб ўтиши мумкин эмас эди. Лекин мусулмон диншуносларининг фикрича, Муҳаммад (САВ) ердаги ноиб, яъни мусулмонлар жамоаси - умманинг йўлбошчиси сифатида бевосита Аллоҳнинг ўзи томонидан эълон қилинган бўлиб, уни фақат халифалар мерос қилиб олишлари мумкин эди.

Арабча - «халифа» сўзи меросхўр ёки ўринбосар маъносини билдиради. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, халифалар (арабча «хиллаафа») диний вазифалар билан бирга дунёвий вазифаларни ҳам бажарардилар. Шу тариқа улар давлат ва ҳукумат бошлиғи, шунингдек, мусулмонлар оммавий ибодатларининг маънавий раҳбари ҳам эдилар.

Дастлабки тўрт халифа мусулмон аслзодалари орасидан сайланган эди. Муҳаммад (САВ) пайғамбарнинг ворислари ҳисобланган бу халифалар ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятга (қонун чиқарувчи, ижрочи, суд ҳокимиятига) эга бўлдилар. В.В.Бартольд ана шу ўзига хос хусусиятни қайд этар экан, бундай деб ёзган эди: фақат «диндор халифалар давридагина Араб халифалигидаги олий ҳокимият теократик хусусиятни сақлаб қолди. Бу даврда халифалар фақат диний раҳбарлар (имомлар) эмас, шу билан бирга ҳарбий раҳбарлар (амир ал-мўминин) ҳам бўлиб қолдилар».

Шундай қилиб, халифалик теократик шаклдаги давлат бўлиб, унга халифа - пайғамбар (Аллоҳнинг ердаги «вакили» ва «ноиб») нинг ўринбосари бошчилик қилган.

Халифалар ўз қўлоstellаридида ҳам диний, ҳам дунёвий ҳокимиятни жамлаган эдилар. Шундан кейинги даврларда маҳаллий мусулмон ҳукмдорлари томонидан халифалардан мустақил, алоҳида ҳокимиятнинг ўзлаштирилиши, араб ҳуқуқшунослари таълимотига кўра динга асосланмаган ҳукмронлик эди.

Халифа ҳокимиятининг манбаи куйидагилар эди:

биринчидан, унинг мусулмон жамоаси томонидан сайланиши;

иккинчидан, халифанинг васият тариқасидаги фармойиши.

Вақт ўтиши билан ҳақиқий реал ҳокимиятни қўлга киритиш усули одатдаги усулга айланди. Халифа ўз талабини

қондирган ҳар қандай кишини ўзига ворис қилиб тайинлаши мумкин эди. Халифалар халифа оиласининг аъзоларидан бири бўлиши ёки ҳеч бўлмаса Муҳаммад (САВ) пайғамбарнинг уругидан, яъни қурайшлар қабиласидан чиққан бўлиши, камолатга етган ва танасида камчиликлар бўлмаслиги лозим эди. Бундан ташқари муайян ахлоқий сифатларга ва маълумот даражасига ҳам эга бўлиш талаб қилинарди.

Дастлабки тўрт халифа (ал-хулафо ар-рошидин) давлати кейинги асрларда ҳам анъаначилар сифатида, ҳам ислоҳотчилар сифатида, ҳам мусулмонларнинг идеал давлати сифатида мақталиб, унда давлатнинг дастлабки мусулмон тушунчаси соф маънода амалга ошган эди. Мусулмонлар орасида, ҳатто, экстремистик қарашлар ҳам мавжуд бўлиб, уларга биноан ушбу халифалардан кейинги даврдаги қонуний мусулмон идора усулининг мавжудлиги умуман инкор этиларди. Уларнинг ҳукмронлик даври Абубакрнинг 632 йилда биринчи халифа лавозимига ўтиришидан то 661 йилда тўртинчи халифа Алининг ўлдирилишига қадар бўлган қарийб ўттиз йилни қамраб олди.

Мусулмон таълимотида дастлабки тўрт халифа ҳеч вақт бегуноҳ кишилар деб қаралмаган, лекин улар бирмунча эътибор ва ишончга сазовор бўлишган. Тахмин қилишларича, уларнинг софлиги ва Муҳаммад (САВ)га садоқати унинг фармойишларига қарши қаратилган хатти - ҳаракатлардан сақланишларига ёрдам берган. Борди-ю, улардан бирортаси бу фармойишларни билмасдан бузган тақдирда пайғамбарнинг бошқа мухлислари уларни тўғрилаган бўлишарди. Бунинг оқибати шу бўлдики, тўрт халифанинг тажрибаси, худди Муҳаммад (САВ)ники каби тез орада қонун тусини олган эдики, кейинги мусулмон ҳукмдорларида одатда бу нарса бўлмаган.

Муҳаммад (САВ) ва унинг тўрт бевосита меросхўрлари даврида мусулмон давлати вужудга келиши тонготарида ҳукуматнинг шакли ва вазифалари ўзига хос бир қатор хусусиятларга эга бўлдики, улар кейинроқ мусулмон давлати ҳуқуқий тизимининг янада ривожланишини белгилаб берди. Кейинчалик ташқи кўриниши жиҳатидан бу давлатга Эрон ва Византия таъсир кўрсатган бўлса ҳам улар муҳим ўзгаришларга олиб келмади. Лекин мусулмон давлатининг аниқ ифодаси: монархия шакли, ҳукмдорнинг шахсий обрўси ва

давлат бошқарувининг теократик характерда бўлиши намоён бўлиб қолди.

Бу ердаги мутлақ ҳокимият маъносидаги монархия шакли лавозим эгасининг мумтозлигидан, шунингдек, халифанинг ўз лавозимини умрбод эгаллаганидан ва сайланганидан кейин ҳеч бўлмаганда назарий жиҳатдан давлатдаги бирдан-бир обрўли киши эканлигидан келиб чиқар эди.

Фақат битта мусулмон жамоаси - умма мавжуд бўлиб, шунга монанд жамоанинг йўлбошчиси ҳам битта эди. Айтишларича, Абубакрни сайлаш олдидан давлат бошлиғи қилиб муҳожир ва ансор вакилларида иборат кенгаш белгилашга интилиш бўлган эди. Асосан Умарнинг бу ғояга қарши кескин норозилик билдириши туфайли бу интилишни бостиришга муваффақ бўлинди. Умар ердаги мустақилликни ҳеч қандай шахс ёки ташкилот билан бўлиб ўтирмади, вали (вилоят ҳукмдори) лар, ҳарбийлар ёки вақт ўтиши билан халифалик ҳудудида таъсис этилган ташкилотлар халифа обрўси асосида ва унинг раҳбарлигида иш олиб бордилар. Тўғри, дастлабки халифалар кўпинча ўз атрофидаги кишилардан маслаҳат сўрашарди, лекин бу унинг шахсий обрўси чекланишини англатмас эди.

Халифанинг нуфузи муайян ҳудудга эгаллик қилишга ёки ҳукмронликка эмас, балки ишонч, умумий манфаатлар каби шахсий хислатларга, ўзининг ягона ва ноёб асосчи билан алоқасига асосланарди: халифа худонинг марҳамати билан ҳукмрон бўлган эди. У ўша вақтда одат тусига кириб қолган ва мавҳум давлат обрўсига асосланган дунёвий унвонлардан бирортасига эга эмасди. У халифа, демак, пайғамбарнинг ноиби эдики, бу нарса фавқулодда шахсий унсурни англатарди. Халифа сўнгра том маънодаги имом, яъни диний маросимлар ўтказилаётган вақтда умманинг йўлбошчиси, ниҳоят «диндорларнинг бошлиғи (амир ал-мўъминин)» деган расмий унвонга эга бўлди, у биринчи навбатда ҳарбий-сиёсий ишларга, иккинчи навбатдагина халифаликнинг диний ишларига эътибор қиларди.

Амир унвони аслида махсус ёки фавқулодда хусусиятга эга эмас. «Амара» - буюрмоқ сўзининг илдизи ва «амир» ибораси буйруқ беришга, айниқса ҳарбий ишда буюриш ҳуқуқига эга бўлган ҳар қандай шахсни билдиради. Масалан, ҳар бир ҳарбий бошлиқ амир бўлган. Мусулмон давлатидаги ҳарбий бошлиқ фақат диндорларга қўмондонлик қилганлиги са-

бабли уни қўпинча амир ал-мўъминин деб аташган. Тез орада бу унвон, чамаси, иккинчи халифа Умар давридан бошлаб мусулмонлар жамоаси - умманинг олий раҳбарига берилган. Демак, бу ҳол юз бергач, у тезда расмий тус олган ва бу унвонга фақат халифа ҳақли бўлган. Халифа классик мусулмон давлати назариясига кўра соф диктаторлик вазифасига эга деб қабул қилинса ҳам, ўз ҳукмронлигини умма номидан эмас, балки бевосита Аллоҳ номидан олиб борган.

Мусулмонлар жамоаси - умма олдида ўз асосчиси вафотидан кейин бошқаришни қай тарзда давом эттириш лозимлиги ҳақидаги муаммо келиб чиққан. Араб халифалигининг тақдири ана шунга боғлиқ эди. Қуръон ҳам, ҳадислар ҳам, унинг вафоти тафсилотлари ҳам Муҳаммад (САВ) ҳокимияти кимга мерос бўлиб ўтиши ҳақида ҳеч қандай йўл-йўриқ бермаган эди. Бунинг устига пайғамбарнинг эркак меросхўри ҳам йўқ эди.

Шарқдаги одат бўлиб қолган катталиқ ҳуқуқи ёки биринчи бўлиб туғилган киши ҳуқуқи бўйича мерос тариқасида тартибга солишга аввал бошданок ўрин йўқ эди. Қонуний меросхўр сифатидаги шахс, унинг тайинланиш белгилари мутлақо ноаниқ бўлиб қолаётган эди. Шу сабабли Муҳаммаднинг (САВ) вафотидан кейин унинг сафдошлари орасида ҳокимиятнинг мерос бўлиб ўтиши масаласида ўз-ўзидан бир неча гуруҳлар пайдо бўлди. Бир томонда «муҳожирлар» туришарди. Улар Муҳаммад (САВ) мансуб бўлган қурайшлар қабила-си орасидан меросхўрни илгари суриш ҳуқуқини кўтариб чиқдилар, бу қабила аъзолари Маккада унинг мактубини биринчи бўлиб қабул қилган эдилар. Уларга «ансор»лар қарши туришарди, улар ҳам мерос кўрсатиш ҳуқуқига даъво қилдилар, чунки пайғамбарга Мадинада бошпана берган эдилар, бусиз ислом чуқур илдиз отиши мумкин эмасди. Ниҳоят, шиалар⁹³нинг фикрича, меросхўр танлашда тасодифларга ва сайлов йиғилишининг қаршилик кўрсатишига йўл қўйиш Аллоҳнинг ва Муҳаммаднинг иродаси бўла олмайди: бу лавозим шунинг учун алоҳида мўлжалланган шахсга, яъни Муҳаммаднинг (САВ) амакиваччаси Алига тегишли бўлиши лозим.

⁹³ **Шийалар** дастлабки уч халифани халифаликни барбод қилувчилар деб билишад ва фақат Алини ва унинг қонуний авлодларини пайғамбар меросхўрлари деб тан олишади. Ҳозир уларнинг маркази Эрон бўлиб, бу ерда XVI асрдан бошлаб ислом давлат дини деб ҳисобланади. Ямандаги зайдитлар ва исмоилийлар шийаларнинг мазҳаблари ҳисобланади.

Мазкур қарши курашда муҳожирларлар галаба қозонишди. Улар Абубакрни меросхўрликка номзод қилиб кўрсатишга розилик билдиришди. Пайғамбар муҳлислари орасида у анча нуфузли ва ҳурматли шахс бўлиб, Муҳаммадни (САВ) ва унинг таълимотини эътироф қилган дастлабки маккаликлардан бири эди. Муҳаммад (САВ) бошқалардан кўра унга алоҳида эътибор берарди. Абубакр Мадинадаги биргаликда ўқилган оммавий ибодатларда ва 631 йилда Маккага қилинган биринчи сафарда пайғамбарнинг ўринбосари бўлиши мумкин эди. Бундан ташқари, у Муҳаммаднинг эди қайнотаси (Ойшани отаси) эди

Ҳал қилувчи йиғилишда ғайратли Умар ўзини давлат ҳокимиятини мерос қилиб олиш учун энг муносиб киши деб атади ва мутлақо кутилмаганда Абубакрни ёқлаб чиқди: у тўс-тўполон авжига чиққан бир вазиятда Абубакрнинг қўлини кўтарди, уни ноиб ва Аллоҳнинг юборган вакили деб эълон қилди. Шундай қилиб, халифалик исломнинг кўпгина жараёнлари ва муассасалари каби кутилмаганда пайдо бўлди. Айни вақтда Абубакрни сайлаш вақтида шундай усулга рухсат этилдики, бу усул исломгача бўлган даврда қабила йўлбошчилари бўлган сайидларни⁹⁴ сайлаш чоғида татбиқ этилган эди. Икки томонлама принцип: халифанинг қурайшлар қабиласидан келиб чиқиши ва унинг расмий равишда сайланиши сунналар исломида халифалик билан боғлиқ бўлиб қолди.

Мусулмон тадқиқотчиларининг фикрича, Абубакр оғир, вазмин, соф виждонли ва хайрихоҳ киши бўлиб, ўзига мерос тариқасида топширилган давлат ҳокимияти масъулиятига ҳушёрлик билан қатъий муносабатда бўлган. У ўзи ҳукмронлик қилган икки йил ичида ридда номли араб қабиласининг хавфли кўзголонига дуч келади. Кўзголон пайғамбар вафотидан кейин кўтарилган эди. Афтидан, Абубакрнинг халифаликни ва ислом таълимотини ҳимоя қилиш билан бир қаторда, давлат ичидаги тартибни мустаҳкамлаш учун вақти қолмас эди.

⁹⁴ Сайид исломдан олдинги Арабистонда ҳукмронликнинг бирдан - бир машҳур типси эди. Қабила бошлиғи, баъзи бирлашган қабилалар бошлиғи бўлган сайиднинг обриси шахсий ҳурматга асосланган бўлиб, у қисман унинг келиб чиқишига, лекин аввало йўлбошчининг шахсий ҳислатларига, саҳийлигига, қабиладошларига муомала қилишда чағдастлигига боғлиқ эди. Уа продадини амалга ошириш учун сайиднинг ихтиёрида ҳеч бир ҳокимият воситаси йўқ эди. Унинг ҳузурига қабиладошлари исталган вақтда келарлар, ҳеч қандай расмиятчилик уни ва унводини ҳимоя қилмас эди.

Халифа Умар мусулмон араб давлатини бошқаришни бу давлатнинг ўрнатилиши ҳал қилувчи ўн йиллиги даврида эгаллади. Америка олими Ф. Хитти уни Муҳаммаддан (САВ) кейин иккинчи мусулмон диний давлатининг асосчиси деб атайди. Умар ёш давлатнинг йирик истилолари даврида оддий маъмурий ташкилотлар тузиш ташаббускори бўлади. Гарчи бу ерда воқеалар ва тузилмалар анча секинроқ ва изчиллик билан содир бўлган бўлса-да, мусулмонлар тарафдорлари бу айнан халифа Умарнинг хизмати деб кўрсатадилар. Иккинчи халифа ҳукмронлик қилган даврда ислом динини шундай даражага кўтардики, бу давр кейинги йиллар учун исломнинг олтин асри бўлиб қолади.

Халифа Умар дастлабки мустақил судьяларни тайинлайди, ҳарбий нафақалар учун ҳарбий-қабилар рўйхатларини жорий этади. Ҳарбийларнинг бундай рўйхатини тузиш халифа томонидан қарор қабул қилинганидан кейин зарур бўлиб қолди. Мазкур қарорга биноан босиб олинган барча ер мулклари ҳарбийлар ўртасида тақсимланиши керак бўлса ҳам, муайян ер солиғи тўлаш йўли билан аввалги эгалари мулки бўлиб қолади. Давлат бу пулларни олиб, ўз жангчиларига нафақа тўлайди. Бу худди ер майдонларидан олинадиган товон - рентадан иборат эди. Бу арабларда катта янгилик бўлиб, улар бошқаришдаги расмиятчилик усулларига унчалик ўрганмаган эдилар. Сўнгра солиқ тизими ҳисоблаш ва ҳисобот тузиш ишларини талаб қиларди. Шу сабабли босиб олинган ерларда уларни жорий этишда маълум даражада Византия ва Эрон тажрибаларидан фойдаланилди. Давлат ерлари ва эгалари ташлаб кетган ерлар бундан мустасно бўлиб, улар бевосита давлат мулки бўлиб қоларди.

Ҳарбий-сиёсий губернаторлар - валилар билан бир қаторда (улар лавозимга ўтириш вақтида тегишли вилоятнинг бош масжидида ўзларининг тайин этилганлигини ўқиб беришлари лозим эди) халифа ҳарбий вилоятга молиявий бошқарув - аамила учун яна араб вакилини ҳам тайинларди. Барча даромадлар жамоат хазинасига ёки давлат хазинаси (байт-ал-мол) га тушарди, уларга дастлабки халифалар патриархал тарзда бошчилик қилишарди.

Шундай қилиб, халифа Умар ўз ҳукмронлиги даврида ягона мусулмон давлати душманларининг қаршилигини узил-кесил бостирди ва Арабистонда сиёсий бирлик ўрнатди. Айниқса, у ягона давлат аппаратини ташкил этишга интилди ва

мамлакатда давлат бошқарувиға асос солди. Халифа Умар суднинг вазифаларини маъмурий вазифалардан ажратди. Маҳаллий ҳокимиятлар судларнинг қарорига аралашиш ҳуқуқиға эға эмас эдилар. Олий судьялар халифаларнинг ўзлари ҳисобланар эди, жойларда қозилар судья ҳисобланарди, улар халифа томонидан тайинланиб, кенг ваколатларға эға эдилар. Улар суд ишларидан тапқари васийлар тайинлашар, меросни тақсимлар ва вақф мулкини бошқарардилар⁹⁵.

Халифа Усмон қурайш қабиласининг умавийлар шажарасидан келиб чиққан эди. Араб тарихчиларининг таъкидлашича, у чинакам олижаноб ва шахсан тартиб-интизомли киши эди, қолган соҳаларда эса унға ўз ўтмишдошининг ғайрат-шижоати етишмасди. У анча заиф бўлиб, ўз уруғи аъзоларининг тайзиқиға қарши туролмасди, шу сабабли ўзи хукмронлик қилган даврда давлатнинг анча юқори лавозимларини, шу жумладан вилоят бошлиқлари лавозимини умавийлар уруғининг аъзолари эғаллаб олинди.

Шу тариқа, халифа Умарнинг ҳарбий-аристократик маъмурияти унинг кучсиз меросхўри даврида қаддан тапқари сунъий бир маъмуриятға айланиб қолди. Умавийлар хукмрон тайинлашда эски араб танлов принципини валиаҳдлик (меросхўрлик) принципи билан алмаштиришға эриндилар. Бу қондани халифаликнинг кейинги даврида бутунлай бекор қилишнинг имкони бўлмади. Сайлов қондаларига риоя қилиш халифа ҳаётлиғида унинг ўзи тайинлаган ўринбосарға вилоят беклари ва давлатнинг обрўли кишиларини қасамёд қилдириш орқали таъминланарди.

Меросхўрлик ҳақида аниқ бир қонуннинг йўқлиғи ҳар хил тортишувларға сабаб бўларди. Хукмдор ота ўзининг энг иқтидорли ўғлини валиаҳд этиб тайинлашға ҳаракат қиларди. Бунда яқин қариндошчилик принципи ёт эди, бу эса ёши улуғ эркак катта мавқеға эға бўлишиға асосланган араб қабилавий принципларига зид келарди. Шу сабабли бўлса керак, 14 та умавий халифалардан фақат тўрттасигина ўз ўғилларининг валиаҳд (меросхўр) бўлишиға эришганлар.

Умавийлар даврида давлат мутлақлаштирилган монархияға айланиб кетди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, араб тилида бизнинг умумий сиёсий-ҳуқуқий тушунчамизда-

⁹⁵ Хайдарова М.С. Формирование и развитие мусульманского права в Арабском халифате в VII-VIII вв. // Қуйидаги китобда: Историко-правовые исследования: проблемы и перспективы. М., 1982, 33-бет.

ги «давлат» сўзи йўқ. Ибн Халдун (1333-1406 йиллар) киритган «даула» атамаси ҳозирда «давлат» деб таржима қилинса ҳам аслида «сулола» тушунчасига мос келади. Бу «қироллик», «қирол ҳокимияти» тушунчаларини англатувчи «мамлакат» сўзида ҳам ифодаланган бўлиб, арабларнинг ўзига хос тафаккурини кўрсатади.

Давлат теңасида халифа турган. Унга бутун олий ҳокимият тегишли бўлган. У қонун чиқариш, ижро этиш ва суд ҳокимиятига эга бўлган. У Аллоҳнинг ердаги вакили ва ноиб, Муҳаммад (САВ)нинг меросхўри, шунингдек, имом, яъни худонинг ердаги сояси ҳисобланган.

Араб халифалигининг биринчи даврида халифа сайланиб қўйиларди. Умавийлар ва Аббосийлар даврида халифа лавозими наслдан наслга мерос бўлиб ўтадиган бўлган. Халифа чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган деспот бўлиб қолган. Араб халифалигининг биринчи даврида халифалар халқдан алоҳида бўлишга интилмаган ҳамда камтарона ҳаёт тарзида яшаган бўлсалар, Умавийлар ва Аббосийлар жуда бой-бадавлат турмуш кечирганлар. Умавийлар ва Аббосийлар даврида анча кенг ва нисбатан марказлашган бюрократик аппарат ташкил этилган.

Халифа ҳузурида **кенгаш (шуура)** мавжуд бўлиб, муҳим ишларни ҳал этган. Халифанинг бевосита маслаҳатчиси ва ўринбосари, давлатда олий мансабдор шахс буюк вазир бўлган. **Вазир** сўзи арабча «оғирликларни кўтарувчи» деган маънони билдиради. Буюк вазир жуда катта ваколатларга эга эди. У халифа номидан давлатнинг даромад ва харажатларини назорат қиларди, амирлар ва султонларни тайинларди. У халифа девонхонаси бошлиғи ҳисобланган.

Саройдаги муҳим мансаблар: халифанинг шахсий кўриқчилари бошлиғи; полиция бошлиғи; бошқа мансабдор шахсларни назорат қилувчи махсус чиновник эди.

Давлат бошқарувининг марказий органлари **девонлар** деб аталарди. Араб халифалигида қуйидагича **девонлар** бўлган:

Ал-Хирож - ички ишлар девони - молиявий ишларга раҳбарлик қилган;

Ал-Хатим - халифа котибияти ҳисобланган, яширин полиция функциясини ҳам бажарган;

Ал-Расоил - почта ва алоқа девони бўлган. У почталарни ва давлат юкларини етказиб берган. Йўлларни, карвонсаройларни, қудуқларни қурилишига раҳбарлик қилган;

Ал-Мустақилот - ҳарбийларни ҳисобга олиш, армияни таъминлаб туриш вазифасини бажарган.

Ушбу кўрсатилган тўртта девон Умавийлар даврида ташкил топган бўлса, Аббосийлар даврида девонларнинг сони 10 тага етади. Девонларнинг бошида халифа томонидан тайинланадиган вазир, яъни **раис-уд-дево**н турарди. Юқоридагилардан ташқари, давлат хазинаси - **байт-ал-мол** ҳам бўлиб, у закот солиғини ундириш ишларини юритган.

Армия. Дастлаб армия асосан араб қабилаларидан ва кўнгиллилардан иборат эди. Халифа олий бош қўмондон ҳисобланган. У армиядаги олий ва ўрта даражадаги зобитлар таркибини тайинлаган ва алмаштириб турган. Умавийлар даврида ҳар бир вилоятнинг ўз қуролли кучлари (отрядлари) мавжуд эди. Уларга тегишлича вилоят ҳукмдорлари бошчилик қилган. Аббосийлар даврида улкан ҳарбий денгиз флоти ташкил этилади.

Суд. Суд ҳокимияти маъмурий ҳокимиятдан ажратилган эди. Маҳаллий ҳокимиятлар судьяларнинг қарорига аралашшиш ҳуқуқига эга бўлмаганлар.

3. Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари

Мусулмон ҳуқуқининг вужудга келиши ва ривожланиши хусусиятлари

Мусулмон ҳуқуқи - шариат ўрта асрлардаги Шарқ цивилизациясининг жуда катта ҳодисаси ҳисобланади. Бу ҳуқуқий тизим Араб халифалиги доирасида вужудга келиб, расмийлашган ва аста-секин халқаро аҳамият касб этиб борган. Унинг ривожланиш жараёни араб давлатчилигининг VII аср бошида (Муҳаммад салоллулоҳу алайхи вассаллам даврида) кичик патриархал диний жамоадан VIII-X асрларда (Умавийлар ва Аббосийлар даврида) йирик империялардан бирига ўсиб ўтиши жараёни билан чамбарчас боғлиқ.

Араб халифалиги қулагандан сўнг мусулмон ҳуқуқи нафақат ўзининг илгариги аҳамиятини йўқотди, балки янада тараққий этди, худди ўрта асрларда Европадаги рим ҳуқуқи сингари «иккинчи маротаба дунёга келди» ҳамда ўрта асрлардаги Осиё ва Африканинг у ёки бу даражада исломни қа-

бул қилган қатор мамлакатлари (Миср, Ҳиндистон, Усмо-нийлар империяси ва бошқа қўпгина давлатлар)нинг амал-даги ҳуқуқида ҳам мусулмон ҳуқуқи араб истилосидан бош-лаб то «қизил империя» ҳукмронлиги ўрнатилгунга қадар муҳим ўзгаришларсиз ҳаракатда бўлган.

Мусулмон ҳуқуқи ўзидан олдинги Шарқ ҳуқуқий мада-ниятининг қўпгина элементларини, жумладан, исломга қадар Арабистонда ва араблар томонидан босиб олинган ҳудудларда ҳаракатда бўлган ҳуқуқий одатлар ва анъаналарни ҳам ўзида акс эттирди. Масалан, Умавийлар даврида анча вақтгача со-сонийлар, Эрон, Византия ҳуқуқи, шунингдек, қисман рим ҳуқуқи ҳам аҳён-аҳён қўлланиб турилган. Ушбу манбалар ташқи жиҳатдан ва кам аҳамиятли бўлса-да, шариатнинг вужудга келишида маълум ўрин тутган. Лекин уларнинг оқи-батда шариатнинг бетакрор ва ўзига хос, мустақил ва ориги-нал ҳуқуқий тизим сифатида шаклланишига ҳеч қандай ало-қаси йўқ. Шариатнинг вужудга келишида Муҳаммад (САВ) ва дастлабки тўртта халифанинг ўрни жуда катта. Айнан улар-нинг ҳукмронлиги даврида мусулмонларнинг муқаддас китоб-лари - Қуръони Карим ва Сунна тузилган.

Шариат энг бошидан (ҳеч бўлмаганда дастлабки икки аср мобайнида) қатъий диний ҳуқуқ сифатида вужудга келди ва ривожланди. У ислом илоҳиёти билан узвий қўшилиб кет-ди, унинг диний ахлоқий тасаввурларини мужассам этди. Ис-лом таълимоти бўйича диний қоидалар ягона Аллоҳ томони-дан ўрнатилган тартиб ва қонунларнинг бир қисми бўлиб, улар билан бутун дунё бошқарилади. Айниқса дастлабки вақ-тларда умуман шариат ва хусусан фикҳ⁹⁶ ўзида фақат ҳу-қуқий қоидаларни акс этирибгина қолмай, диний таълимот ва ахлоқни ҳам мужассам этган. Шариатда дин, ахлоқ ва ҳуқуқнинг бундай қўшилиб кетганлиги, бир-биридан ажрал-маганлиги, бўлинмаганлиги ўзига хос ифодасини шундан топ-ган эдики, унинг нормалари (қоидалари, кўрсатмалари) бир томондан ижтимоий («кишилик») муносабатларни тартибга солган, иккинчи томондан эса - мусулмонларнинг Аллоҳ би-лан муносабатларини (ибодат қилишларини) белгилаган. Ша-риятнинг илоҳий тадбиқ этилиши ва диний-ахлоқий асослари ҳуқуқни тушунишнинг, шунингдек, қонуний ва ноқонуний

⁹⁶ **Фикҳ** (арабча - тушуниш) - мусулмон ҳуқуқшунослиги, шариат қонун-қоидаларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ислом илоҳиётининг бир соҳаси.

хатти-ҳаракатга баҳо беришнинг ўзига хослигида ўз аксини топган. Масалан, ҳуқуқнинг ислом илоҳиёти билан чамбарчас боғлиқлиги шариатда ҳар бир мусулмон томонидан содир этилиши лозим бўлган ёки мумкин бўлмаган хатти-ҳаракатларнинг аниқ кўрсатиб қўйилганлигида ўз ифодасини топган. Шариатда барча хатти-ҳаракатлар дастлаб икки турга - харом ва ҳалолга ажратилган. Кейинчалик шариат шаклланиб тугалланган даврда бешта тоифа вужудга келган. Булар: *фарз* - бажарилиши қатъий мажбурий ҳисобланган хатти-ҳаракатлар; *мандуб (суннат)* - мажбурий эмас, лекин маъқул, лозим деб ҳисобланган нормалар; *мубоҳ* - ихтиёрий нормалар; макруҳ-номаъқул нормалар; *харом* - қатъий равишда тақиқланган хатти-ҳаракатлар. Булар ҳам ҳуқуқий, ҳам ахлоқий-диний мазмунга эга бўлиб, мажбурловчи, тавсия қилувчи, йўл қўювчи, лекин жазо қўлланилмайдиган, тақиқловчи ва жазога лойиқ (мустаҳиқ) характердадир. Шариат меъёрларининг илоҳийлиги, олдиндан белгилаб қўйилганлиги мусулмонлар иродасининг шариат доирасидаги эркинлиги ҳақидаги масаланинг жуда катта аҳамиятини белгилайди. Бу масалага дуч келган диний-фалсафий мактаблар турли мавқени эгаллаган. Масалан, шундай мактаблардан бири - жабарийлар⁹⁷ икки инсон иродаси эркинлигини бутунлай инкор этган. Улар инсон тақдирини худо мутлақ олиндан белгилаб қўйган, ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, булар фақат худода мавжуд, инсон эса ана шу фаолиятни ўзлаштириб олиш имкониятигагина эга, деган таълимотни илгари сурганлар.

Шариат учун, айниқса унинг ривожланишидаги дастлабки босқичларда, мусулмоннинг ҳуқуқларига эмас, балки унинг Аллоҳ олдидаги бурчларига эътибор бериш характерлидир. Шариатда мусулмонларнинг бундай мажбуриятларини ўрнатувчи нормалар жуда кўп бўлиб, улар мусулмоннинг бутун ҳаётини (ҳар куни беш вақт намоз ўқиши, рўза тутиши, дафн маросимларига риоя қилиши ва ҳоказо фаолиятини) белгилайди. Шариат нормаларининг ўзига хос хусусияти айнан ушбу нормаларнинг фақат мусулмонларга ва мусулмонлар ўртасидаги муносабатларга тадбиқ қилинишида эканлиги ҳам тасодифий эмас. Илк ислом ва шариатга жамоа тузуми-

⁹⁷ **Жабарийлар** (арабча жабр қилиш, мажбурлаш дегани) - VII аср охири ва VIII аср бошида ислом илоҳиётида пайдо бўлган илк оқим тарафдорлари.

дан ўсиб чиққан нормалар - қоидалар хосдир. Бундай норма-ларда коллективчилик, раҳмдиллик, майиб-мажруҳ ва бошқа ночор кишилар ҳақида ғамхўрлик элементлари сақланиб қолган эди. Бироқ албатта шариатда инсоннинг худо олдида ожизлиги ҳақидаги, унга сўзсиз итоат этиши ҳақидаги тасав-вурлар ҳам ўз ифодасини топган. Қуръони Каримда мусул-мон учун сабр-тоқат ва мўминлик зарурлиги алоҳида таъки-дланади: «Сабр қилинг, Аллоҳ сабр қилувчилар билан». Шу тариқа шариатда мусулмоннинг халифага ва давлат ҳоки-миятига бўйсуниб мажбурияти мустаҳкамланган: «Аллоҳга бўйсунинг ва унинг элчисига ва ораларингиздаги ҳокимият эгаларига итоат этинг».

Шариатнинг дастлаб ўта илоҳий-диний характерда бўл-ганлиги унинг ҳуқуқий тузилиши ва тушунчаларининг ўзига хослигини белгилаган, ақл-идроқка асосланган ҳуқуқ ижод-корлик фаолиятига тўсқинлик қилган. Бироқ, VIII-IX асрлар-да шариат патриархал жамоа ва қабилавий идрок қилиш доирасидан ташқари чиқиб, феодаллашаётган ижтимоий му-носабатлар билан тўқнаш келган ва жуда кўп мусулмон илоҳиётчи ҳуқуқшуносларининг фаол саъи-ҳаракатлари ша-рофати билан тобора кўпроқ даражада ақл-идроқка асослан-ган ҳуқуқ сифатида намоён бўла бошлаган. Мусулмон ҳуқуқ-шунос олимлари шариатнинг асосий ва анъанавий қоида-ларини сақлаб қолган ҳолда соф юридик табиатга эга бўлган кўпдан-кўп ҳуқуқий таълимотлар ва нормалар ишлаб чиқ-дилар. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон ибн Собит (699-767 йиллар), Малик ибн Анас Абу Абдуллоҳ (721-795 йиллар), Абу Абдул-ло Мухаммад ибн Идрис аш-Шофий (767-820 йиллар), Аҳмад Абу Абдуллоҳ аш-Шайбоний ибн Ҳанбал (туғилган йили маълум эмас-825 йиллар) ва бошқалар мусулмон дунё-сида жуда машҳур ва нуфузли бўлганлар.

Абу Ҳанифа суннийликдаги ҳанафий мазҳабининг асос-чиси ва имоми, илоҳиётчи фикршунослардан бири бўлиб, ша-рият ҳуқуқини тартибга солган, қиёсни тадбиқ этган, истиҳсон (манбалар асосида чиқариш мумкин бўлган хулоса ёки ҳукм-лардан мусулмонлар жамоаси учун мақбулроғи ва фойдали-роғини қабул қилиш) принципини ишлаб чиққан, маҳаллий ҳуқуқ нормаларини (одатни) шариат билан келиштириб қўл-лашни жорий этган, ҳуқуқшуносликка рационализм элемент-ларини киритган. Ундан ёзма асарлар қолмаган, лекин айрим

манбаларга кўра, у «Буюк ҳуқуқшунослик» («Ал-фиқҳ ал-аббар») номли машҳур китобнинг муаллифи ҳисобланади.

Малик ибн Анос моликия мазҳабининг асосчиси, илоҳиётчи фақиҳлардан бири бўлиб, ислом диний ҳуқуқ тизимини ишлаб чиқишда консерватив мавқеда турган, Муҳаммад (САВ) давридаги анъаналарни ёқлаб чиққан, яъни «асҳоб ал-ҳадис» («ҳадис тарафдорлари») оқимининг йирик намоёндаси бўлган. Унинг ягона асари - «Ал-Муваттаъ» («Оммавий», «Барчага тушунарли» маъносида) бўлиб, илк ҳадис тўпламларидан бири ҳисобланади.

Муҳаммад ибн Идрис аш-Шофиъий суннийликдаги шофиъия масҳабининг асосчиси ва имоми, илоҳиётчи фақиҳлардан бири бўлиб, Маккада яшаган, ҳадислар ва фиқҳни ўрганган, 810 йилдан Боғдодда ўз таълимотини тарғиб қилган. Шофиъий ўз асарларида ислом ҳуқуқини анъанавий нормалар билан боғлашга интиланган. У фиқҳ асосларига тўла таъриф берган, ижмоъдан фойдаланишга эътибор қилган. Унинг асосий асарлари шогирдлари томонидан «Китоб ал умма» тўплами шаклига келтирилган.

Ибн Ҳанбал ҳанбалия мазҳабининг асосчиси ва имоми бўлиб, изчил, эътиқоди мустаҳкам суннийликни ҳимоя қилган ва муътазилийларга қарши курашган. Унинг таълимоти XVIII аср охирларида ваҳҳобийларнинг шаклланишига асос бўлган. Диний ҳуқуқ ва ҳадисшунослик соҳасидаги 6 жилдлик «Муснад» («Суянчиқ» ёки «Тиргак», Қоҳира, 1895) номли асари ҳозиргача етиб келган.

Ўрта асрлардаги, айниқса дастлабки пайтлардаги, мусулмон ҳуқуқини тавсифловчи муҳим белгилардан бири унинг нисбатан яхлитлиги, бутунлигида эди. Унда якка худо - Аллоҳ ҳақидаги тасаввурлар билан бирга универсал характерга эга бўлган ягона ҳуқуқий тартибот ҳақидаги гоя ҳам ўрнатилган. Дарҳақиқат, дастлаб Арабистон ярим оролида вужудга келган мусулмон ҳуқуқи халифаликнинг чегаралари кенгая бориши билан кўпдан-кўп янги ҳудудларга тарқалган.

Бироқ, мусулмон ҳуқуқи аввало ҳудудий эмас, диний, масжидларга оид принцип асосида майдонга чиққан. Ҳар бир мусулмон у қаерда, қайси мамлакатда бўлишидан қатъи назар, шариатга риоя қилиши, исломга содиқ қолиши лозим. Исломнинг аста-секин кенг тарқала бориши ва жаҳон динларидан бирига айланиши билан шариат ўзига хос жаҳон ҳуқуқий тизими бўлиб қолган. Шариатнинг ана шундай ях-

лит, бир бутун ҳуқуқий тизим сифатида майдонга чиқиши унинг ғарбий Европа мамлакатлари ҳуқуқидан фарқ қилувчи муҳим жиҳатларидандир. Маълумки, ғарбий Европа мамлакатларида ҳуқуқ хилма-хиллиги, бир бутун, яхлит эмаслиги, ҳаракат доирасининг чекланиб қолганлиги, ички қарама-қаршиликлари ва бошқа жиҳатлари билан тавсифланади.

Шариат диний ҳуқуқ сифатида Европа мамлакатларидаги каноник (диний, муқаддас, қатъийлашган, ўрناق бўлиб қолган) ҳуқуқдан ҳам фарқ қилиб, ижтимоий ва черков ҳаётининг фақат аниқ кўриниб турган соҳаларинигина эмас, балки кенг қамровли ва жуда кўп масалаларини ўз ичига олган ҳуқуқий тизим сифатида майдонга чиқади. Мусулмон ҳуқуқи-шариат дастлаб Осиё ва Африканинг бир қатор мамлакатларида ўрнатилган бўлса, сўнгра вақт ўтиши билан унинг ҳаракат доираси Ўрта Осиё, Кавказ орти, Шимолий, шунингдек, қисман Шарқий ва Ғарбий Африкага, Жанубий-Шарқий Осиёдаги қатор мамлакатларга ҳам тарқалади. Бироқ ислом ва шариатнинг бунчалик шиддат билан ва кенг тарқалиши унда тобора маҳаллий хусусиятларнинг намоён бўлишига олиб келган. Бунинг натижасида алоҳида ҳуқуқий институтларни шарҳлаш ва муайян ҳуқуқий низоларни ҳал қилишда шариатда турли қарама-қаршиликлар, турли хил ёндошувлар юзага келган. Оқибатда эса исломда турли оқимлар, йўналишлар ва мазҳаблар пайдо бўлган.

Исломда оқимлар ва мазҳаблар Исломда юз берган дастлабки ихтилофлар натижасида VII асрнинг II ярмида унда учта асосий йўналиш - хорижийлар, суннийлар, шиалар пайдо бўлган.

Хорижийларнинг бўлиниши жараёнида пайдо бўлган секталар (азрақилар, суфрийлар ва бошқалар) асосан ўрта асрларда йўқолиб кетиб, улардан фақат биттаси ибодийлар (абодийлар) ҳозиргача сақланиб қолган.

Суннийлик энг катта йўналиш бўлиб (ҳозир жаҳондаги барча мусулмонларнинг қарийб 92,5 фоизи суннийлар ҳисобланади), у исломда доимо ортодоксал оқим деб танилган, унда ихтилофлар кам бўлган. Шунинг учун суннийлик ичидан ўрта асрларда ҳеч қандай секталар ажралиб чиқмаган. Янги даврда ваҳҳобийлар диний-сиёсий оқими ва ўзига хос секта сифатида шаклланган аҳмадия суннийликдан ажралиб чиққан.

Шиалик суннийликка нисбатан оппозицияда турган йўналиш бўлиб, ундан бир неча секта ажралиб чиққан. Ўрта асрлардаёқ йўқолиб кетган қарматлар, ҳаншошийлар, ҳозиргача мавжуд бўлган имомийлар, исмоилийлар, друзлар, зайдийлар, нусайрийлар (алавийлар), алиилоҳийлар, янги даврда пайдо бўлган бобийлар, беҳойилар шулар жумласига киради.

Суннийлик йўналиши «Аҳли сунна вал жамоа» деб аталади ва 4 та фикхий: ҳанафий, шофиъий, моликий, ҳанбалий ва 2 та ақидавий: ашъарий ва мотуридий мазҳабларидан иборат. Суннийлар мазҳаблар бўйича қуйидагича нисбатда бўлганлар: ҳанафийлар - 47 %, шофиъийлар - 27 %, моликийлар - 17 %, ҳанбалийлар - 1,5 %. Шиа йўналиши исмоилий, ибодий, жаъфарий, зайдий мазҳабларини ўз ичига олиб, дунёдаги мусулмонларнинг 7,5 % ни ташкил қилади.

Суннийлик тарафдорлари асосан Осиё ва Африкада (Покистон, Бангладеш, Ҳиндистон, Индонезия, Малайзия, Хитой, Афғонистон, Туркия, Арабистон ярим ороли ва Форс кўрфази атрофидаги араб мамлакатларида, Сурия, Ливан, Иордания, Эрон, Шимоли-Шарқий ва Ғарбий Африка мамлакатларида), шунингдек, МДХда (Озарбайжон ва Тожикистоннинг тоғлик районларидан ташқари), Болгария, Югославия, Албания, Кипр ва АҚШда яшайдилар. Суннийлик VII асрнинг II ярмида Арабистонда вужудга келган. VIII–XII асрларда араб халифлигидаги диний-сиёсий курашлар жараёнида исломда йирик йўналиш сифатида шаклланган. Суннийлар Қуръон билан бирга Суннага ҳам эътиқод қиладилар, унда Муҳаммад (САВ) ва халифа Али билан бир қаторда, шиалик тарафдорлари рад этадиган дастлабки халифалар (Абубакр, Умар, Усмон) ҳам эътироф этилади. Суннийликда тўртта диний-ҳуқуқ мазҳаби мавжуд. улардан ҳанафия билан шофиъия МДХда яшайдиган мусулмонлар орасида ҳам тарқалган эди.

Суннийлик билан исломдаги иккинчи асосий йўналиш-шиалик ўртасидаги ҳокимият масаласида (суннийлик халифалик ҳокимияти, шиалик эса имомат тарафдори), айрим диний маросим ва анъаналар (масалан, азон, мутъа, шахсейвахсей, маздийлик ва ҳ. к.)да бирмунча тафовутлар бор.

Шиалик (арабча - гуруҳ, тарафдорлар) - исломдаги асосий йўналишлардан бири. Ўзининг тарқалиши ва ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан суннийликдан кейинги ўринда туради. Шиалик VII аср ўрталарида халифа Али ҳокимияти

тарафдорларидан иборат сиёсий гуруҳ сифатида вужудга келган. VII аср охирларига келиб Ироқ ва Эронда кенг тарқалган ва исломдаги мустақил диний йўналишга айланган. Шиалик диний-ақидавий таълимотда, маросим ва урф-одатларда ортодоксал суннийликдан маълум даражада фарқ қилади. Диний-сиёсий ҳаракат сифатида халифалар ҳокимиятига қарши кураш олиб борган феодал гуруҳларнинг, ҳатто халқ қўзғолончиларининг мафкураси сифатида ҳам майдонга чиққан. Шиалик аслида феодал гуруҳлар ўртасидаги ҳокимият учун кураш оқибатида вужудга келган бўлсада, бу ихтилофлар кўпинча диний таълимотдаги тафовут паклида намоён бўлган. Шиалик тарафдорлари (шиалар) суннийлар каби Қуръонни илоҳий деб эътироф этадилар, лекин халифалар даврида унинг айрим қисмлари тушириб қолдирилган деб ҳисоблайдилар. Шиалик илоҳиётчилари Қуръоннинг мазмунини мажозий талқин қилиш йўли билан ўз таълимотларини асослайдилар. Суннада эса улар фақат Али ва унинг тарафдорлари номи билан боғлиқ бўлган ҳадисларни тан олганлар ва шундай ҳадислардан иборат мустақил тўпламлар тузганлар. Бу тўпламлар Ахбор деб аталган. Суннийликда эътироф этилган диний ақидалардан фарқ қилиб, шиаликда тавҳид, адл, нубувват, имомат, қиёматдан иборат 5 та ақидага эътиқод қилинади. Булардан тўрт ақида - тавҳид (Аллоҳнинг ягоналигини эътироф этиш), адл (адолат, Аллоҳнинг одиллиги, яъни тақдир ақидаси), нубувват (пайғамбарлик), қиёмат ёки маъод (охират кунининг келиши ва ўлганларнинг тирилиши) асосан суннийлик таълимоти билан мос тушади. 5-ақидага имомат (имомлар ҳокимиятини эътироф этиш) эса суннийликка ва сунний халифалар ҳокимиятига зидлиги билан фарқ қилади. Шиалик Али ва унинг авлодларидан иборат ўн икки имом ҳокимиятини тан олади. Шу муносабат билан барча халифаларни хусусан дастлабки халифалардан Абубакр, Умар ва Усмонни ҳокимиятни зўравонлик билан эгаллаб олган шахслар сифатида қоралайди. 874-878 йиллар орасида 7-9 ёшида бедарак йўқолган (тарихий нуқтаи назардан ўлдирилган бўлиши керак) 12-имом Муҳаммад Ал-Маҳдийни улар «яширинган» ҳисоблайдилар, замона охир бўлганда унинг қайтиб келишини ва адолат ўрнатишини кутадилар (имоми маҳдий, имоми охир замон). Бу тасаввур маълум даражада суннийликда ҳам тарқалган. Баъзи урф-одат ва маросимларда, шариат нормаларида ҳам

шиалик билан суннийлик ўртасида маълум тафовутлар бор. Шиалар суннийлар каби Макка ва Мадинани «муқаддас» ҳисоблаш билан бирга, имом Хусайнга мотам тутадилар, «шахсей-вахсей» деб ном олган мотам юришлари ўтказадилар ва ҳ.к. Ўрта асрларда шиалар ичида ҳам ихтилофлар юз берган, натижада кўп секталар вужудга келган. Булардан зайдийлар, исмоилийлар, ибодийлар ва бошқалар ҳозир ҳам мавжуд. Шиалик ҳозирги вақтда Эронда ҳукмрон эътиқод ҳисобланади. Ироқ, Афғонистон, Ҳиндистон ва Покистонда шиалар бор. Шиалик МДХ ҳудудида Озарбайжон ва Тожикистонда (Помирда исмоилийлар) диндорлар орасида сақланиб келмоқда.

Хорижийлар (арабча - ажралиб чиққан, исёнчи) - исломдаги илк оқим тарафдорлари. Халифа Али билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида VII асрнинг II ярми бошларида вужудга келган. Тахт учун курашда Али Муовия тарафдорлари (умавийлар) билан музокара олиб боришга кўнган. Бу ҳол Али ҳақиқий ворислик ҳуқуқига эга деб ҳисоблаган тарафдорларининг ўртасида норозилик тугдирган. Қўшиннинг бир қисми (12 минг киши) Алини келишувчанликда айблаб, ундан ажралиб кетган ва кейинчалик Алига ҳам, умавийларга ҳам баббаравар қарши кураш бошлаган. Ана шу гуруҳ тарафдорлари хорижийлар деб ном олган. Хорижийлар ҳаракати араблар томонидан бўйсундирилган Ироқ ва Эрон аҳолиси, оддий араб-мусулмонлар ҳамда меҳнаткашлар оммаси манфаатини ифодалаган демократик ҳаракат бўлган. Улар ўзларини ҳақиқий мусулмон деб ҳисоблаганлар. Хорижийлар «диндан қайтган», йўқотилишга маҳкум этилган деб эълон қилинган сиёсий ва ғоявий рақибларга нисбатан муросасиз бўлганлар. Хорижийлар таълимотига кўра, халифа диний жамоа томонидан сайланади ва жамоага бўйсунди; ҳар қандай тақводор мусулмон (ҳатто қул ёки негр бўлса ҳам) халифа бўлиб сайланиши мумкин; агар халифа жамоа манфаатларини ҳимоя қилмаса вазифасидан бўшатилади ва ҳатто қатл этилади. Хорижийлар фикрича, эътиқод амалий фаолият билан мустаҳкамланиши лозим. Эътиқод, гуноҳкор кишиларни жазолаш масалаларида хорижийлар муржиъийларга қарама-қарши турганлар. Кейинчалик хорижийлар бир неча майда гуруҳларга бўлиниб кетган. Умавий ва аббосий халифалар VII-IX асрларда хорижийларга қарши кескин кураш олиб бордилар. Бунинг натижасида хорижийларнинг кўпи қириб ташланди, уларнинг қолганлари Шимолий Афри-

када ўз давлатини вужудга келтирдилар. Хорижийлар халифаликдаги кўпгина қўзғолонларга (Зинжийлар қўзғолони, Абу Муслим қўзғолони ва бошқалар) қатнашганлар. Ҳозирги даврда хорижийларнинг ибодийлар сектаси мағриб мамлакатларида (Жазоир, Тунис ва бошқаларда), Уммон, Танзанияда учрайди.

Исломдаги оқимларнинг яна бир тури мазҳаблардир. Масалан, суннийликда фикҳий мактаблардан ташқари ақидавий муаммоларда ихтилофга борган кўпгина мазҳаблар мавжуд бўлиб, улар асосан қуйидаги масалаларда бир-биридан фарқ қилади:

1. Олий ҳокимият (имомат, халифалик) масаласи.
2. Имон масаласи.
3. Қазо ва қадар масаласи.
4. Аллоҳнинг зоти ва сифатлари масаласи.
5. Фикҳий масалалар.

Ҳар қандай мусулмон фикҳда маълум мактаб ёки мазҳабга (масалан, ҳанафийликка) эришган бўлиши билан бир вақтда, имон масаласида ашъарий, кадр масаласида қадарий, сифат масаласида эса муътазиллий ақидасида бўлиши мумкин. Албатта, бундай ҳолат кам учрайди. Чунки йирик мазҳаб соҳиблари нафақат бир йўналишда, балки исломдаги барча масалалар бўйича ўз фикрларини билдирганлар.

Азалдан бизнинг юртимизда фикҳда ҳанафийлик, ақидада эса мотуридийлик мактаби таълимотларига риоя қилиб келинган. Лекин усул (асосий масалалар)да юқорида санаб ўтилган суннийлик мазҳаблари орасида ҳеч қандай ихтилоф, қарама-қаршилик йўқ. Уларнинг барчаси «тўғри йўлдан борувчи» деб эътироф этилган.

Ҳанафия - суннийликдаги диний-ҳуқуқ мазҳабларидан бири. Абу Ҳанифа ан-Нуъмон асос солган. Ундан кейин ҳанафия мазҳаби қонунлари Абу Юсуф Ёқуб (795 йилда вафот этган), Муҳаммад аш-Шайбон (804 йилда вафот этган), Қудурий (1036 йилда вафот этган) ва бошқалар асраларида ишлаб чиқилган. Ироқда вужудга келиб, ислом тарқалган барча мамлакатларда, жумладан, Хуросон ва Мовароуннаҳрда ҳам кенг ёйилган. Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» тўплами бу мазҳабнинг асосий шариат қўлланмаси сифатида танилган. Ҳанафия қонунлари нисбатан юмшоқроқ ва қулайроқлиги, халқларнинг маҳаллий анъаналарини эътиборга олганлиги сабабли кенг ёйилган. Суннийлик йўналишига мансуб

бўлган мусулмонларнинг учдан бир қисмидан кўпроги бу мазҳабга киради, у бир неча араб давлатларида, Африканинг айрим мамлакатларида, Туркия, Ҳиндистон, Покистон, Бангладеш, Афғонистон, Хитой мусулмонлари орасида тарқалган. Уларда ҳанафий мазҳаби қонунлари ҳозирги даврда ҳам ўз таъсирини сақлаб қолган.

Шофиъия - суннийликдаги Шофиъий асос солган диний-ҳуқуқ мазҳабларидан бири. Сурия ва Мисрда шаклланган, ўрта асрларга келиб Яқин Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган. Кейинчалик бу мазҳабнинг таъсир доираси тораёйиб борган. Ҳозирги вақтда Миср, Индонезия мусулмонлари орасида, Шарқий Африка мамлакатларининг баъзиларида, қисман Сурияда ва жанубий араб султонликларида шофиъия мазҳаби диний-ҳуқуқ тизимига амал қилувчилар бор. Ижтимоий тараққиёт натижасида мусулмон мамлакатларида шариатнинг, жумладан, шофиъия мазҳабининг ҳуқуқий ҳаётдаги таъсири борган сари сусаймоқда. Шофиъий ўз асарларида ислом ҳуқуқини анъанавий нормалар билан боғлашга интилган.

Суннийликдаги яна бир диний-ҳуқуқ мазҳаби - Малик ибн Анас томонидан асос солинган маликиядир. Бу мазҳаб тарафдорлари ҳуқуқ масалаларида рационалистик методга, яъни Қуръон ва ҳадисларни ақлга асосланган ҳолда талқин қилишга қарши чиққан. Бу мазҳаб дастлаб Ҳижоз ва Мадинада, кейин бошқа мамлакатларда тарқалган. Ҳозирги даврда маликия мазҳаби Тунис, Жазоир, Марокаш, Ливия ва айрим бошқа мамлакатларда мусулмонлар ўртасида таъсирга эга.

Ва ниҳоят, суннийликдаги сўнги мазҳаб ҳанбалия бўлиб, унга Ибн Ҳанбал асос солган. Ҳанбалия ҳуқуқ тизими ўта торлиги, ҳар қандай кўринишдаги «янгилик»ка, диний масалаларда эркин фикр юритишга қаршилиги, шариат нормаларига риоя этишга қатъий мутаассиблиги билан ажралиб турган. Ҳанбалия тарафдорлари Қуръон ва ҳадисларни эркин талқин этиш йўлидаги ҳар қандай уринишларни қоралганлар. Шунинг учун ҳам бу мазҳаб кенг тарқалмаган. Фақат IX асрнинг II ярмида Араб халифалигида муътазиллийларнинг ва илоҳиёт соҳасидаги ҳурфикрлиликнинг таъқиб остига олиниши туфайли ҳанбалия бир мунча кенгайган ва XII асрда мустақил мазҳабга айланган. X асрда Эронда, XI асрдан XV асргача Сурия ва Фаластинда ҳанбалия издошлари кўп бўлган. Ундан кейинги асрларда ҳанбалия тарафдорлари яна

камайиб кетган. XVIII асрда пайдо бўлган ваҳҳобийлар ҳанбалия тарафдорлари бўлиб чиққан. Ваҳҳобийлар Саудия Арабистонида ҳокимиятни қўлга олгач (XX асрнинг 20-йиллари), ҳанбалия қонунларини амалга киритганлар. У ерда ҳанбалиянинг илк исломга хос қонунлари ҳозир ҳам амалда. Ҳанбалия Саудия Арабистонидан бошқа мамлакатларда кам учрайди. Исломда иккинчи йўналиш - шиалик ҳам исмоилий, ибодий, жаъфарий, зайдий каби мазҳабларни⁹⁸ ўз ичига олади.

4. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари

Мусулмон ҳуқуқининг манбаларини асосан шариат, урф-одатлар ва қонунлар ташкил этади. «Шариат» сўзи арабча «шариа», «шаръ» сўзларидан олинди, унинг луғавий маъноси «сувга олиб борадиган йўл» деганидир. Шунга асосан, шариат тўғри йўл, илоҳий йўл, қонунчилик деган маъноларни англатувчи ислом диний ҳуқуқ тизимидир. Шариатда соф ҳуқуқий масалалардан ташқари ахлоқий нормалар ва амалий диний талабларга ҳам қонун туси берилган. Илк исломда жамиятни ҳуқуқий бошқариш Қуръон асосида олиб борилган. Феодализм ривожланиши билан мусулмонларнинг барча ижтимоий-иқтисодий ва диний фаолиятини қамраб олувчи қонунлар мажмуасига эҳтиёж туғилган. Ислом илоҳиётчилари бир неча аср мобайнида шариат қонунларини ишлаб чиққанлар. Шариатга асос қилиниб Қуръон ва сунна, кейинчалик ижмоъ ва қиёс олинган. Улар фикҳда шариат манбалари (усул ал-фикҳ) деб эътироф этилган. Шариат диний-ҳуқуқий тизим сифатида XI-XII асрларда тугал шаклланган. Исломдаги суннийлик ва шиалик шариат тизимлари ўртасида маълум тафовут бор. Суннийликда ханафия, маликия, шофиъия ва ҳанбалия мазҳабларининг, шиаликда эса жаъфария мазҳабининг ўзига хос ҳуқуқий тизимлари мавжуд. Шариатда давлат (халифалик) ҳуқуқи нормалари, мажбурият, мерос, жиноят, жазо ва оила-никоҳ ҳуқуқлари, шунингдек, суд юритиш, вассийлик кўрсатмалари берилган. Шариат хусусий мулкни ҳудо томонидан белгиланган, доимий ва ўзгармас деб ҳисоблайди.

⁹⁸ Ушбу мазҳаблар ҳақида батафсил маълумотлар қуйидаги манбаларда берилган: Хусниддинов З. Ислом: йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар.-Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 2000; "Ислом" справочник.-Т.: "Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси", 1989.

Шариатда, шунингдек, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот, ҳаж кабилар ҳақида батафсил кўрсатмалар келтирилган. Шариатнинг асосий манбалари тўртта ва улар ўзгармас ҳисобланади. Булар: Қуръони Карим, Сунна, ижмъо ва қиёсдир.

Қуръони⁹⁹ Карим Ислом динининг асосий муқаддас китоби ва шариатнинг энг асосий манбаидир. Ислом анъанасида Қуръон Аллоҳ томонидан Муҳаммад (САВ)га 23 йил мобайнида (610-632 йилларда) ҳазрати Жаброил алайҳиссалом (фаришта) орқали ваҳий қилинган (уқтирилган) деб тасаввур этилади. Қуръоннинг нозил қилиниши - ваҳий қилиб юборилиши муқаддас рамазон ойининг йигирма еттинчи куни кечаси бошланган ҳисобланади. Шу сабабли бу муқаддас деб рўза тутилган куннинг йигирма еттинчи кечаси эса «Лайлат ул-Қадр», яъни қудрат кечаси, илоҳий қудрат намоён бўлган табаррук кеча деб улуғланади. Қуръонда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқ ва ахлоқ меъёрлари, инсон учун фойдали бўлган, ҳар бир замонга тўғри келадиган ҳикматли ҳукмлар ёзилган. Қуръони Каримнинг асосий мавзуси ва мақсади, башарият тафаккурида кўпхудоликка барҳам бериш, якка худодликни тарғиб қилиш ва Ислом динини ўрнатишдир.

Қуръони Карим 30 пора, 114 сура (тизма, қатор), 6236 оят (модда)дан иборат бўлиб, оятларнинг 63 фоизини Маккада, 37 фоизини Мадинада нозил бўлган оятлар ташкил этади. Яъни Қуръон сураларининг 95 таси 13 йил давомида Макка шаҳрида нозил бўлиб, **маккий** суралар деб аталади. Уларнинг 19 таси эса 622 йили юз берган ҳижратдан кейин 10 йил давомида Мадинада нозил бўлиб, **мадиний** суралар деб қабул қилинган. Бу икки туркум сураларнинг фарқи шундаки, маккий суралар асосан эътиқод, ибодат масалаларини, олий ахлоқий фазилатлар, эркин фикрлик, илму тафаккурни тарғиб қилишга қаратилган бўлса, мадиний суралар фикҳий аҳком-муомалот, жиноят ва жазо, оммавий муносабатлар, сулҳу тинчлик битимлари ва мусулмонлараро бошқа алоқаларга тегишлидир. Маккий сураларда кўпинча «Эй иймон келтирганлар, Эй мўминлар!» деб, мадиний сураларда эса асосан «Ё айюҳаннос!» (Эй одамлар, эй инсонлар) деб хитоб қилинади. Маккий суралар 4780 та, мадиний суралар 1456 та оятдан иборат.

⁹⁹ Қуръон—арабча «қироат», ўқимок дегани.

Қуръони Карим Муҳаммад (САВ) томонидан ҳали жам қилиниб тўплам ҳолига келтирилмаган эди. Муҳаммад (САВ) вафот этган вақтларида Қуръон айрим саҳобалар, томонидан тўлиқ ёд олиниб, хурмо пўстлоқларига, тоштахталарга, тери ва бошқа нарсаларга ёзиб қўйилган эди. Ҷша даврларда Қуръонни тўлиқ ёд олган саҳоба-хофизлардан 30 киши санаб ўтилган. Расулulloҳнинг 24 нафар ваҳий ёзувчи котиблари бўлган. Улар навбатма-навбат котиблик қилганлар. Расулulloҳ мирзаларидан энг машҳури Зайд ибн Собит разийаллоху анҳудир.

Пайғамбаримиз даврларида Қуръонни тўплам, муқоваланган қилиб жам қилинмаганлигининг сабаби Расулulloҳ Қуръоннинг баъзи ҳукмларига, унинг тиловатига бекор қилувчи оятлар ёки яна янги оятлар келиб қолармикан деб кутганларидадир. Зотан, илк Қуръон муфассири ҳам ҳазрати пайғамбарнинг ўзларидир.

Маълумки, Муҳаммад алайҳиссалом ўқиш-ёзишни билмаганлар. Ул зот Қуръон оятларини фаришта Жаброил алайҳиссаломдан эшитиб, ёд олганлар ва саҳобаларига айтиб, ўқитиб, ўқитиб турганлар, улар эса ёдлаб олганлар. Пайғамбаримиз ҳар бир янги оятни қайси сурага тааллуқли эканлигини ва ўрнини котибларига (мирзаларга) тушунтириб турганлар. Қуръон суралари шу тариқа 23 йил давомида ёд олинган ва хатга битилган.

Қуръони Карим тарихан уч маротаба жам қилинди. Биринчи маротаба пайғамбар алайҳиссалом замонларида, иккинчи маротаба халифа Абу Бакр сиддиқ даврларида ва учинчи маротаба халифа Усмон зуннурайн вақтида Бани Қурайш қироатида (лаҳжасида) жамланиб китоб ҳолига келтирилди.

Қуръони Карим халифа Усмон фармонига мувофиқ қадимги арабча куфий хатда 6 нусха ёзилган, уларнинг ҳар бирига қурайш қироати билан ўқишни ўргатадиган бир қори-хофизни қўшиб, Макка, Шом, Басра, Куфа ва Мадина аҳли учун юборилади, охиргисини ҳазрати Усмон ўзлари учун олиб қолганлар. Ана шу олтинчи китоб устида ҳазрати Усмон шаҳид бўлдилар ва муборак қонлари Қуръон саҳифаларига тўкилди.

Халифа Усмон Қуръонини Амир Темур Басрадан Самарқандга келтирган. 1869 йилда Туркистон генерал-губернатори Константин фон Кауфман буйруғи билан подполковник

Серов уни Петербургда олиб кетди. Мазкур Қуръон иккала тарафига ёзилган 353 варрак - 706 бетдан иборат бўлиб, варрақлари бўйи 68 сантиметр, эни эса 53 сантиметр.

1917 йилдаги давлат тўнтарилишидан кейин Петербургда тузилган Ислому шўроси ташкилотининг талаби ва Лениннинг 1917 йил 9 декабрда чиқарган фармойиши билан мазкур Қуръон Россия мусулмонларига қайтариб берилди: Уфа диний назорати қароргоҳида 1924 йилгача сақланди. Шундан кейин Туркистондаги тарихий музейлар ва қадимий осори атиқалар иши бўйича тузилган қўмитанинг талабномаси ва Россия ҳукуматининг қарорига асосан халифа Усмон Қуръони 1924 йил 18 августда зўр тантана билан Туркистон мухтор жумҳурияти пойтахти - Тошкентга олиб келинди ва ҳозиргача авайланиб, эъзозланиб кўз қорачигидек сақланмоқда.

Қуръонда фикҳий-ҳуқуқий масалаларга кўпинча умумий ёндошилади ва айрим масалалар батафсил ёритилади.

Машҳур фикҳшунос олим доктор Муҳаммад Юсуф Мусо кўрсатишича, фикҳий-ҳуқуқий масалалар бўйича Қуръонда қуйидаги соҳаларда оятлар мавжуд:

1. Ҳаққуллоҳ (амалий ибодатлар) бўйича - 140 та оят.
2. Шахсий ҳуқуқ (оила, талоқ, васият ва бошқалар бўйича) - 70 та оят.
3. Муомалот ёки фуқаролик ҳуқуқи (олди-сотди, ижара, гаров, қарз, ширкат ва бошқалар) бўйича - 70 та оят.
4. Жиноят ва жазо бўйича - 30 та оят.
5. Суд, суд жараёни, гувоҳлик ва унга боғлиқ бўлган масалалар бўйича - 20 та оят.
6. Бизнинг фикримизча, давлат ҳуқуқи соҳасида - 3 та оят, ҳаммаси бўлиб Қуръонда - 333 та ҳуқуқий оят бор.

Қуръоннинг бошқа илоҳий китоблардан асосан фарқи шундан иборатки, у фақат ақидавий-ғоявий манба эмас, балки қонун ва ахлоқ ҳуқуқидир¹⁰⁰.

Шариатнинг иккинчи манбаи сунна бўлиб, арабча - луғавий ифодаси одат, анъана, хатти-ҳаракат тарзи бўлиб, йўл-йўриқ деган маънони билдиради. Сунна Муҳаммад (САВ)нинг сўзлари, қилмишлари, хатти-ҳаракатлари, феъллари (амаллари), тасдиқлари, шунингдек, саҳобаларнинг сўзлари ва

¹⁰⁰ Қаранг: Жузжоний А.Ш. Ислому ҳуқуқшунослиги, ханафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари.-Т.: "Тошкент ислому университети", 2002.-64-65-бетлар.

амаллари мажмуидан иборат. Сунна ҳақидаги ривоятлар ҳадисларда берилган. Ҳадислар тўпламига сунна дейилади. Ҳадис арабча ривоят деган сўздан олиниб, ислом динида Қуръондан кейинги муқаддас манба ҳисобланади. Ҳадислар Муҳаммад (САВ)нинг ҳаёти, фаолияти ва кўрсатмалари ҳақидаги ривоятлардан иборат. Қуръон мусулмонлар жамоасининг барча ҳуқуқий ва ахлоқий масалаларини қамраб ололмаганлиги сабабли VII аср охири VIII аср бошида ҳадислар ёзила бошланди ва аста-секин тизимга солинди. IX-X аср бошларида диндорлар орасида обрўли деб танилган ҳадисларнинг 6 та тўплами вужудга келган. Булар: Муҳаммад Ал-Бухорийнинг «ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ» китоби, Муслим Ан-Ниспоурийнинг «ас-Саҳиҳ» тўплами, Ибн Можанинг «Сунан» тўплами, Абу Довуд Ас-Сижистонийнинг ҳадислар тўплами, Муҳаммад Ат-Термизийнинг «ал-Жомеъ ал-Кабир» китоби, Ан-Нисонийнинг «Сунан» китобидир. Улардан «Саҳиҳи Бухорий» ва «Саҳиҳи Муслим» кўпроқ эъзозланади. Сунна ва Пайғамбар ҳадисларини тўплаб, уларни жаълий (тўқима) ҳадислардан ажратиб олишда ватандош алломаимиз Имом Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий (810-892 йиллар) унутилмас ҳисса қўшиб, ўзидан абадий ва барҳаёт асарлар қолдирган.

Кўшгина ҳадислар Қуръоннинг турли қоидаларини тунпунтириб беради ва тўлдиради. Улар кўплаб амалий масалаларни ҳал этишда муҳим ижтимоий вазифани бажаради, улар ҳақида Қуръонда ҳеч нарса айтилмаган ҳолларда эса ҳадисларнинг аҳамияти янада ортади. Лекин ҳадислар Қуръонга зид келиб қолган тақдирда улар манба кучига эга бўлмайди.

Дастлабки халифаларнинг анъаналари ҳуқуқий ҳарактерда бўлиб, пайғамбаримизнинг обрўси билан боғлиқ бўлиб келган. X асрдан буён юқорида кўрсатилган суннийликнинг олтига машҳур тўплами ўзида ислом анъаналарини ақс эттиради. Ислом амалиёти уларни шунчалик мувофиқлаштирганки, олтига тўпламнинг ҳаммасида мавжуд бўлган ҳадислар муқаддас қонун мавқеига эга бўлган. Исломшунос олим А.Ш.Жузжоний кўрсатишича, тадқиқотчи олимлар суннани икки хилга бўлиб ўрганадилар.

Биринчи тури шундан иборатки, агар бирор иш қилинмоқчи бўлса, яратувчи томонидан ўша ишга тегишли фикр Пайғамбарга ваҳий (ваҳий ҳафий) орқали билдирилади. Пайғамбар уни ўз сўзлари орқали баён этади. Бу ваҳий, яъни

ваҳйи хафийнинг Қуръон оятлари, яъни ваҳйи жалийдан фарқи шундаки, Қуръон оятларининг ҳам мазмуни ва ҳам ибораси Аллоҳ томонидан Жаброил орқали юборилган.

Суннанинг иккинчи тури шундан иборатки, агар мусулмонлар ҳаётига тегишли бирон бир янгилик киритилиши зарурияти сезилса-ю, лекин уни ҳал қилиш учун Пайғамбарга ваҳий келмаса, бундай аҳволда Пайғамбарга ижтиҳод қилиш, яъни масалани ўз шахсий фикри асосида ечиш учун рухсат берилган ҳисобланади. Ўшанда Пайғамбар ижтиҳод қилиб, саҳобалар билан кенгаш - маслаҳат ўтказиб, бир тўхтама келади.

Агар Пайғамбар томонидан қабул қилинган қарор ёки билдирилган фикр Қуръон оятлари орқали тўғриланса, Сунна (Пайғамбарнинг сўзи ёки қабул қилган қарори) Қуръон орқали мансук бўлади, яъни бекор қилинади ва Қуръоннинг ҳукми амалга оширилади.

Пайғамбар Қуръоннинг шарҳловчиси сифатида ташриъ қилиш (қонун тузиш) ваколатига эга эди. Шунга биноан Сунна ташриъ (қонун тузиш) бўйича икки асосий соҳани қамраб олади:

Биринчи соҳа Қуръонда зикр этилган ҳукмларни ёритиб беришга боғлиқ.

Иккинчи соҳа Қуръонда кўрсатилмаган ҳукмларнинг ташриъи (қонуний шаклда чиқариш)га боғлиқ бўлади.

Биринчи соҳада Сунна Қуръони карим оятларини тафсир ва таъвил қилади, мужмал ибораларини изоҳлайди, умумий маънога эга бўлганини хослаштиради, мутлақ, яъни қайду шартсиз оятларга қайду шарт қўяди. Баъзи бир мисоллар: Қуръонда «**Намоз ўқинглар**» деб амр қилинган, лекин намозларнинг сони, сифати, рақъатларининг сони Пайғамбар томонидан белгилаб ва амалда кўрсатиб берилган. Бу эса мужмал иборани изоҳлаш мисолидир.

Умумий мазмунни хос қилишга мисол: Қуръонда мерос тизими умумий маънода келган, лекин Пайғамбар мерос олиш учун дин бирлиги, қотил бўлмаслик ва қул бўлмасликни шарт қилиб қўйиб, уни хослаштирган. Масалан, отасини ўлдирган ёки ноҳақ йўл билан унинг ўлимига сабаб бўлган фарзанд отасидан мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади ва шу қабилар.

Иккинчи соҳада Суннага тегишли баҳс: зарурат чоғида Қуръонда айтилмаган бирон-бир янги ҳукми Сунна белгилаб

беради. Бу ўринда баъзи ҳукмлар Пайғамбардан ваҳйи хафий (илҳомга ўхшаган ҳолат) орқали содир бўлган ва баъзилари унинг ижтиҳоди ва шахсий фикридан келиб чиққан. Албаттаки, Пайғамбар ижтиҳод қилишда ҳам ислом руҳи ва фалсафасини назарда тутди.

Бу ўринда кўп мисоллар келтириш мумкин. Масалан, жадда (буви)га меросдан олтидан бир хисса бериш, никоҳ битимининг тўғри бўлиши учун гувоҳлар шартлиги, бадан аъзолари хуни, яъни баҳосини белгилаш, шунингдек, урф асосида амал қилинганда унинг тўғрилигини тасдиқлаш¹⁰¹. Вақт ўтиши билан мусулмонлар жамоаси - уммада вужудга келган вазият ва муаммоларни Қуръон ва сунна тўлиқ қамраб ололмаган. Улар мусулмонлар жамоаси - уммада рўй берган барча муаммолар ва вазиятларга тўлиқ жавоб бера олмай қолган.

Шу тариқа шариатнинг янги манбаига зарурат туғилади ва **ижмоъ** ислом ҳуқуқи (шариат)нинг асосий манбаларидан бири сифатида тасдиқланади. Ижмоъ (арабча - якдиллик, якдиллик билан қабул қилинган қарор, ижмоъ ал-умма - “диний жамоанинг ягона фикри”) - Қуръон ва ҳадисларда аниқ кўрсатма берилмаган ҳуқуқий масалани ҳал этишда фақиҳ ва мужтаҳидларнинг тўпланиб, ягона фикрга келган ҳолда ҳукм чиқариши (фатво бериши)дир. Шариатда шундай йўл билан чиқарилган ҳукм шаръий (қонуний) деб қабул қилинган. Ижмоъга фикҳ манбаи сифатида қараш Араб халифалигида феодализм таркиб топа бошлаган давр (VIII аср охири IX аср бошлари)да келиб чиқди. Мужтаҳид томонидан айтилган фикргина ҳал қилувчи фикр ҳисобланади. Оддий мусулмонлар фикрининг эса ижмоъга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Мужтаҳид деб диний олимга айтилади. Мужтаҳид (арабча - интилувчи, ғайрат қилувчи) - ўрта асрларда исломда ижтиҳод ҳуқуқига эга бўлган, яъни мустақил равишда диний ақидавий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс. Суннийларда диний ҳуқуқ мазҳабларининг асосчилари, шиаларда юқори мартабали руҳонийлар ва диний ҳуқуқшунослар мужтаҳид деб юритилади. Мужтаҳид мусулмонлар орасида обрў-эътибор қозонган бўлиши лозим. Шунингдек, шариат мужтаҳиднинг бошқа хислатларини, масалан, араб

¹⁰¹ Жузжоний А.И. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва ўрта Осиё фикҳлари.- Т.: “Ташкент ислом университети”, 2002.-65-68-бетлар.

тилини тўла билишини, шариатга қатъий риоя қилишини, ҳозирги замонга доир чуқур савияга эга бўлиши ва ҳоказоларни белгилаб беради.

Мисрлик олим Абдулваҳҳоб Халлоф ижмоъга қуйидагича таъриф беради: «Ижмоънинг луғавий маъноси «қасд қилмоқ»дир. Муштаҳидларнинг бир ҳукмга қилган иттифоқига «ижмоъ» дейилишининг боиси - мазкур ҳукмнинг шаръий ҳукм деб қасд қилишларидир. Усул уламолари истилоҳида эса, ижмоънинг таърифи бундайдир: Мусулмонлардан бўлган мужтаҳидларнинг Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи вассаллам вафотларидан сўнг, бирор даврда, шаръий ҳукмга қилган иттифоқига ижмоъ дейилади.

Таърифдан кўриниб турибдики, ижмоъ бўлиши учун тўртта рукн лозим: аввало, мужтаҳидлардан бўлиши керак, мужтаҳид бўлмаган олимларнинг иттифоқи ижмоъ эмас; иккинчидан, улар мусулмонлардан бўлиши шарт; учинчидан, Жаноби Пайғамбар алайҳиссалом вафотларидан сўнг бўлиши керак, чунки ҳаётлик вақтларида барча шаръий масалаларда жанобнинг ўзларига мурожаат қилинган, шунингдек, ижмоъ-иттифоқ кўпчилик томонидан бўлади, якка кишидан ижмоъ содир бўлмайди; тўртинчидан, ижмоъ қилинадиган масала шаръий масала бўлиши керак, дунёвий масалаларда бундай ижмоъ қилинмайди.

Демак, Пайғамбар алайҳиссаломдан сўнг бирор воқеанинг ҳукми Қуръондан ҳам, суннадан ҳам топилмаса, ўша даврнинг мужтаҳидларидан масаланинг шаръий ҳукми сўраллади. Уларнинг мазкур масала юзасидан бир фикрга иттифоқи ижмоъ бўлиб, у шаръий қонун ҳисобланади ва унга итоат қилиш лозим, қарши чиқиш мумкин эмас. Ижмоъ қилинган масала иккинчи бор, кейинги давр мужтаҳидлари учун ижтиҳод мавзуи бўлиши мумкин эмас. Чунки ижмоъ билан собит бўлган ҳукм қатъий бўлиб, унга қарши чиқиш ҳамда уни насх (ҳукмини бекор) қилиш мумкин эмас¹⁰².

Исломнинг илк даврларида Муҳаммад (САВ)нинг мухлислари ва издошлари ижмоъга катта эътибор бердилар. Барча ҳолларда бу тушунча диний-ҳуқуқий масала билан боғлиқ равишда белгилаб берилди ва улар билан тасдиқлан-

¹⁰² Абдулваҳҳоб Халлоф. Усулул фикҳ (Ислом қонуншунослиги асослари). Биринчи, иккинчи қисмлар.-Т.: "Адолат", 1997.-50-51-бетлар.

ди: ижмоъ уламоларнинг бир овоздан розилиги олингач амалга оширилган.

Қиёс фикҳнинг тўртинчи манбаи. Қиёс арабча сўздан олинган бўлиб, «таққослаш», «солиштириш» деган маънони англатади. Бунга кўра, бирор ҳуқуқий масала ўзига ўхшаш иккинчи ҳуқуқий масала билан таққосланади, солиштирилади ва улар бир-бирига тенглаштирилади. Демак, бунга биноан Қуръон ва Суннада берилмаган бирор ҳуқуқий масала улардаги шунга ўхшаш масала бўйича берилган кўрсатмага таққослаш йўли билан шарҳланади. Қиёс фақиҳлар ҳуқуқини кенгайтириб, шариатнинг турли ҳуқуқий масалаларга тадбиқ этилишига имкон яратади.

Қиёснинг фикҳнинг тўртинчи классик манбаи сифатида эътироф этилиши ҳадисга бориб тақалади. Унда ҳикоя қилинишича, Муҳаммад (САВ) бир куни ўз саҳобаларидан бири Муоз ибни Жабал разийиаллоҳу анҳуни Яманга диндан таълим беришга юбораётганида унинг одил судловни амалга оширишида нималарга таянишини сўрайди. У қуйидагича жавоб беради: «Аллоҳнинг китоби билан. Агар ундан топмасам, Аллоҳ расулининг суннати билан. Агар ундан ҳам топмасам, ижтиҳод қиламан ва ижтиҳодда нуқсонга йўл қўймасликка ҳаракат қиламан»¹⁰³. Пайгамбар (САВ) бундай фикрни маъқуллаган эканлар. Ижтиҳод арабча «интилиш», «гайрат қилиш» сўзларидан олинган бўлиб, диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил фикр юритиш принциpidир. Ўрта асрларда фақат йирик мусулмон фақиҳлари ва илоҳиётчилари - мужтаҳидлар ижтиҳод ҳуқуқига эга эдилар. X асрда суннийлик йўналишидаги шариат мазҳаблари шаклланиб, ислом ақидалари ишлаб чиқилгач, «ижтиҳод эшиклари ёпиб қўйилади», илоҳиёт, ҳуқуқ, ахлоқ, ижтимоий таълимотда фақат илгариги илоҳиётчиларга тақлид қилиш мумкин, деб ҳисобланган. Тақлид концепцияси биринчи ўринга чиққан. XIX аср охиридан ислом диний илоҳиётчилари ижтиҳод ҳуқуқини яна тиклаганлар, Қуръонни ва ислом таълимотини яхши билган ҳар бир мусулмон ижтиҳод қилиши мумкин деб ҳисобланган.

Шундай қилиб, қиёс ҳуқуқий атама сифатида ҳукми аниқ бўлмаган масалаларни ҳукми аниқ бўлган масала билан солиштириб, ораларида муштарак сабаб мавжуд бўлган су-

¹⁰³ Қаранг: Абдулвахҳоб Халлоф. Ўша асар, 62-бет.

ратда иккинчи масала ҳукмини ҳукми аниқ бўлмаган масалага кўчиришдан иборат. Ҳшанда иккинчи масала ислом қонунига мувофиқ бўлса, биринчи масала ҳам қонуний бўлади ёки аксинча.

Масалан, ҳамр (узум ёки хурмодан тайёрланган ичимлик) Қуръонда қатъий ҳаром деб ҳукм қилинган, аммо ароқ ва бошқа мевалар ёки ўсимликлардан тайёрланган ичимликлар ҳақида „насс“ мавжуд бўлмагани сабабли унинг ҳукми (яъни ҳалол ёки ҳаром эканлиги) аниқ эмас эди. Қиёс орқали улар орасидан муштарак сабаб борлиги, яъни ҳар иккаласи ҳам ичувчини маст ва иродасиз қилиш хусусиятига эга эканлиги маълум бўлгани натижасида, ҳамрнинг ҳукми, яъни ҳаромлик ароққа кўчирилиб, у ҳам ҳамр каби ҳаром деб ҳукм этилди.

Қиёс услуби айниқса Абу Ханифа ва унинг издошлари-ханафийлар томонидан кенг асослантирилган. Қиёсга ханбалийлар қарши чиққанлар. Шиалар эса қиёсни умуман ҳуқуқ манбаи сифатида тан олмаганлар.

Шариат мусулмон ҳуқуқининг асосий манбаи бўлса, урф-одат унинг қўшимча, иккинчи даражали манбалари ҳисобланган. Масалан, Ҳрта Осиё фақиҳлари томонидан яратилган асарларда минтақа халқларининг урф-одатлари, расм-русумларининг катта қисми қонунлаштирилиб, шариат ва ислом ҳуқуқи (фуруъул-фиқҳ) таркибига киритилган.

Шариат бирданига бугунги ўз мукамал шаклида юзага келмаган, балки Пайғамбаримиз давридан бошлаб ривожланиб борган, турли миллатлар ва халқлар урф-одатларидан фойдаланилган ҳолда саҳобалар, тобиинлар ва буюк мужтаҳидлар ижтиҳоди орқали эришилган ютуқлар орқали такаммул даражасига кўтарилган. Ҳатто ислом динининг биринчи босқичидан жоҳилият араблари ҳаётига сингиб кетган урф-одат қонунлари, масалан, музорабат (пулни фойдага шерикликка бериб ишлатиш), ҳакамият (ҳакамлик), салам (пишиб етилмаган дон, пахта ёки бошқа нарсаларни олдиндан пул тўлаб сотиб олиш), арабларда қонуний ҳисобланган олти хил никоҳнинг икки тури, яъни ҳозирги қонуний никоҳ, вақтинча никоҳ ва исломнинг асосий қоидаларига қарши бўлмаган бошқа бир неча урф-одатлари қабул қилиниб, ислом ҳуқуқи таркибига киритилган. Улардан айримлари, масалан, саламга бир оз ўзгартиришлар киритилиб, айримлари шундайлигича қабул қилинган.

Шаръий асосларга мос келмайдиган бир қатор урф қонунлари, масалан, рибо (судхўрлик), хотинни алмашгириш, ўз хотинини аслзода оилаларга юбориб насл олиш ва ноқонуний йўл билан ҳомиладор бўлиб, бола туғилгандан кейин унинг отасини белгилаб олиш каби никоҳ турлари бекор қилинди. А.Ш.Жузжоний ёзишича, урф икки хилдир: бири **урфи фосид** - нассага зид бўлган урф-одат, ислом ҳуқуқида қўл-ланилмайди, иккинчиси **урфи саҳиҳ** - халқнинг нассага зид бўлмаган урф-одатлари бўлиб, Ислом қонунчилигида, айниқса, Абу Ҳанифа мазҳабида катта аҳамиятга эга.

Ислом ҳуқуқининг асосий манбалари, айниқса, Қуръонда олди-сотди битимига доир бир-икки оятдан бошқа насс мавжуд эмас. Ҳадис китобларида ҳам бу соҳага тегишли ҳадислар сони 20 дан ошмайди. Шундай бўлса ҳам бугун фикҳ китобларида бу соҳа бўйича минглаб масалани кўриш мумкин. Бунинг сабаби шундаки, Пайғамбар замонида улуслараро муомалот урф-одат асосида тартибга солинар эди, Пайғамбар кўпинча урфни қабул қилиб, янги ҳукм бермасди. Абу Ҳанифа Қуръон ёки ҳадис ёки саҳобалардан ривоят қилинган қавл ва амал мавжуд бўлмаган ҳолда, шунингдек, қиёс урфига қарши турганда, урф-одатга асосланиб ҳукм чиқарарди.

Урфга катта эътибор қаратиш Ҳанафий мазҳаби ривожланиб, кенг қўламда тарқалишининг муҳим омилларидан бири эди. Масалан, савдо ва тижорат битимлари бўйича урф-одатга катта эътибор қаратилган. Бундай шартномаларни тузиш учун шариат манбаларида бирон кўрсатма мавжуд бўлмаган тақдирда, Ҳанафий мазҳабида урфга асосланиб амал қилинади ва унга (урфга) зид бўлган нарса тарк этилади. Чунки Абу Ҳанифа нуқтаи назаридан асосий манбалардан кейин урф энг муҳим қўшимча ҳуқуқий манба ҳисобланади.

Шундай қилиб, ислом динини қабул қилган халқларда урф-одатлар шариат қонунлари билан бир қаторда жамоа ҳаётини тартибга солишда катта аҳамиятга эга бўлган. Ва ниҳоят, мусулмон ҳуқуқининг шариатдан келиб чиқадиган яна бир манбаи халифаларнинг фармон ва фармойишлари ҳисобланади. Кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида қонунчилик фаолиятининг ривожланиши билан ҳуқуқ манбаи сифатида қонунлар юзага келиб, уларнинг аҳамияти тобора ошиб борган. Фармонлар ва қонунлар, шунингдек, шариат принципларига зид келмаслиги лозим эди. Улар шариатни, аввало, давлат органларининг фаолиятини тартибга солувчи

ва давлат ҳокимиятининг аҳоли билан маъмурий-ҳуқуқий муносабатларини белгиловчи нормалар билан тўлдирган.

А.Ш.Жузжонийнинг ёзишича, Аббосийлар ҳокимиятнинг биринчи босқичида имом ё халифа ислом жамоасининг мутлақул-инон раҳбари, яъни яққа ҳокими бўлса ҳам, қонун тузиш ва қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмас эди. Лекин шаръ чегарасидан чиқмасдан идорий ишларни тартибга солиш учун муқарраралар (ҳужжатлар) чиқаришга ҳақли эди.

Ўша даврда «**Қонун чиқариш ҳуқуқига эга эмаслик**» назарияси қабул қилинган бўлса ҳам, бу назария очик суратда қонун чиқариш ва ижро этиш салоҳиятларини бири-бирдан ажрата олмади. Кейинги халифалар (дунёвий ҳокимлар)нинг ҳар бири ўз маҳкамалари учун қонун тузардилар. Уларнинг бундай амаллари ҳақиқатда бир навъ қонун чиқариш бўлса ҳам, ҳоким фармон раволар уларни идорий қўлланмалар деб атардилар. Уларча бундай қонун чиқариш фаолиятлари фақат шариатни такмил этиш ва унинг ҳукмларини амалга оширишга қаратилган эди ва уларнинг сиёсий салоҳияти доирасига кирарди. Бундай идорий қонунларнинг яққол мисоли Усманий султонларининг «**қонунномалари**» эди.

Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Усманийлар империясида Султон Сулаймон Қонуний (1520-1566 йиллар) даврида бошланди. Ўша давр шайхул-исломи буюк фақиҳ Имодий Муҳаммад Абу Сууд Афанди кенг қўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг энг машҳур қонунномаси (қонунлар мажмуаси)ни тўплади. Манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Абу Сууд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида тузилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урф-одатлардан олинган эди.

5. Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи масалаларининг тартибга солиниши

Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи муносабатлари (муомалот) батафсил тартибга солинади. Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар бўлиши мумкин. Шариат юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини алоҳида тарзда кўриб чиқмайди. Жисмоний шахслар томонидан қилинган фуқаролик-ҳуқуқий ҳаракат қонуний (ҳалол) ва

йўл қўйилган (жоиз) ёки қонсиз, йўл қўйилмаган (ҳаром) бўлиши мумкин. Ҳаракат, шунингдек, шариат нуқтаи назаридан мақтовга лойиқ (мустаҳиб) ва танбеҳли (макруҳ), мажбурий ва мажбурий бўлмаган каби турларга бўлинади.

Жисмоний шахсларнинг лаёқатлигига жинси, табақаси, мулкый аҳволи, айниқса эътиқоди таъсир этади. Тўлиқ даражадаги ҳуқуқ лаёқатига ва муомала лаёқатига мулкдор мусулмон эркак кишилар, ҳукмрон табақа вакиллари эга бўлган. Ҳуқуқий лаёқат туғилишдан бошлаб, мерос масалаларида эса туғилмасдан ҳам аввал вужудга келган ва ўлим билан ёки бедарак йўқолиш билан тугаган. Ёш болалар, 15 ёшга тўлмаган вояга етмаганлар, шунингдек, руҳий касаллар ва ақли заифлар муомала лаёқатига эга эмас деб ҳисобланган.

Фуқаролик ҳуқуқининг объектини ашёлар, ҳуқуқий, шунингдек, мулкый характерга эга бўлмаган шахсий ҳуқуқ (масалан, исмга эга бўлиш ҳуқуқи) ташкил этган. Ашёлар ҳаракатда ва ҳаракатсиз (кўчмас), алмаштириладиган ва алмаштирилмайдиган, наслий ва наслий бўлмаган, бўлинадиган ва бўлинмайдиган, истеъмолга йўл қўйилган ва истеъмолга йўл қўйилмайдиган, муомаладан олинган ва муомаладан олинмаган бўлиши мумкин.

Мусулмон ҳуқуқида мулкый муносабатларни тартибга солувчи нормалар муҳим ўрин тутди. Унда аввало мулкка ашёвий ҳуқуқ объекти сифатида қараш мустаҳкамланган. Мусулмонларнинг хусусий мулки ҳисобланмайдиган ашёлар-ҳаво, денгиз, чўл-даштлар, мачитлар, сув йўллари ва бошқалар алоҳида туркумдаги ашёларни ташкил этган. Шунингдек, «ҳаром ашёлар» - вино, чўчка гўшти, исломга зид китоблар ва ҳоказолар ҳам мусулмоннинг мулки эмас деб ҳисобланади. Шу сабабли арабларнинг босқинчилик юришлари давомида кўпинча бундай мулклар йўқ қилинган. Лекин бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, номусулмонларга тегишли мол-мулкларни нобуд қилиш масаласида исломдаги мазҳаблар ўртасида турлича қарашлар мавжуд.

Мусулмон ҳуқуқшунослари ер мулкани таснифлаштиришга катта эътибор берадилар. Ер мулкчилигининг қуйидаги шакллари ажратиш кўрсатилади: давлат ерлари, хусусий эгаликдаги ерлар, жамоа ерлари ва вақф ерлар. Булардан ташқари муқаддас ерлар ҳам мавжуд бўлиб, улар ҳижоз деб аталган. Бунга Муҳаммад (САВ)нинг оёқлари теккан ерлар, яъни у яшаган жойлар киради. Бундай ерларга бошқа

диндагиларнинг кириши ман этилган. Бу ерларда фақат мусулмонлар яшашлари мумкин бўлиб, дарахтларни кесиш, овчилик қилиш мумкин эмас эди ва ҳоказо. Тарихий ва юридик манбаларда кўрсатилишича, араб ва бошқа мусулмон мамлакатларида маълум хизматни бажариш эвазига феодалларга бериладиган ерлар ҳам мавжуд бўлиб, бу шартли ер эгаллиги ҳисобланган ва иқто ерлари деб юритилган. Бундай ерлар эгаси (иқтадор) ўз ҳокимияти остидаги аҳолидан ўз ҳисобига ўлпон ва солиқлар йиғиш ҳуқуқини олган. Иқто вақт ўтиши билан мерос тариқасида ўтказила бошланган ва хусусий эгалликдаги мулк бўлиб қолган. Дастлаб ичиладиган сувлар, ҳаво сингари умумий фойдаланиладиган мулк ҳисобланган. Лекин қудуқлар, ҳовузлар ва майда қўллар аста-секин йирик ер эгаларига ўтиб борган. Фақат катта дарёлар ва қўллар илгаригидек жамоа ва давлат мулкчилиги тизимига кирган. Чунки буни мансабдор шахслар назорати остида амалга ошириладиган биргалликдаги ирригация ишларини ўтказиш зарурияти тақазо қиларди.

Шариатда мулк ҳуқуқининг вужудга келиш усуллари батафсил белгиланган. Бунда турли мазҳаб вакиллари турли фикрлар билдирганлар. Масалан, арабларнинг кўпдан-кўп босқинчилик юришлари ҳарбий ўлжаларнинг ҳуқуқийлиги ёки ҳуқуқий эмаслиги масаласини кун тартибига қўйган ва бу шариатда умумий мулк ҳуқуқининг келиб чиқиш усуллари-дан бири сифатида тан олинган. Босиб олинган ерлар умумий қоида бўйича давлат мулки ҳисобланган ва халифа ҳамда амирларнинг тасарруфига келиб тушган. Душмандан ўлжа қилиб олинган бошқа мулкларнинг миқдори алоҳида мазҳабларда турлича белгиланган. Бундай мулкларнинг бир қисми уни эгаллаб олган шахсга, иккинчи қисми давлатга, учинчи қисми-мачитларга ўтказилган ва ҳоказо. Шариат бўйича мулк ҳуқуқи мерос олиш, шартнома тузиш, ашёларни топиб олиш йўли билан ҳам келиб чиқиши мумкин. Масалан, ўз ер участкасидан бегона ашёни топиб олган шахс унга нисбатан мулк ҳуқуқига эга бўлган.

Шариатда рим ҳуқуқидан фарқли ўлароқ, **мажбуриятларнинг** умумий концепцияси ишлаб чиқилмаган эди. Лекин шартнома ҳуқуқининг амалий масалалари товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида ҳар томонлама ишлаб чиқилган эди. Мажбуриятлар ҳақ тўланадиган ва ҳақ тўланмайдиган, икки томонлама ва бир томонлама, муддатли ва

муддатсиз турларга бўлинади. Ислому дунёсида ўзига хос бир томонлама мажбуриятларнинг - ахдлашувларнинг тарқалганлиги тез-тез учраб турадиган ҳодисадир.

Умуман шариатда мажбуриятларнинг анча ривожланган тизими мавжуд бўлган. Мажбуриятларнинг келиб чиқишига кўра шартномалардан келиб чиқадиган ва зарар етказишдан келиб чиқадиган турлари бир-биридан ажратилган. Шартномалардан келиб чиқадиган мажбуриятлар кенг тарқалган.

Шартнома муносабатларининг субъекти жисмоний шахслар ва юридик шахслар бўлиши мумкин эди. Ёш болаларнинг ҳаракати ҳомийлар томонидан тан олинса, қулларнинг ҳаракати эса уларнинг эгалари томонидан маъқулланса, қонуний бўлиши мумкин эди. Ақли заифлар фуқаролик ҳуқуқий муносабатларининг субъекти бўлолмаган.

Шартнома муносабатларида вакилликка ҳам йўл қўйилган. Ёш болаларнинг, аёлларнинг, ақли заифларнинг қонуний вакиллари уларнинг оталари, акалари, тоғалари, эрлари, ҳомийлари бўлганлар. Шариат, шунингдек, шахсларнинг мажбуриятда алмаштиришга йўл қўйган. Кредитор розилиги билан қарздор алмаштирилиши мумкин эди. Шариат бўйича тан олинган ва ҳимоя қилинадиган битимлар шартнома ҳисобланарди.

Шариатда шартномага томонларнинг ўзаро битимидан келиб чиқадиган алоқа сифатида қараларди. Бироқ бу томонларнинг мулкӣ нотенглиги шароитларида соф расмӣ характерга эга эди. Шартнома шартлари ҳар қандай кўринишда: хужжатда, норасмӣ хатда, оғзаки тарзда ифода этилиши мумкин эди. Тузилган шартномалар мустаҳкам ва ўзгармас ҳисобланарди. Қуръонда «шартномаларга» риоя қилиш мажбуриятига муқаддас бурч сифатида қаралган: «Улар (муъминлар) (одамларнинг берган) омонатларига ва (ўзаро) ахдларига риоя этувчи зотдирлар»¹⁰⁴ (23-Муъминун сураси, 8-оят).

Шартноманинг ҳақиқийлиги шартлари: унинг қонунийлиги, яъни шартномаларнинг ҳуқуққа хилоф бўлмаслиги, томонларнинг ўзаро розилиги ва ҳуқуқий лаёқатлилиги бўлиб ҳисобланган. Амалда ўзаро алдашлар, томонлар иродаси устидан куч ишлатиб шартномалар тузиш ҳоллари тез-тез учраб турарди. Бу айниқса тутқинлик, қарз шартномалари тузилишида намоён бўлган.

¹⁰⁴ Қуръони Карим. «Тошкент ислом университети» нашриёти.-2001.-342-бет.

Шартнома предмети бўлиб шариат бўйича йўл қўйилмаган деб эълон қилинмаган ашёлар ва ҳаракатлар бўлиши мумкин. Масалан, олди-сотди шартномасининг предмети дарёларда сузиб юрадиган балиқлар, ҳавода учиб юрадиган қушлар, ҳайвонлардаги жунлар, жамоат далаларидаги ўтлар, аёлларнинг сути, чўчқа гўшти ва бошқалар бўлса ҳақиқий эмас деб топилган. Шариатда закат, кафолат, гаров ва айбона (ваъдасизлик шартномаси) мажбуриятларни таъминлаш усуллари эди.

Шартномалар, одатда оғзаки шаклда тузилган. Агар томонлар учун қиммати катта суммали шартнома бўлса, ёзма шаклда ҳам тузилиши мумкин эди. Шариатда шартномаларнинг бир қанча турлари тартибга солинади. Олди-сотди, қарз, ҳадя, ижара, ссуда, сақлаш, ширкат ва бошқа шартномалар кенг тарқалган.

Савдо ривожланиши билан олди-сотди шартномаси энг кўп тарқалган шартномалардан бири бўлиб қолган. У ёзма тузилиши, шунингдек гувоҳлар иштирокида ёки уларнинг иштирокисиз оғзаки тузилиши мумкин эди. Олди-сотди шартномасининг объекти бўлиб муомаладан олинмаган ҳар қандай ашё бўлиши мумкин. Шариатда **шафоат** (шуфъат) институти, яъни сотиб олувчилардан биттасининг бошқалари олдида ашёлар сотиб олишда имтиёзга эга бўлиши мавжуд.

Шариатда олди-сотди ва бошқа шартномалар ҳақида академик Х.Раҳмонқулов қизиқарли маълумотлар келтиради. Қуйида шулардан парчалар келтираемиз:

Олди-сотди шартномаси қуйидаги турларга бўлинади: «*Бай-қатъий*». Ушбу шартномага асосан сотилган мол-мулк олувчига унинг ҳақи тўланмасдан олдин топширилиши мумкин.

«*Бай-жаиз*». Ушбу шартномага асосан тарафлар маълум ва келишилган муддат давомида, шартнома бўйича берилган, олинган нарсаларни бир-бирларига қайтариб бериш шарти кўзда тутилади.

«*Бай-фасид*». Ушбу шартнома бўйича сотилган мол-мулк уни мазмун ёки шакл жиҳатидан ўзгартириш ёки қайтадан учинчи шахсга сотиш мўлжалланган тақдирда ушбу мол-мулк унинг биринчи эгаси томонидан ўзи сотган нархда қайтариб олиш шарти билан тузилади.

Олди-сотди шартномаси асосан фуқаролар ўртасида тузилади. Шартноманинг нарсаси бўлиб, турар жой, уй-рўзғор

буюмлари, асбоб-ускуналар, чорва моллари, истеъмол қилиш учун зарур бўлган буюмлар, маҳсулотлар ва бошқалар ҳисобланади. Шартнома нарсаи баъзан тирик товарлар - қуллардан иборат бўлиши мумкин эди.

Шартнома бўйича товарлар кўпинча насияга (қарзга) ёки ҳақини бўлиб-бўлиб тўлаш шрти билан сотилади. Бундай шартномалар ёзма равишда расмийлаштирилмасди ҳам. Кўчар мол-мулк сотилган вақтда шартнома оғзаки бўлса ҳам, лекин албатта гувоҳлар иштирок этишлари шарт эди. Кўчмас мол-мулк бўйича шартнома умумий қоидага биноан ёзма шаклда тузилиб, қози томонидан гувоҳлантириларди.

Айирбошлаш шартномаси хунармандлар, деҳқонлар, чорвадорлар ўртасидаги мулкий муносабатларда кенг қўлланиларди. Айирбошлаш савдогарлар томонидан ҳам қўлланилади. Улар қишлоқ ва овулларга турли товарлар олиб бориб, уларни қишлоқ хўжалик ва чорва маҳсулотларига айирбошлаш билан шуғулланарди.

Шартноманинг нарсаи бўлиб бугдой, пахта, газмол, чорва моллари, чарм, жун, қуритилган мевалар ва бошқалар ҳисобланади. Кўчмас мол-мулк бўйича тузилган айирбошлаш шартномаси қози томонидан гувоҳлантирилади. Кўчар мол-мулкни айирбошлаш учун ёзма шаклда тузилган шартнома талаб қилинмас, лекин гувоҳларнинг иштирок этиши инкор этилмасди.

Ижара шартномаси фақат мол-мулкка эмас, шахсга нисбатан ҳам қўлланади. Шартноманинг нарсаи кўчар ва кўчмас мол-мулклар ҳисобланарди. Шартнома кўпинча ердан фойдаланиш учун тузиларди. Лекин унда назарда тутилган шартлар деҳқонни оғир шароитга соладиган даражада бўларди. Ерни ижарага олган деҳқон олинган ҳосилнинг деярли ярмини ер эгасига берарди. Шахс ижараси ҳақида тузилган шартноманинг мазмуни асосан ишга ёлловчининг хоҳиши билан белгиланади. Ишлар кўпинча вақтинча характерга эга бўлиб, меҳнатни муҳофаза қилиш шартномада назарда тутилмайди. Шартномани бузганлик учун жавобгарлик тарафларнинг айби билан бўлиши ёки бўлмаслиги ҳисобга олинган ҳолда юклатилади.

Қарз шартномаси - энг кўп тарқалган шартномалардан бири. У иқтисодий, ижтимоий жиҳатдан турли аҳамиятга эга бўлган муносабатлар бўйича қўлланилади. Ушбу шартнома воситасида буюмни, асбоб-ускунани текинга фойдаланиш

учун бериб туриш, шунингдек, бошқа сабаблар, яъни насияга сотиш, мол-мулкни ижарага бериш, пудрат ва шунга ўхшаш бошқа муносабатларни амалга оширишда ҳам фойдаланилган.

Маиший пудрат шартномаси ривож топган шартнома-лардан иборат. Шартнома бўйича бир томондан - ҳунар-мандлар (кўнчи, этикчи, бўзчи, темирчи, дурадгор, бўёқчи, тегирмончи, нонвой, жувозчи), иккинчи томондан истеъмолчи-фуқаро ва савдогарлар қатнашади. Савдогарлар ҳунар-мандлар тайёрлаган нарсаларни, асбоб-ускуналарни олиб-сотиш билан шуғулланади. Шартноманинг нарсаси маҳаллий аҳоли кенг равишда истеъмол қиладиган ва ҳунармандлар ишлаб чиқарадиган қурол-асбоблар ва маҳаллий усталар, қурувчилар бажарадиган қурилишлар ва бошқа маҳсулотлардан иборат бўлган.

Ширкатлик шартномасида икки ёки ундан кўп шахслар қатнашган бўлиб, маълум бир мақсадга эришиш учун тузилади. Ширкатлик шартномаси қуйидаги икки турга бўлинади: «ширкати милк», яъни биргаликда мол-мулкка эгалик қилиш ва «ширкати ақид», яъни биргаликда битим тузиш, ўз навбатида «ширкати ақид» қуйидаги турларга бўлинади:

«*Ширкати-муфавазат*» - шартномада назарда тутилган мақсадга эришиш учун унинг аъзолари (иштирокчилари) томонидан мол-мулкларини тенг ҳиссада умумийлаштириш ва мажбуриятлар бўйича олинadиган даромадларни ҳам тенг ҳиссада олиш бўйича тузилган ширкат.

Шартномага мувофиқ шериклар бир вақтнинг ўзида бири-бирига нисбатан ҳам муовин, ҳам ижрочи вазифасини бажаради. Шериклардан бир-бири томонидан ўз ваколати доирасида тузилган битим иккинчиси ёки бошқа иштирокчилари учун ҳам мажбуриятларни вужудга келтиради. Бундай ширкат унда қатнашувчиларнинг ҳар томонлама тенг ҳуқуқли бўлишига асосланади.

«*Ширкати-ишон*» - ўз мол-мулкларининг бир қисмини умумлаштириб тижорат (савдо) билан шуғулланиш учун тузилган ширкат. Ушбу шартнома бўйича бир ширкат аъзоси иккинчисига нисбатан кафил эмас, балки ишончли шахс ҳисобланади. Ширкатга қўйилган шерикларнинг мол-мулки ҳиссаси тенг бўлмаслиги мумкин. Ҳиссани ва ширкат фаолиятини бажаришда унинг аъзоларининг шахсий иштирок этиши тенг бўлмаслигидан қатъи назар, олинган даромад шартномада назарда тутилган шартга мувофиқ тақсимланади.

Бир шерик иккинчи шерикнинг шахсий қарзи учун жавоб бермайди. Ширкатга етказилган зиён шартномага мувофиқ тўлдирилади.

«*Ширкати-вуджух*» - қарз бериш ёки ишончга асосланган шерик. Шартномага асосан ширкат аъзоларининг ҳар бири ўзининг шахсий маблағи ҳисобига товар олиб уни биргаликда сотишади. Ушбу шартнома бўйича ширкат аъзолари бир-бирига нисбатан ҳам ишончли шахс, ҳам кафил ҳисобланади. Шартнома тарафларидан ҳар бирининг даромади ёки кўрган зиёни унинг ширкат фаолиятида иштирок этган ҳиссасига мувофиқ тенглаштирилади.

«*Ширкати-санаия*» - ҳунармандчилик ширкатидан иборат бўлиб, маълум бир ишни бажариш ёки касб билан шуғулланиш мақсадида шартнома тузилади. Ушбу ширкат аъзоларининг битта ҳунар билан шуғулланиши ёки битта жойда ишлаши шарт эмас. Олинган даромадни тақсимлаш тенг бўлмаслигига йўл қўйилади. Шунинг билан бирга мажбурият бўйича шериклар биргаликда жавоб беради. Қишлоқ жойларда «тенг шерик» деган шерикли шартномалар тузиларди. Бундай шартномага асосан шериклар тенг миқдордаги ҳисса сифатида ер, чорва мол, уруғлик ва бошқа нарсалар, шунингдек, ўз меҳнاتини қўшадилар. Ҳисса сифатида баъзи шериклар ишчи ҳайвон ва ишлаб чиқариш қуроллари, бошқалари эса фақат ер билан қатнашадилар. Бундай ҳолларда йиғиштириб олинган ҳосил баб-баравар тақсимланади. Фақат ўз меҳнатини қўшган шериклар олинган ҳосилнинг учдан бир қисмини олади.

Шартномага асосланмаган, яъни шахсга, унинг ҳаётига, соғлигига ҳамда унинг мол-мулкига зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни тартибга солиш қоидалари ҳам мавжуд. Ушбу қоидаларга мувофиқ етказилган зарар, унинг қандай аҳамиятга эга бўлишидан қатъи назар, биринчи галда пул, мол-мулк тўлаш билан, агар зарарни бундай тарзда қоплаш имконияти бўлмаса, айбдор жабрланган шахсга ишлаб бериши ёки ўз қизини, синглисини топшириш йўли билан қутилиши мумкин эди.

Шариат нормаларида «дията» деган қоида ишлатилган. Ушбу қоидага биноан қози шахснинг саломатлигига етказилган зарарни ундириш ҳақида қарор чиқаради. Мулкий зарарни ундириш бўйича тарафлар (жабрланувчи ва жавобгар) бетаараф шахслардан ташкил топган холислар (третейский)

судларига мурожаат қилишади. Ушбу йўл билан даъво бўйича биронта битимга келишиш имконияти бўлмаган тақдирда низо тарафларнинг кимлиги ва уларнинг мулкрий шароити ҳисобга олинган ҳолда қози томонидан ҳал қилинади¹⁰⁵.

6. Мусулмон ҳуқуқида никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши

Шариат бўйича никоҳ ва оила масалалари батафсил тартибга солинади. Ислонда никоҳ - ҳалоллик, никоҳсиз кўшилиш эса ҳаромлик белгиси ҳисобланади. Шариатга биноан никоҳ мусулмонларнинг диний мажбурияти, никоҳсизлик эса уларнинг хуш кўрилмайдиган ҳолати саналади.

«Шариат бўйича никоҳ шартнома характериға эға бўлиб, хусусан олди-сотдиға ўхшаб кетади, - деб ёзади таниқли ҳуқуқшунос олим Ф. Отаҳўжаев. - Бир томондан шартноманинг предмети - келин, иккинчи томондан - сотиб олувчи сифатида куёв қатнашиб, келинға белгиланган баҳони, яъни шартноманинг асосий шarti ҳисобланган тўловни - қалин¹⁰⁶ ва маҳрни¹⁰⁷ тўлашдан иборат»¹⁰⁸. Шариат бўйича никоҳ шартномаси одатий шартномалардан фарқ қилган. У умрбод муддатға тузилган. Шариат муддатли никоҳ аҳдида муддатли шартларға маълум ҳафта, ой ёки йилға йўл қўйилган бўлса, бундай никоҳ ҳақиқий эмас деб саналган.

Шариат бўйича никоҳдан ўтиш учун томонлардан қуйидаги шартларға риоя этиш талаб қилинган: 1) никоҳдан ўтувчилар ўзаро розилиги; 2) никоҳ ёшиға тўлган бўлиш; 3) никоҳни гувоҳлар иштирокида тузиш; 4) келин учун қалин ва маҳр тўлаш; 5) диний эътиқод бирлиги; 6) никоҳдан ўтаётганларнинг яқин қон-қариндош бўлмаслиги; 7) табақа бўйича тенглик; 8) никоҳдан ўтувчиларнинг руҳий жиҳатдан соғлом бўлиши. Никоҳ тузиш учун расман томонларнинг розилиги талаб қилинади. Бунда келиннинг ҳам розилиги олинади

¹⁰⁵ **Х.Раҳмонқулов.** Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмиға умумий тавсиф ва шарҳлар. - «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, Тошкент, 1997, 28-33-бетлар.

¹⁰⁶ **Қалин** - келинға, унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, васийларига пул, мол ёки бошқа мулклар билан бир қаторда тўланадиган ҳақ.

¹⁰⁷ **Маҳр** - никоҳ аҳди тузилиши жараёнида эр томонидан ўз мулкидан хотиниға берилиши лозим бўлган уй-жой, сеп.

¹⁰⁸ **Отаҳўжаев Ф.** Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибға солиниши. - Т.: Ўзбекистон, 1995. - 35-бет.

(фақат шофиъийлар бундай розиликни шарт эмас деб ҳисоблаганлар). Бурҳониддин Марғинонийнинг машҳур «Ҳидоя» асарида кўрсатилганидек, «валий¹⁰⁹нинг балоғатга етган қизни никоҳга мажбурлаши жоиз эмас... Агар балоғатга етган қиздан валийи турмушга чиқишга изн сўраса, шунда қиз жим турса ёки қулиб юборса, бу иши розилик аломати бўлади... Агар жувондан изн сўралса, розилигини сўз билан айтиши лозим... Бокира қизнинг розилиги сукут сақлаши билан ботил бўлади. Ўғил боланинг ихтиёри эса, токи «розиман» демагунча ёки ундан розилигини ифода этадиган бирор иш содир бўлмагунча ботил бўлмайди». Лекин никоҳга кирувчилар учун уларнинг ота-оналари ҳам розилик беришлари мумкин эди. «Ёш бола ва ёш қизни отаси ёки бобоси уйлантирса ёки турмушга берса балоғат ёшига етганларидан кейин, уларда ихтиёр ҳуқуқи қолмайди. Чунки ота ва бобо тўла онгли ва фарзандларига нисбатан меҳр-шафқатли кишилардир, шундай экан, уларнинг бевосита иштироки билан никоҳ боғланаверади... Шунингдек, балоғатга етганларидан кейин ҳам уларнинг розилиги билан никоҳга иштирок этишса, никоҳ боғланаверади». Шунинг учун никоҳ шартномаси баъзида ота-оналари томонидан қизларини сотишнинг ниқобланган шакли бўлиб қолган. Бунда кўпинча аёл киши шартноманинг тенг ҳуқуқли субъекти бўлмасдан, шартнома предмети ҳисобланган.

Демак, шариат бўйича зўрлик йўли билан, мажбурий никоҳдан ўтказишга йўл қўйилмайди. Лекин қиз боланинг эрга тегмасликка ҳаққи йўқ эди. У ёлғиз яшаши мумкин эмас, албатта турмуш қуриб, никоҳ муносабатида бўлиши лозим эди. Ёшларнинг муомилага лаёқатсизлиги ёки уларнинг қаршилиги никоҳ иттифоқини тузишга тўсиқ бўла олмасди. Муомилага лаёқатли бўлган йигитлар ва қизлар ўз хоҳишлари билан, ота-оналарининг бу ишга аралашувисиз, никоҳ ҳуқуқий муносабатларига киришлари мумкин бўлган¹¹⁰. Шариат бўйича никоҳнинг ҳақиқий бўлишлиги шартларидан яна бири томонларнинг никоҳ ёшига тўлган бўлишлигидир. Унга кўра никоҳ ёши ўғил болалар учун 12 ёш, қизлар учун 9 ёш белгиланган. Бунда ўғил болалар жинсий жиҳатдан вояга етган бўлишлари лозим эди. Никоҳга кирувчилар учун белги-

¹⁰⁹ Қаранг: Отахўжаев Ф. Ўша асар, 36-бет.

¹¹⁰ Қаранг: Отахўжаев Ф. Ўша асар, 36-бет

ланган бу ёш вояга етганликни белгилашда сўнги поғона ҳисобланган. Амалда эса ўғил болалар - 14, қизлар - 12 ёшга тўлганда никоҳ тузилган. Шариат никоҳ ёшининг юқори чегарасини белгиламаган. Никоҳ ёшининг қуйи чегарасини белгилашда асосан физиологик асосларга таянилган. Оилада йигирма ёшдан ошган «бўйдоқ» бўлиши иснод ҳисобланган.

Шариат бўйича никоҳдан ўтиш шартларидан бири бундай шартноманинг гувоҳлар иштирокида тузилиши лозимлигидир. Бурҳониддин Марғинович ёзганидек, «Билгинки, никоҳ бобида гувоҳлик шартдир. Чунки Расулulloҳ (САВ): Гувоҳларсиз никоҳ никоҳ эмас, деганлар... Мусулмонларнинг никоҳлари фақатгина (камида) иккита гувоҳ ҳозирлигида боғланади. Гувоҳларнинг иккиси ҳам ҳур, оқил, болиғ мусулмон эркеклар ёки бир эр, икки аёл бўлмоғи лозим»¹¹¹. Мусулмонларнинг никоҳларида гувоҳларнинг мусулмон кишилардан бўлишлиги талаб қилинади. Номусулмон (кофир)нинг мусулмон устидан гувоҳлиги ўтмайди. Агар мусулмон одам христиан ёки яҳудий билан никоҳдан ўтса, бундай ҳолда христиан ёки яҳудий динидаги кишилар гувоҳликка ўтишлари мумкин эди. Гувоҳлар эркеклар бўлса 15 (16) ёшга, аёллар бўлса 9 ёшга тўлган бўлишлари лозим эди. Чунки бу ёшда улар муомалага лаёқатли деб ҳисобланган.

Шариат бўйича никоҳ аҳдини тузишнинг навбатдаги шarti қалинни тўлаш ва ажратилган маҳрни беришдан иборат эди. Бусиз никоҳ ҳақиқий эмас, деб саналган. Қалин, юқорида айтилганидек, келинга, унинг ота-онаси, қариндош-уруғлари, васийларига пул, мол ёки бошқа мулклар билан бир қаторда тўланадиган ҳақдир. Маҳр эса куёв томонидан бевосита келинга бериладиган уй-жой ёки сеп-сидирга ва бошқа мулклардан иборат бўлган. Қалин бевосита келиннинг отаси тасарруфига тушиб, келиннинг қалинга ҳеч қандай ҳаққи бўлмаган, маҳр эса бевосита келиннинг шахсий мулки ҳисобланган. «Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ) да кўрсатилганидек, «никоҳ қилган вақтда никоҳланувчи эр хотинга маҳр бериши шарт. Маҳрнинг энг ками ўн дирҳамдир, яъни бир сўм қирқ тийин кумуш. Гарчи ундан кам бериб никоҳланса-да, ўн дирҳам беришга вожиб бўлади»¹¹².

¹¹¹ Мухтасар: (Шариат қонунларига қисқача шарҳ).-Т.: Ҷўлпон, 1994.-96-бет

¹¹² Мухтасар: (Шариат қонунларига қисқача шарҳ).-Т.: Ҷўлпон, 1994.-96-бет.

Шариат бўйича никоҳга кирувчилар ислом динида бўлиши талаб қилинган, яъни фақат ислом динига мансуб бўлган шахсларгина ўзаро никоҳ туза олганлар. Ислом динига эътиқод қилувчи эр бошқа динга эътиқод қилувчи ёки умуман ҳеч қандай динга мансуб бўлмаган аёл билан никоҳ тузишга ҳаққи йўқ эди. Агар христиан ёки яҳудий ислом динига кирса, у ҳолда мусулмонлар билан никоҳ аҳдини туза олган. Шариат бўйича, ҳатто эр-хотиндан биттаси бошқа динга ўтса (исломга хоинлик қилса), никоҳ бекор қилинган. Агар исломга нисбатан хоинлик эр томонидан содир этилса, у хотинига маҳр беришдан ва «идда»¹¹³ вақтида унга нафақа тўлашдан озод этилмайди. Агарда бу иш хотин томонидан содир этилса, идда вақтида нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

Шариат яқин қариндош-уруғчилик алоқасида бўлган шахсларнинг ўртасидаги никоҳни тақиқлайди. Исломда никоҳ тузиш учун тўсқинлик қиладиган қариндошлик даражаси белгиланган. Қуръони Каримнинг 4-Нисо сураси, 22-24-оятларида никоҳ тақиқланган ҳоллар батафсил белгилаб берилган. 22-оятда шундай дейилади: «Оталарингиз уйланган хотинларни никоҳларингизга олманг. Магар илгари ўтган бўлса (улар кечирилади). Албатта, бу қабиҳ, жирканч ва ёмон йўлдир». 23-оятда эса қуйидагилар белгиланади: «Сизларга (никоҳи) ҳаром қилинган (аёллар) - бу оналарингиз, қизларингиз, опа-сингилларингиз, аммаларингиз, холаларингиз, ака-укаларингизни қизлари, опа-сингилларингизни қизлари, эмизган «она»ларингиз, эмишган «опа-сингил»ларингиз, қайноналарингиз, жинсий яқинликда бўлган хотинларингизнинг қарамоғингизда бўлган қизлари - жинсий яқинликда бўлмаган бўлсангиз, сизларга гуноҳ бўлмас - яна, ўз пушти камарингиздан бўлган ўғилларингизнинг хотинларидир. Икки опа-сингилни қўшиб (никоҳлаб) олишингиз (ҳам ҳаром қилинди). Магар илгари ўтган бўлса (Аллоҳ афв этар). Албатта, Аллоҳ мағфиратли ва марҳаматли зотдир. Шунингдек, 24-оятда: « Яна, эрли хотинлар (никоҳи ҳам ҳаром қилинди), ма-

¹¹³«Идда» - хотин никоҳдан ажралган ёки унинг никоҳдаги эри вафотидан сўнг турмушга чиқмай туриши учун белгиланган муддат; никоҳдан ажралгандан сўнг аёл уч маротаба ҳайз кўриши (уч ой-у 10 кун), эри улган бўлса, ўлиmidан сўнг 4 ой-у 10 кун, яъни ҳомиладорлиги ёки ҳомиладор эмаслиги маълум бўлгунча бошқа никоҳга кирмай туриши лозим бўлган.

гар қарамогингиздаги жориялар (бундан мустасно)¹¹⁴. Бу (мазкурларнинг ҳаммаси) Аллоҳнинг битиги (фарзи)дир. Ана шулардан бошқа аёлларга зинокорона эмас, (балки) молларингиз (маҳр) билан уйланишингиз сизларга ҳалол қилинди. Улар билан (никоҳ орқали) яқинлик қилишингиз биланок белгиланган маҳрларни берингиз. (Маҳр) белгилангандан кейин ўзаро келишсангиз (хотин ўз маҳридан кечса), сизлар учун гуноҳ йўқдир. Албатта, Аллоҳ илм ва ҳикмат эгасидир».

Шундай қилиб, эркакларга яқин қон-қариндошлар, туғишганлари билан никоҳдан ўтиш тақиқланган. Юқоридагилар билан бир қаторда шарият никоҳдан ўтувчиларнинг табақавий жиҳатдан тенг бўлишлигини, руҳий жиҳатдан соғлом бўлишини ҳам талаб қилади. Шунингдек, никоҳ шартномаси тузишга тўғридан-тўғри тўсқинлик қилувчи бошқа ҳолатлар ҳам кўрсатилади. Жумладан, мусулмонлар эҳром ҳолатида бўлсалар, агар никоҳга кираётган аёлга бошқа киши томонидан уйланиш истаги билдирилган бўлса, эркаклар ўз хотинларининг сингиллари билан никоҳга кираётган бўлсалар, томонлардан бири жинсий камолатга етмаган бўлса ва ҳоказо ҳолатлар шариятга биноан никоҳ аҳди тузишга тўғридан-тўғри тўсқинлик қилади. Шулар билан бирга Бурҳониддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асарида ҳам ҳадислар мисолида қуйидаги ҳолларда никоҳнинг тақиқланиши кўрсатиб ўтилган: «Кисининг ўз онасига ва отаси ё онаси томонидан бўлган бувиларига уйланиши ҳалол эмас... Боласининг қизига ва ундан пастдагиларга ҳам уйланиши ҳалол эмас... Отасининг ва боболари хотинига ҳам уйланиши ҳалол эмас... Ўглининг болаларининг хотинига уйланиши ҳалол эмас... Хотин ўз аммаси ёки холаси ёки ака-укасининг қизи ёки опасингилисининг қизи устига никоҳланмайди... Кимки бирорта аёл билан зино қилса, унга мана шу аёлнинг онасига ва қизига уйланиш ҳаромдир... Кимки (бирор) аёлни шаҳват билан ушласа, унга у аёлнинг онаси ҳам, қизи ҳам ҳаром бўлади. (Лекин шофиъийлар буни «ҳаром бўлмайди» дейдилар)... Хўжайин ўз чўрисига уйланмайди, хотин ўз кулига эрга тегмайди... Мажусий аёлларга уйланиш жоиз эмас... Бутпараст аёлларга ҳам уйланиш мумкин эмас»¹¹⁵.

¹¹⁴ Жориясини никоҳлаб олмоқчи бўлган киши унинг иддаси чиқишини кутади. Зеро, одатда жориялар жангларда енгилган кофир эрларини ташлаб келган бўлади. Шунинг учун ҳомилали бўлишлиги эҳтимолидан иддага буюрилган.

¹¹⁵ Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. I жилд. Т.: Адолат, 2000, 650-658-бетлар.

Юқорида санаб кўрсатилган шартларга риоя қилиниб тузилган никоҳгина қонуний ҳисобланиб, тарафларни тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан таъминлаган. Шуни айтиб ўтиш лозимки, шариат нормаларида белгиланган шартлардан кўзда тутилган асосий мақсад соғлом, ҳалол никоҳ муносабатини вужудга келтиришдан иборат эди.

Шариат эркакларга бир вақтнинг ўзида тўрттагача никоҳда бўлиш ҳуқуқини беради. Бу ҳақда Қуръони Каримда шундай дейилади: «Агар етимларга (нисбатан) адолатли бўла олмасликдан қўрқсангиз, сизлар учун (никоҳи) ҳалол бўлган аёлларга, иккита, учта, тўрттадан уйланаверингизлар. Бордию (улар ўртасида) одил бўла олмасликдан қўрқсангиз, бир аёлга (уйланинг) ёки қўл остингиздаги чўрилар (билан кифояланинг)» (4-Нисо сураси, 3-оят). Исломушунос олим Алоуддин Мансур ушбу оятга изоҳ бериб, Қуръони Каримнинг 1992 йилги нашрида қуйидагиларни таъкидлайди: «Ислому - воқеий диндир. Яъни у инсонларни покиза ҳаёт кечиришга даъват қилишда ғайривоқеий йўллارни тутмайди. Бинобарин, бу қонунда воқеий инсоний ҳаёт назарда тутилган. Биринчидан, асрлар давомидаги тажрибалар кўрсатишича, ўғил боладан кўра қиз бола кўпроқ туғилади. Иккинчидан, аёл киши эркак кишидан кўра узунроқ умр кўриши ҳам воқеий ҳақиқатдир. Учинчидан, турли фожиялар, хусусан, уруш ва тўқнашувларда асосан эркаклар ҳалок бўладилар. Мана шу ва яна бошқа кўп сабаблар натижасида инсоният оламида мудом аёлларнинг саноғи эркакларникидан ортиқ бўлади. Демак, бир эркак фақат бир аёлга уйланиши мумкин дейилса, эркаклар саноғидан ортиб қолган аёлларга зулм қилинган бўлур эди. Яъни, бу аёллар ўзларининг турмуш қуриш ва она бўлиш ҳуқуқларидан маҳрум бўлиб қолар эдилар. Натижада жамиятда нопоклик ва маиший бузуқликлар юзага келади. Шунинг учун Ислому моддий имкониятлари бўлган кишиларга, агар адолат қила олишнинг уддасидан чиқсалар, бирдан ортиқ аёл билан турмуш қуришга руҳсат беради ва шу йўл билан бирга аёллар ўртасида адолат қилмай, фақат шаҳвоний нафсни қондириш учунгина кўп хотин олишга ружу қўйган кимсалар учун охираатда ашаддий азоб борлиги ҳақида огоҳлантиради»¹¹⁶.

¹¹⁶ Қуръони Карим, (Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур), Чўлпон, Т.: 1992. - 55-бет.

Мусулмон ҳуқуқида эр-хотин ўртасидаги муносабатлар батафсил тартибга солинади. Булар ҳақида ҳуқуқшунос олим Ф.Отахўжаев¹¹⁷нинг асарларида қизиқарли маълумотлар берилган. Қуйида биз асосан ушбу олимнинг китобларидан олинган маълумотларни келтираемиз.

Шариат ва одатда эр-хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари атрофлича ишлаб чиқилган. Эрнинг оиладаги ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат. Эр оила бошлиғи ҳисобланган, бинобарин, оила таъминоти учун зарур бўлган моддий неъматларни ишлаб топиши лозим бўлган. Хотин эса оилада асосан уй-рўзгор ишлари ва болалар тарбияси билан шуғулланган.

Эрнинг ҳуқуқи бўйича, агар эр қалин ва маҳр тўлаган бўлса, хотин албатта унинг уйида яшаши лозим эди. Эри эр-хотинлик муносабатларига хиёнат қилса ҳам на фуқаролик, на жинойий жавобгарликка тортилмайди. Бу ҳол хотиннинг диний эътиқодини ҳақоратлаш ҳисобланиб, у билан қўпол муносабатда бўлинганлигини билдиради. Хотин бирор жойга бориши лозим бўлса, албатта эридан рухсат олиши даркор эди. Эр хотинини моддий таъминлаши лозим эди. Агар эр уйда олти ойдан ортиқ муддат бўлмаса, хотинини моддий жиҳатдан таъминламаса, бу ҳолат хотинига эрининг никоҳидан ажралиш учун асос бўла олган.

Агар эрнинг биттадан ортиқ хотини бўлса, у ҳолда ҳар бир хотини учун алоҳида хона ажратиб, ҳовлига чиқим учун алоҳида йўл очиб бериш эрнинг бурчи бўлган. Унинг мулкидан ҳамма хотинлари баравар фойдаланишлари мумкин эди. Бошқа муносабатларда ҳам шундай бўлган. Хотин ўзи учун ажратилган хонадан эридан бўлак шахсларни чиқариб юбориши мумкин эди. Эр хотинига ота-онасини кўриб келиши учун бир ҳафтада бир марта рухсат беришга мажбур эди. Унга қариндош маҳрам бўлган шахсларни кўриш учун бир йилда камида бир марта рухсат бериши лозим эди. Бироқ у номаҳрам шахсларнинг уйига боришига ёки уларни ўз уйида қабул қилишига, тўйга, жамоат ҳаммомларига боришига рухсат этмаслиги мумкин эди.

Хотиннинг эрдаги ҳаққига нисбатан мажбуриятлари кўпроқдир. Хотин албатта эрининг уйида яшаб, уйни озода ва тоза сақлаб, рўзгор ишларини бажариб, болаларни тарбия-

¹¹⁷ Қараг: Отахўжаев Ф. Никоҳ ва унинг ҳуқуқий тартибга солиниши—Т.: Ўзбекистон, 1995.—47-53-бетлар.

лаши лозим бўлган. Ажратилган хонада эрига ўзи билан ахлоқ қоидаларига риоя қилган ҳолда яқин алоқада бўлишга йўл қўйиши зарур. Унга бўйсуниб, топширган ишларини бажариши керак. Никоҳ аҳди тузилгандан бошлаб эр-хотинлик муносабатига хиёнат қилмаслиги даркор. Эрининг рухсатисиз оммавий жойларда кўринмаслиги керак. Хотин эридан моддий таъминот талаб қилишга ҳақлидир.

Агар эр хотинига нисбатан зўрлик, қўполлик қилса, эрлик мажбуриятларини бажармаса, хотин эри билан яшашни рад этиши мумкин эди. Хотин ўз зиммасидаги мажбуриятларни бажармаса, эри унга нисбатан жисмоний таъсир чораларини кўриши, ҳатто ажралиш масаласини ҳам қўйиши мумкин бўлган. Агар эр хотинига тирикчилик учун етарли миқдорда маблағ бермаса, у ҳолда хотини, қозининг рухсати билан, эрининг номидан ва унинг жавобгарлиги билан қарз олиши, ўзига тегишли мулкдан айримларини сотиши мумкин бўлган. Агар хотин эри олдидаги мажбуриятларни бажармаса, у ҳолда эр уни жазолаши, яъни уни зарар келтирмасдан уриши ва маълум муддат моддий таъминотдан маҳрум этиши мумкин бўлган.

Агар эр ёки хотиндан бири, аввалги саҳифаларда таъкидланганидек, бошқа динга кирса, яъни ислом динидан чиқса, бундай ҳолларда улар ўртасидаги никоҳ муносабати тугатилиб, мавжуд бўлган ҳамма мажбуриятлар бекор қилинган. Аммо динга нисбатан хиёнат эр томонидан содир этилган бўлса, у хотинига маҳр беришдан ва идда вақтида моддий таъминлашдан озод этилмаган. Бундай ҳаракат хотин томонидан содир этилса, у идда даврида моддий таъминот олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Хотини ўлимидан сўнг, эр ҳамма вақт бошқа аёлга уйланиши мумкин бўлган. Хотинга эса эри ўлимидан сўнг бошқа шахсга турмушга чиқишга фақат идда муддати ўтганидан сўнггина рухсат берилган. Хотин идда муддатини никоҳда қаерда турган бўлса, шу ерда ўтказиши лозим эди, чунки шундагина унинг ўз шахсий ҳуқуқлари ва мулки тўла сақланган.

Идда вақтида хотинни моддий таъминлаш эрга юклатилган. Аммо у бирон асос бўйича хотинини моддий таъминлашдан озод этилган бўлса, ёхуд бандаликни бажо келтирса, у ҳолда хотин ўзини ўзи моддий таъминлайди. Агар марҳум мерос қолдирган бўлса, эрининг мероси ҳисобига таъминланади. Шариат оилавий турмуш давомида эр-хотин

томонидан топилган мулк уларнинг умумий мулки эканлигини тан олмаган, биргаликдаги турмуш даврида мулк кимнинг маблағига олинган бўлса, ўшаники ҳисобланган.

Қуръони Карим никоҳдан ажралишга (талоққа) йўл қўяди. Аммо ислом талоқни - оила бузишни мақсадга мувофиқ иш деб ҳисобламайди. Иложи борича оилани бузмай сақлаб қолишни тарғиб қилади. Никоҳни бекор қилишга тегишли «қонуний» асослар бўлганидагина йўл қўйилган. Шариат бўйича ажралиш «талоқ» сўзи билан белгиланган. Бу сўзнинг луғавий маъноси қўйиш, қўйиб юбориш демакдир. Талоқ қилиш ҳуқуқи эркакка берилган. Шунингдек, бу иш унинг ишончли вакили томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин. Эркаклар табиатан аёлларга нисбатан оғир-босиқ, ҳар бир ишнинг оқибатини ўйлаб қиладиган ва оғир-енгил кунларда оилани сабр-тоқат билан бошқариб борадиган кишилар бўлганлиги учун бу ҳуқуқ уларга берилган.

Хотиннинг бевосита иштирокисиз, у талоқ сўзини эшитмаса ҳам, «талоқ» ёзма равишда эълон этилишига йўл қўйилган. Бунда ажралиш тўғрисида васиқа келиннинг бевосита ўзига ёки унинг отасига ёхуд қозининг қўлига топширилиши лозим. Агар ажралиш тўғрисидаги хатда қандайдир шартлар бажарилиши лозимлиги кўрсатилса, бу шартлар албатта бажарилиши лозим, акс ҳолда ажралиш содир бўлмайди. Ажралиш васиқа тузилган кундан эътиборан кучга киради.

Ажралиш вақтида диний-догматик нормаларига риоя қилиниши лозим бўлган. Никоҳдан ажралиш вақтида эр-хотин мутлақо тенгсиз ҳолатда бўлишган. Эр хотиндан ажралиш учун ўйлаб топилган ҳар хил важларни келтириб, ҳеч бир исботсиз ўз хоҳишича ажралиши мумкин эди. Эрнинг хотини билан қўпол муомалада бўлиши, эр-хотинлик муносабатларига хиёнат қилиши хотинга никоҳдан ажралиш ҳуқуқини бермас эди.

Қуйидаги ҳолатлардагина хотини никоҳни бекор қилишни сўраши мумкин эди:

1. Агар эри олти ой муддат давомида хотинини моддий таъминламаса.

2. Агар эри никоҳда яшашга қодир бўлмаса (эрлик иқтидори бўлмаса).

3. Агар никоҳ ёшлик вақтида тузилган бўлиб, жинсий балоғатга етгандан сўнг ёки маълум ёшга тўлгандан сўнг қиз никоҳда яшашга рози эмаслигини изҳор этса.

4. Агар эри ислом динидан бошқа динга ўтса.

Талоқ қилинган аёл аввал айтиб ўтилганидек, насл-насаблар аралашиб кетмаслиги учун уч ҳайз мобайнида ўзини кузатиб, бошқа турмуш қурмай туриши лозим эди. Шу муддат ўтиб, ҳомила йўқлиги равшан бўлгач у аёл эрга тегиши мумкин бўлган. Агар ҳомиладор эканлиги маълум бўлса, бола туғилиб, нифос муддати ўтгандан кейин бошқа турмуш қуриши мумкин. Идда асносида эр қилган ишидан пушаймон бўлиб, ярашишни истаса, бунга унинг ҳаққи бор. Агар шу муддат ичида хотинига яқинлашмаса, муддат тугагач талоқ содир бўлиб, никоҳ муносабати тугалланади.

«Талоқ икки мартадир. Сўнгра (оилани) яхшилик билан сақлаш ёки чиройли суратда ажралиш (мумкин). Уларга (хотинларингизга) берган нарсалардан (махрларидан) бирор нарсани қайтариб олишларингиз сизларга ҳалол эмас, магар (эр-хотин) Аллоҳнинг (оила тўғрисидаги) буйруқларини бажара олмасликдан қўрқсалар (бу ундан мустасно). Агар уларнинг Аллоҳ буйруқларини бажара олмаслигидан қўрқсаларингиз (эридан талоқ олиш ниятида) эваз беришида (ва эрнинг шу эвазни олишида) эр-хотин учун гуноҳ йўқ.¹¹⁸ Бу Аллоҳнинг (белгилаб қўйган) ҳадларидир. Улардан тажовуз қилмангизлар! Ким Аллоҳнинг ҳадларидан тажовуз қилса, ана ўшалар золимдирлар». (Қуръони Карим, Бақара сураси, 229-оят).

«Агар уни (учинчи марта) талоқ қилса, (у аёл) то бошқа эр билан никоҳланмагунча (ва ундан ҳам талоқ олмагунча), унга ҳалол бўлмайди. Бас, агар (кейинги эр) уни талоқ қилса, (қаралади,) агар Аллоҳнинг буйруқларини бажара олишга ишонсалар, (аввалги эр билан) турмушга қайтишларида гуноҳ йўқдир. Булар Аллоҳнинг (белгилаб қўйган) ҳадларидир. Уларни англатувчи қавм (одамлар) учун баён қилур». (Қуръони Карим Бақара сураси, 230-оят).

Шариат бўйича мерос ҳуқуқи жуда мураккаб ва чалкаш бўлган. Мерос ҳуқуқи борасида мусулмон ҳуқуқининг турли ҳуқуқий мазҳаблари ўртасида катта фарқлар мавжуд. Умуман мерос васият бўйича ва қонун бўйича қолдирилган. «Васият» сўзининг луғатда баён қилинган маъноси - «топширмақдир». Шариат бўйича эса, мол-мулкни ўлгандан сўнг кимга берилишини айтиш. Васият қонуний меросхўрлар фойда-

¹¹⁸ Бу эвазни шариат тилида «хуль» дейилади. Эр ажралишни хохламаган тақдирда хотини талоқ сўраса, эваз ёки бадални тўлаб, эрни қундириш шариатда жорий этилган.

сига тузилиши мумкин эмас эди. Шунингдек, мол-мулкнинг учдан бир қисмидан ортигини васият қилишга ҳам рухсат этилмаган. Васиятни тузишда иккита гувоҳ иштирок этиши лозим бўлган. Шариатда айниқса қонун бўйича мерос тартиби бир мунча пухта ишлаб чиқилган эди. Ўлган кишининг мол-мулкидан аввало уни дафн этиш маросимларига кетадиган харажатлар қопланган, сўнгра унинг барча қарзлари тўланган. Қолган мол-мулклар қонуний меросхўрлар ўртасида тақсимланган. Меросдан биринчи навбатда ўлган кишининг болалари ўз ҳиссаларини олишган, улар бўлмаса унинг ака-укалари, амаки-тоғалари ва бошқалар меросга чақирилган. Аёллар меросдан эркакларга нисбатан икки ҳисса кам улуш олганлар. Диндан қайтганлар, ажралган эр-жотинлар, мерос қолдирувчининг ўлимига сабаб бўлганлар мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум эдилар.

7. Шариат бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби

Мусулмон ҳуқуқида жиноят ҳуқуқи нормалари фуқаролик ҳуқуқи нормаларига нисбатан унча батафсил ишлаб чиқилмаган. Улар қадимийлиги, эскириб қолганлиги, юридик техникаси жиҳатидан нисбатан унча ривожланмаганлиги билан ажралиб туради.

Шариатда **жиноят тушунчасининг** асосини диний ғоялар билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқий қонун-қоидалар ташкил этади. Шунинг учун ҳам мусулмон ҳуқуқида жиноят тушунчасини таҳлил этишга алоҳида ёндашиш лозим. Зеро, баъзи рус олимлари шариатда жиноятнинг умумий тушунчаси мавжуд эмас деб ҳисоблайдилар.¹¹⁹ Бироқ, бу фикрга унчалик қўшилиб бўлмайди. Бинобарин, Бурҳониддин Марғиновичнинг «Хидоя» асарида жиноят деб, қонун тилида шахсга ва мулкка қарши қаратилган қонун билан тақиқланган қилмиш тушунилади¹²⁰, - деб кўрсатилади. Шариатдаги ушбу таъриф жиноят тушунчасига берилган умумий таъриф бўлиб, шариат масалаларига бағишланган асарларда жиноятнинг айрим турларига алоҳида тушунча берилган. Жумладан,

¹¹⁹ Қаранг: История государства и права зарубежных стран. Част I. Учебник для вузов— М.: Издательство НОРМА, -1996.-426-бет.

¹²⁰ Қаранг: Хидоя.-Т., 1883-211-бет.

«Мухтасар» (Шариат қонунларига қисқача шарҳ)да кўрсатилганидек, «жиноят» сўзи луғатда жиноят ва гуноҳ маъносини, шариат истилоҳида одамнинг жонига ё аъзоларига зарар келтириш маъносини¹²¹ билдиради.

Мусулмон жиноят ҳуқуқида жиноят таркибидаги тўртта асосий белгилар ҳам назарда тутилади. Жиноят таркибининг асосий элементларидан бири **жиноят объекти** ҳисобланади. Ҳозирги замон жиноят ҳуқуқида шахснинг ижтимоий хавфли ва ҳуқуққа хилоф жиной қилмиши қандай мақсадга қаратилганлиги, яъни тажовуз қайси ижтимоий муносабатларни бузишга йўналтирилган бўлса, шу муносабат жиноятнинг объектини ташкил этади. Шариат бўйича жиноятларнинг умумий объекти дин ва давлат асослари, шахснинг ҳаёти, соғлиги, қадр-қиммати, номуси, мулкнинг турли-туман шакллари, жамоат тартиби ва жамоат хавфсизлиги, диний қоидалар, савдо-сотик тартиб-қоидалари, одил судлов асослари ва бошқа муносабатлар бўлиши мумкин. Масалан, диндан қайтиш, Аллоҳга шак келтириш, кўп худолик (маъжусийлик), исломдан юз ўгириш бир жиноятнинг турли кўринишларидир. Бу жиноятларнинг умумий объекти диний муносабатлар бўлиб, айбдорнинг жиной қилмиши диний муносабатларга путур етказишга қаратилган бўлади¹²². Шариатда, шунингдек, **жиноятнинг объектив томонини** тавсифловчи қатор белгилар ҳам мавжуд. Масалан, ўғрилиқ, босқинчилик, зино, зинокорликда айблаш (туҳмат) ва бошқа жиноятлар таркибининг объектив томони уларнинг ижтимоий хавфли ва ҳуқуққа хилоф ҳаракатлардан иборат эканлигидадир. Бундай жиноятлар бир-биридан, асосан, қилмишнинг хусусияти билан, мулкка қарши қаратилган жиноятлар эса бир-биридан мулкни қонунсиз эгаллаш усули, яъни жиноятнинг объектив томони билан фарқ қилади.

Шариатда **жиноят субъекти** масаласига ҳам эътибор берилади. Унга биноан, ҳар қандай жисмоний шахс эмас, балки эс-ҳуши жойида, ўз қилмишига ўзи жавоб бера оладиган, яъни ўз юриш-туришининг моҳиятини тушунадиган ва ўз ҳатти-ҳаракатини ирода қилиш қобилиятига эга бўлган, ақли расо кишиларгина жиноятнинг субъекти ҳисобланганлар. Ханафий мазҳаби бўйича жиноят субъектининг ёши 15 ёш қи-

¹²¹ Қаранг: Мухтасар.-Т: Чўлпон, 1994--304-бет.

¹²² Қаранг: Ражабова М.А. Шариатда жиноят ва жазо.-Т: Адолат, 1996.-58-59-бетлар.

либ белгиланган. Таъкидлаш жоизки, мусулмон жиноят ҳуқуқида ақли заиф, исрофгарчилик ва нобудгарчиликларга йўл қўйювчилар, ақлдан озганлар, гўдаклар, хотираси суст, серуйқу ва гунг (тилсиз) кишилар ақли норасолар қаторига киритилган. Масалан, «Мухтасар»да: «тилсиз, ёзув ва ишора билан ўзига жавоб вожиб бўладиган даражадаги ишга, мисол учун, зино, хамр (ароқ) ичиш, ўғриликка иқрор бўлса, жазо берилмас, қўли кесилмас. Чунки иқрори шабҳалидирки, шубҳа билан жазоланмас»¹²³, - деб қайд этилган.

Мусулмон жиноят ҳуқуқида **жиноятнинг субъектив томонини** тавсифловчи белгилар ҳам ҳисобга олинади. Унга бинноан қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинган жиноятлар бири-биридан фарқланади. Масалан, одам ўлдириш жиноятининг ўзи айбнинг шаклига қараб бир неча турларга бўлинади. Масалан, «Хидоя» асарида бу жиноят беш турга бўлиб кўрсатилган: 1) қасддан одам ўлдириш; 2) қасдга ўхшаш ўлдириш; 3) беқасд (билмай) ўлдириш; 4) беқасдга (билмасдан) ўхшаш ўлдириш; 5) сабабли қотиллик. Шунингдек, шахснинг соғлигига қарши жиноятлар ҳам мусулмон ҳуқуқида қасд ва эҳтиётсизликдан содир этилиши мумкинлиги инobatга олинган. Бунда ҳар иккала айб шаклига алоҳида-алоҳида жазо тури белгиланган.

Мусулмон ҳуқуқида асосан тугалланган жиноятлар учун жинойий жавобгарлик назарда тутилган. Суиқасд тушунчаси тўлиқ ишлаб чиқилмаган эди. Масалан, шариятда ўғрилик ва тан жароҳати етказиш каби қатор жиноятларда жинойий оқибатнинг юз бериши кўзда тутилган. Жумладан, одам ўлдиришдаги жинойий оқибат жабрланувчининг ҳаёти бўлса, ўғрилик, босқинчилик, талончилик, мулкни ўзлаштириш йўллари билан талон-тарож қилишда эса мулкий характердаги зарар етказиш кўзда тутилган. Шунингдек, тугалланмаган жиноятлар, жиноятга суиқасд учун енгилроқ жазо белгиланган. Масалан, қароқчилар йўл тўсаётганларида ҳали молни олмай ва ҳеч кимни ўлдирмай туриб қўлга тушсалар, уларга ўлим жазоси эмас, қамоқ қўлланилган. Шунингдек, ўғри нарсани хонадан олиб чиқиб кетмай туриб қўлга тушса қўли кесилмаган ва ҳоказо.

Шарият бўйича жиноятда иштирокчилик масаласи ҳам унча тўлиқ ишлаб чиқилмаган. Лекин шариятнинг жиноят

¹²³ Мухтасар.-Т.: Ҷўлпон, 1994-332-бет.

ҳуқуқи назариясида **зарурий мудофаа** тушунчаси назарда тутилган. Масалан, бир шахснинг иккинчи шахсга жиноят қуроли (қилич, таёқ ва ҳоказолар) билан ўқталганда мудофааланувчининг ҳаётига тажовуз қилиш очиқ-ойдин бўлганда, тажовузчини ўлдирса, унинг ҳаракати зарурий мудофаа доирасида содир қилинган, деб саналса, бундай ҳоллар жиноят ҳисобланмаган. Зарурий мудофаа нафақат мудофаланувчи томонидан, балки ўзга манфаати йўлида бошқа шахслар томонидан ҳам содир қилиниши кўзда тутилган. Шунингдек, мусулмон жиноят ҳуқуқида қилмишнинг зарурий мудофаа ҳолатида содир қилинганлигини баҳолашда қатор ҳолатлар: қилмиш содир қилинган жой, вақт, шароит (кундузи ёки кечқурун, шаҳар ёки ҳеч ким бўлмаган дашт ва ҳоказо), қилмишнинг хавфлилик даражаси, қурол тури ва бошқалар инобатга олинган. Шариятнинг жиноят ҳуқуқи назариясида нафақат зарурий мудофаа тушунчаси мавжуд, шу билан бирга зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш тушунчаси ҳам акс этган. Масалан, «Мухтасар»да қайд этилганидек, «кундузи шаҳар ёки қишлоқ ичида таёқ билан ўқталувчини ўлдириш сабабли қасос вожиб бўлур, чунки кундузи шаҳарда ёрдамга биров улгуриши мумкин, шунинг учун таёқ ўқталиши билан ўлдириб қўйиш тузук бўлмайти»¹²⁴.

Шариятда айбни енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳам ҳисобга олинади. Айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар қаторига қуйидагилар кирган: 1) айбини бўйнига олиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш; 2) етказилган зарарни ихтиёрий равишда тўлаш; 3) мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан қарамлик сабабли жиноят содир этиш; 4) жабрланувчининг айбдорни кечирishi; 5) вояга етмаганлар ёки аёллар томонидан жиноят содир этилиши; 6) қуллар томонидан жиноят содир этилиши; 7) подшо томонидан жиноят содир этилиши ва ҳоказо. Шариятда такроран жиноят содир этишлик, гуруҳ бўлиб жиноятга қўл уриш ва бошқалар айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар ҳисобланиб, бундай ҳолларда оғирроқ жазолар назарда тутилган.

Ўрта асрлардаги мусулмон ҳуқуқшунослари барча жиноятларни уч гуруҳга ажратадилар. Биринчи гуруҳга бевосита Мухаммад (САВ)нинг кўрсатмаларидан келиб чиқадиган жиноятлар киритилади. Улар «Аллоҳнинг ҳуқуқлари»га та-

¹²⁴ Уша асар, 307-бет.

жовуз қиладиган жиноятлар сифатида талқин қилинган ва авф этилмаган. Бунга биринчи навбатда исломдан қайтиш жинояти киритилган. Бунинг учун ўлим жазоси назарда тутилган. Бошқариш тартиботига қарши қаратилган жиноятлар - исён ва давлат ҳокимиятига қаршилик кўрсатиш каби жиноятлар ҳам оғир жазоланган. Оғир диний гуноҳ деб эълон қилинган ушбу гуруҳ жиноятларига яна ўғрилиқ, спиртли ичимликлар истеъмол қилиш, зинокорлик, шунингдек, зинокорликда айблаб туҳмат қилиш кабилар ҳам кирган.

Иккинчи гуруҳ жиноятларни бутун мусулмонлар жамоасига эмас, балки алоҳида шахсларнинг ҳуқуқларига тажовуз қилувчи ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракатлар ташкил этган. Уларни тартибга солувчи нормалар уруғдошлиқ тузуми одатларидан келиб чиққан, жумладан қасос олиш ҳуқуқини белгиллаган. Масалан, қасддан одам ўлдириш ёки тан жароҳати етказиш жиноятларини содир этган шахсларга «жиноятга тенг жазо» (тилион) тамойили асосида жазо назарда тутилган. Аммо шариат манбалари, жумладан, Қуръони Карим ва ҳадисларда бу гуруҳга киритилган жиноятлар учун кўзда тутилган жазони бир мунча юмшатиш ҳақида сўз юритилганлигини кўриш мумкин. Масалан, қўшимча қонли қасос олиш ўрнига «товон» тўлаш каби енгилроқ жазо берилиши назарда тутилади. Қуръони Каримда одам ўлдириш ва тан жароҳати етказиш жиноятлари учун «жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, қулоққа қулоқ, тишга тиш ва жароҳатларга қасос (олинур)» деб белгиланган (Моида сураси, 45-оят). Шунингдек, ушбу одатда «кимки у (қасос)ни садақа қилиб (кечиб) юборса, у (гуноҳларига) каффоратдир» дейилади. Каффоратнинг маъноси эваз, бадал, афвдир. Демак, Қуръони Каримда қасос олмай, хунидан кечишга маъқул, савобли иш сифатида қаралади.

Ва ниҳоят, учинчи гуруҳни ташкил этувчи жиноятларга ўз табиатига кўра, ижтимоий муносабатларга қарши жиноий тажовуз қилишга қаратилган бошқа барча турдаги жиноятлар, жумладан, закот тўламаслик, шахсларга моддий зарар етказиш (ўғрилиқ ва босқинчиликдан ташқари), битимлар юзасидан мажбуриятларни бажармаслик, хун олиш учун товон тўламаслик, кам ўлчаш, кам тортиш, товламачилиқ қилиш, порахўрлик, хазинани ёки етимнинг ҳақини ўзлаштириш, қонунга хилоф ҳолда қасддан суд қарорларини чиқариш, ёлғон гувоҳлик бериш, жамоат жойларида юриш-туриш

қоидаларини бузиш, фуқароларга ёки ўзига бўйсунувчиларга нисбатан зулм ўтказиш, энг муҳим диний ақидаларни инкор қилиш, давлат мулкани турли хил нопок йўллар билан талон-тарож қилиш, жодугарлик ва сеҳргарлик, номусга тегиш, бесоқолбозлик, нафақа тўлаш мажбуриятдан қасддан бош тортиш ва ҳоказолар киритилади.¹²⁵

Ушбу жинойтларнинг аксарияти учун Араб халифалигининг ташкил топиши даврида жазолар назарда тутилмаган. Шу сабабли улар шариатнинг асосий манбаларида эслатилмайди. Ҳуқуқий таълимотнинг ривожланиши ва ҳукмрон табақаларнинг таркиб топган ижтимоий муносабатларни мустаҳкамлашга уриниши натижасида илгари жинойий ҳисобланмаган кўпгина хатти-ҳаракатлар, жумладан, закот тўламаслик, рўза тутмаслик, энгил тан жароҳати етказиш, ҳақорат, безорилик, алдоқчилик ва фирибгарлик, давлат мулкларини исроф қилиш, қимор ўйнаш ва ҳоказолар жинойят сифатида кўриладиган ва суд таркибида жазоланадиган бўлди. Бундай ишлар бўйича жазо чораси бериш мужтаҳидлар томонидан билдирилган фикрларга ва алоҳида қозиларнинг ихтиёрига боғлиқ бўлган.

Мусулмон жинойят ҳуқуқи бўйича **жазолар**нинг хилма-хил турлари назарда тутилган. Албатта, бунда давлатдан олдинги жамиятга хос, эскирган жазо усулларида ҳам фойдаланилганлигини таъкидлаш жоиз. Масалан, шариатда кўпгина жинойятлар учун қасос олиш, товон, таъзир ва бошқа жазо турлари белгиланган. Р.Шарлнинг таъкидлашича, мусулмон ҳуқуқшунослари VIII асрдан бошлаб мусулмон ахлоқини тузатишга оид жазолардан таъзирни қўллаш орқали жазоларни индивидуаллаштириш, яъни жинойтнинг турига қараб, ҳар бир жинойтчига алоҳида-алоҳида жазо чоралари белгилаш тамойилига суянган эдиларки, бу қоида Европа қонунларига анча кеч киритилган.¹²⁶

Мусулмон жинойят ҳуқуқида жазолар огирлик даражасига қараб қуйидаги уч турга: 1) ҳад; 2) қасос ёки товон ва каффорат; 3) таъзир жазоси турларига бўлинади. «Ҳад» сўзининг луғавий маъноси «Мухтасар»да кўрсатилганидек, чекка, чет, икки нарса орасидаги парда, монё деганидир. Бу шариатда жинойий хатти-ҳаракатлар учун Аллоҳ томонидан белгилана-

¹²⁵ Ражабова М.А. Шариатда жинойят ва жазо. Т.: Адолат, 1996, 57-бет.

¹²⁶ Қаранг: Шарл Р. Мусулманское право.—М.: 1959.—41-бет.

диган жазо деб тушунилади. Ҳад жазоси турларига 40 мартадан кўпроқ дарра уриш, яъни 80, 100 дарра уриш, қўл ёки оёғини кесиш, тошбўрон қилиб, осиб ёки бошини танасидан айириб ўлдириш киради. Ҳад жазоси ҳақида Қуръони Карим оятларида айтиб ўтилгани учун ҳам шариат олимлари уни қатъий жазо - Аллоҳнинг ҳақи деб ҳисоблайдилар. Ҳад жазоси турлари асосан зино, тухмат, ўғрилиқ, қароқчилик (босқинчилик), спиртлик ичимликларни истеъмол қилиш, ислом динидан қайтиш, исён кўтариш ва бошқа жиноятларга нисбатан белгиланган. Шунингдек, «Мухтасар»да ҳад жазоси зино, тухмат қилиш, ўғрилиқ, қароқчилик учун қўлланилишига кўра у жиноятларни чеклаб баён қилиш зарур¹²⁷, деб бу жазо турларини фақат бир нечта муайян жиноятларга нисбатан қўлланилганлиги сабабли чеклаган деган маънони англатиши таъкидланган. Шариатда ҳад жазоси турларининг «қасос» ёки товон (дия, хун) ва таъзир жазо турларидан фарқи ҳам кўрсатилади. Жумладан, «Мухтасар»да: «Бас, таъзир ва қасос ҳад эмас, чунки таъзир чекланмаган жазодир, қасос эса банданинг ҳаққидир, банда кечса, кечилади. Ҳад кечилмайди»¹²⁸, - деб қайд этилган.

Қасос ёки товон (дия) ва каффорат жазоси турлари шахснинг ҳаёти ва соғлиғига қарши қаратилган жиноятлар, хусусан, одам ўлдириш ва тан жароҳати етказиш жиноятларига нисбатан қўлланилган. Бу ҳол шариатда «жиноятга тенг жазо» қондасига риоя қилиш, деб юритилади. Жумладан, Қуръони каримда: «Ким сизларга тажовуз қилса, сизлар ҳам ўша меъёрда тажовуз қилинг!» (Бақара сураси, 194-оят), дейилади. Шунингдек, Моида сураси, 45-оятда ҳам «жонга жон, кўзга кўз, бурунга бурун, қулоққа қулоқ, тишга тиш ва жароҳатларга қасос» олинishi кўрсатилади. Демак, қасос олишда қасддан одам ўлдириш ёки қасддан тан жароҳати етказиш жиноятини содир этган айбдорга ўлим жазоси, агарда у ёки бу даражада тан жароҳати етказилган бўлса, айбдорнинг ҳам баданига етказилган жароҳати даражасида қасос-тенг жазо қўлланилган. Қасосдан товон (хун) тўлаш ва каффорат жазоси орқали қутулиш мумкин эди. Каффоратда бир қулни озод қилиш, қул топилмаса, айбдор икки ой муттасил рўза тутиши шарт бўлган. Бу ҳақда Қуръони Каримда шун-

¹²⁷ Мухтасар, 284-бет.

¹²⁸ Мухтасар, 284-бет.

дай дейилади: «Мўмин (иккинчи бир) мўминни фақат янглишибгина ўлдириб қўйиши мумкин. Кимда-ким мўминни янглишиб ўлдирган бўлса, (унинг зиммасига) бир мўмин қулни озод қилиш ва у (марҳум)нинг оиласига - агар кечиб юбормасалар - хун тўлаш (фарздир). Агар (марҳум) сизга душман қавмдан бўлиб, ўзи мўмин бўлса, бир мўмин қулни озод қилиш (буюрилади). Агар сизлар билан улар ўртасида сулҳ (тузилган) қавмдан бўлса, унинг оиласига хун тўлаш ва бир мўмин қулни озод қилиш (буюрилади). Кимда-ким (қул) топмаса, Аллоҳдан кечирим сўраб, икки ой муттасил рўза тутиш (билан кифояланади)» (Нисо сураси, 92-оят). Умуман, қасос ёки тоvon олиш жазоси ибтидоий жамоа тузуми давридан мерос қолган эди.

Таъзир жазоси «ҳад» ёки «қасос» жазоларини қўллаш мумкин бўлмаган ҳолларда, шунингдек, диний жиҳатдан гуноҳни ювиш билан жазоланадиган жинойтлар содир этилган тақдирда қўлланилиши мумкин эди. Масалан, ўғирликда ўғирланган нарса шариатда жорий этилган миқдордан кам бўлса, ҳад эмас, балки таъзир қўлланилган. Шунингдек, қароқчилар йўл тўсаётганларида ҳали молни олмай ва ҳеч кимни ўлдирмай туриб қўлга тушсалар, уларни то тавба қилгунларига қадар қамаб қўйилган ёки ўғри нарсани хонадан олиб чиқиб кетмай туриб қўлга тушса, қўли кесилмаган. Таъзир жазо турларига 3 даррадан 39 даррагача уриш, қамок, огоҳлантириш, ватанидан ҳайдаб юбориш, жамоат иззаси, жарима, салла ўраб юриш ҳуқуқидан маҳрум этиш ва ҳоказолар киради.

Таъкидлаш лозимки, мусулмон жинойт ҳуқуқи масалалари билан шуғулланган ҳозирги замон ҳуқуқшунос олимларимиз шариатдаги жинойий жазо тизимини бир нечта гуруҳларга бўлиб, улар ҳақида бир-биридан фарқ қилувчи фикрларни баён қилганлар. Жумладан, М.И.Садагдар мусулмон ҳуқуқида жазо алоҳида хусусиятга эга бўлиб, қуйидаги турларга: қасос - ўч олиш; дия - тоvon ҳақи; ўлим жазоси; тошбўрон қилиш; қўл-оёқларини кесиш; савалаш; дарра уриш; сургун ва бадарға; мол-мулкани мусодара қилиш ва бошқалардан иборатдир, деб кўрсатган бўлса, Г.М.Керимов шариатдаги барча жазолар асосан тўрт турга: 1) бир хилда ўч-қасос олиш; ўлдирганда - ўлдириш, ҳақоратлаганда - ҳақоратлаш, жароҳатлаганда - жароҳатлаш ва шунга ўхшаш; 2) қон тўкканда, яъни ўлдирилганда ҳам, жароҳат етказилганда ҳам

тўлов ёки жарима белгилаш; 3) қиёс (анология) асосида қонун билан белгиланган жазо; 4) шариат қозиларининг ихтиёрига кўра белгиланадиган жазоларга бўлинади, деган фикрни илгари сурган. А.С.Боголюбов эса қасос олиш чоралари ва эҳтиёт чоралари сон жиҳатидан кўп эмас ва улар оддий бўлиб, ўлим жазоси, қасос - тенг жазо, дия - ўлдирилган ёки қон тўқкандаги товон тўлаш; таъзир, адаб - огоҳлантириш, жамоат иззаси ва содир этган жиноий қилмиш учун чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, панд-насиҳатдан ташкил топгандир, деб таъкидлайди. Л.Р.Сюкияйнен ва В.А.Лихачёв эса мусулмон жиноят ҳуқуқидаги барча ҳуқуқбузарликларни уч гуруҳга бўладилар: биринчи гуруҳга - Аллоҳнинг ҳуқуқини бузишга қаратилган ўта оғир жиноятларга нисбатан ҳад жазолари; иккинчи гуруҳга - шахснинг ҳаёти ва соғлигига қарши қаратилган қасос ёки товон тўлаш жазолари қўлланадиган жиноятлар, ниҳоят, учинчисига эса қолган барча ҳуқуқбузарликлар киритилган бўлиб, уларга нисбатан таъзир жазолари қўлланади деб бизнингча тўғри кўрсатган-лар.

Шундай қилиб шариатда жазолар ўрта асрларга хос бўлган шафқатсизлиги ва қаттиқлиги билан ажралиб турарди. Жазонинг асосий мақсадлари қўрқитиш бўлган. Масалан, ўлим жазоси кўп ҳолларда оддатда омма олдида олиш ёки тўрт бўлакка бўлиш йўли билан ижро этилган. Шунингдек, ўлим жазосининг сувга чўктириш, тириклайин кўмиш каби турлари ҳам қўлланилган. Тана аъзоларига шикаст етказиш ва тан жазолари-бармоқларни, қўл ва оёқларни кесиш, ахталаш, тошбўрон қилиш ва ҳоказолар кўп қўлланилган. Озодликдан маҳрум қилиш уйга ёки мачит хоналаридан бирига қамашда ифодаланган. Мусулмон жиноят ҳуқуқида мулкий жазолар (мол-мулкни мусодара қилиш, жарима ва бошқалар) ва шарманда қилувчи жазолар (соқолларини олиб ташлаш, салла тақиб юриш ҳуқуқидан маҳрум қилиш, жамоат иззаси ва бошқалар), шунингдек сургун ва бадарга жазолари (майда жиноятлар учун) ҳам маълум.

Мусулмон ҳуқуқида **суд ишларини юритиш тартиби** ўзига хос жиҳатлари билан ажралиб турган. Суд жараёни, одатда айблов характерига эга бўлган. Иш кўпинча давлат номидан эмас, манфаатдор шахслар томонидан қўзғатилган. Фуқаролик ва жиноят судловлари ўртасида фарқ йўқ эди. Суд ишлари ошқора тартибда, одатда мачитларда кўриб ҳал қилинган. Унда иштирок этишни хоҳловчиларнинг барчаси

қатнашишлари мумкин эди. Томонларнинг ўзлари ҳимоячиларнинг ёрдамига таянмай иш юритишлари лозим эди.

Суд жараёни асосан оғзаки амалга оширилган, дастлаб ёзма иш юритиш қўлланилган. Аббосийлар ҳукмронлиги давридан бошлаб фуқаролик ишлари бўйича суд баённомалари тузила бошланган. Судда тан олиш (айбига иқрор бўлиш), гувоҳларнинг кўрсатмалари, қасамлар, версиялар далил бўлиб ҳисобланган. Иш бир мажлиснинг ўзида ҳал қилиниши лозим эди, уни кейинги кунга қолдириш мумкин эмасди. Суд жараёни тортишувчанлик характерга эга бўлган. Суд ишларини юритишнинг қозилар учун белгиланган қоидалари йўқ эди. Шунинг учун улар ишларни ўз хоҳишларича эркин кўриш имкониятидан кенг фойдаланганлар. Ишда гувоҳ бўлиб 10 ёшга тўлган, илгари судланмаган, фақат мусулмон динидаги ақли расо кишиларгина қатнашиши мумкин бўлган. Икки аёл кишининг кўрсатмаси бир эркак кишининг гувоҳлигига тенг ҳисобланган. Ишончли далиллар бўлмаса, жавобгар ёки айбланувчи одатда Қуръони каримни ушлаб Аллоҳ олдида тантанали қасам ичиши лозим эди.

- *Ўрта асрларда Хитой давлатининг ривожланиш бошқичлари.*
- *Хитойнинг ижтимоий тузуми.*
- *Хитой давлат тузумининг хусусиятлари.*
- *Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари.*

1. Ўрта асрларда Хитой давлатининг ривожланиш бошқичлари

Хитойда кўп укладлилиқнинг турғунлиги, синфларнинг ташкил топиш жараёни тугалланмаганлиги, патриархал-уруғчилик ва қулдорчилик муносабатлари қолдиқларининг сақланиб қолганлиги, жуда катта ҳудуддаги турли районларнинг хўжалик ва ижтимоий ривожланиши нотекислиги ва бошқалар натижасида ўрта асрларнинг бошланиш вақтини аниқ вақт (сана) билан белгилаш анча мураккаб. Юқорида кўрсатилганидек, Қадимги Хитой давлатидаёқ ўз эркинликларини йўқотмаган кам ерли ва ерсиз деҳқонларни эксплуатация қилишнинг турли шаклларига асосланган йирик хусусий ер эгаллиги шаклланган эди. Солиқлар тўлайдиган деҳқонларнинг давлат томонидан эксплуатация қилиниши ҳам кенг тарқалиб борган. Деҳқонлардан асосан давлат фойдасига рента-солиги олинарди.

Ўрта асрларда Хитой давлати тарихини даврларга бўлишда ҳукмрон сулолаларнинг вақти-вақти билан ўзгариб туришини ва йирик империяларнинг ташкил топишини ҳисобга олиш зарур. Бу даврда тез-тез бўлиб турган халқ кўзғолонлари давлатнинг ижтимоий-синфий тузилишида, шунингдек, сиёсий ва ҳуқуқий институтларида у ёки бу даражада ўзгаришларга олиб келган.

III асрларда ерларнинг хусусий ер эгалари қўлида тўпланиши ва II-III асрлардаги кучли халқ ҳаракатлари натижасида Хань империясининг қулаши юз йиллик ички нотинчликка сабаб бўлди. Кейинчалик ягона давлатнинг қайта тикланиши Шимолий Хитойда асос солинган Цзинь сулоласи (260-420 йиллар) кўринишидаги марказлашиш жараёни билан боғлиқ эди.

Хитойда ягона давлатнинг ташкил топишида айниқса Цзинь давлатининг асосчиси Сим Ян ислохотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ислохотларга биноан ерларнинг катта қисми императорнинг, яъни давлатнинг мулки деб эълон қилинган. Мустақил деҳқонлар эса давлатнинг ерларини ушлаб турувчилар ва бунинг эвазига солиқ тўловчилар бўлиб қолган. Улар турли даражаларга бўлинган. Биринчи даражали солиқ тўловчилар - «чек ерларни фойдаланишга олувчи» (эркаклар учун 70 му¹²⁹ аёллар учун 30 му) ва «солиққа оид чек ерлар»ни (тегишлича эркаклар учун 50 му аёллар учун 30 му) олувчи 16 ёшдан 60 ёшгача эркак ва аёллар ташкил этади. Бу ерлардан олинадиган ҳосил ер учун солиқ ва тўловлар сифатида тўлиқ давлатга ўтказилган. Иккинчи даражали солиқ тўловчиларга 13 ёшдан 15 ёшгача ва 61 ёшдан 65 ёшгача бўлган деҳқон оила аъзолари кириб, улар чек ерларнинг ярмисини олардилар. Солиқ тўлаш ёшига етмаган ва ундан ошган кишилар ҳеч қандай чек ерлар олмаган. Давлатдан чек ер олган солиқ тўловчи деҳқонлар шунингдек, ишлаб бериш мажбуриятларини ҳам ўтаганлар.

Ислохот ерларнинг тенглаштирилишини англазмаган. Масалан, чиновниклар ўз мавқеларига (мартабаларига) қараб 1 мудан 5 мугача ер участкалари олган. Улар солиқ ва мажбуриятлардан озод этилган эди. Ҳар бир чиновникнинг ихтиёрида эгаллаб турган ер эгаллиги ҳажмига қараб, 1 тадан 15 тагача деҳқонларнинг томорқа хўжаликлари бўларди. Улар ерни ижарага олиб ишловчи деҳқонлар эди.

Ерларни тақсимлаб бериш тизимининг янги варианты («тенг майдонлар» тизими) 485 йилда Шимолий Хитойда Шимолий Вей сулоласи даврида, сўнгра эса VI ва VII асрларда Суй сулоласи ҳамда унинг ўрнига келган Тан сулоласи даврида жорий қилинган. Бу тизим ожир оқибат бутун Хитой бўйлаб ёйилган. 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган деҳқонлар давлатдан аниқ тайинланган мақсадларда ерлар олишган. Улар бундай ерларда буғдой, каноп, тутли дарахтлар экиб етиштиришлари ва давлатга топширишлари шарт эди. Ҳалла экиш учун мўлжалланган ер участкасининг катта қисми (эркаклар учун 40 му ва аёллар учун 20 му ерлар) фақат вақтинча фойдаланишга берилган ва у деҳқоннинг белгиланган солиқ тўлаш ёшидан ошганидан кейин ёки ўлимидан сўн

¹²⁹ 1му=1/16 гектар ер.

давлат томнидан қайтариб олинган. Ер участкасининг қолган озгинагина қисми мерос тариқасида ўтказилган.

Ерларни тақсимлаш тизими солиқлар тўловчи деҳқонларни эксплуатация қилишнинг анъанавий тизимини фақат мустаҳкамлашнигина англатмас эди. У қишлоқ жамоаси орқали амалда деҳқонларнинг ерга боғланиб қолишини, давлат хазинасига биргаликда солиқ тўлаш мажбуриятини кенг тарқалишига кўмаклашган. Бу тизим мавжуд йирик хусусий ер эгаллигининг камайишига эмас, балки янада ортишига олиб келди. Масалан, «тенг майдонлар» тизими қарам кишиларнинг меҳнатини эксплуатация қилаётган ер эгасига чек ерлар олиш ҳуқуқини ҳам берарди.

Тан қонунчилиги расман чек ерларни сотишни тақиқлар эди. Лекин кўпгина қўшимча тушунтиришлар (масалан, оиланинг кўчиб ўтиши ҳолатида, дафн маросимларини ўтказиш мақсадида ва ҳоказо ҳолатларда чек ерни сотиш мумкин эди) ерларнинг хусусий шахслар қўлида тўпланиб боришига имкон туғдирди. Бундай чеклашлар расман олиб ташлангандан кейин эса бу жараён янада кучайди. Бу деҳқонларнинг мулкий тенгсизлигини, хусусий ер эгаларига қарамлигини кучайтирди. Шу билан бирга Тан империясида «тенг майдонлар» тизими маълум босқичда унинг иқтисодини мустаҳкамлашнигина, сиёсий аҳволнинг маълум даражада барқарорлашувига шарт-шароит яратди.

Тан империясида уруғдошлик сепаратизми тенденцияси йирик ер эгаллиги ўсишининг муқаррар ифодаси бўлиб қолганди. Бу тенденция ҳарбий губернаторлик (цзедуши) мансабининг жорий қилиниши билан ҳам боғлиқ эди. Ҳарбий губернаторлар кўчманчилар ва бошқаларнинг тинимсиз қочишларига қарши курашда жуда катта ваколатларга эга эдилар. Губернаторлар вақт ўтиши билан қудратли ноибларга, йирик ер эгаларига айландилар ва марказий ҳокимият билан тобора ҳисоблаша бошладилар.

VIII асрда янгича тарзда «ерларнинг тўпланиш кулфати», деҳқонларнинг оммавий ерсизланиши ва қишлоқ аҳолисига тақсимлаб бериш учун мўлжалланган давлат ерларининг камайиб кетиши муносабати билан ердан фойдаланишнинг чек тизими тўла барбод бўлди. Солиқлар, ўлпонлардан, ҳар хил давлат мажбуриятлари ўташдан эзилган деҳқонлар қашшоқлашиб, жуда оғир кун кечиришга мажбур эди. Очлик натижасида тез-тез бўлиб турган эпидемиялардан юз минг-

лаб деҳқонлар қирилиб кетди. Деҳқонларнинг чек ерлари камайиб борди, чунки чек ерларни «кучли хонадонлар» - катта-катта ер эгалари, давлат амалдорлари, судхўрлар доим ўз қўлларига киргизиб олмоқда эдилар (йилномаларда образли қилиб айтилганидек, «ютиб юбормоқда эдилар»). Давлат деҳқонлари сонининг камайиши натижасида давлат хазинасига тушадиган даромадлар ҳам камайди. Деҳқонларнинг бир қисми хусусий шахсларга қарам бўлиб қолаётган эди, бу шахслар ўз даромадларини мана шу деҳқонлардан олар эдилар. Шу аҳволни ҳисобга олиб, ҳукумат 780 йилда солиқ тизмини ислоҳ қилди. Лойиҳанинг собиқ муаллифи Ян Яньнинг янги қонунига биноан солиқлар чек ери бўлган деҳқонлардангина олинмасдан, шу билан бирга хусусий ер эгаларидан ва давлат ерларини вақтинча ижарага олган шахслардан ҳам йиғиб олинадиган бўлди, аммо мана шу ер эгалари ва ижарачилар уларнинг ерларида яшаб, уларга крепостной қарамликда бўлган деҳқонлар учун ҳам солиқ тўлашлари лозим эди. Вужудга келган бу янги вазиятни, яъни давлат деҳқонларининг бир қисми феодалнинг крепостной ёки қарам кишисига айланганлигини тан олиб, ҳукумат «кучли шахслар» томонидан чек ерларнинг «ютиб юборилишига» қарши курашни атайлаб сусайтирди, бу ҳол бутун чек ер тизимнинг инқирози кучайганлигидан далолат берар эди.

Шу тариқа бузилган мувозанатни тиклаш, ижтимоий портлашни қандайдир бартараф этиш мақсадида 780 йилда Хитойда янги солиқ тизими жорий қилинган эди. Бунга кўра, ҳамма деҳқон хўжаликлари ўз мулкий аҳволига қараб туркумларга бўлинган ва эгаллаб турган ерларининг ҳажмига қараб солиқ тўлашлари лозим эди. Бунда солиқ тўловчи шахсларнинг ёши ҳам, меҳнат лаёқати ҳам ҳисобга олинмаган. Айни пайтда ерларни сотишдаги тақиқлар олиб ташланган, ерларнинг ҳажмини чегаралаш бекор қилинди. Бу эса кам ерли ва ерсиз ижарачи деҳқонларни эксплуатация қилишга асосланган йирик помещчик ер эгалитининг ўсиши учун янги имкониятлар туғдирди.

VIII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Хитойда умумий деҳқонларнинг ярмига яқини бировларнинг ерларини ишлаш ҳисобига яшаб, хусусий мулкдорлар томонидан эксплуатация қилинди. Деҳқонларнинг бошқа қисмини мустақил майда ишлаб чиқарувчиларнинг кенг қатлами ташкил этди. Улар томо-

нидан ишлаб чиқарилган қўшимча маҳсулот давлатга солиқ тарзида бериларди.

Майда ер эгаларининг оммавий ерсизланиши ижтимоий портлашларга, қўзғолонларга, урушларга олиб келарди, оқибатда ҳукмрон сулолалар ағдариларди. Натижада деҳқонларни эксплуатация қилишнинг анъанавий тизими, мустақил деҳқон хўжаликларининг солиштирма оғирлиги даврий тикланиб борган.

IX аср охири - X асрнинг бошларидаги нотинч йиллар ва кучли деҳқонлар қўзғолонларидан кейин Сун сулоласи (X-XIII асрлар) нинг ўрнатилиши билан маълум даражада давлат ва йирик хусусий ер эгаллигининг мувозанатига эришилди. XI асрда Сун амалдори **Ван Аньшининг** ислоҳотлари ушбу мувозанатга ёрдам берди. Шу даврда деҳқон хўжаликларини тиклаш ва ривожлантиришга, ер кадастрини жорий қилиш асосида солиқ тизимини тартибга келтиришга қаратилган янги қонунлар қабул қилинди. Айтилган вақтда деҳқон хўжаликларини шароитларини яхшилаш, ирригация иншоотларини қуриш ва бошқалар бўйича чора-тадбирлар назарда тутилди.

Ван Аньши ислоҳотлари энг аввало император хазинасининг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш мақсадига бўйсундирилган эди. Шу билан бирга ислоҳотчилик ҳаракатида деҳқонларнинг ерларини «ютиб юборишни» тўхтатишга, йирик хусусий ер эгаллигининг, чиновниклар зўравонлигининг ўсишини чеклашга уриниш ҳам яққол ифодаланган.

XIII асрнинг охирида Хитой мўғуллар томонидан истило қилинди. 1279 йилда мўғулларнинг Юань сулоласи ҳукмронлиги ўрнатилди. Мўғуллар истилоси Хитойнинг иқтисоди ва маданияти учун оғир оқибатлар келтириб чиқарди, лекин хўжаликнинг анъанавий тизими асосларини емириб ташламади. Мўғуллар деҳқонлардан солиқларни сўриб олишга мослашган Хитойнинг бюрократик ташкилотини ўз хизматларига олдилар. Шунини айтиб ўтиш керакки, худди шу вақтда Хитойда қулларнинг ва оброк тўлайдиган тутқин шахсларнинг сони бирданига ошиб кетди.

XIV асрда бўлиб ўтган миллий озодлик кураши ва кучли деҳқонлар ҳаракати натижасида мўғуллар ҳукмронлиги қулади. Мамлакатда янги бутун Хитой Мин сулоласи (1368-1644 йиллар) ўрнатилди. Бу сулола давлат ва хусусий ер эгаллигининг мувозанатини ҳар томонлама ушлаб туришга ҳаракат қилди.

XVII асрда Хитойга манчжурлар бостириб кирди ва у ерда Манчжурлар сулоласига асос солди. Бу сулола 1911-1913 йиллардаги революцияга қадар мамлакатни бошқарди. Қулчилик ҳам Хитойда революцияга қадар давом эди ва революция вақтида махсус қонун билан бекор қилинганди.

2. Хитойнинг ижтимоий тузуми

Хитой анъанавий жамиятида шахслар ҳақидаги масалани ҳуқуқнинг субъекти сифатида кўриш алоҳида ижтимоий қатламлар, табақалар, аҳоли гуруҳларининг ҳуқуқий ҳолатидаги фарқларни аниқлаш билан чамбарчас боғлиқ. Хитой анъанавий ҳуқуқига шахс, фуқаро, индивиднинг субъектив ҳуқуқлари ҳақидаги европача концепция маълум эмас. Хитой кодексларида ва расмий ҳужжатларида шахс ҳуқуқий ҳолати «сэ» (ранг) атамаси билан белгиланган. Бу индивиднинг муайян ҳуқуқ ва аниқ ўрнатилган мажбуриятларга эга бўлган у ёки бу ижтимоий гуруҳга мансублигини англатади.

Ўрта асрлар Хитойда ижтимоий фарқлар синфий фарқларга қараганда анча аниқ кўзга ташланиб қолганди. Улар фақат алоҳида табақаларнинг эмас, балки турли даражадаги унвонли, мартабали чиновникларнинг ҳам ҳуқуқ ва мажбуриятларини мустақкамловчи қонун ва анъаналар билан қаттиқ ҳимоя қилинган. Шунингдек, уларнинг турмушдаги юриштиришлари, кийимларидаги, маросимларидаги фарқлар икир-чикиригача ва қатъий тартибга солинган эди.

Хитойнинг анъанавий ижтимоий тузуми турли даврларда у ёки бу ўзгаришларни бошидан кечирган бўлишига қарамай, ҳамма вақт асосан учта ижтимоий гуруҳга: 1) «олийжаноб кишилар»; 2) «рахмдил, яхши кишилар»; 3) «паст табақадан келиб чиққан кишилар»га бўлинган.

Биринчи тоифадаги кишилар гуруҳини имтиёзли, «олийжаноб» шахслар - дунёвий ва диний аслзодалар, ҳарбий ва фуқаролик мансабдор шахслар ташкил этган. Улар меҳнат мажбуриятларидан ва тан жазоларидан, баъзилари эса солиқлар тўлашдан ҳам озод этилган эди. Бу табақа вакиллари фақат йирик ер эгалари бўлиб қолмасдан, шунингдек, хазинага келиб тушадиган анча-мунча даромадларни ўзлаштириб олишга шерик ҳам эди. Масалан, Мин сулоласи ҳукмронлиги (1368-1644 йиллар) нинг охирига келиб императорнинг юқори унвон, мартаба, фахрий номга эга бўлган «қарин-

дошлари»нинг умумий сони 100 мингдан ошган эди. Уларни боқишга маош тариқасида солиқ тушумларининг анчагина қисми сарфланарди.

Ўрта асрларда Хитойнинг имтиёзсиз табақаси ҳисобланган савдогарлар, судхўрлар, йирик ер эгалари – бойлар алоҳида мавқега эга бўлиб, ҳукмрон табақалар сафини тўлдириб турган. Бу табақаларнинг «олийжаноб кишилар» табақасига ўсиб ўтиши учун жиддий тўсиқлар қўйилмаган эди. Чунки, Хитойда янги эра бошидаёқ фахрий унвонларни ва илмий даражаларни сотиб олишнинг расмий амалиёти ўрнатилганди. Бу бойларнинг хизмат ўтамайдиган амалдорлар даражасига ўтиш ҳуқуқига эга бўлишининг энг оддий усули ҳисобланган. Улар, шунингдек, маълум имтиёзлардан, масалан, тан жазоларидан пул тўлаб қутилиш, мартабасини ҳисобга олиб содир этган жинойти учун жазонинг юмшатилиши ва бошқа шу сингари ҳуқуқлардан ҳам фойдаланганлар.

Ўрта асрлар Хитойида эски уруғ аристократияси маълум даражада ўз ўрнини янги хизматчи аристократияга-мансабдорларга бўшатиб берган. Ўқимишли табақавий гуруҳ-шеньши қудратли консерватив куч, марказий ҳокимиятнинг таянчи, солиқ тўловчи деҳқонларни анъанавий эксплуатация қилувчи бўлиб қолади. Шеньши икки тоифага бўлинган. Биринчи тоифага бевосита ҳокимиятга алоқаси бўлган ва сон жиҳатдан нисбатан камчиликни ташкил этган шахслар қатлами – ҳукмдорнинг яқинлари, катта амалдорлари ва иерархияга асосланган бутун бюрократик давлат аппарати кирган. Иккинчи тоифага биринчи табақага номзод бўлган ва конфуцийлик таълимини олган, лекин мансабга эга бўлмаган жуда кўп ўқимишли кишилар кирган. Улар тўғридан-тўғри давлат ваколатларига эга эмасдилар, лекин жойларда, жамоа бошқарувида жуда катта роль ўйнаганлар. Бу эса ўз навбатида Хитойда давлат ҳокимиятининг марказлашувига катта ёрдам берган.

Конфуцийлик фани қонун-қоидаларидан таълим олган ва имтиҳон топширган барча кишиларга чиновниклик мансаблари учун йўл расман очиқ эди. Бироқ, амалда таълим олишга ва айниқса чиновниклик мартабасига эришишга фақат бойларнинг, чиновникларнинг ўз болалари қодир эди. Бундай тартиб VIII асрга қадар маҳаллий ҳукмдорлар томонидан «муносиб кишилар»ни чиновниклик мансабига тавсия қилиш тизими билан таъминланган.

Хитойда чиновникларнинг хизмати учун дон (галла) билан (200 дан 10 минг дань¹³⁰гача миқдорда) ҳақ тўлаш тизими асосида 9 та даражага бўлиниши олий, ўрта ва қуйи чиновникларга бўлиниши билан бирга сақланиб қолган. Чиновникнинг даражаси (мартабаси)га нафақат лавозими, хизмат мавқеидаги ўрни, балки обрў-эътибори ва оладиган маоши ҳам боғлиқ эди. III асрнинг охирида чиновникларга галла ва пул билан маош бериш ўрнига турли миқдорларда чек ерлар бериладиган бўлди. Бундай ерлар ўз навбатида ижарачиларга ишлаш учун ўтказиларди. Ижара тўлови, шу тариқа маош билан алмаштирилган. VIII асрдан то 1911-1913 йиллардаги революцияга қадар чиновникларга галла ва пул билан маош берилган. Уларга хизмат эвазига бериладиган чек ерлар ва «боқимандалик» сифатида тақдим қилинадиган тўловлар фақат қўшимча мукофот бўлиб хизмат қилган. Хитойда даос ва будда монахларининг мақоми ҳам чиновникларнинг мақомига тенглаштирилган.

Иккинчи имтиёзсиз табақа вакиллари оддий халқ, «майда кишилар» ташкил этган. Булар асосан деҳқонлар ва хунармандлар бўлиб, барча солиқлар тўлаш ва меҳнат мажбуриятларини ўташ ана шуларнинг зиммасига юкланган эди. III-VIII асрларда давлатнинг чек ер тизими мавжудлиги даврида деҳқонларнинг асосий оммаси амалда давлат ерларини ижарага олувчиларга айланган.

Жамиятдаги учинчи табақавий гуруҳ - «паст табақадан келиб чиққан кишилар» тоифасига тўла ҳуқуқли бўлмаган эркин кишилар ва мутлақо ҳуқуқсиз кишилар - давлатга тегишли ва хусусий эғаликдаги қуллар кирган. Чек ер тизимининг барбод бўлиши, йирик ер эғалигининг ривожланиши тобора ерга бириктирилиб борган ерсиз ва кам ерли арендатор-деҳқонлар сонининг ўсишига олиб келди.

Тўла ҳуқуқли бўлмаган табақавий гуруҳ - XIII асрга қадар «кучли хонадонлар» қарамлиги остидаги шахслардан иборат эди. Улардан қуролли кучлар, ярим крепостной ижарачилар, батрақлар, уй хизматчилари сифатида фойдаланилган. Хусусий ерларни ижарага олувчилар ва батрақлар, худди қуллар сингари, хўжайинининг буйруқларини сўзсиз бажаришлари лозим эди. Уларни калтак билан уриш, хусусий турмаларга қамаш, баъзан эса судсиз ўлдириш мумкин эди.

¹³⁰ 1 дань—103,5 литр галла.

Улар хўжайинининг устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Давлат органлари ер эгаларининг манфаатларини ҳимоя қилган, уларга ерларни шартномада кўрсатилган муддатларда ишламасдан ва ижара ҳаққи тўламасдан қочиб юрган ижарачилар ва батракларни излаб топишида ёрдам берган. Кейинчалик, 1727 йилдагина хўжайинларнинг ўзига қарам кишиларни ўз ҳолича судсиз жазолаши расман тақиқланган эди.

3. Хитой давлат тузумининг хусусиятлари

Хитойда қадимги даврлардаёқ яққол намоён бўлган Шарқ деспотияси белгилари ўрта асрларда янада ривожланди. Бу даврда олий ва маҳаллий бошқарув органлари тизимининг анъанавий асослари асосан бошқарувнинг умуммаъмурий, назорат-текширув, суд ва ҳарбий-қўмондонлик функциялари бўйича тақсимланиши ҳисобига мустақамланган ва такомиллашган. Давлат олдида турган вазифаларнинг ўзгариши муносабати билан ушбу тизимнинг у ёки бу бўғинлари қайта қурилган, уларнинг ваколатлари ва номлари ҳам алмаштирилган.

Давлатнинг марказлашиш жараёнининг кучайиши ёки марказлашишдан қочиш тенденциясининг ривожланиши таъсирида ҳокимият марказий ва маҳаллий органлари ваколатларида ва ўзаро муносабатларида ҳам ўзгаришлар юз берган. Буни, масалан, VIII асрда Тан сулоласи даврида ҳарбий губернаторларнинг амалда ҳеч қандай назорат қилинмайдиган маҳаллий ҳукмдорларга айланганлигида яққол кўриш мумкин.

Хитойда марказлашган империянинг гуллаб-яшнашига Тан сулоласининг (618-907 йиллар) императорлари асос солди. Уларнинг ҳукмронлиги даврида хазинага доимий солиқлар келиб тушишини таъминлаган ер ислохотлари ўтказилди, шунингдек, текин ишчи кучидан, меҳнат мажбуриятларидан фойдаланиш ҳисобига империяда йўллар, каналлар, саройлар, ибодатхоналар, бутун-бутун шаҳарлар қурилди, шулар билан бирга ҳунармандчилик ва давлатнинг қаттиқ назорати остида бўлган савдо-сотиқ жадал ривожланди.

Тан империясининг мураккаб ва етарлича қатъий тузилган давлат бошқарув тизими тепасида **император** турган. Унинг ҳузурда анча таниқли мансабдорлардан иборат **Дав-**

лат кенгаши мавжуд эди. Давлат кенгаши аъзолари орасида императорнинг қариндошлари муҳим ўрин тутади. Бошқарувнинг барча жиловлари давлатда олий мансабдор шахслар-иккита канцлар қўлида эди. Биринчиси императорнинг чап қўл вазири - катта канцлар, иккинчиси - ўнг қўл вазир-кичик канцлар ҳисобланган. Уларнинг ҳар бири ўша вақтдаги 6 та: 1) мартабалар (мансаблар, хизматлар) бўйича; 2) маросимлар бўйича; 3) солиқлар (даромадлар) бўйича; 4) ҳарбий ишлар бўйича; 5) суд ишлари (жазолар) бўйича; 6) ижтимоий ишлар бўйича маҳкамалар (вазирликлар)дан учтасини юритади.

Тан сулоласи давлат апаратининг бундай олий бошқарув органлари Хитойда асрлар мобайнида ҳаракатда бўлган. У айниқса мўғуллар ҳукмронлиги (1368-1644 йиллар) тугатилгандан кейин минлар сулоласи даврида ҳар томонлама юзага чиқади. Бу аппаратта император бошчилик қилади. Давлатда бутун олий қонун чиқариш ва суд ҳокимияти император қўлида тўпланган эди. Тахт императорнинг катта ўғлига мерос бўлиб ўтарди. Императорнинг бошқа ўғилларига князликлар - уделлар берилган. Уделлар уларнинг хусусий ер эгалликлари бўлиб қолади. Император саройи кўп сонли хизматчилар, императорнинг хотинлари, бичилган қуллардан иборат бўлиб, давлат бошқарувида муҳим роль ўйнайди. Айни пайтда пастдан юқорига бўйсунуш (иерархия) асосида ташкил этилган махсус чиновниклар апарати ривожланади ва такомиллашади. Бу аппаратнинг тепасида, худди Тан сулоласи давридагидек, олтига маҳкама (вазирлик) нинг бошлиқлари, шунингдек, **цензорат**, олий назорат-текширув органи, бешта комиссарлар ҳамда олий ҳарбий-қўмондонлик органлари турарди.

XV асрдан эътиборан ҳарам ходимлари (бичилган қуллар) нинг сиёсий таъсири кучая бошлаган. Ҳукмдорлар уларни давлат мансабларига жалб қилганлар. Улар бу билан сепаратизмнинг ажралиб чиқишга, ҳаркатнинг ривожланишини, ўз хусусий сулолаларида каландимоғ мансабдорларнинг ташкил этилишини бартараф этишга ҳаракат қилганлар. Ҳарам ходимларидан иборат амалдорларга императорлар жуда катта ваколатлар берардилар. Баъзан уларнинг ваколатлари, ҳатто, сарой ишлари доирасидан ҳам четга чиқар эди. Бу вақт ўтиши билан ҳокимиятнинг иккита маркази - сарой

(«ички») ва маҳкама («ташқи») ҳокимиятининг ташкил топишига сабаб бўлди.

Минлар сулоласи даврида олтита марказий маҳкама-ларнинг фаолияти дастлаб иккита маслаҳатчи ва биринчи даражали чиновниклар бошчилигидаги **Катта котибият** томонидан мувофиқлаштириб турилган. Котибият 1380 йилгача фаолият кўрсатган. Ҳокимиятни бош маслаҳатчи қўлида тўпланиши хавфини олдини олиш мақсадида император унинг барча вазифаларини бевосита ўз қўлига олган эди.

Юқорида таъкидланганидек, марказий бошқарув органлари ўзларининг бажарадиган асосий вазифаларига мувофиқ тарзда мартабалар (мансаб-хизматлар) бўйича, маросимлар бўйича, солиқлар (даромадлар) бўйича, ҳарбий ишлар бўйича, суд ишлари (жазолар) бўйича ва ижтимоий ишлар бўйича маҳкамалар (вазирликлар)га бўлинган.

Мартабалар маҳкамаси барча фуқаролик амалдорлари ва бошқарув аппарати хизматчиларининг мансабга тайинланиши, бошқа лавозимларга ўтказилиши ва алмаштирилишига жавоб берган. Ўрта асрлар Хитойида амалдорлик мансаби шунчалик буюк эдики, айнан ушбу маҳкама ва унинг бошлиғи бошқалари орасида энг асосийси ҳисобланарди.

Даромадлар маҳкамаси аҳолини ва қишлоқ хўжалиги ерларини ҳисобга олиш ишларини юритган. У солиқлар миқдорини белгилаган, солиқларнинг йиғилишига жавоб берган. Ушбу маҳкаманинг ҳар бир бўлими 13 та провинциялардан биттаси доирасида фаолият кўрсатган.

Маросимлар (расм-русумлар) маҳкамаси император ҳокимиятининг шон-шухратини кўтаришга қаратилган маросимлар ва тадбирларни ўтказиш, шунингдек, диний қурбонликлар келтириш билан шуғулланган. У маросимлар ўтказиш, қурбонликлар келтириш, қабул уюштириш ва диний маросимларни бирхиллаштириш мақсадларида буйруқ-фармойишлар бериш бўлимларидан иборат бўлган.

Ҳарбий маҳкама барча ҳарбий амалдорларни (мансабдорларни) тайинлаш, бошқа лавозимга ўтказиш ва ишдан бўшатиш, армияни таъминлаш ва почта хизмати ишларини юритган. **Суд маҳкамаси**, ёки **жазо маҳкамаси** бутун империя бўйича суд ишлари юритилишини назорат қилган. У худди даромадлар маҳкамаси сингари 13 та провинциянинг ҳар бирида ўз бўлимларига эга эди. Бу маҳкаманинг фаолияти

тафтиш-тергов органи бўлмиш пойтахт суди фаолияти билан кесиб қўйилган.

Марказда ҳам, провинцияларда ҳам турли тоифалардаги цензорлик, назорат органлари маъмуриятдан мустақил мавқега эга эди. **Цензоратга** иккита бош (асосий) цензор-биринчи даражали мансабдорлар бошчилик қиларди. Унинг аппарати-га 100 га яқин назорат қилувчи цензорлар кирарди ва улар провинциялар бўйича гуруҳларга бўлинган эди. Мин сулоласи давридаги давлат аппаратида ҳеч қайси орган цензорат сингари катта ваколатларга эга бўлмаган. Цензорат барча мансабдорлар ва уларнинг фаолиятини ўз назорати остида ушлаб турган. У фақат мансабдорларнинг суиистеъмомчиликларини, хатоларини аниқлаш ҳуқуқи-гагина эмас, балки бевосита уларни тузатиш, мансабдорларга нисбатан жазо чораларини қўллаш ҳуқуқи-га ҳам эга эди.

Маҳаллий бошқарув Тан империяси ўнга провинция (дао)га провинциялар эса вилоят (чжоу)лар ва уезд (сянь)ларга бўлинган. Барча маъмурий бирликлар солиқлар тўлаш миқдори бўйича бир-биридан фарқ қилган ва тегишлича тоифаларга ажратилган. Бу уларнинг ҳуқуқий мақомини ва марказдан тайинланадиган назорат қилинадиган мансабдорларининг миқдорининг ҳам белгиланишига таъсир этарди.

Мин сулоласи даврида ҳам Хитойнинг маъмурий-ҳудудий бўлиниши юқоридаги принциплар асосида ташкил этилган эди. Лекин ҳарбий бюрократик аппарат ва унинг органларининг фаолияти маҳаллий жойларда ҳам, умумимперия даражасида ҳам анча мураккаблаштирилган эди. Бу даврда маҳаллий органларнинг император олдидаги ўзаро жавобгарлиги, бўйсунуши ва назорат қилиниши билан боғлиқ бўлган муносабатлар шаклланган эди. Маҳаллий бошқарув шундай тузилган эдики, бунда сепаратизм (ажралиб чиқишга қаратилган ҳаракат), ҳокимиятнинг бир киши қўлида тўпланиши истисно қилинарди, маҳаллий бошқарув органларининг фаолияти нафақат мунтазам текшириб туриларди, балки қайта текшириларди.

Провинцияларда бошқарув органларининг маъмурий, ҳарбий ва назорат-текширувдан иборат учлик тизими мавжуд эди. Уларнинг тепасида марказнинг вакиллари, олий даражали мансабдорлар турарди. Бу бошқарув органларининг фаолиятини мувофиқлаштириш учун, шунингдек, улар усти-

дан назорат қилиб туриш учун марказдан мамлакатнинг турли қисмларига империянинг махсус вакиллари юбориларди. Булар «тинчлик элчилари» деб аталарди. XV асрдан бошлаб улар «буюк мувофиқлаштирувчилар» деган ном олган ва император томонидан провинцияларга, шунингдек, алоҳида стратегик аҳамиятга эга бўлган минтақаларга узоқ муддатларга тайинланадиган бўлди. «Буюк мувофиқлаштирувчи» ҳисобот бериш ва кундалик ишларни ҳал қилиш учун йилига бир марта пойтахтга келиши лозим эди. Бу вақтда «Олий қумондонлар» институти шакллана бошлаган. Улар «буюк мувофиқлаштирувчилар» фаолиятини, айниқса, ташқи ҳужум ёки исён хавфи туғилганда қатор провинцияларнинг ҳарбий бошқармаларини мувофиқлаштирганлар.

Ҳар бир провинцияда маъмурий бошқарув икки - «чап» ва «ўнг» вакилларга юкланган. Уларнинг ўз ёрдамчилари бўлган. «Чап» ва «ўнг» вакиллар зиммасига аҳолини ва ерларни ҳисобга олиш, солиқлар йиғиш, қурилиш ишларини ва сувларнинг тақсимланишини кузатиб туриш мажбуриятлари юкланган эди.

Провинциялардаги учта бошқарув хизмати орасида назорат бошқармаси алоҳида мавқега эга бўлган. У бутун маҳаллий бошқарув аппаратини назорат қилган, коррупция ва мансабдор шахсларнинг суистеъмолликларига қарши кураш олиб борган. Унга ҳам, бошқа бошқармалар сингари, суд функциялари тегишли эди. Бу бошқарма бошқа бошқармаларда суд ишларининг ҳал қилинишини назорат қилиб, апелляцияон суд вазифасини бажарди.

Маҳаллий бошқарувда империя органлари томонидан юборилган кўп сонли мансабдорлар фаолият кўрсатган. Масалан, ҳар бир провинцияга империя цензоратидан бир йилга махсус вакил жўнатилган. Ундан бутун маҳаллий хизматларни назорат қилиш, аҳолидан шикоятлар қабул қилиш, у ёки бу маҳаллий бошқарув органлари ҳаракатини тўхтатиш ёки тузатиш, маҳаллий амалдорлар фаолияти ҳақида императорга докладлар жўнатиш, маҳаллий ҳукмдорларга ва «буюк мувофиқлаштирувчилар»га маслаҳатлар бериш талаб қилинган. Пойтахтдан жойларга анча тор доирадаги вазифалар билан цензорлар ҳам жўнатилган. Масалан, ҳарбий соҳада назорат учун юборилган цензорлар рекрут йиғинини кузатиб туришлари, хизматдан бош тортганларни таъқиб қилишлари, агар ҳарбий ҳаракатлар бошланган бўлса, ҳарбий операция-

ларнинг боришини кузатиб туришлари, императорларга тегишли ҳисоботлар жўнатишлари лозим эди.

Хитойда бутун ўрта асрлар мобайнида қўйи ҳудудий бирликларда ўзини ўзи бошқариш органлари сақланиб қолган. Жамоаларнинг оқсоқоллари жамоат тартибини, ерларнинг ишланишини кузатиб турганлар. Қишлоқ жамоасининг ҳамма аъзолари солиқ йиғиш, меҳнат мажбуриятларини ўташ ва бошқа мақсадларда ташкил этилган ўнта томорқаликка бўлинган эди. Шу тариқа уларнинг бир-бирига кафиллиги таъминланарди.

Мин империяси таркибига ўлка князликлари кирарди. Улар императорнинг ўғиллари ва невараларига бериб қўйиларди. Ўлкаларнинг князлари маъмурий ҳокимиятга ҳам, суд ҳокимиятига ҳам эга эмас эдилар. Улар баъзи даврларда фақат ҳарбий ваколатлар олардилар. Маҳаллий солиқларнинг маълум қисми уларга келиб тушарди. Улар маъмурий ҳокимиятга ҳам, суд ҳокимиятига ҳам эга эмас эди. Империяда бошқа халқларнинг вакиллари яшайдиган баъзи провинциялар ўзини-ўзи бошқариш ҳуқуқидан фойдаланган. Хитойнинг жанубий-ғарбий чегаралари бўйлаб жойлашган бу ҳудудларнинг маҳаллий бошлиқлари император томонидан тасдиқлангандан кейин ҳукмдор бўлиб қолаверганлар. Улар шу тариқа маҳаллий амалдорларнинг алоҳида гуруҳини ташкил этиб, унвонлар билан тақдирланардилар, лекин императордан маош олмасдилар.

Суд Ўрта асрлар Хитойида суд ишлари ҳам суд органларида, ҳам суд функцияларини бажарувчи маъмурий органларда кўриб ҳал қилинган. Мин сулоласи даврида нисбатан изчил суд поғонаси ташкил топган. Суднинг энг юқори поғонасида императорнинг ўзи, энг қўйи поғонасида қишлоқнинг сайлаб қўйиладиган оқсоқоли турарди. Кўп суд ишлари уезд бошлиғи томондан уезд бошқармалари (яминлар)да кўрилган. Иш бўйича далиллар етарли бўлмаса, ишни кўриш ё қолдирилган, ёки жиноий иш бўйича махсус терговчи-судьяга ўтказилган (бу терговчи-судьянинг мартабаси уезд бошлигининг мартабаси билан тенглаштирилган). Оғир жиноятлар - одам ўлдириш, катта миқдордаги ўғирлик, порахўрлик билан боғлиқ бўлган ишлар тегишли вилоят ёки провинциялардаги махсус ҳукумат суд органларига келиб тушган. Хусусан, «маъмурий ишлар бошқармаси» маъмурий ишларнинг тўғри ижро этилиши устидан назоратни амалга

оширган; «Ҳарбий ишлар бўйича бошқарма»да ҳарбий ишлар текширилган; «Суд ишларини кўриш бўйича бошқарма»да аҳолининг бошқа тоифаларига оид ишлар кўриб ҳал қилинган. Бу суд асосан кўпгина суд ишлари учун охириги бошқич ҳисобланган. Агар иш вилоят ёки провинцияда охиригача ҳал қилинмаган бўлса, у ҳолда иш пойтахтнинг у ёки бу суд-тергов органларига юборилган. Мин сулоласи даврида **Жазолар маҳкамаси** (син бу), **Катта ҳақиқат ибодатхонаси** (далиса), **Марказий тафтиш - тергов жиноий суд** пойтахтнинг ана шундай суд-тергов органлари ҳисобланарди. Марказий тафтиш - тергов жиноий суд ўта мураккаб ишларни кўриб ҳал қиларди. Бу ерда қарор император номидан чиқариларди. Ўлим жазоси ҳақидаги барча ҳукмлар императорга маълум қилинарди. Император амнистия эълон қилиш, шунингдек, жазони юмшатиш ҳуқуқига эга эди.

Армия

Хитойда армияни ташкил этиш принциплари ўрта асрларнинг турли бошқичларида ички ва ташқи омиллар таъсирида ўзгариб турган.

Тан империясида эркаклар 60 ёшга тўлгунга қадар ҳарбийга мажбур бўлганлар ва армияда хизмат ўташга жалб қилинганлар. Жанг вақтида урушни ташлаб қочиш, ҳарбий юришдан бўйин товлаш учун ўлим жазоси берилган.

VIII асрдан бошлаб императорлар кўпроқ ёлланма қўшинлардан, шунингдек, турклар, уйғурлар ва бошқалардан тузилган отлик аскарлардан фойдалана бошладилар. XI асрда императорнинг биринчи вазири Ван Ань-ши (1021-1096 йиллар) ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар билан бирга ҳарбий ислоҳотлар ҳам ўтказиб, ёлланма армия ўрнига умумий ҳарбий мажбурият жорий қилмоқчи бўлди. Асосий қўшин деҳқон лашкарларидан иборат бўлиши керак эди. Ҳар уч хонадондан бири битта пиёда аскар, ўн хонадондан бири битта отлик аскар бериши керак эди. Шу тариқа, қўшинларнинг рекрут йигини ёрдамида доимий армия ташкил этилган ва у давлат томонидан таъминлаб турилган. Рекрут йигини Хитойда узоқ вақтгача сақланиб қолган эди.

Мин империяси даврида «округ қўшинлари» ва чегара горнизонларининг эски тизими сақланиб қолган эди. Бу қўшинларнинг асосий таркиби ўзининг чек ерига эга бўлган, жуда қаригунча ва баъзан ўлгунича хизмат ўтайдиган ҳарбий кўчманчилардан иборат эди.

Доимий қўшинлар ҳамма даврларда маҳаллий ҳарбий отрядларнинг, тартибни қўриқлашга чақирилган жамоа ҳарбий қисмларининг кўмагига таянади. Бу отрядлар асосан бой деҳқонлардан иборат бўлиб, деҳқонлар қўзғолонлари вақтида айниқса фаол ҳаракат қилардилар. Мин сулоласи императорлари иттифоқчи давлатларнинг ёрдамчи ҳарбий қисмларидан ҳам кенг фойдаланганлар. Бундай ҳарбий қисмлар ёлланарди, ёки фронт районларида хизмат ўташга мажбур қилинади.

Мин сулоласи даврида армия тўхтовсиз ўсиб борди, XVII асрда у 4 миллион кишини ташкил этди. Минтақавий ҳарбий қўшилмалар провинциялар ва ҳаётий муҳим ҳарбий вилоятлар бўйича жойлаштирилган эди. Таянч ҳарбий қўшилмалардан вақти-вақти билан пойтахтда хизмат ўтовчи махсус қўшинлар танлаб олинади ва махсус тайёрланарди. Уларнинг орасида император саройини қўриқлашга сафарбар қилинган императорнинг шахсий гвардияси алоҳида ажралиб турарди. Ҳарбий бирикмаларнинг яна бир махсус тоифасини ҳар бир шахзодани кузатиб турувчи ҳарбий соқчилар отряди (эскорт) ташкил этади.

Бошқариш мақсадларида барча ҳарбий қўшилмалар бешта ҳарбий округ ўртасида тақсимланган. Уларга пойтахтдаги бош ҳарбий комиссарликлар раҳбарлик қиларди. Бош ҳарбий комиссарликларнинг бошлиқлари ҳарбий-ҳудудий округлар устидан назоратни амалга оширади ва ҳукумат таркибига кирардилар.

Армиянинг доимий бош қўмондони бўлмаган. Уруш ҳаракатлари бошланган ҳолларда олий ҳарбий амалдорлардан ёки мансаблардан бири генерал ёки ҳатто генераллиссимус этиб тайинланган. Бироқ, аста-секин доимий тактик қўмондонлик тизими ривожланиб борган. Бунда шахсий таркиб chegaralar, портлар ва бошқа стратегик пунктлар бўйлаб тўп-ланарди.

Мин сулоласи даврида Хитойнинг маҳаллий қўшинлар қўмондонлари марказдан маълум муддатга тайинланадиган махсус мансабдорлар томонидан назорат қилинган. XV асрда барча маҳаллий тактик ҳарбий хизматлар устидан назоратни амалга оширувчи «бош ҳарбий мувофиқлаштирувчи» мансаби жорий этилди.

4. Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари

Ўрта асрларда Хитойда ҳуқуқнинг ри-
вожланиши асосан жиноий-ҳуқуқий норма-
ларни ишлаб чиқиш, табақавий-даражавий

фарқларни, аҳолининг солиқ мажбуриятларини, давлат ерла-
рини ушлаб турувчиларининг турли тоифаларини, шунинг-
дек, давлат мулкни сақлаш учун, давлат хазинасини тўл-
дириш учун масъул бўлган шахсларнинг мажбуриятларини
тартибга солиш йўлидан борган. Буларнинг ҳаммаси ўзаро
бир-бирига боғлиқ нормалар бўлиб, кўп сонли ҳуқуқий ёдгор-
ликларнинг, сулолаларнинг кодекслар деб ном олган қонун-
лар тўпламларининг мазмунини ташкил этган.

Сулолавий қонунлар тўпламларининг ўзак нормаларини
сулоланинг асосчилари яратган (бундай нормалар вақт ўтиши
билан илоҳий ўрнатилганлик белгиларига эга бўлиб борган).
Сулоланинг ворислари эса бу ўзак нормаларни такомиллаш-
тира бориб, ўз қонун ҳужжатлари билан кенгайтирганлар,
тўлдирганлар.

Ханьдан бошлаб қонунлар тўпламлари анъанавий- ҳуқу-
қий нормалар - **люй**нинг барқарор ўзагини ўзгаришсиз мус-
таҳкамлаш асосида тузилган. Люй янги нормалар - **лин** билан
тўлдириб борилган. Аста-секин люй ва лин ўртасида ҳуқуқий
тартибга солиш соҳаси бўйича ажралиш юз берган. Люй жи-
ноий қонунларни, **лин** - маъмурий қарорлар ва бошқаларни
ўз ичига олган.

Суй (VI аср) ва Тан (VII аср) сулолаларининг ҳукмрон-
лиги даврида Хитойда қонунларни тизимга солиш бўйича
катта ишлар амалга оширилади. Суй сулоласи даврида (581-
618 йиллар) ва Тан ҳукмронлигининг дастлабки даврида ко-
декслар ҳар бир подшолик томонидан қайтадан кўриб чиқил-
ган. «Деярли ҳар бир сулола, - деб ёзади А.И.Рогожин ва
Страховлар - тахтни эгаллагандан кейин ҳаракатдаги қо-
нунни тартибга солиш ва янгилашни ўзининг вазифаси қилиб
қўяди»¹³¹. Бизгача етиб келган биринчи қонунлар тўплами-
VII асрдаги Тан сулоласи кодекси - «Тан люй шуи» ҳисоб-
ланади. Бу қонунлар тўпламида қонунларнинг тўртта турку-
ми: **люй** - жиноят қонунлари; **лин** - маъмурий қонунлар; **ко** -

¹³¹ История государства и права зарубежных стран (Рабовладельческое и феодального право).-М.: Госюриздат, 1980.-524-бет.

галикдаги (жамоавий) жавобгарлик ҳақидаги, чақимчилик (зимдан бериладиган хабарларнинг) тақдирланиши ҳақидаги ва бошқалар тўғрисидаги легистларнинг талабларидан келиб чиқади. Шунингдек, конфуцийлик таълимотининг ҳуқуққа таъсири ўз аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмади. Масалан, Конфуцийлик таълимотига биноан, маҳкумнинг ўз ота-онаси ва қариндошлари устидан чақимчилиги муқаддас «сяо» принципининг бузилиши ҳисобланади. Айнан мазкур таълимотнинг бевосита таъсирида Тан кодексида биринчи ва иккинчи авлодга оид тўғридан-тўғри қариндошлар устидан чақимчилик қилиш учун ўлим жазоси назарда тутилган.

Бу андазанинг амал қилишига легизмдан келиб чиқадиган оммавий онгнинг бошқа белгиси ҳам боглик. Қонуннинг асосий мақсади - шахс эркинликлари соҳасини тартибга солиш эмас, балки катталарга, ҳукмдор иродасига бўйсунининг анъанавий принципларини тўлдирувчисини таъқиб қилиш, жазолаш бўлган.

Хитойда жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳаларига қараганда кўпроқ ривожланган. Жиноят ҳуқуқи нормалари ўрта асрлар Хитойи ҳуқуқи тизимида бош ўринни эгаллайди. Жиноят ҳуқуқининг кўп нормалари фақат жиноят содир этилгандагина қўлланилмай, балки оддий ахлоқ бузилиши нормасини мавжумий бузиш: «қилиш мумкин бўлмаган нарсани қилишлик» ахлоқи учун калтак билан уриш жазосининг назарда тутилганлиги анъанавий ҳуқуқий онг тантанасига мисол бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Кишиларнинг жинси, ёши, қариндошлик муносабатларида тутган ўрнига қараб ҳар қандай ахлоқсизлик хатти-ҳаракатларининг баҳолашга бевосита таъсир этадиган қаттиқ ҳуқуқий даража анъанавий ҳуқуқда ижтимоий-синфий фарқларни ҳаспўшлаган, жиноят ҳуқуқига оғишмай амал қилиш талаб қилинадиган умуммиллий манфаатлар ҳимоячиси сифатида қарашни шакллантирган.

Эркин киши ҳам, қул ҳам жиноят субъекти бўлиши мумкин эди. Кодексда махсус кўрсатилмаган ҳолларда шахсан эркин бўлмаган шахс - бузувчи эркин киши сифатида суд жавобгарлигига тортиларди. Лекин бу ҳолат кўп турдаги жиноятлар учун жазо қўллашда алоҳида табақавий принциплар истисно қилмаган. Шахсан эркин бўлмаган кишилар ҳам жиноятнинг субъекти сифатида қаралиши мумкин эди.

Жиноят ҳуқуқининг умумий принциплари ҳақида гап кетганда шунини таъкидлаш жоизки, Хитой қонунлари қатор қолларда айб шакллари: қасд ва эҳтиётсизликни ҳисобга оларди, лекин ҳар доим ҳам эмас. Ахлоқ нормалари билан ҳуқуқ ўртасидаги чегараларнинг расман аниқланмаганлиги ва бунинг оқибатида қонунда аниқ ифодаланган ҳуқуқий тушунча, таърифларнинг йўқлиги ҳуқуқда айб шаклларининг аниқ ажратилишига тўсқинлик қилган, жазолар тайинлашда кўпинча «билмаслик», «атайин қилинмаганлик», «эътиборсизлик», «эсдан чиққанлик», «хато қилганлик» каби тушунчалардан фойдаланишга олиб келган. Бу тушунчалардан қадимги даврлардаёқ афв этиш асоси сифатида фойдаланилган.

III-IV асрларда ҳуқуқий таълимот жиноят содир этиш режасини тузишни жиноятга қасд қилишнинг асосий кўрсаткичи сифатида ҳисоблай бошлади. Қасд қилинган жиноят Тан кодекси бўйича фақат режа тузиш билангина эмас, балки икки ёки ундан ортиқ кишининг олдиндан келишуви билан ҳам ажралиб турган.

Хитой қонунларида, жумладан, Тан кодексида ҳали зарурий муҳофаа институти ишлаб чиқилмаган эди. Лекин ота ёки онасини ҳимоя қилган ўғил, бува ёки бувисини ҳимоя қилган невара бировга етказган тан жароҳати учун ва ҳатто бунинг натижасида бировни ўлдириб қўйганлиги учун ҳам жавобгарликка тортилмаган. Худди шунингдек, хўжайиннинг буйруғи билан жиноят содир қилган хизматкорлар ҳам жиний жавобгарликдан озод қилинган. Чунки бундай жиноятларни содир қилиш уларнинг жиний иродаси томонидан буюрилмаган.

«Ўғиллик диёнати» талаби юқоридаги нормаларнинг Хитой қонунчилигида XX асрга қадар ўзгаришсиз сақланиб қолишга сабаб бўлган. Шунингдек, қонунларда ўз яқин қариндошлари устидан чақимчилик қилиш жиноят деб тан олинishi ҳақидаги ва жиноят содир этган оила аъзоларини яширганлик учун жавобгарликдан озод қилиниши ҳақидаги нормалар ҳам Хитой ҳужжатларида XX асргача сақланиб қолган эди.

Ўрта асрлар Хитойи ҳуқуқига айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳам маълум. Тан кодекси бўйича, одатда, учта тоифадаги шахслар: «қарилар ва кичиклар», шунингдек, ноғиронларнинг қилган жиноятлари учун жазо юмшатилиши мумкин эди. Бироқ, кўпинча жиноятчининг болалари қул-

ликка сотиларди. Аёллар қатл этилиши мумкин эди, лекин сургун қилинмасди. Ҳомиладор аёлни қатл этиш боласи туғилгач 100 кундан кейин амалга оширилиши лозим эди.

Хитой анъанавий ҳуқуқида конфуцийлик таълимоти нуқтаи назаридан жиноятларни уларнинг ижтимоий хавфли-лигига қараб таснифлаштириш жуда қадимги даврлардаёқ вужудга келган ва бу асрлар мобайнида яшаб келаётган **«Ўнта ёвузлик» концепцияси** асосида амалга оширилган. Бунда диний маросим жиноий тажовуз объекти сифатида чиққан. Бу бўйсунмаслик, ўғилнинг ота-онага қулоқ солмас-лиги, ота-онаси билан келишмовчилиги ва бошқа шаклларда бузилиши мумкин эди. Буларнинг ҳаммаси жиноий-ҳуқуқий нормаларнинг ниҳоятда мужмал, ноаниқ эканлигини белги-лаш, судьяларга жиноятларнинг оғирлик даражасини мус-тақил ва эркин баҳолаш, амалда ҳар қандай жиноятга у ёки бу туркумдаги таомил, одат деб қараш имконини берган. «Ўнта ёвузлик»нинг бу хусусиятлари Хитойда ҳамма асрлар-да қадрланган. Натижада Хитойда ҳуқуқий нормаларнинг кенг шарҳланишига йўл қўйилмаган, ёзилган қонунга нисба-тан чуқур ҳурмат қарор топмаган.

«Ўнта ёвузлик»дан биринчисига «подшоҳга қарши исён ҳақидаги фитна» тааллуқли эди. Бу туркум жиноятлар-га императорга ҳар қандай тарзда зарар етказиш ҳақидаги тил бириктиришларни киритиш мумкин эди. Ушбу туркумда-ги жиноятларда асосийси - жиноий тажовузнинг император-га, «осмон ўғли»га, табиий «осмон» қонунларига қарши қара-тилганлиги эди. Ёвузликнинг кейинги икки шакли ҳам худди шу тарзда талқин қилинган. «Буюк бўйсунмаслик», мавжуд тартиблар ва ахлоққа қарши исён кўтариш **иккинчи ёвузлик** ҳисобланган. Бу туркумдаги жиноятларга император авлод-ларининг масканлари ва қабрларини ёки императорнинг қароргоҳини бузишга қасд қилиш, ҳаракат қилиш кабилар кирган. **Учинчи ёвузлик** - «фитна, хиёнат» императорга, дав-латга хиёнат қилиш, душман томонига ўтиш, исён кўтариш, мамлакатдан қочиш ёки қамал қилинган шаҳардан қочишга ҳаракат қилиш каби жиноятларни ўз ичига олган.

Юқоридаги учта ёвузликка оид жиноятларни содир қилган шахслар, шунингдек, уларнинг оила аъзолари «фуқа-ролик мажбуриятини бажармаганлар» деб ҳисобланган. Жи-ноятчилар, уларнинг оталари ва 16 ёшдан катта ўғиллари ўлимга маҳкум этилган, яъни уларнинг боши танасидан жудо

қилинган. Жиноятчининг оиласидаги аёллар (онаси, турмушга чиқмаган қизлари, хотинлари, жазманлари - хизматчилари билан бирга) қуллар сифатида мусодара қилинган.

«**Ўнта ёвузликка**» кирадиган бошқа жиноятлар ҳам ёвузликнинг дастлабки учта шакли билан мантиқан боғлиқ бўлган. **Тўртинчи ёвузлик** - «бўйсунмаслик, итоат этмаслик» яқин қариндошларга қарши қаратилган жиноятларни ўз ичига олган. Бундай жиноятларга буваси, бувиси, ота-онасини ўлдириш ёки уруш-дўшпослаш, уларни ўлдириш ҳақида қасд қилиш, катта акаларини, опаларини, эрининг (хотинининг эмас) яқин қариндошлари (ота-онаси, бува ёки бувиси)ни ўлдириш кабилар кирган.

Бешинчи ёвузлик - «адолатсизлик, ахлоқсизлик» бўлиб у ашёларнинг табиий тартибига зид хатти-ҳаракатларни, ўта шафқатсизлик билан, ёвузлик билан қилинган жиноятларни англатган. Хусусан бунга бир оиладан уч кишини (агар улар ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар содир этмаган бўлса) ўлдириш ёки ўта шафқатсизлик билан жиноят содир этиш, масалан, мурдани бўлакларга бўлиб одам ўлдириш, шунингдек, барча турдаги сеҳргарлик-жодугарлик хатти-ҳаракатлари, жумладан, заҳар тайёрлаш, сақлаш ҳамда бошқа шахсларга ўтказиш кабилар кирган.

Олтинчи ёвузлик - «буюк нарсага итоатсизлик билдириш» бўлиб, унга **ли** томонидан тақиқланган алоҳида аҳамиятга эга бўлган чеклашларнинг бузилиши билан боғлиқ жиноятлар кирган. Уларнинг қаторига, масалан, ибодат қилинадиган нарсаларни, шунингдек, император томонидан фойдаланиладиган ашёлар (императорнинг муҳри, унинг хотинлари, ота-онаси, бува-бувисининг муҳрлари)ни ўғирлаш, император учун овқат, дори-дармон тайёрлаш чоғида хатога йўл қўйиш, унинг номини ёмонлаб гапириш кабилар кирган. Императорнинг соғлиғига тажовуз қилувчи ёки унга маънавий ёки моддий зарар келтирувчи (масалан, унинг фармонини бажармаслик ёки сохталаштириш) хатти-ҳаракатларни содир этган барча шахслар осиб ўлдирилган. Бунда гап ушбу ҳаракатнинг эҳтиётсизлик, хато қилиши натижасида содир қилиниши тўғрисида бормоқда. Акс ҳолда, юқоридаги жиноятлар биринчи ёвузлик тоифасига тааллуқли бўлган.

Ёвузликнинг еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи ва ўнинчи шакллари ижтимоий тартибнинг асоси сифатида қаралганда оиладаги ахлоқий тартибни у ёки бу даражада ҳимоя қилиш

билан боглиқ бўлган. **Еттинчи ёвузлик** - «ўғилларнинг ито-атсизлик билдириши», ота-онасига бўйсунмаслиги бўлиб, унга масалан, бувасини, бувисини, ота-онасини ножўя, ёмон ҳаракатларда айблаш, уларни сўкиш, ҳақоратлаш, ёмон боқиш, уларнинг розилигисиз оиладан ажралиб чиқиш ва мол-мулкни бўлиш, мотам вақтида никоҳга кириш ёки бу вақтда мотам кийимларини киймай, бошқа либосларда юриш ва ҳоказо жиноятлар киритилган.

Саккизинчи ёвузлик - яқин қариндошлар орасидаги «келишмовчилик, қарама-қаршилиқ» бўлган. Бу туркум жиноятларга яқин қариндошни ўлдиришга қасд қилиш ёки қулликка сотишдан тортиб то хотиннинг эрини уриши ва катта авлод қариндошлари устидан чақимчилик қилишгача бўлган кенг доирадаги жинойи хатти-ҳаракатлар кирган.

Тўққизинчи ёвузлик - «адолатсизлик, ноҳақлик» ҳисобланиб, у оилавий эмас, расман, ижтимоий-иерархик ришталар билан боглиқ кишиларнинг бир-бирига қарши содир қилган жиноятларини ўз ичига олган. Масалан, бўйсунувчи шахснинг ўз хўжайинини, қўмондонини, конфуцийлик ахлоқи бўйича ўқитувчи-устозини ўлдириши кабилар ана шу ёвузлик туркумига кирувчи жиноятлар ҳисобланган. Бунга яна хотиннинг эрига нисбатан турли шаклларда ифодаланган бўйсунмаслиги, масалан, эри ёки унинг қариндошлари вафот этганда мотам либосини кийиб юрмаслиги ва бошқалар ҳам тааллуқли бўлган.

Яқин қариндошларнинг ўзаро жинсий алоқалари **«ўнинчи ёвузлик»** ҳисобланган. Бу «қушлар ва ҳайвонларнинг» хатти-ҳаракатига тенглаштирилган. Бунда фақат яқин қариндошлар билан эмас, бува ёки отасининг жазмани билан жинсий алоқа қилиш ҳам шундай жиноят таркибини ташкил этган.

Ўнта ёвузликка кирган жиноятлар кечирилмаган. Цин қонунларига асосан катта амалдорга тегишли одамлар, императорлар ҳурматига сазовор бўлганлар, олимлар, ҳарбий хизматлари учун номлари ҳурмат китобига киритилган кишилар ҳамда сўзлари, қилган ишлари жамиятда қонундек қабул қилинган кишилар бундан мустасно. Қўзғолонларда қатнашгани ва хиёнат қилгани учун фақат жиноятчининг ўзи эмас, ҳатто унинг қариндош-уруғлари ҳам жинойи жавобгарликка тортилиб, уларнинг боши танасидан жудо қилинган.

Бундай жазога 7 ёшгача бўлган болалар ва аёллар тортилмаган, улар қулликка берилган.

«Ўнта ёвузлик» барча жинойй ҳаракатларни қопламаган. Улар бошқа жинойтларга нисбатан ўзига хос мезон бўлган. Бошқа жинойтлар орасида ҳамма даврларда муайян инсонга, унинг ҳаётига, соғлиғига қарши қаратилган жинойтлар ва бошқалар ажралиб турган. Ушбу жинойтлар учун жазолар тайинлашда Хитой анъанавий ҳуқуқида қатор омиллар: жинойтчи ва жабрланувчининг ижтимоий аҳволи, қариндошлик алоқаси, ҳамда шиддатлилиги ва бошқа ҳолатлар ҳисобга олинган. Қасддан одам ўлдириш учун энг оғир жазо - бошини танасидан жудо қилиш жазоси назарда тутилган. Эркин киши бировни «хато қилиб», масалан, ўйин вақтида ўлдириб қўйса, жазодан пул тўлаб қутилиши мумкин бўлган. Қуллар ва буцуйлар (қарам кишилар)нинг ўз хўжайинини ўлдириш учун фақат тил бириктиришининг ўзиёқ уларга нисбатан олий жазо - ўлимга маҳкум этиш жазоси қўлланилишига олиб келган. Агар хўжайин ўзининг айб қилган қули ёки буцуйини ўлдирса, у Тан кодекси бўйича йўғон калтак билан 100 марта урилган. Агар хўжайин томонидан ўлдирилган қул ёки буцуй айбсиз бўлса, у ҳолда хўжайин бир йилга каторгага жуда оғир ишларга жўнатилган. Агар хўжайин ўз қули ёки буцуйини «хатога йўл қўйиш орқали» ўлдириб қўйса, умуман жазоланмаган.

Бировга тан жароҳати етказганлик учун жазо беришда ҳам юқоридаги ҳолатлар ҳисобга олинган, лекин бунда енгилроқ жазо чораси қўлланилган. Ўз хотинига жароҳат етказган эр, бошқа бировга жароҳат етказганга қараганда, енгилроқ жазога тортилган. Жазманига жароҳат етказган эркак эса умуман жазоланмаган.

Тан кодексида шахсга қарши қаратилган жинойтларга эркин кишиларни қулликка сотишнинг кўп ҳолатлари киритилган. Бунда жабрланувчи ва жинойтчининг ёши, жинси, қариндошлик алоқаси ҳисобга олинган.

Шахсга қарши қаратилган жинойтлар кўпинча мулкка қарши қаратилган жинойтлар билан бирга келган. Мулккий жинойтлардан ўғирлик ва турли хил мулкларни ғайриқонуний равишда ўзлаштириш алоҳида ажратиб кўрсатилади. Бу жинойтлар хусусий мулкка ёки давлат мулкига, шунингдек, хусусий шахсларга ёки мансабдор шахсларга қарши қаратилганлигига қараб таснифлаштирилган. Бунда

мулкни ғайриқонуний ўзлаштириш усуллари: талончилик, ўғирлик, порахўрлик, маъмуриятчилик ҳуқуқларидан фойдаланиб мулкни ўзлаштириш ва хизмат мавқеидан фойдаланиб мулкни ғайриқонуний ўзлаштириш ҳам ҳисобга олинган. Ўғирлик мулкни яширинча талон-тарож қилиш бўлиб, бунинг учун йўғон таёқ билан уриш жазоси тайинланган. Босқинчилик бировнинг мол-мулкни дуқ-пўписа қилиб ёки куч ишлатиб очикдан-очик талон-тарож қилиш ҳисобланган.

Жиноятларнинг алоҳида гуруҳини турли шаклларда ғайриқонуний бойиш, мулкни алдаш, қўрқитиш йўли билан қўлга киритиш, куч ишлатиб зўравонлик билан ёки ҳаддан ортиқ даражада фойда олиш билан сотиб олиш кабилар ташкил этган. Шу тариқа, жиноят ва шартнома шартларини бузиш ўртасидаги чегаралар ювилиб кетган. Зеро, бу анъанавий ҳуқуққа хос жиҳат бўлиб, унда умумий ва хусусий манфаатлар соҳаси ўртасида аниқ фарқлар ажратилмаганди.

Жазо тайинлашда ўғирланган нарсанинг баҳоси ҳам ҳисобга олинган. Жуда катта миқдордаги ўғирлик учун Тан кодекси бўйича қўшимча каторга ишлари билан бирга сургун қилиш ва ўғирланган ашёнинг икки бараварига миқдорини ундириш жазоси назарда тутилган. Давлат мулкни ўғирлаганлик учун оғирроқ жазо, қариндошларининг мулкни ўғирлаганлик учун эса енгилроқ жазо чораси қўлланилган. Бировнинг мулкига зарар етказиш ўғирлик билан тенг ҳисобланган. Ўт қўйиш, бировнинг ер майдонини сувга бостириш қаттиқ жазоланган.

Қароқчи ва талончиларнинг ҳам боши кесилган. Одамларни ўғирлаш, айниқса аёлларни ўғирлаб кўнгил очиш масканларига сотиш жиноятлар ичида ажралиб турган. Ажралиб чиқмаган катта оилаларнинг бир неча аъзолари томонидан қилинган ўғирлик учун шу оиланинг бошлиғи жавобгарликка тортилган, қолганлари иштирокчи сифатида жазоланган. Қариндош-уруғлар орасидаги ўғирлик оғир жиноят ҳисобланган. Қонунлар бўйича ўғирлик ва босқинчилик бир-биридан фарқланган.

Бўйсунувчи шахснинг бошлиққа, одий кишини мансабдор шахсга умумий шахсий қарамлиги принциплари турли хил мансабдорлик жиноятларининг, аввало порахўрликнинг келиб чиқишига замин яратган. Порахўрлик жиноятлари учун жазо беришда мансабдор шахснинг «совға» олаётган вақтда қонунни бузган ёки бузмаганлиги, қилмишидан пу-

шаймон бўлиши, шунингдек, олинган поранинг қиймати, баҳоси инобатга олинган. Жиноятда иккала томон - пора берувчи ҳам, пора олувчи ҳам айбдор ҳисобланган.

Қўпдан-қўп ҳуқуқий ғайриқонуний йўлларнинг мавжудлигидан давлатнинг мансабдорлик жиноятларига қарши шафқатсиз, лекин муваффақиятсиз кураш олиб борганлигидан бошқа мисоллар ҳам дарак беради. Масалан, Тан кодекси бўйича мансабдорларнинг, ҳатто у истеъфога чиққандан кейин ҳам, ўзига бўйсунувчи шахсдан ҳар қандай совға олиши мансабдорлик жинояти ҳисобланган. Лекин бўйсунувчи шахснинг бошлиққа миннатдорчилик белгиси сифатидаги «мотам ва мусибатли» кунларида берган «ёрдамлари», «маълум мезонларга риоя қилган ҳолда» текинга ишлаб бериши жиноят ҳисобланмаган.

Жиноят ҳуқуқида мансабдор шахсларнинг қилган жиноятлари учун бериладиган жазолар алоҳида ўрин тутган. Улар фақат жиноятлари учун эмас, ҳатто қилган хатолари учун ҳам қонун олдида жавоб берганлар. Бошлиқларга унинг ёрдамчилари томонидан қилинган қонунсизликлари учун бериладиган жазо кўпайтирилган. Солиқ тўловчиларни рўйхатга олишда қиладиган хатолар ва ўз мансабини суистеъмом қилиш давлат томонидан қаттиқ таъқиб қилинган.

Хитой қонунчилиги маъмурий ва жинсий жазоларни бир-биридан ажратмаган. Маъмурият фаолияти соҳасидаги ҳар қандай тартибузарликлар: мансабдор шахснинг ишга кечикиши ёки келмаслиги (чиқмаслиги) ёки давлат сирларини ошкор қилиши жинсий жазога лойиқ ҳисобланган. Агар мансабдор шахс бундай хатти-ҳаракатни бошлиғининг буйруғига кўра содир қилган бўлса, жазога тортилмаган.

Жиноятларнинг махсус гуруҳини оиладаги ахлоқ тартибларини турлича бузиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар, жинсий жиноятлар ташкил этган. Жинсий жиноятларга салбий баҳо беришда жиноятчининг жинси ва жабрланувчи билан қариндошлик алоқалари тизимида тутган ўрни жуда муҳим мезон бўлиб хизмат қилган. Хитой анъанавий ҳуқуқида «Ўнта ёвузлик»ка кирувчи жиноятлар билан бир қаторда хотиннинг эрига, эрининг хотинига нисбатан хиёнати, мансабдор шахснинг ўз маъмурий ҳокимияти остида аёлни авраб йўлдан уриши, номусига тегиши, айниқса қўлнинг эркин аёлниги номусига тегиши ва бошқалар қаттиқ жазоланган. Агар ҳў-

жайин ўз канизаги ёки буцууйининг қизи билан жинсий алоқа қилса, жиноят ҳисобланмаган.

Жазолар асосий, қўшимча ва ўзгартириладиганларга бўлинган. Асосий жазоларга каторга қилиш, таёқ ёки қамчи билан савалаш, сургун қилиш ҳамда ўлим жазолари; бошқа жазоларга тамғалаш, бармоқ ёки қўлини кесиш, ахта қилиш, авлодини қириш кабилар кирган. Ёввойи ҳайвонлар овладиган провинцияларга сургун қилишлар ҳам қўлланилган. Бундан ташқари, турли хил жарималар, мол-мулкани давлат ҳисобига мусодара қилиш, қулликка сотиш каби жазолар ҳам қўлланилган. Қуллар қилган жиноятлари учун сургун қилинмаган, унинг ўрнига 200 марта қамчи билан урилган.

Шимолий Вей сулоласи даврида (V аср) жазоларнинг бошини кесиш, осиб ўлдириш, каторга ишларига сургун қилиш, сургун қилмай каторга ишларига жўнатиш каби турлари мавжуд эди. Айнан шу вақтдан эътиборан таёқ билан уриш жазо сифатида қўлланила бошланган. Суй даврида (VI аср) йўгон таёқ билан уришга ингичка калтак билан уриш қўшилган. Тан кодекси минг йилдан ортиқ вақт мобайнида жазоларнинг бешта асосий тизимини тартибга солиб турган. Улар: 1) ингичка калтак билан уриш (беш даражали: 10 марта, 20 марта, 30 марта, 40 марта, 50 марта); 2) йўгон таёқ билан уриш (беш даражали: 60 марта, 70 марта, 80 марта, 90 марта, 100 марта); 3) каторга ишлари (уч даражали: 1 йилга, 2 йилга, 3 йилга); 4) сургун (жойнинг узоклигига қараб уч даражали: 2 мингдан 3 минг ли¹³²гача); 5) ўлим жазоси (икки шаклда: бошини кесиш ва осиб ўлдириш)дан иборат. 623 йилда қўшимча каторга ишлари билан бирга сургун қилиш жазоси жорий қилинган. Буни ўлим жазосига алмаштириш мумкин эди. X-XI асрларда ўлим жазосига жиноятчининг мурдасини бўлакларга бўлиш жазоси қўшимча қилинган.

Хитой ҳуқуқи шу тариқа, умрбод каторгани билмайди. Лекин маълум муддатли каторга эркин кишини амалда қулга айлантирар эди. Шунинг учун ҳам мансабдор шахслар каторга ишлари билан жазоланмасдилар. Маҳкумлар сургун қилинган жойда одатда умрбод қолиб кетган, фақат Тан сулоласи даврида амнистия бўйича уйга кетишлари мумкин эди. Давлат қулларига сургун ўрнига калтак билан уриш жазоси қўлланилган.

¹³² 1 минг ли—тахминан 500 км.

Конфуцийлик манбаи бўлмиш Ли цзидан сулолавий кодексларга юқори ижтимоий мавқедаги шахсларга жазо беришнинг «саккизта қоидаси» ўтказилган. Аслзода шахсларнинг саккиз тоифаси (биринчиси - императорнинг қариндошлари; иккинчиси-императорнинг содиқ дўстлари, «унга узоқ вақт давомида хизмат қилганлар»; учинчиси - «сўзлари ва хатти-ҳаракатлари намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган олийжаноб кишилар»; тўртинчиси - «ҳарбий ва давлат ишларида қобилиятли, истеъдодли кишилар»; бешинчиси - хизмат кўрсатган ҳарбий хизматчилар; олтинчиси - олий мартабали ва даражали аслзода мансабдорлар; еттинчиси-тиришқоқ, гайратли мансабдорлар ва саккизинчиси - «меҳмонлар», яъни подшолар сулоларининг авлодлари ўлим жазосига лойиқ қатор жинойтларни содир қилганида оддий судлар томонидан суд қилинмаган. Бунда жазо тайинлаш, жазони юмшатиш ёки жинойтчини афв этиш учун бу тоифа шахслар императорнинг ихтиёрига берилган. Улар императорга пул (пора) бериб жазодан қутулиб қолишлари мумкин эди.

Жинойт учун жазолар ҳақидаги масала ҳал қилинаётганда бошқа тоифадаги мансабдорлар ҳам имтиёзлардан фойдаланганлар. Хитойда жазоларнинг алмаштирилиши тизимининг мавжудлиги шарофати билан кўпгина мансабдор шахсларга бериладиган каторга ёки сургун жазоси мансаби, мартабаси, унвони йўқотилиши билан алмаштирилиши мумкин эди. Мансабдор шахсда қанча кўп унвон, қанча юқори мартаба бўлса, шунчалик асосий жазони «бекор қилиш» имконияти бўлган. Агар мансабдор шахс оғир жинойтлар содир этган бўлса ва жазодан қутулишга унвон ва мартабалари етарлича бўлмаса, у ҳолда жазонинг қолган қисми учун жарима тўлаши мумкин эди.

Хитой анъанавий ҳуқуқида «соя» деб номланувчи ўзига хос ҳуқуқий институт бўлиб, бу бюрократиянинг жамиятдаги ҳукмронлик мавқеини белгилайди. Унга кўра, мансабдор («со-япарвар»)нинг қариндошлари унинг мартабаси ва унга қариндошлик даражаси билан ўлчанадиган «соя кучлари»га қараб қатор махсус ижтимоий ва ҳуқуқий имтиёзлар олганлар. «Соя» давлат хизматида мансаб олиш имкониятини берган, шунингдек, жинойт содир этилганда жавобгарликдан озод қилган ёки жазони енгиллаштирган. «Соя»нинг кучи ва оқибатлари Тан кодексига жуда батафсил тарзда қайд этилган.

Императорнинг «сояси» ниҳоятда қудратли бўлган. У императорнинг жуда кўп қариндошларини ўз «паноҳи»га олган. Лекин ҳатто энг кичик мансабдор шахс ҳам ўзининг буваси, бувиси, отаси, онаси, хотини, болалари, невараларини ўз «сояси» билан «беркитиб туриши» (ҳимоя қилиши) мумкин эди.

Хитойнинг бутун ҳуқуқий тартиботи асосида ётувчи биргаликдаги жавобгарлик принципи жавобгарликка тортиладиган шахслар доирасининг анча аниқ белгиланганлиги ҳисобигагина эмас, балки жазо шаклларининг ўзгариши ҳисобига ҳам шаклан ўзгариб борган. Биргаликдаги жавобгарликка фақат қариндошлик ва хизмат алоқалари билан боғланган шахсларгина эмас, балки ҳудудий, маъмурий жиҳатдан боғлиқ шахслар (қўшнилар, маҳаллий ҳокимиятлар) ҳам тортилар эди. Биргаликдаги жавобгарликда жазолар тизими тобора мураккаблашиб ва мукамаллашиб борган. У фақат ўлим жазосини эмас, бошқа жазоларни ҳам ўз ичига ола бошлаган.

Мулкий муносабатларнинг тартибга солиниши

Хитойнинг ўрта асрлар ҳуқуқи манфаати ё давлат ер эгалиги, ё хусусий ер эгалиги билан боғлиқ ижтимоий-синфий кучларнинг тинимсиз қарама-қарши курашлари шароитларида шаклланди. Жамоа ер эгалиги Хитойда қадимги даврлардаёқ тугатилган эди. Ерга биргаликдаги эгалик авлодларнинг диний маросимларини қўллаб-қувватлашга ва жамоат қабристонларига ажратилган оиланинг бўлинмайдиган мулки, уруғ мулки шаклида узоқ вақтгача мавжуд бўлиб турган. Будда ва даос жамоаларининг мулки алоҳида турдаги мулкчилик эди. Хитой учун характерли ҳисобланган хусусий ер эгалигини умумдавлат рўйхатига олиш тизими минлар даврида ривожланди. Бу даврда ерлар давлат мулки ва хусусий мулкка бўлинган. Солиқ солиш ва меҳнат мажбуриятларини аниқлаш мақсадида хусусий ерларни рўйхатга олиш алоҳида амалдорларнинг функциясига айланди. Улар томонидан ер бўйича барча келишувлар умумдавлат реестрида қайд этиб бориларди. Бундан ташқари, сарой аҳллари эгалик қиладиган хусусий ерлар тоифаси мавжуд эди. Бу эгалик тури шу ердан чиқадиган ер ости бойликларига ҳам эгалик қилиш ҳуқуқини берарди. Хитой ҳуқуқи ер ости ва ер усти бойликларига эгалик қилишни жуда эрта фарқлаган.

Хитой ҳуқуқи мулкни ҳаракатдаги ва қўчмас мулкка бўлган. Унда оддий нарсаларни ва ер, одам, қора молларни

олиб сотиш бир-биридан фаркланган. Оддий нарсаларни олишда ёки сотишда васиқа, яъни расмий ҳужжат талаб қилинмаган. Ерни уй эгаси, яъни оила бошлиғи сотиш ҳуқуқига эга эди. Сотилаётган ерни биринчи бўлиб сотаётган кишининг қариндош уруғлари, сўнгра қўшнилари, ундан кейин бегона одамлар сотиб олишга ҳақли бўлган. Катта оила мулкини бегоналаштиришга дастлаб фақат жуда эҳтиёж туғилган пайтлардагина қайта сотиб олиш ҳуқуқи сақланган ҳолда рухсат этилган. Бундай чекловлар ерни гаровга қўйиш институтининг кенг ривожланишига олиб келган. Ерни гаровга қўйишнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, ерни гаровга қўювчи шахс узоқ вақтгача гаровга қўйилган ерга нисбатан эгаллик ҳуқуқини йўқотмаган, қарз тўлаш муддати ўтгандан кейин ерни қайта сотиб олиш ҳуқуқини сақлаб қолган. 962 йилги фармон бўйича, ерни қайта сотиб олиш ҳуқуқи ҳатто, гаровга қўювчи авлодларига ҳам ўтказилган.

Ерни гаровга қўйиш шартномаси албатта ёзма равишда расмийлаштирилиши лозим эди. Гаровга олувчи шахс гаровга олинган ерни, гарчанд қарз шартномасида уни сотиши мумкинлиги айтилган бўлса ҳам, учинчи шахсга гаровга бериши мумкин эмас эди. Ерини гаровга қўйган қарздор қарзини ўз вақтида тўламаса, гаровга қўйилган ерни сотиб олишга дастлаб қарздорнинг қариндошлари, сўнгра қўшнилари таклиф қилинган. Бу даврда айниқса одамларни, ҳаммадан аввал қулларни гаровга қўйиш кенг тарқалганди. Қарзни тўлаш учун ишлаб беришда бир кишининг иш куни баҳоси бир кун давомида ҳўкиз, от, тўрт гилдиракли аравани эксплуатация қилиш баҳосига тенг бўлган. Амалда шахсан эркин кишиларни гаровга қўйиш ҳоллари кам учраб турган. Улар бунда қул ҳисобланмасалар ҳам, аммо ҳақиқатда қуллик ҳолатига тушиб қолардилар, таёқлар, калтаклар остида ишлардилар. Бу ерда шуни таъкидлаш жоизки, кодексларда оиланинг эркин аъзоларини сотиш ва гаровга қўйиш учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган эди. Лекин ерни ижарага бериш, гаровга қўйиш ва бошқа маҳаллий даражадаги муносабатлар соҳасида, қоида бўйича, одат ҳуқуқи ҳаракатда бўлган. Хитойда маҳсулот рентаси шаклида кенг тарқалган тенг шерикликка ер экиш ҳам маҳаллий одат ҳуқуқига асосланарди.

Хитойнинг одат ҳуқуқида, худди Ҳиндистон, Япония ва бошқа давлатларнинг одат ҳуқуқидагидек, қарз учун олина-

диган фоизларнинг миқдори қарз суммасидан ортиб кетиши керак эмас, деган принцип ўрнатилганди.

Харакатдаги (кўчадиган) мулкни гаровга қўйишда, гарчанд шартномани бажариш муддати ўтиб кетган бўлса ҳам, гаровга олувчи уни ўз ҳолича мустақил бошқариши мумкин эмас эди. Оила мулкани фақат оила бошлиғи, ҳеч бўлмаганда катта ўғил гаровга бериши мумкин бўлган.

Хитой ҳуқуқи қарз шартномасидан ссуда шартномасини фарқлайди. Ссуда шартномасида муайян - аниқ ашё фойдаланишга берилади ва ушбу ашё қайтарилмаса, жиноий жавобгарлик келиб чиқиши мумкин эди. Кодексда алоҳида равишда таъкидланишча, ихтиёрида давлат қуллари, қора моллари бўлган амалдорларнинг ссуда шартномаси тузиши, шунингдек, давлат маблағларидан ўзига ёки бошқа шахсга фоизларсиз қарзлар тақдим қилиши тақиқланади.

Хитой мажбурият ҳуқуқида олди-сотди шартномаси алоҳида ўрин тутарди. Олди-сотди шартномасининг ҳақиқийлиги учун томонларнинг келишуви асосий шарт ҳисобланади. Оддий ашёларни олиш-сотиш нафақат ёрларни, балки одамлар ва қора-молларни олиш-сотишдан ҳам фарқ қилган. Одамларни сотишда сотилаётган кишининг туғилганидан буён шахсан эркин бўлганлигини тасдиқловчи гувоҳлик талаб қилинган. Хитойда Хан давридан бошлаб қарзга сотиш тажрибаси маълум. Оддий ашёларни, шунингдек, қулларни ва қорамолларни олиш-сотишда васиқа (мол-мулкни сотиб олганлик ҳақидаги расмий ҳужжат) тузиш талаб қилинган. Уни тузишни инкор (рад) этганларга жарима солинган. Васиқаларни ўз вақтида тузмаганлар йўғон таёқ билан уриш жазосига тортилган.

Ерни ижарага олиш учун олдиндан уч йилгача взнос (бадал) тўланган, бу эса камбағалларга оғирлик қилар эди. Агар ижара вақти томонлар орасида олдиндан белгиланмаган бўлса, ер эгаси ижарачини истаган пайтида ҳайдаб юбориш ҳуқуқига эга бўлган.

Хитой давлати бозорларнинг ҳолатини ҳушёрлик билан кузата бориб, округ, уезд назорат органлари тизимини ташкил қилган. Махсус тайинланган амалдорлар савдо раста (хан)лари фаолиятини кузатиб турганлар. Маъмурият ҳар ўн кунда бозордаги нархларни ўрнатган, сотувчиларнинг барча дўконларини, кўчмас мулклар, одамлар, қорамоллар сотиш бўйича барча битимларини расмийлаштирган, оғирлик ва

узунлик ўлчов тизимини назорат қилиб турган. Томонларнинг ўзаро келишувисиз, розилигисиз, куч ишлатиб ёки ўрнатилган нархлардан юқори баҳода савдо битимлари тузишда айбдор бўлган шахсларга йўғон таёқлар билан уриш жазоси берилган. Бир қанча товарларга: туз, чой ва бошқаларга давлатнинг савдо монополияси ўрнатилган эди. Сотиб олиш шартномасини тузишга кафиллар ва гувоҳлар жалб қилинарди. Ерни сотишда унинг усти ва остидаги нарсалар ҳам сотилиши махсус таъкидланган.

Никоҳ-оила ва мерос ҳуқуқи

Хитойда никоҳ-оила ҳуқуқининг диний анъаналар билан чамбарчас боғлиқлиги ўрта асрлар ҳуқуқида унинг нормалари устунлигининг барқарорлигини белгилаган. Патриархал оила асослари - отанинг оила аъзолари устидан, эрнинг хотин устидан ҳукмронлиги ва бошқалар ушбу нормаларнинг моҳиятини белгилаган.

Бошқа-бошқа табақаларнинг вакиллари ўртасидаги никоҳлар қаттиқ қораланган ва хатто қатор ҳолларда қонун бўйича таъқиб қилинган. Никоҳга кириш ҳар бир кишининг бурчи ҳисобланган. Никоҳга кириш бурчини бажариш оила манфаатларига, авлодларнинг диний маросимлари талабларига хизмат қилиши лозим эди. Никоҳ тузишдан мақсад эрдан насл қолдириш бўлган. Никоҳ келин ва куёвнинг оиласи ўртасидаги келишувдан иборат бўлиб, бунда никоҳга кирувчиларнинг розилиги талаб қилинмаган, лекин оталарининг розилиги бўлиши шарт эди. Никоҳга кириш ёши кодексларда кўрсатилган. Қоида бўйича, бу эркаклар учун 15-16 ёш, баъзан 20 ёш, аёллар учун 14-15 ёш атрофида белгиланган. Ҳали туғилмаган болаларни унаштириш одати кенг тарқалган эди.

Эркин кишилар билан қуллар ўртасидаги, эркак томонидан ҳар қандай даражадаги қариндошлар ўртасидаги, бир фамилиядаги кишилар ўртасидаги никоҳлар тақиқланган эди. Полигамия (кўп хотинлик) тақиқланган, биринчи хотиннинг ҳаётлиги вақтида иккинчи никоҳга кириш ҳақиқий эмас деб ҳисобланган. Эркакларда чекланмаган миқдорда жазманлар бўлиши мумкин эди. Жазманларнинг ҳуқуқлари урф-одат билан белгиланарди.

Хитой никоҳи муқаддас ҳисобланган, уни бекор қилиш қийин бўлган. Никоҳ эр-хотиннинг ўзаро икки томонлама розилиги бўйича бекор қилиниши мумкин эди. Эр қуйидаги

қолларда: хотини бола туғмаса, бузуқлик қилса, эри ва унинг ота-онасига ҳурматсизлик кўрсатса, эзма бўлса, ўғирликка мойил бўлса, бахил бўлса, шубҳали характерга эга бўлса, тузалмайдиган касаллиги бўлса, никоҳни бекор қилиш ҳуқуқига эга эди. Хотин қуйидаги ҳолларда: агар эр уни уч ойдан ортиқ муддатга ташлаб кетса, қулликка сотса ва ахлоқсиз ҳаракатлар қилишга мажбур этса, ажралишни талаб қилиши мумкин эди.

Мерос умуман ҳуқуқнинг мерос бўлиб ўтиши характери га эга бўлган. Меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзларини тўлаш мажбуриятига эга эди. Унвон, мансаб, агар мерос тариқасида ўтказилса, алоҳида тарзда мерос қилиб қолдирилган. Ўлган шахснинг мол-мулки ҳам эркак кишининг насл-насаби бўйича пасайиб борувчи қариндошларга алоҳида тарзда, мерос тарзида ўтказилган. Эрга тегиб кетган қизлар мерос олиш ҳуқуқига эга эмас эди, эрга тегмаган қизлар эса ака-укаларига бериладиган ҳиссанинг ярмига тенг миқдорда мерос олган. Унвон (даража) фақат катта ўғилга мерос тариқасида ўтган.

Ота ўғлини меросдан маҳрум қила олмаган, бир ўғлининг ҳисобига иккинчи ўғилнинг ҳиссасини кўпайтириш ҳуқуқига ҳам эга бўлмаган. Ерлар фақат диний мақсадларда «хайрли ишлар» учун ҳадя қилиниши мумкин эди.

Суд жараёни асосан инквизицион характерга эга бўлган. Иш одатда жабрланувчининг уезд судига ёзма ёки оғзаки шикоят билан бошланган. Шикоят маълум шаклда тузилган. Уни жабрланувчиларга суд дарвозалари олдида ўтирувчи махсус кўча котиблари тузиб берардилар.

Жиноятчини таъқиб қилиш давлатнинг мажбурияти бўлган. Жиноятчини қидириш учун масъул бўлган махсус амалдорлар уни маълум муддат ичида қидириб топиши лозим эди. Бу муддат 1690 йилги қонунлар тўплами бўйича бир ой қилиб белгиланган эди. Агар амалдор шу муддат ичида жиноятчини излаб топа олмаса, калтак билан саваланган. У жиноятчини излаб топиш муддатини икки ойга ўтказиб юборса, таёқ билан 30 марта калтакланган. Бу кўпинча айбсиз кишиларни жавобгарликка торгилишига олиб келган. Жиноятчи судга қадар турмада сақланган, аёллар уйда эрининг кафиллигига берилган.

Судларда судьялар ва амалдорлардан ташқари суд назорати ходимлари, иш юритувчилар, хат ташувчилар, қўриқ-

чилар, жисмоний жазо берувчилар (эксекуторлар) ҳам мавжуд эди. Гувоҳ судга келмаса, таёқ билан 40-50 марта урилган. Судьялар сўроқ қилганлар, юзлаштириш ўтказганлар, айбига иқрор бўлмаганларга нисбатан қийноқлар қўллашни тайинлаганлар. Улар айбланувчининг айбдорлиги презумпциясидан келиб чиққанлар. Айбланувчиларнинг айбини тан олдиришга эришиш судьяларнинг асосий мақсади бўлган. Агар айбланувчи қийноқ йўли билан уч маротаба сўроқ қилинганда ҳам айбига иқрор бўлмаса, унда ёлгон гувоҳлик берганлигини фош қилиш учун айбловчига нисбатан қийноқ қўлланилиши мумкин эди. Куллар ўз хўжайинларига қарши кўрсатмалар бера олмаганлар. Ҳукм ёзма шаклда чиқарилган. Айбланувчи оқланиши, маҳкум қилиниши ёки унинг иши шубҳали деб топилиши мумкин эди.

Тан империяси судида қаттиқ легастик усуллардан четга чиқиш ҳоллари ҳам бўлган. Булар ҳақида қуйидагилар далолат беради. Каторга ишларига маҳкум қилиш жазосини бериш (ёки анча оғир жазоларни бериш) ҳақида ҳукм чиқарилаётганда айбланувчининг розилиги талаб қилинган. Агар у рози бўлмаса, иш қайта кўриб чиқилган. Агар иш бўйича далиллар етарли бўлмаса ва айбланувчи айбини тан олмаса, кафиللар таклиф қилинган ва айбланувчи озодликка қўйиб юборилган. Шубҳали қарорлар бўлганда ҳам айбланувчига айбдан пул тўлаб қутилиш имконияти берилган. Ўлим жазоси ҳақидаги ҳукм император томонидан тасдиқланган. Қатл этилган жиноятчиларнинг жасадлари ва бошлари ҳамма кўрадиган жойга осиб қўйилган. Ўлимга маҳкум этилган оддий кишилар савдо майдонида, амалдорлар эса уйда қатл этилган.

XI БОБ. ЯПОНИЯ ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ

- Япония давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари.
- Япония жамиятининг табақавий тузилиши.
- Япония давлати тузумининг ўзига хослиги.
- Ўрта асрларда Япония ҳуқуқининг асосий белгилари.

1. Япония давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари

Кўпгина тарихий-ҳуқуқий манбаларда Япония ҳудудида уруғдошлик тузумининг емирилиши ва илк давлатнинг ташкил топиши жараёни VII асрда ниҳоясига етганлиги кўрсатилган.

Японияда ибтидоий жамоа тузумининг емирилиш жараёни III асрда бошланган. Уруғлар ичидан уруғ аристократияси ажралиб чиққан, мулкӣ ва ижтимоий тенгсизлик чуқурлашиб борган, уруғнинг имтиёзли зодагонлари томонидан ўз ҳамюртларини ва урушларда босиб олинган қабилалар аҳолисини эксплуатация қилишнинг турли шакллари ривожланган. Уруғ зодагонларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий мавқеларини мустаҳкамлашга ёрдам берувчи эксплуатациянинг қулчилик шакллари кенг тарқалмаган. Япониянинг жуғрофий шарт-шароитлари, оролда жойлашганлиги, тоғли жойдалиги унинг ривожланишини сиқиб қўйган. Бу ерда примитив (оддий, қолоқ) меҳнат қуроллари билан йирик латифундияларни ташкил этиш, шунингдек, ҳарбий юришлар ҳисобига етарли миқдордаги қулларни қўлга киритиш мумкин бўлмаган. Зеро, суғориладиган шолчиликнинг мавжудлиги кичкинагина ер участкаларида деҳқоннинг зўр бериб меҳнат қилишнинг талаб қиларди.

Япония давлати ва жамиятига уша вақтларда жузъан тараққий этган Хитой цивилизациясининг таъсири анча катта бўлди. Хитой ўзининг анъанавий ижтимоий-иқтисодий тузилиши ва давлат тизими, шунингдек, буддизм ва конфуцийлик динлари билан Япония давлати ва жамияти ривожига айниқса илк босқичларда кучли таъсир ўтказган. Хитойнинг

Японияга кучли диний таъсири ҳақида гапирганда шуни назарда тутиш керакки, бунда Хитойнинг икки: конфуцийлик ва буддизм динларидан биринчисининг таъсири кўпроқ бўлган.

IV асрдан Японияда қабилаларнинг иттифоқи ташкил топди. V асрда эса қабилалар иттифоқининг йўлбошчиси Ямато мамлакат ҳудудининг катта қисмини ўз ҳукмронлиги остида бирлаштирди. VI асрда Японияда жамиятнинг ижтимоий табақалашуви жараёнларининг кучайиши ва давлат аппаратининг шаклланишига алоҳида уруғларнинг қабилавий иттифоқ устунлиги учун узундан-узоқ олиб борган кураши ва Сётоку-тайсининг ғалабаси катта таъсир кўрсатди. Сётоку-тайси ҳукмронлиги даврида, 604 йилда Японияда биринчи қонун ҳужжати - Ямато подшоларининг биринчи декларацияси - Сётоку Конституцияси, яъни ёки 17 та моддадан иборат Қонун пайдо бўлди. Унда давлат бошқарувининг принциплари белгиланган эди.

17 та моддадан иборат Қонун сиёсий-ҳуқуқий қоидалардан кўра кўпроқ диний ва этик қоидаларни ўзида мужассамлаштирган. У келишув, уйғунлик, умумга хизмат қилиш ҳақида сўз юритади. Қонуннинг бутун японларга эмас, умумга хизмат қилиши алоҳида таъкидланган эди. Унда аҳолининг тенгсизлиги тўғридан-тўғри мустаҳкамлаб қўйилган эди. Бунда аввало ҳукмдор алоҳида ажратиб кўрсатилади, сўнгра мансабдорларга ва ундан кейин оддий халққа эътибор берилади. Ҳукмдор - ягона суверен ҳисобланган. Мансабдорлар эса - унинг амалдорлари, халқ уларга бўйсунадиган кишилар оммаси сифатида майдонга чиққан.

«Умумий қонун» жамият тартибларининг асоси (4-5-моддалар) подшоҳ эса, унинг ифодачиси деб эълон қилинган. Подшоҳ ўз амалдорларидан «умумий қонун»га сўзсиз бўйсунишни талаб қилиш ҳуқуқига эга эди. «Агар юқоридагилар буюрса,- дейилади 3-моддада,- унда қуйидагилар итоат этишлари лозим». Қонунда уруғлар ўртасидаги ўзаро урушлар, хусусий ер эгаллиги қораланади, ерга нисбатан давлат мулкчилиги ва деҳқонларнинг давлатга солиқлар тўлаши ва мажбуриятлар ўташи эълон қилинади.

Ўзаро урушлар бу даврда самарали ҳаракат қилувчи марказий ҳокимиятни ташкил этишга халақит берган. 645 йилда ўша вақтдаги уруғлар орасида энг кучли уруғнинг бошлиги Нака-но Оэ тўнтариш қилиб, йирик ислохотлар ўт-

казган, бунинг натижасида барча ерлар давлат ерлари, жамоачилар эса император фуқаролари деб эълон қилиниб, Ямато уругининг олий ҳукмдорига император унвони берилган. Шу тариқа, 645 йилдан бошланган подшолик даври Тайка¹³³ йиллари деган ном олиб, Японияда марказлашган давлат тузиш жараёни ва қатор ислохотлар ўтказиш бошланган. Бу ислохотлар Тайка манифестида мустаҳкамланган. Манифест эса кейинчалик махсус «Тайхо рё»¹³⁴ кодекси билан тўлдирилган эди.

Ислохотлар Хитой намунаси асосида бошқарув тизимини ва аграр муносабатларни қайта ташкил этишга қаратилган эди. Ислохотлар уруғ-қабилла зодагонларининг махсус даража ва имтиёзлари тугатилишига, улар томонидан эгаллаб олинган жамоа ерларидан маҳрум бўлишига ва Хитойдан ўзлаштириб олинган давлат чек ер тизимининг жорий қилинишига олиб келди. Давлатнинг чек ер тизимига асосан ер қарам кишилари билан бирга хусусий шахслардан тортиб олинди ва давлат мулкига ўтказилди.

Ер участкалари, чек ерлар овқатланувчи кишилар сонига қараб тўла ҳуқуқли деҳқонлар (рёминлар) ўртасида тақсимланди. Қуллар ҳам чек ерлар олган. Уларга бериладиган чек ернинг ҳажми эркин кишиларга бериладиган чек ернинг 1/3 қисмини ташкил этарди. Давлат ер эгаси сифатида деҳқонларнинг уч ёқлама мажбуриятини назарда тутган. Деҳқонлар дон билан рента солиғи тўлаш, хунармандчилик буюмлари билан солиқ тўлаш ва ишлаб бериш мажбуриятларига эга эдилар. Деҳқонларнинг ишлаб бериш муддати - бир йилда ўртача юз кунни ташкил этган, баъзан ундан ҳам ошган.

Бироқ, Японияда чек ер тизимининг жорий қилиниши ерларнинг тенглаштирилишини англатмас эди. Ерларнинг катта қисми хизмат мансаблари учун ажратиладиган чек ерлар сифатида чиновниклар қўлига ўтган. Албатта, чиновникларга ажратиладиган бундай ерларнинг ҳажми мансаб ёки мартабанинг катта-кичиклигига боғлиқ эди. Баъзи ерларни зодагонлар умрбод фойланишга оларди. Бундай ерлар баъзан

¹³³ «Тайка» сўзининг луғавий маъноси - «буюк ўзгаришлар».

¹³⁴ «Тайхо рё» кодекси «Тайко қонунлари тўпламлари» бўлиб, 646 йилдан 700 йилгача чиқарилган барча қонун ҳужжатларини ўзида мужассамлаштирган ва 702 йилда чиқарилган эди.

бир авлоддан уч авлодгача тўғридан-тўғри мерос бўлиб ўтарди.

Чек ер тизими Японияда иқтисодий самарасиз бўлиб чиққан ва узоқ яшамаган. Дастлабки вақтларданок унинг тадбиқ этилиш доираси фақат пойтахтга туташ вилоятлар билан чегараланиб қолган. Чиновникларнинг суиистеъмолликлари оқибатида ерларнинг муддатлари бузилар эди ва ҳоказо.

Япония жамиятининг янада феодаллаша бориши чек ер тизимининг тушкунликка учрашига олиб келди. Ерларнинг даврий ўтказилиши ҳақиқатда X асрда тугатилган. Чек ер тизими ўрнига ўрта ҳол хусусий эгаликдаги поместье (сёэн) келган. Поместье ер эгалиги жамоа ерларини мажбурий тартибда тортиб олиш, қўриқ ерларни ўзлаштириш, кўп сонли инъом қилинган ерлар ҳисобига ташкил этилган. Хусусий эгаликдаги поместьеларнинг ташкил этилиши чек ерли деҳқонларнинг феодалга қарам деҳқонларга айланиши билан бирга содир бўлган.

Янги поместье ер эгалиги тизими йирик феодал ер эгалигини ташкил этиш, демак, мамлакатнинг сиёсий тарқоқлиги йўлидаги барча тўсиқларни олиб ташлади. Бу тизим мамлакатда ҳомийлик, ҳукмронлик ва бўйсунуш, вассаллик-ленга оид муносабатларнинг ривожланишини тезлаштирди. Ҳукмрон ер эгаларининг сафи ҳукмдорларнинг дружиначилари ва ҳарбий хизмат эвазига ленлар олувчи йирик феодаллар ҳисобига кенгайиб борди.

Майда ер эгалари томонидан тўлдирилиб турадиган бу тоифадаги профессионал жангчилар тобора кучли помешчикларнинг ҳомийлиги остига ўта борганлар ва вақт ўтиши билан **самурай** деб номланадиган ёпиқ табақага айланган. Самурайларнинг хўжайинига содиқлигини қаттиқ талаб қилувчи, ҳатто унинг учун ҳаётини ҳам беришга тайёр туриши лозимлигини белгиловчи ўз ифтихор қоидалари мавжуд эди.

Шундай қилиб, X асрдан бошлаб Японияда Шарқ учун ғайриоддий бўлган ерга эгаликнинг феодал ташкилоти ўрнатилган. Айни пайтда майда деҳқон хўжалиги ҳам кенг ривожланган. Бу жиҳатдан Япония ўрта асрлари ғарб ўрта асрларига ўхшаб кетади. Юқоридагиларга қатор омиллар ёрдам берган. Аввало Японияда, Хитойдан фарқ қилиб, мулкчиликнинг феодал шаклларини ташкил этишга назорат қилувчи ва тартибга солувчи функцияларга эга бўлган кучли давлат тўғаноқ бўлмаган. Чунки Японияда конфуцийликнинг нуфузли

намоёндалари ҳам, имтиҳон-танлов тизими асосида шакллантириладиган кўп сонли кучли амалдор-маъмуриятчилар ҳам юзага келмаган эди.

Давлатда марказий ҳокимиятни заифлаштирувчи, ҳокимият жиловини ўз қўлидан чиқармаган йирик уруғчилик гуруҳларининг анъанавий куч-қудрати ҳам сезилиб турган. Ўзларининг содиқ самурайларидан иборат хусусий ҳарбий кучларига эга бўлган қудратли уруғларнинг мавжудлиги мамлакатнинг узоқ вақт мобайнида тарқоқ бўлиб туришига асосий сабаб эди. Ҳарбий кучларга таяниш орқали марказий ҳокимиятнинг кучайиши фақат Токугаванинг учинчи сёгуна-ти даврида (XVII асрнинг боши - XIX асрнинг биринчи ярми) содир бўлган.

Японияда узоқ вақт давом этган сиёсий тарқоқлик унинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини тўхтатиб қўйган. Мамлакатда феодал муносабатларнинг ҳукронлиги то XIX асрнинг ўртасидаги буржуа инқилобигача, яъни «Мэйдзи»¹³⁵нинг қайта тикланиши» деб ном олган давргача давом этган.

2. Япония жамиятининг табақавий тузилиши

Японияда, худди Хитойдагидек, уруғ аристократиясининг ажралиб чиқиши, қуллар ва бошқа тоифадаги қарам аҳолининг пайдо бўлиши муносабати билан иккита ижтимоий табақа: «аслзода» ва «аслзода бўлмаган» кишилар табақаси шаклланган. Уларнинг иккаласи бир қанча ижтимоий гуруҳларга бўлинган. Улар ўртасидаги чегаралар етарли даражада қўзғалувчан бўлган. «Аслзода» кишилар орасида императорга яқин имтиёзли табақа, подшо саройи аъзолари, уруғ аристократияси, йирик амалдорлар ажралиб турган.

«Аслзода кишилар» (рёмин)нинг асосий қисми, илгари қудратли уруғ бошлиқларига шахсан қарамликда бўлган «давлат кишилари» сингари, чек ер тизими жорий қилингандан кейин давлат ерларига ўтказиб қўйилган. Улар ерга, бирон-бир ер эгаси - хўжайинга бириктириб қўйилмаган эди, лекин ўзи хизмат қилаётган уезд бошлиғи ёки хўжайинининг ружсатисиз ерини ташлаб кетиши мумкин эмас эди.

¹³⁵ Мэйдзи—император Муцухито бошқаруви йиллари (1868—1912 йиллар) расмий ном олган.

Катта оила ёки кичик оилалар гуруҳи ҳовлини, яъни деҳқон хўжалигини ташкил этган. «Ҳовли» ўлпон (солиқ) тўлайдиган ва мажбуриятларни бажарадиган хўжалик бирлиги ҳисобланган. «Ҳовли» бошлиғи ҳокимият томонидан тан олинган. У белгиланган муддатда солиқ рўйхатларини тузиши лозим бўлган, барча оилаларнинг тўловлари, ишлаб беришлари учун масъул ҳисобланган, оилавий мулкни бошқарган, авлодларнинг диний маросимларини қўллаб-қувватлаган.

Давлат оилаларни солиқ (ўлпон) тўлайдиган ва мажбуриятларни бажарадиган бирлик сифатида ҳар томонлама мустақкамлашга ҳаракат қилган. Масалан, «Тайхо Ёро рё»¹³⁶ деб номланган қонунлар тўпламида касалларни, кексаларни, чўлок, майиб-мажруҳларни боқиш мажбурияти қариндошларга, улар бўлмаса, жамоа ёки маҳаллий ҳокимият зиммасига юклатилган бўлиб, ҳосилсизлик ёки табиий офатдан зарар кўрган оилаларга ёрдам кўрсатиш мажбурияти мавжуд эди. Қонун томорқанинг ажратилишини, агар бунда кичик ёшли бола ёки бева хотин ёлғиз қоладиган бўлса, тақиқланган. Агар меросни тақсимлаш пайтида томорқадан ажратма берилган бўлса ва ажралиб чиқувчининг оилани бошқара олишига ҳеч қандай шубҳа бўлмаса, у ҳолда юқоридаги қоида истисно қилиниши мумкин эди.

Японияда ирқий ва диний мансублигига қараб кишиларга турлича муносабатда бўлиш тан олинмаган. Мансабдорлик хизмати давлат лавозимларига ҳар қандай иқтисоддорли номзодларнинг шахсий ва умрбод имтиёзи бўлган. Бу лавозимни олган киши у ёки бу амалдорлар сирасига кирган ва бирон-бир мартаба (даража, унвон) олган. Бу ерда мартаба (даража, унвон) эмас, мансаб (лавозим) ҳал қилувчи аҳамиятга эга эди. Япония бу соҳада Хитойдан фарқ қилган, чунки, Хитойда мартаба (даража, унвон) мансабни белгиларди. Умуман, Японияда мансаб ва мартабаларига қараб амалдорларнинг натурал тўловлари ва чек ери миқдори белгиланарди.

Олий тоифали амалдорларнинг, кучли уруғ вакилларининг дастлабки тўртта даражаси алоҳида мавқега эга эди. Улар мансабдорлар рўйхати бошида турган ва бевосита император саройи билан боғлиқ бўлган. Масалан, I тоифали шахзода хизмати учун мукофот тариқасида (суюрғол сифа-

¹³⁶ «Тайхо Ёро рё»-717-723 йилларни ўз ичига олган Ёро даврининг умумий қонунлар тўплами.

тида) 80 те (5 минг гектар атрофида) ер, уни ишлаш учун рўйхатга олинган 800 та деҳқон хонадони ва 100 та хизматчи олган.

Йирик амалдорларнинг уруғ-аймоқлари Японияда нафақат оилавий-хўжалик бирликлар сифатида, балки ўзига хос сиёсий бирлик сифатида ҳам майдонга чиққан. Масалан, «Тайхо Ёро ре»да юқори даражали амалдорларнинг уйларига тааллуқли бўлган «Уй бошқарувини ташкил этиш ва штатлар ҳақида»ги махсус боб мавжуд. Феодал уйларнинг бошлиқлари, юқори мансабли ва даражали амалдорларнинг вакиллари ўз фарзандларини саройга шахсий кўриқчилар ва бошқа хизматчилар сифатида беришлари лозим эди. Бундай мансаблар охир-оқибат мерос бўлиб ўтадиган бўлган. Давлатда амалдорларнинг етишмаслиги муносабати билан мансабларнинг ўриндошлик тизими амалда кенг қўлланган.

«Аслзода бўлмаган кишилар» гуруҳи жуда зич эди. Унга, масалан, дафн этишга хизмат қилувчи хизматчиларнинг махсус гуруҳи, «давлатга қарашли хонадонлар»нинг аъзолари, саройга қарашли қуллар, хусусий қуллар ҳамда холоплар кирарди.

Қуллар (нухи), манбаларнинг дарак беришчи, Хитойдаги қуллар сингари баъзи ҳуқуқларга эга эди. Уларни сотиш ва мерос қилиб қолдириш мумкин эди, улар никоҳга кириш ва мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқидан фойдаланганлар. «Аслзода» ва «аслзода бўлмаган» кишилар ўртасидаги никоҳ қонуний ҳисобланарди. Агар булар ўртасида «билмай туриб» никоҳ тузилган бўлса, бундай никоҳдан туғилган болалар «аслзодалар» деб ҳисобланган. Эркин аёл билан қулдан туғилган болалар эса давлатга қарашли хонадонларга бериларди. Давлат қуллари ва хусусий қуллар унча кўп бўлмаган. Қулчилик манбалари: жиноятчиларнинг ва қатор ҳолларда уларнинг оила аъзоларининг қулга айлантирилиши, ўзини қулликка сотиш ёки ота-оналари томонидан қулликка сотилиши, қарз учун гаровга қўйилиши ва ҳарбий асирлик бўлган. Қул деҳқонлар алоҳида қадрланган, уларга чек ерлар берилган ва улардан солиқлар олинмаган. 830 йилги қонун қулларни чек ердан фойдаланиш ҳуқуқида ва ҳазина фойдасига мажбуриятлар ўташида амалда эркин деҳқонлар билан тенглаштиради.

«Аслзода бўлмаганларнинг» алоҳида туркумини сарой ходимлари ташкил этган. Давлат қуллари ва холопларга ўх-

шаб уларни ҳисобга олишнинг қаттиқ тартиби мавжуд эди. Сарой хизматчилари (ишчилари) махсус рўйхатга киритилган, улар томонидан етиштириладиган ҳосил ҳам қаттиқ назорат қилинган. Подшоликка қарашли хонадонларнинг аъзолари қонун бўйича баъзи ҳуқуқларга эга эди. Уларга ҳар декадада (ўн кунликда) бир кун дам олиш куни берилган, аёлларга туққандан кейин анча енгилроқ иш тақдим қилинарди. Бундай хонадонларнинг аъзолари кийим-кечак, оёқ кийимлар билан ҳам таъминланарди. Амалдорлар улардан ўз шахсий эҳтиёжлари йўлида фойдалана олмаганлар.

Азалий (наслий) холоплар (кэдин)нинг аҳволи маҳаллий хусусиятлари билан ажралиб турарди. Уларни қуллар сингари сотиш мумкин эмас эди. Бироқ, қочоқ холоп хўжайинига қайтарилган. Давлатга қарашли «аслзода бўлмаган кишилар» 60 ёшга тўлгандан кейин шахсий қарамликдан озод қилинган.

Япониянинг табақавий-синфий тузилиши кейинги асрларда ҳам анча аниқ ифодалана борган. Бунга тобора ривожланиб борган феодал, вассаллик-ленга оид муносабатлар билан бир қаторда мамлакатдаги туб сиёсий ўзгаришлар ҳам таъсир этган. Масалан, 1192 йилда шимолий феодаллардан бири Минамото ўз рақиблари - бошқа феодалларни самурайлардан тузилган қўшин ёрдами билан тор-мор келтириб, мамлакатнинг пойтахти Киотони қўлга киритади ва шу тариқа Японияда сёгунлик вужудга келади. Император ҳокимияти ўзининг реал аҳамиятини йўқотади. Энг катта феодаллар ўртасидаги ўзаро низолар натижасида император қўлида фақат диний ҳокимият қолади, холос. Дунёвий олий ҳокимият эса энг кучли **феодал- сёгун - олий ҳоким қўлига ўтади**. Японияда икки параллел сулола - император сулоласи **ав сёгун сулоласи ўрнатилади**. Шундай қилиб, XIII асрда мамлакатда биринчи сёгунликнинг ўрнатилиши, ҳарбий-феодал олигархия бошқарувининг жорий қилиниши феодалларнинг олий имтиёзли феодаллар, бевосита сёгуннинг вассаллари (гокенин), бошқа феодал эгаликлар, ибодатхоналар ва монастырларнинг вассаллари (хигокенин) каби гуруҳларга бўлиниб кетишига олиб келган.

Оддий халқ: - деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар феодаллар табақасига кирмаган. Деҳқонларни эксплуатация қилишнинг асосий шакли натурал оброк шаклида жон бошидан олинадиган рента бўлиб қолган. Бунда деҳқондан ҳосилнинг (шолининг) 40 фоизидан 60 фоизигача миқдориди солиқ

олинарди. Бирок, XIII асрда ҳам, XIV асрда ҳам Японияда деҳқонлар тўла қарамликка ташланмаган эди. Шунга қарамай, XII-XIII асрлардаёқ япон деҳқонларининг аҳволи жуда оғир эди. Феодаллар ер эгалари сифатида қўлларидаги шахсий ва ҳарбий ҳокимиятдан ҳам, шунингдек, давлат ташкилоти ва унинг бутун молиявий-маъмурий тизимидан ҳам кенг сурагда фойдаланиб, деҳқонларга жуда кўп ҳар хил тўлов ва солиқлар солардилар. Бир неча саройни - микадо, сёгун, сиккен саройларини таъминлаш мамлакатда жуда қимматга тушарди. Шу билан бирга катта ва майда феодалларнинг тинмай давом этган ўзаро урушлари деҳқонларнинг аҳволини оғирлаштирарди. Япон деҳқонлари кўп жиҳатдан шаҳар судхўрларига қарам эдилар, чунки солиқ йиғиш иши одатда судхўрларга топшириларди. Деҳқонлар кўпинча келгуси йил ҳосилини гаровга қўйиб, судхўрлардан қарзга уруғлик олардилар. Ҳамиша очарчилик ва бунинг натижасида доим бўлиб турадиган юқумли касалликлар эпидемияси XIV ва XV асрларда япон қишлоқларида кенг тарқалган ҳодиса эди. XV асрда кўтарилган деҳқонлар қўзғолонлари ҳам тасодиф эмас эди. Бу вақтда, айниқса, XIII-XIV асрларда деҳқонлар армиянинг асосий кучини ташкил этарди. Юқоридагиларнинг ўзиёқ шуни тасдиқлайдики, XIII-XV асрларда деҳқонларнинг аҳволи ниҳоятда оғир бўлишига қарамай, улар ҳали крепостной қарамликка ташланмаган эди.

XIII-XV асрлардан бошлаб Японияда хунармандчилик, савдо ва шаҳарлар анча жадаллик билан ривожлана бошладди. Бу эса муҳим ижтимоий ўзгаришларга олиб келди. Шаҳарларда хунармандлар ва савдогарлар (дзя)нинг биринчи бирлашмалари ташкил топди. Савдогарларнинг бир қисми бевосита бозорларга чиқиб, баъзи мустақилликни қўлга киритди. Феодаллар орасида ҳам ўзгаришлар юз берди. Самурайларнинг бир қисми қарз эвазига ер эгалликларини йўқотди ва тўлиқ ўз хўжайинларининг қарамоғига ўтди. Ҳайдаладиган ерларнинг катта қисми йирик ҳоким-князлар- «даймё» («катта ном») қўлида тўпланди. Даймё эгалиги алоҳида провинцияларни ва ҳатто бир неча провинцияларни қамраб олган эди.

Япон жамиятининг табақавий-синфий тузилиши учинчи сёгунат даврида анча тугалланган шаклларга эга бўлди. У қонун билан мустақамланди ва бутун сёгунат томонидан ҳар томонлама муҳофаза қилинадиган бўлди. Япон феодал жа-

мияти тўртта табақага бўлинди. Табақавий бўлиниш асосан синфий бўлиниш билан мос тушган. Бу бўлиниш расман «**сино-ко-сё**»: **самурайлар (си)**, **деҳқонлар (но)**, **хунармандлар (ко)** ва **савдогарлар (сё) формуласи** билан белгиланган. Феодал жамиятнинг энг тубида кам сонли парилар («эта») гуруҳи турган.

1615 йилда токугавалар сулоласининг биринчи сёгуни Иэясу томондан «**Ўн саккизта қонунлар**» чиқарилган ва унда жамиятдаги тўрттала табақа вакилларининг юриш-туришлари қаттиқ тартибга солинган. Бу қонунга биноан, кейинги ҳар бир сёгун ўз мансабига ўтириш чоғида феодал князлар йиғини олдида Иэясу қонунларига содиқлиги ҳақида қасамёд қилиши лозим эди.

Токугавалар сулоласининг учинчи сёгуни Иемицу (1623-1651 йиллар) эса 1637 йилда Кюсю оролидаги Самабери округида деҳқонларнинг жуда катта қўзғолонини шафқатсиз равишда бостириб, 1639 йилда Япония давлатида таркиб топган феодал тузумни юридик жиҳатдан расмийлаштириб берган қонунлар тўпламини нашр қилди. Бу қонунлар тўпламида меҳнаткашлар учун жуда оғир турмуш шароитлари кўзда тутилгани ҳолда полициячилик-крепостнойлик режими яққол ифодаланган эди. 1639 йилги кодексга кўра ижтимоий муносабатлар: ҳарбийлар, деҳқонлар, хунармандлар ва савдогарлардан иборат тўртта табақа муносабатлари ифодаланган эди. Шу аҳоли гуруҳларининг муносабатлари қаттиқ тартиб ва қоидалар билан белгиланган эди. Оқсуяклар ва самурайларга мансуб турли гуруҳларнинг ҳуқуқ ва имтиёзлари қонунда икир-чикирларигача муфассал кўрсатиб берилган эди. Давлат саноат ва савдо-сотик ишларини ўчакишиб назорат қилар ва унга бачканалик билан васийлик қиларди. Савдогарларнинг гильдиялари ва айниқса хунармандларнинг цехлари бутунлай ҳукуматга боғлиқ эди, ҳукумат савдо-сотикдан ва саноатдан катта даромадлар олиш учун ҳам улардан кенг фойдаланарди. Деҳқонларга нисбатан белгаланган тартиб-қоидалар айниқса қаттиқ эди. Уларнинг турмушдаги ҳар бир қадамини ҳукумат қаттиқ кузатиб турарди. Деҳқонларга гуруч ейиш ман этилган эди, чунки улар учун бу «ортиқча неъмат» деб қаралар эди. Уларга шойи ва ипак кийим кийиш ҳам ман қилинган, фақат арзон баҳоли ипгазламадан кийим кийиш мумкин деб кўрсатилган эди. Ҳатто

тўй, азалар ва ҳоказоларга сарф бўладиган харажатлар ҳам маълум миқдордан ошмаслиги шарт эди.

Ўзи ва Киотодаги саройи учун аниқ тайинланган маошга яшовчи микадо номигагина ҳокимият эгаси эди. Қонунлар аслида уни ташқи дунё билан алоқа қилиш имкониятидан тамомила маҳрум қилиб қўйган эди. Сёгунларнинг пойтахти Эдо шаҳри бўлиб, у жуда тез ўсиб, катта марказга айланиб борди. Сёгунлар бу ерда дабдабали ҳаёт кичирардилар. Катта феодаллар, мулкдор князлар - даймё ва бошқаларнинг кўп вақт пойтахтда яшаб, сёгунлар саройига қатнаб туришлари шарт эди. Улар ўз вилоятларига қайтиб келганларида хотин ва бола-чақаларини гаров қилиб Эдода қолдиришлари лозим эди. Токугавалар ўрнатган бутун режим кенг тармоқли полиция аппаратиغا асосланган эди. Хукумат ўзининг ошқора ва махфий агентлари воситаси билан деҳқонларни, шаҳар плебсларини, катта савдогарларнинг хонадонларини, самурайларни ва феодал князларни кузатиб турарди.

Дворянларнинг ҳукмрон табақасини ҳам аввал сёгунлар ташкил этган. XVII асрнинг бошида Япониянинг ҳақиқий ҳукмдори - сёгуннинг оиласига мамлакат ҳудудининг 1/3 қисмига яқини ва мулкдор князлар - даймёнинг 300 яқин оилалари тегишли эди. Бу табақа ўзига хос тоифавий гуруҳларга бўлинганди. **Даймё (феодал князлар)** жуда катта ерларга эгалик қилиб, икки: **фудай-даймё ва тодзама-даймё** тоифаларини ташкил этган. **Фудай-даймё** Токугава оиласига бевосита вассал қарамликда бўлиб, мамлакатдаги барча олий ҳукумат мансабларини эгаллаган эди. Ташқи князлар деб аталадиган **тодзама-даймё** эса бошқарув ишларидан четлаштирилган эди.

Самурайлар табақасининг алоҳида қисмини сарой зодагонлари (кугэ) ташкил этган. Улар ҳақиқий ҳокимиятдан маҳрум бўлган императорнинг саройида олий даражали дворянлар эди. Лекин, одатда, улар ер эгаликларига эга эмас, ҳамда маош тўланадиган мансабларни олмас ва сёгундан гуруч улушларини олиб, унинг маъмуриятига тўла қарам эдилар.

Ҳукмрон табақаларнинг асосий оммасини сёгуннинг қўшинларига ва даймёнинг ҳарбий отрядларига кирувчи самурайлар - хизматчи дворянлар ташкил этган. Улар ўз хизматлари эвазига маълум даражада деҳқонлар солиқлар йиғиш ёки ўз хўжайинларидан гуруч улушларини олиш имко-

ниятига эга бўлишган. 1653 йилда сёгун ҳамма самурай-жангчилардан, даймё вассалларидан ерларни олиш ҳақида ва уларни маошга, гуруч улушларга ўтказиш тўғрисида фармон чиқарилган. Самурайлар қуйи уч табақага қарама-қарши қўйилган. Самурайлар иккита қилич кўтариб юришган ва шу билан улар ташқи қиёфада бошқа табақалардан ажралиб турганлар. Фақат самурайлар давлат лавозимларини, фуқаролик ва ҳарбий мансабларни эгаллаши мумкин эди.

Дехқонлар жамиятда анча эзилган, энг кўп эксплуатация қилинадиган табақа ҳисобланган. Улар мамлакат аҳолисининг 80 фоизини ташкил қилиб, ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан бир хил эмас эди. Дехқонларнинг асосий қисми кичик-кичик ер участкаларига эгалик қилиб, мустақил хўжалик юритганлар. Улар бу ерларни умрбод қўлда тутиб туриш ва мерос тариқасида ўтказиш ҳуқуқига эга эдилар. Бу деҳқонлар аввало солиқ тўлайдиган ва мажбуриятлар ўтайдиган беш хонадонлар таркибига кирувчи жамоа аъзолари эди. Солиқлар, одатда, ҳосилнинг ярми миқдориди, баъзан ундан ҳам кўпроқ миқдорда ундириларди. Дехқонлар, шунингдек, ерларни, суғориш томорқаларини таъмирлаш бўйича ва бошқа шу каби қатор мажбуриятларни ҳам ўтардилар.

Япон деҳқонлари бу вақтга келиб амалда асоратга (қулликка) солинган қарамликка тушиб қолган эди. У ерни ишлашни тўхтатиш, ўзига бошқа машғулот турини танлаш, бошқа яшаш жойига кўчиб ўтиш ҳуқуқидан маҳрум эди. Тўғри, уни сотиш ёки сотиб олиш мумкин эмас эди, холос.

Шаҳарнинг оралиқдаги ўрта ҳол табақаларини ҳунармандлар ва савдогарлар ташкил этган. Уларнинг ҳаёти ва фаолияти сёгун томонидан қаттиқ тартибга солинарди. XVIII асрда савдогарларнинг бойиган табақаси жамиятда муҳим ўрин тута бошлади. Бу вақтда Японияда савдо-судхўрлик капитали назорати остида бўлган мануфактура ишлаб чиқариши вужудга келади. Товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида, бир томондан феодаллар ҳукмрон синфининг емирилиши тўхтовсиз кучайиб борди, иккинчи томондан эса, деҳқонларнинг табақалашув жараёнлари чуқурлашди.

Ерларни олиш-сотиш тақиқланган бўлишига қарамай, у яширинча, ниқобланган шаклда бегоналаштирилган, қишлоқнинг юқори табақалари, шунингдек, шаҳарларнинг судхўрлари қўлида тўпланиб борган. Феодал дворянларнинг савдо-

судхўрлик капиталига иқтисодий қарамлиги кучайган. Ўша вақтда энг йирик бўлган Мицуи уйи 1697 йилда сёгуннинг молия агенти, 1707 йилда эса императорнинг банкири бўлиб олган эди. Тушқунлик, айниқса, хизматчи самурайлар орасида кўзга яққол ташланган. Даймёнинг камбағаллашуви натижасида улар ўз хўжайинларини, шу билан бирга тирикчилик манбаларини йўқотганлар ва **ронин** (дайдилар) бўлиб қолишган. Самурайлар асрлар давомида яшаб келаётган анъаналарга хилоф равишда ҳунармандчилик ва савдо билан тобора кўпроқ шуғуллана бошлаганлар ва хизматчилар, ишчиларга айланганлар.

3. Япония давлати тузумининг ўзига хослиги

**Марказий
ҳокимият ва
бошқарувнинг
амалга оши-
рилиши**

Маълумки 645 йилда бошқа уруғлар орасида таъсири кучли бўлган Тайка уруғи томонидан ҳокимиятнинг босиб олиниши билан Японияда марказлашган давлат тузиш жараёни бошланади. Шу даврда ерга нисба-

тан давлатнинг эгаллиги жорий этилади.

VII асрда Японияда ўтказилган ва сиёсий инқилоб аҳамиятига эга бўлган Тайка ислохотлари меросий яқка ҳоким бошчилигидаги илк феодал давлатнинг ўрнатилишига олиб келди. Унинг ислохотлари қуйи табақа кишиларининг юқори табақаларга итоат этишлари зарурлиги тўғрисидаги, тепасида чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган «донишманд яқка ҳоким», «худолар авлоди» турадиган ягона давлат ҳақидаги буддизм ва конфуцийлик таълимотлари билан асослантирилган эди. Бунга, шунингдек, ҳукмдор - императорнинг илоҳий кучи ҳақидаги хитойликлар дини ғояларини ўзига осонгина сингдирган японларнинг қадимги дини синто («руҳлар йўли») ҳам ёрдам берган.

«Тайка давлат тўнтариши» натижасида қудратли Фудзивара уруғининг қўллаб-қувватлашига таянувчи ва император бошчилигидаги ягона япон давлати ташкил этилган. Фудзивара уруғидан кейинчалик императорнинг авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтадиган **регентлари** - ҳокимдошлари тайинланадиган бўлди.

Япон ҳукмдорлари VI асрдаёқ Хитойдан «тенси» ёки «тенно» - «осмон ўғли» номини ўзлаштириб олган эдилар. Бирок, агар Хитойда ҳукмдор ҳокимиятининг манбаи «Осмон

иродаси»га боғлиқ бўлган, император алмашинуви эса «Осмон буйруғи»нинг ўзгариши билан тушунтирилган бўлса, Японияда «тенно» маъноси кўпроқ ерга оид бўлган, у хитойликлар сажда қиладиган олий илоҳий асос - «қонун» сингари осмон кўрсатмасига эга бўлмаган. Японларнинг табиат ҳақидаги тасаввурлари анча аниқ бўлган. Улар нафақат осмонга, балки қуёш, тоғлар, дарёларга ҳам сиғинганлар.

Японларнинг энг қадимги дини синто («руҳлар йўли») ҳукмдорни биринчи руҳоний, қуёшни инсон қиёфасини олган илоҳий аждод деб ҳисоблаган. Японларнинг VI-VII асрларда синто ва буддизм дикларининг аралашиб кетишидан ташкил топган дини, «**ребу синто**» (бир бутун синто) императорларни нафақат дин бошлиғи ва олий коҳин сифатида, балки дунёвий монарх, аввало қўшинлар бошлиғи деб ҳам тан олган. Унга кўра, императорнинг чиновниклар учун эътироз билдириб бўлмайдиган нуфузи кодекс ва қонунларга асосланган. Худди шундан бошлаб Япония ҳуқуқида давлатнинг барча марказий ва маҳаллий, диний ва дунёвий муассасалари пухталиқ билан ишлаб чиқила борди. 17 та моддадан иборат Қонун «сувереннинг илоҳийлиги» тўғрисида сўз юритиб, маслаҳатчиларнинг «муҳим ишларни тўғри ҳал қилишнинг зарурий шарти» сифатидаги аҳамияти ҳақида тушунтиради. Сётоку-тайси эса якка бир шахсга тааллуқли бошқарувни инкор қилиб, «ишлар шахсан подшо томонидан ҳал қилинмаслиги лозим», деб тасдиқлайди. Ҳар қандай даражадаги маслаҳатчи Японияда энг қадимги вақтлардан бошлаб императорнинг давлат аппаратида асосий сиймо бўлиб қолган эди. Дарҳақиқат, амалда қонун бўйича, олий қонун чиқариш, ижро этиш ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлган илоҳий «тенно» VIII асрдаёқ қудратли Фудзивара уруғи даврида мамлакатни бошқаришдан кўра кўпроқ подшоҳлик қила бошлади. 794 йилда Киотода яна бир пойтахтнинг қурилиши унинг куч-қудрати рамзи бўлиб қолди. Бу вақтда императорнинг қароргоҳи Наро шахрида эди. Оқибатда Японияда икки пойтахтнинг мавжудлиги, анъанавий икки ҳокимиятнинг ва ҳатто давлат бошқарув ишларига буддизм руҳонийлари киритилгандан кейин уч ҳокимиятчилик билан бир қаторда, анъанавий бўлиб қолган.

«**Тайхо Ёро рё**»нинг «**Муассасалар ва штатлар**» деб номланган махсус бўлими ҳукуматнинг кенг тармоқли марказий ва маҳаллий, диний ва дунёвий ҳокимиятлари тизими ҳақидаги, мансабдор шахсларнинг қуйидан юқорига қараб бўй-

суниши ва амалдорларнинг даражалари, уларни тайёрлаш (Японияга хитойликларнинг мансабларига тайинлашдаги имтиҳон тизими кириб келмаган), шунингдек, уларга хизматлари учун «боқимандалик» сифатида, натурал ёки ер участкалари тарзида маош билан таъминлаш тўғрисидаги меъёрларга бағишланган.

Японияда қонунга биноан, олий давлат ҳокимияти, Хитойдаги сингари, Давлат кенгаши («Дадзе-кан»)га тегишли бўлган. Давлат кенгаши давлат сиёсатининг умумий йўналишларини ишлаб чиққан, императорнинг фармонларини бутун мамлакат бўйлаб жўнатган. Японияда дунёвий Давлат кенгаши билан бир қаторда, Хитойдан фарқли ўлароқ, махсус диний Давлат кенгаши («дзинги-кан») ёки «осмон ва ер руҳларининг ишлари бўйича Кенгаш» ҳам мавжуд эди. У синтоистларнинг бутхона ва ибодатхоналари руҳонийларининг, ибодатхоналарда рўйхатга олинган деҳқонларнинг фаолияти ва ҳоказолар устидан назоратни амалга оширган. Унинг штати унча катта бўлмаган. «Дзинги-кан» бошқа идоралардан ажралган ҳолда фаолият кўрсатган, лекин уларнинг орасида анча юқори мавқега эга бўлган.

Японияда дунёвий Давлат кенгашининг ички тузилиши Хитой намунасида ташкил этилган. Унинг тепасида «катта вазир» ёки канцлер турган. **Канцлер** мамлакат императорининг бошқарув ишларида «тинчлик, осойишталик ва уйғунликни» таъминлашнинг ахлоқий ўлчови сифатида сафарбар қилинган мураббийси ҳисобланган. Қонун, бундай бенуқсон кишини топиш қийинлигини тан олиб, ушбу мансабнинг бўш қолишига йўл қўйган.

Давлат кенгашида бевосита бошқарув функциялари иккита **олий вазирлар**: чап (катта) ва ўнг (кичик) вазирлар томонидан амалга оширилган. Бу вазирлар ўз навбатида барча ишларни муҳокама қилишда иштирок этувчи, «катта ишлар бўйича» кичик маслаҳатчиларга тавсиялар берувчи, шунингдек, «кичик ишлар бўйича» ҳам маслаҳатлар берувчи «катта маслаҳатчиларга таянганлар. Айнан ушбу вазирлар кундалик ишларнинг боришини кузатиб турардилар ва бу ҳақда Давлат кенгаши олдида жавоб берардилар. Давлат кенгаши ўз раҳбарлиги остидаги саккизта вазирликка ва цензорлар палатасига эга бўлган. Вазирликлар, Хитойдагидан фарқ қилиб, император саройи билан чамбарчас боғлиқ эди. **Цензорлар палатасининг** бошлиғи эса Хитойдагига қараганда тор доира-

даги ваколатларга эга бўлиб, урф-одатлар ва ахлоқларнинг софлигини кузатиб турган, ахлоқ қоидаларининг бузилиши ҳоллари бўйича текширув ўтказган, булар ҳақида императорга доклад қилган. Унинг қарамоғида сайёр цензорлар-назоратчилар штати бўлган. **Цензоратнинг қарорлари Давлат кенгаши** томонидан тўхтатилиши мумкин эди.

Японияда ҳарбий, молиявий ва адлия вазирликлари билан бир қаторда махсус «**умумий ишлар**» **вазирлиги** мавжуд бўлган. У кундалик сарой ишларини юритиш, маросимлар уюштириш, император фармонларини таҳрир қилиш, мамлакат тарихини, қондош шаҳзодаларнинг, сарой хонимларининг ва буддизм руҳонийларининг рўйхатларини, шунингдек, аҳолининг асосий рўйхат дафтари (реестри)ни тузишни кузатиб туриш кабиларни амалга оширган. Бу вазирлик мамлакатнинг худди олий девонхонаси сифатида давлат бошқарувида биринчи ўринни эгаллаган. Бинобарин, унинг бошлиғи императорга жуда яқин турарди. У Давлат кенгаши ва бошқа вазирликлар ўртасидаги алоқаларни амалга ошириб, докладлар қабул қилган ва императорга петициялар юборган.

Умумий ишлар вазирлиги функцияларининг ниҳоятда кенглигидан унинг ўнта бошқармасидаги кўп сонли штатнинг мавжудлиги ҳам далолат беради. Бу бошқармалар орасида император аёлларининг махсус сарой бошқармаси, бош архив бошқармаси, астрологик бошқарма, рассомлик, сарой аҳллари этикети (сарой аҳлларига хос мулозамат ва муомалалар) бошқармаси ажралиб турган. Охирги вазирлик фаолияти махсус маросимлар вазирлиги фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Ушбу вазирлар фақат сарой аҳлларига хос мулозамат ва муомалаларга риоя қилинишини кузатиш билан чекланмай, давлат мактабларини назорат қилиш, мансабдорлик лавозимларига номзодларни аттестациядан ўтказиш, мансабдорларни тайинлаш ва алмаштириш, уларни мукофотлаш ҳақида тавсифномалар бериш ва бошқа ишларни ҳам юритган.

Ўша вақтда асрлар мобайнида (II жаҳон урушининг охирига қадар) яшаб келган император саройининг махсус вазирлиги ташкил этилган эди. У «**Тайхо Ёро рё**»га асосан: битта махсус ошхона бошқармаси, тўртта бош бошқармалар ва ўн учта оддий бошқармалар таркибида тузилган эди. Махсус ошхона бошқармаси сарой учун озиқ-овқат етказиб бериш ва тайёрлаш, шунингдек, ошпаз фаолиятини юритиш ишлари

ишлари билан шуғулланган. Тўртта бош бошқарма жумласига сарой ошхонаси бош бошқармаси, сарой омборхоналари ва хўжа-лиги бошқармаси, сарой қулларини бошқарувчи бошқарма ва бошқалар; оддий бошқармалар қаторига сарой боғлари ва ҳовузлари бошқармаси, саройни сув билан таъминлаш бошқармаси ва бошқалар кирган. Хуллас, империя саройи махсус вазирлигининг штат жадвали жуда тўла бўлган. Унда, бошқа вазирликлардаги сингари, маъмурлар, мутахассислар, девонхона ходимлари ва бошқалар ишлаган. Кўп сонли вазирликлар ва бошқармаларнинг мавжудлиги шароитида, «Тайхо Ёро рё»дан ҳам кўриниб турганидек, улар ўртасидаги функциялар аниқ тақсимлаб қўйилмаган эди. Бу кенг тармоқли давлат аппаратини император саройи боғлаб турарди.

«Тайхо Ёро рё»нинг будда роҳиблари ва роҳибаларига VII қонуни Японияда буддизм динининг руҳонийлари алоҳида мавқега эга бўлганлигидан ва давлатнинг олий назорати остида турганлигидан далолат беради. Қонун будда динига оид ташкилотлар мақомини тартибга солиб, бутхона ходимларининг уйларига, боғларига эгалик қилишини, сотишини ва судхўрлик билан шуғулланишини, совға тариқасида қуллар, қора моллар, қурол-яроғлар олишини тақиқлаган. Бу тақиқлар будда монастрлари ва ибодатхоналари ер эгалиklarининг ўсишини тўхтатиб қола олмаган.

Уруғлар ўртасидаги низолар шароитида будда бош руҳонийларининг бойлиги ўсиши билан бир қаторда уларнинг сиёсий таъсири ҳам, сиёсий даъволари ҳам ўсган. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, буддизмнинг сиёсий таъсири ўрта асрлардаги Узоқ Шарқдаги будда дини ҳукмрон бўлган давлатларнинг биронтасида Япониядагидек кучли бўлмаган. Японияда XI аср охири-XII аср бошига келиб амалда учта: император саройи, ҳукмрон уруғларнинг уй бошқармаси (у кўп асрлар мобайнида Фудзивара уруғига тегишли бўлган) ва будда монастирлари сиёсий марказлар бўлиб қолган. Император вояга етгандан сўнг мажбуран монахликка ўтказилган. Ёш император эса ҳукмрон уруғ қўлидаги итоаткор қурол бўлиб қолган. Будда руҳонийлари кўпинча ушбу ҳукмрон уруғга мухолифиятда бўлган уруғни қўллаб-қувватларди.

XII асрдан эътиборан маҳаллий уруғларнинг губернаторлари, ноиблари ва бошқалар иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан юксала бошлаган. Улар амалда ўз эгалиklarида чекланмаган ҳукмдорлар - ер эгалари бўлиб қолганлар. Ҳукмрон

синфнинг турли гуруҳлари: сарой аъёнлари, кучли уруғлар, руҳонийлар ўртасида тўхтовсиз уруғчилик урушлари шароитларида, XII асрда Японияда бошқарувнинг янги шакли - сёгунат ўрнатилган. Сёгунат феодалларнинг ўзига хос ҳарбий диктатураси бўлиб, бунда марказда ҳам, маълум даражада маҳаллий жойларда ҳам ҳокимият сёгуннинг - «буюкклашкарбоши»нинг қўлида тўпланган.

Янги ҳарбий-бюрократик аппарат (бакуфу)га таянувчи Миномотонинг (1192-1333 йиллар) биринчи сёгунати¹³⁷ ўрнатилиши билан Япония феодал давлати ривожланишининг иккинчи даври бошланган. Айнан шу вақтдан эътиборан ҳарбий-сиёсий бирлаштирилиши даври бошланган. Бу Миномотонинг тарқоқликни тугатиш, низоларни бостириш, феодал давлатни ўз хусусий манфаатлари ва бутун феодаллар синфи манфаатлари йўлида мустақкамлаш учун қилган саъи-ҳаракатлари натижасида юз берди.

Фақат баъзи вакиллик функцияларига эга бўлган императорнинг номигагина давлат бошлиғи сифатида сақланиб қолганлиги сёгунатнинг характерли белгиси ҳисобланган. Император ўз мартабасига оид барча ҳурмат-эҳтиромдан тўла фойдаланган, лекин у ҳам, унинг саройи ҳам мамлакат сиёсий ҳаётида қандайдир муҳим роль ўйнамаган. Император саройи бу даврда феодаллар муҳолифиятчилигининг марказига айланди. Бу ўзаро урушларнинг янгидан кўтарилиши сабабларидан бири бўлиб қолди.

Биринчи сёгуннинг марказий ҳокимиятни мустақкамлашга уриниши муваффақиятсиз чиқди. Сёгунинг вазифаси ҳам анча вақтгача номинал бўлиб қолди. XII асрнинг охири-XIII асрнинг бошида сёгунатнинг махсус кўриниши - **сиккэнат** (сиккэн - ҳоким) ўрнатилди. Миномота ворислари жуда ёш бўлганлигидан, 1199 йилдан бошлаб давлатни сиккэнлар (ҳокимлар) деган бошқа феодал хонадонларидан бўлган, асосан буддистлардан иборат регентлар идора қила бошлайди. Шу тариқа Японияда сиёсий ҳокимиятнинг расман мавжуд бўлиб турган икки «қавати» устида яна бир «қават» сиёсий ҳокимият ташкил қилинган. Натижада сиккэнлик авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўта бошлаган. Расман император ва сёгун сиёсий тузумда ўз ўрнига эга бўлган, лекин катта ҳоки-

¹³⁷ **Иккинчи сёгунат** - Асигага (1333-1573 йиллар) сёгунати, учинчиси - Токутава (1603-1867 йиллар) сёгунати бўлган.

мият сиккэнга ўтган. Сиккэнат биринчи Камакура сёгунати қулашигача давом этган, лекин Японияда XIX асрнинг иккинчи ярмигача мавжуд бўлган ҳарбий-феодал диктатура характери бирон-бир тарзда ўзгартирмаган.

Император саройи фаолияти устидан қаттиқ назоратни амалга оширувчи органлар сёгунат ҳукумати механизмининг ўзгармайдиган бўғини эди. 1221 йилдан бошлаб бакуфу (марказий ҳукумат) Киотодаги император қароргоҳига сёгуннинг вакили (тэндая)ни йўллайдиган бўлди. Тэндая сёгун номидан фармонлар чиқариш ҳуқуқига эга эди. Бу фармонларнинг бажарилиши тэндаянинг ихтиёридаги махсус ҳарбий кучлар-самурайлар қўшини билан таъминланган. Бундан ташқари, оқибатда сёгун янги императорни тасдиқлаш, тахт ворислиги тартибини белгилаш, регентлар ва бошқа олий сарой маслаҳатчиларини тайинлиш ҳуқуқига эга бўлиб олди.

Бироқ, ҳукмрон ҳарбий-феодал доиралар сёгунатнинг доимий сиёсий-маъмурий тузумини бирданига шакллантира олмади, сёгун ҳокимиятини ўтказишнинг меросий принципини ўрнатолмади, ҳақиқий ҳокимиятни регентлар ёки ўринбосарлар қўлида эмас, ўз қўлларида туپлай олмади. Бунинг устига иккинчи сёгунат даврида бакуфу ҳокимияти анча заифлашди. Чунки бу даврда япон сёгуни Хитойча вассал қарамликни тан олишга мажбур бўлган эди. Бундан кейин япон императорларини тасдиқлаш ҳуқуқи Хитойга ўтганди. Бу вақтда Японияда 20 га яқин йирик ва кўп сонли ўрта ва майда даймё мавжуд бўлиб, улар ўз эгаларини амалда мустақил бошқарар эдилар.

Сёгунат фақат XVII-XVIII асрларда мутлақ бошқарув белгиларини олган, бошқариш усуллари қаттиққўллик билан амалга ошириладиган бўлган, кенг тармоқли полиция аппарати ташкил этилган. Учинчи Токугавалар сёгунатининг ҳукмдори Ияэси ҳарбий йўл билан мамлакатни бирлаштирди. У кўп феодаллар ва будда монастырларининг ерларини мусодара қилиб, жуда йирик ер эгаси бўлиб қолди.

Учинчи сёгунат мавқеининг мустаҳкамланиши натижа-сида императорнинг ҳар қандай сиёсий таъсири тугатилди. Токугавалар сёгунатида янги сёсидая мансаби - императорлик пойтахтида сёгуннинг ноиб мансаби жорий қилинди. 1615 йилги қонун асосида император саройининг, ҳатто, диний функциялари сёгунинг назорати остига олинди. Сёгун

барча олий даражали сарой амалдорларининг тайинланишига аралашарди.

Бироқ, бу вақтда ҳам Япониянинг марказлаштирилиши нисбий характерга эга бўлди. Феодал князликлар маъмурий-сиёсий бирликлар сифатида тугатилмаган эди. Маҳаллий князлар ўз худудларида бошқариш, суд қилиш ҳуқуқини сақлаб қолдилар. Лекин сёғунда даймёдан ҳамма ёки бир қисм ер эгалиklarини барча ваколатлари билан тортиб олиш ҳокимияти мавжуд эди. Йирик шаҳарларда савдо ва ҳунар-мандчилик, кон-руда саноат корхоналари ўзгаришсиз бакуфу назорати остида қолди.

1635 йилги қонун билан мустақкамланган гаровга қўйиш тизими бу вақтда сёғун ҳокимиятини мустақкамлаш воситаларидан бири бўлган. Қонунга биноан ҳамма даймё навбатманавбат сёғун уйида яшашлари, ўз эгалиklarига қайтаётганларида эса оилаларини сёғунат пойтахти Эдода қолдиришлари лозим эди. Гаровга қўйиш тизими император ўғилларига ҳам тааллуқли бўлган.

Сёғун бутун ҳокимият ваколатларини марказда тўплай бориб, император бошқаруви давридаги кўп дабдабали белгиларидан маҳрум бўлди, лекин барибир кўп сонли ва кенг тармоқли ҳисобланган ҳарбий-полиция аппаратига таянарди. Сёғуннинг энг яқин ёрдамчиси унинг биринчи маслаҳатчиси тайро бўлган. Тайро зарурият туғилганда регент вазифасини ҳам бажариши мумкин эди. У, қоида бўйича, фавқулодда ҳолатларда тайинланган. Бундан ташқари, сёғун ҳузурида бевосита ҳукумат (бакуфу)ни ташкил этувчи катта маслаҳатчилар ҳам мавжуд эди. Улар ўз бурчларини уч ой мабойнида галма-гал бажарганлар. Бир неча катта маслаҳатчилар Токугава сёғунатининг охирги йилларида Давлат кенгашини ташкил этганлар. Бу билан қишлоқ бешхонадонликлар тизими жорий қилинган. Бунда давлат олдидаги барча мажбуриятларни бажариш бўйича ҳамманинг бир-бирига каффиллиги билан боғланган бешта қўшни деҳқон хонадонлари бирлаштирилган эди. Уезд бошлиқлари, ҳаттотлар, квартал ва қишлоқ оқсоқоллари солиқлар йиғиш, деҳқонлар томонидан ижтимоий ишларнинг бажарилишини назорат қилиш, суд ва полиция функцияларини амалга ошириш каби ишларни юритганлар.

Сёғунатнинг ўрнатилиши билан барча провинцияларга император томонидан ҳарбий губернаторлар, ёки протектор-

лар (сюго) тайинланадиган бўлди. Улар вилоятларнинг бошлиқлари билан бир қаторда фаолият кўрсатганлар. Уларнинг вазифасига марказий ҳукумат фойдасига мажбуриятлар бажарилишини назорат қилиш, исёнларни бостириш, сёгуннинг сиёсий рақибларини таъқиб қилиш, провинцияларни қўриқлаш кирган. Сюго ихтиёрида маҳаллий горнизон бўлган. Хусусий эгаликдаги поместьеларга ҳукуматнинг махсус вакиллари юбориларди.

Уларнинг асосий мажбурияти поместьелардан келадиган даромадларни назорат қилиш, феодаллар томонидан барча солиқларни, аввало ҳарбий солиқларни тўланишини кузатиб туриш, фитначи, бузгунчи, ғаламисларни таъқиб қилиш ҳисобланган. Бироқ, бу ва бошқа тадбирлар сёгун ҳокимиятининг заифлашуви даврларида кўзланган натижалар бермади. Масалан, XV асрда собиқ протектордан бўлган маҳаллий князлар ўз эгаликларида сёгун амалдорларининг пайдо бўлишини тақиқлаб, суд ва солиқ иммунитетини ҳуқуқини қўлга киритиб олганлар. Маҳаллий князларнинг ўзбошимчалигини қаттиқ ҳарбий - полициячилик чоралари ёрдами билан синдиришга маълум даражада фақат Токугавалар сулоласи даврида эришилган эди.

Токугавалар сулоласининг давлат аппаратида қидирув органлари, махсус полиция инспекторлари - мэцкэ («бириктирилган кўзлар») алоҳида ўрин тутган. Улар амалдорлардан тортиб деҳқонларгача мамлакатнинг барча аҳолиси устидан яширинча сиёсий назоратни амалга оширадидилар. Бу аппарат тепасида омэцкэ (катта, машҳур мэцкэлар) деб аталувчи зодагонлар турарди. 1632 йилда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақидаги қонун қабул қилинади. Бешта асосий полиция инспекторлари барча князлар ва олий мансабдорларни кузатиб турардилар.

Мамлакатда кўчиб юриш қаттиқ руҳсатнома тизими билан тартибга солинган. Бакуфунинг олдиндан берилган розилигисиз даймё қалъалар қуриш, уйланиш ҳуқуқига эга бўлмаган. Деҳқонларни ва ҳаммадан аввал улардан солиқ йиғилишини назорат қилиш учун Токугаванинг барча эгаликларига 1644 йилда дайканлар тайинлана бошлади. Дайканларга қишлоқларнинг оқсоқоллари бўйсундирилди.

Шаҳарларга тайинланган шаҳар бошлиқлари бошчилик қилардилар. Улар кенг маъмурий, полициячилик ва суд ҳокимиятини амалга оширганлар. Шаҳар бошлиқлари билан бирга

йирик савдогарларнинг кенгашлари ҳам мавжуд эди. Лекин, Японияда шаҳарларнинг ўзини ўзи бошқариш тизими деярли ривожланмади.

Армия Японияда ҳудудий бўлиниш жорий қилинганга қадар армия уруғларнинг дружинасидан иборат эди. Японияда чек ер тизими билан бирга мажбурий ҳарбий хизмат жорий қилинди.

«**Тайхо Ёро рё**» бошқа вазирликлар орасидан ҳарбий вазирликни ҳам ажратиб кўрсатди. Ҳарбий вазирлик зобитлар таркибининг номи ёзилган рўйхатларни, уларни аттестациядан ўтказиш, танлаш, тайинлаш ва ҳоказоларни юритган. Унга бир неча штаб ва бошқармалар: қурол-яроғ омбори, ҳарбий-муסיқа, кемасозлик, лочин ови каби бошқармалар бўйсунган.

Армия қисмлари ҳудудий бўлган, лекин провинция ва уездларда ташкил этилган ва ушлаб турилган. Бир хонадондан битта янги аскар олинган. Даража ва мартабалар эгаларининг ўғил ва неваралари имтиёзлардан фойдаланган, армияда хизмат қилишдан озод этилган. Ҳудудий деҳқон лашкарларининг жангчилари ўзига хос захирани ташкил этган, улар кундалик деҳқончилик ишларидан ажратилмаган. Чегара қўшинларида, гвардия ва соқчилик қисмларида муддатли хизмат уч йилгача бўлган.

Армия ўнлик тизими асосида тузилган. Элликбоши, юзбоши, икки юзбошилар насаби аслзода бўлмаганлардан бўлиши мумкин эди, лекин жасур жангчилар бўларди. Мингбошилардан бошлаб тайинланиш учун тегишли даража (мартаба) талаб қилинарди. 20 дан ортиқ армия қисми фақат императорнинг буйруғи билан юришга чиқиши мумкин эди.

Жанговар буйруқни бажармаслик ёки жанг пайтида қуролнинг йўқлиги учун қўмондоннинг буйруғи бўйича ўлим жазоси берилиши мумкин эди. Чегара қўшинларида хизмат қилиш хонадоннинг чақирув ёшига етган бошқа аъзоларини сафарбарликдан озод қилган. Агар янги чақирилувчининг отаси ёки хонадон каттаси касал бўлса, муддатли сарой ва чегара хизматларидан озод қилинган. Чегарачилар хизматга ўзлари билан қулларини, хотинларини, жазманларини олиб кетардилар.

Хусусий феодал мулкчиликнинг ўсиши, ўзаро урушлар, деҳқонларнинг қўзғолонлари натижасида алоҳида ҳарбий-феодал табақа - самурайлар-профессионал жангчилар, йирик

феодаллар вассаллари шаклланган. Япон самурайларининг махсус дунёқараши, махсус «ифтихор кодекси» деҳқонлар меҳнатига нафратланиш, конфуцийликнинг бўйсунуш ва буруққа сўзсиз итоат этиш принциплари асосида шаклланган эди. Ифтихор кодексини бузиш самурай учун ўзини ўзи ўлдириш-харакирига олиб келган.

Деҳқонларнинг халқ лашкарлари XVI асргача мавжуд эди. Деҳқонлар жингаммавий қўзғолонлари муносабати билан ҳукмрон доиралар эндиликда деҳқонларда қуролни сақлаб қолиш маъқул эмаслигини тушуниб етдилар. XV асрдаёқ феодаллар алоҳида князликларда деҳқонларни қуролсиз-лантирдилар, лекин бу умуммиллий миқёсда XVI асрнинг охирида содир бўлди, яъни сёгун Моётоми Худзёси 1588-1590 йилларда бутун мамлакат бўйича деҳқонлардан қурол-яроқларни тортиб олди. Бу тадбир «қиличлар учун ов» деган ном олди. 1591 йилги фармон билан деҳқонларга жангчи бўлиш, самурайларга эса - қандайдир тадбиркорлик билан шуғулланиш тақиқланди.

Самурайлар қўшини асосан отлиқлардан иборат эди. Ўқ отиш қуролининг пайдо бўлиши билан отлиқ қўшинлар йўқ бўла борган ва унинг ўрнига пиёда аскарлар келган.

4. Ўрта асрларда Япония ҳуқуқининг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари Япониянинг ўрта асрлардаги ҳуқуқи учун у ёки бу жамоаларда амалда бўлган ёки у ёки бу табақавий гуруҳда қарор топган одат ҳуқуқи нормаларининг ҳамма жойда тарқалиши характерли эди.

Ҳуқуқ бу вақтда, агар гуноҳ, жазо, «худо суди» ҳақидаги тасаввур билан боғлиқ бўлган жазолар тўғрисидаги алоҳида тушунчаларни ҳисобга олмаганда, ҳали диний ва ахлоқий нормалардан ажралмаган эди. Энг қадимги япон манбаларида улар «етти осмон гуноҳлари» (анча оғир жиноятлар) ва «саккиз осмон жиноятлари» (анча енгил жиноятлар) кўринишида майдонга чиққан. Бундай жиноятлар учун ё жазо, ёки тузатиш назарда тутилган. Японияда ёзилган ҳуқуқнинг ташкил топиши диний-ҳуқуқий мафкуранинг, шунингдек, Хитой ҳуқуқи нормаларининг кучли таъсири остида юз берди. Бирок, Япония давлати ва ҳуқуқий институтлари ўзига хос хусусиятларини сақлаб қолди.

Хуқуқий нормаларнинг биринчи ёзма нусхалари, масалан, 604 йилги **Сётоку - тайси Конституцияси** панд-насихат, йўл-йўриқ, ҳукмдорларнинг ўз мансабдорларига ахлоқий ўғитлари: «фармонларни ҳурмат билан қабул қилиш», «уларга сўзсиз риоя қилиш», «хизматларни ва мажбуриятларни адолатли баҳолаш» ва бошқа шу каби ўғитлари характериға эға эди.

VII асрда чек ер тизимининг жорий қилиниши, жамяятнинг даражаларға қатъий бўлиниши, худди Хитойдаги каби «кодекс» деб ном олған қонун ҳужжатларининг пайдо бўлишиға олиб келди. Кодекслар ер муносабатларини, унвонли ва даражали амалдорларнинг турли гуруҳ ва вакиллари-нинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибға солувчи нормаларни, жиноят ҳуқуқи (рицу) ва маъмурий ҳуқуқ (рё) нормаларини (гарчанд Япония ҳуқуқида улар ўртасидаги аниқ фарқларни ажратиш жуда қийин бўлса ҳам) белгилайди. Япониянинг биринчи кодекси «**Тайхо рё**» ҳисобланади. Кодексни тузиш устида, 720 йилги йилномада кўрсатилганидек, **шаҳзода Осакабе ва Фудзивара** хонадонининг вакили Фубито бошчилигидаги 18 кишидан иборат комиссия ишлаган. Кодекс 701 йилда тузилиб, 702 йилда кучға кирди. Кодекс устида ишлаш кейинчалик яна давом этди. У 718 йилда «Ёро рицу рё» деган янги ном билан чиқарилди ва 953 та моддадан иборат эди. «**Ёро рицу рё**» - «Ёро йиллари жиноий ва маъмурий кодекси» дегани эди. Бу кодекс мамлакатдаги сиёсий барқарорлик муносабати билан 757 йилда амалға киритилди.

«Тайхо» ва «Ёро» кодекслари биргаликда ўз даврининг ягона қонунлар тўпламини ташкил этди. Бу қонунлар тўпламида Япониянинг илк феодал давлати ҳақида, ўз аҳамиятини расман Мейдзи давригача (XIX аср) сақлаб қолған япон анъанавий ҳуқуқи нормалари ҳақида кенг маълумотлар берилади. У Япониянинг ўзига хос цивилизация белгиларида, японларнинг бошқа маданият ютуқларини кўр-кўрона эмас, уларни шаклан ўзгартириб, ўз мамлакатлари тарихий-маданий, миллий хусусиятларига мослаб ўзлаштиришни билганликларидан далолат беради.

Тўпланда ҳуқуқ хусусий ва оммавий ҳуқуққа бўлинмайди. Ашё, никоҳ-оила, мерос муносабатлари унда оммавий-ҳуқуқий характер касб этиб, жиноий ва маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибға солинади.

Қонунлар тўпламида ҳуқуқ соҳалар бўйича ҳам аниқ ажратилмайди. Агар «Тайхо Ёро рё»нинг мазмунига эътибор берадиган бўлсак, унда фуқаролик, никоҳ-оила, жиноят ва маъмурий ҳуқуқ номалари мавжудлигини кузатишимиз мумкин. Лекин жинойи-ҳуқуқий нормаларда жиноятчи ёки жабрланувчи табақавий мансублигига ёки бошқа сабабларга кўра, содир қилинган жиноятлар учун бешта оғир жинойи жазо (ўлим жазосидан тортиб таёқ билан уруш жазолари) назарда тутилмаган эди. Бу жиноятлар махсус кодекс-«Таёхо рицу рё»да алоҳида ажратиб кўрсатилганди.

«Таёхо Ёро рё» 30 та қонундан иборат эди. Унинг I қонуни «Лавозимлар ва мартабалар» деб номланади ва «вазирлардан тортиб мирзаларнинг» даражалари ҳақидаги жадвални белгилайди. Бунда мартабалар «аслзода» ва «аслзода бўлмаган» мартабаларга, лавозимлар эса - «юқори» ва «қуйи» даражаларга ажратилади. «Тайхо Ёро рё» кодексининг «Муассасалар ва штатлар ҳақида»ги II қонуни давлатнинг барча марказий ва маҳаллий муассасалари тузилишини (таркибини), шунингдек, уларнинг штатларини ўрнатади.

«Будда роҳиблари ва роҳибалари ҳақида»ги 27 та моддадан иборат тузилган ва кенгайтирилган VII қонуннинг муҳим қисми руҳонийларнинг жиноятлари ва қилмишларига бағишланиб, унда булар учун дунёвий ва черков жазолари (кафорт) назарда тутилган. VII қонун Японияда будда диний ташкилотлари, ибодатхоналари ва руҳонийлари устидан олий давлат назорати ўрнатилганлигидан ҳам дарак беради.

Ўша вақтдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тўғрисидаги яққол гувоҳлик берувчи VIII қонун «жовли» ҳақида, асосан, деҳқон хўжаликлари ҳақида сўз юритиб, уларни хўжалик, ташкилий, ҳарбий ҳисобга олинадиган ва асосийси-солиқ (ўлпон)лар тўлайдиган ва мажбуриятлар ўтайдиган бирликлар сифатида мустаҳкамлайди. Бу қонунда мерос ҳақидаги, никоҳ ва ажралиш ҳақидаги муҳим ҳуқуқий масалаларга оид меъёрлар мавжуд. Масалан, Қонуннинг 27-моддасида никоҳгача муносабатларда бўлган шахсларнинг никоҳи сўзсиз бекор қилиниши талаб қилинади. Бу норма маросимнинг бузилишига тааллуқли бўлган конфуцийлик ахлоқининг ли нормаларидан тўғридан-тўғри ўзлаштириб олинган эди.

«Мерос қилиб олиш ва мерос қилиб қолдириш ҳақида»ги XIII қонун чиновниклардан тортиб императоргача аслзодалар уйлариининг бошлиқлари унвоңларини мерос қилиб қолдириш

(тахт ворислиги қоидалари) ҳақида, шунингдек улар томонидан тузилган никоҳларнинг қонунийлик шартлари ҳақида нормалар белгилайди. Жиноий-ҳуқуқий нормаларнинг энг кўп қисми «Текширув ва аттестация ҳақида»ги XIV қонунга киритилган. У зодагонлар корпусининг ташкил этилиши ва фаолиятига бағишланиб, унда хусусан, зодагонларнинг жиноятлари ва қилмишлари, шунингдек булар учун жазоларнинг махсус тизими ҳақида меъёрлар белгиланган. «Жангчилар ва чегарачилар ҳақида»ги XVII қонун қуролли кучларнинг ташкил этилиши ҳақидаги, жумладан, ҳарбий жиноятлар ҳақидаги қоидалардан иборат эди.

Бу вақтдаги Япония ҳуқуқий тизимини кўриб чиқишда жиноий-процессуал ҳуқуқнинг кенг даражадаги нормаларини белгилаган «Турмалар ҳақида»ги XXIX қонун алоҳида аҳамиятга эга. Қонунлар тўпламининг мазмунидан кўриниб турганидек, конфуцийлик ахлоқининг нормалари унинг мазмунига сўзсиз таъсир ўтказган. Бундан нафақат 27-модданинг мазмуни, балки бир қатор бошқа нормалар ҳам далолат беради. Жумладан, унда «содир қилиниши мумкин эмас» деб ҳисобланган ҳар қандай жатти-ҳаракатлар (қилмишлар) учун жазо берилишини талаб қилувчи конфуцийликнинг умумий қоидаси мустаҳкамланган эди.

Шу билан бирга тўплам анча кечки даврнинг ахлоқий ўғитлари эмас, ҳуқуқий асар эди. У ҳукмрон режимнинг қонунчилик таянчи бўлиб қолишга, Япония учун ягона бўлган, батафсил ишлаб чиқилган ҳуқуқий тизим ёрдамида унинг асосларини мустаҳкамлашга даъват қилинган эди. Шу мақсадда одат ҳуқуқини ва илгари чиқарилган қонун нормаларини ҳар томонлама қайта кўриб чиқиш, бир хиллаштириш, тизимлаштириш ишлари амалга оширилган. Тарихий адабиётларда Япония давлатининг бу даврини (VIII-X асрларда) «ҳуқуқий» деб аталиши ҳам тасодиф эмас эди. Чунки бундан кейинги даврларда қатор тарихий омиллар таъсирида қонуннинг роли бирданига тушиб кетган эди.

Бу даврда кодекслар билан бир қаторда императорнинг фармонлари ва қарорлари ҳуқуқнинг муҳим манбаи ҳисобланган. Фармонлар анча мустақил характерга эга эди. Қарорлар маъмурий ва жиноий қонунларнинг ривожланиши билан уларни амалий тушуниш сифатида чиқарилган.

Фармонлар тўпламларга бирлаштирилган. Масалан, 927 йилда «Энги йилларининг қарорлар тўплами» тузилиб, 967

йилда амалга киритилган. Фармонлар вақт ўтиши билан тобора кодексларни иккинчи ўринга суриб чиқарган. Японияда сёғунат ўрнатилгандан кейин ягона ҳуқуқий тартиботнинг барбод бўлиши натижасида ҳуқуқий соҳада бирданига ўзгаришлар содир бўлди.

«Рицу» ва «рё» императорлик фармойишлари сифатидаги ўзининг умумяпон меъёрий характери ни йўқотди, аҳамияти жиҳатидан биринчи ўринга ахлоқий-ҳуқуқий одатлар - **гири** чиқди. Гери индивиднинг ҳаётнинг ҳамма ҳолатлари: ота ва ўғил, эр ва хотин, тоға ва жиян муносабатларидаги хулқ-атворини тартибга солувчи тартиб-интизом тасаввурларидан келиб чиққан. У оиладан ташқари муносабатларда, масалан, мулк эгаси ва ижарачи, қарз берувчи ва қарз олувчи, савдогар ва мижоз, катта амалдор ва унга бўйсинувчи шахс ўртасидаги муносабатларни тартибга солган.

Бу давлат ҳокимиятининг децентрализацияси¹³⁸ ва умумий заифлашуви унинг қонунийлигининг қулаши билан боғлиқ эди. Бакуфийнинг ҳарбий диктатураси пароятда умумтан олинган маъмурий-суд органлари, адлия (жазолар) вазирлиги ҳам, император шахсидаги олий апелляция инстанцияси ҳам фаолият кўрсатмай қўйган эди. Тўғридан-тўғри буйруқ, юқоридагиларнинг қуйидагиларга кўрсатмалари, энг яхши ҳолатда - одат ҳуқуқи нормаси ҳаракатда бўлган. Бу янги тартиблар Японияда олдиндан тайёрланган асосга эга эди. Уларнинг мафкуравий базаси конфуцийлик бўлиб қолди. Конфуцийлик, маълумки, ҳуқуқни ёқимсиз деб ҳисоблаган, уни суд қарорининг қатъийлиги билан бирга инкор қилган. Герига «тартиб-интизомнинг бузилиши» учун жамият томонидан танбеҳ берилишидан қўрқиб, ғайриихтиёрий равишда риоя қилинган.

Ҳа, ҳақиқатан ҳам «тартиб-интизом» нормаларининг махсус кодекси, «ифтихор кодекси» (букэ-хо) бу вақтда самурайлар табақаси учун батамом шаклланган эди. У вассалнинг ўз сюзеренига мутлақ шахсий содиқлиги талаблари асосида вужудга келди, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг юридик хусусияти ғоясининг ўзини истисно қилди. Вассал-жангчи билан унинг сюзерени ўртасидаги муносабатлар шартнома асосида эмас, сохта қариндошлик, оилавий асосларда, ота ва ўғил му-

¹³⁸ Децентрализация - марказлашган тизимдан марказлашмаган тизимга ўтиш ёки ўтказил.

носабатлари тарзида бўлган. Вассал бунда ўз хўжайинининг ўзбошимчалигига қарши ҳеч қандай кафолатларга эга эмас эди. Бундай деб уйлашнинг ўзи ҳақоратли ҳисобланган. Самурайларнинг ҳар қандай кўринишда ҳақоратланиши, бадном бўлиши, ўзини ўзи ўлдириш билан тугаган.

Гири баъзан қонун йўли билан мустақкамланган. Масалан, 1232 йилда I сёгунат даврида **Дзёэй йиллари Қонунномаси** тузилади. Қонуннома самурайларнинг «ифтихор кодекси»ни мустақкамлаб, феодалларнинг исёнлари ва фитналари учун, улар томонидан ерларнинг ноқонуний эгаллаб олиниши учун қаттиқ жазоларни назарда тутди. У мавжуд ер муносабатларини тартибга келтириб, ерни мерос қилиб қолдиришнинг умумий тартибини ўрнатади.

Сёгун ва унинг вассаллари, шунингдек, бошқа феодаллар ўртасидаги вассаллик-ленга оид муносабатларни тартибга солиш мақсадида сёгунат асосан давлатнинг, бакуфу ҳукуматининг феодал ер эгаликларини мустақкамлашга қаратилган фармонлар чиқарди. Бунда алоҳида гамхўрлик кўрсатди. Масалан, 1267 йилда гокенининг ленга оид ер эгаликларини сотиш ва гаровга қўйишни тақиқловчи, уларнинг илгари гаровга қўйилган ерларининг ўзлари томонидан сотиб олиниши лозимлигини белгиловчи ҳукумат фармони чиқарилди.

XIII асрнинг охиридан бошлаб самурайларнинг ерларини сотиш ва гаровга қўйиш бўйича барча битимларни, уларнинг судхўрлардан қарзларини бекор қилишга қаратилган махсус «рахм-шафқат» фармонлари чиқарилди. Масалан, 1643 йилда шундай ноёб фармонлардан бири чиқарилган эди. XV-XVI асрларда умумяпон ҳукуқининг роли жуда пасайиб кетди. Ҳар бир князлик, ҳар бир табақа ўз хусусий қонун-қоидаларига, одат ҳукуқининг нормаларига амал қиларди. Бундай қонунлар ва одат ҳукуқи нормалари баъзи ҳолларда, асосан ахлоқий муқаддас бурчлар, инструкциялар, панд-насихатлар кўринишларида тўпламларга бирлаштирилган эди.

Ана шундай йирик табақавий меъёрий тўпламлардан бири **«Кемму йиллари кодекси»** (1334-1338 йиллар) эди. Мазкур тўплам «мамлакатдаги исён»ни тутатишга, сёгун сиёсий ҳокимияти барқарорлигини таъминлашга қаратилган эди. Дастлаб Япониянинг анъаналари асосида 17 моддадан иборат тузилган ушбу кодекс кейинчалик қатор янги қоидалар билан тўлдирилган. Кодекс иккинчи сёгунат асосчиси Асикаганинг саволларига олимлар - монархларнинг жавоблари шаклида

ёзилган эди. Унда самурайларнинг ўзбошимчаликларига бардош беришга мажбур бўлган, солиқлар тўлайдиган ва мажбуриятлар ўтайдиган япон деҳқонларининг оғир аҳволи қонунлаштирилган эди. Кодексда ҳокимиятга «бировнинг уйига ўз ҳолича бостириб кириш» амалиётига чек қўйиши, бўшаб ётган ерларнинг деҳқонларга берилиши, жиноятчиларни, айниқса, исёнчилар ва босқинчиларни қаттиқ жазолаш буюрилган эди. Унда порахўрлик ва унинг учун жавобгарликка алоҳида эътибор берилган. Поранинг миқдорига қараб мансабдор шахс умрбод ёки вақтинча мансабидан четлаштирилиши мумкин эди. Бу кодекс 1596 йилда алоҳида китоб тарзида чоп этилди ва шу тарзда дунё юзини кўрди.

Японияда XVII - XVIII асрларда мамлакатнинг нисбатан марказлаштириш даврида, хусусан, Токугаванинг учинчи сёгунати даврида қонун ижодкорлик фаолияти анча жонланди. Бироқ, бу даврда ҳам у алоҳида адресга, қонун бўйича, бирон-бир табақаларга тааллуқли эди.

Бу қонунларда императорлар ва йирик феодаллар (даймё)нинг фаолияти қатъий тартибга солинди, аҳолининг алоҳи-да гуруҳлари (самурайлар, деҳқонлар, ҳунармандлар, савдогарлар)нинг табақавий ҳуқуқий ҳолати ўрнатилди ва бунинг асосида аҳолининг мажбуриятлари ҳамда уларни бузганлик учун жазолар мустаҳкамланди. Сёгун Иэясунинг 1615 йилги «18 моддали Қонуни» юқоридаги қонунларга мисол бўлиши мумкин. Хусусий ҳуқуқ, товар айирбошлаш соҳасида илгаригидек маҳаллий одат ҳуқуқи ҳукмронлик қилди.

Фақат XVIII асрда, учинчи сёгунат даврида сёгун томонидан «эски қонунга қатъий риоя қилиш» сиёсати эълон қилиниб, «ҳуқуқий давлат»нинг эски тартибларига қайтишга қаратилган ҳаракат бошланди. Шу мақсадда 1742 йилда «100 та моддадан иборат Кодекс» қабул қилинди. Унда илгариги қонунларнинг, одат ҳуқуқи нормаларининг асосий мазмуни батартиб баён қилинди. Кодекс VIII асрдаги **Тайхо ва Ёро** даврларидаги эски кодексларнинг кўп қоидаларини ўзида мужассам этади.

Бу даврда қонунни билиш сараланган кишиларнинг имтиёзи ҳисобланганлиги сабабли юқоридаги сиёсатнинг позитив оқибатлари унча аҳамиятсиз бўлди. Қонунлар босиб чиқарилмади. «Қонунни билиш эмас, бажариш керак» деган принцип ҳаракат қилди. Аҳолига фақат қонуннинг кичкинагина қисми-қатъий тақиқловчи кўрсатмалари етказилди, хо-

лос. 1742 йилги Кодекс махфий сақланди. У билан фақат ба-
куфу ҳукуматининг учта юқори амалдори (бугё) танишиши
мумкин эди. Қонунларнинг амал қилиш доираси ҳам фақат
бевосита Токугава уруғи эгалигига кирувчи ҳудудларга тар-
қатилди. Даймёнинг ўз хусусий ҳуқуқи мавжуд эди.

Жинойт ҳуқуқи Япониянинг ўрта асрлар ҳуқуқида де-
ликтлар ва жиноятлар, жиноят ҳуқуқи ва
маъмурий ҳуқуқ нормалари ва ҳоказолар ўртасида аниқ
фарқлар ажратилмаган эди. Анъанавий тушунчада рё (хи-
тойча лин) - қонунлар бўлиб, уни бузганлик учун, рицудан
фарқ қилиб, бешта оғир жазодан (ўлим жазосидан тортиб
таёқ билан урушгача) биронтаси ҳам назарда тутилмаган.

«Хуқуқий давлат» даврида Япония ҳуқуқи «қонунийлик»
талабларига асосланди. «Қонунийлик» тушунчаси ўша вақтда
қуйидаги қатор қоидаларни: қонун кўрсатмаларига оғишмай
амал қилиш ҳақидаги, жиноят, қилмиш ва ҳатто, хато
қилганлик учун ҳамманинг, холопдан тортиб будда монахи-
га жазоланиши ҳақидаги, судьялар ва терговчиларнинг одил
ва холис бўлиши ҳақидаги, иш юритишнинг, жумладан, суд
жараёнининг аниқ бўлиши ҳақидаги, шунингдек, жазоларни,
айниқса ўлим жазосини қўллашда диққат билан текшириш
ва қайта-қайта текшириш ҳақидаги, муайян иш бўйича тер-
гов бошлангунга қадар чиқарилган қонунларда кўрсатилган
айбни енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиш ва айбнинг
оғирлаштирувчи ҳолатларини ҳисобга олмаслик ҳақидаги
қоидаларни ўз ичига олган эди.

«Тайхо рицу рё» жиноят кодекси талончилик ҳақидаги,
босқинчилик ҳақидаги, муштлашиш-уришиш чоғида жа-
роҳатлар етказиш ҳақидаги ва бошқалар ҳақидаги ўн иккита
бўлимдан иборат эди. Кодекснинг ҳамма қоидалари бизгача
етиб келмаган. Унинг ҳар бир қисми хитойликларнинг Тан
сулоласи кодекси бўйича қайта тикланган.

Кодекс жазолар ва оғир жиноятлар рўйхати билан бош-
ланади. Японияда ахлоқ (ли) бузилишлар анча оғир жиноят-
лар эканлиги ҳақидаги конфуцийлик тасаввурлари асосида
«саккизта ёвузлик» (Хитойда - ўнта ёвузлик) ажратиб кўр-
сатилади. «саккизта ёвузлик» қаторига, аввало, император
ҳокимиятига қарши қаратилган жиноятлар киритилган.

Булар: «исён» (давлат истиқоматгоҳлари ва мақбара-
ларини бузиш ва бошқа жиноятлар), «давлатга хиёнат» (им-
ператорнинг яқин қариндошларини ўлдириш, шунингдек,

уларни ўлдиришга суиқасд қилиш, уриш-дўппослаш ва бошқалар), «шафқатсизлик билан одам ўлдириш» (бир оиладан уч кишини ўлдириш, ўз яқин қариндошларини ўлдириш, хотин ёки жазман томонидан эрнинг қариндошларининг ўлдирилиши, шунингдек уларни уриш-дўппосланиши ва ҳоказолар), «буюк ҳурматсизлик» (ибодатхоналарни, муқаддас нарсаларни бузиш ва бошқалар), подшога нисбатан «ёмон сўз айтиш ва ҳурматсизлик», отага ёки яқин қариндошларга нисбатан ҳурматсизлик (уларга қарши суд ишлари қўзғатиш ёки уларга лаънат ўқиш, ота-онасини тирик пайтида оиладан ажралиб чиқиш, ўзбошимчалик билан никоҳга кириш ва бошқалар), «бурчни бузиш» (хўжайинини, бошлигини, устозини ўлдириш ва бошқалар) каби жиноятлардан иборат бўлган.

Беш туркумли жазолар тизими: ўлим жазоси (осиб ўлдириш ёки бошини танасидан жудо қилиш), каторга ишларига сургун қилиш, сургун қилмай, каторга ишларига мажҳум қилиш, таёқ билан уриш (60 тадан 100 тагача), хипчин билан савалаш (10 тадан 50 тагача) жазоларини ўз ичига олган. Оддий кишиларнинг ўлим жазоси шаҳар майдонида амалга оширилган. Аёллар ва мансабдорлар халқ олдида қатл этилмаган. Юқори даражали мансабдор шахсларга ўзини ўзи ўлдиришга имконият берилган. Сургун қилиш тайинланган жойнинг узоқ-яқинлигига қараб, яқин, ўрта ва узоқ бўлиши мумкин эди. Сургунга мажҳум қилинган шахснинг хотини ва жазманлари мажбурий тартибда жўнатилган. Каторга, қоида бўйича, яшаш жойида мажбурий ишга жалб қилиш бўлган.

«Тайхо Ёро рё», шунингдек, мол-мулкни мусодара қилиш, жарима ва бошқа жазоларни ҳам назарда тутати. Жиноятчининг мусодара қилинган мол-мулки давлат ва унинг яқин қариндошлари ўртасида тенг тақсимланган. Бунда ушбу қариндошларнинг жиноят иштирокчиси бўлмаслиги талаб қилинган. Жазодан, ҳатто ўлим жазосидан (қадимги урф-одат инъоми сифатида) пул тўлаб қутилиб кетиш мумкин эди. Лекин бундай имконият ҳокимиятнинг хоҳишига боғлиқ эди. Пул тўлаб жазодан қутилиш ҳуқуқидан императорнинг қариндошлари, «6 та тоифадаги муносиб» энг йирик амалдорлар сўзсиз фойдаланганлар. Ҳарбий ва фуқаролик мансабдорлари учун бериладиган махсус жазолар умумий жазолардан фарқ қилади. Жиноят содир этган мансабдор шахс ўлим жазосига мажҳум этилганми ёки йўқми, император томонидан авф этилганми ёки пул тўлаб жазодан қутилганми, қатъи на-

зар, маълум даражада ўз мансабдорлик ҳуқуқларидан маҳрум бўлган: мансаби ёки мартабаси пасайтирилган, бир ёки ҳамма мансабидан бўшатирилган ва ҳоказо. Агар мансабдан бўшатиш оғир жазо сифатида қўлланилган бўлса, ундан пул тўлаб қутилиш мумкин эмасди. Мансабдорлар рўйхатидан ўчириб ташлаш айниқса оғир жазолардан ҳисобланиб, бундай шахслар келажакда хизматга қайтиш имкониятидан маҳрум бўлган.

Япон ҳуқуқида қатор оғир жиноятлар учун маҳкум этилган жиноятчининг яқин қариндошлари, шунингдек, маҳаллий ҳокимиятнинг (масалан, рўйхатга ўтмаган роҳибларни яширганлик учун ва ҳ.к.) биргаликдаги жавобгарлиги мавжуд эди. Шу билан бирга чиновникларнинг оила аъзолари учун жазоларнинг енгиллаштирилиши имконияти ҳам назарда тутилганди. Мансабдорларнинг оила аъзолари ўз аслзода қариндошларининг «соясси» ҳомийлигидан фойдаланиши мумкин эди.

Япония жиноят ҳуқуқининг ўзига хос белгиси унинг нормаларининг будда черкови вакилларига ҳам қўлланишида; кодексларда дунёвий жазолар қаторида диний жазоларнинг ҳам тан олинганлигида, роҳиб ва роҳибалар томонидан содир қилинган жиноятлар ва хатти-ҳаракатларнинг характерига қараб дунёвий жазоларнинг диний жазоларга алмаштирилишида, руҳонийнинг қатор диний қилмишлари учун, масалан, тақиқланган китобларни тарқатиш, сақлаш ва ўқиш ҳақида оммавий ва ёлгон эълон қилганлик учун, унвон учун патентни бошқа шахсга ғайриқонуний ўтказганлик учун ёки ўзбошимчалик билан унвонни қабул қилганлик учун, ўзига ўт қўйишга уриниш ёки бошқа шахсни бунга ундаганлик учун одатдаги жиноий жазоларнинг қўлланишида кўзга ташланади.

Одам ўлдириш, зўравонлик, ўғирлик ва бошқа жиноятлар учун оғир жазоларга маҳкум қилинган будда руҳонийларининг вакиллари дастлаб унвонидан маҳрум қилинган. Уларга нисбатан жазоларнинг баъзан енгиллаштирилиши ҳам назарда тутилган. Масалан, сургун қилиш жазоси тўрт йилга каторга ишлари билан алмаштирилган. Таёқ билан уруш жазосида ҳар ўнта таёқ билан уриш ўрнига ўн кунлик кафорат¹³⁹ тайинланиши мумкин эди.

¹³⁹ **Кафорат** - гуноҳкорларга черков томонидан бериладиган жазо - узоқ тоат - ибодат қилдириш, рўза туттириш ва ҳ.к.

Япония жиноят ҳуқуқида айб шакллари (қасд ва эҳтиёт-сизлик) ҳақидаги, суиқасд ҳақидаги, турли шакллардаги иштирокчилик ҳақидаги аниқ ифодаланган умумий принциплар ва нормалар мавжуд эмасди. «Шафқатсизлик билан одам ўлдириш» ҳолатида «суиқасд» ва «қасд» тугалланган жиноят сифатида кўрилган. Қатор ҳолларда жиноятга ундаш, қизиқтириш анча оғир жазоланган.

Етказилган зарарни ихтиёрий тўлаш, келтирилган зарарни бартараф этиш, айбига иқрор бўлиб келиш, жиноятни очишга фаол ёрдам бериш кабилар айбни енгиллаштируви ҳолатлар қаторига кирган. Шунингдек, моддий жиҳатдан ёки хизмат бўйича қарам кишилар қўрқитиш ёки мажбурлаш остида жиноят содир этиши, қариндошларига нисбатан ўғирлик қилиши сингарилар ҳам айбни енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланган. Бироқ, агар оиланинг кичик аъзоси ўз уйида ўғирлик содир қилса, айбни оғирлаштирувчи ҳолат бўлган. Рецидив¹⁴⁰ (уч марта ўғирлик қилиш) ва маст ҳолатида жиноят содир этиш айбни оғирлаштирувчи ҳолатлар деб топилган.

Кодексда «саккизта ёвузлик»дан ташқари оддий тарзда одам ўлдириш, оғир тан жароҳати етказиш, туҳмат каби жиноятлар учун ҳам жавобгарлик ўрнатилган. Булар «бевосита» жиноятлар туркумига кирган. Шунингдек, кодексда жиноят содир этишга ундаш ва асоссиз судга бериш учун жинойи жавобгарлик назарда тутилган. Мулкка қарши жиноятлар орасида ўғирлик, (бу босқинчиликка тенглаштирилган), шунингдек, ёзма равишда қўрқитиб (дўқ-пўписа ва бошқа йўллар билан) мулкни тортиб олиш ва бошқалар ажралиб турган.

Бировнинг уйига кечаси бостириб кирган шахсни уй эгаси «чақирилмаган меҳмон» сифатида ўлдириш ҳуқуқига эга бўлган. Бу, шу тариқа, зарурий мудофаага тенглаштирилган. Япон жиноят ҳуқуқи бу вақтда ҳали шуурсизлик¹⁴¹ тушунчасини билмаган. Лекин ёш болалар, кекса кишилар, руҳий касаллар, майиб-мажруҳлар томонидан содир этилган жиноятлар учун жазолар енгиллаштирилган, уларга пул тўлаб жазодан қутилиш ҳуқуқи берилган.

Сёғунат ўрнатилгандан кейин жазолар қўллашнинг деярли барча «қонуний» чегаралари емирилиб кетган, ҳуқуқсиз

¹⁴⁰ Рецидив - жиноятнинг такрорланиши.

¹⁴¹ Шуурсизлик - киши ўзини (нима қилаётганлигини) билмайдиган ҳолат.

жазолаш ёки «ножўя одатлар» шакллари қўллана бошланган. Масалан, самурай ўзини ҳақорат қилган оддий кишини судсиз ўлдириши мумкин эди. Ҳуқуқ, шунингдек, одам ўлдириш учун албатта жазо берилиши қондасини ўрнатмаган эди. Масалан, эрнинг бевафо хотинини ва унинг жазманини ўлдириши жазоланмаган, жиноят содир қилган жойида жиноятчини ўлдиришга ёки отасини ўлдирган шахсни қасос тариқасида ўлдиришга рухсат этилган. Ўз болаларини судсиз ўлдириш амалиёти кенг тарқалган эди. Бу айниқса деҳқонларнинг оилаларида «ортиқча оғизлар»дан қутилиш учун тез-тез бўлиб турадиган ҳолат эди.

Бундан ташқари, жазолар барча чоралар билан қаттиқлаштирилган, кўпинча жуда шафқатсиз шаклларда қўлланилган. Масалан, япон манбаларининг дарак беришича, жиноятчини кўпинча йўлнинг ўтиш жойига бўйнигача тирик ҳолда кўмиб, олдига ёғоч арра қўйиб қўйилган ва бу аррадан унинг ёнидан ўтиб кетаётган ҳар бир киши уни бошини танасидан ажратишда фойдаланиши мумкин бўлган.

Кодекснинг 100 та моддасида унча катта миқдорда бўлмаган (10 иен суммали) ўғирлик учун жавобгарлик белгиланган. Бундай ҳолларда асосан тан жазоси ва тамға босиш қўлланилган. Катта миқдордаги ўғирлик учун жиноятчининг бошини кесиш ва мурдани майда бўлақларга бўлиб, топтаб, бошини ҳамма кўрадиган жойга осиб қўйиш йўли билан қатл этиш жазоси назарда тутилган. Агар рецидивист томонидан майда ўғирлик содир этилса ҳам, унга нисбатан ўлим жазоси берилиши мумкин эди.

Мулкий муносабатларнинг тартибга солиниши

VII асрдан бошлаб Японияда асрлар мобайнида ер эгалигининг учта шакли: давлат ерлари, жамоат ерлари ва катта оилаларнинг ерлари мавжуд бўлган.

Давлатнинг чек ер фонди эркин кишилар, холоплар, куллар (эркин кишига берилган чек ернинг 1/3 қисми миқдориди), шунингдек, давлат хонадонлар ва давлат кулари ўртасида тақсимланган эди. Давлат хонадонлари ва давлат куллари, бошқа барча чек ер олувчилардан фарқ қилиб, давлат хазинасига солиқлар тўламасди.

Алоҳида деҳқон хўжаликлари ихтиёридаги ерлар (томорқа ёки ер участкаси, суворилган ёки ҳайдалган бўз ерлар) оилаларнинг уч авлоди эгалигига ўтказилган. Томорқа ёки боғ участкалари ҳажми бўйича «аслзода» ва «аслзода бўлмаган»

оилаларда, аъзоларининг сонидан қатъи назар, тенг миқдорда эди.

Оила мулки давлат томонидан ҳар томонлама қўриқланган. Сабабсиз деҳқон хўжалигини бўлиш, оиладан ўзбошимчалик билан, рухсатсиз ажралиб чиқиш ва бошқалар тақиқланган. Оиладан ажралиб чиқишни хоҳловчи шахс беш хонадондан «қочоқ ёки ёлгончи» бўлмаганлиги ҳақида кафиллик олиши лозим эди. Жамоа мулкига ўрмонлар, тоғлар, бўш ерлар, яйловлар кирган. Улардан ҳар ким фойдаланиши мумкин эди.

Алоҳида муассасаларга мустаҳкамлаб қўйилган ерлардан бошқа давлат ерлари чек ер сифатида тақсимлаб бериш учун мўлжалланган. Уларнинг орасида ўз ҳажмининг катталиги жиҳатидан амалдорларга мансаблари ва унвонлари учун берилган чек ерлар ажралиб туради. Давлат ерларининг махсус заҳира фонди мавжуд эди. Улардан давлат олдидаги хизматлари учун «мукофот тарзида» бериларди. Шу мақсадда императорнинг махсус фармонлари чиқариларди. «Буюк хизматлари» учун бериладиган ер участкаси чекланмаган тарзда мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан, бошқа хизматлари учун - бир ёки икки авлодга мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан эгаллик қилишга ўтказиларди.

Давлат ерлари орасида «сарой» майдонлари ҳам ажралиб турган. Бундай ерлар меҳнат мажбуриятлари ўташ тартибида ишланган. Фақат хусусий ерларни сотиш мумкин эди. Лекин, давлат ерларини (захирадаги фонддан) ҳам, мансабдорларнинг ерларини ҳам ижара (аренда)га бериш учраб турган. Деҳқонларнинг чек ерлари фақат бошлиқларининг розилиги билан жуда камдан-кам ҳолларда ижарага берилиши мумкин эди. Боғ участкасини хоҳлаганча муддатга, ҳайдалган ерларни - бир йилга ижарага беришга рухсат этилган. Будда ибодатхоналарига нафақат майдонларни, балки боғ участкаларини ҳам ҳадя қилиш, сотиш қатъиян тақиқланган. Улар билан, ҳатто ерларни алмаштириш мумкин эмас эди. Ер ости ва унинг бойликлари ўз ҳуқуқий мақоми бўйича давлат ерларидан фарқ қилмасди. Улар ҳокимиятнинг рухсати билан натурал мажбуриятлар ўташ шарти билан хусусий тартибда мис, темир қазиб олиш учун бериларди.

Ўрта асрлар япон ҳуқуқида ашёларнинг кўчадиган ва кўчмас ашёларга бўлиш аниқ ишлаб чиқилмаганди, лекин топиб олинган ашёнинг алоҳида ҳуқуқий мақоми назарда ту-

тилганди. Бундай ашё топиб олинганлиги эълон қилингандан сўнг ўттиз кундан кейин уни топиб олган кишининг эгалигига ўтган. Бир киши бировнинг еридан хазина топиб олса, унга нисбатан эгалик ҳуқуқи топиб олган киши ва ер эгаси ўрта-сида тенг ҳиссаларда тақсимланган. Чек ер тизимининг туга-тилиши ва вассаллик-ленга оид муносабатларнинг ривожла-ниши билан самурай-жангчининг меросий ерлари ва бенефе-циялари сингари феодал ер эгаллиги шакллари тобора кенг тарқала бошланди. Кейинчалик самурай-жангчиларга ерлар ўрнига «шоли улушлари» бериладиган бўлди.

Товар - пул муносабатларининг кучсиз ривожланиши ўрта асрларда Япония ҳуқуқида мажбурият ҳақида аниқ юридик тасаввур, тушунча шаклланмай қолишига сабаб бўл-ди. Европача «мажбурият» иборасига япон тилидаги «гиму» сўзи мос тушади. «Гиму» сўзи ҳар бир кишининг ўз ҳуқуқий ҳолатидан келиб чиқиб қилиши лозим бўлган ёки қилиши тақиқланган нарсани англатади. Ҳамма мажбурият муноса-батлари азалий мавжуд деб тан олинган ва шу тариқа қатъий йўл қўйилган доираларда амалга оширилган.

«Тайхо Ёро рё»да фақат ўнта модда шартномаларга бағишланган. Олди-сотди, ижара, қарз, гаров шартномалари давлат томонидан тартибга солинган ва уларнинг бузилиши учун, қоида бўйича, жиноий жазо берилган.

Хусусий савдо Японияда ҳатто деҳқон учун эътиборга лойиқ ҳисобланмаган. У билан шуғулланиш бешинчи даража-дан бошлаб амалдорларга, самурайларга ва будда роҳиб-ларига тақиқланган эди. Тақиқловчи чораларнинг кўпчилиги ички ва айниқса ташқи савдони қамраб олган. Давлатнинг ўзи удел ҳисобланган. Учунчи сёгунат даврида ташқи савдо де-ярли йўққа чиқарилган эди, мамлакатни ўзини ўзи яккалаб қўйиш сиёсати фаол юритилганди. Баъзи турдаги товарлар-ни, масалан, қурол-яроғларни олиш-сотиш тақиқланган. Бо-зорлардаги савдо устидан давлатнинг қаттиқ назорати ўрна-тилган эди. Бу назорат махсус ташкил этилган «бозор конто-ралари» томонидан амалга оширилди. «Бозор конторалари» ўлчов ва тарозиларнинг, қуллар савдосида ҳужжатларнинг тўғрилигини, товарларнинг сифатини, товарлардан пошлина-лар олинишини ва бошқаларни юритган. Бозорлардаги нарх-лар ҳам давлат томонидан тартибга солинган. Баҳолардаги фарқлардан айниқса амалдорларнинг чайқовчилик йўлида фойдаланиши қаттиқ жазоланган. Бироқ, бу чеклашлар дав-

лат билан хусусий шахслар ўртасидаги битимларга тарқатилмаган эди.

Япон ҳуқуқига уругларни, пулларни хусусий тартибда ва давлат томонидан қарзга бериш, жумладан, фоизли қарзга бериш маълум бўлган. Судхўрлик фақат будда руҳонийсига тақиқланган эди. Қарз гаров ва кафиллик билан таъминланган. Японияда ҳам, худди Ҳиндистон ва бошқа шарқ мамлакатларидагидек, кредитор (қарз берувчи)нинг қарз суммасидан ортиб кетадиган фоизлар олиши мумкин эмас эди. Кафиллардан қарзни ундириш, гаровга қўйилган мулкни ўз ҳолича бошқариш мумкин бўлмаган. Қарздор қарзи учун ишлаб бериши мумкин эди, лекин қарз берувчининг қарздори қарзи учун қулга айлантериши қатъиян тақиқланган. Хонадон оддий аъзоларининг ўз ҳолича битимлар тузишига, жумладан, қарз шартномалари тузишига рухсат этилмаган, чунки фақат оила бошлиғи оила мулкни бошқариш ҳуқуқига эга эди.

Иш кучини ижарага бериш шартномаси ҳам кенг тарқалмаган. Чунки меҳнат мажбуриятлари, кенг тармоқли ишлаб бериш мавжуд эди. «Тайхо Ёро рё»да усталар, қурувчилар, тунокачилар, кулолчилар ва бошқаларга нисбатан иш вақтидан ташқари (меҳнат мажбуриятларига) ишлар бўйича иш кучини ёллаш шартномаси ҳақида эслатилади. Шунингдек, давлат чўпонлар ва «солиқлар кўтариб юрувчилар»ни доимий ва вақтинча ишга ёлларди. Шуниси диққатга сазоворки, бу шартнома иш кучини ёлловчи шахснинг ходимга нисбатан ўзбошимчаликларига қарши қатор кафолатлар белгилайди. Масалан, иш кучини ёллаш муддати ходимнинг розилигисиз эллик кундан ортиши мумкин эмас эди ва ҳоказолар (VIII қонун 22-модда).

Никоҳ-оила ҳуқуқи Япония никоҳ-оила ҳуқуқи дин билан боғлиқ анъанавий ҳуқуқ сифатида ўрта асрларнинг барча босқичларида бирон-бир кўзга кўринарли ўзгаришларни бошидан кечирмади.

Никоҳлар оилалар томонидан тузиларди. Ота-она ва яқин қариндошларнинг розилиги никоҳ ҳақиқийлигининг мажбурий шартларидан бири бўлган. Шунингдек, келин ва куёвнинг табақавий жиҳатдан тенглиги, уларнинг никоҳгача бўлган муносабатларининг «бадном бўлмаганлиги» талаб қилинган. Никоҳ ёши эркеклар учун - 15 ёш, аёллар учун - 13 ёш қилиб белгиланган эди.

Никоҳ ота-оналарнинг олдиндан келишуви ва унаштириш йўли билан тузилган. Уни сабабсиз бузиш учун жазолар назарда тутилган. Никоҳ, агар қуёв бир ой мобайнида келмаса ёки унаштирилгандан кейин уч ой мобайнида тузалмаса, келишув ва унаштириш бекор қилинган. Қуёв ёки келиннинг жиноят содир қилиши ҳам унаштиришнинг бекор қилинишига олиб келган.

Эркин кишилар ва қуллар ўртасидаги, «аслзода» ва «аслзода бўлмаганлар» ўртасидаги никоҳларгина эмас, балки «аслзода бўлмаганлар»нинг алоҳида тоифалари ўртасидаги ўзаро никоҳлар ҳам тақиқланган. Бунда ўзига хос кастага оид принцип амалда бўлган. Хитойда риоя қилинадиган фамилиявий эндогамия¹⁴² нинг мажбурийлиги мослашмаган.

Патриархал оила тартиблари Япония ҳуқуқида ҳам ўз ифодасини топган. Лекин бу оилада аёлларнинг жуда ҳуқуқсиз ҳолати мавжуд бўлган Хитойга нисбатан кучсизроқ эди. Никоҳ асосан моногамия кўринишида бўлган, жазманлар ҳисобга олинмаган. Хотин, Хитойдаги сингари, эркаклар: ота, эр, ўғиллар ҳомийлиги остида бўлган. Лекин бу ҳомийлик анча енгил бўлган ва қонун билан тартибга солинган. Эр хотинни жазман билан тенглаштира олмаган, у хотинини жазман учун мажбуран ўтказиб қўя олмаган ва никоҳни бекор қилолмаган. Никоҳнинг сабабсиз бекор қилиниши янги никоҳга киришнинг тақиқланишига олиб келган.

Муайян ҳолатларда эр-хотиннинг розилигисиз ҳам никоҳ бекор қилиниши мумкин эди. Масалан, ота-онасини ва эр ёки хотиннинг бошқа қариндошларини ўлдиришга уриниши, уриш-дўппослаш ҳолларида эр-хотиннинг розилигини олмай, никоҳ бекор қилиниши мумкин эди. Никоҳ, худди ажралиш сингари, фақат эр-хотиннинг иши эмас, балки уларнинг оиласининг иши ҳам бўлган. Эр ёки хотиннинг ташаббуси билан никоҳни бекор қилишда иккаласининг ота-онасининг розилиги талаб қилинган. Бунда ота-оналар «ажралиш қоғозини» имзолашлари лозим эди. Эрнинг никоҳни бекор қилиш имконияти хотининикига қараганда кенгроқ бўлган. Хотин фақат эри узоқ вақт, беш йил мобайнида дараксиз йўқолганда ёки эрнинг ота-онаси томонидан қаттиқ ҳақоратланганида никоҳни бекор қилиши мумкин эди.

¹⁴² Эндогамия - фақат ўз қабиласидаги, уруғидаги кишига уйланиш ёки эрга тегиш адаби.

Эрнинг никоҳни бекор қилишга бўлган қонуний асослари худди Хитойдагидек бўлган, лекин бунда ҳамма ҳолатларда ҳам эр ажралишган хотинини уйдан ҳайдаб юбора олмаган. «Бузуқлик», «қайнона ёки қайнотасига қулоқ солмаслик», «эси пастлик»дан ташқари, хотин эр билан ажралишгандан кейин ҳам (масалан, унинг маҳмадоналиги, ўғил бола туғмаганлиги, рашкчилиги, эгри қўллиги билан боғлиқ ажралишларда), агар ота-онасининг маросими бўйича мотам либосларини кийиб юрган бўлса, агар унинг ота-оналик оиласи бўлмаса, эрининг уйида қолиб яшаши мумкин эди. Эр агар хотинининг сеп-сидирғаси билан бойиб кетган бўлса ҳам, унинг никоҳни бекор қилиш талаби рад этилиши мумкин эди.

Япон ҳуқуқи ноқонуний туғилган болаларга ва ота-онасининг ижтимоий мавқеи нотенг бўлган болаларга нисбатан адолатсиз бўлмаган. Қоида бўйича, ота-оналар ўзларининг ҳақиқий паст мавқеини билмасалар, уларнинг болалари рёмин бўлиб қолган. Ноқонуний туғилган бодалар юқорироқ ижтимоий мавқеини эгаллаган ота-оналардан бирининг оиласига тарбия учун берилган, лекин бундай боланинг ота-онаси бир-биридан ажратилган. Хўжайин томонидан қул аёлнинг зўрланиши натижасида туғилган бола ҳам рёмин статусини олган.

Боласиз оилаларга уруғни давом эттириш мақсадида яқин қариндошларидан фарзандликка олиш ҳуқуқи берилган. Бундай болалар қонуний туғилган болалар эга бўлган барча ҳуқуқларни олган. Япон кодексларида қонун бўйича мерос институти нисбатан батафсил ишлаб чиқилган эди. Мерос қилиб қолдириладиган нарсалар қаторига холоплар (яъни, қарам кишилар, лекин уруғнинг «аслзода бўлмаган кишилари» тоифасига кирмайдиганлар), майдонлар, қурилишлар, бошқа мулклар кирган. Бунга яна вафот этган оила бошлиғи хотинининг сеп-сидирғаси ҳам кирган.

Хизматлар учун инъом қилинган майдонлар ва мулклар мерос қилиб қолдирилса, унга нисбатан ўғиллар ва қизларнинг ҳиссаси тенг бўлган. Бошқа ҳолларда биринчи хотиннинг, шунингдек, катта ўғилнинг (хотинидан бўлган ўғилларининг ҳам, жазманидан бўлган ўғилларининг ҳам) ҳиссаси икки баравар кўп бўлган. Қизларнинг ҳиссаси катта ўғилнинг оладиган ҳиссанинг $1/4$ қисми миқдорига тенг эди.

Япония ҳуқуқида васият ҳақидаги масала унча батафсил ишлаб чиқилмаган эди, чунки катта оила мулкчилиги устун-

лик қилган. Васият бўйича фақат шахсан орттирилган ёки шахсан мерос тариқасида олинган мулклар ўтказилиши мумкин эди.

Суд жараёни «Тайхо Ёро рё» нинг «Турмалар ҳақида»ги ХХІХ қонунига биноан суд жараёни аралаш, айблов-инквизицион характерда бўлган. Суд иши ё давлат муассасасининг, ёки алоҳида шахснинг аризаси билан бошланган. «Ошкора» ва «яширинча» чақимчилик кенг тарқалган.

Яқин қариндошларининг ўлдирилиши ҳақида хабар бериш мажбурий бўлган. Агар улар 36 кун ичида одам ўлдирилганлиги ҳақида хабар бермасалар жиноятда иштирокчилар сифатида жавобгарликка тортилганлар. Агар хабар исён ҳақида, «жаноби олийларининг ҳақорат қилиниши» ҳақида бўлса, хабар берувчи тўғридан-тўғри императорга олиб келинган. Императорнинг яқин қариндошлари ва хизматчиларининг жинояти хабар қилиниши мумкин эмас эди.

Тергов махсус тайёрланган терговчилар томонидан олиб борилган. Терговчилар жиноятчи билан қариндош бўлсалар ёки у билан алоҳида муносабатда бўлсалар, алмаштирилиши мумкин эди. Оғир жиноят содир этилган ҳолларда чақимчини ҳам, гумондорни ҳам дастлабки қамоқда сақлаш чораси қўлланган. Терговни олиб борувчи амалдор далилларнинг тўла қимматлигига ишонч ҳосил қилиши лозим эди. Оғир жиноятлар содир этилганда ва далиллар аниқ бўлмаганда қамоқда тергов қилинаётган шахсга нисбатан 20 кун ичида 3 марта қийноқ қўллаш мумкин бўлган. Бунда қийноқлар орасида муайян масофалар бўлиши лозим эди. Исён бўйича тергов ишлари диққат билан уч маротаба ўтказилган. Суд маъмуриятдан ажралмаган эди. Суд иши жавобгарнинг яшаш жойи бўйича, масалан, уезд бошқармасида ёки унга етиб бориш имконияти бўлмаса, яқин орадаги давлат муассасасида қўзғатилган.

Ишнинг бирор суд идорасига оидлиги жиноят содир этилган жой бўйича, ёки унинг муҳимлик даражаси, ёки берилиши мумкин бўлган жазонинг оғирлиги бўйича белгиланган. Каторга ҳақидаги ва муддатли сургун ҳақидаги ишлар провинция бошқармаларида ҳал қилинган. Оғир жазолар деб назарда тутилган ишлар эса Адлия вазирлиги қўрувиغا ўтказилган. Бу вазирликнинг махсус судьялари ва терговчилари нафақат муҳим ишларни тергов қилганлар, балки қуйи

инстанция томонидан чиқарилган ҳукмларни текширганлар ва қайта қўрганлар, қарзларни ундириш ҳақидаги масалаларни ҳал қилганлар.

Адлия вазирлиги қарамоғида иккита бошқарма: жазолар бошқармаси ва турма бошқармаси мавжуд эди. Жазолар бошқармаси хазина фойдасига мол-мулкни мусодара қилиш ва жарималар ундириш ишларини юритган. Турмалар бошқармаси қамоққа олинганлар ишининг тергов қилинишини, мажбурий ишлатилишини, ҳукмларнинг ижро этилишини назорат қилган. Адлия вазирлигига ўлим жазоси, муддатсиз сургун ёки мансабдорни рўйхатдан ўчириш билан ишдан бўшатишга оид ишлар мажбурий тартибда ўтказилган. Баъзи ишлар кўриб чиқиш учун Давлат кенгашига юборилган. Давлат кенгаши бундай ишларни махсус қонуншунос-терговчилар ёрдамида қўшимча тергов қилиши ва бекор қилиши мумкин бўлган. У ўзининг махсус инспекторлари ёрдамида маҳаллий судлар қарорларини тўғрилигини текшириб турган. Ўлим жазоси, муддатсиз сургун ва мансабдорларни рўйхатдан ўчириш билан боғлиқ ишлар императорга доклад қилинган. Император олий апелляцияцион инстанция сифатида майдонга чиққан.

- *Ўрта асрларда Ҳиндистон давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва даврларга бўлиш масалалари.*
- *Ҳиндистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари.*
- *Ҳиндистонда ҳокимият ва давлат бошқарувининг ташкил этилиши.*
- *Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари.*

1. Ўрта асрларда Ҳиндистон давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва даврларга бўлиш масалалари

Ўрта асрларда Ҳиндистон жамиятининг секин ва ноте-кис ривожланиши ушбу давлатни даврларга бўлишни анча мураккаблаштиради. Қадимги Ҳиндистон давридаёқ феодал муносабатларни эслатувчи баъзи институтларни учратиш мумкин эди. Масалан, Ҳиндистонда йирик хусусий ер эгаллиги, қарам деҳқонларнинг эксплуатация қилиниши ва ҳоказолар қадимги даврдаёқ мавжуд бўлган. Қулчилик эса нафақат ўрта асрларда, балки ундан кейин ҳам йўқолмаган.

V-VII асрлар Ҳиндистон тарихида шартли равишда ўрта асрларнинг бошланиш даври ҳисобланади. Лекин бу вақтда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий тузумида тубдан ўзгаришлар юз бермаган эди. Масалан, қадимги даврдаги Маурийлар империясига ўхшаган йирик давлатлар ташкил топмаган эди. Ўрта асрларда Ҳиндистон сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлган. У IV асрнинг бошларида бир неча ўнлаб майда ва йирикроқ давлатлардан иборат бўлиб, бу давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар - рожалар турарди.

Улар ўртасида тинимсиз ўзаро урушлар бўлиб турарди. 320 йилда шимолий Ҳиндистоннинг рожаларидан бири Чандрагупта I (320-340 йиллар) теварак - атрофдаги подшоларни ўзига бўйсундириб, Ганг дарёси ҳавзасида хийла катта бир давлат тузди, бу давлат Гупта давлати деб аталиб, VI асрнинг бошигача яшади. У V асрдаёқ тушқунликка учрайди, бунинг асосий сабаби меҳнаткаш омма аҳволининг оғирлиги эди. Гупта подшолигига узил-кесил зарба берган нарса кўч-

манчи эфталитлар, яъни оқ гунларнинг бостириб кириши бўлди, улар V асрнинг охири - VI асрнинг бошларида шимолий чегарани ёриб ўтиб, Шимолий Ҳиндистоннинг кўпгина шаҳар ва қишлоқларини ниҳоятда вайрон ва хароб қилиб ташлади. 530 йилда оқ гунлар подшо Гуптанинг вассали рожа Ясодхарма томонидан тор-мор қилинди. Гунларни енггандан кейин, Ясодхарма Гупта сулоласига итоат қилишдан бош тортиб, ўзи махарожа унвонини олди. Лекин унга Гупта давлати ҳудудининг бир қисмигина бўйсунди.

VII асрнинг бошларида Харша (606-647 йиллар) давлати бурмунча вақтгача юксалиб борди. Харша Канаужа князлигининг рожаси эди, сўнгра у бутун Шимолий Ҳиндистонни ўзига бўйсундирди. Харша давлати Ганг дарёси водийси бўйлаб Шарқий Панжобдан то Бенгалия қўлтиғигача бўлган ҳудудни ўз ичига олди. Марказий Ҳиндистоннинг князлари ҳам Харшага вассал қарамликда эди. Ҳаммаси бўлиб 40 тача князь унга қарам эди. Харша империяси узоқ умр кўрмади. Унинг ҳокимияти феодаллашув жараёнининг кучайиши, ўз вассаллари - рожалар кудратининг тобора ортиб бориши натижасида заифлашди; бу рожалар пировардида бутунлай мустақил бўлиб, марказга итоат этмай қўйди. Харша вафотидан кейин унинг давлати парчаланиб кетди. Узоқ вақтгача Ҳиндистон чет эл босқинчиларига қаршилик кўрсатаолмайдиган тарқоқ бир мамлакат бўлиб келди.

Шиддатли ва шафқатсиз ўзаро урушлар мамлакатни оғир аҳволга солиб қўйди ҳамда мусулмон истилочиларини Ҳиндистоннинг шимолий қисмини босиб олишини енгиллаштирди. Натижада Ҳиндистоннинг шимолига жуда кўп мусулмонлар - хуросонликлар, турк ва афгонлар бориб ўрнашди. Шимолий-Шарқий Ҳиндистон (ҳозирги Покистон) аҳолисининг бир қисми ислом динини қабул қилиб, бора-бора истилочилар билан аралашиб кетди.

XII аср охирларида Ҳиндистонга Ғазна истилочилари ҳал қилувчи ҳужум қилди. 1175 йилда Ғазна ҳокими Муҳаммад Гурий Панжобга бостириб кириб, уни эгаллагач, шарққа қараб силжишни давом эттирди. 90 - йилларда у Жамна билан Ганг дарёлари ўртасидаги бутун ерларни, сўнгра эса Бенгалияни босиб олди, Гурий вафотидан (1206 йилдан) кейин унинг ноиб Қутбиддин Ойбек Ғазнадан ажралиб чиқиб, Ҳиндистоннинг шимолида (ҳозирги Ҳиндистон Республикасининг пойтахти Деҳлини марказ қилиб) мустақил давлат

тузди. Янги давлат пойтахт шаҳарнинг номи билан Деҳли султонлиги деб юритиладиган бўлди. 1206 йилда Ғазна султонларидан мустақил бўлиб олган Деҳли султонлиги XIII ва XIV аср давомида анча катта давлат сифатида яшади.

Деҳли султонлиги айниқса XIII аср охири ва XIV аср бошларида кенгайди, бу вақтда унинг таркибига Шимолий Ҳиндистондан ташқари Марказий Ҳиндистон вилоятлари ва Декан ясси тоғлигидаги кўпчилик давлатлар кирарди. Декан 1306-1310 йилларда султон Оловиддин Хилжий томонидан босиб олинди. Навбатдаги султонлардан бири - Муҳаммад Туғлақ (1325-1351 йиллар) деярли бутун Ҳиндистонни бўйсундириб, ҳатто Эрон билан Хитойни забт этишни орзу қилган эди. Аммо султонликнинг кенгайиши мустаҳкам характерга эга эмас эди. XIV аср ўрталарида Деҳли ажралиб чиқди, кўп ўтмай Деҳлидан шимолдаги кўпгина вилоятлар, шу жумладан, Бенгалия ажралиб кетди. Деҳли султонлиги таркибига кирган кўпчилик вилоятлар XIV асрнинг иккинчи ярмида мустақил давлатга айланиб олди. Султон Деҳлининг ўзида унча мустаҳкам ҳокимиятга эга эмасди, чунки у ерда феодалларнинг турли гуруҳлари ўртасида ҳокимият учун узлуксиз кураш борарди.

XIV асрда Ҳиндистон тамомила тарқоқ феодал давлат эди. Жуда кўп мусулмон ва ҳинд феодал давлатлари бир-бирлари билан узлуксиз кураш олиб борардилар. Шафқатсиз феодал эксплуатацияси ва тўхтовсиз ички феодал урушлари. 70 - йилларда Деҳли султони ўз қўлида қолган озгина ерларни ҳам ҳимоя қилишга қодир эмасди. Марказий ҳокимиятнинг бу заифлиги Ҳиндистонни янги чет эл ҳужумларига қаршилик кўрсата олмайдиган қилиб қўйди. XIV асрнинг охирида Деҳли султонлиги Амир Темур қўшинлари томонидан қашқатқич зарбага учради. Аммо Темур Ҳиндистонни бирлаштириш ва ҳатто уни Ўрта Осиёдаги ўз ерлари билан бирор даражада мустаҳкам боғлаш мақсадини қўймаган эди. Бошқа юришлар билан банд бўлган Темур Ҳиндистонни ўз ҳолича ташлаб қўя қолди. Темур вафотидан кейин Ҳиндистон ўзининг мустақил давлатини тузиши мумкиндек туюлди, бироқ бу ердаги иқтисодий инқироз бунга ҳалақит берган эди. Тўғри, XIV-XV асрларда Ҳиндистоннинг жанубида анча йirik давлатлар-Бахмани ва Вижаянагар мавжуд эди. Лекин улар ҳам узоқ яшамасди ва тез орада бир неча майда князликларга ажралиб кетди. XVI асрда Ҳиндистонда европа-

ликлар пайдо бўлди. Португаллар европаликлар ичида Ҳиндистонни мустамлакачилик эксплуатациясига биринчи бўлиб дучор қилдилар. Кейинчалик, XVI аср охири XVII аср бошларида уларга голландлар ва инглизлар келиб қўшилдилар. XV аср мобайнида Деҳли султонлиги буюк давлат бўлмай қолган эди. Деҳли шаҳри ва унинг атрофидаги ерлар жукмрони Деҳлининг буюк султони деган дабдабали унвонга эга бўлса ҳам, Шимолий Ҳиндистондаги оддий давлат - князликлардан бири эди. Энг йирик давлат - қўшни Бенгалия князлиги эди, бироқ у ҳам лоақал Шимолий Ҳиндистон учун гегемоник ролини ўз зиммасига ололмас эди.

1526 йилда Темурнинг эвараси - амир Бобур афғон тоғ йўллари орқали Ҳиндистонга кириб борди. У Деҳлини босиб олиб, ўзини Ҳиндистон императори (тўғрироғи - шоҳ) деб эълон қилди. Бобур бу ерда Ҳиндистон ва Афғонистон ерларидан иборат катта бир давлатга асос солди. Бу давлат кўпгина тарихий, шунингдек, ҳуқуқий-тарихий адабиётларда Буюк мўғуллар империяси¹⁴³ деб нотўғри юритилади. Чунки унинг асосчиси Бобур ўзбек шоири ва ёзувчиси, саркарда ва давлат арбоби бўлиб, уни мўғуллар авлодига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шунинг учун Бобур асос солган ушбу сулолани Бобурийлар салтанати деб аташ ҳақиқатга яқиндир. Бундан ташқари, Бобурнинг авлодлари ўзларини «мўғуллар» деб эмас, «Бобурий мирзолар» деб аташган¹⁴⁴.

Бобур ва унинг ворислари даврида Ҳиндистон ҳар томонлама раванқ топди. Лекин Бобурийларнинг сўнги вакили Аврангзеб вафотидан сўнг бу салтанат айрим парчаларга бўлиниб кетди ва тез орада Европа мустамлакачилари томонидан асоратга солинди. Шу тариқа, Ҳиндистоннинг ўрта асрлардаги ривожланиши ҳам ниҳоясига етди.

Умуман, ўрта асрларда Ҳиндистон давлати ва ҳуқуқи тарихини қуйидаги даврларга бўлиб ўрганиш мумкин: 1) Ҳинд феодал давлатининг ташкил топиши даври (IV-X асрлар); 2) Деҳли султонлиги ва Бобурийлар салтанати даври (X-XVI асрлар); 3) Ҳинд феодал давлатининг инқирози ва

¹⁴³ **Қаранг:** Истрия государства и права зарубежных стран. Часть 1. Учебник для вузов. Под ред. проф. Крашенинниковой Н.А. и проф. Жидкова О.А.-М.: Изд-во НОРМА, 1996.-409б.; История государства и права зарубежных стран. Т.1.-М.,1963.-572-,579-,581-бетлар.

¹⁴⁴ **Қаранг:** Мукимов З. Чет мамлакатлар давлат ва ҳуқуқи тарихи. (Қадимги дунё ҳамда ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи тарихи). Ўқув қўлланмаси.-Самарқанд: СамДУ нашри, 1992.-154-б.; Азимжоновна С. Государства Бабура в Кабуле и в Индии.- М.: Наука, 1979.

Англия ҳукмронлигининг ўрнатилиши даври. Гарчанд, Ҳиндистоннинг ўрта асрларда даврларга бўлиниши масаласида ягона фикр бўлмаса-да, уни яна қуйидагича даврларга бўлиш ҳам мумкин: 1) илк ўрта асрлар (VI–X асрлар); 2) ривожланган ўрта асрлар (X–XVI асрлар); 3) кечки ўрта асрлар (XVI асрдан кейинги давр).

2. Ҳиндистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари

Илк ўрта асрлардан бошлаб деҳқонлар жамоаларини асоратга солиш, уларни солиққа тортиш жараёни кучайган, хусусий ер эгалигининг ўсиши билан феодал эксплуатациянинг турли шакллари вужудга келган.

Гупта даврида Ҳиндистоннинг ижтимоий тузуми асосан ҳали қулдорлик характерини сақлаб қолган эди. Қуллар турли ирригация ва қурилиш ишларида, қишлоқ хўжалигида ҳамда кўпдан-кўпи хизматкор ва малай сифатида уй-рўзгор ишларида кенг фойдаланиларди. Қуллар бозори кенг йўлга қўйилганича давом этмоқда эди. Қуллар Осиёдангина эмас, ҳаттоки Африкадан ҳам келтириларди.

Ҳинд жамиятида қулдорликка хос аломатларнинг мавжудлиги аҳолининг касталарга (табақаларга) бўлинишида ҳам намоён бўлган эди, бу бўлиниш Гупта даврида ҳам сақланиб, янада ривожланмоқда эди. Қадимий касталарнинг тўртта асосий тури – брахманлар (коҳинлар), кшатрийлар (жангчилар), вайшийлар (деҳқонлар, хунармандлар, савдогарлар) ва шудралар (собиқ қулларнинг ва ҳар тоифадаги қарам кишиларнинг энг паст табақаси бўлиб, булар «киши ҳазар қиладиган» ишларни бажарувчи кишилар эди) – ҳали жуда қадим замонларда таркиб топган ҳинд жамияти ижтимоий тузилишининг турли босқичларини ифода этади. Ўрта асрларнинг бошларида ҳинд касталари анча эволюционлашди. Брахманлар ва кшатрийлар коҳин ва ҳарбий табақаларга айланиб кетдилар, давлат ҳокимияти уларнинг қўлида эди, шу билан бирга улар жуда кўп қуллари бўлган энг йирик ер эгалари эдилар. Иккинчи бир ўртача ва паст даражадаги касталар вақт ўтиши билан майдалашиб борди. Гупта даврида касталарнинг миқдори бир неча ўн турдан ошди. Жамиятнинг шудрага оид энг тубан кастаси «ҳазарли кишилар» деб аталар эди, чунки улар олий каста вакилларига яқинлашса, бу олий зотларни гўё ҳаром қилади деб ҳисобланарди.

Энг паст касталарнинг ҳақ-хуқуқсизлиги, хўрланиши қулдорлик тузуми мафкурасининг энг ёркин ифодаси эди, қулдорлик тузуми даврида кишилар, бир томондан, тўла ҳуқуқли, эркин қулдор - ҳукмдорларга, иккинчи томондан, бутунлай ҳақ-хуқуқсиз, хўрланган, задаланган қулларга ёки шуларга ўхшаб кетадиган кишиларга бўлинган эди.

Аммо Ҳиндистондаги қулдорлик тузумининг яна бир харақтерли хусусияти шу эдики, ривожланган қулдорчилик ва эксплуатациянинг қулдорлик тизими билан бир қаторда гоёт катта иқтисодий аҳамиятга эга бўлган жамоа деҳқончилиги ҳам доим мавжуд бўлиб, яшаб келмоқда эди. Қишлоқ жамоаси қулдорлик тузуми даврида ҳам, кейинчалик бориб феодализм даврида ҳам ҳинд жамиятининг қуйи ижтимоий-иқтисодий ячейкаси бўлиб хизмат қилди, бу жамият шу ячейка устига қурилган эди. Ҳар бир қишлоқнинг маълум миқдорда экинзор ери ва яйлови бор эди. Ҳар бир қишлоқнинг тепасида оқсоқол ва яна бир неча мансабдор киши турарди. Қишлоқ жамоаси бир неча ўн ёки бир неча юз оиладан иборат бўлиб, ҳунармандчиликнинг қишлоқ хўжалиги билан қўшилишига асосланган бошланғич ишлаб чиқариш ячейкасини ташкил қиларди. Гупта подшоларининг иқтисодий қудрати биринчи навбатда беҳисоб деҳқон жамоаларини эксплуатация қилишга асосланган эди.

Бироқ Гупта даври қулдорлик тизимининг тушқунликка юз тутта бошлаганлиги билан тавсифланади. Қулдорлик тузуми замирида феодал тузуми элементлари ташкил топаётган эди. Фарбий Европа ва Араб халифалиги мамлакатларида кўрганимиздек, феодал жамиятининг негизи бўлган жуда қўп сонли жамоа деҳқончилигининг мавжудлиги ҳинд жамиятига қулдорлик тузумидан феодал тузумига ўтишни енгиллаштирди. Гупта даврида қулдорчилик тугатилиб, феодализм туғила бошлаганлигини бир қанча фактлардан кўришимиз мумкин. Қуллар тез-тез эркинликка қўйиб юбориладиган ва муайян хизматларни ўташ шарти билан уларга унча катта бўлмаган ер участкалари ажратиб бериладиган бўлди. Подшо хўжалигидаги ерларнинг ҳаммасида қуллар ишламас эди, бу ерларнинг талай қисми ҳосилнинг бир қисмини подшо хўжалигига топшириш шарти билан ижарага бериларди. Майда ижарачиликка ўтилишига сабаб, манбаларнинг кўрсатишича, қулларнинг етишмаслиги эди. Шу билан бир вақтда

қишлоқ жамоасининг ўз ичида муҳим жараёнлар юз бермоқда эди.

Ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва ишлаб чиқариш қуролларининг такомиллашиши натижасида кичикроқ оиланинг кучи билан ҳам хўжалик юритиш мумкин бўлиб қолди. Катта оилалар майда-майда оилаларга бўлиниб кетди; катта оилага қарашли чек ерлар ҳам парчаланиб кетди; бунда тўнғич ўғилга укаларига қараганда кўпроқ ер ажратиб берилар эди. Оддий жамоачиларнинг бир қисми хонавайрон бўлиб, жамоанинг анча бойроқ аъзоларига қарам бўлиб қоларди. Жамоа ичида эксплуататорлар қатлами бунёдга келар эди, буларнинг жуда кўп мол - ҳайвонлари ва меҳнат қуроллари бўлиб, хонавайрон бўлган жамоачиларни эксплуатация қилар эдилар. Буларнинг ҳаммаси оқибат-натижада феодал қарамлиги муносабатларининг ўрнатилишига олиб келди.

XIII-XVI асрларда Ҳиндистонда феодал тузуми ўзига хос тарзда ривожланди. Бир томонидан, Ҳиндистонда мусулмон ер эгаллиги тизими қарор топиб, шу туфайли бутун ерлар давлат бошлиғи - султоннинг мулки деб қараларди. Келгинди мусулмон феодаллари султоннинг ҳарбий хизматчиси бўлиб, унда иқта - вақтинча ва умрбод фойдаланиш учун ер олардилар. Улар аҳолидан (деҳқонлардан) рента ундириб олиш ҳуқуқига эга эдилар. Иккинчи томондан, мамлакатда маҳаллий феодаллар - князлар (рожалар) сақланиб қолганди. Улар ўз вилоятларини амалда мустақил равишда бошқариб, султонга муайян миқдорда бож тўлардилар. Ўрта ва майда ҳинд феодаллари - рожалар ва бошқалар - қисман мерос бўлиб қолган феодал мулкчилиги ҳуқуқи асосида, қисман ҳарбий хизматни ўтаб турган пайтда вақтинча бериладиган инъом тариқасида ерга эгалик қилардилар. Вақт ўтиши билан келгинди иқтадорлар ҳам ернинг меросхўр эгаларига айланиб бордилар, аммо бу жараён XIV асрнинг охиригача ҳам тугалланмади. Ерларнинг катта қисми ҳар иккала дин - маҳаллий ҳинд дини (эски ибодатхона ер эгаллиги) ҳамда янги, мусулмон (вақф ерлари) динидаги руҳонийларнинг қўлида эди.

Бу даврда Ҳиндистон феодал тузумининг яна бир хусусияти - жамоачи деҳқон хўжаликларининг илгаригидек устун бўлиб қолганлигидир. Маҳаллий ҳинд ва келгинди турк-мусулмон феодалларининг ўзлари одатда хўжалик билан шуғулланмас, балки қарам деҳқонлардан озиқ-овқат рентаси, қисман пул рентасини ундириб олардилар. Баршчина ишлари

мавжуд бўлган жойларда асосан қуллар ва паст табақа деҳқонлар меҳнатидан фойдаланиларди.

XIII-XIV асрларда Ҳиндистон феодал тузумининг харақтерли хусусияти - шаҳар ҳаётининг анча интенсив ривожланишидир. Қадимги тарих давридаёқ мавжуд бўлган шаҳарлар қаторига султонлар ва уларнинг набиралари - феодалларнинг резиденцияси сифатида вужудга келган кўпгина янги шаҳарлар қўшилди. Деҳли шаҳрининг ўзи ана шундай феодал-пойтахт шаҳри учун мисол бўла олади. Бу ерда жуда кўплаб сарой аҳли ва хизматчилари, аскарлар, амалдорлар ва шу сингарилардан ташқари, кўпгина хунармандлар ва савдогарлар яшаб, улар султон саройи ҳамда пойтахтдаги бошқа феодалларнинг иқтисодий эҳтиёжларини қондирдилар.

Агар муносабатлар илгари Деҳли султонлигида қандай ривожланган бўлса, Бобурийлар даврида ҳам худди шундай йўналишда ривожланаверди, аммо уларнинг Ҳиндистоннинг янги ерларини босиб олиши натижасида ерга давлатнинг феодал усулида эғалик қилиши янада қулайди. Иператор ҳамма ерларнинг олий эгаси деб ҳисобланарди. Аслида у ерларнинг бир қисмигагина эғалик қиларди. Императорга тегишли ерлар мамлакатдаги экин экиладиган ҳамма ерларнинг тахминан саккиздан бир қисмига тенг эди.

Ана шу ерлардан олинадиган даромад шоҳ саройи ва шоҳ қўшинлари ҳаражатлари учун асосий манба бўлиб хизмат қиларди. Қолган ерларни император асосан феодал зодагонларига, кўпроқ мусулмонларга жагирлар сифатида бўлиб берар эди. Жагирнинг маъноси ҳарбий хизмат ўталаётган муддатда бериладиган ва мерос бўлиб қоладиган ер демакдир. Жагир эгаси - жагирдор расман ўзига қарашли ерларда яшовчи аҳолидан феодал рентаси йиғиш ҳуқуқинигина оларди. Амалда эса жагирдор меҳнаткаш аҳоли устидан ҳукмдорлик қилар, аҳолига ўзи хоҳлаганича турли солиқлар солар ва оддий халқни ҳар хил ишларни бажаришга мажбур қилардилар. Жагирларнинг ҳажми ҳар хил бўларди; уларнинг кўпчилик қисми жуда катта бўлиб, уларда бир йўла ўн мингларча деҳқонлар ишлардилар.

Феодал ер эғалигининг асосий шакли бўлган жагир билан бир қаторда мамлакатдаги ерга эғалик қилишнинг илгари таркиб топган ва янгидан ривожланаётган бошқа шакллари ҳам бор эди. Жумладан, Бобурийлар давлатида ҳинд феодаллари босиб олувчиларга бўйсунуш ва уларга мунтазам

бож тўлаш шарти билан ерга эгалик қилишни сақлаб қолган эдилар. Маҳаллий беклар ва қабилаларнинг раҳбарлари - заминдорлар келгинди забтчилар учун аҳолидан солиқ тўплаш ҳуқуқини олган эдилар. Заминдорлар вазифаси мерос бўлиб ўтади деб эълон қилинганлиги сабабли, заминдорлар вақт ўтиши билан солиқ йиғиладиган ана шу ерларни ҳам ўз ер мулкларининг бир тури деб ҳисоблай бошладилар. Ер мулки асосан, мусулмонлар қўлига ўтган бўлса, савдо, судхўрлик операциялари ва айниқса ҳунармандчилик маҳаллий ҳинд аҳолиси қўлида қолди. Мусулмон савдогарлари қадимдан бери Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ билан савдо алоқалари қилиб келаётганликлари сабабли қуруқликда ва қисман денгиз орқали ташқи савдодагина ҳиндлардан устун турардилар.

Аҳолининг асосий қисмини деҳқонлар оммаси ташкил қилиб, феодал зулмнинг бутун оғирлиги шулар зиммасига тушарди. Қисман натура тарзида, қисман пул рентаси тарзида солиқ тўлайдиган жамоачи деҳқонларнинг аҳволи асосан илгариги асрлардагидек қолаверган бўлса ҳам, Бобурийлар даврида ҳар қолда Ҳиндистонда муҳим иқтисодий ўзгаришлар рўй бериб, бу ўзгаришлар эски жамоа тизимининг бузила бошлаганлигидан далолат берарди. Бунинг асосий сабаби мамлакатда товар-пул муносабатларининг ривожланиши бўлди. Айни вақда Ҳиндистонда шаҳарлар ривожланди, саноат ишлаб чиқариши ўсди; ривожланаётган шаҳарлар қишлоқ хўжалик маҳсулотларига тобора кўпроқ эҳтиёж сездилар. Буларнинг ҳаммаси майда қишлоқларнинг биқиқлигини кўп жиҳатдан йўқотган эди. Деҳқон жамоалари тобора кўпроқ бозор муносабатларига жалб қилинди.

Шунинг натижасида жамоалар ичида деҳқонларнинг турли гуруҳлари ўртасида тенгсизлик келиб чикди. Жамоа зодагонлари (оқсоқол, мирза, маҳаллий дўкончи ва бошқалар) жамоанинг чек ерларига эга бўлган аъзолари билан биргаликда деҳқон камбағалларига қарама-қарши турардилар. Камбағалларининг катта қисми «мохов» касталари деб аталадиган паст табақа вакилларидан иборат эди. Бу камбағаллар батраклар сифатида эксплуатация қилинардилар. Камбағал деҳқонлар, шунингдек, ип йигириш ва газлама тўқиш билан шуғулланардилар. Патриархал-жамоа тартибларининг емирилиши, товар-пул муносабатларининг ривожланиши ва феодал эксплуатациясининг ўсиши шароитида ҳинд қишлоғининг қашшоқлашуви кейинчалик кўплаб кенг халқ ҳаракатларини

келтириб чиқардики, бу ҳаракатлар оқибат натижада Бобурийлар давлатини инқирозга олиб келди.

3. Ҳиндистонда ҳокимият ва давлат бошқарувининг ташкил этилиши

Марказий бошқарув

Милоднинг IV асрлари бошларига қадар Ҳиндистон бир неча мустақил давлатлардан иборат бўлиб, ҳар бир давлат бошида ўзининг мамлакатини тўла эгаллаган подшолар - Махаражалар турган. IV асрнинг бошларида шимолий Ҳиндистон, Ганг ва Ҳинд дарёлари ҳавзасини бирлаштирган жуда катта империя - Гуптлар давлати вужудга келади. Бу бошида ҳиндлар турган охириги салтанат бўлиб, VI асрларгача ҳукм суради. Ҳиндистон VI-XII асрларда бир-бири билан иқтисодий алоқада бўлган кўп сонли давлатлар - князликларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, дастлабки даврларда ушбу давлатларда уруғдошчилик муносабатларининг кўпгина қолдиқлари сақланиб қолган эди. Бу давлатлар тепасида кичик-кичик подшолар-рожалар турар эди, улар ҳукмрон табақаларга - брахманлар табақасига (коҳинларга) ва кшатрийлар табақасига (ҳарбий зодагонларга) суянар эди. Вақти-вақти билан бу давлатлар урушлар натижасида ҳукмдорлар томонидан анча йирикроқ давлатларга бирлаштирилиб турарди.

VII асрда ривожланган Харша, Чалукилар давлатлари, VIII асрдаги Гуджара - Пратихарлар давлатлари ана шундай давлатлар бўлган. Лекин улар ҳам қабилавий подшоликлар йиғиндисидан иборат примитив давлатлар эди. Уларнинг чегаралари доимо ўзгариб турарди ҳамда мунтазам маъмурий аппарати ташкил этилмаганди. Бу давлатлар тепасида **махаражалар** - буюк князлар турарди. Баъзи майда подшоликларда подшолар сайлаб қўйиларди. Махаражаларга маслаҳатчилар ёрдам берарди. Маслаҳатчилар **мантрипаришад** деб аталувчи маслаҳатчи орган таркибига кирардилар. Давлат аппаратида муҳим ўрин ҳарбийларга ва солиқ йиғувчиларга тегишли эди.

Анъанавий сиёсий тарқоқлик, марказий давлат аппаратининг кучсизлиги ўрта асрлар Ҳиндистони учун хос бўлган белги эди. Бу ҳинд жамияти жамоавий ташкилотларининг мустақамлиги, барқарор мавжудлиги ва ўз-ўзидан ривожланиши билан ҳам тавсифланади.

Ҳиндистон мусулмонлар томонидан босиб олингандан сўнг маълум даражада давлат бирлигига эришилган. Мусулмонларнинг Ҳиндистондаги босқинчилик урушлари XII асрдаёқ бошланган эди. Босиб олинган ҳинд ерлари дастлаб Гуррийлар давлати таркибига киритилган, сўнгра эса XIII асрдан Деҳли султонлиги номини олган мустақил давлатга ажратилган. 1229 йилда Деҳли султонлиги Боғдод халифаси томонидан мустақил давлат сифатида тан олинган. Бироқ Деҳли ҳукмдорларининг бошқа мусулмон дунёси билан мустаҳкам алоқалари узилиб қолмаган. Деҳли султонлари у ёки бу чет эл ҳукмдорларининг - турклар, тожиклар, форсларнинг гу-машталари бўлиб қолаверганлар.

XVI асрнинг бошида Ҳиндистон Бобур қўшинлари томонидан босиб олинган. Юқорида айтганимиздек, тарихда нотўғри ном билан юритиладиган «Буёқ муғуллар империяси» вужудга келган. Бу аслида Бобурийлар салтанати эди. XVI асрнинг охири - XVII асрда ушбу давлат жуда равнақ топган.

Деҳли султонлигида ҳам, Бобурийлар салтанатида ҳам монархия бошқарув тизимига асосланган давлат ҳокимияти органлари мусулмон давлатининг ислом диний таълимоти асосида ташкил этилган эди. Бу таълимотга асосан Аллоҳга ишонувчи барча мусулмонлар битта бошлиққа эга бўлиши керак. Мусулмон давлати бевосита Аллоҳ томонидан бошқарилмайди. Балки Аллоҳ қонунлари асосида унинг ердаги вакили томонидан ёки кўп ҳолларда руҳонийлар кенгаши томонидан бошқарилади, бу кенгаш ислом динининг ўзига хос қоидаларига эга бўлади. Расман мусулмон ҳукмдорларининг ваколатлари ана шу қоидалар асосида белгиланади.

Лекин амалда бу ваколатлар ҳукмдорлар ва зодагонлар ўртасидаги ҳокимият учун тинимсиз курашлар натижасида белгиланар эди. Масалан, Деҳли султонлигида мусулмон зодагонларининг куч-қудрати Насириддин Маҳмуд (1246-1265 йиллар) ҳукмронлиги даврида султонлар мавқеининг мустаҳкамланиши билан алмашган. Муҳаммад Туғлоқ (1325-1351 йиллар) ўз танга пулларига «Султон - худонинг сояси» деб ёздириб қўйган эди. Бобокалонимиз Бобур эса илоҳий ҳуқуқларга эга бўлган **подшоҳ** унвонини олган эди.

Давлат бошлиғи (султон, подшоҳ)нинг ҳокимияти меросий бўлган. У ўзига тахт вориси тайинлаши мумкин эди. Қуръонда ҳукмдорларнинг мажбуриятлари санаб ўтилган. Улардан биринчиси исломни ҳимоя қилиш, жумладан, диний

урф-одатларни қўллаб-қувватлаш ва бидъатчиларни таъқиб қилиш ҳисобланган. Мусулмон ҳукмдорлар бу талабларга босиб олинган Ҳиндистонда ҳар доим амал қилавермаганлар. Чунки ҳаёт кўпинча уларни маълум ён беришлар қилишга, дин эркинлиги сиёсатини юритишга мажбур қиларди.

Мусулмон ҳукмдорлари олий қонун чиқариш ва суд ҳокимиятига эга эди. Мусулмон давлатида давлат бошлиғидан кейин иккинчи шахс - олий чиновник - **вазир** бўлган. У ҳарбий ва молиявий идорага раҳбарлик қилган. Унинг асосий мажбурияти султоннинг буйруқларини ҳаётга тадбиқ қилиш эди. Вазирлар кўпинча бутун ҳокимиятни ўз қўлларида тўплардилар.

Деҳли султонлигида ҳам, Буюк Бобурийлар салтанатида ҳам марказий бошқарувни махсус ҳукумат идоралари - **девоңлар** амалга оширган. Девоңлар бошқарувнинг турли соҳаларини идора қилганлар, турли маълумотларни сақловчи махсус китоблар юритганлар, умумдавлат аҳамиятига эга бўлган статистик маълумотлар тўплаганлар.

Ҳарбий маҳкама мусулмон давлати механизмида алоҳида ўринни эгалларди. У ҳарбий кучларни, ёлланма қўшинлар сонини, султон ёки подшоҳнинг шахсий қўриқчиларини, ер ва пул мукофотларини, горнизонларнинг жойлашган жойини ҳисобга олиш билан шуғулланарди. Бу маҳкаманинг бош интенданти¹⁴⁵ ва хазиначиси Бобурийлар салтанатида жагирлар берилишини назорат қилган, қўриқларда қўшинлар ҳисобини, унинг қуролланишини текширган. Молия маҳкамаси давлат хазинасига солиқлар, ўлпонлар ва бошқа тушумларнинг келиб тушишини ва ҳисобга олинишини назорат қилган.

Барча давлат хизматчиларининг тайинланишини ва уларга давлат хазинасидан маблағлар ҳамда ерлар берилишини махсус маҳкама амалга оширган. Бу маҳкама тепасида XVI асрда **мирсамана** турарди. У бир вақтнинг ўзида подшоҳлик устахоналари ва омборхоналарини ҳам юритарди. Давлатнинг яна бир муҳим маҳкамаси - **Садр-ус-судур** бўлган. У ўзига хос дин ва суд бош бошқармаси ҳисобланган. Унга бевосита подшоҳнинг ўзи ёки унинг томонидан тайинланган махсус вакил бошчилик қилган. Қозилар худди шу маҳкама томонидан тайинланарди.

¹⁴⁵ **Интендант** - армияда моддий таъминот хизматини бажарувчи ҳарбий ходим.

Деҳли султонлигида ҳам, Бобурийлар салтанатида ҳам сарой мансабдорлари ва давлат мансабдорлари функциялари ўртасида аниқ чегаралар йўқ эди. Деҳли султонлигининг саройи мамлакат сиёсий ҳаётининг ва империя бошқарувининг маркази бўлган. Саройда сарой бошқарувчиси - вакилдор алоҳида ўрин тутди. У султоннинг оиласига ва яқинларига қилинадиган хизматларни уюштирган, уларнинг овқатланишини таъминлаган, султоннинг хизматкорларини бошқарган. Бобурийлар салтанатида барча сарой хизматчилари ҳарбий унвон ва даражага эга бўлганлар. Улар кўпинча давлат мансабдорлари фаолияти устидан назорат қилиб турганлар. Марказий бошқарувда подшоҳнинг шахсий котиби катта роль ўйнайди. У подшоҳ фармонларини кўриб чиқувчи махсус амалдор эди.

Деҳли султонлиги ва Бобурийлар салтанати давлат механизмининг умумий белгилари улар ўртасидаги фарқларни истисно қилмаган. Ҳар икки давлат ўз вақтида ўзига хос давлат органлари, мансабдор шахслари ва сиёсий режими билан ажралиб турган. Деҳли султонлигининг ҳукмдорлари босиб олинган мамлакатларда ўз ҳокимиятини халқ ва исёнчи ҳинд ҳукмдорлари қаршичилигини бостиришнинг қаттиқ усуллари билан ўрнатганлар. Султонлар ҳарбий кучларга суяниб, бўйсунмаган кишиларнинг мол-мулкларини мусодара қилганлар, ўзларини ўлдирганлар. Ислом (суннийлик оқими) давлат дини, форс тили эса - суд ишларини юритиш тили бўлиб қолган. Бобурийлар ҳукмронлиги мутлақо бошқача йўлдан борди. Масалан, Бобурнинг невараси шоҳ Акбар ўзидан олдин ўтган шоҳлардан бошқача йўл тутиб, ҳинд феодалларини ўз хизматиغا тортишга ҳаракат қилган эди. Шунингдек, у ҳинд савдогарларига доим ҳомийлик қилиб келган эди. Индуизмга эътиқод қилувчиларга нисбатан диний таъқиб ҳам Акбар даврида тўхтатилди.

Ҳинд аҳолиси жузъядан, яъни ҳиндларни камситувчи, жон бошига солинадиган оғир солиқлардан озод қилинган эди, бундан олдин эса бу солиқдан фақат мусулмонларгина озод эди. Акбар дин эркинлиги тўғрисида фармон чиқариб, авваллари мажбурий равишда ислом динига киритилган ҳиндларга ўзларининг илгариги динларига бемалол қайтишга рухсат этган эди. Акбар подшолик қилган давр ҳар иккала лагерь - мусулмон ва ҳинд феодаллари муайян даражада жипслашган давр бўлди. Бу даврда жуда катта миқдордаги

ерлар нафақат мусулмон руҳонийларига, балки индусларнинг ибодатхоналарига ҳам берилди. Шаҳарларга нисбатан сиёсатда ҳам баъзи ўзгаришлар юз берди. Масалан, Акбар давридан бошлаб маъмурий ва солиқ аппаратидаги олий мансабларга савдогарлардан, ҳунармандлардан ва паст табақадан шахслар тайинлана бошланди.

Бобурий ҳукмдорлар суннийлик оқимининг ханафийлар мазҳабидан бўлганликлари учун бошқарув ва суд ишларини юритишда маҳаллий шароитларни ҳисобга олишни талаб қилардилар. Акбарнинг бу йўлдаги сиёсатини унинг ворислари - ўғли Жаҳонгир (1605-1627 йиллар) ва набираси шоҳ Жаҳон (1627-1658 йиллар) давом эттирди.

Маҳаллий бошқарув

Қадимги Ҳиндистондаёқ маъмурий бўлинишнинг жорий қилиниши жамоачи деҳқонлардан солиқ ва ўлпонлар ундириш мақсадига бўйсундирилган эди. Масалан, Гупта ва Харша империялари провинцияларга бўлиниб, уларни чегара вилоятларининг бошлиқлари ёки ноиблар бошқарардилар. Провинциялар округларга бўлинганди. Энг кичик маъмурий бирлик қишлоқ жамоаси эди.

Мусулмон ҳукмдорлари янги маъмурий-ҳудудий бўлинишни жорий қилганлар. Деҳли султонлиги 23 та провинцияга бўлинган. Йирик провинциялар **шики** (вилоят)ларга бўлинган эди. Ундан кейинги маъмурий-ҳудудий бирлик - **паргана** (туман) бўлган. Унинг таркибига қатор қишлоқлар ва **патта** - бир-икки қишлоқ кирган. Бобурийлар салтанати Акбар подшолиги даврида 15 та вилоятга бўлиниб, ҳар бир вилоятга шоҳ ноиби - ҳакам (губернатор) бошлиқ қилиб қўйилган эди. Шунингдек, ҳар бир вилоятга **фоужарлар** - ҳарбий бошлиқлар, **гумашталар** - солиқ йиғувчилар ва **кутволлар** - шаҳар бошлиқлари тайинланарди.

Деҳли султонлигида ҳам, Бобурийлар салтанатида ҳам маълум даражада брахман-кшатрийларнинг юқори табақаси бошчилигидаги жамоаларнинг ўзини ўзи бошқаруви сақланиб қолган эди. Мусулмон ҳукмдорлари ҳинд жамоаларини, аynиқса йирик жамоаларни тўлиқ бўйсундира олмаганлар. Масалан, Бобурийлар маҳаллий ҳукмрон уруғларнинг эгаликларини тан олмаганлар. Лекин амалда паргана ва патта сингари маъмурий бирликлар уруғларнинг эгаликлари билан мос тушган.

Ҳинд жамоалари тепасида **муккадамлар, чаудхрлар** (дохийлар) турган. Улар ҳукмрон бўлган касталарнинг бошлиқлари эдилар. Жамоалар таркибида бир нечта қишлоқлар бўларди. Қишлоқ тепасида **хута** турган. Муккадамлар, чаудхрлар, хуталар марказий аппаратнинг мансабдорлари эмас, солиқ тўловчиларнинг вакиллари эди. Жамоа мансаблари мерос бўлиб ўтарди, шунингдек меросхўрлар ўртасида тақсимланарди. Бу вақтда жамоа кенгашлари - панчаятлар ҳам мавжуд эди. Панчаятлар округда, қишлоқда ҳукмрон бўлган касталарнинг вакилларидан иборат таркибда бўларди.

Армия Мусулмон ҳукмрон режимининг мусатҳкамлиги унинг армиясининг жанговарлигини белгилаган. Мусулмонлардан иборат отлиқ аскарлар армиянинг асосий кучи бўлган. Сарой қўриқчиларига ва бошқа сайлаб олинган қўшинларга алоҳида ўрин ажратилган эди. Деҳли султонлигининг армияси ўнлик тизими асосида ташкил этилган эди. Ҳарбий ва фуқаролик чини ҳарбийларнинг сонига қараб белгиланган. **Амир** юзта чавандозга, **малик** - мингта чавандозга, **хон** - ўн мингта чавандозга қўмондонлик қиларди.

Бобурийлар салтанатида қўшинлар сони ёлланма аскарлар ҳисобига анча кўпайтирилган эди. Ёлланма аскарларга бевосита хазинадан ҳақ тўланарди. Ёлланма аскарлар алоҳида имтиёзли мавқега эга эдилар. Улар бевосита подшоҳга итоат этардилар. Шуниси диққатга сазоворки, қудратли ер эгаликлари ўзларининг ҳарбий қўшинларига эга эдилар. Йирик ҳинд жамоалари ўз ҳудудларини ва ҳуқуқларини қўлга қурол олиб биргаликда ҳимоя қилардилар.

Суд Барча мусулмон давлатларида суд ишларини юритиш Қуръон қоидалари асосида амалга оширилган. Бунга кўра, суд маъмуриятдан ажратилган ва давлат бошлиғи томонидан тайинланган қозилар томонидан амалга оширилар эди. Суд тизимида суд мансабдорларининг поғона-поғона бўйсунishi, фуқаролик ва жиной суд ишларини юритиш ўртасидаги фарқ ҳам мавжуд эмас эди. Қозилар ишларни якка ўзлари кўриб ҳал қилганлар. Маҳаллий қишлоқ, кастага оид жамоаларнинг барқарорлиги махсус панчаятлар судларининг мавжудлигини белгилаган. Панчаятлар судлари муҳим ваколатларга эга эдилар. Улар жамоаларнинг ерларини тақсимлаганлар, касталар ўртасидаги муносабатларни тартибга солганлар, кастага оид ва оилавий тартиб-қоидаларга риоя қилинишини кузатиб турганлар.

4. Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари

Ҳуқуқ манбалари

Ўрта асрларда Ҳиндистоннинг ҳуқуқий тизими мусулмон ҳуқуқи таъсири остида муҳим ўзгаришларга учради. Ҳиндистонда мусулмон ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин маҳаллий ҳуқуқ ва дхармаштра ҳуқуқининг қўлланиши ҳам шахслар доираси жиҳатидан, ҳам бу ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинадиган муносабатлар доираси жиҳатидан қисқарди. Жиноят ишлари мусулмон ҳуқуқи нормалари асосида мусулмон судьялари - қозилар томонидан ҳал этилиши лозим эди. Мусулмон ҳуқуқи ҳудудий характер касб этиб, босиб олинган ҳудудлар аҳолисининг барчасига қўлланиларди. Мусулмон ҳуқуқи нормалари ўзининг эскирган концепциялари, сунъий, кам самарали далиллар тизими билан 1832 йилда мустамлакачи давлат томонидан мусулмон ҳуқуқи нормаларининг барча номусулмонларга нисбатан қўллашнинг бекор қилиниши ҳақидаги қонун қабул қилингунча қарор ҳаракатда бўлди.

Дин билан боғлиқ ҳисобланган барча муносабатлар - никоҳ-оила муносабатлари, мерос, диний муассасалар фаолияти алоҳида ҳуқуқий тизимлар билан, яъни мусулмонлар ҳақидаги ишлар мусулмон ҳуқуқи билан, индуизм динидаги кишилар ҳақидаги ишлар ҳинд ҳуқуқи билан тартибга солинган. Бундан ташқари, мусулмон босқинчилиги каста ва жамоа тартибларига кам таъсир этган. Бу ерда панҷаят, каста судлари ҳаракат қилаверган. Улар жиноий ишларни ҳам маҳаллий одат ҳуқуқи асосида кўриб ҳал қилардилар.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида қадимги дхармаштралар ҳуқуқини қайтадан таҳлил қилиш, танқидий ўрганиш, шарҳлаш, уни янги шароитларга мослаштиришга қаратилган жадал жараён бошланган. Қўп сонли ҳуқуқий трактатлар (асарлар)нинг, у ёки бу дхармаштраларга шарҳларнинг ёки у ёки бу ҳуқуқий масалалар бўйича индуизм динида эътибор қозонган кишиларнинг фикрлари тўпламлари (нибандхлар) нинг пайдо бўлиши ушбу жараённинг натижаси бўлди. Шарҳлар ва нибандхлар вақт ўтиши билан ҳинд ҳуқуқининг асосий манбалари сифатида майдонга чиқа бошланади. Дигесталар (нибандхлар) муаллифлари ва шарҳловчилари томонидан дхармаштралар ҳуқуқидаги қарама-қаршиликларни, ноаниқликларни, камчиликларнинг бартараф этилиши шунга

олиб келдики, судларда дхармаштраларни бевосита шарҳлаш оқибатда етарлича ишонарли ва нуфузли деб тан олинмайдиган бўлди.

Энг дастлабки шарҳловчилардан бири Асахайя (тахминан VII асрда) бўлиб, у машҳур Нарада дхармашстрасини—Нарадабхазияни шарҳлаган. Айниқса Ману қонунлари тез-тез қайта ёзилган ва шарҳланган. Бизгача Ману қонунларига ёзилган Бхаруччи (VIII аср), Медхатитхи (IX аср), Гавиндаражи (XII-XIII асрлар) ва бошқаларнинг шарҳлари етиб келган. Шунингдек, яна бир бошқа машҳур дхармашстра— Яжнавалка ҳам бир неча марта шарҳланган. Яжнавалкага шарҳлардан бири XI асрда Вижнанешвара томонидан ёзилган **Митакшара**дир. Вижнанешвара Ҳиндистонда кенг тарқалган икки ҳинд ҳуқуқи мактабларидан бирига ана шундай ном берган эди. Ҳинд ҳуқуқининг бошқа мактаби - **Даябхачининг** асосчиси Жимутавахан бўлади. У XII асрда нибандха тузган эди. Нибандхада мерос ҳуқуқи ва катта ажралмас ҳинд оиласи мулкани тақсимлашнинг баъзи масалалари Митакшарага қараганда бошқачароқ ҳал қилинган.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида шарҳлар қадимги дхармашстралар каби давлат қонунчилиги томонидан сиқиб қўйилмаган. Ҳинд ҳуқуқи ривожланишининг бу хусусияти бир қатор омиллар билан изоҳланади. Шунини таъкидлаш жоизки, баъзи шарҳлар ҳукмдорлар топшириғи бўйича ёзилган ва уларнинг санкцияси билан ҳаракатда эди. Шарҳловчилар орасида юқори мартабали расмий кишилар кўп бўлган.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида XIII асрда мусулмон босқинчилари келгунга қадар давлат бирлиги бўлмаган. Бу нарса ҳуқуқнинг хилма-хиллигига сабаб бўлган. Нибандхлар адабиёти - муайян ҳуқуқ институтлари бўйича цитаталарнинг тематик тўпламлари дхармашстраларнинг турли муаллифлари қоидаларини маълум даражада ягона ҳолга келтириш, бир-бири билан мослаштиришга ҳаракат натижаси эди. Бунга янги ҳуқуқий асарлар яратиш йўли билан эришиш мумкин эди. Шарҳловчилар дхармашстраларни тузувчилардан кейин ҳуқуқни ҳинд жамиятини бирлаштириш тенденциясига жавоб берадиган даражада бирхиллаштиришга ҳаракат қиладилар.

Ҳиндистон узоқ вақт мобайнида индуизмнинг ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий қарашлар барқарорлиги билан ажралиб туради. Муқаддас деб ҳисобланган анъанавий ҳуқуқни ривожлантириш йўллари ҳақида ҳам алоҳида қарашлар мав-

жуд эди. Шарҳловчиларнинг фаолияти бу қарашларга мос тушган. Чунки улар янги қонунлар яратишга даъво қилмаганлар, ўз олдиларига фақат дхармаштралар талабларини шарҳлашни, уларнинг кўрсатмаларини эълон қилишни мақсад қилиб қўйганлар, холос.

Хуқуқни бирхиллаштиришга қаратилган барча ҳаракатларда шарҳловчиларнинг фикрлари ҳамма масалаларда мос келиши мумкин эмас эди. Чунки улар аввал турли вақтларда одат хуқуқига асосланиб ёзилган эди. Анча кейинги шарҳловчилар кўпинча илгариги шарҳловчиларни фақат уларни инкор қилиш учун эслаб ўтардилар. Ўрта асрлар Ҳиндистонининг турли қисмларида баъзи шарҳловчиларнинг обрў-эътибори тан олинса, бошқа шарҳловчиларнинг обрў-эътибори инкор қилинарди. Бу эса юқорида кўрсатилган икки хуқуқий мактабларнинг вужудга келишига олиб келган.

Қадимги даврдагидек, ўрта асрлар Ҳиндистонида ҳам одат хуқуқи анъанавий ҳинд хуқуқининг муҳим манбаларидан бири бўлиб қолаверган. Одат хуқуқи нормаларидан кенг фойдаланган шарҳловчилар назарий жиҳатдан ўзгармас ҳисобланган «муқаддас» дхармаштралар хуқуқини янги шароитларга мослаштирганлар. Кўпинча одатлар шарҳловчилар томонидан амалдаги ҳинд хуқуқига киритилган.

Ҳинд хуқуқи асрлар мобайнида кўп тилли, хилма-хил ирқли, тарқоқ Ҳиндистонда маҳаллий одатларга, кишиларнинг ўзига хос юриш-туришларига мослашиб, хуқуқни бир бутун қилиб бирлаштиришда муҳим ўрин тутади. Ҳиндистоннинг хуқуқ тизимида одатларнинг тутган ўрни ҳақида дхармаштраларнинг муаллифлари тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтадилар. Масалан, VI асрга оид дхармаштралардан бири **Брихаспатисмрити**да ўрнатилишича, қадимги одатлар уларга асосланган ҳар қандай амалиётни қонунлаштиради ва суд қарори фақат дхармаштраларнинг кўрсатмалари асосидагина чақирилиши мумкин эмас. Агар дхармаштралар хуқуқнинг моҳиятига ва қадимги одатларга зид келса, улар одил судловга зарар келтириши мумкин (II, 26-28). Шунингдек, Медхатитхининг Ману қонунларига ёзган шарҳларида кўрсатилганидек, маҳаллий одатларга жиддий зид келган дхармаштраларга амал қилмаслик лозим эди.

Одатларнинг ўрта асрлар ҳинд хуқуқи манбалари орасида тутган ўрни бу вақтда Ҳиндистоннинг ривожланиш хусусиятлари билан белгиланади. Турли хил сиёсий элиталар

ўртасидаги урушлар, тарқоқлик анъанавий ҳуқуқнинг чуқур диний-ғоявий илдизларига таъсир этмади ёки жуда кам таъсир этди. Назарий жиҳатдан ўзгармас бўлган диний ҳуқуқий тизим турли йўллар билан жамият эҳтиёжларига мослашди. Агар мусулмон ҳуқуқида бир мазҳаб бошқа мазҳабга мослашишда қиёсий ҳуқуқ усулидан фойдаланган бўлса, ҳинд ҳуқуқи жамият эҳтиёжларига одатларни ўз ҳуқуқий тизими-га киритиш орқали мослашган.

Анъанавий концепцияларнинг кундалик амалиёт билан ўзгариб бориши маълум даражада «ҳақиқат принциплари»ни дхармаларнинг қўшимча кўрсатмалари сифатида қўллашга ёрдам берган. Дхармашастраларнинг диний нуфузига, уларнинг анъанавий ҳуқуқий мавзуларига мурожаат қилиш хусусий ҳуқуқни, хусусан, никоҳ-оила, мерос шахс ҳуқуқий ҳолати институтларини ишлаб чиқиш бўйича шарҳловчилик фаолиятининг асосий йўналишларини белгилаб берди. Даябхага ҳам, Митакшара ҳам катта бўлинмас ҳинд оилалари муносабатларини, шунингдек, ушбу оила аъзоларининг бошқа шахслар билан ва давлат билан муносабатларини тартибга солишга бағишланган.

Катта, бўлинмас (бирлашган) ҳинд оиласи у ёки бу даражада ўрта асрлар ҳинд ҳуқуқининг деярли барча нормалари мазмунини белгилайди. Бу вақтда Ҳиндистонда ҳам ота линияси бўйича, ҳам она линиси бўйича оилавий, уй жамоалари мавжуд бўлишда давом этди. Улар икки асосий белгиси: катта оила аъзоларининг биргаликдаги меҳнати ва меҳнат маҳсулотларининг улар ўртасида тенг тақсимланиши билан тавсифланади. Мулкка биргаликда эгаллик қилиш ва хўжаликни биргаликда юритиш - катта (бўлинмаган) оиланинг асоси, анъанавий ҳуқуқнинг асосий принципи эса - кўчмас мулк: ер оилада қолиши керак эди.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, оиланинг алоҳида аъзолари мулкдор деб тан олинмайди, оила мулкни тасарруф қилиш чекланади, уни фақат оила бошлиғи, бошқарувчиси тасарруф қилиши мумкин. Оила бошлигининг ҳокимияти катталиқ обрў эътиборига, унинг авлодлар диний удумлари билан боғлиқ урф-одатларни бажаришига асосланган. Ота-боболарга ҳурмат, ибодат қилиш катта оилавий жамоаларнинг диний асоси, уни боғлаб турувчи омил ҳисобланган. Бу билан никоҳ маросими ҳам боғлиқ эди. Никоҳ куёв

ва келин ўртасида тузиладиган, уларнинг иттифоқини бузилмас қилиб белгилайдиган муқаддас битим ҳисобланарди.

Никоҳ, фарзандликка олиш, мерос институтларининг асосий мақсади авлодларни ҳурмат қилиш, урф-одатларни, динга хизмат қилишни адо этиш ҳисобланган. Зеро, буларга оиланинг моддий ва маънавий бойлигининг асосий шарти сифатида қаралган. Масалан, Даябхага бўйича катта оиланинг мулки илгари ҳам, эндиликда ҳам отага тегишли эди. Ота оила бошлиғи сифатида уни ўз хоҳишича тасарруф қилиш: сотиш, гаровга қўйиш, ҳадя қилиш ва бошқа ҳуқуқларга эга бўлган. Даябхага бўйича ўғиллар ота ҳаётлигида оила мулкига нисбатан ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаганлар; отадан оила мулкини сотганлиги, ҳадя қилганлиги ва бошқа йўллар билан бегоналаштирганлиги учун ҳисобот талаб қила олмаганлар, шунингдек, ундан оилавий мулкдан ҳисса ажратиб беришини ҳам талаб қилолмаганлар ва ҳоказо. Ота вафотидан сўнг оила мулки оила бошлиғининг бевосита авлодларига - ўғилларга ўтказилган.

Ҳозирги Ҳиндистонда ҳам кенг тарқалган катта бўлинмас оиланинг ҳуқуқий асосини Митакшара ҳуқуқи бўйича мулк ҳуқуқи институти ва ҳам ворислик ташкил этади. Бу ота, бобо ва катта бобо томонидан ўз ота-боболаридан мерос қилиб олинган оилавий мулкка нисбатан ўғил, невара ва эвара ҳуқуқларида ўз ифодасини топади. Бундай оилага фақат ҳамворислар эмас, балки уларнинг оналари, ўғай оналари, болалари (эрга теккан қизларидан ташқари), бевалар вафот этган ҳамворисларнинг эрга тегмаган қизлари ҳам кирган. Шунингдек, бошқа ҳамворисларнинг эътирози бўлмаса, биргаликда яшаш давомида никоҳсиз туғилган болалар ҳам, агар бошқа фарзандлар бўлмаса, оиланинг аъзоси ҳисобланган. Бироқ, юқорида кўрсатилган оила аъзолари оила мулкидан фақат таъминот олиш ҳуқуқига эга эди. Мулкдорлардан биронтаси ҳам оила мулкидан кўпроқ ҳисса олиш ҳуқуқига эга эмасди. Ўлган кишиларнинг оилавий мулк ҳуқуқи тирик ҳамворисларга ўтарди.

Митакшара бўйича ҳамворислар томонидан катта оила мулкини оила бошқарувчисининг руҳсатисиз, ҳатто бошқа ҳамворис фойдасига якка тартибда бегоналаштирилиши мумкин эмас эди. Шунингдек, учинчи шахслар ҳамворис ҳуқуқини олиши мумкин эмас эди. Бироқ, ҳамворислар оила мулкини бегоналаштириш ҳуқуқига эга бўлмасалар ҳам, оила

мулкини фақат ҳамворислар томонидан бегоналаштирилишига эътироз билдириш ҳуқуқига эга эдилар. Улар бошқарувчидан оила мулкини тақсимлашни ва тақсимлаш вақтида мулкнинг ҳолати ҳақида ҳисобот беришини талаб қила олганлар. Ҳамворис оила бошлиғи ва шу тариқа оиланинг бўлинмас мулки бошқарувчиси бўлиб қолиши мумкин эди (агар бу ўрин бўш қолган бўлса ва бошқа ҳамворислар бунга эътироз билдирмаса). Барча ҳамворисларнинг ҳуқуқлари тенг бўлган. Бироқ, бундай ҳуқуқдан маҳрум этиладиган ҳамворислар ҳам назарда тутилган. Масалан, ақли заиф, эси паст ёки майиб-мажруҳ туғилган кишилар оила мулкидан ўзларига тегишли ҳиссанинг ажратилишини талаб қилиши ёки катта оила ишларини бошқариши мумкин эмас эди.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида оилавий муносабатлар соҳаси билан ашё ҳуқуқининг бошқа қатор анъанавий нормалари чамбарчас боғлиқ бўлган. Шуни таъкидлаш жоизки, кейинчалик мустамлака ўлкаси бўлган Ҳиндистонда XIV асрда ҳуқуқ соҳаларининг кодекслаштирилиши ашё ҳуқуқи нормаларига тааллуқли бўлмаган. Бу ўз аҳамиятини ҳозирги вақтда ҳам йўқотмаган. Ўрта асрлар Ҳиндистонида ашё ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири «бенами» мулкчилиги эди. У инглизлардаги ишониб топширилган мулк институтига жуда ўхшаш бўлган. Бенами - ўз пулларига, лекин бошқа шахс номидан ёки ўз номидан сотиб олинган, бироқ бошқа шахсга унинг учун қандайдир фойда келтириш мақсадини кўзла-масдан берилган мулкдир. Бенамидан, бир томондан, мулк эгасининг мулки миқдорини, бойлигини яшириш воситаси сифатида фойдаланилган бўлса, иккинчи томондан, қариндошларни, умумий меросхўрларни чалғитиш воситаси сифатида фойдаланилган.

Оилавий муносабатлар соҳаси билан мустаҳкам боғлиқ бўлган мулк ҳуқуқининг яна бир анъанавий институти «режия» эди. У оиланинг бўлинмас мулки ҳисобланган. Бу мулк мерос бўйича оиланинг фақат битта аъзосига ўтказилган. Оиланинг бошқа барча аъзолари ушбу мулкка нисбатан ҳеч қандай ҳуқуқларга эга бўлмаган. Ўрта асрлар Ҳиндистонида хусусий ер эгалигининг ўсиши шароитларида ривожланган бўлинмас мулк узоқ вақт мобайнида бошқа, анча қадимий ҳисобланган катта, бўлинмаган оила мулки билан бирга яшаган. Бўлинмаган, катта ҳинд оиласи мулки билан оиланинг бўлинмас мулки ўртасидаги фарқ асосан шундан иборатки,

бўлинмас мулк ҳамворислар ўртасида тақсимланмаган. Катта оила аъзолари (ҳамворислар) уни тақсимланишини, ундан биргаликда фойдаланишни, унинг ягона эгаси томонидан тасарруф қилинишини тақиқлашни талаб қила олмаганлар. Лекин, катта оилавий тақсимланмаган мулкчилик таъсири остида, баъзи касталардаги урф-одатлар кучи билан ҳамворислар баъзан бўлинмас мулкдан таъминот олишни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлганлар. Бу ҳуқуқдан кўпинча бўлинмас мулкни ушлаб турувчиларнинг ўғиллари фойдаланишлари мумкин эди. Бўлинмас мулкни мерос қилиб қолдиришнинг алоҳида қоидалари белгиланганди. У асосан майорат принципи бўйича, яъни вафот этган мулк эгасининг ўғлига мерос қилиб қолдирилди.

Ҳиндистоннинг анъанавий ҳуқуқида ривожланган ўзига хос мулкчилик институти - бутлар, санамлар (худодлар), диний ва ҳайр-эҳсон муассасалари, ибодатхоналар мулклари бўлган. Бундай мулклар ҳайр-эҳсон, садақа ва қурбонлик қилиш натижасида вужудга келган. Бунда диний қурбонликлар ва ҳайр-эҳсон қилиш бир-бирига мос тушган. Чунки Ҳиндистонда мухтожларга ёрдам бериш, ҳайр-саҳоват кўрсатиш алоҳида диний иш сифатида кўрилган. Ҳиндистонда диний мулк шаклларининг кенг тарқалишига иерархик ташкил қилинган ҳинд черковининг мавжуд эмаслиги, индуизмнинг кўп худолиги, рақобатлашувчи динлар (шайнизм, буддизм ва бошқалар)нинг кенг тарқалганлиги ёрдам берган. Бу ҳолат ўрта асрлар Ҳиндистонининг диний-маданий бирлигининг мустаҳкамланишига ҳалақит бермади. Чунки индуизм табақа-каста ташкилотининг қаттиқ қоидалари билан бир қаторда, махсус дин эркинлигига йўл қўйиши, эгилувчанлиги, янги шароитларга нисбатан осон мослашувчанлиги билан ажралиб турарди. Диний мазҳаблар, одатда, каста шаклларига эга бўлиб, тўртта варнанинг умумий тизимига кирарди.

Юқоридагилар билан бирга, мухтожларга ёрдам бериш мақсадида киритилган диний мулкчиликнинг таъсис этилиши бошқа, амалий мақсадларни ҳам кўзда тутарди. Бундай мулк, бир томондан таъсисчининг вафотидан сўнг унинг авлодларини ва бошқа қариндошларини таъминлаш мақсадига қаратилган бўлса, иккинчи томондан, бойлар мулкнинг ҳақиқий мақсадларини яшириш мақсадига хизмат қилган ва ҳоказо. Бу институтнинг нономал характери шунда ифодаланадики, бу ерда ишончли мулк таъсис этилмайди, балки ўз ҳу-

қуқларини қонуний вакиллари - шебаидлар орқали амалга оширувчи худо, бут-санам (масалан, оддий «муқаддас» тош) мулкдор бўлиб қолади. Бу мулк абадий, доимий ҳисобланган. Хайр-эҳсон ҳада қилувчи томонидан қайтариб олиниши мумкин эмас эди.

Худога ўтказилган мулк «деваттарам» (devata - худо, бут, санам сўзидан) деб аталган. Одатда таъсисчининг ўзи ушбу мулкнинг тасарруф этувчиси бўлган ёки тасарруф этувчи - шебаит тайинлаган. Шебаитнинг вазифаси, одатда, махсус таклиф этилган брахман-пужариага топширилган мулкни худо йўлига хизмат қилишини кузатиб туриш эди.

Худолик мулкни бошқарувчиси ёки бошқарувчилари кенг ваколатларга эга эди. Агар таъсисчи томонидан тўғридан-тўғри тақиқланмаган бўлса, у бу мулкни гаровга қўйиши, сотиши ва «худо-манфаатлари» йўлида, масалан, ибодатхонани таъмирлаш учун унинг даромадларини тасарруф этиши мумкин эди. Бу даромадларнинг бошқарувчи томонидан ўзлаштирилиши, агар «худолик манфаатлари» бузилмаган, масалан, Худонинг «фойдасига» хизмат қилишдан воз кечилмаган бўлса, қонуний ҳисобланган. Шебаит ва пужарна мансаби меросий бўлиши мумкин эди.

Ўрта асрлар Ҳиндистонида тарқалган диний мулкчиликнинг яна бир шакли - **матха** (диний монахлари бўлмаган монастирни эслатувчи ҳинд мактаби) фойдасига қурбонлик қилинган мулк эди. Бундай мулк шаклининг тарқалишига Ҳиндистондаги мазҳабчилик ҳаракати сабаб бўлган. Матхалар у ёки бу таълимотларни тарғиб қилиш, ўз издошларини тўплаш мақсадларида ҳам тузилган. Масалан, ўрта асрлар Ҳиндистонида мазҳаблар ва касталар кўпинча бир-бирига мос тушади, кўпинча каста (мазҳаб) бошлиғи ёки унинг панчаяти (ўзини-ўзи бошқариш органи)нинг олий диний ҳокимиятга эга бўлган илғор аъзоси махант, мазҳаб бошқарувчиси, унинг мулкни бошқарувчиси сифатида майдонга чиқади.

Кўпчилик матхаларнинг ўз ибодатхоналари мавжуд эди. Махант бир вақтнинг ўзида ҳам шебаит, бут-санам мулкни бошқарувчиси, ҳам ибодатхона хизматчиси бўлиши мумкин эди. Махантларнинг ҳуқуқий ҳолати маҳаллий одатлар билан белгиланган. Махант катта ҳуқуқларга эга бўлиб, матха бошлиғининг меросхўри бўлиши, ҳатто ўзига ворис тайинлаши, каста (мазҳаб)нинг панчаятига бошлиқ этиб сайланиши мум-

кин эди. Баъзи йирик матхалар ўзларининг маҳаллий бўлимлари - **питхаларига** эга эди.

Матхаларнинг диний таъсирини сиёсий аҳволдаги ҳеч қандай ўзгаришлар синдира олмаган. Матхалар нафақат индуизмнинг, балки диний фалсафа, сиёсий фикрларнинг ҳам тарқалишида жуда катта роль ўйнаган, бу билан ўрта аср ҳинд жамиятини бирлаштиришда кучли омил бўлган диний-маданий алоқаларнинг ривожланишига катта ҳисса қўшадилар.

Ҳиндистонда юз йиллаб давом этган мусулмон бошқаруви унинг тўлиқ исломлашувига олиб келмади. Лекин бу вақтда Ҳиндистонда мусулмон ҳуқуқи ва унинг асосий манбаи - Қуръон ёйилди. Мусулмонлар ўртасидаги ва ҳуқуқий муносабатда қатнашаётган томонлардан бири мусулмон бўлганда ишлар мусулмон ҳуқуқи асосида кўрилган, ҳинду, брахманизм динидагиларнинг ишларига Ману қонунлари ва бошқа қонунлар қўлланилган. Шунингдек, ҳиндларнинг оиланикоҳ, ворислик муносабатларидан келиб чиқадиган муносабатлар, ҳинд ҳуқуқи билан тартибга солинган. Гупталар салтанати давридаги жинойт ҳуқуқи давлат жинойтлари, мулкка қарши қаратилган жинойтлар, шахсга қарши қаратилган жинойтлар учун жавобгарликлар ўрнатган эди. Жазонинг асосий тури жарима ва турма қамоғи ҳисобланган. Бобурийлар даврида қатл этиш жазоси фақат император тасдиғи билан берилиши мумкин эди. Аммо шунга қарамай, бу жазо жойлардаги судлар томонидан ҳам бериларди. Бу даврда тан жазолари ҳам кенг ёйилди. Судлов жараёнида уруғдошлик тузумининг қолдиқлари сақланиб қолган эди. Масалан, унда сув, ўт, тарози ва заҳар билан синаб кўрилиб, кўрсатманинг тўғри-нотўғрилиги аниқланарди.

МУНДАРИЖА

Сўз боши	3
БИРИНЧИ БЎЛИМ	
Ўрта асрларда Европа мамлакатлари давлати ва ҳуқуқи.....	6
I боб. Европа мамлакатларида ўрта асрлар давлати ва ҳуқуқи хусусиятлари.....	6
II боб. Франклар давлати ва ҳуқуқи(V аср - IX асрнинг биринчи ярми).....	11
1. Франклар давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.....	11
2. Франклар давлатининг ижтимоий тузуми.....	17
3. Франкларнинг давлат тузуми.....	26
4. Франклар давлатида ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	36
III боб. Франция давлати ва ҳуқуқи (IX асрнинг ўртаси - XIII аср охири).....	65
1. Франция давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.....	65
2. Сенъорлик монархияси (IX-XIII асрлар).....	67
3. Табақа-вакиллик монархияси (XIV-XV асрлар).....	77
4. Мутлақ монархия даври (XVI-XVIII асрлар)да ижтимоий ва давлат тузуми хусусиятлари.....	91
5. Францияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	103
IV боб. Германия давлати ва ҳуқуқи (IX асрнинг ўртаси - XIII аср)	128
1. Германия давлатининг ташкил топиши, ривожланиш хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари.....	128
2. Илк феодал монархияси. "Герман миллатининг муқаддас Рим империяси" (X-XIII асрлар).....	130
3. Германия курфюрристлар олигархияси ва табақа-вакиллик монархияси даври (XIII-XVII асрлар)да ижтимоий-сиёсий тузумда юз берган ўзгаришлар.....	138
4. "Князлик абсолютизм" даврида (XVII-XVIII асрларда) Германия.....	148
5. Ўрта асрларда Германияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	160

V боб. Англия давлати ва ҳуқуқи (V аср-XVII асрнинг ўртаси)	187
1. Англия давлатининг ташкил топиши ва ривожланиш босқичлари.....	187
2. Инглиз-саксларнинг илк феодал монархияси (IX-XI асрлар).....	188
3. Англияда марказлашган сенъорлик монархияси (XI-XII асрлар).....	200
4. Табақа-вакиллик монархияси (XIII асрларнинг II ярми-XV аср).....	210
5. Абсолют монархия даврида Англиянинг ижтимоий-сиёсий тузуми (XV асрларнинг охири XVII асрнинг ўртаси).....	228
6. Ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	236

VI боб. Византия давлати ва ҳуқуқи (V аср-XV асрлар).....271

1. Византия давлатининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари.....	271
2. Шарқий Рим империясининг ижтимоий тузуми.....	272
3. Византия давлат тузуми.....	277
4. Византияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	283

VII боб. Россия давлати ва ҳуқуқи тарихи (IX аср-XIX асрнинг ўрталари)

асрнинг ўрталари)	299
1. Қадимги Рус давлати ва ҳуқуқи (IX-XII асрлар).....	299
2. Сиёсий тарқоқлик даврида Русда давлат ва ҳуқуқ (XII-XIV асрлар).....	306
3. Олтин Ўрда давлати ва ҳуқуқи (XIII-XV асрлар).....	312
4. Марказлашган Рус давлатининг ташкил топиши ва ҳуқуқнинг ривожланиши (XIV асрнинг иккинчи ярми-XVI асрнинг биринчи ярми).....	314
5. Россияда табақа-вакиллик монархияси (XVI асрнинг ўрталари XVII асрнинг ўрталари).....	322
6. Россияда мутлақ яқка ҳокимликнинг ташкил топиши ва ривожланиши (XVII асрнинг иккинчи ярми XIX асрнинг ўрталари).....	336
7. Абсолют монархия даврида Россияда ҳуқуқнинг асосий белгилари.....	348
8. Крепостной тузумининг емирилиши ва капиталистик муносабатларнинг ўсиши даврида Россия давлати ва ҳуқуқи (XIX асрнинг биринчи ярми).....	365

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари давлати ва ҳуқуқи.....383

VIII боб. Ўрта асрларда Шарқ мамлакатлари давлати ва ҳуқуқининг ривожланиш хусусиятлари383

IX боб Араб халифалиги ва мусулмон ҳуқуқи.....395

1. Араб халифалигининг ташкил топиши ва тараққиёт босқичлари..... 395
2. Ижтимоий ва давлат тузуми ва хусусиятлари..... 403
3. Мусулмон ҳуқуқининг асосий белгилари..... 415
4. Мусулмон ҳуқуқининг манбалари..... 426
5. Шариат бўйича фуқаролик ҳуқуқи асосларининг тартибга солиниши..... 437
6. Мусулмон ҳуқуқида никоҳ-оила ва мерос масалаларининг тартибга солиниши..... 445
7. Шариат бўйича жиноят ҳуқуқи ва суд ишларини юритиш тартиби..... 455

X боб. Ўрта асрларда Хитой давлати ва ҳуқуқи.....465

1. Ўрта асрларда Хитой давлатининг ривожланиш босқичлари..... 465
2. Хитойнинг ижтимоий тузуми..... 470
3. Хитой давлат тузумининг хусусиятлари 473
4. Ўрта асрларда Хитой ҳуқуқининг асосий белгилари..... 481

XI боб. Ўрта асрларда Япония давлати ва ҳуқуқи.....499

1. Япония давлатининг ташкил топиши, шарт-шароитлари, хусусиятлари ва тараққиёт босқичлари..... 499
2. Япония жамиятининг табақавий тузилиши..... 503
3. Япония давлати тузумининг ўзига хослиги..... 511
4. Ўрта асрларда Япония ҳуқуқининг асосий белгилари..... 521

XII боб. Ўрта асрларда Ҳиндистон давлати ва ҳуқуқи.....540

1. Ўрта асрларда Ҳиндистон давлатининг ривожланиш хусусиятлари ва даврларга бўлиш муаммолари..... 540
2. Ҳиндистон ижтимоий тузумининг хусусиятлари..... 544
3. Ҳиндистонда ҳокимият ва давлат бошқарувининг ташкил этилиши..... 549
4. Ўрта асрларда Ҳиндистон ҳуқуқининг асосий белгилари..... 555

Ҳайдарали Мухамедов

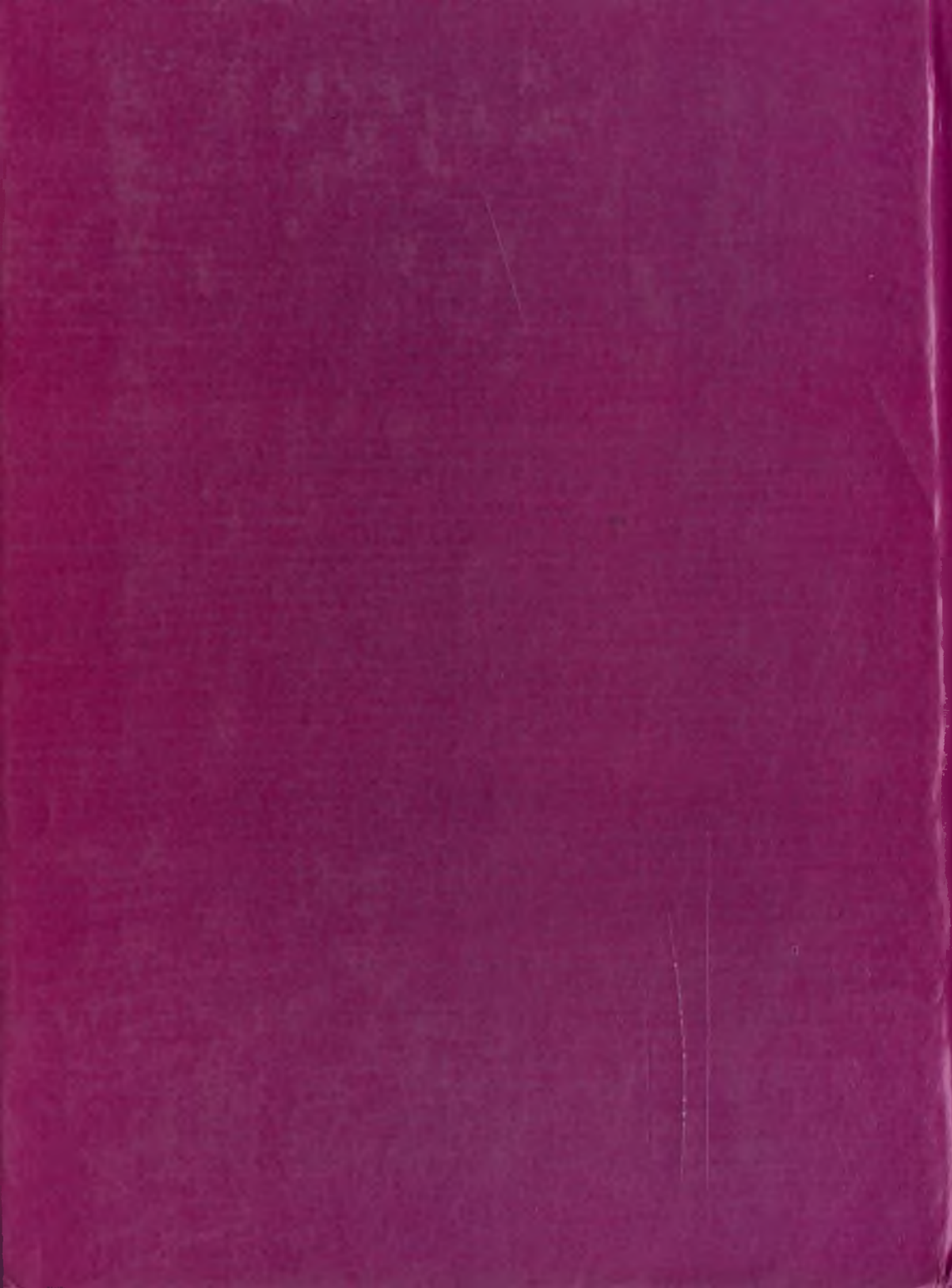
ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТИ ВА ҲУҚУҚИ ТАРИХИ

**(Ўрта асрлар давлати
ва ҳуқуқи тарихи)**

II қисм

**Мухаррир: Ҳ. Жалолов.
Техник муҳаррир: Б.Мухамедов, Ш. Рахимов.
Компьютерда саҳифаловчи: Ф. Нулбаев.**

Босишга рухсат этилди: 25.08.2003. Босма табағи 35,8, 1/16. Бичими 47/65 .
Адади:1000. Буюртма: № 132. Нархи шартнома асосида.
ТДЮИ Нашриёт бўлими, кичик босмаҳонасида босилди.
Тошкент, Сайилгоҳ 35.

2

ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАР ДАВЛАТИ ВА ХУҚУҚИ ТАРИХИ